

K. MARX - F. ENGELS

DE LA

Karl Marx
Friedrich Engels

Karl Marx
Friedrich Engels

Dela

Dvadeset šesti tom

Prevodilac i urednik

Mara Fran

Institut
za izučavanje
radničkog pokreta

Prosveta
izdavačko preduzeće

KARL
MARX
FRIEDRICH
ENGELS

DELA

TOM 26

Beograd 1972

KARL MARX

TEORIJE
O VIŠKU VREDNOSTI

(čtvrti tom »Kapitala«)

T r e ć i d e o

(Glava XIX—XXIV)

[GLAVA DEVETNAESTA]

T. R. Malthus^[1]

||XIII - 753| Malthusovi spisi koji ovde dolaze u obzir jesu:

1. *The Measure of Value Stated and Illustrated, London 1823.*
2. *Definitions in Polit. Economy etc., London 1827.* (Uz to treba pregledati isti spis koji je izdao *John Cazenove, London 1853*, sa »notes and supplementary remarks«.)
3. *Principles of Polit. Econ. etc., 2. ed., London 1836* (pogledati prvo [izdanje] od 1820. otprilike).
4. Uzeti još u obzir sledeći spis od jednog maltuzijanaca^[2] (što znači maltuzijanca u suprotnosti prema rikardovcima): *Outlines of Polit. Econ. etc., London 1832.*

[1. Malthusovo brkanje kategorija robe i kapitala]

U svome spisu (1814) *Observations on the Effects of the Corn Laws...* Malthus je o A. Smithu rekao i ovo:

»A. Smitha je na ovakvo dokazivanje očigledno navela njegova navika da rad« (naime vrednost rada) »posmatra kao *merilo vrednosti*, a žito kao meru rada... Da ni rad ni bilo koja druga roba ne mogu sačinjavati tačnu meru realne razmenske vrednosti, smatra se sada za jedno od nepobitnih učenja političke ekonomije, i to u stvari proizlazi već iz definicije razmenske vrednosti.« [Str. 12.]

Ali u svome spisu [od] 1820. *Principles of Political Economy* prihvatio je on ovo »merilo vrednosti« od Smitha protiv Ricarda, koje sam Smith nigde ne upotrebljava gde doista razvija^[3]. U citiranom spisu o *Corn Laws*¹ sam Malthus se držao druge Smithove definicije, određivanja vrednosti količinom kapitala (akumulisanog rada) ili radom koji je (neposredno) potreban za proizvodjenje nekog artikla.

¹ Zakonima o žitu

Uopšte se ne da poreći da i Malthusovi *Principles* i druga dva citirana dela, koja je trebalo da ih u pojedinim tačkama opširnije izlože, zahvaljuju svoj postanak velikim delom zavisti na uspehu Ricardovog spisa^[4] i pokušaju da se opet proguraju na čelo, kuda se Malthus kao spretan plagijator već umeo da uzvine pre pojave Ricardovog spisa. Osim toga, određivanje vrednosti u Ricardovom spisu, iako još apstraktno sprovedeno, bilo je upravljeno protiv interesa lendlordova i njihovih lakeja, koje je Malthus još neposrednije zastupao nego interese industrijske buržoazije. Pri tom ne treba poricati da je Malthus imao izvestan smisao za teoretisanje. Međutim, njegova suprotnost prema Ricardu — i njen način — bila je moguća samo zato što se Ricardo zapleo u svakojake nedoslednosti.

Postanak viška vrednosti^[5] s jedne strane, [s druge strane] način na koji Ricardo izjednačenje cena koštanja^[6] u različitim oblastima upotrebe kapitala shvata kao modifikaciju samog zakona vrednosti, [kao i] njegovo stalno brkanje profita i viška vrednosti (njihovo direktno identifikovanje), jeste ono na šta Malthus nadovezuje svoju suprotnost. Malthus ne razrešava te protivrečnosti i quidproquo-e, nego ih preuzima od Ricarda, da bi, oslanjajući se na ovu konfuziju, srušio Ricardov osnovni zakon vrednosti itd. i za svoje zaštitnike izvukao povoljne zaključke.

Stvarna zasluga u ta tri Malthusova spisa sastoji se u tome što on glavni ton stavlja na *nejednaku* razmenu između kapitala i najamnog rada, dok Ricardo doista ne izlaže kako iz razmene roba prema zakonu vrednosti (u njima sadržanom radnom vremenu) proizlazi nejednaka razmena između kapitala i živog rada, između jedne određene količine akumulisanog rada i jedne određene količine neposrednog rada. Time, dakle, Ricardo ostavlja poreklo viška vrednosti doista neobjašnjeno (pošto rad razmenjuje neposredno za rad, a ne za radnu snagu). ||754| Jedan od malobrojnih kasnijih Malthusovih pristalica, *Casenove*, u predgovoru gore navedenom spisu, *Definitions etc.*, oseća to i zato veli:

Razmena roba i raspodela (najamnina, renta, profit) *moraju se odvojeno posmatrati... Zakoni raspodele nikako ne zavise od zakona koji se odnose na razmenu.* (Predgovor, str. VI/VII.)

A to ovde ne znači ništa drugo nego da se odnos između najamnine i profita, razmena između kapitala i najamnog rada, akumulisanog rada i živog rada, ne poklapa neposredno sa zakonom razmene roba.

Posmatramo li *oplodavanje* novca ili robe kao kapitala — dakle, ne njihovu vrednost, nego njihovo kapitalističko *oplodavanje* — onda je jasno da *višak vrednosti* nije ništa drugo do suvišak rada (neplaćeni rad) kojim komanduje kapital, kojim komanduju roba ili novac preko količine rada koji je u njoj samoj sadržan. Osim u robi samoj sadržane količine rada (ravne sumi rada koji su sadržavali elementi proiz-

vodnje koji se u njemu nalaze, plus neposredni rad koji im je dodat) roba kupuje i suvišak rada koji nije sadržavala. Ovaj suvišak sačinjava višak vrednosti; od njegove veličine zavisi srazmera oplodavanja. I ova suvišna količina živog rada, za koju se roba razmenjuje, sačinjava izvor profita. Profit (bolje reći višak vrednosti) ne proizlazi iz ekvivalenta opredmećenog rada koji se razmenjuje za jednaku količinu živog rada, nego iz dela živog rada koji se u toj razmeni prisvaja ne plativši za nj ekvivalent, iz neplaćenog rada koji kapital u toj prividnoj razmeni prisvaja. Ako, dakle, apstrahujemo posredovanje ovog procesa — i Malthus je utoliko više u pravu da to apstrahuje pošto kod Ricarda ovog posredovanja nema — uzmemo li u obzir samo faktičnu sadržinu i rezultat procesa, onda oplodavanje, profit, pretvaranje novca ili robe u kapital ne proizlazi otuda što se robe razmenjuju prema zakonu vrednosti, naime u srazmeri prema proporcionalnom radnom vremenu koje one staju, nego baš obrnuto otuda što se robe ili novac (opredmećeni rad) razmenjuju za *više* živog rada nego što je u njima sadržano, nego što je za njih utrošeno.

Isticanje ove tačke, koja kod Ricarda utoliko slabije dolazi do izraza što on uvek pretpostavlja gotov proizvod koji se deli između kapitaliste i radnika, bez uzimanja u obzir razmene, posredujućeg procesa koji vodi do ove deobe, jeste jedina Malthusova zasluga u gornjim spisima. Ova se zasluga poništava opet time što on *oplodavanje* novca ili robe kao kapitala, stoga njihovu *vrednost* u specifičnoj funkciji kapitala, brka s *vrednošću robe* kao takve; stoga se u izvođenju, kao što ćemo videti, ponovo vraća na iracionalne predstave monetarnog sistema — na profit koji proističe iz otuđivanja (profit upon expropriation⁽⁷⁾) — i uopšte se zapliće u najneugodniju konfuziju. Umesto, dakle, da od Ricarda pođe dalje, Malthus nastoji da u izvođenju ekonomiju opet potisne iza Ricarda, čak i iza Smitha i fiziokrata.

•U istoj zemlji, u isto vreme razmenska vrednost roba koja se razlaže samo na rad i profit meri se egzaktno količinom rada koja rezultira iz akumulisanog i neposrednog rada koji je stvarno bio upotrebljen za njihovu proizvodnju, i iz promenljivog iznosa profita na sve predujmove, merene radom. A to mora nužno da bude ista količina rada kojom može komandovati roba.* (*The Measure of Value Stated and Illustrated*, London 1823, p. 15/16.)

•Rad kojim neka roba može da komanduje jeste merilo njene vrednosti.* (Isto, str. 61.)

•Ja još nisam nigde* (pre njegovog vlastitog spisa *The Measure of Value etc.*) našao utvrđeno da obična *količina rada* kojom neka roba komanduje mora predstavljati i meriti *količinu rada utrošenu za njenu proizvodnju zajedno s profitom*.* (*Definitions in Political Economy etc.*, London 1827, p. 196.)

Gospodin Malthus hoće da »profit« odmah uzme u definiciju *vrednosti*, da bi ovaj neposredno sledovao iz te definicije, što kod Ricarda nije slučaj. Iz toga se vidi da on oseća gde leži teškoća.

Inače je u najvećoj meri apsurdno od njega što *vrednost robe* identifikuje s njenim *iskorištavanjem* kao kapitala. Ako se roba ili novac (ukratko, opredmećeni rad) razmenjuju kao kapital za živi rad, oni se razmenjuju svagda za [755] veću količinu rada nego što je sami sadrže; i uporedimo li, s jedne strane, robu pre ove razmene, s druge strane proizvod koji rezultira iz njene razmene za živi rad, videćemo da se roba razmenila za svoju vlastitu vrednost (ekvivalent) plus jedan suvišak preko njene vlastite vrednosti, višak vrednosti. Ali je stoga apsurdno reći da je vrednost robe ravna svojoj vrednosti plus suvišak preko te vrednosti. Stoga, ako se roba razmenjuje kao roba za drugu robu, a ne kao kapital za živi rad, ona se razmenjuje — ukoliko se razmenjuje za ekvivalent — za istu količinu opredmećenog rada koju i ona sadrži.

Dakle, vredno je da se zabeleži samo to da Malthus hoće da ima već gotov profit neposredno u vrednosti robe i da mu je jasno da roba komanduje uvek većim radom nego što ga ona sama sadrži.

«Baš zato što rad kojim obično komanduje neka roba meri rad koji se pri njenom proizvođenju stvarno utrošio, s dodatkom profita, opravdano je da se on^e (the labour¹) smatra za meru vrednosti. Ako se, dakle, razmatra *obična vrednost neke robe* kao određena *prirodnim i nužnim uslovima njenog dovoza [na tržište]*, onda je pouzdano da je rad kojim ona obično može da komanduje jedina mera ovih uslova.» (*Definitions in Political Economy, London 1827*, p. 214.)

«*Elementarni troškovi proizvodnje*: izraz koji je jednakovredan sa uslovima dovoza [robe na tržište].» (*Definitions in Political Economy*, ed. by Cazenove, London 1853, p. 14.)

«*Mera uslova dovoza [robe na tržište]*: količina rada za koju se roba razmenjuje kad se nalazi u svom prirodnom i normalnom stanju.» [Isto.]

«Količina rada kojom komanduje neka roba tačno predstavlja količinu rada utrošenu pri njenom proizvođenju, s profitom na predujmove, i ona stoga predstavlja i meri stvarno prirodne i potrebne uslove ponude [robe na tržištu], one elementarne troškove proizvodnje koji određuju vrednost.» (Isto, str. 125.)

«Iako tražnja neke robe ne stoji u srazmeri s *količinom* neke druge robe koju je kupac spreman i u stanju da za nju da, ona stvarno odgovara *količini rada* koju on za to želi dati; i to iz sledećeg razloga: *količina rada kojom neka roba po pravilu komanduje* predstavlja tačno efektivnu tražnju za njom, pošto tačno predstavlja *onu količinu rada i profita* koja je potrebna za dovoz [robe na tržište]: dok stvarna količina rada kojom neka roba može da komanduje, ako odstupa od *obične* količine rada, predstavlja suvišak ili zaostajanje tražnje, koje dolazi od prolaznih uzroka.» (Isto, str. 135.)

Malthus je i ovde u pravu. Uslov za *ponudu*, to jest proizvodnju ili, tačnije, reprodukciju robe na osnovi kapitalističke proizvodnje jeste taj da se ona ili njena vrednost (novac u koji se pretvara) u svom

¹ rad

procesu proizvodnje ili reprodukcije razmenjuje za više rada nego što ga sadrži; jer, ona se proizvodi samo zato da bi realizovala profit.

Na primer, fabrikant katuna je prodao svoj katun. Uslov za dovoz novog katuna jeste taj da on novac — razmensku vrednost katuna — razmeni za više rada u procesu reprodukcije katuna no što je bilo u njemu sadržano ili što ga novac predstavlja. Jer, fabrikant katuna proizvodi katun kao kapitalista. Ono što on hoće da proizvodi nije katun nego profit. Proizvodnja katuna samo je sredstvo za proizvodnju profita. No šta iz toga sleduje? U proizvedenom katunu ima više radnog vremena, više je rada sadržano nego u predujmljenom katunu. Ovaj višak radnog vremena, višak vrednosti, predstavljen je i u višku proizvoda, u *više* katuna nego što je bilo razmenjeno za rad. Dakle, jedan deo proizvoda ne naknađuje za rad razmenjeni katun, nego čini višak proizvoda koji pripada fabrikantu. Ili ako posmatramo ceo proizvod, svaki aršin katuna sadrži alikvotni deo, ili njegova vrednost sadrži alikvotni deo za koji se ne plaća nikakav ekvivalent, koji predstavlja *neplaćeni* rad. Proda li, dakle, fabrikant aršin katuna po njegovoj vrednosti, što znači razmeni li ga za novac ili robu koji sadrže isto toliko radnog vremena, on realizuje sumu novca ili dobija količinu robe koja ga ništa ne staje. Jer on ne prodaje katun prema radnom vremenu koje je platio, nego prema radnom vremenu koje je u njemu sadržano, a jedan deo toga radnog vremena [756] nije platio. Katun sadrži, na primer, radno vreme koje je ravno 12 šilinga. Od toga je on platio samo 8 šilinga. On proda robu za 12 šilinga ako je prodaje po njenoj vrednosti, pa je u dobitku za 4 šilinga.

[2. Malthusova apsurdna predstava o višku vrednosti]

Što se pak kupca tiče, on, prema pretpostavci, u svakom slučaju plaća *samo* vrednost katuna, to jest on daje sumu novca u kojoj je sadržano isto toliko radnog vremena koliko i u katunu. Samo su tri slučaja moguća. Kupac je kapitalista. Novac (što znači vrednost robe) kojim on plaća takođe sadrži jedan deo neplaćenog rada. Ako, dakle, jedan prodaje neplaćeni rad, drugi kupuje neplaćenim radom. Svaki realizuje neplaćeni rad, jedan kao prodavac, drugi kao kupac. Ili je kupac samostalni proizvođač. Tada on dobija ekvivalent za ekvivalent. Da li je rad koji mu prodavac prodaje u robu plaćen ili nije, to se njega ne tiče. On dobija toliko opredmećenog rada koliko daje. Ili, najzad, on je najamni radnik. I u tom slučaju on dobija, kao i svaki drugi kupac, pod pretpostavkom da se roba prodaje po svojoj vrednosti, ekvivalent u robu za svoj novac. On dobija toliko opredmećenog rada u robu koliko daje u novcu. Ali za novac koji čini njegovu najamninu on je dao više rada nego što je u novcu sadržano. On je naknadio rad koji novac sadrži plus višak rada koji daje gratis. Dakle, platio je

novac preko njegove vrednosti, platio je dakle i ekvivalent novca, katun itd., preko njegove vrednosti. Troškovi su za njega kao kupca, prema tome, veći od troškova prodavca svake robe, iako u robi dobija ekvivalent za svoj novac: ali u novcu on nije dobio ekvivalent za svoj rad, štaviše, on je u radu dao više od ekvivalenta. Radnik je, dakle, jedini koji sve robe, čak i ako ih kupuje po njihovoj vrednosti, plaća preko njihove vrednosti, jer je opšti ekvivalent za rad, novac, kupio preko njegove vrednosti. Otuda ne rezultira nikakva dobit za onoga koji prodaje robu radniku. Ovaj mu ne plaća više od svakog drugog kupca, plaća mu vrednost rada. Kapitalista, koji radniku prodaje robu koju je ovaj proizveo, realizuje doduše profit tom prodajom ali samo onoliki profit koliki realizuje i na svakom drugom kupcu. Njegov profit ne potiče, dakle, otuda — u odnosu na toga radnika — što on njemu prodaje robu *preko* njene vrednosti, nego otuda što je on nju pre toga, stvarno u procesu proizvodnje kupio od radnika *ispod* njene vrednosti.

Gospodin Malthus, kao što pretvara iskorišćavanje robe kao kapitala u njenu vrednost, pretvara sad konsekventno sve kupce u najamne radnike, što znači da kod njega svi kupci razmenjuju sa kapitalistom neposredni rad, a ne robu, i svi mu daju za uzvrat više rada nego što je u robi *sadržano*, dok njegov profit, obrnuto, proizlazi otuda što je on *prodao sav* u robi sadržani rad, dok je *platio* samo deo u robi sadržanog rada. Dok, dakle, kod Ricarda teškoća [dolazi otuda] što zakon robne razmene ne objašnjava neposredno razmenu između kapitala i najamnog rada, čak izgleda da mu protivreči, Malthus razvata teškoću na taj način što kupovinu (razmenu) roba pretvara u razmenu između kapitala i najamnog rada. Ono što Malthus ne shvata, to je razlika između ukupne sume rada koja je sadržana u nekoj robi i sume plaćenog rada koju ona sadrži. A upravo je ova razlika izvor profita. U daljem izlaganju Malthus nužno dolazi do toga da profit izvodi otuda što prodavac prodaje robu ne samo *preko* [sume] koju ona *njeja* staje (a to kapitalista čini), nego preko onoga što *ona staje*, vraća se, dakle, na vulgarno shvatanje da profit potiče iz prodaje, da višak vrednosti izvodi otuda što prodavac prodaje robu *preko* njene vrednosti (što znači za više radnog vremena nego što ga ona sadrži). Što on tako profitira kao prodavac neke robe, gubi kao kupac neke druge, i apsolutno se ne može videti šta se takvim opštim nominalnim dizanjem cena realiter može »profitirati«. ||757| Naročito kako se društvu en masse može takvim načinom obogatiti, kako se takvim načinom može ostvariti istinski višak vrednosti ili višak proizvoda. To je stupidna predstava.

A. Smith, kao što smo videli, naivno iskazuje sve protivrečne elemente i tako [postaje] izvor, polazna tačka za dijametralno suprotna shvatanja. Oslanjajući se na ove stavove, gospodin Malthus čini konfuzni pokušaj, no zasnovan na tačnom naslućivanju i svesti o jednoj nesavladanoj teškoći, da nasuprot Ricardu postavi jednu novu teoriju

da bi održao »prvo mesto«. Prelazak od toga pokušaja do neduhovitog vulgarnog shvatanja izgleda ovako:

Razmotrimo li iskorišćavanje robe kao kapitala — to jest u njenoj razmeni sa živim proizvodnim radom — ona komanduje ne samo radnim vremenom koji sama sadrži — u ekvivalentu koji reprodukuje radnik — već i viškom radnog vremena, koje je izvor profita. Prenesemo li sad ovo *iskorišćavanje robe* na njenu *vrednost*, svaki kupac robe mora se prema njoj odnositi kao radnik, to jest da osim količine rada koju sadrži, jedan višak dá pri kupovini kao naknadu. Pošto se *osim radnika* drugi kupci *ne* odnose kao radnici prema robi (čak kad se radnik pojavljuje kao puki kupac robe, videli smo da i dalje posredno traje stara, prvobitna razlika), mora se pretpostaviti da ona, doduše, ne daje neposredno više rada nego što je u robi sadržano, ali, što je isto, daje vrednost koja sadrži više rada. Pomoću ove [količine] »viška rada ili, što je isto, vrednosti više rada« izvršen je prelazak. U stvari, to izlazi na ovo: vrednost neke robe sastoji se u vrednosti koju kupac za nju plaća i ta vrednost je ravna ekvivalentu (vrednosti) robe plus suvišak preko te vrednosti, višak vrednosti. Dakle, vulgarno shvatanje. Profit se sastoji u tome da se neka roba *skuplje* proda *nego kupi*. Kupac je kupujuć sa više rada ili opredmećenog rada nego što ona staje prodavca.

No ako je sad kupac sam kapitalista, prodavac robe, i njegov novac — njegovo kupovno sredstvo — predstavlja samo prodatu robu, onda bi samo proizašlo da obojica [kupac i prodavac] prodaju svoje robe jedan drugome preskupo i da jedan drugome podvaljuju — i podvaljuju u istoj meri ako oba realizuju samo opštu profitnu stopu. Odakle treba, dakle, da dođu kupci koji kapitalisti plaćaju količinu rada koja je ravna radu sadržanom u njegovoj robi plus njegov profit? Na primer. Roba staje kupca 10 šilinga. On je prodaje za 12 šilinga. On time raspolaže radom ne samo za 10 šilinga nego za 2 šilinga više. Ali kupac prodaje isto tako svoju robu koja staje 10 šilinga za 12 šilinga. Svaki gubi tako kao kupac što je dobio kao prodavac. Jedini izuzetak čini radnička klasa. Jer, pošto se cena proizvoda povišava preko njegove cene koštanja, oni mogu da otkupe samo jedan deo proizvoda, te tako drugi deo proizvoda ili cena toga drugog dela čini profit za kapitalistu. Ali, pošto profit dolazi baš otuda što radnici mogu da otkupe samo jedan deo proizvoda, kapitalista (kapitalistička klasa) ne može svoj profit da realizuje nikada putem tražnje od strane radnika, ne može da realizuje na taj način što sav proizvod razmenjuje za najamninu, nego, naprotiv, samo tako što radnik *celu* najamninu razmenjuje za samo jedan deo proizvoda. Dakle, potrebna je druga tražnja i drugi kupci osim samih radnika, ili nema profita. Odakle dolaze ti kupci? Ako su oni sami kapitalisti, sami prodavci, kapitalistička klasa sama sebi podvaljuje time što međusobno nominalno podiže cenu svojih roba i svaki dobija kao prodavac ono što gubi kao kupac. Dakle, [prema Malthusu] *potrebni su kupci koji nisu prodavci* da bi kapitalista realizovao svoj profit, da bi svoje robe [mogao] »pro-

dati po njihovoj vrednosti«. Otuda nužnost postojanja zemljoposjednika, penzionera, sinekurista, popova itd., ne zaboravljajući njihovu poslugu i njihove lakeje. Kako ovi »kupci« dolaze u posed [1758] kupovnih sredstava — kako oni pre toga moraju najpre kapitalistima oduzeti jedan deo njihovog proizvoda bez ekvivalenta, da bi tim tako oduzetim proizvodom kupili od njih manje od ekvivalenta — to gospodin Malthus ne izlaže. U svakom slučaju iz toga sleduje njegov pledoaje za što veće množenje neproizvodnih klasa, da bi prodavci našli tržište, tražnju za njihov dovoz. I tako proizlazi dalje da pamfletista populacije⁽⁸⁾ kao uslov proizvodnje propoveda stalnu prekomernu potrošnju i prisvajanje što većeg dela godišnjeg proizvoda od strane badavadžija. Treba još dodati kao dalje opravdanje — onome koje iz teorije nužno proizlazi — da kapital predstavlja *nagon za apstraktnim bogatstvom, nagon za oplodavanjem*, koji se, međutim, može realizovati samo putem jedne klase kupaca koja predstavlja *nagon za trošenjem, potrošnjom, rasipništvom*, dakle putem neproizvodnih klasa koje su kupci, a nisu prodavci.

[3. *Spor između Malthusovih pristalica i Ricarda dvadesetih godina 19. veka. Zajedničke crte u njihovom stavu prema radničkoj klasi*]

Na ovoj osnovici [zapodenula se] dvadesetih godina (od 1820. do 1830. je uopšte veliko metafizičko vreme engleske političke ekonomije) grdna kavgica između maltuzijanaca i rikardovaca. Ovi poslednji drže isto tako za potrebno, kao i maltuzijanci, da radnik ne prisvaja sam [čitav] svoj proizvod, nego da jedan deo toga pripadne kapitalisti da bi on, radnik, imao *podstreka za proizvodnju* i da bi razvitak bogatstva bio na taj način obezbeđen. Ali oni besne zbog shvatanja maltuzijanaca da lendlordovi, sinekurnisti države i crkve i ceo čopor badavadžija (retainers) moraju najpre prisvojiti jedan deo proizvoda kapitalista bez ekvivalenta, (upravo onako kako to ovaj čini s radnicima), da bi zatim [od kapitalista] otkupili njihove vlastite proizvode s profitom za njih. Iako rikardovci to isto tvrde za radnike. Da bi se povećala akumulacija, a time i tražnja za radom, radnik mora od svoga vlastitog proizvoda da ustupi kapitalisti po mogućstvu što više gratis, da bi ovaj tako povećani neto-dohodak ponovo pretvorio u kapital. Isto tako [argumentiše] i maltuzijanac. Od industrijskih kapitalista treba po mogućstvu uzeti što više gratis na ime rente, poreza itd., da bi ostatak od onoga što njima ostaje mogli opet prodati svojim nedobrovoljnim »partnerima« s profitom. Radnik ne sme da prisvoji svoj vlastiti proizvod, da ne bi izgubio podstrek za rad, kažu rikardovci zajedno s maltuzijancima. Industrijski kapitalista mora ustupiti

deo svoga proizvoda klasama koje samo troše — fruges consumere nati¹—, da bi ove to ustupljeno mogle opet s njime razmeniti pod nepovoljnim uslovima. Inače bi kapitalista izgubio podstrek za proizvodnju, koji se sastoji upravo u tome što on pravi velik profit, što svoju robu prodaje daleko iznad njene vrednosti. Mi ćemo se kasnije vratiti na tu smešnu borbu.

4. [*Malthusovo jednostrano tumačenje Smithove teorije vrednosti. Njegovo iskorišćavanje pogrešnih Smithovih teza u polemici s Ricardom.*]

Pre toga [još nekoliko citata] za dokaz da Malthus dolazi do sasvim ordinarne predstave:

«Ma koliki bio broj činova prometa kroz koje robe moraju da prođu, bilo da ih proizvođači šalju u Kinu ili ih prodaju tamo gde su bile proizvedene, pitanje da li postižu prihvatljivu tržišnu cenu, zavisi isključivo od toga da li proizvođači svoje kapitale mogu da naknade uz običan profit, tako da su u stanju da svoj posao s uspehom nastave. No šta su njihovi kapitali? Oni su, kako utvrđuje A. Smith, alati kojima se radi, materijali koji se prerađuju i sredstva koja komanduju potrebnom količinom rada.» [*Definitions etc.*, ed. by Cazenove, London 1853, p. 70.]

(A to je, veli on, sav rad utrošen za robu. Profit je *suvišak* preko rada utrošenog na taj način u proizvodnji robe. Dakle, u stvari samo nominalni dodatak na cenu koštanja robe.) I da ne bi ostala nikakva neizvesnost o njegovom mišljenju, on navodi odobravajući, i kao potvrdu svoga vlastitog mišljenja, pukovnika Torrensa *On the Production of Wealth*, gl. VI, p. 349.

«Efektivna tražnja sastoji se u moći i u sklonosti *potrošača*» (suprotnost između kupaca i prodavaca postaje suprotnost između potrošača i proizvođača), [1759] «da za robe bilo u neposrednoj bilo u posrednoj razmeni daju veći deo svih sastavnih delova kapitala nego što je stajala njihova proizvodnja.» (*Definitions etc.*, ed. by Cazenove p. 70/71.)

A sam gospodin Cazenove, izdavač, apologet i komentator Malthusovih *Definitions etc.*, kaže:

«Profit ne zavisi od *srazmere* u kojoj se robe međusobno razmenjuju»

(naime, kad bi se razmatrala samo razmena robe između kapitalista, Malthusova teorija, ukoliko ne bi bilo razmene s radnicima, koji nemaju za razmenu s kapitalistima nikakvih roba osim rada, izgledala bi besmislena, kao puko međusobno povišenje cene, nominalni dodatak na cene njihovih roba. Stoga se razmena roba mora ap-

¹ rodene radi uživanja plodova

strahovati i oni koji ne proizvode nikakve robe moraju razmenjivati za novac)

«pošto pri svakoj visini profita može da postoji ista srazmera, nego profit zavisi od srazmere u kojoj cena stoji prema najamnini ili prema sumi novca koja je potrebna za pokriće prvobitnih troškova, srazmere koju u svakom pojedinom slučaju određuje stepen u kome žrtva koju čini, ili vrednost rada koju on daje da bi dobio neku robu, prevazilazi trošak koji je imao proizvođač da bi je izneo na tržište.» (Isto, str. 46.)

Da bi došao do ovih krasnih rezultata, Malthus mora činiti vrlo velike teorijske pripreme. Najpre, ako se prihvati jedna strana Smith-ove teorije, po kojoj je vrednost robe ravna količini rada kojom ona komanduje ili koja njome komanduje ili se za nju razmenjuje, moraju se ukloniti prigovori koje čini sam A. Smith i njegovi naslednici, a i Malthus, da vrednost neke robe, da vrednost može biti mera vrednosti.

Malthusov spis: *The Measure of Value Stated and Illustrated*, London 1823, pravi je uzor slaboumnog mišljenja koje se, omamljujući samo sebe kazuistikom, s mukom provlači kroz vlastitu unutarnju konfuziju i čiji teški i bespomoćni izraz kod naivnog i nekompetentnog čitaoca ostavlja utisak da teškoća da se konfuzija shvati kao jasnoća ne leži u protivrečnosti između konfuzije i jasnoće, nego u nedostatku razumevanja od strane čitaoca. Malthus se najpre prihvata zadatka da Ricardovo razgraničenje između »vrednosti rada« i »količine rada«⁽⁹⁾ izbriše i Smithovu naporednost svede na onu jednu pogrešnu stranu.

«Svaka količina rada mora imati istu vrednost kao i najamnina koja njome komanduje ili za koju se ona stvarno razmenjuje.» (*The Measure of Value Stated and Illustrated*, London 1823, p. 5.)

Svrha ove fraze je izjednačenje izraza: *količina rada* i *vrednost rada*.

Sama po sebi ova fraza izražava puku tautologiju, apsurdnu banalnost. Pošto najamnina ili ono »za šta se ona« (količina rada) »razmenjuje« čini vrednost ove količine rada, tautologija je reći: vrednost neke određene količine rada je ravna najamnini ili masi novca ili roba za koje se ovaj rad razmenjuje. Što drugim rečima znači: razmenska vrednost neke određene količine rada ravna je njegovoj razmenskoj vrednosti, alias nazvanoj najamnini. Ali (apstrahujući to da se za najamninu ne razmenjuje neposredno rad, nego radna snaga; ovo brkanje omogućuje tu besmislenost) iz rečenog nipošto ne proizlazi da je neka određena količina rada ravna količini rada koju sadrži najamnina, ili novac, ili robe u kojima se najamnina predstavlja. Ako radnik radi 12 časova i dobija kao najamninu proizvod od 6 časova, ovaj proizvod od 6 časova čini vrednost 12 časova rada (jer čini najamninu, robu koja se razmenjuje za 12 časova rada). Stoga ne izlazi da je 6 časova rada ravno 12 časova, ili da je roba u kojoj je predstavljeno 6 časova ravna

robi u kojoj je predstavljeno 12 časova. Ne izlazi da je vrednost najamnine ravna vrednosti proizvoda u kome je rad predstavljen. Izlazi samo to da vrednost rada (jer merena vrednošću radne snage, a ne rada koji je izvršila), ||760| vrednost neke date količine rada sadrži manje rada nego što ga kupuje; da je stoga *vrednost robe* u kojoj se kupljeni rad predstavlja veoma različita od vrednosti roba kojom je ova data količina rada bila kupljena ili komandovana.

Gospodin Malthus izvlači obrnuti zaključak. Pošto je *vrednost* neke date količine rada ravna svojoj vrednosti, prema njemu sleduje da je vrednost u kojoj se ta količina rada predstavlja ravna vrednosti najamnine. Iz toga zatim izlazi da neposredni rad (dakle po odbitku sredstava za proizvodnju) koji je apsorbovan, sadržan u nekoj robi, ne stvara veću vrednost od one koja je za nj plaćena; da on reprodukuje samo vrednost najamnine. Već otuda samo po sebi izlazi da se profit ne može objasniti ako je vrednost roba određena u njima sadržanim radom; naprotiv, ona se mora objasniti iz nekog drugog izvora; pretpostavivši, naime, da vrednost neke robe mora uključivati profit koji ona realizuje. Jer, u nju utrošeni rad sastoji se: 1. iz rada koji je sadržan u istrošenoj mašineriji i koji se stoga ponovo pojavljuje u vrednosti proizvoda itd., 2. iz rada sadržanog u utrošenoj sirovini. Ova dva elementa očigledno ne povećavaju rad koji je u njima sadržan pre proizvodnje nove robe time što postaju elementi proizvodnje neke nove robe. Ostaje dakle, 3. rad sadržan u najamnini koji se razmenio za živi rad. Međutim, prema Malthusu, ovaj poslednji nije veći od opredmećenog rada za koji se razmenio. Otuda roba ne sadrži nijedan deo neplaćenog rada, već samo rad koji naknađuje ekvivalent. Otud sleduje da ako bi vrednost robe bila određena radom sadržanim u njoj, ona ne bi donela nikakav profit. Donosi li dakle profit, onda je to *suvišak* njene cene preko rada koji sadrži. Ona, dakle, mora, da bi se mogla prodati po svojoj vrednosti (koja uključuje profit), da komanduje količinom rada koja je ravna količini rada utrošenog za nju plus *suvišak* rada koji predstavlja profit realizovan pri prodaji robe.

5. [Smithova teza o nepromenljivoj vrednosti rada u Malthusovoj interpretaciji]

Zatim, da bi *rad*, ne količina za proizvodnju potrebnog rada nego rad kao roba, mogao biti mera vrednosti, Malthus tvrdi da je *vrednost rada postojana*. (*The Measure of Value* etc., p. 29, napomena.)

⟨To nije ništa originalno, nego je opis i dalje razvijanje stava A. Smitha u 5. glavi I knjige:

•Jednake količine rada moraju na svakom mestu i u svako vreme za onoga ko radi imati jednaku vrednost. U svom normalnom stanju zdravlja, snage i ra-

dinosti i prema običnom stepenu sposobnosti ili umećnosti koje može da ima, on mora uvek da daje jednak deo svoga počinka, svoje slobode i svoje sreće. Ma kolika bila količina robe koju on dobija kao naknadu za svoj rad, cena koju on plaća uvek je ista. Doduše, ova cena može da kupi sad veću, sad manju količinu ove robe, i to samo zato što se menja njena vrednost, a ne vrednost rada koja je kupuje. Svugde, u svako vreme, *skupo* je ono do čega se teško dolazi ili čije proizvođenje staje mnogo rada, a *jeftino* ono što se lako dobija ili sa malo rada. Dakle, sam rad, čija se vlastita vrednost nikada ne menja, jeste jedino istinsko i koačnon merilo kojim se može meriti i uporediti vrednost svake robe u svako vrijeme i a svakom mestu.◊

(Zatim Malthusovo otkriće, na koje je on tako ponosan i o kome kaže da ga je on prvi učinio, naime, da je vrednost ravna količini rada sadržanog u robi, plus količina rada koja predstavlja profit; [ovo otkriće] moglo bi sasvim prosto da bude i spajanje dveju Smithovih rečenica (Malthus se ne može nikada osloboditi plagiariusa):

◊Realna vrednost svih različitih sastavnih delova cene meri se količinom rada koju svaki taj deo može kupiti ili njome komandovati. Rad meri vrednost ne samo onog dela cene koji se svodi na *rad* nego i onoga koji se svodi na *rentu*, kao i onoga koji se svodi na *profit*.◊ (Isto, I knjiga, 6. glava.)

||761| Malthus kaže u tom smislu:

◊Povećava li se tražnja za radom, veće najamnine radnika ne potiču od dizanja vrednosti rada, nego od padanja vrednosti proizvoda za koji se rad razmenjuje. I u slučaju suviška rada niže najamnine radnika potiču od dizanja vrednosti proizvoda, a ne od padanja vrednosti rada.◊ (*The Measure of Value* etc., p. 35, cf. str. 33 - 35.)

Bailey vrlo dobro ismejava Malthusovu *argumentaciju* za to da je *vrednost rada* postojana (Malthusovo dalje dokazivanje, ne Smithovo; i uopšte stav o nepromenljivoj vrednosti rada):

◊Na isti način moglo bi se dokazati za svaki artikal da je od nepromenljive vrednosti, na primer 10 aršina sukna. Jer, dajemo li mi 5 £ ili 10 £ za 10 aršina, suma će u vrednosti uvek biti ravna suknu za koje je plaćena ili, drugim rečima, ona će u odnosu na sukno biti nepromenljive vrednosti. Ali ono što se za neku stvar nepromenljive vrednosti daje mora i samo biti nepromenljivo; 10 aršina sukna moraju, dakle, biti nepromenljive vrednosti... Ako najamninu nazovemo nepromenljivom u vrednosti zato što ona, mada promenljiva po veličini, komanduje uvek jednakom količinom rada, to nije opravdanije od tvrdnje da je *suma* koju valja platiti za 1 šešir nepromenljiva u vrednosti zato što ona, mada je jedanput viša a drugi put niža, uvek kupuje jedan šešir.◊ ([Bailey] *A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value* etc., London 1825, p. 145, 146, 147.)

U istom spisu Bailey vrlo zajedljivo ismejava apsurdne i pretenzive statističke tablice kojima Malthus *ilustruje* svoju meru vrednosti.

U svojoj knjizi *Definitions in Political Economy* (London 1827), gde Malthus daje oduške svojoj srdžbi zbog Bailejevog sarkazma, on, između ostaloga, ovako pokušava da dokaže *nepromenljivu vrednost rada*:

«Veliki niz roba, kao sirovi proizvodi, imaju tendenciju da s napretkom društva poskupljuju u poređenju s radom, dok prerađeni proizvodi imaju tendenciju da pojeftinjuju. Tako nismo daleko od istine kad kažemo da se, u proseku, robna masa koja u istoj zemlji komanduje nekom datom količinom rada ne bi znatnije menjala u toku više vekova.» (*Definitions etc.*, London 1827, p. 206.)

Isto tako krasno kao »nepromenljivu vrednost rada«, dokazuje Malthus da penjanje novčanih cena najamnine mora dovesti do opšteg penjanja novčanih cena roba.

«Ako dođe do opšteg povišenja novčanih najamnina rada, vrednost novca će pasti u odgovarajućoj meri; a kad pada vrednost novca... uvek skaču cene robe.» (Isto, str. 34.)

Ako je vrednost novca u odnosu prema radu pala, treba da se dokaže da je vrednost svih roba u odnosu prema novcu porasla ili da je vrednost novca, merena ne radom, nego drugim robama, pala. I Malthus to dokazuje time što to pretpostavlja.

[6. *Malthusovo iskorišćavanje Ricardovih teza o modifikovanju zakona vrednosti u njegovoj polemici protiv radne teorije vrednosti*]

Polemiku protiv Ricardove odredbe vrednosti Malthus potpuno uzima iz postavki koje je prvi istakao sam Ricardo, o promenama koje nastaju u razmanskim vrednostima roba, nezavisno od rada koji oni sadrže, usled razlika u sastavu kapitala koje proističu iz prometnog procesa kapitala: različiti odnos optičajnog i stalnog kapitala, različiti stepen trajnosti primenjenog stalnog kapitala, različito vreme obrta optičajnog kapitala. Ukratko, time što iz Ricardovog brkanja cene koštanja s vrednošću, izjednačenja cena koštanja koje su nezavisne od količine rada upotrebljene u pojedinim oblastima proizvodnje, shvata kao modifikaciju vrednosti i time obara ceo princip. Malthus prihvata ove protivrečnosti protiv određivanja vrednosti radnim vremenom, koje je Ricardo sam istakao i tek on otkrio, ne da ih reši, nego da bi se vratio na čisto iracionalne predstave i *izricanje* protivrečnih pojava, da bi njihovo prevodenje na jezik izdavao za njihovo rešenje. Istim metodom, videćemo, služe se za raspada Ricardove ili Milllove i MacCullochove škole oni koji pokušavaju da protivrečne pojave usklade direktno s opštim zakonom sholastičko-glupavim definicijama i distinkcijama, da bi ih rezonovanjem skinuli s dnevnog reda, pri čemu, uostalom, sama osnova odlazi do đavola.

Evo stavova u kojima Malthus protiv Ricarda upotrebljava materijal koji mu je ovaj sam dao u ruke protiv zakona vrednosti:

«Adam Smith kaže da žito sazre za godinu dana, dok je stoci potrebno četiri do pet godina da bi bila zrela za klanje. Stoga ako uporedimo dve količine žita i mesa jednake razmenske vrednosti, sigurno je da bi razlika u sumi profita za tri ili četiri godine iz profita od 15 odsto na kapital upotrebljen pri proizvodnji mesa, potpuno apstrahujući druge obzire, bila izjednačenje za mnogo manju količinu [762] rada. Tako možemo imati dve robe jednake razmenske vrednosti, dok je akumulisani i neposredni rad u jednoj za 40 do 50 odsto manji nego u drugoj. To se danovice dešava kod mnogih važnih roba u zemlji; i kad bi profit pao od 15 na 8 procenata, vrednost govedine pala bi u poređenju sa žitom za više od 20 procenata.» (*The Measure of Value Stated etc.*, str.10/11.)

A pošto se kapital sastoji iz roba, i veliki deo roba koje u nj ulaze ili ga sačinjavaju ima cenu (dakle, razmensku vrednost u običnom smislu) koja se ne sastoji ni iz akumulisanog ni iz neposrednog rada, nego iz — koliko posmatramo samo tu naročitu robu — čisto nominalnog dodatka na vrednost, prouzrokovanog dodatkom prosečnog profita, Malthus kaže:

«Rad nije jedini element koji ulazi u kapital.» (*Definitions etc.*, ed. by Casenove, p. 29.)

«Šta su troškovi proizvodnje?... Količina rada potrebna za proizvodjenje robe i koja je sadržana u alatima i materijalima utrošenim u njenoj proizvodnji, povećana za količinu koja odgovara običnom profitu na predujmljeni kapital za vreme predujma.» (Isto, str. 74/75.)

«Iz istoga razloga je gospodin Mill u velikoj zabludi kad kapital naziva nagomilanim radom. Možda bi se to moglo nazvati *nagomilani rad i profit*, ali zaceo ne samo nagomilani rad, ako se ne rešimo da profit nazovemo radom.» (Isto, str. 60/61.)

«Sasvim je pogrešno reći da se vrednost roba reguliše ili određuje količinama rada i kapitala potrebnim za njihovo proizvodjenje. Naprotiv, potpuno je tačno reći da se ona određuje *količinom rada i profita* koja se iziskuje za njihovo proizvodjenje.» (Isto, str. 129.)

Uz ovo primećuje Casenove, str. 130, napomena:

«Izrazu: rad i profit može se prigovoriti da nisu korelativni pojmovi, pošto je rad činilac, a profit rezultat, prvi uzrok, a drugi posledica. Stoga je *gospodin Senior* za to stvorio izraz: *rad i uzdržljivost*... doista se mora priznati da nije uzdržljivost nego da je proizvodna upotreba kapitala ono što čini izvor profita.» (Prema Senioru, naime: «ko svoj dohodak pretvara u kapital, *uzdržava se od ušivanja* koje bi mu pribavilo njegovo trošenje.»)

Krasno objašnjenje. Vrednost robe sastoji se iz rada koji ona sa drži plus profit; iz rada koji sadrži i iz rada koji ne sadrži, ali koji se mora platiti.

Dalja Malthusova polemika protiv Ricarda:

Ricardova »tvrdnja da profit pada srazmerno sa' dizanjem vrednosti najamnine i vice versa može da bude tačna samo pod pretpostavkom da su robe koje su apsorbovale istu količinu rada uvek i iste vrednosti, pretpostavka koja je jedva u jednom od pet stotina slučajeva tačna, i to nužno dolazi otuda što s napretkom civilizacije i prosvetčenosti stalno raste količina primenjenog stalnog kapitala i što vreme obrta opticajnog kapitala postaje sve različitije. (*Definitions etc.*, London 1827, str. 31/32.) (To isto se može naći na str. 54. u Cazenoveom izdanju, gde Malthus doslovno veli: »Prirodno stanje stvari« iskrivljuje Ricardovu meru vrednosti jer to stanje »s napretkom civilizacije i prosvetčenosti ima tendenciju da poveća količinu primenjenog stalnog kapitala i da vreme obrta opticajnog kapitala učini različitim.«)

»Gospodin Ricardo sam dopušta znatne izuzetke od svog pravila; ali ako istražujemo slučajeve koji spadaju u njegove izuzetke, to jest one gde su količine upotrebljenog stalnog kapitala različite veličine i različite trajnosti, i gde je vreme obrta primenjenog opticajnog kapitala nejednako, videćemo da su ovi slučajevi tako mnogobrojni da se pravilo može smatrati kao izuzetak a izuzetak kao pravilo.« (*Definitions etc.*, ed. by Cazenove, p. 50.)

[7. Malthusova vulgarna definicija vrednosti.

Shvatanje profita kao dodatka na cenu.

Njegova polemika protiv Ricardove koncepcije relativne najamnine]

U saglasnosti s ranijim izlaganjem Malthus objašnjava vrednost i kao^[10]:

»Procenu neke robe zasnovanu na onome što ona *staje kupca* ili na onome što on mora da *žrtvuje* da bi je stekao, što meri *količinom rada koji u razmeni daje za nju, i li, što izlazi na isto*, količinom rada kojom ona komanduje.« Isto, str. 8/9.)

Cazenove podvlači takođe kao razliku između Malthusa i Ricarda:

||763| »Gospodin Ricardo je zajedno s Adamom Smithom uzeo rad za pravu meru troškova; ali on ga je primenio samo na troškove *proizvodnje* . . . on se isto tako može primeniti kao mera *kupčevih troškova*.« (Isto, str. 56/57.)

Drugim rečima: Vrednost neke robe ravna je sumi novca koju kupac mora platiti, a ova suma novca može se najbolje proceniti masom prostog rada koja se time može kupiti*. A čime je određena suma novca, to se, naravno, ne kaže. To je sasvim obična predstava koja

* Malthus *pretpostavlja postojanje profita*, da bi zatim njegovu masu vrednosti merio nekim spoljnim merilom. On se ne dotiče pitanja njegovog postanka i unutrašnje mogućnosti.

se u običnom životu ima o stvari. Puka trivijalnost, visokoparno izražena. Drugim rečima, ne znači ništa drugo već: *cena koštanja* i *vrednost* su istovetne, brkanje koje kod Adama Smitha, a još više kod Ricarda protivreči njihovom stvarnom izlaganju, no koje je Malthus uzdigao do zakona. To je predstava koju o vrednosti ima čifra, koji ne vidi dalje od konkurencije i njenje pojave. Čime je pak određena cena koštanja? Veličinom predujmljenog kapitala plus profit. A čime je određen profit? Odakle dolazi fond za nj, odakle višak proizvoda u kome je taj višak vrednosti predstavljen? Ako se radi samo o nominalnom povišenju novčane cene, ništa lakše nego povisiti vrednost roba. A čime je određena vrednost predujmljenog kapitala? *Vrednošću* rada koji sadrži, kaže Malthus. A čime je ona određena? *Vrednošću* roba za koje se izdaje najamnina. A vrednost ovih roba? *Vrednošću* rada plus profit. I sve tako u krug. Ako pretpostavimo da se radniku stvarno plaća vrednost njegova rada, što znači da su robe (ili suma novca) koje sačinjavaju njegovu najamninu ravne vrednosti (sumi novca) roba u kojima je realizovan njegov rad, tako da on ako dobije 100 talira najamnine, pa sirovinama itd., ukratko predujmljenom kapitalu, dodaje vrednost samo za 100 talira, onda profit uopšte može da postoji samo tako što će prodavac pri prodaji na *stvarnu* vrednost robe udariti dodatak. To čine svi prodavci. Prema tome, ukoliko kapitalisti razmenjuju između sebe, ovim povišenjem nijedan od njih ne realizuje ništa, a najmanje je time obrazovan fond suviška iz koga oni mogu crpsti svoje dohotke. Samo će kapitalisti čije robe ulaze u potrošnju radničke klase izvući stvaran a ne iluzoran profit time što će radnicima prodavati robu skuplje nego što su je od njih kupili. Robu koju su kupili od radnika za 100 talira prodaće opet njima za 110 talira. Što znači da će oni njima prodati samo $\frac{10}{11}$ proizvoda, a $\frac{1}{11}$ će zadržati za sebe. Što pak ne znači ništa drugo nego da se od 11 časova, koliko je radnik, recimo, radio, njemu plaća samo 10 časova, njemu daje samo proizvod od 10 časova, a 1 čas ili proizvod toga časa pripadne kapitalisti bez ekvivalenta. Dakle, što ne znači ništa drugo nego da se — u odnosu na radničku klasu — profit izvlači tako što radnici jedan deo svoga rada rade *besplatno* za kapitaliste, dakle, da *«količina rada»* nije isto što i *«vrednost rada»*? Drugi pak kapitalisti samo će uobrazavati da prave profit pošto nisu imali ovaj izlaz.

Da Malthus nije razumeo prve Ricardove postavke, da on apsolutno nije shvatio da profit može biti moguć drukčije nego dodatkom na cenu, pokazuje između ostalog ubedljivo i sledeći stav:

«Može se reći da prve robe, ako su neposredno proizvedene i uzete u upotrebu, mogu da budu rezultat samo rada i da je njihova vrednost stoga određena količinom toga rada; pa ipak je sasvim nemoguće da takve robe budu upotrebljene kao kapital u proizvodnji drugih roba, a da kapitalista ne bude lišen upotrebe svoga predujmljenog kapitala za neko određeno vreme i da za to dobije odštetu u obliku profita. U prvobitnim stadijumima društva, kad je ovih preduj-

movu rada bilo relativno malo, ova je odšteta visoka i ona znatno utiče na vrednost ovih roba usled visoke profitne stope. U kasnijim stadijumima društva profit jako utiče na vrednost kapitala i roba jer se tu količina primenjenog stalnog kapitala znatno povećala i za veliki deo predujmljenog optičajnog kapitala produženo je vreme za koje ga kapitalista naplaćuje iz utroška. *Visina profita koja se menja utiče u oba slučaja na stopu po kojoj se robe međusobno razmenjuju.* (Definitions etc., edit. by Cazenove, p. 60.)

Shvatanje *relativne* najamnine je jedna od najvećih Ricardovih zasluga. Ona se sastoji u tome što *vrednost najamnine* (a stoga i *profita*) apsolutno zavisi od dela radnog dana koji *radnik radi za samog sebe* (za proizvodnju ili reprodukciju svoje najamnine) u odnosu prema delu njegovog vremena koji pripada kapitalisti. Ovo je ekonomski važno, u stvari to je samo drugi izraz za pravu teoriju viška vrednosti^[11]. To je zatim važno za socijalni odnos obeju [764] klasa. Malthus je nanjušio da tu nešto nije u redu pa je zato morao da učini svoj priговор:

*Pre gospodina Ricarda nijedan pisac, koliko znam, nije nikad izraz *najamnina* ili *realna najamnina* upotrebio u smislu u koji je uključio *odnos*.*

(Ricardo govori o *vrednosti najamnine* koja se, doduše, i predstavlja kao deo proizvoda koji joj pripada^[12].)

**Profit*, svakako, sadrži u sebi neki odnos; i *profitna stopa* je s pravom *svagda smatrana kao procent vrednosti predujmljenog kapitala*.*

⟨Šta Malthus razume pod *vrednošću predujmljenog kapitala* vrlo je teško i njemu čak nemoguće da kaže. Vrednost robe je, po njemu, ravna predujmljenom kapitalu koji ona sadrži plus profit. A kako se predujmljeni kapital sastoji ne samo od neposrednog rada nego i od robe, vrednost predujmljenog kapitala je ravna predujmljenom kapitalu koji ona sadrži, plus profit. Tako je profit ravan profitu na predujmljeni kapital, plus profit. I tako in infinitum.⟩

*Ali do sada se dizanje ili padanje najamnine uopšte merilo ne uzimajući u obzir *odnos* u kome ona može stajati prema ukupnom proizvodu koji je postignut izvesnom količinom rada, nego prema većoj ili manjoj količini određenog proizvoda koju radnik dobija, ili prema većoj ili manjoj moći takvog proizvoda da komanduje potrebama ili udobnostima života.* (Definitions etc., London 1827, str. 29/30.)

Kako je u kapitalističkoj proizvodnji *razmenska vrednost* — povećanje razmenske vrednosti — neposredna svrha, važno je da se zna kako se ona može meriti. Kako je vrednost predujmljenog kapitala izražena u novcu (stvarnom ili računskom novcu), to će se stepen ovog povećanja meriti novčanom veličinom samog kapitala i kao merilo uzeće se kapital (novčana suma) određene veličine — 100.

«Profit kapitala», kaže Malthus, «sastoji se u razlici između vrednosti predujm-
ljenog kapitala i vrednosti koju roba ima kad se proda ili upotrebi.» (*Definitions*
etc., London 1827, p. 240/241.)

[8. Malthus o proizvodnom radu i o akumulaciji]

[a] Proizvodan i neproizvodan rad

«Pod dohotkom razume se ono što se izda da bi se održao život i da bi se uživalo, a pod kapitalom ono što se izda da bi se postigao profit.» (*Definitions* etc. London 1827, p. 86.)

Jedan radnik i jedan sluga su «dva alata koji se koriste za sasvim različite svrhe; jedan treba da pomogne u sticanju bogatstva, drugi u trošenju bogatstva.» (Isto, str. 94.)^[13]

Dobro je sledeće objašnjenje proizvodnog radnika:

Proizvodan radnik je onaj koji *neposredno uvećava bogatstvo svoga gospodara.* (*Principles of Political Economy*, [second ed., London 1836], p. 47, napomena.)

Ovome treba dodati i sledeće mesto:

«Jedinstvena proizvodna potrošnja u pravom smislu reči je potrošnja ili uništenje bogatstva od strane kapitaliste u cilju reprodukcije... Radnik koga kapitalista upotrebljava, onaj deo svoje najamnine koji ne šteti zacemento troši kao dohodak radi egzistencije i užitka, a ne kao kapital radi proizvodnje. On je *proizvodni potrošač za lice koje ga zapošljava*, i za državu, ali, tačno rečeno, ne za samoga sebe.» (*Definitions* etc., ed. by Cazenove, p. 30.)

[b] Akumulacija

«Nijedan ekonomista našega vremena ne može pod *štednjom* razumeti prosto gomilanje novca; a ako apstrahujemo tu ograničenu i jalovu operaciju, termin štednja u odnosu na nacionalno bogatstvo može se upotrebiti samo u smislu koji proizlazi iz različite primene onoga što se šteti, na osnovu stvarne razlike koja postoji među raznim vrstama rada koji se unajmljuje za uštedena sredstva.» (*Principles of Political Economy*, [second ed.], p. 38/39.)

«Akumulacija kapitala je upotreba jednog dela dohotka kao kapitala. Kapital se stoga može povećati bez povećanja postojećeg imetka ili bogatstva.» (*Definitions* etc., ed. by Cazenove, p. 11.)

«Ako se navike predostrožnosti u odnosu na brak znatnije prošire u radnim klasama neke zemlje koja poglavito živi od industrije i trgovine, to može za nju biti od štete.» (*Principles of Political Economy*, [second ed.], p. 215.)

Ovako propovednik sprečavanja prenaseljenosti:

«Poglavito *nedostatak u potrebnome* tera radne klase na proizvodnju luksuza; ako se ta žaoka ukloni ili otupi tako da bi životne potrebe mogle biti podmirene sa

vrlo malo rada, imali bismo puno razloga da pretpostavimo da ne bi bilo upotreb-
ljeno više, nego manje vremena za proizvodnju predmeta za udobnost i už-
ivanje.* (*Principles of Political Economy*, [second ed.], p. 334.)

A najvažniji je za učitelja prenaseljenosti sledeći stav:

«Iz prirode stanovništva proizlazi da novi radnici, i pri postojanju naročite
tražnje za njima, mogu doći na tržište tek za 16 ili 18 godina; pretvaranje dohot-
ka u kapital putem štedjenja može se, međutim, izvršiti mnogo brže; jedna zemlja
može uvek doći u mogućnost da fond za izdržavanje radnika raste brže nego samo
stanovništvo.» (Isto, str. 319/320.)

||765| *Cazenove* tačno primećuje:

«Ako kapital služi za to da se radniku predujmi njegova najamnina, on ništa
ne dodaje fondu za izdržavanje radnika, nego se samo određeni deo već postojećeg
fonda upotrebljava za svrhe proizvodnje.» (*Definitions etc.*, ed. by Cazenove, p.
22, napomena.)

[9.] *Postojani i promenljivi kapital [kako ih shvata Malthus]*

«*Akumulisani rad*» (zapravo bi trebalo reći materialised labour, opredmećeni
rad) «jeste rad koji je utrošen za proizvodnje sirovina i alata koji se upotreblja-
vaju pri proizvodnji drugih roba.» (*Definitions etc.*, ed. by Cazenove, p. 13.)

«Od rada sadržanog u robama trebalo bi da se rad koji je utrošen za pro-
izvođenje kapitala potrebnog za njihovu proizvodnju zove *akumulisani rad* za raz-
liku od *neposrednog rada koji upotrebljava krajnji kapitalista.*» (Isto, str. 28/29.)

Ova razlika je svakako vrlo bitna. Kod Malthusa, međutim, ona
ne vodi ničemu.

On čini pokušaj da višak vrednosti ili bar njegovu stopu (što on,
uostalom, uvek brka s profitom i profitnom stopom) svede na odnos
prema promenljivom kapitalu, onom delu kapitala koji je uložen u
neposredni rad. No ovaj pokušaj je naivan i pri njegovom shvatanju
vrednosti ne može ni biti drukčiji. On kaže u svojim *Principles of
Political Economy* [second ed.]:

Pretpostavimo da je kapital predujmljen samo za najamninu. «100 £ izdati
su za neposredni rad. Ako je utrošak na kraju godine 110, 120 ili 130 £, jasno
je da će profit u svakom slučaju biti *odreden odnosom vrednosti ukupnog proizvoda*
prema delu koji je potreban za plaćanje upotrebljenog rada. Ako je vrednost pro-
izvoda na tržištu 110, onda je $\frac{10}{11}$ vrednosti proizvoda potrebno za plaćanje
radnika, a profit iznosi 10 odsto. Ako je vrednost proizvoda 120, deo za plaćanje
rada iznosi $\frac{10}{12}$, a profit 20 odsto; ako iznosi 130, onda je deo za plaćanje radnika
ravan $\frac{10}{13}$, a profit 30 odsto». A sad pretpostavimo da se «predujmovi kapitaliste
ne sastoje samo iz rada. Kapitalista očekuje jednaku korist od svih delova kapitala
koje predujmljuje. Pretpostavimo da se četvrtina predujmova troši kao najamnina

za neposredni rad, tri četvrtine za akumulirani rad i profit, sa svim ostalim tetovima kao što su renta, porezi i ostali izdaci. Tada se pokazuje kao tačno to da se *profit kapitaliste menja s menjanjem vrednosti ove četvrtine njegovog proizvoda, u sravnjenju s količinom upotrebljenog rada*. Na primer, poljoprivrednik utroši u poljoprivredi 2000 £, od toga 1500 za seme, za izdržavanje konja, za rabaćenje svog stalnog kapitala, za kamate na svoj stalni i optičajni kapital, za rentu, desetak, poreze itd., a 500 £ za neposredni rad, i neka je prihod na kraju godine 2400 £. Jasno je da će profit poljoprivrednika iznositi onda 400 na 2000 £ ili 20 odsto. A isto je tako jasno da ako uzmemo četvrtinu vrednosti proizvoda, naime 600 £, i sravnimo sa sumom koja je bila izdata za najamninu neposrednog rada rezultat će pokazati tačno istu profitnu stopu.* (Isto, str. 267/268.)

Malthus se ovde vraća na prazno šepurenje. Ono što on hoće (on naslućuje da višak vrednosti, stoga profit, ima neki određeni odnos prema promenljivom kapitalu predujmljenom za najamninu), to je da pokaže da je »profit određen odnosom vrednosti ukupne proizvodnje prema delu koji je potreban za plaćanje upotrebljenog rada«. On u početku operiše utoliko tačno što pretpostavlja da se sav kapital sastoji iz promenljivog kapitala, iz kapitala utrošenog za najamninu. U tom slučaju su profit i višak vrednosti stvarno identični. Ali i u ovom slučaju on se ograničava na vrlo plitka razmatranja. Ako predujmljeni kapital iznosi 100 a profit 10 odsto, onda je vrednost proizvoda 110, profit čini $\frac{1}{10}$ predujmljenog kapitala (dakle 10 odsto) i $\frac{1}{11}$ vrednosti ukupnog proizvoda, u kojoj vrednosti je uračunata i njegoa vlastita vrednost. On čini, dakle, $\frac{1}{11}$ vrednosti ukupnog proizvoda, a predujmljeni kapital čini $\frac{10}{11}$. Da 10 procenata profita u odnosu na vrednost ukupnog proizvoda mogu biti tako izraženi da je njegov deo koji se ne sastoji iz profita ravan $\frac{10}{11}$ ukupnog proizvoda; ili da proizvod od 110 koji uključuje 10 odsto profita sadrži $\frac{10}{11}$ predujma na kome je ostvaren ovaj profit. Ovo sjajno matematičko razmatranje toliko ga zabavlja da on ovaj računski primer ponavlja na 20, 30 odsto itd. profita. Do sada imamo samo još tautologiju. Profit je procentni deo predujmljenog kapitala; vrednost ukupnog proizvoda sadrži vrednost profita, i predujmljeni kapital je vrednost ukupnog proizvoda minus vrednost profita. Dakle, $110 - 10 = 100$. 100 je, međutim, $\frac{10}{11}$ od 110. A sad dalje.

Pretpostavimo kapital koji se ne sastoji samo iz promenljivog nego i iz postojanog kapitala. »Kapitalista očekuje jednaku korist od svih delova kapitala koje predujmljuje.« Ovo sad doduše protivreći upravo postavljenoj tvrdnji da je profit (to jest višak vrednosti) određen odnosom prema kapitalu predujmljenom za najamninu. Ali šta to mari! Malthus nije čovek koji će protivrečiti »očekivanjima« ili predstavama »kapitaliste«. A sad dolazi njegov podvig. Pretpostavi kapital od 2000 £, od čega su tri četvrtine ili 1500 £ postojani kapital, jedna četvrtina ili 500 £ promenljivi kapital. Profit iznosi 20 odsto. Tako profit iznosi 400, a vrednost proizvoda je ravna $2000 + 400 = 2400$. No kakav je

račun gospodina Malthusa? Uzmemo li četvrtinu ukupnog proizvoda, onda je to 600. Četvrtina predujmljenog kapitala je 500, ravna delu kapitala predujmljenog za najamninu, a 100 četvrtina profita ravna delu profita koji otpada na ovu najamninu. I to treba da dokaže »da se profit kapitaliste menja s menjanjem vrednosti ove četvrtine njegovog proizvoda u sravnjenju s količinom upotrebljenog rada«. Ovo dokazuje samo to da profit date profitne stope, na primer 20 odsto na dati kapital, na primer 4000, čini profit od 20 odsto na svaki alikvotni deo toga kapitala, što je tautologija. Ali to ne dokazuje apsolutno ništa za određeni, *posebni*, distinktivni odnos ovoga profita prema delu kapitala predujmljenog za najamninu. Uzmemo li umesto [$\frac{1}{4}$], kao što je učinio gospodin Malthus, $\frac{1}{24}$ ukupnog proizvoda, dakle 100 (od 2400), onda ovih 100 £ sadrže 20 odsto profita, ili $\frac{1}{6}$ od toga je profit. Kapital bi iznosio $83\frac{1}{3}$, a profit $16\frac{2}{3}$. Kad bi sad ovih $83\frac{1}{3}$ bilo nešto ravno jednom konju koji se upotrebljava u proizvodnji, mi bismo na Malthusov način dokazali da se profit menja s menjanjem vrednosti toga konja ili $28\frac{4}{5}$ -skog dela ukupnog proizvoda.

Ovakvom bedom časti nas Malthus tamo gde staje na vlastite noge i ne plagira ni Townsenda, ni Andersona, ni druge. Ono što je stvarno vredno da se pomene (ne uzimajući u obzir ono što je za toga čoveka karakteristično), to je naslućivanje da se višak vrednosti ima računati na deo kapitala koji je predujmljen za najamninu.

⟨Ako je data određena profitna stopa, *ukupni profit* — profitna masa — zavisi uvek od veličine predujmljenog kapitala. No akumulacija je onda određena onim delom ove mase koji se ponovo pretvara u kapital. Međutim, pošto je ovaj deo ravan ukupnom profitu minus dohodak koji troši kapitalista, on neće zavisiti samo od vrednosti ove mase, nego i od jeftinoće roba koje kapitalista može time da kupi; delom od jeftinoće roba koje ulaze u njegovu potrošnju, u njegov dohodak; delom od jeftinoće roba koje ulaze u postojani kapital. Najamnina se ovde, pošto se profitna stopa pretpostavlja kao data, takođe pretpostavlja kao data.⟩

[10.] *Malthusova teorija vrednosti*
[Dopunske primedbe]

Po Malthusu, vrednost rada se nikada ne menja (preuzeto od Adama Smitha), nego samo vrednost robe koju za to dobijam. Jednom je najamnina — 2 šilinga za jedan radni dan, u drugom slučaju — 1 šiling. U prvom slučaju daje kapitalista dva puta više šilinga za isto radno vreme nego u drugom. Ali u drugom slučaju daje radnik dvostruko više rada za isti proizvod nego u prvom, jer u drugom on daje jedan ceo radni dan za 1 šiling, a u prvom samo pola radnog dana. Gospodin Malthus sad misli da kapitalista daje za isti rad čas

više čas manje šilinga. On ne vidi da radnik daje potpuno u odgovarajućoj meri više ili manje rada za jedan dati proizvod.

«Dati više proizvoda za neku datu količinu rada ili primiti više rada za neku datu količinu proizvoda, za njega je» (Malthusa) «jedno isto. Pa ipak bi trebalo pretpostaviti da je to oprečno.» (*Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to value and to demand and supply*, London 1821, p. 52.)

U istom spisu (*Observations on certain verbal disputes etc.*, London 1821) vrlo tačno je zapaženo da bi rad kao mera vrednosti, u smislu kako ga Malthus ovde uzima, prema jednom shvatanju Adama Smitha, bio isto tako mera vrednosti kao i svaka druga roba, te da on ne bi bio tako dobra mera kao što je to stvarno novac. Ovde bi se uopšte radilo samo o meri vrednosti u smislu kao što je novac mera vrednosti.

||767| *Mera vrednosti* nije uopšte nikada (u smislu novca) ono što roba čini samerljivima, vidi deo I, str. 45. moga spisa^[14].

«Naprotiv samo samerljivost roba kao opredmećenog radnog vremena je ono što zlato čini novcem».

Kao vrednosti, roba su *jedinice*, puko predstavljanje iste jedinice, društvenog rada. *Mera vrednosti* (novac) pretpostavlja ih kao vrednosti i odnosi se samo na predstavljanje i veličinu te vrednosti. *Mera vrednosti* roba odnosi se uvek na pretvaranje vrednosti u cene, pretpostavlja već vrednost.

Navedeno mesto u *Observations* glasi:

«Gospodin Malthus kaže: „Na istom mestu i u isto vreme stajace različite količine dnevnog rada koje mogu komandovati različitim robama tačno u istom odnosu prema njihovim relativnim razmanskim vrednostima“, i obrnuto^[15]. Ako to važi za rad, važi i za svaku drugu stvar.» (Isto, str. 49.) «Novac u isto vreme i na istom mestu vrlo dobro funkcioniše kao mera vrednosti... Ali» (Malthusova tvrdnja) «ne izgleda da je sasvim tačna za rad. Rad nije mera čak ni u isto vreme ni na istom mestu. Uzmimo neku količinu žita koja je na istom mestu u isto vreme po vrednosti jednaka s nekim određenim dijamantom; da li će žito i dijamant, plaćeni monetom, komandovati istom količinom rada? Može se reći da neće: Ali dijamant kupuje novac koji će komandovati isto tolikom količinom rada... Merilo ne pomaže, jer se ono ne može primeniti a da se ne *koriguje* primenom drugog merila koje je trebalo da potisne. Možemo samo zaključiti da žito i dijamant komanduju jednakim količinama rada *zato što* su jednake vrednosti u novcu. Ali od nas se traži da zaključimo da su dve stvari jednake vrednosti zato što komanduju jednakim količinama rada.» (Isto., str. 49/50.)

[11.] *Prekomerna proizvodnja. »Neproizvodni potrošači« itd.*
 [Malthusova odbrana rasipnosti neproizvodnih potrošača]
 kao sredstvo protiv prekomerne proizvodnje]

Iz Malthusove teorije vrednosti proizlazi celo učenje o potrebi sve većeg porasta neproizvodne potrošnje, koje je ovaj učitelj prenaseljenosti (zbog nedostatka životnih sredstava) tako energično propovedao. Vrednost neke robe je ravna vrednosti predujmljenog materijala, mašina itd. plus količina neposrednog rada koji ona sadrži, što je kod Malthusa ravno *vrednosti* u njoj sadržane najamnine plus dodatak za profit na ove predujmove prema stanju opšte profitne stope. Ovo nominalno povišenje cene sačinjava profit i uslov je ponude, to jest reprodukcije robe. Ovi elementi sačinjavaju *cenu za kupca*, za razliku od *cene za proizvođača*, i cena za kupca je realna vrednost robe. Ali, kako realizovati ovu cenu? Ko će je platiti? I iz koga fonda treba da bude plaćena?

Kod Malthusa (što je on zanemario) moramo — praviti razliku. Jedan deo kapitalista proizvode robe koje ulaze *neposredno* u potrošnju radnika; drugi deo proizvodi robe koje ili *samo posredno* ulaze u ovu potrošnju, ukoliko one, naime, ulaze kao sirovine i mašine itd. u kapital potreban za proizvodnju životnih sredstava, ili robe koje *uopšte ne ulaze u potrošnju* radnika, budući da ulaze samo u dohodak neradnika.

Najpre, dakle, razmotrimo kapitaliste koji proizvode artikle koji ulaze u potrošnju radnika. Oni ne samo što kupuju rad nego i prodaju radnicima njihov vlastiti proizvod. Ako količina rada koju radnik dodaje vredi 100 talira, kapitalista mu plaća 100 talira. I to je [prema Malthusu] jedina vrednost koju rad koji je on kupio dodaje sirovini itd. Radnik, dakle, dobija vrednost svoga rada i uzvraća kapitalisti samo ekvivalent ove vrednosti. Ali, iako radnik tu vrednost nominalno dobija, on u stvari dobija samo manju masu roba nego što je proizveo. On dobija natrag u stvari samo deo svoga u proizvodu opredmećenog rada. Naime, uprošćenja radi pretpostavimo, kako to sam Malthus često čini, da se kapital sastoji samo iz kapitala predujmljenog za najamninu. Ako se 100 talira predujmi radniku da bi proizveo robu — a ovih 100 talira su *vrednost* kupljenog rada i jedina vrednost koju on dodaje proizvodu, onda kapitalista prodaje ovu robu za 110 talira, a radnik može sa 100 talira da otkupi samo $\frac{10}{11}$ proizvoda; $\frac{1}{11}$ ostaje kapitalisti, 10 talira vrednosti ili masa viška proizvoda u kojoj se predstavlja ovaj višak vrednosti od 10 talira. Proda li kapitalista za 120, radnik dobija samo $\frac{10}{12}$, a kapitalista $\frac{2}{12}$ proizvoda i njegove vrednosti. Proda li za 130 (30 odsto), radnik dobija samo $\frac{10}{13}$, a kapitalista $\frac{3}{13}$ proizvoda. Proda li za 50 odsto, dakle za 150, radnik dobija $\frac{2}{3}$ [768] kapitalista $\frac{1}{3}$ proizvoda. Što je veća cena po kojoj proda, to je manji radnikov udeo, a veći udeo kapitaliste

u vrednosti proizvoda, dakle i u količini proizvoda. Utoliko manje može radnik da od te vrednosti ili tog samog proizvoda otkupi vrednošću svoga rada. Ništa se ne menja ako je osim promenljivog kapitala predumljen još i postojani, na primer osim 100 talira za najamninu još i 100 talira za sirovine itd. U ovom slučaju, ako je profitna stopa 10, kapitalista prodaje robu za 220, umesto za 210 (naime 100 je postojani kapital, a 120 proizvod [neposrednog] rada).

(*Sismondijevi »Nouveaux Principes etc.«*, prvi put objavljeni 1819.)

Tu u *kapitalističkoj klasi A*, koja proizvodi artikle — životna sredstva — koji ulaze neposredno u potrošnju radnika, imamo dakle slučaj kad se nominalnim povišenjem cena — normalni dodatak profita na cenu predujmova kapitala — doista stvara višak fonda za kapitalistu; budući da on ovim zaobilaznim putem vraća radniku samo jedan deo njegovog proizvoda a jedan deo privaja za sebe. No do ovog rezultata ne dolazi usled toga što kapitalista ceo proizvod prodaje radniku po povišenoj vrednosti, nego usled toga što poskupljenje proizvoda onemogućava radniku da sa svojom najamninom otkupi ceo proizvod, što mu dopušta da kupi samo jedan deo toga. Stoga je razumljivo da radnikova tražnja nikada ne može da bude tolika da bi realizovao suvišak kupovne cene preko cene koštanja — dakle, profit i »vrednost«. Naprotiv, samo zato je profitni fond tu što on nije kadar da sa svojom najamninom otkupi ceo svoj proizvod; njegova tražnja, dakle, ne odgovara ponudi. Kapitalista A ima, dakle, u rukama određenu količinu robe određene vrednosti, u datom slučaju 20 talira, koji mu nisu potrebni za naknadu kapitala, koje može delom da utroši kao dohodak, delom da upotrebi za akumulaciju. Nota bene: Koliko on takav fond ima u rukama, zavisi od dodatka na vrednost koji je udario na cenu koštanja i koji određuje srazmeru u kojoj on i radnik međusobno dele ukupni proizvod.

Predimo sada na *kapitalističku klasu B*, koja klasi A isporučuje sirovine i mašine itd., ukoliko, postojani kapital. Klasa B može da prodaje *samo* klasi A, jer ona ne može prodati svoje robe ni radnicima, koji nemaju nikakve veze s kapitalom (sirovine, mašine itd.), ni kapitalistima koji proizvode sredstva za luksuz (sve što ne [predstavlja] životna sredstva, ne ulazi u običnu potrošnju radničke klase), ni takvim kapitalistima koji proizvode postojani kapital potreban za proizvodnju sredstava za luksuz.

Ali mi smo videli da u predumljenom kapitalu A ima 100 za postojani kapital. Fabrikant ovog postojanog kapitala proizvodio je, ako je profitna stopa ravna 10 odsto, s cenom koštanja od $90^{10}/11$, a prodaje po 100 ($90^{10}/11 : 9^{10}/11 = 100 : 10$). On, dakle, izvlači svoj profit većim opterećenjem klase A. I on stoga dobija od njenog proizvoda 220 svojih 100 umesto samo $90^{10}/11$, kojima on, uzmimo, kupuje neposredni rad. B nipošto ne izvlači svoj profit putem svojih radnika, čiji proizvod im u vrednosti od $90^{10}/11$ on ne može ponovo

prodati po 100, pošto oni od njega uopšte ne kupuju. Pa ipak radnici B-a prolaze isto tako kao i oni A-a. Za $90^{10/11}$, oni dobijaju količinu robe koja samo nominalno ima vrednost od $90^{10/11}$, jer je svaki deo proizvoda A jednomerno poskupeo, ili svaki deo njegove vrednosti predstavlja srazmerno profitnom dodatku manji deo proizvoda.

(Međutim, ovo dodavanje na cenu može se vršiti samo do izvesne tačke, jer radnik mora dobiti toliko robe da može da živi i da reprodukuje svoju radnu snagu. Kad bi kapitalista A povišio cenu robe za 100 odsto i prodavao robu koja staje 200 za 400, radnik bi mogao da otkupi samo $\frac{1}{4}$ proizvoda (ako dobije 100). A ako bi njemu za život trebalo polovinu proizvoda, kapitalista bi mu morao platiti 200. On bi, dakle, zadržao samo 100 (100 sačinjava postojani kapital, a 200 najamnina). To bi, dakle, bilo isto kao kad bi prodao za 300 itd.

Svoj profitni fond B ne pravi (neposredno) putem svojih radnika, nego putem prodaje klasi A. Proizvod klase A ne samo što služi za realizaciju njegovog profita nego sačinjava i njegov vlastiti profitni fond. Sad je jasno da klasa A ne može profit koji su stvorili radnici da realizuje prodajom klasi B i da klasa B isto tako ne predstavlja dovoljnu tražnju za njen proizvod (da bi ga prodala po njegovoj vrednosti) kao ni njeni vlastiti radnici. Štaviše, već tu dolazi do povratnog dejstva. ||769|

Što klasa A većma povišava dodatak za profit, to je u odnosu na njene radnike veći deo ukupnog proizvoda koji ona prisvaja i oduzima od klase B.

Klasa B povišava cenu za toliko za koliko i klasa A. Klasa B plaća svojim radnicima i dalje $90^{10/11}$ talira, mada oni za to dobijaju manje robe. Ali ako klasa A uzme 20 odsto umesto 10, klasa B uzima isto tako 20 odsto umesto 10 i prodaje za $109^{1/11}$ umesto za 100. Time se ovaj deo izdataka za klasu A povećava.

A i B se mogu čak smatrati i kao jedna klasa. (B čini deo troškova klase A i što više klasa A mora od ukupnog proizvoda platiti klasi B, to joj manje ostaje.) Od ukupnog kapitala od $290^{10/11}$ poseduje klasa B $90^{10/11}$, a klasa A 200. One zajedno imaju $290^{10/11}$ i realizuju profit od $29^{1/11}$. Klasa B ne može nikada od klase A da otkupi više nego za 100, i tu je sadržan njen profit od $9^{1/11}$. Obe zajedno imaju, kako rekosmo, dohodak od $29^{1/11}$.

A što se tiče klase C i D — kapitalisti klase C su oni koji proizvode postojani kapital potreban za proizvodnju luksuznih sredstava, a kapitalisti klase D oni koji neposredno proizvode luksuzna sredstva — jasno je pre svega da samo klasa D može da sačinjava neposrednu tražnju za proizvodima klase C. D je kupac klase C. A klasa C može da realizuje profit samo tako što svoju robu prodaje klasi D preskupo, nominalnim povišenjem svoje cene koštanja. Klasa D mora klasi C platiti više nego što je potrebno, da bi klasa C

obnovila sve sastavne delove [cene koštanja] svojih roba. Klasa D sa svoje strane dodaje profit — delom na predujmove koje je učinila klasa C, delom na kapital koji je neposredno predujmila klasa D za najamninu. Od profita koji klasa C izvlači od klase D ona može da kupi deo roba od klase D; mada ona ne može sav svoj profit da plasira na ovaj način, jer su i za nju samu, a ne samo za radnike, potrebna životna sredstva, za koja razmenjuje kapital realizovan s klasom D. Prvo, realizacija robe klase C zavisi neposredno od njene prodaje klasi D; drugo, ako je ova prodaja obavljena, tražnja koja proizlazi iz profita klase C ne može realizovati vrednost robe koju prodaje klasa D kao ni tražnja klase B za A. Profit koji je napravila klasa C napravljen je na klasi D, i ako ga ona opet utroši za robe klase D umesto za druge, njena tražnja ipak ne može biti nikada veća od profita realizovanog na klasi D. On uvek mora biti mnogo manji od kapitala klase C, od njegove ukupne tražnje, i nikada ne čini izvor profita za klasu D (jedino da klasa D nešto prevari klasu C poskupljenjem roba koje joj ponovo prodaje), pošto profit koji realizuje klasa C dolazi direktno iz džepa klase D.

Zatim je jasno da ukoliko kapitalisti, bilo klasa C bilo klasa D — u okviru svake klase — jedni drugima prodaju svoje robe, nijedan time ništa ne zarađuje ili ne realizuje neki profit. M prodaje robu N-u za 110 koja staje samo 100, ali to isto čini i N prema M-u. Svaki poseduje posle razmehe kao i pre razmene količinu robe po ceni koštanja 100. Svaki dobija za 110 samo robe koja staje 100. Dodatak na cenu ne daje mu veću komandu nad robom drugoga od one koju on daje drugome nad svojom robom. A što se tiče vrednosti, to bi bilo isto kao kad bi svaki M i N, ne razmenjujući svoju robu, pričinio sebi zadovoljstvo da je krsti 110 umesto 100.

Zatim je jasno da [prema Malthusu] nominalni višak vrednosti u klasi D (koja obuhvata i klasu C) ne predstavlja realni višak proizvoda. Što radnik, usled poskupljenja od strane klase A, za 100 talira dobija manje životnih sredstava, to se klasa D u prvi mah malo tiče. Kapitalista D mora i dalje predujmljivati 100 da bi zaposlio određeni broj radnika. On plaća radnicima vrednost njihova rada, a oni dalje ne dodaju proizvodu ništa više, oni daju kapitalisti samo ekvivalent. Suvišak preko ovog ekvivalenta može kapitalista D da dobije samo prodajom trećima, time što će im svoju robu prodavati iznad cene koštanja.

U stvari fabrikant ogledala ima u svom proizvodu isto toliko viška vrednosti i viška proizvoda koliko i zakupac. Jer, proizvod sadrži neplaćeni rad (višak vrednosti), i ovaj neplaćeni rad predstavlja se u proizvodu baš tako kao i plaćeni. On je predstavljen u višku proizvoda. Jedan deo ogledala ne staje ga ništa, iako ima vrednost zato što je u njemu sadržan rad isto tako kao i u delu ogledala koji naknađuje predujmljeni kapital. Ovaj višak vrednosti u višku proizvoda postoji *pre* prodaje ogledala i ne [stvara] se tek ovom prodajom. Da je, naprotiv,

radnik u neposrednom radu dao samo ekvivalent za akumulisani rad, koji on prima u obliku najamnine, ne bi postojao ni ||770| višak proizvoda ni višak vrednosti koji mu odgovara. Ali kod Malthusa, gde radnik vraća samo ekvivalent, zbivaju se stvari drukčije.

Jasno je da klasa D (podrazumevajući i klasu C) ne može višak fonda da obrazuje onako veštački kao i klasa A, naime time što će svoju robu da proda radnicima skuplje nego što ju je od njih kupila i da tako posle naknade utrošenog kapitala prisvoji jedan deo ukupnog proizvoda. Jer, radnici nisu kupci za robu klase D. Njen višak fonda ne može nastati ni na taj način što će kapitalisti D između sebe robe prodavati ili razmenjivati. To se, dakle, može ostvariti samo prodajom njenog proizvoda klasi A i B. Time što kapitalisti D robe u vrednosti od 100 prodaju po 110, klasa A može sa 100 da kupi samo $10/11$ njihovog proizvoda a oni da zadrže $1/11$, koja se može trošiti ili razmenjivati za robe u samoj klasi D.

Sa svima kapitalistima koji ne proizvode neposredno životna sredstva, koji dakle ne prodaju najveći deo ili znatan deo svojih roba opet radnicima, stvar stoji [prema Malthusu] ovako:

Neka njihov postojani kapital iznosi 100. Plati li kapitalista zatim 100 za najamninu, on radnicima plaća vrednost njihova rada. Vrednosti 100 radnici dodaju 100, i tako je ukupna vrednost (cena koštanja) proizvoda 200. Odakle sad profit? Robu koja vredi 200 prodaje kapitalista za 220, ako je prosečna profitna stopa ravna 10 odsto. Proda li on robu doista za 220, jasno je da je za njenu reprodukciju dovoljno 200, 100 za izdatak u sirovinama itd., 100 za najamninu, a 20 strpa u džep i njih može utrošiti kao dohodak ili akumulirati kao kapital.

Ali kome on prodaje robu za 10 odsto iznad njene »proizvodne vrednosti«, koja se prema Malthusu razlikuje od »prodajne vrednosti« ili stvarne vrednosti, tako da je profit doista ravan razlici između proizvodne i prodajne vrednosti, ravan prodajnoj vrednosti minus proizvodna vrednost? Međusobnim razmenama i prodajama ne mogu ovi kapitalisti realizovati nikakav profit. Proda li A B-u robe u vrednosti od 200 za 210, to će B A-u vratiti milo za drago. Time što te robe menjaju ruke ne menja se ni njihova vrednost ni njihova količina. Količina robe koja se ranije nalazila u rukama A-a nalazi se sada u rukama B-a i vice versa. Da se sada zove 110 ono što se ranije zvalo 100, ne menja ništa na stvari. Kupovna snaga ni A ni B nije se ni na koji način izmenila.

No, prema pretpostavci, radnicima ovi kapitalisti ne mogu da prodaju svoje robe.

Oni ih, dakle, moraju prodati kapitalistima koji proizvode životna sredstva. Svojom razmenom s radnicima oni doista imaju u rukama stvarni višak fonda. Obrazovanjem jednog nominalnog viška vrednosti oni stvarno dobijaju jedan višak proizvoda. I ovo je jedini višak fonda koji do sada postoji. Višak fonda za druge kapitaliste treba tek da

nastane tako što će oni svoje robe prodati iznad njihove proizvodne vrednosti ovim posednicima viška fonda.

Što se tiče kapitalista koji proizvode postojani kapital potreban za proizvodnju životnih sredstava, mi smo već videli da proizvođač životnih sredstava neminovno mora od njih kupovati. Ove kupovine ulaze u njegove troškove proizvodnje. Što je viši njegov profit, to su skuplji predujmovi na koje će se udariti ista profitna stopa. Proda li on po 20 odsto umesto po 10, proizvođač njegovog postojanog kapitala takođe će dodati 20 odsto umesto 10. I on sad umesto 100 za $90^{10}/_{11}$, traži $109^{1}/_{11}$ ili okruglo 110. Tako da je vrednost proizvoda sada 210, od čega 20 odsto iznose 42, tako da vrednost celoga proizvoda sada iznosi 252. Od toga dobija radnik 100. Kapitalista dobija sada više od $1/_{11}$ ukupnog proizvoda kao profit; ranije, kad je prodao za 220, samo $1/_{11}$. Masa proizvoda ostala je ista, ali deo koji je na raspolaganju kapitalisti uvećao se po vrednosti i po količini.

Što se pak tiče drugih kapitalista koji ne proizvode ni životna sredstva ni kapital koji ulazi u proizvodnju ovih životnih sredstava, [oni mogu] praviti profit samo prodajom prvim dvema klasama kapitalista. Ako ovi poslednji uzimaju 20 odsto, ni oni ne uzimaju manje.

[Razmena] prve klase kapitalista jako se razlikuje od razmene između ove dve klase kapitalista. Prva je [razmenom] s radnicima stvorila stvarni višak fonda životnih sredstava, (višak proizvoda), [koji se u vidu dodatka] kapitalu nalazi na njihovom raspolaganju, tako da oni iz toga mogu delom akumulirati, delom utrošiti [kao dohodak] bilo u svojim vlastitim životnim sredstvima, bilo u luksuznim artiklima. Višak vrednosti [predstavlja] ||XIV—77| tu stvarno višak rada i višak proizvoda, iako se on [prema Malthusu] postiže nesprenim zaobilaznim putem dodatka na cenu. Neka je vrednost proizvoda radnika koji proizvode životna sredstva stvarno samo 100. No pošto je $10/_{11}$ od toga dovoljno za plaćanje najamnine, dosta je ako kapitalista predujmi $90^{10}/_{11}$, na što će realizovati profit od $9^{1}/_{11}$. Plati li on, u zabludi da su vrednost rada i količina rada istovetni, radnicima 100 £, a njima proda za 110, on sada kao i ranije dobija $1/_{11}$ proizvoda. Što ovaj sad vredi 10 £ umesto $9^{1}/_{11}$, nije za njega nikakav dobitak, jer je on sada umesto $90^{10}/_{11}$ kapitala predujmio 100 kapitala.

Što se pak tiče drugih klasa kapitalista, na njihovoj strani ne postoji nikakav realan višak proizvoda, ništa u čemu bi se predstavio višak radnog vremena. Proizvod rada od 100 oni prodaju za 110 i samo povišenjem cene treba ovaj kapital da bude pretvoren u kapital plus dohodak.

Ali »kako sad stoji slučaj«, kako bi rekao lord Dundreary, između ove dve klase kapitalista?

Proizvođači životnih sredstava prodaju višak proizvoda čija je vrednost 100 za 110 (jer su najamninu platili 100 umesto $90^{10}/_{11}$). Ali oni su jedini koji u svojoj ruci drže višak proizvoda. Ako drugi prodaju njima proizvod koji vredi 100 takođe za 110, oni u stvari nak-

nađuju svoj kapital s profitom. Zašto? Zato što su im životna sredstva u vrednosti 100 dovoljna za plaćanje radnika, te 10 zadržavaju za sebe. Ili, bolje reći, zato što oni u stvari dobiju životnih sredstava u vrednosti 100, a njima je dovoljno $\frac{10}{11}$ da bi platili svoje radnike, jer se oni sad nalaze u istom slučaju kao i kapitalisti A i B. Ovi, naprotiv, dobiju za to samo masu proizvoda u kojoj se predstavlja vrednost od 100. Što on staje nominalno 110, od toga oni nemaju nikakve vaje, pošto ni kvantitativno, kao upotrebna vrednost, on ne predstavlja veću masu nego što je liferuje radno vreme sadržano u 100 £, niti oni mogu time, osim kapitala od 100, da naknade novi od 10. To bi bilo moguće samo preprodajom.

Iako oni jedan drugome prodaju po 110 ono što vredi 100, to samo u rukama druge klase ima dejstvo od 110. Druga klasa je doista za vrednost od 110 dobila samo vrednost od 100. I ona prodaje svoj višak proizvoda samo zbog toga po povišenoj ceni što artikle koji ulaze u njen dohodak plaća preko njihove vrednosti. U stvari pak, i višak vrednosti koji realizuje druga klasa ograničava se samo na njeno učešće u višku proizvoda koji realizuje prva klasa, pošto ona sama ne stvara nikakav višak proizvoda.

Pri ovom poskupljenju luksuznih predmeta Malthus se blagovremeno priseća da je akumulacija a ne trošenje neposredna svrha kapitalističke proizvodnje. Usled ove neprobitačne trgovine — u kojoj jedan deo plodova koje je iscedila od radnika opet gubi — kapitalistička klasa A će, dakle, umanjiti svoju tražnju za luksuznim predmetima. A ako ona to uradi i akumulira više, pašće platežno sposobna tražnja — tržište za njena životna sredstva, tržište koje ne može biti obrazovano u potpunom obimu tražnjom radnika i proizvođača postojanog kapitala. Time bi cena životnim sredstvima pala, ali je samo povišenje ove cene nominalni dodatak, i to srazmerno ovom dodatku — sredstvo pomoću koga kapitalistička klasa A otkida svoj višak vrednosti od radnika. Ako bi cena pala od 120 na 110, pao bi i njen višak proizvoda (i njen višak vrednosti) od $\frac{2}{12}$ na $\frac{1}{11}$. A time bi se u još mnogo većoj srazmeri smanjilo i tržište, tražnja za proizvođače luksuznih predmeta.

Prva klasa prodaje u razmeni s drugom klasom stvaran višak proizvoda, pošto je njen kapital već naknađen. Druga, naprotiv, prodaje samo svoj kapital da bi ga ovom trgovinom od kapitala pretvorila u kapital plus dohodak. Na taj način se hod čitave proizvodnje (a pogotovo njenog prirasta) održava samo *poskupljenjem životnih sredstava*, no njemu bi opet odgovarala cena luksuznih predmeta koja bi stajala u obrnutoj srazmeri sa stvarnom masom ovih proizvoda. Ni klasa II ne bi ovom razmenom bila na dobitku, jer prodaje za 110 ono što vredi 100. Jer, ona stvarno dobija natrag 110, koji takođe vrede samo 100. Ali ovih 100 (u životnim sredstvima) naknađuju kapital plus profit, dok se onih 100 samo nazivaju 110. To bi, dakle, izišlo na to da bi klasa I dobila luksuznih predmeta u vrednosti 100. Luksusne predmete

od vrednosti 100 kupuje ona za 110. Drugoj [klasi], pak, 110 vredi 110 zato što ona sa 100 plaća rad (naknađuje svoj kapital), a 10 zadržava kao suvišak.

||772| Teško je zamisliti kako uopšte može da iziđe profit iz ovakve razmene gde razmenjivači jedan drugome prodaju robe poskupljene za istu stopu, jedan drugome u podjednako meri zakidaju.

Ova bi se nezgoda mogla ukloniti kad bi osim razmene jedne klase kapitalista s njihovim radnicima i razmene različnih klasa kapitalista između sebe pridošla još neka *treća klasa kupaca* — jedan *deux ex machina*; klasa koja bi plaćala robe po njihovoj nominalnoj vrednosti, a da sa svoje strane opet ne prodaje robe, da ne vrati istom merom; dakle, klasa koja prolazi kroz $N-R$, a ne $N-R-N$, [klasa] koja kupuje ne da bi svoj kapital naknadila s profitom, nego da bi trošila proizvode; klasa koja kupuje a da ne prodaje. U ovom slučaju kapitalisti ne bi realizovali profit razmenom svojih roba između sebe, nego [bi ga realizovali] 1. razmenom s radnicima, time što bi im za isti novac prodali jedan deo ukupnog proizvoda za koji su od njih kupili ukupan proizvod (po odbitku postojanog kapitala); 2. onim delom životnih sredstava i luksusnih predmeta koji prodaju trećoj vrsti kupaca. Pošto ovi za 100 plaćaju 110 a da 100 ne prodaju opet za 110, bio bi tako stvarno, ne samo nominalno, realizovan profit od 10 odsto. Profit bi bio realizovan na dva načina, što bi se od ukupnog proizvoda prodalo što manje radnicima a što više trećoj klasi, koja plaća gotovim novcem a da sama ne prodaje, kupuje da bi trošila.

Ali kupci koji nisu ujedno prodavci moraju biti potrošači koji nisu ujedno proizvođači — *neproizvodni potrošači*, i ova klasa neproizvodnih potrošača je ta koja kod Malthusa rešava sukob. Ali ovi neproizvodni potrošači moraju ujedno biti platežno sposobni potrošači, moraju sačinjavati stvarnu tražnju; sume vrednosti koje oni poseduju i godišnje troše moraju dostajati za plaćanje ne samo vrednosti proizvodnje roba koje kupuju i troše nego i za plaćanje nominalnog dodatka za profit, višak vrednosti, razliku između prodajne vrednosti i vrednosti proizvodnje. Ova bi klasa predstavljala u društvu potrošnju radi potrošnje, kao kapitalistička klasa proizvodnju radi proizvodnje; jedna — »strast za trošenjem«, a druga — »strast za akumulacijom«. (*Principles of Political Economy*, [second ed.], p. 326.) Nagon za akumulacijom održava se u kapitalističkoj klasi budnim na taj način što njeni prihodi [bivaju] stalno veći od njenih rashoda, a profit podstiče akumulaciju. I pored ove njene revnosti za akumulacijom ona ne tera na prekomernu proizvodnju, ili pak vrlo teško, pošto *neproizvodni potrošači* ne samo što sačinjavaju ogroman odvodni kanal za proizvode bačene na tržište, nego oni sa svoje strane ne bacaju na tržište nikakve proizvode, ma koliko da ih dakle ima, nisu nikakva konkurencija kapitalistima, već, naprotiv, sačinjavaju tražnju bez ponude i štoga izravnavaju prevagu ponude nad tražnjom na strani kapitalista.

Ali odakle godišnja platežna sredstva ove klase? To su u prvom redu *zemljovlasnici*, koji u vidu rente privlače sebi veći deo vrednosti godišnjeg proizvoda i ovaj tako kapitalistima oduzeti novac opet izdaju za potrošnju robe koju proizvode kapitalisti i koju im ovi preskupo naplaćuju. Sami ovi zemljovlasnici ne moraju proizvoditi i, prosečno uzev, i ne proizvode. Bitno je to da oni, ukoliko troše novac za kupovinu rada, ne drže proizvodne radnike, nego samo takve koji s njima zajedno troše njihovo bogatstvo, *poslugu*, koja održava na visini cenu životnih sredstava time što ih kupuje a da sama ne doprinosi ništa uvećanju ponude ove ili one robe. Ali ovi zemljišni rentijeri nisu dovoljni da bi stvorili »zadovoljavajuću tražnju«. Mora se posegnuti za veštačkim sredstvima. Ova se sastoje u jakim *porezima*, u masi državnih i crkvenih sinekurista, velikim armijama, penzijama, desetku za popove, znatnom nacionalnom dugu i s vremena na vreme skupim ratovima. To su ti »lekovi«. (*Principles of Political Economy*, [second ed.], p. 408 sqq.)

Treća klasa koju Malthus smatra za »lek«, koja kupuje ne prodajući i troši ne proizvodeći, dobija, dakle, najpre znatan deo vrednosti godišnjeg proizvoda *ne plaćajući* za nj ništa, i obogaćuje proizvođače time što ovi njima moraju najpre da prepuste gratis novac za kupovanje njihovih roba, zatim [773] taj novac opet privuku k sebi tako što im prodaju svoje robe preko vrednosti, i dobijaju od njih više vrednosti u novcu nego što oni njima daju u robama. I ova se trgovina ponavlja svake godine.

- [12. *Socijalna suština Malthusove polemike protiv Ricarda. Malthusovo izopačavanje Sismondijevog shvatanja o protivrečnostima buržoaske proizvodnje. Apologetska pozadina Malthusove interpretacije teze o mogućnosti opšte prekomerne proizvodnje.*]

Malthus je izvukao sasvim tačne zaključke iz svoje osnovne teorije o vrednosti; ali ova teorija, sa svoje strane, začudo kako odgovara njegovoj nameri, apologetici postojećih engleskih prilika, lendlordizma, »države i crkve«, penzionera, poreznika, desetka, nacionalnog duga, berzijanaca, pandura, popova i lakeja (»national expenditure«¹), protiv kojih su se rikardovci borili kao protiv isto toliko nekorisnih i preživelih ustanova koje su na uštrb buržoaskoj proizvodnji. Ricardo zastupa buržoasku proizvodnju *quand même*², ukoliko ona [znači] u što većoj meri nesmetani razvitak društvenih proizvodnih snaga, ne vodeći računa o sudbini nosilaca proizvodnje, bili oni kapitalisti ili radnici. On se drži *istorijskog* prava i nužnosti ovog stupnja razvitka. Koliko god mu nedostaje istorijski smisao za prošlost, toliko on živi u

¹ »nacionalni izdaci« — ² bez ikakvih obzira

istorijskoj odskočnoj tački svoga vremena. I Malthus hoće što slobodniji razvitak kapitalističke proizvodnje samo ukoliko je beda njenih glavnih nosilaca, radnih klasa, uslov tog razvitka, ali ona se istovremeno mora prilagoditi »potrebama potrošnje« aristokratije i njenih pomoćnika u državi i crkvi, ona mora ujedno da služi kao materijalna osnovica za zastarela prava predstavnika interesa nasleđenih od feudalizma i apsolutne monarhije. Malthus hoće buržoasku proizvodnju ukoliko nije revolucionarna, nije moment istorijskog razvitka, nego samo stvara širu i udobniju materijalnu osnovicu za »staro« društvo.

S jedne strane je, dakle, radnička klasa, čiji je broj prema principu populacije stalno prevelik u odnosu na životna sredstva koja su joj određena, prekomerno stanovništvo zbog nedovoljne proizvodnje; zatim je tu kapitalistička klasa, koja je usled toga principa populacije stalno u mogućnosti da radnicima opet prodaje njihov vlastiti proizvod po takvim cenama da oni dobiju natrag samo onoliko koliko im je potrebno da drže dušu u telu; zatim je tu ogroman deo društva koji se sastoji od parazita, raspusnih trutova, delom gospode, delom slugu, koji znatnu masu bogatstva, bilo pod naslovom rente, bilo pod političkim naslovima, gratis prisvajaju od kapitalističke klase, čije robe, međutim, oni plaćaju preko njihove vrednosti novcem uzetim od tih istih kapitalista; kapitalistička klasa terana nagonom za akumulacijom u proizvodnji, a neproizvodni predstavljajući ekonomski puki nagon za potrošnjom, za rasipništvom. I to je jedino sredstvo da se izbegne hiperprodukcija, koja postoji jednovremeno s hiperpopulacijom u odnosu na proizvodnju. Kao najbolji lek za oboje [preporučuje se] hiperkonzumacija klasa koje stoje van proizvodnje. Nesrazmera između radničkog stanovništva i proizvodnje uklanja se tako što deo proizvoda pojedu neproizvođači, lenštine. Nesrazmera hiperprodukcije kapitalista [izravnava se] hiperkonzumacijom rasipnih bogataša.

Videli smo kako je Malthus detinjski nemoćan, trivijalan i bezbojan kad pokušava da, oslanjajući se na slabu stranu Adama Smitha, izgradi protivteoriju teoriji koju je Ricardo izgradio na jakoj strani Adama Smitha. Malthusov spis o vrednosti je verovatno najsmušnije upinjanje nemoći. Međutim, čim on dođe do praktičnih zaključaka i nađe se opet na tlu koje je zauzeo kao neke vrste ekonomski Abraham a Santa Clara, on je potpuno u svom elementu. Pa ipak ni ovde se on ne odriče urođenog mu plagiariusa. Ko bi na prvi pogled pomislio da su Malthusovi *Principles of Political Economy* samo maltuzijanizirani prevod Sismondijevo spisa *Nouveaux Principes d'économie politique*? Pa ipak je tako. Sismondijevo delo izašlo je 1819. Godinu dana kasnije Malthusova engleska karikatura ugledala je sveta. Kao ranije kod Townsenda i Andersona, on je sada i kod Sismondija našao teorijsko uporište za jedan od svojih pozamašnih ekonomskih pamfleta, pri čemu su mu osim toga dobro došle i nove teorije, naučene iz Ricardovih *Principles*.

[774] Ako se Malthus kod Ricarda borio protiv tendencije kapitalističke proizvodnje, koja je revolucionarna u odnosu na staro društvo,

od Sismondija je s nepogrešivim popovskim instinktom uzeo samo ono što je reakcionarno u odnosu na kapitalističku proizvodnju, na savremeno buržoasko društvo.

U ovom svom istorijskom pregledu ja se neću baviti Sismondijem zato što kritika njegovih shvatanja spada u deo kojim se mogu pozabaviti tek posle ovoga spisa, u stvarno kretanje kapitala (konkurencija i kredit).

Da se Malthus prilagođava Sismondijevim shvatanjima, vidi se već iz naslova jedne glave u *Principles of Political Economy*:

«O potrebi sjedinjenja proizvodnih snaga sa sredstvima raspodele u cilju obezbeđenja stalnog uvećanja bogatstva.» ([second ed.] p. 361.)

[U toj glavi kaže se:]

«Same proizvodne snage još ne obezbeđuju stvaranje odgovarajućeg stepena bogatstva. Izgleda da je potrebno još nešto da bi se te snage dovele do punog dejstva. To je efikasna i neometana tražnja za svačim što se proizvodi. A ovaj cilj se, izgleda, najlakše postiže pomoću takve raspodele proizvoda i takvog prilagodavanja ovih proizvoda potrebama onih koji će ih trošiti, da će se razmenska vrednost cele mase stalno uvećavati.» (*Principles of Political Economy*, [second ed.], p. 361.)

Zatim je takođe sismondijevsko i protiv Ricarda upereno sledeće mesto:

«Bogatstvo neke zemlje zavisi delom od količine proizvoda koja se postiže njenim radom, a delom od takvog prilagodavanja ove količine potrebama i kupovnoj snazi postojećeg stanovništva koje je sračunato na to da toj količini proizvoda dade vrednost. Ništa nije pouzdanije od toga da bogatstvo nije određeno samo jednim od ovih činilaca.» (Isto, str. 301.) «Ali su bogatstvo i vrednost možda najtešnje povezani u neophodnosti vrednosti za proizvodnju bogatstva.» (Isto.)

Ovo je naročito upereno protiv Ricarda. Glava XX. «Vrednost i bogatstvo, njihova svojstva po kojima se razlikuju.» [On the *Principles of Political Economy, and Taxation*, third edition, London 1821, p. 320.] Ricardo kaže tamo između ostaloga:

«Vrednost se dakle bitno razlikuje od bogatstva, jer vrednost ne zavisi od obilja, nego od teškoće ili lakoće proizvodnje.»

⟨Uostalom vrednost može rasti i pri većoj lakoći proizvodnje. Pretpostavimo da u nekoj zemlji stanovništvo poraste od milion na 6 miliona ljudi. Jedan milion je radio 12 časova. Šest miliona su proizvodnu snagu toliko razvili da svaki proizvodi još jednom toliko za 6 časova. Tako bi se bogatstvo ušestostručilo a vrednost utrostručila prema vlastitom Ricardovom shvatanju.⟩

«Bogatstvo ne zavisi od vrednosti. Neki čovek je bogat ili siromašan, već prema količini životnih sredstava i luksusnih predmeta kojima može da raspo-

laže... Treba pripisati brkanju pojmova vrednosti i bogatstva kad se tvrdi da se bogatstvo može povećati smanjenjem količine roba, to jest životnih sredstava i sredstava za užitak. Kad bi vrednost bila merilo bogatstva, onda se to ne bi moglo poricati pošto vrednost roba raste zbog njihove retkosti; ali... ako je bogatstvo u životnim sredstvima i sredstvima za užitak, ono ne može biti povećano smanjenjem njihove količine.* (Isto, str. 323/324.)

Drugim rečima, Ricardo ovde kaže: Bogatstvo se sastoji samo iz *upotrebnih vrednosti*. Buržoasku proizvodnju on pretvara u puku proizvodnju radi upotrebne vrednosti, što je veoma lepo shvatanje o načinu proizvodnje kojim vlada *razmenska vrednost*. Specifični oblik buržoaskog bogatstva on posmatra kao nešto samo formalno, što ne zadire u njegovu sadržinu. Otuda i njegovo poricanje protivrečnosti buržoaske proizvodnje koje izbijaju u krizama. Otuda čitavo njegovo pogrešno shvatanje novca. Otuda on pri razmatranju procesa proizvodnje kapitala nikako ne uzima u obzir prometni proces, ukoliko ovaj uključuje metamorfozu robe, nužnost pretvaranja kapitala u novac. Svakako, niko od njega nije bolje i određenije pokazao da buržoaska proizvodnja nije proizvodnja bogatstva za *proizvođače* (kako on često naziva radnike), da je, dakle, proizvodnja buržoaskog bogatstva nešto sasvim drugo od proizvodnje »obilja«, »životnih sredstava i sredstava za užitak« za ljude koji ih proizvode, a to bi pak moralo biti slučaj kad bi proizvodnja bila samo sredstvo za podmirenje potreba proizvođača, kad bi bila proizvodnja kojom bi vladala jedino upotrebna vrednost. Međutim, ovaj isti Ricardo veli:

»Kad bismo živeli u jednom od paralelograma gospodina Owena⁽¹⁶⁾ i zajednički raspolagali svim našim proizvodima, tada niko ne bi mogao stradati usled obilja; ali *dok je društvo tako uređeno kao danas*, obilje će proizvođačima često biti od štete, a nestašica od koristi. (*On Protection to Agriculture*, fourth ed., London 1822, p. 21.)

[775] Ricardo shvata buržoasku, još određenije, kapitalističku proizvodnju kao *apsolutni oblik* proizvodnje, čiji određeni oblici odnosa proizvodnje, dakle, nigde ne smeju doći u protivrečnost ili staviti okove svrsi proizvodnje kao takve: obilje, što uključuje kako masu upotrebnih vrednosti tako i njihovu raznolikost, koje sa svoje strane opet uslovljavaju bogati razvitak čoveka kao proizvođača, svestrani razvitak njegovih proizvodnih sposobnosti. I tu on dospeva u smešnu protivrečnost. Kad govorimo o vrednosti i bogatstvu, treba da imamo pred očima samo društvo kao celinu. Govorimo li pak o kapitalu i radu, onda se po sebi razume da je »bruto-dohodak« samo zato tu da bi stvorio »neto-dohodak«. U stvari, ono čemu se on divi u buržoaskoj proizvodnji sastoji se u tome što njeni određeni oblici — u sravnjenju s ranijim oblicima proizvodnje — pružaju mogućnost slobodnom razvitku proizvodnih snaga. Kad prestanu to da čine, ili kad se pojave protivrečnosti u čijem okviru oni to čine, on poriče protivrečnosti ili,

štaviše, sam iskazuje protivrečnost u drugom obliku, time što *bogatstvo kao takvo* — masu upotrebnih vrednosti — po sebi stavlja kao ultima Thule¹ bez obzira na proizvođače.

Sismondij duboko oseća da kapitalistička proizvodnja protivreči sama sebi; da njeni oblici — njeni odnosi proizvodnje — s jedne strane podstiču na neobuzdani razvitak proizvodne snage i bogatstva; da su ovi odnosi, s druge strane, uslovljeni, da njihove protivrečnosti između upotrebne vrednosti i razmenske vrednosti, robe i novca, kupovine i prodaje, proizvodnje i potrošnje, kapitala i najamnog rada itd. uzimaju utoliko veće dimenzije ukoliko se proizvodna snaga više razvija. On naročito oseća osnovnu protivrečnost: s jedne strane nesputani razvitak proizvodne snage i uvećanje bogatstva, koje se ujedno sastoji iz roba i mora biti unovčeno; s druge strane, kao osnova toga ograničenje mase proizvođača na potrebna životna sredstva. Zato kod njega krize nisu slučajnosti kao kod Ricarda, nego bitne eksplozije imanentnih protivrečnosti u velikoj razmeri i u određenim periodima. On se stalno koleba: treba li država da sputava proizvodne snage da bi ih prilagodila odnosima proizvodnje ili odnose proizvodnje da bi ih prilagodila proizvodnim snagama? Pri tom on često pribegava prošlosti; on postaje laudator temporis acti² ili bi hteo da i drukčijim uređenjem dohotka u odnosu na kapital ili raspodele u odnosu na proizvodnju ukroti protivrečnosti, ne shvatajući da su odnosi raspodele samo odnosi proizvodnje sub alia specie³. On vrlo dobro *ocerjkuje* protivrečnosti buržoaske proizvodnje, ali ih on ne *shvata*, te stoga ne shvata ni proces njihovog rešavanja. Ali što kod njega leži u osnovi, to je u stvari naslućivanje da proizvodnim snagama koje su se razvile u krilu kapitalističkog društva, tim materijalnim i socijalnim uslovima stvaranja bogatstva, moraju odgovarati *novi* oblici prisvajanja toga bogatstva; da su buržoaski oblici samo prelazni i puni protivrečnosti, u kojima bogatstvo dobija uvek samo protivrečnu egzistenciju i svuda se u isti mah pojavljuje kao svoja suprotnost. To je bogatstvo koje uvek ima za pretpostavku siromaštvo i razvija se samo onda kad i njega razvija.

Sad smo videli na kako krasan način Malthus prisvaja Sismondija. Preterana i izložena u još odvratnijem obliku nalazi se Malthusova teorija u spisu: *Thomas Chalmers (Professor of Divinity)*⁴, *On Political Economy in Connection with the Moral State and Moral Prospects of Society, second ed., London 1832*. Ovdje ne samo što popovski element dolazi teorijski više do izraza nego i praktično, kao član »established church»⁵, koji njene »hlebove i ribe» i celokupnost svih institucija s kojima je ova crkva povezana na život i smrt »ekonomski brani.

Stavovi iz Malthusa u odnosu na radnike, koje smo gore imali u vidu, sledeći su:

¹ krajnji cilj — ² panegričar, slavilac prošlosti (Horacije) — ³ u drugom vidu — ⁴ profesor teologije — ⁵ »državne crkve»

«Potrošnja i tražnja koje dolaze od strane radnika zaposlenih u proizvodnom radu ne mogu po sebi nikada biti razlog za akumulaciju i upotrebu kapitala.» (*Principles of Political Economy*, [second ed.], p. 315.)

«Nijedan poljoprivrednik neće naći za vredno truda da nadgleda rad desetorice dodatnih ljudi samo zato što se njegov ukupan proizvod prodaje na tržištu po povećanoj ceni, čije povećanje je taman toliko koliko je on tim dodatnim radnicima platio. U prethodnom odnosu ponude i tražnje robe o kojoj je reč ili u njenoj ceni mora da je nešto nastupilo, pre tražnje prouzrokovane od strane radnika i nezavisno od nje, što opravdava upotrebu dodatnog broja radnika za njenu proizvodnju.» (Isto, str. 312.)

«Tražnja koju su stvorili sami proizvodni radnici nikada ne može biti *srazmerna* tražnja [776] jer se ne rasprostire na *svu količinu* proizvoda koji radnik proizvodi. Kad bi to bio slučaj, ne bi bilo profita a stoga ni motiva da se upotrebi rad radnika. Upravo postojanje profita koji donosi neka roba pretpostavlja tražnju van okvira tražnje radnika koji je robu proizveo.» (Isto, str. 405, napomena.)

«Pošto jak porast potrošnje radnih klasa mora znatno povisiti troškove proizvodnje, on će sniziti profit, a time mora oslabiti ili ukinuti i razlog za akumulisanje.» (Isto, str. 405.)

«Nestašica životnih sredstava je ono što uglavnom tera radne klase da proizvode predmete za luksuz; kad bi taj pokretač bio uklonjen ili veoma oslabljen, tako da bi se životna sredstva mogla steći s malo rada, imali bismo sve razloge za pretpostavku da za proizvodnju sredstava za užitek ne bi bilo upotrebljeno više, nego manje vremena.» (Isto, str. 334.)

Malthus nema interesa da prikrije protivrečnosti buržoaske proizvodnje; naprotiv on ima interesa da ih istakne, s jedne strane da bi bedu radnih klasa pokazao kao nužnu (ona je nužna za ovaj način proizvodnje), s druge strane da bi pokazao kapitalistima kako je za stvaranje odgovarajuće tražnje neophodan dobro ugojeni crkveni i državni kler. On isto tako pokazuje da za «stalno povećanje bogatstva» [isto, str. 314] nije dovoljan ni porast stanovništva, ni akumulacija kapitala (isto, str. 319/320), ni «plodnost zemlje» (str. 331), ni «pronalasci koji ušteđuju rad», ni proširenje «spoljnih tržišta» (isto, str. 352, 359).

«Oba, radnik i kapital, mogu da postoje preko mere u odnosu na mogućnost da budu korisno upotrebljeni.» (Isto, str. 414, napomena.)

On, dakle, nasuprot rikardovcima ističe mogućnost opšte prekomerne proizvodnje (između ostalog, isto, str. 326).

Glavni stavovi koje on u tom smeru navodi sledeći su:

«Tražnju svagda određuje vrednost, a ponudu količina.» (*Principles of Political Economy*, [second ed.], p. 316.)

«Robe se ne razmenjuju samo za robe već i za proizvodan rad i lične usluge, i za njih, kao i za novac, može nastupiti opšta pretpranost roba.» (Isto.)

«Ponuda mora svagda stajati u srazmeri s količinom, a tražnja s vrednošću.» (*Definitions in Political Economy*, ed. by Cazenove, p. 65.)

„Jasno je“, veli James Mill, „da sve što je jedan čovek proizveo i neće da zadrži za svoju ličnu potrošnju sačinjava zalihu koju može da razmeni za druge robe. Njegova volja i njegova sredstva za kupovinu, drugim rečima njegova tražnja tačno je jednaka s iznosom onoga što je proizveo i što ne misli da potroši“ . . . »Očigledno je« (odgovara na to Malthus) »da njegova sredstva za kupovinu drugih roba nisu u srazmeri s količinom robe koju je sam proizveo i hoće da je otuđi, nego u srazmeri s njenom razmenschom vrednošću; i ako razmenschka vrednost neke robe ne stoji u srazmeri s njenom količinom, ne može biti tačno ni da se ponuda i tražnja svake individue uvek pokrivaju.« (Isto, str. 64/65.)

»Kad bi tražnja svake individue bila jednaka s njenom ponudom u pravom smislu reči, to bi dokazivalo da ona svagda može prodavati svoju robu po troškovima proizvodnje, povećane za pravedan profit. Tada ni delimična pretrpanost tržišta ne bi bila moguća. Argument dokazuje previše . . . Ponuda mora stajati u srazmeri s količinom, a tražnja s vrednošću.« (T.R. Malthus, *Definitions in Political Economy*, London 1827, p. 48. napomena.)

»Mill tu pod tražnjom razume njegova (kupca) sredstva za kupovinu. Ali ta sredstva za kupovanje drugih roba ne stoje u srazmeri s količinom njegove vlastite robe koju je proizveo i koju želi prodati, nego s njenom razmenschom vrednošću; i ako razmenschka vrednost neke robe ne stoji u srazmeri s njenom količinom, ne može biti tačno ni to da su tražnja i ponuda svake individue uvek ravne jedna drugoj.« (Isto, str. 48/49.)

»Pogrešno je kad Torrens kaže „da je povećanje ponude jedini razlog za povećanje efikasne tražnje“. Kad bi to bio slučaj, kako teško bi se čovečanstvo oporavljalo kad bi ga snašlo neko prolazno smanjenje hrane i odeće. Ali kad je količina hrane i odeće smanjena, onda one skaču u vrednosti; novčana cena preostale količine hrane i odeće za neko će vreme jače rasti nego što njena količina opada, dok novčana cena rada može ostati ista. Kao nužnu posledicu imamo moć da stavimo u pokret veću količinu proizvodnog rada nego ranije.« (Isto, str. 59/60.)

»Sve robe jedne nacije mogu u isto vreme pasti u sravnjenju s novcem ili radom.« (Isto, str. 64. itd.) »Dakle, moguć je opšti zastoj prode.« (Isto.) »Sve njihove cene mogu pasti ispod njihovih troškova proizvodnje.« (Isto.)

||777| Inače bi od Malthusa trebalo navesti još neka shvatanja o prometnom procesu:

»Računamo li vrednost upotrebljenog stalnog kapitala kao deo predujmelnog kapitala, onda vrednost takvog kapitala koji preostaje na kraju godine moramo računati kao deo godišnjeg prihoda . . . u stvarnosti kapital koji kapitalista godišnje predujmljuje sastoji se samo iz njegovog opticajnog kapitala i rabaćenja njegovog stalnog kapitala zajedno s njegovim ukamaćenjem i kamatama za onaj deo njegovog opticajnog kapitala koji on ima u vidu novca koji mu je potreban da bi o dospeću izvršio svoja godišnja plaćanja.« (*Principles of Political Economy*, [second ed., London 1836,] p. 269.)

Amortizacioni fond, tj. fond za naknadu rabaćenja stalnog kapitala je ujedno, kažem, fond za akumulaciju.

[13. Kritika Malthusove koncepcije neproizvodnih potrošača
od strane Ricardovih pristalica]

Citiraću još neka mesta iz jednog rikardovskog spisa protiv Malthusove teorije. Ovaj spis sadrži napade s kapitalističkog gledišta protiv Malthusovih neproizvodnih potrošača uopšte i lendlordova napose, koji doslovce važe s gledišta radnika protiv kapitalista, što ću na jednom drugom mestu pokazati. (Ovo treba navesti u odeljku: »Apologetski prikaz odnosa kapitala i najamnog rada«^{[17].})

[Jedan anonimni Ricardov pristalica piše:]

»Gospodin Malthus i oni koji misle kao i on polaze otuda da do veće upotrebe kapitala dolazi samo onda ako je profitna stopa jednaka s dotadašnjom ili ako se pouzdano očekuje veća, te da puko povećanje kapitala samo po sebi ne obezbeđuje takvu profitnu stopu, nego deluje u suprotnom smislu. Zato oni traže izvor, nezavisan od proizvodnje ili van nje, koji je sposoban da se uvećava srazmerno uvećanju kapitala i iz koga se mogu dobiti stalna dodatna povišenja potrebne profitne stope.« (*An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption lately advocated by Mr. Malthus etc., London 1821, p. 33/34.*)

To su prema Malthusu »neproizvodni potrošači«. (Isto, str. 35.)

»Gospodin Malthus govori ponekad tako kao da postoje dva različna fonda, kapital i dohodak, ponuda i tražnja, proizvodnja i potrošnja, koji se moraju starati o tome da idu uporedo i da jedan drugoga ne prestižu. Kao da je pored ukupne mase proizvedenih roba potrebna još jedna masa, koja je valjda pala s neba, za kupovinu onih proizvedenih roba... Potrošni fond, koji je njemu potreban, može se steći samo na račun proizvodnje.« (Isto, str. 49/50.)

»Njegova« (Malthusova) »rasuđivanja dovode nas stalno u nedoumicu da li da se odlučimo za uvećavanje ili za zadržavanje proizvodnje. Ako je nekome potreban kupac, da li mu gospodin Malthus preporučuje da dade nekome novaca da bi ovaj otkupio njegovu robu? Valjda ne.« (Isto, str. 55.) Certainly yes¹.

»Ako prodaješ svoje robe, to činiš zato da bi dobio određenu sumu novca; nikada nećeš imati koristi od toga ako ovu sumu novca daš nekome drugom ni za šta, da bi ti ovaj vratio taj novac i time kupio tvoje robe. Ti bi isto tako mogao spaliti svoje robe i bio bi u istom položaju.« (Isto, str. 63.)

U pogledu Malthusa autor je u pravu. Međutim, odatle što je to jedan te isti fond — »ukupna masa proizvedenih roba« — fond proizvodnje i fond potrošnje, fond ponude i fond tražnje, fond kapitala i fond dohodaka, nipošto ne izlazi da je indiferentno kako se taj ukupni fond raspodeljuje na ove različite kategorije.

Anonimni pisac ne shvata šta Malthus pod tim razume kad govori da »tražnja« radnika nije kapitalistima »dovoljna«.

¹ Svakako, da.

«Što se tiče *tražnje* od strane rada, to jest, ili razmena rada za robe ili . . . razmena sadašnjih, gotovih proizvoda za buduću novu vrednost koja će se dodati . . . , to je ta stvarna *tražnja* čije uvećanje je bitno za proizvođače.» (Isto, str. 57.)

Što Malthus misli, to nije *ponuda rada* (što naš autor zove *tražnjom od strane rada*), nego *tražnja* za robom za koju radnika osposobljava primljena najamnina; novac s kojim se on pojavljuje kao kupac na robnom tržištu. A za ovu *tražnju* Malthus tačno primećuje da ona nikada ne može biti adekvatna ponudi kapitalista. Inače bi radnik sa svojom najamninom mogao kupiti ceo svoj proizvod.

[[778] Ovaj isti autor kaže:

«Povećana *tražnja* od njihove strane (radnika) »znači sklonost da sami uzmu manji deo, a veći da prepuste svojim poslodavcima. I kad se kaže da to smanjenjem potrošnje povećava pretrpanost tržišta, mogu samo da odgovorim da pretrpanost tržišta znači isto što i visoki profit.» (Isto, str. 59.)

To treba da bude vic, ali stvarno sadrži osnovnu tajnu »pretrpanosti tržišta».

U pogledu Malthusovog *Essay on Rent*^[18] naš autor veli:

«Kad je gospodin Malthus objavio svoj *Esej o renti*, on je to izgleda učinio delom u nameri da predupredi povik »dole s lendlordovima!« koji je tada »bio ispisan crvenim slovima na zidovima«, da ustane u odbranu ove klase i da dokaže da ona nije neke vrste *monopolista*, da se zemljišna renta ne može ukinuti, da je njeno uvećavanje, uopšte uzev, prirodni pratilac uvećanja bogatstva i stanovništva. Ali povik naroda: »dole s lendlordovima!« ne znači nužno da tako *nešto* kao zemljišna renta ne treba da postoji, već pre da ona treba da bude ravnomerno podeljena među stanovništvo, prema takozvanom »Spence-ovom planu«^[19]. Ali kad on prelazi na to da lendlordove uzima u zaštitu od omrznutog naziva *monopolista* kao i od primedbe Adama Smitha »da oni vole da žanju gde nisu nikada sejali«, onda izgleda da se on bori za jedan *naziv* . . . Svi ti njegovi argumenti imaju nečega suviše *advokatskog* u sebi.» (Isto, str. 108/109.)

[14. Reakcionarna uloga Malthusovih spisa i njihov plagijatorski karakter.

Malthusova apologetika postojanja »gornjih« i »donjih« klasa

Malthusova knjiga *On Population* bila je pamflet protiv francuske revolucije i reformističkih ideja u Engleskoj (Godwin itd.) toga vremena. To je bila apologija bede radničke klase. *Teoriju* je plagirao od Townsenda itd.

Njegov *Essay on Rent* bio je pamflet za lendlordove protiv industrijskog kapitala. *Teoriju* je plagirao od Andersona.

Njegovi *Principles of Political Economy* bili su pamflet u interesu kapitalista protiv radnika i u interesu aristokratije, crkve, izelica po-

reza, ulizica itd. protiv kapitalista. *Teoriju* je plagirao od Adama Smitha. Gde sam pronalazi — beda. U daljem razvijanju teorije osnovu čini Sismondi. [XIV—778]

[VIII—345] <Malthus (*Essai sur la Population* etc. fifth ed., trad. de P. Prévost, Genève 1836, troisième éd., t. IV, p. 104/105) čini svojom uobičajenom »dubokom filozofijom« sledeću primedbu protiv bilo kakvog plana da se engleskim kotedžerima poklone krave:

»Neki kažu da su zapazili kako su *hotedžeri* koji imaju krave mnogo vredniji i vode mnogo uredniji život od onih koji nemaju krave... Većina onih koji danas poseduju krave kupili su ih prinosom svoga rada. Dakle, pravilnije je reći da im je krave pribavila njihova marljivost nego da su krave uzrok njihove marljivosti.«

Na taj način je isto tako tačno da su skorojevići među buržoazijom dobili krave svojom prilležnošću u radu (zajedno sa eksploatacijom tuđeg rada), dok krave daju njihovim sinovima sklonost ka lenstvanju. Kad bi se njihovim kravama oduzela sposobnost, ako ne davanja mleka, a ono sposobnost da komanduju neplaćenim tuđim radom, bilo bi to vrlo korisno za marljivost njihovih sinova.

Ovaj isti »duboki filozof« kaže u istoj glavi:

»*Časno je da ne mogu svi ljudi pripadati srednjim klasama.* Gornje i donje klase su neophodne« (naravno bez krajnosti ne bi bilo ni sredine) »a osim toga i vrlo korisne. Kad se u društvu niko ne bi mogao nadati da će se uzdići i niko se ne bi morao bojati da će pasti, kad ne bi marljivost donela nagradu, a lenost kaznu, nigde se ne bi mogla videti ona prilležnost, ona revnost kojom svaki teži da poboljša svoj položaj, što čini najvažniju pobudu [346] opšteg blagostanja.« (Isto, str. 112.)

Donjih klasa mora biti da bi se gornje bojale pada, a gornje klase da bi se donje mogle nadati uzdizanju. Da bi lenost našla svoju kaznu, radnik mora biti siromašan, a rentijer i zemljovlasnik, koji je Malthusu toliko prirastao za srce, moraju biti bogati. Ali šta Malthus razume pod »nagradom za rad«? Da radnik, kao što ćemo kasnije videti, jedan deo svoga rada mora obaviti bez ekvivalenta. Lep podstrek, kad bi podstrek bila »nagrada«, a ne glad. Sve to izlazi u najboljem slučaju na ovo: radnik se može nadati da će i on jednom eksploatisati radnike.

»Što se monopol više širi«, kaže Rousseau, »to je lanac za eksploatisane teži.«

»Duboki mislilac« Malthus misli drukčije. Njegova je najveća nada — koju i on sam obeležava kao više ili manje utopističku — da se masa srednje klase uvećava, a proletarijat (radni) sačinjava srazmerno uvek manji deo ukupnog stanovništva (iako apsolutno raste). To je u stvari *hod* buržoaskog društva.

»Može se nadati«, kaže Malthus, »da će jednom u budućnosti metodi kojima se ušteđuje rad i koji već pokazuju toliki napredak naposljetku zadovoljiti sve potrebe najbujnijeg društva s manje ljudskog rada nego što je danas za tu svrhu potrebno; i ako ni tada pojedini radnik ne bude oslobođen jednog dela teškog tereta koji ga danas pritiskuje« (on treba i dalje isto toliko da argatuje i relativno sve više za druge, a sve manje za samoga sebe), ipak će se moći smanjiti broj onih kojima je društvo natovarilo tako težak teret.« (Isto, str. 113.) [VIII - 346H]

[15. Malthusovi principi izloženi u anonimnom spisu
»*Outlines of Political Economy* . . . «]

[XIV—778] Spis u kome su izloženi Malthusovi principi: *Outlines of Political Economy*, (being a plain and short View of the Laws relating to the Production, Distribution, and Consumption, Wealth etc.), London 1832.

Ovaj autor nam odmah kaže praktični razlog zašto su maltuzijanci protiv određivanja vrednosti radnim vremenom:

»Učenje koje rad čini jedinim izvorom bogatstva koliko je opasno toliko je i pogrešno, pošto ono na nesreću pruža podršku onima koji tvrde da sva svojina pripada radnim klasama i da je deo koji drugi dobijaju od njih otet ili ukraden.« (Isto, str. 22, napomena.)

U sledećoj rečenici vidi se jasnije nego kod Malthusa da se vrednost robe brka s iskorišćavanjem vrednosti robe ili novca kao kapitala. U ovom poslednjem smislu izražen je pravi postanak viška vrednosti:

»Vrednost kapitala, količina rada koju vredi ili kojom komanduje, uvek je veća od količine rada koju je stajao, i razlika čini profit ili nagradu njegovom vlasniku.« (Isto, str. 32.)

Tačan je i sledeći stav, koji je uzeo od Malthusa o tome zašto profit treba računati u *troškove proizvodnje* kapitalističke proizvodnje:

»Profit na primenjeni kapital« (ako se ovaj profit ne bi postigao, ne bi bilo dovoljnog razloga za proizvodnju robe) »bitan je uslov ponude i kao takav čini sastavni deo *troškova proizvodnje*.« (Isto, str. 33.)

U sledećem stavu nalazimo, s jedne strane, tačnu tvrdnju da profit kapitala nastaje neposredno iz njegove razmene za rad, s druge strane, Malthusovo učenje o profitu da se profit ostvaruje *prodajom*:

»Profit nekog čoveka ne zavisi od toga što on komanduje *proizvodom* rada drugih ljudi, nego što on komanduje *samim radom*.« (Ovde se tačno razlikuju razmena robe za robu i razmena robe kao kapitala za rad.) »Ako on« [779] (pri padanju vrednosti novca) »svoju robu može da proda skuplje dok najamnine njegovih radnika ostaju neizmenjene, on očigledno pri povećanju cene zarađuje, bilo da druge robe

poskupljuju ili ne. Manji deo onoga što on proizvodi dovoljan je da onaj rad stavi u pokret, a njemu stoga ostaje veći deo.* (Isto, str. 49/50.)

To isto je slučaj kad, na primer, usled uvođenja novih mašina, hemijskih procesa itd. kapitalista proizvodi robu ispod njene ranije vrednosti i prodaje je ili po staroj vrednosti ili svakako iznad individualne vrednosti na koju je sad spala. U ovom slučaju radnik doduše ne radi neposredno kraće vreme za sebe, a duže za kapitalistu. Ali »manji deo onoga što on proizvodi dovoljan je da se ovaj rad stavi u pokret pri reprodukciji«. Dakle, radnik u stvari razmenjuje veći deo svog neposrednog rada za svoj vlastiti opredmećeni rad nego ranije. Recimo da on i dalje prima 10 £. Ali tih 10 £ — iako prema društvu predstavljaju istu količinu rada — nisu više proizvod *jednakog radnog vremena*, nego možda jednog časa manje. Radnik, dakle, stvarno radi duže vreme za kapitalistu, kraće za sebe. To bi bilo isto kao kad bi on primio samo 8 £, koji, međutim, usled povećane proizvodnosti njegova rada predstavljaju istu masu upotrebnih vrednosti.

Povodom više navedenog shvatanja Jamesa Milla o identičnosti ponude i tražnje⁽²⁰⁾ anonimni autor kaže.

»Ponuda svakog čoveka zavisi od *količine* koju on donosi na tržište; njegova tražnja za drugim stvarima zavisi od *vrednosti* njegove ponude. Ponuda je određena; ona zavisi od njega samoga. Tražnja je neodređena, ona zavisi od drugih. Ponuda neka ostane ista dok se tražnja menja. 100 kvartera žita koje neki čovek donosi na tržište mogu jedanput da vrede 30, a drugi put 60 šilinga po kvarteru. *Količina ili ponuda* je u oba slučaja jednaka, ali tražnja toga čoveka ili njegova sposobnost da kupi druge stvari je u poslednjem slučaju dvaput veća nego u prvom.« (Isto, str. 111/112.)

O odnosu između rada i mašina kaže ovaj autor:

»Ako se količina roba poveća usled celishodnije podele rada, za održavanje svekolikog rada koji je pre toga bio upotrebljen nije potrebna veća tražnja nego ranije«

(Kako to? Ako je podela rada celishodnija, onda će se jednakim radom proizvesti više robe. Stoga će ponuda rasti, i zar njeno apsorbovanje neće iziskivati veću tražnju? Zar Adam Smith nije u pravu kad kaže da podela rada zavisi od veličine tržišta? U stvari, ovde nema nikakve razlike [između njegove celishodnije podele rada i mašinerije] ukoliko dolazi u obzir [veća] tražnja spolja; [tražnja je potrebna] u većoj meri jedino pri uvođenju mašinerije. Ali »celishodnija podela rada« može iziskivati isti ili čak veći broj radnika nego ranije, dok uvođenje mašinerije mora bezuslovno smanjiti sumu kapitala predujmljenu za neposredni rad),

»ali će, ako se uvedu mašine, *jedan deo rada začelo izgubiti zaposlenja* ako ne nastupi povećanje tražnje ili padanje najamnine ili profita.

Uzmimo neku robu u vrednosti od 1200 £, od kojih 1000 £ čine najamninu za 100 ljudi, na svakoga po 10 £, i 200 £ profita po profitnoj stopi od 20 odsto. A sad zamislimo da tu istu robu proizvodi rad 50 ljudi uz pomoć jedne mašine koja staje rada 50 ljudi i iziskuje 10 ljudi za svoje održavanje. Proizvođač će biti tad u stanju da cenu artikla smanji na 800 £, pa će ipak dobiti istu naknadu za upotrebu svoga kapitala.

Najamnina 50 ljudi iznosi po 10 £	500 £
[Najamnina] 10 ljudi za održavanje [po 10 £]	100 £
Profit od 20 odsto na optičajni kapital od	500 £	} 200 £
na stalni kapital od	500 £	
Svega					800 £

(str. 114, 115)

<<Ovih »10 ljudi za održavanje mašine« predstavljaju ovde njeno godišnje rabaćenje. Inače je stvar pogrešna, pošto se rad za opravke dodaje prvobitnim troškovima proizvodnje mašina.) Ovaj proizvođač je morao ranije godišnje predujmiti 1000 £, ali proizvod je takođe imao vrednost od 1200 £. On je sada jednom za svagda izdao 500 £ za mašine; ovaj iznos on ni na koji način ne treba više da predujmljuje. Što on mora predujmiti, to su 100 £ godišnje za održavanje mašine i 500 £ za najamninu (jer u ovom primeru nema sirovina). On treba godišnje da predujmi samo 600 £, ali na svoj ukupan kapital on i dalje ostvaruje profit od 200 £. Masa i stopa profita ostale su iste. Ali njegov godišnji proizvod iznosi samo još 800 £.)

»Ko je ranije morao platiti za robu 1200 £, može sad pri tom uštedeti 400 £, koje može utrošiti ili za nešto drugo ili za kupovinu veće količine iste robe. Ako ih utroši u [1780] *proizvodu* neposrednog rada, oni će zaposliti samo 33,4 čoveka, dok broj radnika koji je uvođenjem mašine ostao bez posla iznosi 40, jer

najamnina 33,4 radnika iznosi	334 £
profit [pri stopi od] 20 odsto	66 £
Svega					400 £

<Drugim rečima to znači: ako se 400 £ utroše za robe koje su proizvod neposrednog rada, a najamnina iznosi po čoveku 10 £, onda robe koje staju 400 £ moraju biti proizvod manje nego 40 ljudi. Kad bi bile proizvod 40 ljudi, one bi sadržavale samo *plaćeni rad*. Vrednost rada (ili količina rada opredmećenog u najamnini) bila bi ravna vrednosti proizvoda (količini rada opredmećenog u robi). Ali robe od 400 £ sadrže *neplaćeni rad*, koji upravo čini profit. One, dakle, moraju biti proizvod nekog broja ljudi koji je manji od 40. Ako je profit 20 odsto, onda se samo $\frac{5}{6}$ proizvoda mogu sastojati iz plaćenog rada; dakle otprilike 334 £ jednako 33,4 čoveka po 10 £ najamnine po čoveku. Šestina, otprilike 66, predstavlja neplaćeni rad. Na potpuno isti način je Ricardo dokazao da mašinerija, čak ako je njena cena kolika i cena

neposrednog rada koji ona naknađuje, nikada ne može biti proizvod tolike količine rada.)

«Ako se (400 £) utroše za kupovinu veće količine iste robe ili neke druge robe, za čije proizvođenje je upotrebljena ista vrsta i količina stalnog kapitala, one bi zaposlile samo 30 ljudi, jer

najamnina 25 ljudi po 10 £ iznosi	250 £
najamnina 5 ljudi za održavanje mašine	50 £
profit na 250 £ opticajnog i 250 £ stalnog kapitala... ..	100 £
	svoga 400 £

(Naime u slučaju kad je mašina uvedena, proizvodnja robe od 800 £ iziskuje izdatak za mašine od 500 £; dakle, za proizvodnju od 400 £ potrebna je mašina od 250 £. Zatim je za mašinu od 500 £ potrebno 50 ljudi, dakle za mašinu od 250 £ 25 ljudi = (250 £); zatim održavanje (reprodukcija mašinerije) za 500 £ iziskuje 10 ljudi, dakle za mašineriju od 250 £ 5 ljudi (50 £). Tako [dobijemo] 250 £ stalnog i 250 £ opticajnog kapitala, svega 500 £, na koju sumu profit od 20 procenata iznosi 100 £. Proizvod prema tome sadrži 300 £ najamnine i 100 £ profita, svega 400 £. Time se zapošljava 30 ljudi. U svima ovim slučajevima se pretpostavlja ili da (proizvodni) kapitalista uzajmljuje kapital od ušteđenih 400 £, koji su potrošači deponovali kod bankara, ili da on sam poseduje kapital, osim ovih 400 £, koji su ušteđeni od dohotka potrošača. Jer sa 400 £ kapitala on ne može 250 £ utrošiti za mašine, a 300 £ za najamninu.)

«Ako je ukupna suma od 1200 £ bila utrošena za proizvod neposrednog rada, onda se on sastojao od 1000 £ najamnine i 200 £ profita* (100 radnika, najamnina=1000). «Ako je ona bila utrošena delom na jedan delom na drugi način . . . , onda se sastojala od 934 £ najamnine i 266 £ profita* (naime, 60 radnika kod proizvođača mašina i 33,4 u neposrednom radu, dakle 93,4 radnika - 934 £) «i najzad, kod treće pretpostavke, kad je ukupna suma bila utrošena za zajednički proizvod mašine i rada, on se sastojao od 900 £ najamnine* (naime 90 radnika) «i 300 £ profita.* (Isto, str. 114 - 117.)

[781] «Posle uvođenja mašina kapitalista ne može da upotrebi toliko rada koliko ranije a da ne akumulira više kapitala. Ali dohodak koji potrošači artikala ušteđuju posle pada njihovih cena povećaće potrošnju ovog ili drugih artikala i tako stvoriti tražnju za *nekolicinom* radnika, iako ne za *svima* koje je mašina bila istisnula.* (Isto, str. 119, napomena.)

«Gospodin MacCulloch misli da uvođenjem mašina u jednoj grani rada *neminovno stvara jednaku ili veću tražnju za oslobođenim radnicima u nekoj drugoj grani rada*. Da bi to dokazao, on pretpostavlja da suma koja je godišnje potrebna za naknadu vrednosti mašina koje su se u to vreme sasvim istrošile svake godine stvara sve veću tražnju za radom. No pošto ove godišnje sume, kad se saberu, na kraju nekog razdoblja mogu da budu ravne samo prvobitnim troškovima mašina

zajedno s kamatama za vreme njihova dejstva, ne može se lako razumeti kako njihova tražnja za radom može biti veća od tražnje koju bi izazvale da nisu bile upotrebljene nikakve mašine.* (Isto, [str. 119/120].)

Amortizacioni fond može, doduše, opet da služi za akumulaciju u međuvremenu dok se rabaćenje mašina obračunava, ali stvarno još ne postoji. Ali, na svaki način, ova tako obrazovana tražnja za radom je mnogo manja nego kad bi ceo (u mašinu uloženi) kapital, a ne samo ona godišnja suma, bio predujmljen za najamninu. Mac Peter je magarac kao i uvek. Ovo mesto je samo zato interesantno što je tu izrečena misao da je sam amortizacioni fond jedan fond akumulacije.

[GLAVA DVADESETA]

Kraj Ricardove škole

I. [Robert Torrens]

[a] *Smith i Ricardo o odnosu između prosečne profitne stope i zakona vrednosti*

[1782] *Robert Torrens. An Essay on the production of Wealth etc., London 1821.*

Posmatranje konkurencije — pojavâ proizvodnje — pokazuje da jednaki kapitali donose u proseku jednak profit ili da pri datoj prosečnoj profitnoj stopi (a prosečna profitna stopa ne znači inače ništa drugo) profitna masa zavisi od veličine predujmljenog kapitala.

Adam Smith je registrovao ovu činjenicu. On nije dalje imao nikakvih skrupula o vezi te činjenice s teorijom vrednosti koju je on postavio, utoliko manje što je pored svoje tako reći ezoterične teorije postavljao još razne druge i mogao se po volji sećati ove ili one. Jedina refleksija na koju ga je ta stvar navela jeste jedna polemika protiv shvaćanja koje hoće da svede profit na nagradu za rad oko nadzora, jer bez obzira na sve ostalo što je u pitanju, rad oko nadzora se ne povećava u istoj meri s razmerama proizvodnje, a uz to vrednost predujmljenog kapitala (recimo usled poskupljenja sirovina) može rasti a da se razmer proizvodnje ne uvećava. Neki imanentni zakon za određenje *prosečnog profita* i same njegove veličine on nema. On samo kaže da konkurencija smanjuje ovaj *x*.

Ricardo svuda identifikuje (ne uzimajući u obzir nekolike i samo slučajne primedbe) profit neposredno s viškom vrednosti. Stoga se robe kod njega prodaju s *profitom* ne zato što se prodaju *iznad* svoje vrednosti, nego što se prodaju *po svojoj vrednosti*. Međutim, pri razmatranju vrednosti (glava I iz *Principles*) on je prvi koji uopšte razmišlja o odnosu *određenja vrednosti* roba prema pojavi da jednaki kapitali donose jednake profite. Oni to mogu samo ukoliko se robe koje oni proizvode doduše ne *prodaju po jednakim cenama* (ali se može reći da njihov rezultat ima istu cenu ukoliko se vrednost nepotrošenog

dela stalnog kapitala priračunava proizvodu), ali daju *jednak višak vrednosti*, jednak suvišak cene preko cene predumjmljenog kapitala. A Ricardo je prvi skrenuo pažnju na to da jednaki kapitali nipošto nisu jednakog organskog sastava. Razliku ovog sastava uzeo je on takvu kakvu je našao kod A. Smitha — optičajni i stalni kapital — dakle, samo razlike koje proizlaze iz prometnog procesa.

On nipošto ne kaže direktno da zakonu vrednosti prima facie¹ protivreči što kapitali nejednakog organskog sastava, koji dakle pokreću nejednake mase neposrednog rada, proizvode robe jednake vrednosti i donose jednak višak vrednosti (koji on identifikuje s profitom). Štaviše, on prilazi istraživanju vrednosti pretpostavljajući kapital i jednu opštu profitnu stopu. On unapred identifikuje *cene koštanja* i *vrednosti* i ne vidi da ova pretpostavka već unapred prima facie protivreči zakonu vrednosti. Tek na osnovi ove pretpostavke, koja uključuje glavnu protivrečnost i stvarnu teškoću, on dolazi do posebnog slučaja, do *promene najamnine*, njenog dizanja ili padanja. Da bi profitna stopa ostala jednaka, mora dizanje ili padanje najamnine, kome odgovara padanje ili dizanje profita, nejednako da deluje na kapitale različenog organskog sastava. Ako se najamnina penje, a profit, sledstveno, pada, onda padaju cene roba koje se proizvode s većim udelom stalnog kapitala. Ako obratno, obratno. Stoga *vrazmenske vrednosti* roba nisu u ovom slučaju određene radnim vremenom potrebnim za njihovu međusobnu proizvodnju. Drugim rečima, ovo određenje jednake profitne stope (ali Ricardo dolazi na to samo u pojedinačnom slučaju i ovim zaobilaznim putem) kod kapitala različenog organskog sastava *protivreči* zakonu vrednosti ili, kako kaže Ricardo, čini *izuzetak* od toga, na što Malthus tačno primećuje da u razvitku industrije pravilo postaje izuzetak, ||783| a izuzetak pravilo. Samu protivrečnost Ricardo nije jasno izrekao, naime ne ovako: iako jedna roba sadrži više neplaćenog rada nego druga — jer pri jednakoj stopi eksploatacije radnika količina neplaćenog rada zavisi od količine plaćenog, dakle od količine primenjenog neposrednog rada — one ipak daju istu vrednost ili isti suvišak neplaćenog rada preko plaćenoga. Štaviše, ova protivrečnost pojavljuje se kod njega samo u jednom vidu: u izvesnim slučajevima *najamnina* — promena u najamnini — utiče na cene koštanja roba (ili, kako on kaže, na njihove *vrazmenske vrednosti*).

Ni različno vreme optičaja kapitala — da li ostaje duže u procesu proizvodnje (iako ne u procesu rada) ili u procesu prometa, ne traži više rada, nego više vremena za svoj obrt — ne utiče na jednakost profita, a to opet protivreči zakonu vrednosti, prema Ricardu je opet *izuzetak*.

On je, dakle, izložio stvar veoma jednostrano. Da je on nju izložio u opštem izrazu, on bi našao i opšte rešenje.

¹ na prvi pogled

Ali velika zasluga mu ostaje: Ricardo naslućuje razliku između vrednosti i cena koštanja, i on za izvesne slučajeve iskazuje protivrečnost — iako samo kao *izuzetke* od zakona — da kapitali nejednakog organskog sastava (dakle u poslednjoj instanci uvek kapitali koji ne eksploatišu jednake količine živog rada) donose jednake viškove vrednosti (profite) i — ne uzimajući u obzir da kod stalnog kapitala jedan deo ulazi u proces rada a da ne ulazi u proces obrazovanja vrednosti — jednake vrednosti, robe jednakih vrednosti (zapravo cene koštanja, ali on to zamenjuje).

[b) *Torrensova smetenost u određivanju vrednosti rada i izvora profita. Delimično vraćanje na Adama Smitha i na koncepciju profita pri otuđivanju*]

Kao što smo videli¹, Malthus sad to iskorišćava da bi porekao Ricardov zakon vrednosti.

Odmah na početku svoga spisa *Torrens* polazi od toga Ricardovog pronalaska; nipošto ne zato da bi rešio problem, nego da bi «*opjavu*» objavio kao zakon pojave.

«*Pretpostavimo da se upotrebljavaju kapitali različnog stepena trajnosti. Uzmimo kao primer fabrikanta sukna i fabrikanta svile. Neka svaki upotrebi kapital od 2000 £, prvi 1500 £ za trajne mašine, a 500 £ za najamninu i sirovine, dok drugi utroši samo 500 £ za trajne mašine, a 1500 £ za najamninu i sirovine . . . Uzmemo li da se desetina ovog stalnog kapitala godišnje potroši i da profitna stopa [iznosi] 10%, fabrikantu sukna mora njegov kapital od 2000 £ doneti 2200 £ da bi ostvario taj profit, a pošto je vrednost stalnog kapitala procesom proizvodnje svedena od 1500 £ na 1350 £, proizvedene robe moraju se prodati za 850 £. I na isti način, pošto je stalni kapital fabrikanta svile procesom proizvodnje smanjen za jednu desetinu, ili od 500 na 450, mora se proizvedena svila, da bi mu donela *uobičajenu profitnu stopu* na njegov ukupni kapital od 2000 £, prodati za 1750 £ . . . Ako se upotrebe kapitali jednake veličine ali nejednakog stepena trajnosti, proizvedene robe će zajedno s ostatkom kapitala u jednoj grani biti po razmenskoj vrednosti jednaki s proizvodima i ostatkom kapitala u nekoj drugoj grani rada.» (Str. 28/29.)*

Ovde je izrečena i registrovana samo pojava koja se pokazuje u konkurenciji. Isto se tako *pretpostavlja uobičajena profitna stopa*, a da se ne pokazuje kako je do nje došlo ili da se i ne naslućuje da bi se to moralo pokazati.

«*Jednaki kapitali, ili drugim rečima jednake količine nagomilanog rada, često će staviti u pokret različite količine neposrednog rada; ali to ne menja stvar*» (str. 29/30),

naime da vrednost proizvoda plus ostatak nepotrošenog kapitala donese jednake vrednosti — ili, što je isto, jednake profite.

¹ Vidi u ovom tomu, str. 10. i 21 - 23.

Zasluga se u ovoj rečenici ne sastoji u tome što Torrens i ovde opet samo registruje pojavu, ne objašnjavajući je, nego u tome što on razliku među kapitalima određuje po tome što jednaki kapitali pokreću nejednake mase živog rada — a to je opet time pokvario što je stvar predstavio kao »naročiti« slučaj. Ako je vrednost ravna radu koji je apsorbovan, realizovan u nekoj robi, jasno je da u robama sadržani višak vrednosti — ako se one prodaju po svojoj vrednosti — može biti jednak samo s neplaćenim radom ili viškom rada koji one sadrže. Ali — pri istoj stopi eksploatacije radnika — ovaj višak rada ne može biti jednak kod kapitala koji pokreću različite količine neposrednog rada, bilo da ovu razliku prouzrokuje neposredni proces proizvodnje ili vreme prometa. Torrensova zasluga je, dakle, u tome što je on to izrekao. Šta on iz toga zaključuje? Da tu [1784] u kapitalističkoj proizvodnji dolazi do preokreta u zakonu vrednosti. To jest, da zakon vrednosti, koji je izveden iz kapitalističke proizvodnje, protivreči njenim pojavama. A šta on stavlja na to mesto? Apsolutno ništa sem sirovog praznog jezičkog izraza pojave koju valja objasniti.

•U onom ranom periodu društva

(dakle upravo u periodu kad je uopšte razmenska vrednost — proizvod kao roba — jedva razvijena, a stoga nije razvijen ni zakon vrednosti)

»ukupna količina u proizvodnji utrošenog rada, akumulisanog i neposrednog, određuje relativnu vrednost roba. No čim je kapital nagomilan, i klasa kapitalista se razlikuje od klase radnika; čim onaj ko u nekoj industrijskoj grani nastupa kao preduzetnik sam ne radi nego za to drugima predujmljuje životna sredstva i sirovine, razmensku vrednost roba određuje količina kapitala ili količina akumulisanog rada koja je upotrebljena u proizvodnji.« (Isto, str. 33/34.) *»Dok su dva kapitala jednaka, njihovi proizvodi su jednake vrednosti ma kako menjali količinu neposrednog rada koju stavljaju u pokret ili koju iziskuju njihovi proizvodi. Ako su ovi kapitali nejednaki, i njihovi proizvodi će biti nejednake vrednosti, iako bi ukupna količina na njih upotrebljenog rada bila potpuno jednaka.«* *»Dakle, posle ovog razdvajanja kapitalista i radnika količina kapitala, količina ukumulisanog rada, određuje razmensku vrednost roba, a ne, kao pre tog razdvajanja, suma akumulisanog i neposrednog u proizvodnji utrošenog rada.«* (Isto, str. 39/40.)

Ovde je opet samo konstatovana pojava da jednaki kapitali donose jednake profite, ili da je cena koštanja robe ravna ceni predujmljenog kapitala plus prosečni profit; to ukazivanje ujedno znači da ova pojava, pošto jednaki kapitali stavljaju u pokret različite količine neposrednog rada, prima facie nije spojiva s određenjem vrednosti robe radnim vremenom koje sadrži. Torrensova primedba da se ova pojava kapitalističke proizvodnje pokazuje tek s egzistencijom kapitala — klase kapitalista i klase radnika, osamostaljenjem objektivnih uslova rada kao kapitala — tautologija je.

No kako to razdvajanje [faktora potrebnih] za proizvodnju robe

— kao kapitalista i radnika, kapitala i najamnog rada — obara zakon vrednosti, to se samo »zaključuje« iz neshvaćene pojave.

Ricardo je pokušao dokazati da razdvajanje kapitala i najamnog rada — sa izvesnim izuzecima — ništa ne menja na određivanju vrednosti roba. Oslanjajući se na Ricardove izuzetke, Torrens negira taj zakon. On se vraća Adamu Smithu (protiv koga je upereno Ricardovo dokazivanje), koji pretpostavlja da se doduše »u počecima društva«, kad su ljudi istupali jedan prema drugom još samo kao posednici robe i razmenjivači robe, vrednost robe određivala u njoj sadržanim radnim vremenom, ali ne i onda kad se obrazovao kapital i zemljišna svojina. To znači (kao što sam već rekao u prvom delu⁽²¹⁾) da zakon koji važi za robe kao robe gubi svoju važnost za njih čim se one tretiraju kao kapital ili kao proizvod kapitala, čim se uopšte prešlo od robe na kapital. S druge strane, proizvod dobija svestrano oblik robe — kako usled toga što sav proizvod mora biti pretvoren u razmensku vrednost, tako i usled toga što sastavni delovi same njegove proizvodnje ulaze u nj kao robe — on postaje svestranom robom tek s razvitkom i na osnovici kapitalističke proizvodnje. Dakle, zakon robe treba da postoji u jednoj proizvodnji koja ne proizvodi robe (ili samo delimično), a ne treba da postoji na osnovici proizvodnje čija je baza postojanje proizvoda kao robe. Sam zakon kao i roba kao opšti oblik proizvoda, izveden je iz kapitalističke proizvodnje, i baš za nju on ne treba da važi.

Uticao razdvajanja »kapitala i rada« na određivanje vrednosti je uostalom — ne uzimajući u obzir tautologiju da dok nema kapitala, kapital ne može određivati cene — opet sasvim površan prevod činjenice koja se pokazuje na površini kapitalističke proizvodnje. Dok svako radi sam svojim sredstvima za proizvodnju — proizvod koji proizvodi sam prodaje (samo što u stvarnosti potreba prodavanja u ||785| društvenom razmeru se nikada ne poklapa sa proizvođenjem vlastitim uslovima za rad), u njegove troškove spadaju kako troškovi za instrumente tako i rad koji on sam obavlja. *Troškovi kapitaliste se sastoje u predujmljenom kapitalu*, u sumi vrednosti koju je utrošio za proizvodnju, a ne u radu koji on ne obavlja i koji njega staje samo onoliko koliko je za nj platio. To je vrlo dobar razlog za kapitaliste da masu (društvenog) viška vrednosti međusobno obračunaju i raspodele ne prema količini neposrednog rada koji pokreće dati kapital, nego prema veličini kapitala koji su predujmili. Ali to nipošto ne objašnjava poreklo viška vrednosti, koji treba tako raspodeliti i koji se tako raspodeljuje.

Torrens se još drži Ricardovog shvatanja utoliko što vrednost robe treba da bude određena količinom rada, ali samo »količinom akumulisanog rada«, koja se utroši za proizvodnju roba. Ali tu zapada Torrens u grdnu zbrku.

Dakle, vrednost sukna, na primer, određena je radom akumulisanim u mehaničkom razboju i vuni itd. i u najamnini, koji sačinjavaju sastavne delove njegove proizvodnje, što tu ne znači ništa drugo već

realizovani rad, opredmećeno radno vreme. Ali kad je sukno gotovo, proizvodnja završena, onda se i u sukno utrošeni neposredni rad isto tako pretvorio u akumulisani i realizovani rad. Zašto, dakle, treba vrednost razboja i vune da bude određena realizovanim radom koji oni sadrže (koji je samo neposredan rad, realizovan u jednom objektu, jednom rezultatu, jednoj korisnoj stvari), a vrednost sukna da ne bude? Ulazi li opet sukno kao sastavni deo proizvodnje, na primer kod farbara ili krojača, onda je ono »akumulisani rad«, i vrednost kaputa je određena vrednošću radničkih najamnina, njihovog alata i sukna, čija je vrednost takode određena »radom koji je« u njima »akumulisan«. Posmatram li robu kao *kapital*, to jest ovde ujedno i kao sredstvo za proizvodnju, njena se vrednost svodi na neposredni rad, koji se zove »akumulisani rad«, jer postoji u opredmećenom obliku. Naprotiv, posmatram li istu robu kao robu, kao proizvod i rezultat tog procesa, onda njena vrednost nije određena radom koji je u njoj samoj akumulisan, nego radom akumulisanim u njenim uslovima proizvodnje.

U stvari, lep cercle vicieux¹ je kad se vrednost robe hoće da određuje vrednošću kapitala, pošto je vrednost kapitala ravna vrednosti roba iz kojih se sastoji. *James Mill* je onda u pravu kad nasuprot ovom autoru kaže:

»*Kapital je roba*, a reći da je vrednost roba određena vrednošću kapitala, znači reći da je vrednost robe određena vrednošću robe.«^[22]

Ovde valja još nešto primetiti. Pošto se [prema *Torrensu*] vrednost robe određuje vrednošću kapitala koji je proizvodi ili, drugim rečima, masom rada koji je u tom kapitalu akumulisan i realizovan, onda je moguće samo dvoje:

Prvo, roba sadrži [prema *Torrensu*] vrednost istrošenog stalnog kapitala; drugo, vrednost sirovina, ili količinu rada koju sadrži stalni kapital i sirovine; treće, količinu rada koja je opredmećena u novcu ili u robama koje funkcionišu kao najamnina.

Postoje dve mogućnosti.

U stalnom kapitalu i sirovinama sadržani »akumulisani« rad ostaje posle procesa proizvodnje kakav je bio i pre njega. Što se pak tiče trećeg dela predujmljenog »akumulisanog rada«, radnik ga naknadjuje svojim neposrednim radom — što znači da »neposredni rad« dodat sirovinama itd. predstavlja u robi, u proizvodu, upravo toliko akumulisanog rada koliko je bilo sadržano u najamnini. Ili predstavlja više. Ako predstavlja više, roba sadrži više akumulisanog rada nego predujmljeni kapital. Onda profit proističe baš iz suviška akumulisanog rada, koji je sadržan u robi, preko akumulisanog rada sadržanog u predujmljenom kapitalu. Onda se *vrednost* ||786| robe i dalje određuje u njoj sadržanom količinom rada (akumulisanog plus neposrednog, a ovaj

¹ začarani krug

poslednji postoji u robi takođe kao akumulisani, a ne više neposredni. On je neposredan u procesu proizvodnje a akumulisan u proizvodu).

Ili pak [to jest u prvom slučaju] on predstavlja samo količinu [rada] predujmljenu za najamninu, sačinjava samo njegov ekvivalent. (Kad bi on iznosio manje od toga, onda ne bi trebalo objašnjavati zašto kapitalista dobija nego kako dolazi do toga da ne gubi.) Odakle dolazi profit u ovom slučaju? Odakle tu proističe višak vrednosti, suvišak vrednosti roba preko vrednosti sastavnih delova proizvodnje, ili vrednost predujmljenog kapitala? Ne proističe iz samog procesa proizvodnje tako da bi se u razmeni ili prometnom procesu samo realizovao, nego iz same razmene, iz prometnog procesa. Vraćamo se, dakle, Malthusu i merkantilističkoj gruboj predstavi profita postignutog putem otuđivanja, »profit-u upon expropriation«. A dotle dolazi dosledno i gospodin Torrens, iako je opet toliko nedosledan da tu brojnu vrednost ne objašnjava iz nekog neobjašnjivog fonda koji je pao s neba, naime fonda koji ne samo da čini ekvivalent robe nego i suvišak preko toga ekvivalenta; iz sredstava koji kupca stalno stavljaju u mogućnost da plati robu preko njene vrednosti, a da je ne proda preko njene vrednosti, čime se stvar svodi na ništa. Torrens nije tako dosledan kao Malthus da se laća takve fikcije, nego tvrdi obratno da »efektivna tražnja« — dakle suma vrednosti koja plaća proizvod — proističe samo iz *ponude*, da je, dakle, takođe roba; pri čemu se apsolutno ne vidi kako obe strane, i prodavac i kupac, mogu u jednakoj meri jedan drugome podvaljivati.

»Efektivna tražnja za nekom robom uvek je određena i pri datoj profitnoj stopi svagda odgovara količini sastavnih delova kapitala ili za njenu proizvodnju potrebnih stvari, koje su potrošači u razmeni za to u stanju i skloni da ponude.« (Isto, 344.)

»Povećanje ponude je jedini uzrok povećanja efektivne tražnje« (isto, str. 348),

protiv čega Malthus, koji ovaj stav citira iz Torrensa, s pravom protestuje. (*Definitions in Political Economy*, London 1827, str. 59.)¹

No da Torrens dolazi do tog apsurdnog zaključka, pokazuju sledeći stavovi o *troškovima proizvodnje* itd.:

»Tržišna cena« (kod Malthusa kupovna vrednost, purchasing value) »mora svagda obuhvatati profitnu stopu uobičajenu za dato vreme. Prirodna cena, koja se sastoji iz *troškova proizvodnje* ili, drugim rečima, iz kapitala koji je utrošen za proizvođenje robe, ne može sadržavati profitnu stopu.« (Isto, str. 51.)

»To bi bilo isto kao kad bi neki zakupac za 100 kvartera žita dobio 120 kvartera; tada bi 20 kvartera bili profit; bilo bi apsurdno ovaj suvišak ili profit nazvati delom troškova... isto bi tako dobio manufakturstički količinu gotovih proizvoda više *razmenske vrednosti* od [predujmljenih] materijala itd.« (Isto, str. 51 - 53.)

»Efektivna tražnja postoji u mogućstvu i sklonosti *potrošača* da bilo posred-

¹ Vidi u ovom tomu, str. 45.

nom ili neposrednom razmenom daju za robe *neku veću količinu* svih sastavnih delova kapitala nego što staje njena proizvodnja.* (Isto, str. 349.)

Sto dvadeset kvartera žita je neosporno više od 100 kvartera. Ali ako se posmatra, kao što je ovde slučaj, samo upotrebna vrednost i proces kroz koji ona prolazi, dakle zapravo vegetativni ili fiziološki [787] proces, onda bi trebalo reći da u *proces proizvodnje* ulaze ako ne baš ovih 20 kvartera, a ono svakako elementi koji ih obrazuju. Oni inače ne bi mogli iz njega proizići. Osim 100 kvartera žita — seme — u proces koji 100 kvartera žita pretvara u 120 ulaze hemijski sastavni delovi iz đubreta, soli koje sadrži zemlja, voda, vazduh, svetlo. Pretvaranje i ulaženje tih elemenata, tih sastavnih delova, tih uslova — utroška prirode da bi se 100 kvartera pretvorilo u 120 kvartera — vrši se samo po sebi u *procesu proizvodnje*, i elementi ovih 20 kvartera ulaze kao fiziološki *izdatak* u sam taj proces, čiji je rezultat pretvaranje 100 kvartera u 120 kvartera.

Sa samog stanovišta upotrebne vrednosti ovih 20 kvartera nisu puki profit. To je samo od organskog dela asimilirano neorgansko i pretvoreno u organsko. Bez dodavanja materije — a ona je fiziološki izdatak — nikada ne bi iz 100 kvartera postalo 120 kvartera. Može se, dakle, doista reći, čak i sa samog stanovišta upotrebne vrednosti žita kao žita, da je u anorganskom obliku ušlo u nj kao *izdatak* što se u *organskom* obliku javlja kao postojeći rezultat u 20 kvartera, kao suvišak požnjevenog žita preko posejanog.

Međutim, ovaj način posmatranja sam po sebi ima upravo toliko veze s pitanjem profita kao kad bismo hteli reći da žica koja je procesom rada postala hiljadu puta duža od metala iz koga je izvučena — pošto se njena dužina pohiljadustručila, predstavlja hiljadu puta veći *profit*. U slučaju žice povećala se dužina; u slučaju žita broj zrna. Ali ni veća dužina žice, ni veći broj zrna ne čine *profit*, koji se odnosi samo na razmensku vrednost, iako se ova razmenska vrednost predstavlja u višku proizvoda.

Što se pak tiče razmenske vrednosti, neće biti potrebno dalje objašnjavati da 90 kvartera žita mogu vredeti toliko (i više) koliko 100, 100 više nego 120, a 120 više nego 500.

Dakle, iz jednog primera koji *nema* nikakve veze s profitom, sa suviškom *vrednosti* proizvoda preko *vrednosti* predujmljenog kapitala, Torrens izvodi postojanje profita. Pa i fiziološki — posmatran prema upotrebnoj vrednosti — njegov je primer pogrešan, pošto su 20 kvartera žita koji ulaze kao višak proizvoda stvarno na neki način već postojali u samom procesu proizvodnje, iako u drugom obliku.

Uostalom, Torrens na kraju izlazi sa starom genijalnom predstavom da je profit profit upon expropriation¹.

¹ profit pri otuđivanju

[c] *Torrens i pojam troškova proizvodnje*

Torrensu treba upisati u zaslugu što uopšte pokreće sporno pitanje o tome šta su to *troškovi proizvodnje*. Ricardo stalno brka *vrednost* robe s *troškovima proizvodnje* (ukoliko su ravni ceni koštanja) i otuda njegovo čuđenje što *Say*, iako cenu određuje troškovima proizvodnje, izvlači druge zaključke. Malthus tvrdi kao i Ricardo da cenu robe određuju troškovi proizvodnje i on kao i Ricardo uračunava profit u troškove proizvodnje. Pa ipak on vrednost određuje sasvim drukčije, ne količinom rada sadržanom u robi, nego količinom rada kojom ona može komandovati.

Dvosmislenosti pojma *troškovi proizvodnje* proizlaze iz prirode same kapitalističke proizvodnje.

Prvo: troškovi robe (koju on proizvodi) za kapitalistu prirodno su ono što ona *njega staje*. Ona njega ne staje ništa — to jest on nije na nju utrošio nikakvu vrednost osim vrednosti *predujmljenog kapitala*. Ako on predujmi 100 £ za sirovine, oruđa, najamninu itd. da bi proizvedio robu, ona njega staje 100£, ni više, ni manje. Osim rada koji je sadržan u ovim predujmovima — osim *akumulisanog rada* koji, sadržan u predujmljenom kapitalu određuje vrednost predujmljenih roba — ona ga ne staje nikakvog rada. Šta njega staje *neposredni rad*, to je najamnina koju on za nj plaća. Osim najamnine neposredni rad ga ne staje ništa, i osim neposrednog rada on nije uopšte ništa predujmio do vrednost postojanog kapitala.

[788] U ovom smislu uzima Torrens troškove proizvodnje, a u tom smislu uzima ih svaki kapitalista kad obračunava profit, ma kolika bila njegova stopa.

Troškovi proizvodnje ovde su jednaki s *predujmovima* kapitaliste, s vrednošću predujmljenog kapitala, jednaki s količinom rada koja je sadržana u predujmljenim robama. A kao predujmove, troškove itd. svakom ekonomisti, pa i Ricardu, potrebna je *ova* odredba troškova proizvodnje. To je ono što Malthus zove *cenom proizvodnje* [producing price] nasuprot ceni kupca. Ovoj odredbi *predujmova* kapitala odgovara pretvaranje viška vrednosti u oblik *profita*.

Drugo: Troškovi proizvodnje u prvoj odredbi su cena koju kapitalista *plaća* za proizvođenje robe za vreme procesa proizvodnje; dakle, ono što *njega* staje roba. Međutim, jedno je šta kapitalistu *staje* proizvodnja robe, a drugo je šta *staje sama proizvodnja robe*. Rad (realizovan i neposredan) koji on *plaća* za proizvodnju robe je potpuno različit od rada koji je potreban da se roba *proizvede*. Njihova razlika sačinjava razliku između predujmljene vrednosti i postignute vrednosti; između cene po kojoj je robu kupio i njene prodajne cene (ako je, naime, prodaje po njenoj vrednosti). Kad ta razlika ne bi postojala, nikada se novac ili roba ne bi pretvorili u kapital. S viškom vrednosti presušilo bi vrelo profita. *Troškovi proizvodnje same robe* sastoje se iz

vrednosti kapitala utrošenog u njenom procesu proizvodnje, to jest količine opredmećenog rada koji u nju ulazi, plus *količine neposrednog rada* koji je pri tom bio utrošen. *Ukupna suma »realizovanog«* i »neposrednog« *rada* koja je u njoj utrošena čini *troškove proizvodnje same robe*. Ona se može proizvesti samo putem industrijske potrošnje ove količine realizovanog i neposrednog rada. To je uslov da ona proizide iz procesa proizvodnje kao *proizvod*, kao *roba* i kao upotrebna vrednost. I ma koliko da profit ili najamnina variraju, ovi imanentni troškovi proizvodnje robe ostaju isti sve dotle dok tehnološki uslovi realnog procesa rada ostanu isti, ili, što je isto, dok nema nikakvih promena u datom razvitku proizvodne snage rada. U tom smislu su *troškovi proizvodnje robe* ravni njenoj vrednosti. Živi za robu upotrebljeni rad i živi rad koji je kapitalista platio dve su razne stvari. Otuda od samog početka razlika između troškova proizvodnje robe za kapitalistu (njegovih predujmova) i *troškova proizvodnje same robe*, njene vrednosti. Suvišak vrednosti (dakle, onoga što sama roba staje) preko vrednosti predujmljenog kapitala (dakle, onoga što ona staje kapitalistu) *sačinjava profit, koji, dakle, ne dolazi otuda što se roba prodaje preko svoje vrednosti, nego otuda što se ona prodaje preko vrednosti predujmova koje je platio kapitalista*.

Ova odredba troškova proizvodnje, robi *imanentnih troškova proizvodnje*, jednakih njenoj vrednosti, to jest sumi radnog vremena (realizovanog i neposrednog) upotrebljenog za njenu proizvodnju, ostaje osnovni uslov njene proizvodnje i ne menja se dokle god se ne izmeni proizvodna snaga rada.

Treće: No ja sam već ranije pokazao da kapitalista ni u jednoj posebnoj grani industrije ili posebnoj struci nipošto ne prodaje robu koja je proizvod posebne industrijske oblasti ili posebne struke ili grane proizvodnje po vrednosti koja je u njoj sadržana, dakle da masa njegovog profita nije istovetna s masom viška vrednosti, viškom rada ili neplaćenim radom, koji je realizovan u robama koje je prodao. On, naprotiv, može u robi prosečno da realizuje samo onoliko viška vrednosti koliko joj pripada kao proizvodu alikvotnog dela društvenog kapitala. Ako je društveni kapital jednak 1000 a kapital u nekoj posebnoj ||789| grani proizvodnje jednak 100, i ako je ukupna masa viška vrednosti (dakle viška proizvoda u kome je ovaj višak vrednosti realizovan) jednaka 200, dakle 20 odsto, onda bi kapital 100 u toj posebnoj grani proizvodnje prodavao svoju robu po ceni 120, ma koliko bila vrednost njegove robe, bila ona 120, bila manje ili više; bilo, dakle, da neplaćeni rad sadržan u njegovoj robi iznosi petinu rada upotrebljenog za nju ili ne.

Ovo je *cena koštanja*, i kad se govori o *troškovima proizvodnje* u pravom smislu (ekonomskom, kapitalističkom), to je vrednost predujmljenog kapitala plus vrednost prosečnog profita.

Jasno je da je ova cena koštanja posebne robe određena *vrednošću* ukupnih proizvoda društvenog kapitala ma koliko ona odstupala od

njene vrednosti. Izjednačenje profita posebnih kapitala čini da se oni odnose jedan prema drugome kao alikvotni delovi društvenog ukupnog kapitala, te kao takvi alikvotni delovi vuku dividende iz zajedničkog fonda viška vrednosti (viška proizvoda) ili viška rada ili neplaćenog rada. Ovo ništa ne menja na vrednosti robe; ovo ništa ne menja na tome što njena cena koštanja, pa bila ona ravna njenoj vrednosti ili pak veća ili manja od nje, nikada ne može biti proizvedena *a da ne bude proizvedena njena vrednost*, to jest da na nju ne bude upotrebljen ukupan iznos rada, realizovanog i neposrednog, koji se iziskuje za njenu proizvodnju. Ova masa rada, ne samo plaćenog nego i neplaćenog rada, mora se na to upotrebiti, i ništa ne menja na opštem odnosu kapitala i rada što u pojedinim strukama deo neplaćenog rada prisvajaju »kapitalistička braća«, a ne onaj kapitalista koji je taj rad stavio u pokret u ovoj posebnoj grani industrije. Zatim je jasno da će se cena koštanja neke robe stalno menjati, skakati ili padati, kako se menja, skače ili pada vrednost, to jest kako se menja količina rada koja se iziskuje za proizvodnju te robe, ma kakav bio odnos njene vrednosti prema njenoj ceni koštanja. Dalje je jasno: jedan deo profita mora uvek predstavljati višak vrednosti, neplaćeni rad, koji je realizovan u samoj robi, jer je na osnovi kapitalističke proizvodnje u svaku robu uneto više rada nego što je platio kapitalista koji je taj rad stavio u pokret. Jedan deo profita može se sastojati u radu koji nije bio upotrebljen za robu koju daje posebna industrijska grana ili koja dolazi iz neke date oblasti proizvodnje; a onda opet postoji neka druga roba koja dolazi iz neke druge oblasti proizvodnje, čija cena koštanja pada ispod njene vrednosti, ili u čijoj je ceni koštanja obračunato i plaćeno manje neplaćenog rada nego što ona sadrži.

Otuda je jasno da, iako cene koštanja većine roba moraju odstupati od njihove vrednosti, a stoga i njihovi »troškovi proizvodnje« od ukupne količine u njima sadržanog rada, ipak ti troškovi proizvodnje i cene koštanja ne samo što su određeni vrednošću roba prema zakonu vrednosti, a ne suprotno njemu, nego se čak samo na osnovu vrednosti i njenog zakona može shvatiti postojanje troškova proizvodnje i samih cena koštanja i da oni bez ove pretpostavke postaju prava apsurdnost.

Ujedno se vidi kako ekonomisti, koji s jedne strane u konkurenciji vide stvarnu pojavu, s druge strane ne mogu da shvate izmirivanje zakona vrednosti i zakona cene koštanja, pribegavaju fikciji da kapital, a ne rad, određuje vrednost roba ili, tačnije, da ne postoji vrednost.

||790| Profit ulazi u *troškove proizvodnje robe*, i Adam Smith ga s pravom uračunava u »prirodnu cenu« robe kao element, jer na osnovici kapitalističke proizvodnje roba se, opšte uzev, neće trajno donositi na tržište ako ne donosi cenu koštanja, koja je ravna vrednosti predujmljenog kapitala plus prosečni profit. Ili, kao Malthus, iako ne shvata poreklo profita, njegov stvarni uzrok, jer je profit, dakle cena koštanja koja ga involvira, uslov *ponude* robe (na osnovici kapitali-

stičke proizvodnje). Da bi se mogla proizvesti, da bi se iznela na tržište, roba mora u najmanju ruku da donese prodavcu tržišnu cenu, cenu koštanja, pa bila njena vlastita vrednost veća ili manja od te cene koštanja. Kapitalisti je indiferentno da li njegova roba sadrži više ili manje neplaćenog rada od drugih roba samo ako u njenu cenu ulazi toliko od opšteg fonda neplaćenog rada ili višak proizvoda u kome je fiksiran, koliko zapada i svaku drugu količinu kapitala iz tog zajedničkog fonda. U tom pogledu *su kapitalisti »komunisti«*. U konkurenciji svaki, naravno, gleda da privuče sebi *više od prosečnog profita, što je moguće samo tako ako drugi dobija manje*. I baš ovom borbom uspostavlja se prosečni profit.

U obliku kamate na predujmljeni kapital (bilo da je pozajmljen ili ne) i kapitalisti deo viška vrednosti koji je realizovan u profitu izgleda kao *predujam*, kao *trošak proizvodnje*, koji on ima kao *kapitalista*, kao što je uopšte profit neposredna svrha kapitalističke proizvodnje. Ali u kamati (naročito kod uzajmljenog kapitala) izgleda ovaj i kao stvarni preduslov njegove proizvodnje.

To nam ujedno pokazuje važnost razlikovanja između oblika proizvodnje i oblika raspodele. Profit, jedan oblik raspodele, ovde je ujedno oblik proizvodnje, uslov proizvodnje, nužni sastavni deo procesa proizvodnje. Kako je stoga apsurdan — kasnije se treba na to vratiti — J. St. Mill i drugi, koji buržoaske oblike proizvodnje shvataju kao apsolutne, a buržoaske oblike raspodele kao relativno istorijske, dakle prolazne. Oblik raspodele je samo oblik proizvodnje *sub alia specie*¹. *Differentia specifica*² — dakle i specifična ograničenost —, koja sačinjava granicu buržoaske raspodele, ulazi u samu proizvodnju kao određenost koja je nad njom i koja njome dominira. No činjenica što buržoasku proizvodnju njeni vlastiti imanentni zakoni sile na to da, s jedne strane, razvija proizvodne snage tako kao da nije proizvodnja na ograničenoj društvenoj osnovi, s druge strane, opet, što se može razvijati samo u granicama te ograničenosti — ta je činjenica najimanentniji i najdublji razlog kriza, protivrečnosti koje u buržoaskoj proizvodnji izbijaju, u čijem okviru se ona kreće i koje je već na prvi pogled karakterišu samo kao istorijski prelazni oblik.

Ovo se zatim grubo shvata, pa ipak, s druge strane, donekle pravilno, kao na primer Sismondi, kao protivrečnost proizvodnje radi proizvodnje i jedne raspodele koja eo ipso isključuje apsolutni razvitak proizvodnosti.

¹ s drugog gledišta — ² specifična razlika

2. James Mill. [Neuspeli pokušaji da se reše protivrečnosti Ricardovog sistema]

||791| James Mill. *Elements of Political Economy*, London 1821, (drugo izdanje, London 1824).

Mill je prvi izložio Ricardovu teoriju u sistematskoj formi, iako samo u prilično apstraktnim potezima. Čemu on teži, to je formalno logična doslednost. S njime »stoga« i počinje *raspadanje* Ricardove škole. Kod učitelja se razvija novo i značajno usred »dubreta« protivrečnosti, na situ iz protivrečnih pojava. Same protivrečnosti, koje leže u osnovi, svedoče o bogatstvu žive podloge, iz koje se teorija s mukom izvlači. Drukčija je stvar s učenicom. Njegova sirovina nije više stvarnost nego novi teorijski oblik koji joj je učitelj dao. Delom *teorijsko neslaganje protivnika nove teorije*, delom često *paradoksalan odnos ove teorije prema realnosti* podstiču ga na pokušaj da prve *opovrgne*, a ovaj poslednji da *negira*. Pri tom pokušaju on se sam zapliće u protivrečnosti i sa svojim pokušajem da ih reši ujedno predstavlja početak *raspadanja teorije* koju dogmatski zastupa. Mill hoće, s jedne strane, da buržoasku proizvodnju predstavi kao apsolutni oblik proizvodnje i stoga nastoji da dokaže da su njene stvarne protivrečnosti samo prividne protivrečnosti. S druge strane, on nastoji da Ricardovu teoriju predstavi kao apsolutni teorijski oblik ovog načina proizvodnje i da isto tako dokaže nepostojanje teorijskih protivrečnosti koje su delom drugi iznosili, a delom se njemu samom nametale. Međutim, Mill je Ricardovo shvatanje na izvestan način još i dalje razvio, preko granica u kojima ga Ricardo izlaže. Kod njega je još isti istorijski interes kao i kod Ricarda — *interes industrijskog kapitala protiv zemljišne svojine* — i on bezobzirnije izvlači praktične zaključke teorije, na primer teorije zemljišne rente protiv postojanja zemljišne svojine, koju hoće da pretvori više ili manje neposredno u državnu svojinu. S ovim poslednjim zaključkom i s ovom stranom Millovog učenja mi ovde nemamo posla.

[a) Brkanje viška vrednosti i profita.

*Sholastika u pitanju izjednačenja profitne stope.
Svodenje jedinstva suprotnosti na njihovu neposrednu istovetnost]*

Razlike između *viška vrednosti i profita* nema ni kod samog Ricarda ni kod njegovih učenika. On to sam opaža samo kroz različiti uticaj koji promene u najamnini mogu imati na kapitale različitog organskog sastava (a ovaj sam samo s obzirom na prometni proces). Njima ne pada na um da su — sve da kapitale i ne razmatramo u raznim granama proizvodnje, nego *svaki* kapital za se, ukoliko se ne sastoji isključivo iz promenljivog kapitala, samo kapitala predujmljenog za najamninu — profitna stopa i stopa viška vrednosti različite,

teškoću koja je sasvim ograničena i usamljena — dolazi do kompenzacije. Deo viška vrednosti proizveden u drugim oblastima prenosi se, srazmerno njihovoj pukoj veličini, na ove kapitale koji su u nepovoljnijem položaju u pogledu neposredne eksploatacije rada (konkurencija vrši ovo izjednačavanje, u kojem se svaki posebni kapital pojavljuje samo kao alikvotni deo društvenog kapitala). Pojava je vrlo prosta čim se shvati odnos viška vrednosti i profita, a zatim izjednačenje profita u opštu profitnu stopu. No ako neko hoće da je bez ikakvog posredovanja shvati iz zakona vrednosti, dakle da profit koji posebni kapital ostvaruje u posebnoj struci objasni iz viška vrednosti i *neplaćenog rada*, koji je sadržan u robama koje je proizveo (dakle i iz rada realizovanog neposredno u njima samima), onda je to problem čije rešenje je manje moguće nego kvadratura kruga koja se algebarski može pronaći. To je prosto pokušaj da se predstavi postojanje nečega što ne postoji. A Mill pokušava da reši problem u tom *neposrednom* obliku. Ovde, dakle, nije moguće nikakvo rešenje stvari, nego samo na specifičan način odreći teškoću rezonovanjem, dakle mogućna je samo *sholastika*. To počinje Mill. Kod jednog *nesavesnog šupljoglavca* kao što je *McCulloch* ovaj manir prelazi u kočoperni bezobrazluk.

Millovo rešenje ne može se bolje okarakterisati nego *Baileyevim* rečima:

«Gospodin Mill je učinio čudan pokušaj da *dejstvo vremena* pretvori u *utrošak rada*. «Ako», veli on (str. 97, 2. izdanje *Elements*, 1824), «vino koje se drži u podrumu, za godinu dana usled toga poskupi u vrednosti za jednu desetinu, smemo s pravom *pretpostaviti* da je za nj utrošeno za jednu desetinu više rada. . . . Jednu činjenicu možemo samo onda s pravom smatrati [793] da je nastupila kad je ona stvarno nastupila. U navedenom primeru nije se prema pretpostavci vinu približilo nijedno ljudsko biće, niti je ni za trenutak upotrebilo na nj ni jedan jedini pokret mišića.» (*A critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value* etc., London 1825, p. 219/220.)

Protivrečnost između opšteg zakona i dalje razvijenih konkretnih prilika ovde se ne pokušava rešiti iznalaženjem srednjih članova, nego se konkretno direktno supsumira i neposredno prilagodava apstraktnome. I to treba da se postigne *jezičkom fikcijom* menjajući vera rerum vocabula¹. (Ovde je u stvari »spor oko reči«^[24], ali »oko reči« zato što i realne protivrečnosti, koje nisu realno rešene, treba rešiti frazama). Da je ovaj manir, koji se kod Milla pojavljuje tek u klici, mnogo više potresao čitavu osnovu Ricardove teorije nego svi napadi protivnika, pokazao se kod *McCullocha*.

Mill pribegava ovom postupku samo onda kad apsolutno nema drugog izlaza. Njegov je osnovni metod, međutim, drugačiji. Gde ekonomski odnos — dakle i kategorije koje ga izražavaju — sadrži suprot-

¹ stvarima njihove prave nazive

nosti, gde je protivrečnost isto tako jedinstvo protivrečnosti, on ističe moment *jedinstva* suprotnosti i poriče *suprotnosti*. Jedinstvo suprotnosti on čini neposrednom identičnošću ovih suprotnosti.

Na primer, roba krije suprotnost upotrebne vrednosti i razmenske vrednosti. Ova suprotnost razvija se, predstavlja se, realizuje kao udvajanje robe u robe i novac. Ovo njeno udvajanje javlja se kao proces u metamorfozi robe, gde su prodaja i kupovina različni momenti jednog procesa, no svaki čin ovog procesa sadrži ujedno i svoju suprotnost. U prvom delu ovog spisa pomenu sam da Mill s ovom suprotnošću izlazi na kraj tako što utvrđuje samo *jedinstvo* kupovine i prodaje, promet stoga pretvara u neposrednu razmenu, a u neposrednu razmenu opet krišom uvlači kategorije uzete iz prometa^[25]. Vidi i ono što sam tamo izložio o njegovoj *teoriji novca*, gde on prilazi poslu na sličan način^[26].

Kod J. Milla nalazimo loš raspored: »O proizvodnji«, »O raspodeli«, »O razmenji«, »O potrošnji«^[27].

(b) *Uzaludni Millovi pokušaji da razmenu između kapitala i rada dovede u sklad sa zakonom vrednosti.*
Delimično vraćanje na teoriju ponude i tražnje]

O *najamnini* [Mill kaže]:

»Umesto da se čeka dok proizvodi budu gotovi i njihova vrednost realizovana, našlo se da je za radnike *udobnije* da im se njihov deo isplati kao *predujam* (à l'avance). »Oblik koji se našao podesebnim da bi ga oni primili jeste najamnina. Ako je radnik u obliku najamnine primio ceo udeo u proizvodima koji mu pripada, ti proizvodi pripadaju isključivo kapitalisti, jer je on faktički kupio *radnikov udeo* i njemu ga platio kao *predujam*.« (*Parisot-ov francuski prevod spisa Elements*, Paris 1823, str. 33, 34.)

Veoma je karakteristično za Milla što je za njega *odnos kapitala* isto tako pronađen radi udobnosti, kao što je i novac sredstvo pronađeno samo radi udobnosti. Ovi specifični društveni odnosi proizvodnje pronađeni su radi »udobnosti«. Roba i novac pretvaraju se u kapital usled toga što je radnik prestao da razmenjuje kao proizvođač i posednik robe, nego je, naprotiv, prinuđen da umesto da prodaje robu prodaje sam svoj rad (neposredno svoju radnu snagu) kao robu posedniku objektivnih uslova rada. Ovo razdvajanje je preduslov za odnos kapitala i najamnog rada, kao što je i preduslov za pretvaranje novca (ili robe koju predstavlja) u kapital. Mill pretpostavlja *razdvajanje*, *rastavljanje*, pretpostavlja odnos kapitaliste i najamnog radnika, da bi zatim predstavio kao stvar udobnosti to što radnik ne prodaje *nikakav proizvod*, nikakvu robu, nego prodaje svoj udeo u proizvodu (čiju proizvodnju on uopšte ne određuje i koja se zbiva *nezavisno* od njega) pre nego što je proizvodio. ||794| Ili pak, samo još поближе: što kapi-

talista isplaćuje — pretvara u novac — radnikov udeo u proizvodu pre nego što je unovčio, realizovao proizvod u kome radnik ima svoj udeo.

Ovim shvatanjem treba da se zaobiđe specifična teškoća — sa specifičnim oblikom odnosa. Naime, teškoća Ricardovog sistema, prema kome radnik prodaje neposredno svoj rad (a ne svoju radnu snagu). [Teškoća]: vrednost robe određuje se radnim vremenom koje staje njena proizvodnja. Kako dolazi do toga da ovaj zakon vrednosti ne važi u najvećoj od svih razmena, u osnovi kapitalističke proizvodnje, u razmeni između kapitaliste i najamnog radnika? Zašto količina realizovanog rada koju radnik dobija kao najamninu nije ravna količini neposrednog rada koju on daje u razmenu za svoju najamninu? Da bi uklonio ovu teškoću, Mill pretvara najamnog radnika u posednika robe koji kapitalisti prodaje svoj *proizvod*, svoju *robu* — jer njegov *udeo* u proizvodu, u robi, *njegov* je proizvod, njegova *roba*, vrednost koju je proizveo u vidu posebne robe. On rešava teškoću tako što transakciju između kapitaliste i najamnog radnika, koja uključuje suprotnost između realizovanog i neposrednog rada, pretvara u običnu transakciju posednika realizovanog rada, posednika robe.

Ovim lukavstvom je Mill doduše sebi onemogućio da shvati specifičnu prirodu, *differentiam* specifičnog procesa koji se zbiva između kapitaliste i najamnog radnika, ali on nije sebi nipošto teškoću smanjio, već ju je povećao, jer se osobenost rezultata sad više ne može shvatiti iz osobenosti robe koju radnik prodaje (i koja ima tu specifičnost da je njena upotrebna vrednost sama element razmenske vrednosti, zbog čega njena upotreba stvara veću razmensku vrednost nego što sama sadrži).

Radnik je kod Milla prodavac robe kao i svaki drugi. Na primer, on proizvodi 6 aršina platna. Od tih 6 aršina 2 treba da predstavljaju vrednost ravnu radu koji je dodao. On, dakle, prodaje 2 aršina platna kapitalisti. Zašto on sad ne bi od kapitaliste dobio celu vrednost 2 aršina platna kao i svaki drugi prodavac 2 aršina platna, pošto je on sad prodavac platna kao i svaki drugi? Naprotiv, sad se ova protivrečnost prema zakonu vrednosti ističe mnogo oštrije. On ne prodaje nikakvu specifičnu robu koja se razlikuje od svih drugih roba. On prodaje rad realizovan u jednom proizvodu, dakle robu koja se kao roba specifički ne razlikuje ni od jedne druge robe. Ako sad cena aršina — to jest količina novca koja sadrži radno vreme sadržano u tom aršinu — iznosi 2 šilinga, zašto radnik dobija 1 šiling umesto 2 šilinga? A ako on dobija 2 šilinga, kapitalista ne realizuje nikakav višak vrednosti i ceo Ricardov sistem bi se srušio. Bili bismo bačeni nazad na »profit upon expropriation«¹. Šest aršina stajali su kapitalistu njihovu vrednost — 12 šilinga. On ih, međutim prodaje za 13 šilinga.

Ili se platno, kao i svaka druga roba prodaje po svojoj vrednosti ako je prodaje kapitalista; ali ona se prodaje *ispod* svoje vrednosti ako

¹ profit pri otuđivanju

je prodaje radnik. Transakcijom između radnika i kapitaliste ukinuo bi se, dakle, zakon vrednosti. I da bi baš to izbegao, Mill pribegava svojoj fikciji. Odnos između radnika i kapitaliste on hoće da pretvori u običan odnos između prodavaca i kupaca robe. Zašto tu onda ne bi obični zakon robnih vrednosti određivao transakciju? Ali radnik se plaća »en avance«¹. Dakle, tu ipak nema običnog odnosa kupovine i prodaje robe. Šta to »predujmljivanje« treba ovde da znači? Radnik koga, na primer, plaćaju nedeljno, »predujmio« je svoj rad i stvorio udeo u nedeljnom proizvodu koji njemu pripada — on je svoj nedeljni rad ostvario u jednom proizvodu — (prema Millovoj pretpostavci i prema praksi) pre nego što mu je kapitalista »platio« taj udeo. Kapitalista je »predujmio« sirovine i oruđa, radnik »rade«, i čim je najamnina plaćena na kraju nedelje, on *prodaje* robu, svoju robu — svoj udeo u ukupnoj robi — kapitalistu. Ali reći će Mill, kapitalista plaća, to jest posrebruje, pretvara u novac radniku [795] ta 2 aršina platna pre nego što je sam tih 6 aršina platna pretvorio u novac, prodao. A ako je kapitalista radio po porudžbini, ako je prodao robu pre nego što, ju je proizveo? I opštije: Šta se tiče radnika — ovde prodavca 2 aršina platna — što kapitalista kupuje od njega ova 2 aršina, da bi ih opet prodao, a ne da bi ih potrošio? Šta se prodavca tiču kupčevi motivi? I kako ti motivi mogu čak zakon vrednosti da modifikuju? Prema tome, svaki prodavac bi onda morao da prodaje svoju robu ispod njene vrednosti, jer on daje kupcu proizvod u obliku upotrebne vrednosti, dok kupac daje njemu vrednost u obliku novca, novčeni oblik proizvoda. U tom slučaju bi fabrikant platna morao *platiti* kako trgovcu prede tako i fabrikantu mašina i proizvođaču uglja itd. njihove robe *ispod cene*. Jer, oni njemu prodaju robe koje će on tek da pretvori u novac, dok on njima plaća *vrednost* sastavnih delova njegove robe »en avance«, ne samo pre nego što je robu prodao, nego pre nego što ju je proizveo. Radnik mu daje platno, robu u obliku podobnom za prodaju; a oni prodavci robe isporučuju mu mašine, sirovine itd., koje tek moraju proći jedan proces da bi dobile oblik u kome se mogu prodavati. Najlepše je za jednog apsolutnog rikardovca, kao što je Mill, za koga su kupovina i prodaja, ponuda i tražnja prosto identični, a novac puka formalnost, ako pretvaranje robe u novac — a drugog ničega i nema u prodaji 2 aršina platna kapitalisti — uključuje to da prodavac mora prodati robu ispod vrednosti, a kupac svojim novcem mora kupiti iznad vrednosti.

Mill dolazi, dakle, do apsurdnosti da u ovoj transakciji kupac kupuje da bi opet prodao s profitom, otuda prodavac mora prodati robu *ispod* njene vrednosti, što znači srušiti celu teoriju vrednosti. Ovim svojim drugim pokušajem da reši jednu Ricardovu protivrečnost Mill u stvari poništava celu osnovu toga sistema, a naročito njegovu nadmoćnost u tome što odnos između kapitala i najamnog rada fiksira

¹ na predujmam

kao neposrednu razmenu između nagomilanog i neposrednog rada; to jest što ga shvata u njegovoj specifičnoj određenosti.

Da bi se nekako izvukao, Mill bi morao ići dalje i reći da se tu ne radi o prostoj transakciji kupovine i prodaje roba. Odnos između radnika i kapitaliste je, naprotiv, odnos kapitaliste koji pozajmljuje novac ili diskontuje (novčanog kapitaliste) prema industrijskom kapitalisti, ukoliko se tu radi o plaćanju, unovčavanju radnikovog proizvoda, koji je ravan njegovom udelu u ukupnom proizvodu. Bio bi to krasan razvitak: pretpostaviti kamatonosni kapital — posebni oblik kapitala — da bi razvio kapital koji proizvodi profit (opšti oblik kapitala); jedan izvedeni oblik viška vrednosti (koji već pretpostavlja kapital) predstaviti kao razlog postanka viška vrednosti. Osim toga, Mill bi onda morao biti i dosledan, te umesto svih određenih zakona o najamnini i njenoj stopi, koje je razvio Ricardo ove, naprotiv, izvesti iz kamatne stope, pri čemu se u stvari opet ne bi moglo reći šta određuje kamatnu stopu pošto je ona prema rikardovcima i svim ostalim ekonomistima vrednih pomena određena profitnom stopom.

Fraza o radnikovom »udelu« u njegovom vlastitom proizvodu zasniva se, u stvari, na ovome: ako ne posmatramo pojedinu transakciju između kapitaliste i radnika, nego razmenu između njih u toku reprodukcije; gledamo li na stvarnu sadržinu ovog procesa, umesto na oblik njegove pojave, doista se pokazuje da ono čime kapitalista plaća radnika (kao i onaj deo kapitala koji se suprotstavlja radniku kao postojan kapital) nije ništa drugo već deo proizvoda samog radnika, i to onaj deo proizvoda koji ne treba da bude tek pretvoren u novac, nego koji je već prodat, već pretvoren u novac, pošto se najamnina plaća u novcu, a ne in naturalibus. Kod ropstva itd., gde nema te lažne prividnosti usled prethodnog pretvaranja proizvoda — ukoliko je utrošen za najamninu — u novac, otoplivo je da ono što rob dobija kao platu nije u stvari nešto što mu gospodar »predujmljuje«, nego samo deo realizovanog robovog rada koji mu se opet vraća u obliku životnih sredstava. Isto tako kod kapitaliste. On samo prividno »predujmljuje«. Ono što on radniku predujmljuje kao najamninu ili, tačnije rečeno [796] *plaća*, jer on plaća rad tek pošto je obavljen, deo je proizvoda koji je radnik proizveo i koji je već pretvoren u novac. Deo radnikovog proizvoda koji je kapitalista prisvojio, koji je *unapred uzet*, pritiče mu u obliku najamnine, ako hoćemo kao predujam na novi proizvod.

Apsolutno je nedostojno Milla (tako nešto odgovara MacCullochu, Sayu ili Bastiat-u) što se drži te *prividnosti* transakcije da bi objasnio samu transakciju. Kapitalista nema ništa što bi radniku mogao predujmiti osim onoga što je ranije uzeo od radnika, što je njemu bilo predujmljeno radom drugih ljudi. Zar ne kaže i sam Malthus da se ono što kapitalista predujmljuje ne sastoji u »suknu« i »drugim robama«, nego »u radu«⁽²⁸⁾, dakle upravo u onome što ne obavlja on. Kapitalista predujmljuje radniku radnikov vlastiti rad.

Međutim, celo ovo opisivanje ne pomaže Millu, naime ne pomaže mu da obide rešenje pitanja: Kako dolazi do toga da razmena između nagomilanog i neposrednog rada (a tako shvata [Ricardo] a posle njega Mill itd. proces razmene između kapitaliste i radnika) odgovara zakonu vrednosti, kome ona direktno protivreči? Da opisivanje te razmene Millu ništa ne koristi, vidi se iz sledećeg:

«Po kome srazmeru se raspodeljuju proizvodi između najamnog radnika i kapitaliste, ili koja proporcija reguliše stopu najamnine?» ([Mill, James, *Elémens d'économie politique*. Traduits par J.T.] Parisot, p. 34.) «Utvrđivanje udela između najamnog radnika i kapitaliste je predmet trgovanja, *pregovaranja* između njih. Svaku slobodnu trgovinu reguliše konkurencija i uslovi se menjaju s menjanjem *odnosa između tražnje i ponude*. (Isto, str. 34/35.)

Radniku se plaća njegov »udeo« u proizvodu. To je rečeno zato da bi on bio pretvoren u običnog prodavca *robe* (proizvoda) prema kapitalu i da bi se izbrisala specifičnost odnosa. Njegov udeo u proizvodu je *njegov* proizvod, dakle deo proizvoda u kome je realizovan njegov novododati rad. Quod non¹. A mi se pitamo: koji je njegov »udeo« u proizvodu, dakle, *koji je njegov* proizvod? Jer, delimični proizvod koji njemu pripada je *njegov* proizvod koji on prodaje. Sad čujemo da *njegov* proizvod i njegov *proizvod* su dve sasvim različite stvari. Mi moramo tek utvrditi šta je njegov proizvod (to jest njegov udeo u proizvodu, dakle delimični proizvod koji mu pripada). Njegov proizvod je bila, dakle, puka fraza pošto određivanje vrednosti koju on dobija od kapitaliste nije dato njegovom vlastitom proizvodnjom. Mill je, dakle, teškoću samo za korak pomerio. On je sad tamo gde je bio i na početku.

Ovde imamo quidproquo². Ako razmenu između kapitala i najamnog rada pretpostavimo kao neprekidan čin — kakav ona jeste ako se ne fiksira, ne izoluje pojedinačni čin, moment kapitalističke proizvodnje — radnik dobija jedan deo vrednosti svoga proizvoda koji je on naknadio plus deo vrednosti koji je dao kapitalisti badava. To se stalno ponavlja. On, dakle, stvarno dobija stalno jedan deo vrednosti svoga vlastitog proizvoda, deo vrednosti ili udeo u vrednosti koju je on stvorio. Visina njegove najamnine nije određena njegovim udelom u proizvodu, nego obrnuto, njegov udeo u proizvodu određen je visinom njegove najamnine. On faktično dobija deo vrednosti proizvoda. Ali deo koji dobija određen je vrednošću rada; nije, obrnuto, vrednost rada određena udelom u proizvodu. Vrednost rada je fiksirana radnim vremenom koje je radniku potrebno za reprodukciju sebe samoga; ono je fiksirano prodajom njegove radne snage kapitalisti. Time je i faktično fiksiran njegov udeo u proizvodu. Ali nije obrnuto, da se najpre utvrdi njegov udeo u proizvodu pa time visina ili vrednost njegove najamnine. To je jedna od najvažnijih i najviše isticanih Ricardovih

¹ što nije (slučaj) — ² brkanje pojmova

postavki, pošto bi inače cena rada određivala cenu roba koje je proizveo, dok cena rada prema Ricardu određuje samo *stopu profita*.

I kako sad Mill utvrđuje taj »udeo« koji radnik prima od proizvoda? Tražnjom i ponudom, konkurencijom između radnika i kapitalista. Millova fraza može se primeniti na sve robe:

»Utvrđivanje udela« (čitaj robnih vrednosti) »između radnika i kapitaliste« (prodavca i kupca) ||797| »predmet je trgovanja, pogađanja između njih. Svaku slobodnu trgovinu reguliše konkurencija i uslovi se menjaju s menjanjem odnosa između tražnje i ponude.« [Isto, str. 34/35.]

Tu smo, dakle! To kaže Mill, koji kao vatreni rikardovac dokazuje da tražnja i ponuda mogu doduše odrediti kolebanja tržišne cene iznad ili ispod *vrednosti* robe, ali ne i samu tu vrednost, da su to besmislene reči kad se primene na određivanje vrednosti, pošto njihovo vlastito određivanje pretpostavlja određivanje vrednosti! A sada — što je već Say Ricardu zamerao — da bi odredio vrednost rada, da bi odredio *vrednost* neke robe, on pribegava njenom utvrđenju putem tražnje i ponude!

Ali još i više.

Mill ne kaže — što ovde i nema važnosti — koja od te dve stranke predstavlja ponudu, a koja tražnju. No, pošto kapitalista nudi novac, a radnik, naprotiv, nudi nešto za novac, pretpostavićemo tražnju na strani kapitaliste, a ponudu na strani radnika. Ali šta onda radnik »prodaje«? Šta on nudi? Svoj »udeo« u proizvodu koji ne postoji? Ali njegov udeo u budućem proizvodu treba tek da bude određen putem konkurencije između njega i kapitaliste, odnosom »tražnje i ponude«! Jedna strana odnosa, ponuda, ne može se sastojati u nečemu što je samo tek rezultat borbe između tražnje i ponude. Dakle, šta radnik nudi na prodaju? Svoj *rad*? Ali onda je Mill opet kod prvobitne teškoće, koju je hteo zaobići, kod *razmene između akumulisanog i neposrednog rada*. I kad on kaže da se ovde ne razmenjuju ekvivalenti ili da vrednost prodate robe, rada, nije merena samim »radnim vremenom«, nego se određuje konkurencijom, tražnjom i ponudom, onda on priznae slom Ricardove teorije; da su njegovi protivnici u pravu, da je određivanje vrednosti robe radnim vremenom pogrešno, jer vrednost najvažnije robe, samog rada, protivreči ovom zakonu robne vrednosti. Kasnije ćemo videti da *Wakefield* to otvoreno kaže.

Mill se može vrteti koliko hoće; on se iz dileme ne može izvući. U najboljem slučaju, da upotrebimo njegov vlastiti način izražavanja, konkurencija radnika je uzrok što oni *određenu masu rada* nude po ceni koja je, prema odnosu tražnje i ponude, ravna većem ili manjem delu proizvoda koji će oni s tom masom rada proizvoditi. Što je ta *cena*, ta *suma novca* koju su tako dobili, ravna većem ili manjem delu vrednosti proizvoda koji treba proizvesti, nipošto ne sprečava unapred da se *određena masa živog rada* (neposredni rad) razmenjuje za veću

ili manju *sumu novca* (akumulisanog rada ili rada postojećeg u vidu prometne vrednosti). Ne sprečava, dakle, to da se nejednake količine rada međusobno razmenjuju, manje akumulisanog za više neposrednog rada. To je, eto, fenomen koji je trebalo da Mill objasni, a koji je, ne narušavajući zakon vrednosti, hteo ukloniti objašnjenjem. Fenomen se time ni na koji način ne menja, a još manje objašnjava, što se na kraju procesa proizvodnje odnos u kome radnik razmenjuje svoj neposredni rad za novac sad *predstavlja* u srazmeri u kojoj stoji vrednost koja mu je plaćena prema vrednosti proizvoda koji je proizveo. Prvobitna *nejednaka* razmena između kapitala i rada time se *pojavljuje* samo u jednom drugom vidu.

Koliko se Mill opire neposrednoj razmeni između rada i kapitala, od koje Ricardo još bez ustezanja polazi, pokazuje i njegovo prelaženje na sledeće. On, naime, kaže:

||798| »Pretpostavimo određeni broj kapitalista i određeni broj najamnih radnika. Srazmera po kojoj *oni dele proizvod neka je na neki način određena*. Raste li broj najamnih radnika a da ne raste *masa kapitala*, pridošli deo radnika mora nastojati da istisne prvobitno zaposleni deo. On to može postići samo tako što će *ponuditi svoj rad uz nižu platu*. Visina najamnine nužno pada« (ako obrnuto, obrnuto) . . . »Ako odnos između mase kapitala i stanovništva ostane isti, i visina najamnina ostaje ista.« (Isto, str. 35. i dalje.)

Ono što je trebalo odrediti jeste »srazmera po kojoj oni« (kapitalisti i radnici) »dele proizvod«. Da bi to odredio putem konkurencije, Mill *pretpostavlja* da je ta srazmera »na neki način određena«. Da bi putem konkurencije odredio radnikov »udeo«, *on pretpostavlja* da je ovaj *pre* konkurencije »na neki način« određen. Ni to nije dosta. Da bi pokazao kako konkurencija utiče na deobu proizvoda *određenu* »na neki način«, *on pretpostavlja* da će radnici »ponuditi svoj rad uz nižu platu« ako njihov broj brže raste od mase kapitala. Ovde on, dakle, otvoreno kaže da se ponuda radnika sastoji u »*a d u*« i da oni taj rad nude uz »*platu*«, tj. novac, za određenu sumu »*na gomilanog rada*«. Da bi zaobišao neposrednu razmenu između rada i kapitala, neposrednu *prodaju rada*, *on* pribegava teoriji »deobe proizvoda«. A da bi objasnio srazmeru po kojoj se proizvod deli, *on pretpostavlja neposrednu prodaju* rada za novac, tako da se ta prvobitna razmena između kapitala i rada kasnije *izražava* u srazmeri radnikovog udela u njegovom proizvodu, a ne da njegov udeo u proizvodu određuje onu prvobitnu razmenu. I najzad, ako broj radnika i masa kapitala ostanu isti, i »visina najamnine« ostaje *ista*. Ali kolika je ta visina najamnine ako se tražnja i ponuda poklapaju? To baš treba da se objasni. To se neće objasniti time što se ta visina *menja* ako se poremeti ravnoteža između tražnje i ponude. Millovi tautološki obrti dokazuju samo to da on tu oseća teškoću u Ricardovoj teoriji, koju on savladava tako što uopšte napušta teoriju.

Protiv Malthusa, Torrensa etc. Protiv određivanja vrednosti robā vrednošću kapitala Mill pravilno primećuje:

«Kapital je ravan robama. Ako se, dakle, vrednost roba određuje vrednošću kapitala, vrednost robe određuje se vrednošću robe; vrednost robe određuje se njom samom.» (*Elements [of Political Economy]*, London 1821, p. 74.)

⟨Mill ne zabašuruje suprotnost između kapitala i rada. Potrebno je da *profitna stopa* bude visoka da bi bila znatna društvena klasa koja je nezavisna od neposrednog rada; zato, dakle, najamnina mora biti relativno niska. Potrebno je da radnička masa bude rob svojih potreba a da ne bude gospodar svoga vremena, da bi se ljudske (društvene) sposobnosti mogle slobodno razvijati u klasama kojima ova radnička klasa služi kao podloga. Radnička klasa predstavlja odustvo razvitka da bi druge klase predstavljale ljudski razvitak. To je stvarno ona suprotnost u kojoj se razvija buržoasko [799] društvo i u kojoj su se razvijala sva dosadašnja društva, suprotnost izrečena kao *nužni zakon*, to jest sve postojeće izrečeno kao apsolutno razumno.

«Ljudska sposobnost usavršavanja ili moć da se stalno napreduje od jednog stepena nauke i sreće do drugog višeg, izgleda da većim delom zavisi od one klase ljudi koji su *gospodari svoga vremena*, to jest koji su dovoljno bogati da bi mogli biti oslobođeni svake brige o sredstvima i da žive u izvesnom stanju uživanja. To je klasa ljudi koja kultiviše i uvećava područje nauke; oni rasprostiru svetlost; njihova deca dobijaju bolje vaspitanje i pripremaju se za vršenje najvažnijih i najfinijih funkcija u društvu; ona postaju zakonodavci, sudije, administratori, učitelji, pronalazači u veštinama, rukovaoci svih velikih i korisnih radova pomoću kojih se prostire gospodstvo ljudskog roda nad prirodnim silama.» (Isto, str. 65.) «Dobit kapitala mora biti *veoma visoka* da bi znatan deo društva bio u položaju da uživa preimućstvo koja mu pribavlja *dokolica*.» ([*Mill, James, Éléments d'économie*. Traduit par J.T. Parisot, Paris 1823], p. 67.)»

Uz gornje još i ovo:

Mill kao rikardovac razlikuje rad i kapital samo kao *različite oblike* rada:

«Rad i kapital — jedno je *neposredni rad*, . . . drugo *nagomilani rad*.» (*Éléments [of Political Economy]*, 1st engl. ed., London 1821, p. 75.)

A na nekom drugom mestu kaže:

«U vezi s ove *dvije vrste rada* valja primetiti. One nisu *plaćene uvek po istoj normi*.» ([*Mill, James, Éléments d'économie politique*. Traduits par J.T. Parisot Paris 1823], p. 100.)

Tu on dolazi na stvar. Kako je ono čime se plaća neposredni rad uvek nagomilani rad, kapital, onda to što oni nisu plaćeni po *jednakoj normi* ne znači ništa drugo nego da se više neposrednog rada razmenjuje za manje nagomilanog rada, i to *uvek*, jer se inače nagomilani rad ne bi razmenjivao kao »kapital« za neposredni rad, i ne samo da ne bi donosio veoma *visoku dobit* nego ne bi donosio nikakvu dobit. Ovde se dakle priznaje, pošto Mill s Ricardom razmenu kapitala i rada shvata kao neposrednu razmenu nagomilanog i neposrednog rada, da se oni razmenjuju u *nejednakim srazmerama* i da pri toj razmeni zakon vrednosti — da se međusobno razmenjuju jednake količine rada — gubi svoje važenje.

(c) *Millovo nerazumevanje regulirajuće uloge industrijskog profita*

Mill ističe kao glavni zakon ono što Ricardo u stvari pretpostavlja za razvijanje svoje teorije o renti¹.

»Profita stopa u poljoprivredi reguliše stopu drugih profita.« (*Éléments of Political Economy*), 2nd edit., London 1824, p. 78).

Što je iz osnova pogrešno, pošto kapitalistička proizvodnja počinje u industriji, a ne u poljoprivredi i ovu poslednju zahvata tek postepeno, tako da se tek s razvitkom kapitalističke proizvodnje poljoprivredni profiti izjednačuju s industrijskima i prvi [utiču] na druge samo tek usled ovog izjednačenja. Prvo, to je, dakle, istorijski pogrešno. A drugo, kad već postoji ovo izjednačenje, kad je dakle pretpostavljeno stanje razvitka poljoprivrede da se kapital prema stopi profita može da seli iz industrije u poljoprivredu i vice versa, onda je isto tako pogrešno da bi otada *poljoprivredni profit* određivao industrijski umesto da postoji uzajamno dejstvo. Uostalom, da bi izložio rentu, Ricardo sam pretpostavlja obrnut slučaj. Cena žitu raste; usled toga *padaju profiti*; ne padaju u poljoprivredi (sve dotle dok ne dođe do nove ponude sa lošijih zemalja ili od drugih manje proizvodnih doza kapitala) — jer povišenje cene žitu obeštećuje zakupca za više od onoga što ga staje povišenje najamnine usled povišene cene žitu — nego u industriji, gde nema takve kompenzacije ili hiperkompenzacije. Time pada *industrijska profita stopa* i stoga može kapital koji donosi ovu nižu profitnu stopu da bude upotrebljen na lošijim zemljama. Pri staroj profitnoj stopi to ne bi bio slučaj. I tek usled ovog povratnog dejstva padanja industrijskog profita na profit u poljoprivredi na lošijim zemljama pada poljoprivredni profit uopšte [800] i jedan deo profita sa boljih zemalja odvajaju se od profita u vidu rente. Tako Ricardo izlaže proces; po njemu, dakle, industrijski profit reguliše poljoprivredni.

¹ Vidi u 25. tomu ovog izdanja, str. 372 - 373.

Ako bi se sad poljoprivredni profit opet povećao usled poboljšanja poljoprivrede, povećao bi se i industrijski. Ali to nipošto ne isključuje da, kao što *opadanje industrijskog profita* prvobitno uslovljava opadanje poljoprivrednog, isto tako i njegovo *povećanje* povlači za sobom povećanje poljoprivrednog profita. To se događa svaki put kad se industrijski profit diže *nezavisno od cene žitu* i drugim životnim sredstvima koja proizvodi poljoprivreda, a koja ulaze u radnikovu najamninu, dakle usled padanja vrednosti roba koje sačinjavaju postojani kapital itd. Štaviše, renta se apsolutno ne može objasniti kad industrijski profit *ne bi* regulisao poljoprivredni. *Prosečna profitna stopa* je u industriji data izjednačenjem profita kapitala i pretvaranjem vrednosti u *cene koštanja* koje otuda dolazi. Te cene koštanja, vrednost predumljenog kapitala plus prosečni profit, čine *preduslov* koji poljoprivreda dobija od industrije, pošto u poljoprivredi zbog zemljišne svojine ne može da dođe do onog izjednačenja. Ako je tada vrednost poljoprivrednog proizvoda viša nego što bi bila cena koštanja koja je određena *industrijskim prosečnim profitom*, onda suvišak ove vrednosti preko cene koštanja čini apsolutnu rentu. Ali da bi se ovaj suvišak vrednosti preko cene koštanja mogao meriti, *cena koštanja* mora biti prius, dakle nametnuta poljoprivredi od strane industrije kao zakon.

Zabeležiti valja sledeću Millovu postavku.

«Što se *proizvodno* troši, to je uvek kapital. To je naročito značajno svojstvo proizvodne potrošnje. Što se *proizvodno* troši, kapital je, i *postaje* kapital ovom potrošnjom.» ([Mill, James, *Éléments d'économie politique*, Traduit par] Parisot, p. 241/242.)

[d] *Tražnja, ponuda, prekomerna proizvodnja.*
Metafizičku koncepcija neposredne istovetnosti tražnje i ponude]

«Tražnja znači želju za kupovinom i *sredstva za to* . . . *Ekvivalentni objekti* (sredstvo za kupovinu) «koji neki čovek donosi jeste *instrument* tražnje. Veličina njegove tražnje meri se vrednošću ovog predmeta. Tražnja i ekvivalentni predmet su izrazi koji se mogu jedan drugim zameniti . . . Njegova» (nekoga čoveka) «volja da *kupi* i njegova *sredstva za to* su prema tome jednaki. Ili njegova tražnja je potpuno jednaka s ukupnim iznosom onoga što je on sam proizveo i neće sam da potroši.» (Isto, str. 252/253.)

Ovde vidimo kako se dokazuje neposredna istovetnost tražnje i ponude (dakle, nemogućnost opšte pretrpanosti tržišta). Tražnja se sastoji u proizvodu, i to obim ove tražnje meren je vrednošću ovog proizvoda. To je isto ono apstraktno »dokazivanje« kojim Mill pokazuje da su kupovina i prodaja samo istovetne, a ne različite; iste tautološke fraze kojima pokazuje da cene zavise od mase novca u optičaju; isti način dokazivanja da se ponuda i tražnja moraju poklapati (što je samo dalje razvijeni oblik kupaca i prodavaca). To je uvek ista logika. Ako

neki odnos sadrži suprotnosti, onda je on, dakle, ne samo suprotnost nego i *jedinstvo* suprotnosti. On je otuda *jedinstvo bez suprotnosti*. To je Millova logika kojom on ukida »protivrečnosti«.

Podimo najpre od *ponude*. Što ja nudim, to je *roba*, jedinstvo upotrebne vrednosti i razmenske vrednosti, na primer određena količina železa jednaka 3 £ (što je jednako s određenom količinom radnog vremena). Ja sam prema pretpostavci proizvođač železa. Ja nudim upotrebnu vrednost, železo, i ja nudim vrednost, naime vrednost izraženu u ceni železa, u 3 £. Samo, pokazuje se ova mala razlika. Ovu određenu količinu železa ja sam *doista* bacio na tržište. Nasuprot tome, *vrednost* železa postoji samo kao njegova *cena*, koju kupac železa koji za mene predstavlja *tražnju* za železom tek treba da realizuje. Tražnja prodavca železa se sastoji u tražnji za *razmenschom vrednošću* železa koja se doduše nalazi u železu, ali nije realizovana. Mogućno je da se ista *razmenska vrednost* predstavlja u veoma različitim količinama železa. Ponuda upotrebne vrednosti i ponuda vrednosti koju valja realizovati nisu, dakle, nipošto istovetne, pošto potpuno različite količine upotrebne vrednosti mogu predstavljati istu količinu ||801| razmenske vrednosti.

Ista vrednost od 3 £ može da bude predstavljena u 1, 3 ili 10 tona. Količina železa (upotrebne vrednosti) koju nudim i količina vrednosti koju nudim ne stoje, dakle, ni u kakvom međusobnom odnosu, pošto ova poslednja količina može ostati nepromenjena, ma koliko se prva menjala. Ma kolika bila količina železa koju nudim, ja ću, prema pretpostavci, vazda realizovati vrednost železa koja je *nezavisna* od te njegove vlastite količine — od njegove egzistencije kao upotrebne vrednosti uopšte. Ponuđena (ali još ne realizovana) vrednost i ponuđena količina železa koja je realizovana ne stoje, dakle, ni u kakvom međusobnom odnosu. Prema tome, ne postoji apsolutno nikakav razlog za to da sposobnost neke robe da bude prodana po svojoj vrednosti stoji u nekom odnosu prema masi robe koju ja nudim. Za kupca postoji moja roba najpre kao upotrebna vrednost. On je kupuje kao takvu. Ali ono što je njemu potrebno, to je određena količina železa. Njegova potreba za železom isto tako nije određena količinom koju sam ja proizveo, kao što ni vrednost samog mog železa nije u srazmeri prema toj količini.

Istina, onaj ko kupuje ima u svojoj ruci samo *pretvoreni oblik* jedne robe, novac — robu u obliku razmenske vrednosti — i on se može pojaviti kao kupac samo zato što se on ili neko drugi pre toga pojavio kao prodavac robe koja sad postoji u obliku novca. No ovo nipošto nije razlog da on svoj novac opet pretvori u svoju robu ili da je njegova potreba za mojom robom određena količinom u kojoj sam je ja proizveo. Ukoliko on predstavlja tražnju za mojom robom, on može tražiti ili manju količinu od one koju ja nudim, ili celu količinu, ali *ispod* njene vrednosti. Njegova tražnja i moja ponuda se isto tako ne moraju poklapati kao što ni količina koju nudim i vrednost po kojoj je nudim nisu istovetne.

Međutim, čitavo istraživanje o tražnji i ponudi ne spada ovamo.

Ukoliko nudim železo, ne tražim železo, nego novac. Ja nudim naročitu upotrebnu vrednost i tražim njenu vrednost. Moja ponuda i tražnja su, dakle, tako različite kao upotrebna vrednost i razmenska vrednost. Ukoliko u samom železu nudim *vrednost*, ja tražim *realizaciju ove vrednosti*. Moja ponuda i tražnja su, dakle, isto tako različite kao ideelno i reelno. Zatim količina koju nudim i njena vrednost ne stoje ni u kakvom međusobnom odnosu. Tražnja za količinom upotrebne vrednosti koju nudim ne upravlja se po vrednosti koju ja hoću da realizujem, nego po količini koja je kupcu potrebna po nekoj određenoj ceni.

Valja zabeležiti još sledeće stavove kod Milla:

«Jasno je da svaki čovek doprinosi opštoj masi [proizvoda] koja sačinjava ponudu, celokupnost svega što je proizveo a neće da potroši. Pa bilo u kome vidu deo godišnjeg proizvoda dospao u ruke nekog čoveka: ako on odluči da od toga ništa sam ne potroši, onda on hoće da se svega toga oslobodi; sve će to stoga povećati ponudu. Ako on deo toga potroši, gledaće da se oslobodi ostatka, i taj ceo ostatak dodaće se ponudi.» (Isto, str. 253.)

Drugim rečima, to znači samo to da sve robe bačene na tržište čine ponudu.

«Kako je, dakle, tražnja svakog čoveka jednaka s količinom godišnjeg proizvoda, ili, drukčije rečeno, jednaka s količinom bogatstva kojega on hoće da se reši»

⟨Stoj! Njegova tražnja je jednaka s *vrednošću* (čim je realizovana) količine proizvoda koje on hoće da se reši; ono čega on hoće da se reši, određena je količina upotrebne vrednosti; što on hoće da ima to je *vrednost* ove upotrebne vrednosti. Ove dve stvari su sve drugo samo ne identične⟩,

«i kako je ponuda svakog čoveka tačno ta ista stvar»

⟨nipošto; njegova tražnja ne sastoji se u onome čega on hoće da se reši, naime u proizvodu, nego u tražnji za vrednošću ovog proizvoda, i njegova ponuda se sastoji, naprotiv, realiter u ovom proizvodu, dok se vrednost proizvoda nudi samo idealiter⟩,

«to se ponuda i tražnja neke individue nužno poklapaju.» (Isto, str. 253/254.)

(To jest, *vrednost* robe koju nudi i *vrednost* koju on za nju traži, ali je nema, jednake su; *ako* on robu prodaje po njenoj vrednosti, onda su ponudena vrednost (u obliku robe) i dobijena vrednost (u obliku novca) jednake. Ali odatle što on želi da proda robu po njenoj vrednosti ne izlazi da se to događa. Količinu robe on je dovezao, ona se nalazi na tržištu. Vrednost za to on traži.)

«Ponuda i tražnja stoje u §802 nekom osobitom međusobnom odnosu. Sva-ka ponudena, dovezena, na prodaju izložena roba je uvek jednovremeno i *objekt*

jedne tražnje, a roba koja je objekt jedne tražnje uvek u isto vreme sačinjava deo opšte mase proizvoda koji čine ponudu. Svaka roba uvek je *ujedno* i predmet tražnje i ponude. Ako dva čoveka vrše razmenu, prvi ne dolazi samo radi jedne ponude, kao ni drugi radi jedne tražnje; *objekt, predmet njegove ponude* mora mu pribaviti predmet njegove tražnje, te se prema tome njegova tražnja i njegova ponuda potpuno poklapaju. Ako se pak tražnja i ponuda svake pojedine individue uvek poklapaju, onda se poklapaju i svih individua jedne nacije, zajedno uzetih. Stoga, ma koliki bio iznos godišnjeg proizvoda, on nikada ne može preći visinu godišnje tražnje. Ukupnost godišnjeg proizvoda deli se na toliko delova koliko ima individua na koje je proizvod podeljen. Ukupnost tražnje je ravna sumi onoga što od svih delova posednici ne zadržavaju za svoju vlastitu potrošnju; ali ukupnost tih delova ravna je celom godišnjem proizvodu. (Isto, str. 254/255.)

Ako je Mill jednom *pretpostavio* da se ponuda i tražnja svake individue poklapaju, onda je cela opširna oštroumnost da se tada i tražnja i ponuda *svih* individua poklapaju, sasvim izlišna.

Kako su Milla shvatili savremeni rikardovci, vidi se, na primer, iz sledećega:

«Tu imamo, dakle, bar jedan slučaj» (kaže se u pogledu Millove odredbe vrednosti rada), «kad je cena (cena rada) trajno određena odnosom ponude i tražnje.» (*Discours sur l'économie politique*. Par McCulloch, traduit par Gme Prévost. Genève 1825, s dodatkom od Prévost-a *Réflexions sur le système de Ricardo*, p. 187.)

McCulloch kaže u navedenom spisu, *Discours*, da je Millova svrha «dati logičku dedukciju principa političke ekonomije». (Isto, str. 88.) Mill «istražuje gotovo sva pitanja koja se diskutuju. On ume da najzamršenija i najteža pitanja objasni i uprosti, te da različite principe nauke dovede u njihov prirodni red.» (Isto, str. 88.)

To se može zaključiti iz njegove logike da on sasvim nelogičnu Ricardovu strukturu, koju smo ranije razmatrali, u svemu naivno zadržava kao »prirodni red«.

e) [*Prévost. Odbijanje nekih zaključaka Ricarda i Jamesa Milla. Pokušaj da se dokaže da stalno smanjenje profita nije neminovno*]

Što se tiče citiranog Prévost-a koji svoje »Réflexions itd.« zasniva na Millovom prikazu Ricardovog sistema, neki njegovi prigovori poživaju na pukom đaćkom nerazumevanju Ricarda.

Međutim, o renti valja sledeće primetiti:

«Može se sumnjati u uticaj *lošijih zemalja* na određivanje cene ako se, kao što i treba, uzme u obzir njihova *relativna veličina*.» (*Prévost*, isto delo, str. 177.)

Prévost navodi od *Milla* sledeće; što je i za moje izlaganje važno, dok Mill tu zamišlja primer gde *diferencijalna renta* nastaje tako što se nova tražnja — dodatna tražnja podmiruje prelaskom na bolju, a ne na lošiju zemlju, dakle po uzlaznoj liniji.

«Gospodin *Mill* upotrebljava sledeće poređenje: „Pretpostavimo da su sve obrađene zemlje u nekoj zemlji iste kakvoće i da svi za njih upotrebljeni kapitali donose jednake profite s izuzetkom jednog ekerja koji daje šest puta više proizvoda od svakog drugog.“ (Mill, *Elements etc.*, 2nd ed., p. 71, [na engleskom].) «Pouzđano je da, kao što pokazuje gospodin Mill, zakupac ovog poslednjeg ekerja ne bi mogao povisiti svoju zakupninu (to jest ne bi mogao ostvariti veći profit nego drugi zakupci; stvar je vrlo loše izražena^[29]), «i da pet šestina proizvoda pritiču zemljoposjedniku.»

(Ovde, dakle, imamo diferencijalnu rentu bez smanjenja profitne stope i bez povišenja cene poljoprivrednog proizvoda.) (To se mora utoliko češće događati ukoliko se *situacija* [1803] s industrijskim razvojem jedne zemlje, sa saobraćajnim sredstvima i rastućim stanovništvom mora neprestano *poboljšavati*, ma kako stajala stvar s prirodnom plodnošću i položaj (relativno bolji) deluje kao [veća] prirodna plodnost.)

«Ali da je oštromni pisac mislio na to da ovakvu pretpostavku zamisli za obrnut slučaj, on bi uvideo da bi rezultat bio drugi. Uzmimo da su sva zemljišta jednake kakvoće, s izuzetkom jednog ekerja lošije zemlje. Na tom jedinom ekeru profit kapitala iznosio bi šesti deo profita svakog drugog ekerja. Zar se misli da bi profit nekoliko miliona ekerja bio usled toga snižen na šesti deo uobičajenog profita? Verovatno je da ovaj jedan eker ne bi imao nikakvo dejstvo jer različiti zemljišni proizvodi (naročito žito) kad dolaze na tržište ne bi primetno bili pogođeni konkurencijom tako *sitne* količine. Stoga kažemo da tvrđenje Ricardovih pristalica o dejstvu lošijih zemljišta treba da bude modifikovano uzimanjem u obzir *relative veličine* zemljišta različite plodnosti.» (Isto, str. 177/178.)

⟨Kod *Saya* u njegovim napomenama na Constanciov prevod Ricarda ima samo *jedna* tačna primedba o *spoljnoj trgovini*^[30]. Profit se može napraviti i podvaljivanjem, da jedan dobija što drugi gubi. Gubitak i dobitak u okviru *jedne* zemlje izjednačavaju se. Što nije slučaj između raznih zemalja. Pa i po samoj Ricardovoj teoriji što *Say* ne zapaža — tri radna dana jedne zemlje mogu se razmeniti za jedan radni dan druge zemlje. Zakon vrednosti se ovde bitno modifikuje. Ili kako se u granicama jedne zemlje kvalifikovani, složeni rad odnosi prema nekvalifikovanom, prostom radu, tako se mogu odnositi radni dani raznih zemalja. U ovom slučaju bogatija zemlja eksploatiše siromašniju, čak i onda kad poslednja dobija razmenom, kao što je izložio i J[ohn] St[uart] Mill u svojim *Some Unsettled Questions etc.*^[31]⟩

[O odnosu između poljoprivrednog i industrijskog profita kaže Prévost:]

«Dopuštamo da, opšte uzev, stopa poljoprivrednog profita određuje stopu industrijskog profita. Ali u isti mah moramo primetiti da ovaj profit nužno povratno deluje na onaj prvi. Kada je cena žita dostigla izvesnu visinu, industrijski kapitali se ulažu u poljoprivredu i neizbežno obaraju poljoprivredne profite.» (Isto, str. 179.)

Prigovor je tačan, ali je shvaćen sasvim ograničeno. Vidi gore.

Prema rikardovcima profit može padati samo usled porasta najamnine, jer s [množenjem] stanovništva poskupljuju životna sredstva, što nastupa kao posledica akumulacije kapitala, pošto se uporedo sa sve većom akumulacijom počinju obrađivati lošije zemlje. Ali Ricardo sam dopušta da profiti mogu padati i onda kad kapitali rastu brže nego stanovništvo, dakle međusobna konkurencija kapitala povišava najaminu. To je Smithovo shvatanje. Prévost kaže:

«Ako veća tražnja kapitala povišava cenu radnika, to jest *najammimu*, zar onda ne izgleda da nema razloga tvrdnji da rastuća ponuda tih istih kapitala ne bi nikada mogla oboriti cenu kapitala, drugim rečima, oboriti *profit*?» (Isto, str. 188.)

Prévost staje na pogrešnu Ricardovu osnovu, koja može da objasni padanje profita samo iz smanjenog viška vrednosti, dakle viška rada, dakle veće vrednosti, iz *poskupljenja životnih sredstava koja troše radnici* — dakle iz povećanja vrednosti rada, iako realna radnikova najamnina pada umesto da raste; na toj osnovi nastoji Prévost da dokaže da neprekidno padanje profita ne mora biti neminovno.

Prvo, on kaže:

«Stanje napredovanja prvo povišava profite»

(naime poljoprivredni profit; sa nastupanjem stanja napredovanja raste stanovništvo, otuda tražnja poljoprivrednih proizvoda, otuda višak profita farmera),

»i to mnogo pre nego što se prede na obrađivanje novih zemalja. Ovo proširenje obrađivanja zemlje vrši doduše uticaj na rentu, koja smanjuje profit. Ali iako usled toga neposredno smanjen, profit ostaje ipak isto tako visok kao što je bio pre toga napretka... Zašto se u nekom izvesnom vremenu prelazi na obrađivanje lošijih zemalja? To se dešava samo u očekivanju profita koji je *dostigao bar obični profit*. A koja okolnost može dovesti do ove stope profita na takvoj zemlji? Povećanje stanovništva... Ono vrši pritisak na granice životnog prostora, a time prouzrokuje poskupljenje životnih sredstava (naročito žita) i tako pribavlja poljoprivrednim kapitalima visoke profite. Drugi kapitali sele se u poljoprivredu; ali pošto je površina tla ograničena, ova konkurencija nailazi na svoju granicu; zato naposljetku dolazi do toga da se obrađivanjem lošijih zemalja još uvek *postiću viši profiti nego u trgovini ili u manufakturi*. Ako ima dovoljno lošije zemlje, onda se od tog momenta poljoprivredni profiti moraju upravljati prema profitima

poslednjih kapitala koji su uloženi u zemlju. Polazimo li od profitne stope koja je postojala na početku uvećanja bogatstva (podele profita na profit i rentu), videćemo da profit nema tendenciju da pada. On se povećava s množenjem stanovništva, dok poljoprivredni profit toliko ne naraste da usled novih kultura može da bude znatno smanjen, a da nikada ne padne ispod svoje prvobitne stope, ili, tačnije rečeno, ispod srednje stope koju određuju različite okolnosti.* (Isto, str. 190 - 192.)

Prévoست očigledno pogrešno shvata Ricardovo mišljenje. Usled blagostanja koje raste množi se stanovništvo, stoga se povećava cena poljoprivrednih proizvoda, dakle penju se poljoprivredni profiti. (Iako se ne vidi zašto se po isteku zakupa, ako je to penjanje postojano, ne bi povisile rente i naplatio ovaj poljoprivredni višak profita u obliku rente pre no što bi se lošija zemlja počela obrađivati.) Ali to isto penjanje cena poljoprivrednih proizvoda, koje čini da profiti u poljoprivredi rastu, povišava najamninu u svima industrijama i stoga čini da industrijski profiti padaju. Tako se obrazuje nova profitna stopa u industriji. Ako sad lošije zemlje pri postojećoj tržišnoj ceni plaćaju makar ovu nižu profitnu stopu, kapitali se mogu baciti i na lošije zemlje. Njih privlače onamo visoki poljoprivredni profiti i visoka tržišna cena žita. Pre no što se dovoljan broj kapitala tako preselio, oni mogu, kako kaže Prévoست, da donesu i veće profite od smanjenog profita u industriji. Međutim, čim je dodatna ponuda zadovoljila, tržišna cena pada, tako da ona na lošijim zemljama donosi samo obični industrijski profit. Što proizvod na boljim zemljama više donese, to se pretvara u rentu. To je Ricardova predstava čiju osnovu akceptira Prévoست, na kojoj on rezonuje. Žito je sad skuplje nego pre povećanja poljoprivrednog profita. Ali višak profita koji je ono donelo zakupcu pretvoren je u rentu. Na taj način, dakle, pada profit i boljih zemalja na nižu stopu industrijskog profita, koja je nastupila usled poskupljenja poljoprivrednog proizvoda. Ne vidi se kako usled toga, ako ne nastupe nikakve druge modifikirajuće okolnosti, ne moraju profiti pasti ispod svoje »prvobitne stope«. Mogu, naravno, nastupiti i druge okolnosti. Na svaki način je prema pretpostavci poljoprivredni profit posle povišenja cena životnih sredstava viši nego industrijski. Ako li je tu, pak, deo radničkih životnih sredstava koji dolazi iz industrije usled razvitka proizvodnih snaga za toliko pao da se najamnina (čak ako je plaćena i po svojoj prosečnoj vrednosti) ne bi toliko povećala za koliko bi se morala povećati srazmerno poskupljenju poljoprivrednih proizvoda da nije bilo ovih paralizirajućih okolnosti; ako li je zatim isti razvitak proizvodnih snaga toliko oborio cenu proizvoda ekstraktivne industrije, isto tako poljoprivrednih sirovina koje ne ulaze u [radnikovu] ishranu, onda industrijski profit ne treba da padne (pretpostavka svakako nije verovatna), mada bi bio niži od poljoprivrednog profita. Padanje ovog poslednjeg usled prenošenja kapitala u poljoprivredu i obrazovanja rente tada [805] bi samo uspostavilo staru profitnu stopu.

[*Drugo*] Prévost pokušava to i na drugi način:

«Zemlje loše kakvoće . . . samo se onda počinju obrađivati ako donose isto toliki profit kao i industrijski kapitali ili viši. Često u takvim okolnostima ostaje cena žitu i ostalim poljoprivrednim proizvodima još vrlo visoka i pored novih kultura. Ove visoke cene preopterećuju radničko stanovništvo, pošto povišenje najamnine ne ide tačno ukorak s cenama onih predmeta koji su potrebni najamnom radništvu. One više ili manje opterećuju celokupno stanovništvo, pošto je povišenje najamnina i potrebnih upotrebnih predmeta pogodilo skoro sve robe. Ovaj opšti pritisak, zajedno s povećanjem smrtnosti zbog odveć brojnog stanovništva, prouzrokuje opadanje broja najamnih radnika i usled toga povišenje najamnina i padanje poljoprivrednih profita. Od tog momenta vrši se dalji razvitak obrnuto. Kapitali se povlače sa lošijih zemalja i traže plasman u industriji. Ali princip populacije deluje uskoro nanovo. Čim je prestala beda, raste broj radnika, njihova najamnina pada, a profit se stoga penje. Ovakva kolebanja moraju se više puta uzastopno ponoviti, a da ne nastupi promena u prosečnom profitu. Profit može rasti i padati iz drugih uzroka, ili iz samog tog uzroka; on se može menjati u suprotnom smislu a da se prosek njegovog padanja ili penjanja ne mora pripisati potrebi da se počne s obrađivanjem novih zemalja. Stanovništvo je regulator koji uspostavlja prirodni red i održava profit u određenim granicama.» (Isto, str. 194 - 196.)

Iako konfuzno, tačno je prema »principu populacije«. Samo se ne slaže s pretpostavkom da se poljoprivredni profiti penju sve dok se ne stvori dodatna ponuda koja odgovara stanovništvu. Ako je time dato stalno povišenje cena poljoprivrednog proizvoda, otuda ne sleduje opadanje stanovništva, nego opšte smanjenje profitne stope, otuda akumulacije i, zbog toga, stanovništva. Stanovništvo bi se prema Ricardovom i Malthusovom shvatanju sporije množilo. Kod Prévost-a, međutim, leži u osnovi ova ideja: proces bi oborio najamninu ispod njenog prosečnog nivoa; iz tog padanja najamnine i radničke bede proističe padanje cena žita a otuda opet dizanje profita.

Međutim, ovo poslednje je istraživanje koje ne spada ovamo, gde se pretpostavlja da se [u najamnini] uvek plaća vrednost rada, to jest količina životnih sredstava potrebna za reprodukciju radnika.

Ova Prévost-ova izlaganja su važna zato što pokazuju da Ricardovo shvatanje — zajedno s Malthusovim koje je on usvojio — može doduše objasniti kolebanja u profitnoj stopi, ali ne može objasniti njeno (stalno) padanje bez reperkusija, pošto bi na izvesnoj visini cena žita i izvesnoj dubini profita najamnina bila oborena ispod svoga nivoa i došlo do nasilnog smanjenja stanovništva, stoga i cena žitu i životnim sredstvima, što bi opet moralo za sobom povući povećanje profita.

3. Polemički spisi

||806| Period između 1820. i 1830. je metafizički najznačajniji u istoriji engleske političke ekonomije. On je ispunjen borbom za Ricardovu teoriju i protiv nje i dao je ceo niz anonimnih polemičkih spisa. Ovde su navedeni samo najvažniji i uglavnom samo o pitanjima koja spadaju u našu temu. Međutim, karakteristika svih tih polemičkih spisa jeste da se oni svi u stvari kreću samo oko određivanja pojma vrednosti u njegovom odnosu prema kapitalu.

a) «*Observations on certain Verbal Disputes . . .*»
[Skepticizam u političkoj ekonomiji; svodenje teorijskih sporova na sporove oko reči]

Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to value and to demand and supply, London 1821.

Spis nije bez izvesne oštine. Naslov je karakterističan — *Verbal Disputes* — »Spor oko reči«.

Delom je upravljen protiv Smitha, Malthusa, ali i protiv Ricarda. Stvarni smisao ovog spisa jeste taj da

»diskusije . . . potiču isključivo otuda što razna lica upotrebljavaju reči u različitom smislu, što disputanti kao vitezi u priči posmatraju štit sa raznih strana« (str. 59/60).

Ovakav skepticizam uvek nagoveštava kraj jedne teorije i preteča je jednog šupljeg i beskrupuloznog eklekticizma, podešenog za domaću potrebu.

Povodom Ricardove teorije vrednosti tu se kaže pre svega sledeće:

»Očigledno je da je teško zamisliti da je *rad* ono što mi mislimo da jeste kad govorimo o vrednosti ili stvarnoj ceni nasuprot nominalnoj ceni; jer, često nam valja govoriti o *vrednosti ili o ceni samoga rada*. Razumemo li pod radom kao stvarnom cenom neke stvari onaj rad koji je tu stvar *proizveo*, onda pri tom iskršava još jedna teškoća; jer, često nam valja govoriti o *vrednosti ili ceni zemlje*, ali zemlju nije proizveo rad. Ova definicija može, dakle, da se primeni samo na *robe*.« (Isto, str. 8).

U pogledu rada ovaj prigovor protiv Ricarda je utoliko tačan što kod njega kapital kupuje neposredno rad, dakle što on govori neposredno o vrednosti rada, dok je to radna snaga, i sama proizvod, čija se privremena upotreba kupuje i prodaje. Umesto rešenja problema, ovde se samo podvlači da jedan problem nije rešen.

Isto tako je tačno da *vrednost ili cena zemlje*, koja nije proizvod rada, na izgled protivreči neposrednom pojmu vrednosti i ne da se iz

njega neposredno izvesti. Ova fraza [je međutim utoliko] beznačajnija protiv Ricarda što pisac ne napada njegovu teoriju rente, gde Ricardo izlaže kako se obrazuje nominalna vrednost zemlje na osnovici kapitalističke proizvodnje i ne protivreči odredbi vrednosti. Vrednost zemlje je samo cena koja se plaća za kapitalizovanu zemljišnu rentu. Ovde treba, dakle, pretpostaviti mnogo dublji razvitak nego što prima facie može proizići iz prostog posmatranja robe i njene vrednosti; isto onako kao što se ni fiktivni kapital, koji je predmet igranja na berzi i koji je je u stvari samo prodavanje i kupovanje izvesnih naslova na delove godišnjeg poreza, ne može izvesti iz prostog pojma proizvodnog kapitala.

Drugi prigovor, da Ricardo vrednost, koja je nešto *relativno*, pretvara u nešto *apsolutno*, učinjen je u jednom drugom, kasnije objavljenom polemičkom spisu (Baileyevom), tačkom napada na čitav Ricardov sistem. Pri razmatranju poslednjeg spisa navešćemo i ono što se u vezi s time nalazi u *Observations*.

Iz koga izvora potiče kapital koji plaća rad, o tome se nalazi umesna reč u jednoj uzgrednoj primedbi, koje pisac, međutim, nije svestan (on želi, naprotiv, da time pokaže, što stoji u nenaglašenoj sporednoj rečenici, da je sama ponuda rada kočnica tendencije da rad spadne na svoju prirodnu cenu).

«Ako, dakle, s gospodinom Ricardom kažemo da rad stalno ima *tendenciju* da padne na ono što on zove njegovom prirodnom cenom, moramo se samo setiti da je samo povećanje, koje je rezultat njegove ponude, da bi izazvalo ovu *tendenciju*, jedan od uzroka suprotnog dejstva koji sprečavaju tendenciju da se *ostvari*» (Isto, str. 72/73.)

Ako se ne polazi od prosečne cene rada, to jest od vrednosti rada, nikakvo razvijanje nije moguće; isto tako ako se ne polazi od *vrednosti* roba upšte. Tek tada se mogu shvatiti stvarne pojave kolebanja cena.

||807| «Ne treba misliti da on» (Ricardo) «tvrdi da se dva pojedinačna primerka dvaju različitih artikala, kao šešir i par cipela, međusobno razmenjuju, ako su *ta dva pojedinačna primerka* proizvedena jednakom količinom rada. Pod *robom* se ovde mora razumeti, *vrsta robe*, a ne posebni, individualni šešir, par cipela itd. Ceo rad koji proizvodi sve šešire u Engleskoj mora se u tu svrhu razmatrati kao podeljen na sve te šešire. Čini mi se da ovo spočetka i u opštem izlaganju ovog učenja nije dovoljno jasno izraženo.» (Isto, str. 53/54.) Tako, na primer, Ricardo govori o «jednom delu rada graditelja mašina» koji je, na primer, sadržan u jednom paru čarapa. «Govorimo li pak o jednom jedinom paru čarapa, onda je u *ukupnom radu* koji je proizveo svaki pojedini par čarapa sadržan *sav* rad graditelja mašina, a ne samo deo toga; jer jedna mašina proizvodi, doduše, mnogo pari, a nijedan od ovih pari ne bi se mogao izraditi bez svih delova mašine.» (Isto, str. 54.)

Poslednji pasus počiva na nesporazumu. Cela mašinerija ulazi u proces rada, a samo jedan deo u proces obrazovanja vrednosti.

Inače ima nečeg tačnog u toj primedbi.

Mi polazimo od *robe* — od tog specifičnog društvenog oblika proizvoda — kao osnove i preduslova kapitalističke proizvodnje. Uzimamo pojedine proizvode u ruku i analiziramo formalne određenosti koje oni sadrže kao roba, koje im daju karakter robe. Pre kapitalističke proizvodnje — u ranijim načinima proizvodnje — veliki deo proizvoda ne dolazi u promet; ne iznosi se na tržište, ne proizvodi se kao roba, ne postaje roba. S druge strane, veliki deo proizvoda koji ulaze u proizvodnju nije u to vreme roba i ne ulazi kao roba u proces. Pretvaranje proizvoda u robu zbiva se samo na pojedinim tačkama, proteže se samo na suvišak proizvodnje itd., ili samo na pojedine njene oblasti (manufakturne proizvode) itd. Proizvodi ne ulaze u celom svom obimu kao trgovački artikli u proces, niti oni u celoj svojoj veličini izlaze iz njega kao takvi. Pa ipak je razvitak proizvoda u robu, robni promet i stoga novčani promet u određenim granicama, stoga do izvesnog stupnja razvijena trgovina *preduslov, polazna tačka* obrazovanja kapitala i kapitalističke proizvodnje. Kao takav preduslov mi tretiramo robu time što polazimo od nje kao od najprostijeg elementa kapitalističke proizvodnje. S druge pak strane je proizvod, rezultat kapitalističke proizvodnje, roba. Što se javlja kao njen element, predstavlja se kasnije kao njen vlastiti proizvod. Tek na njenoj osnovici proizvod ima opštu tendenciju da postane roba, i ukoliko se ona više razvija, utoliko više i proizvodi ulaze u obliku robe u njen proces kao sastavni delovi. Roba kako dolazi iz kapitalističke proizvodnje, razlikuje se od robe kako se od nje polazi kao od elementa kapitalističke proizvodnje. Mi više nemamo pred sobom pojedinu robu, pojedini proizvod. Pojedina roba, pojedini proizvod pojavljuje se ne samo realno kao proizvod nego i kao roba, ne samo kao realni nego i ideelni *deo* ukupne proizvodnje. Svaka pojedina roba pojavljuje se kao nosilac određenog dela kapitala i viška vrednosti koji je stvorio.

Vrednost predujmljenog kapitala plus prisvojeni višak rada, dakle recimo vrednost od 120 £ (ako 100 £ uzmemo za kapital a 20 £ za višak rada), sadržana je prema vrednosti u ukupnom proizvodu, na primer u 1200 aršina katuna. Svaki aršin = $\frac{120}{1200} \text{ £} = 1/10 \text{ £} = 2$ šilinga. Kao rezultat toga procesa ne pojavljuje se pojedinačna roba, nego masa roba u kojima se reprodukovala vrednost ukupnog kapitala plus višak vrednosti. Proizvedena ukupna vrednost, podeljena brojem proizvoda, određuje vrednost pojedinog proizvoda, i samo kao takav alikvotni deo on postaje roba. Sada ne više rad upotrebljen na pojedinu posebnu robu, koji se u većini slučajeva ne bi uopšte više mogao da proračuna i kojega bi kod jedne robe moglo biti više nego kod druge, nego ukupan rad — čiji alikvotni deo, prosek ukupne vrednosti, [podeljen] brojem proizvoda — određuje vrednost pojedinog proizvoda

i konstituise ga kao robu. Stoga se mora prodati i ukupna masa roba, svaka po svojoj tako određenoj vrednosti da bi se ukupan kapital naknadio s viškom vrednosti. Kad bi se od 1200 aršina prodalo samo 800, kapital ne bi bio naknađen a još manje bi se ostvario profit. Ali pojedini aršin bio bi prodat i ispod svoje vrednosti jer njegova vrednost nije određena izolovano, nego kao alikvotni deo ukupnog proizvoda.

||808| »Ako rad zovete robom, to nije roba koja se prvo proizvodi u svrhu da se razmeni pa zatim iznosi na tržište, gde se mora razmeniti za druge robe srazmerno količinama u kojima svake robe u tom trenutku ima na tržištu; rad je stvoren onog časa čim se pojavi na tržištu ili, bolje reći, on se iznosi na tržište pre no što je stvoren.« (Isto, str. 75/76.)

Na tržište se u stvari i ne iznosi rad, nego radnik. Što on prodaje kapitalisti, nije njegov rad, nego privremena upotreba njegove ličnosti kao radne snage. U ugovoru koji zaključuju kapitalista i radnik, u kupovini i prodaji koju ugovaraju, to je neposredni predmet. Ako se plaća od komada umesto od vremena za koje se radna snaga stavlja na raspolaganje, to je samo drugi način za određivanje vremena. Ono se meri proizvodom tako što određena količina proizvoda važi kao predstavljajanje društveno potrebnog radnog vremena. U mnogim londonskim industrijskim granama gde se radi na akord [task work], plaća se tako po času, ali često nastaju sporovi oko toga da li ovaj ili onaj komad rada predstavlja jedan »čas« ili ne predstavlja.

Apstrahujući pojedine oblike, *plaća* se po izvršenom radu dnevno, nedeljno itd. ne samo najamnina od komada, nego uopšte, iako je radna snaga prodana po određenim uslovima pre njene upotrebe. Novac postaje ovde *platežno sredstvo*, pošto je ranije idečno služio kao kupovno sredstvo, jer se nominalni prelazak robe na kupca razlikuje od realnog prelaska. Prodaja robe — radne snage — pravno prepuštanje upotrebne vrednosti i njeno stvarno otuđivanje vremenski se ne poklapaju. Cena se stoga realizuje posle prodaje robe (vidi *prvi deo* moga spisa, str. 122^[32]). Tu se takođe pokazuje da ne predujmljuje kapitalista nego radnik; kao što kod izdavanja neke kuće upotrebnu vrednost predujmljuje onaj koji daje pod zakup, a ne zakupac. Radnik biva, doduše, plaćen (ili bar može biti plaćen ako roba nije pre toga poručena itd.) pre no što je roba koju je proizveo prodana. Ali *njegova* roba, njegova radna snaga je industrijski potrošena, prešla je u ruke kupca, kapitaliste, pre nego je on, radnik, plaćen. I ne radi se o tome šta će kupac neke robe s njome započeti, da li je on kupuje da bi je zadržao kao upotrebnu vrednost ili da bi je preprodao. Radi se o *neposrednoj* transakciji između prvog kupca i prodavca.

[Ricardo veli u svojim *Principles*:]

»Na različitim stupnjevima društva akumulacija *kapitala* ili *sredstava za upotrebu rada* više ili manje je brza i ona u svim slučajevima mora zavisiti od proizvodne snage rada. Proizvodna snaga rada je obično najveća

onda kad plodne zemlje ima u izobilju. (David Ricardo [The Principles of Political Economy . . .], third ed., [London] 1821, p. 92.)

Povodom ovog Ricardovog stava autor anonimnog spisa primećuje:

«Ako u prvoj rečenici *proizvodna snaga rada* znači *neznatnost alikvotnog dela svakog proizvoda koji pripada onima čije su ga ruke proizvele*, onda je ta rečenica tautologija pošto *preostali alikvotni deo čini fond iz koga se kapital može akumulirati*, ako je to vlasniku po volji.»

(Ovo se, dakle, priznaje kao samo sobom razumljivo: s gledišta kapitalista, *»proizvodna snaga rada* znači *neznatnost alikvotnog dela svakog proizvoda koji pripada onima čije su ga ruke proizvele*. Ovo je vrlo lepa rečenica.)

«Ali to u većini nije slučaj gde je zemlja najplodnija.»

(Ovo je apsurdno. Ricardo pretpostavlja kapitalističku proizvodnju. On ne istražuje da li se ona razvija lakše s plodnom ili relativno s manje plodnom zemljom. Gde ona jeste, najproizvodnija je u onim delovima gde je zemlja najplodnija.) Kao što i društvene, tako i prirodne proizvodne snage rada, to jest one koje ona zatiče u neorganskoj prirodi, pojavljuju se kao proizvodne snage kapitala. (Ricardo sam identifikuje u gornjoj rečenici, što je pravilno, proizvodnu snagu rada s radom koji proizvodi kapital, proizvodi ono bogatstvo koje komanduje radom, a ne ono bogatstvo koje pripada radu. *Njegov izraz »kapital ili sredstva za upotrebu rada»* je u stvari jedini kojim on obuhvata stvarnu prirodu kapitala. On sam se nalazi toliko u vlasti [809] kapitalističkog gledišta da je njemu ovo preokretanje, ovaj quidproquo, samo po sebi razumljivo. Objektivni uslovi rada — koje je uz to on sam stvorio — sirovina i sredstva za rad nisu *sredstva koja radnik upotrebljava kao svoja sredstva*, nego, naprotiv, *ona su sredstva za upotrebu rada*. Ne upotrebljava rad njih; oni upotrebljavaju rad. Rad je sredstvo da se ove stvari akumuliraju kao kapital, nije sredstvo da radniku pribavi proizvode, bogatstvo.)

«To je slučaj u Severnoj Americi, no to je veštačko stanje»
(to jest kapitalističko stanje).

«To nije slučaj u Meksiku, a nije ni u Novoj Holandiji. Doista, proizvodne snage rada su u jednom *drugom* smislu stvarno najveće tamo gde je mnogo plodne zemlje, to jest proizvodna snaga rada shvaćena kao moćnost čoveka da, ako on to želi, proizvede mnogo *sirovog proizvoda* u odnosu prema ukupnom radu koji obavlja. To je u stvari *dar prirode da ljudi mogu proizvesti više hrane od onog minimuma koji je potreban za izdržavanje stanovništva.*»

(Ovo je osnovica *fiziokratske* doktrine. Fizička osnovica viška vrednosti je ovaj *»dar prirode»*, koji se u poljoprivrednom radu, koji prvobitno podmiruje gotovo sve potrebe, najopipljivije pojavljuje. U manufakturnom radu se ne pojavljuje jer njeni proizvodi moraju tek

da budu kao robe prodati. Fiziokrati, koji prvi razvijaju višak vrednosti shvataju ga u njegovom naturalnom obliku);

«ali, *višak proizvoda* (ovaj izraz upotrebljava gospodin Ricardo na str. 93) znači po pravilu suvišak ukupne cene neke stvari preko onog dela koji pripada radnicima koji ga proizvode»

(taj magarac ne vidi da tamo, gde je zemlja plodna deo cene nekog proizvoda koji pripada radniku kupuje dovoljnu količinu životnih sredstava pa bio taj deo i mali, a deo koji pripada kapitalisti, naprotiv, veliki);

«osobnost koja nije određena od prirode, nego se reguliše sporazumom ljudi.» (Isto, str. 74/75.)

Ako poslednji završni pasus treba da ima neki smisao, onda je to taj da «višak proizvoda» u kapitalističkom smislu valja dobro razlikovati od proizvodnosti industrije kao takve. Ova interesuje kapitalistu samo ukoliko se ona za nj realizuje kao profit. U tome leži ograničenost, granica kapitalističke proizvodnje.

«Ako tražnja za nekim artiklom prekorači ono što je s obzirom na dato stanje ponude efikasna tražnja; i ako je stoga cena porasla, visina ponude može se ili povećati uz primenu iste stope troškova proizvodnje kao do tada; u tom slučaju to će se dešavati sve dok se artikal ne razmeni za drugi artikal u istom odnosu kao i ranije. Ili, drugo, *nije* moguće povećati dosadašnju ponudu i tada povećana cena neće opet pasti, nego će produžiti, kako kaže Smith, da donosi veću zemljišnu rentu ili veći profit ili najamninu (ili sve troje) posebnoj zemlji, kapitalu, radu koji su bili upotrebljeni pri proizvodnji toga artikla; ili, treće, moguća povećanja ponude iziskuje srazmerno *više* zemlje, ili kapitala, ili rada (ili sve troje) nego što je bilo potrebno za *periodičnu proizvodnju*» (ovu reč treba zapamtiti) iznosa koji je ranije bio iznet na tržište; onda se ponuda neće povećati pre nego što je tražnja dovoljno jaka, prvo, da plati veću cenu za tu dodatnu ponudu, drugo, povišenu cenu za raniju količinu ponude. Jer proizvođač dodatne količine neće biti u većoj mogućnosti da za to dobije veću cenu od onih koji su proizveli ranije količine... Ta struka imaće tada *višak profita*... *Višak profita* pripašće ili samo nekolicini posebnih proizvođača... ili bi, ako se *dodatni* proizvod ne može *razlikovati* od ostatka, svi imali udela u višku profita... Ljudi će se baciti u troškove da bi pripadali jednoj struci koja može da donese takve *viškove profita*... Ono što oni u tu svrhu troše, to je *renta*.» (Isto, str. 79 - 81.)

Ovde valja samo još primetiti da se u ovom spisu po prvi put shvata renta kao opšti oblik konsolidovanog *viška profita*.

||810| «Pretvaranje dohotka u kapital je drugi od izvora polemike koji proističe iz *reči*: Jedan hoće time da kaže da kapitalista jedan deo profita, koji je postigao sa svojim kapitalom upotrebljava za to da bi uvećao svoj kapital, umesto da ga upotrebi za privatnu potrebu, kao što bi to inače mogao da čini. Drugi hoće time da kaže da neko nešto troši kao kapital što nije nikada primio kao profit iz vlastitog kapitala, nego kao rentu, najamninu, platu.» (Isto, str. 83/84.)

Ova poslednja fraza — »drugi od izvora polemike koji proističe iz reči«, »jedan hoće time da kaže to, drugi hoće time da kaže ono« — pokazuju manir ovog pametnjakovića.

b) »An Inquiry into those principles . . .«
 [Nerazumevanje protivrečnosti kapitalističke proizvodnje koje izazivaju krize]

An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc., London 1821.

Rikardovac. Dobro istupa protiv Malthusa. Pokazuje beskraju ograničenost ove gospode, na što se svodi njihova pronicljivost kad umesto zemljišnu svojinu posmatraju kapital. I pored toga jedan od najboljih polemičkih spisa u navedenom deceniju.

»Ako se kapital upotrebljen u fabrikaciji noževa poveća od 100 na 101 i može da proizvodi više noževa samo u tom istom srazmeru, raspolaganje njihovih proizvođača drugim stvarima će se, opšte uzev, povećati u manjoj srazmeri ako pretpostavimo da se njihova proizvodnja nije uvećala. Međutim, ovo raspolaganje, a ne veća količina noževa, sačinjava profit preduzetnika ili uvećanje njegovog bogatstva. Ali ako je došlo do jednakog povećanja od jednog procenta jednovremeno i u kapitalima svih drugih grana i ako bi to imalo za posledicu jednako uvećanje proizvoda, rezultat bi bio drugi, jer odnos u kome bi se artikli međusobno razmenjivali ostao bi nepromenjen i određeni deo svake vrste robe dopuštao bi raspolaganje istom količinom roba kao i ranije.« (Isto, str. 9.)

Prvo, ako se povećala proizvodnja (i kapital u toj proizvodnji) samo u fabrikaciji noževa, kao što je pretpostavljeno, dohodak neće biti »u manjoj srazmeri«, nego će biti apsolutni gubitak. Nožaru ostaju u prvom slučaju samo tri puta otvorena. Ili razmenjuje svoj uvećani proizvod isto kao što bi razmenio i njegovu manju količinu; onda bi njegova uvećana proizvodnja bila čist gubitak. Ili mora nastojati da zadobije nove potrošače. Ostane li ograničen na stari krug, to se može dogoditi samo tako da on odbije mušterije nekoj drugoj grani i svoj gubitak prevali na nju; ili on mora proširiti ranije granice svoga tržišta. Ali nijedna od ovih operacija ne zavisi od njegove dobre volje, niti od pukog postojanja veće količine noževa. Ili, najzad, on mora svoj suvišak proizvodnje da prenese na narednu godinu i da svoj novi dovoz za tu godinu smanji, što takođe znači gubitak ako se njegov dodatni kapital ne sastoji samo iz dodate najamnine nego i iz dodatnog stalnog kapitala.

Zatim: ako su svi kapitali u istoj srazmeri uvećani, iz toga nipošto ne izlazi da se njihova proizvodnja u istoj srazmeri uvećala. Ali kad bi to i bio slučaj, odatle ne bi sledilo da im je potreban jedan procent noževa više, pošto njihova tražnja za noževima uopšte nema nikakve veze niti sa uvećanjem njihovog vlastitog proizvoda, niti sa njihovom

uvećanom sposobnošću da kupuju noževe. Sleđuje čista tautologija: Ako je uvećani kapital, koji je svojstven svakoj posebnoj industrijskoj grani, [uvećan] srazmerno stopi po kojoj potrebe društva uvećavaju tražnju za svakom posebnom robom, onda veća količina jedne robe obezbeđuje tržište za veću ponudu drugih roba.

Ovde se, dakle, pretpostavlja: 1. *kapitalistička proizvodnja*, u kojoj se proizvodnja svake posebne privredne grane i njeno povećanje ne regulišu i ne *kontrolišu neposredno* potrebama društva, [811] nego proizvodnim snagama kojima raspolaže svaki pojedini kapitalista nezavisno od potreba društva; 2. pretpostavlja se da se proizvodi ipak tako *proporcionirano* kao da društvo direktno prema svojim potrebama upotrebljava kapital u različnim oblastima proizvodnje.

Pod ovom pretpostavkom — *contradictio in adjecto* — kad bi kapitalistička proizvodnja bila apsolutno socijalistička proizvodnja, doista ne bi moglo doći do prekomerne proizvodnje.

Uostalom, u raznim oblastima proizvodnje, u kojima dolazi do *iste akumulacije* kapitala (i to je opet loša pretpostavka: da se kapital akumuliraju u *jednakom srazmeru* u raznim granama), veoma je različita masa proizvoda koja odgovara ovom uvećanju upotrebljenog kapitala, budući da je proizvodna snaga u raznim granama ili masa proizvedenih upotrebnih vrednosti u srazmeri prema upotrebljenom radu veoma različita. Na obema stranama proizvodi se ista vrednost, ali količina roba u kojima se ona predstavlja veoma je različita. Zašto, dakle, zato što je u industrijskoj grani A vrednost porasla za jedan procent dok je robna masa porasla za 20 procenata, [ova] mora naći tržište u industrijskoj grani B, gde je vrednost takode porasla za 1 procent, robna masa, međutim, samo za 5 procenata, apsolutno je neshvatljivo. Razlika između upotrebne vrednosti i razmenske vrednosti se ovde izgubila iz vida.

Sayovo golemo otkriće »da se robe kupuju samo robama« znači samo to da je i novac pretvoreni oblik robe. To nipošto ne dokazuje da zato što ja mogu da kupim samo robom, mogu kupiti *mojom* robom, ili da moja kupovna moć stoji u srazmeri prema *količini* roba koje sam proizveo. Ista *vrednost* može se predstavljati u veoma različitim količinama. Ali upotrebna vrednost — potrošnja — nema veze s vrednošću, nego s količinom. Zašto bi trebalo da kupim šest noževa kad ih mogu dobiti po istoj ceni po kojoj sam ranije dobio jedan, apsolutno je neshvatljivo. Na stranu to što radnici ne prodaju robe nego rad, masa ljudi koji ne proizvode nikakve robe kupuju novcem. Kupci i prodavci robe nisu identični. Veleposednik, novčani kapitalista itd. dobijaju robe drugih proizvođača kao *novac* u ruku. Oni su kupci, a da nisu prodavci »roba«. Ne samo da dolazi do kupovine i prodaje između industrijskih kapitalista nego oni prodaju radnicima; drugo, oni prodaju posednicima dohotka koji nisu fabrikanti roba. Najzad, njihove su prodaje i kupovine kao kapitalista veoma različite od njihovih kupovina kao potrošača dohotka.

«Gospodin Ricardo (str. 359, 2. izd.) citira Smithovo učenje o uzrocima padanja profita i dodaje: „Gospodin Say je potpuno dovoljno izložio da nema količine kapitala koja se u nekoj zemlji ne bi mogla upotrebiti, pošto je tražnja ograničena samo proizvodnjom.«*

(Ovo je vrlo mudro. Ograničena je svakako [proizvodnjom]. Za nečim što je po porudžbini *nemoguće* proizvesti ili što tražnja ne zatiče gotovo na tržištu, ne može da postoji tražnja. Ali iz toga što je tražnja ograničena proizvodnjom nipošto ne sleduje da je *proizvodnja ograničena tražnjom, ili da je bila ograničena*, te da ona nikada ne može prekoračiti tražnju, naročito tražnju po tržišnoj ceni. Ovo je Sayeva oštroumnost.)

*,U nekoj zemlji ne može se akumulirati neka količina kapitala koju ne bi bilo moguće *proizvodno* upotrebiti' (pod proizvodnjom on razume, kako ja pretpostavljam da kaže u zagrađama, profitonosno za posjednika) „ako najamnina ne skoči toliko *usled* poskupljenja životnih sredstava i stoga za profit na kapital preostane tako malo da podstrek za akumulisanjem prestaje.« ([Isto, str. 18/19.])

(Ricardo ovde izjednačuje »proizvodno« i »profitonosno«, dok upravo u tome što je kapitalističkoj proizvodnji »profitonosno« jedino ono što je »proizvodno« leži njena razlika od apsolutne proizvodnje i njena granica. Da bi se proizvodilo »proizvodno«, mora se proizvoditi tako da masa proizvođača bude isključena iz jednog dela tražnje za proizvodom; mora se proizvoditi u suprotnosti prema klasi [812] čija potrošnja ne stoji ni u kakvoj srazmeri s njenom proizvodnjom — pošto se baš u višku njene proizvodnje nad njenom potrošnjom sastoji profit kapitala. S druge strane, mora se proizvoditi za klase koje troše a da ne proizvode. Ne samo da višku proizvoda treba dati oblik u kome on postaje predmet tražnje za ovu klasu. Sam kapitalista ako hoće da akumulira, ne sme, s jedne strane, da razvija tražnju za svoje proizvode, ukoliko oni ulaze u dohodak, u srazmeri u kojoj je on njihov proizvođač. Inače on ne može akumulirati. Zato mu Malthus suprotstavlja klase čiji zadatak nije akumulacija, nego trošenje. I dok se na jednoj strani sve ove protivrečnosti pretpostavljaju, na drugoj se pretpostavlja da se proizvodnja razvija bez ikakvog trenja, kao da ove protivrečnosti ne postoje. Kupovina i prodaja su odvojene, odvojena je roba od novca, upotrebna vrednost od razmenske vrednosti. Naprotiv, pretpostavlja se da odvajanje ne postoji, nego samo trgovina razmenom. Potrošnja i proizvodnja su odvojene; postoje proizvođači koji ne troše i potrošači koji ne proizvode. Ali se pretpostavlja da su potrošnja i proizvodnja identične. Kapitalista proizvodi direktno da bi uvećao svoj profit, radi razmenske vrednosti, a ne radi užitka. Pretpostavlja se da on neposredno i samo radi užitka proizvodi. Pretpostavimo li da protivrečnosti koje postoje u buržoaskoj proizvodnji — koje se doduše izravnavaju, ali tako da se proces izravnanja ujedno pojavljuje kao kriza, nasilno spajanje raskinutih momenata koji rav-

nodušno postoje jedan prema drugome a ipak spadaju zajedno — ne postoje, onda ni ove protivrečnosti, naravno, ne mogu doći do izražaja. U svakoj industrijskoj grani proizvodi svaki pojedini kapitalista u odnosu prema *svome* kapitalu, ravnodušno prema potrebama društva i pogotovu ravnodušno prema konkurentskom dovozu kapitala iste industrijske grane. Pretpostavlja se da on proizvodi tako kao da bi proizvodio po nalogu društva. Kad ne bi bilo spoljne trgovine, predmeti luksuza mogli bi se po bilo kojim troškovima proizvoditi u zemlji. Tada bi u stvari, izuzimajući potrebna životna sredstva, rad bio veoma neproizvodan. Otuda i akumulacija kapitala [nezatna]. Tako može svaka zemlja sav u njoj akumulisani kapital upotrebiti, pošto bi se prema pretpostavci samo malo kapitala u njoj akumulisalo.)

«Poslednja rečenica sužava prethodnu (ako ne i obara) ako u prvoj rečenici izraz „da nema količine kapitala koja se u nekoj zemlji ne bi mogla upotrebiti“ znači koja se ne bi mogla, upotrebiti „proizvodno“ ili „profitonosno“. Ako pak znači koja se ne bi mogla prosto „upotrebiti“, onda je tvrdnja uzaludna, jer ni Adam Smith ni ma ko drugi, mislim, ne osporavaju da se kapital „može upotrebiti“ ako se ne haje za to koliki profit on donosi.» (Isto, str. 19.)

U stvari, Ricardo kaže da se sav kapital u nekoj zemlji, ma u kojoj meri on bio akumulisan, može profitonosno upotrebiti; s druge strane da upravo akumulacija kapitala sprečava njegovu »profitonosnu« upotrebu, jer mora voditi do smanjenja profita, dakle do smanjenja stope akumulacije.

«Povećana tražnja s njihove (radničke) strane znači zapravo sklonost da sami uzmu manje, a veći deo ostave onima koji ih upotrebljavaju. I kad se kaže da to smanjenjem potrošnje povećava pretrpanost tržišta, na to mogu samo da kažem da pretrpanost tržišta znači isto što i visoki profit.» (Isto, str. 59.)

U stvari, to je tajna osnovica pretrpanosti tržišta.

«Kao potrošači radnici nemaju nikakve koristi od mašina, pa ni za vreme prosperiteta» (kao što kaže gospodin Say u *Traité d'économie politique*, 4 ed., vol. I, p. 60) sako artikal koji mašina proizvodi jeftinije nije taj koji usled pojeftinjenja može njima za njihovu upotrebu biti pristupačan. Vršalice i vetrenjače mogu s tog stanovišta za njih mnogo značiti; ali pronalazak mašine za furnire, blokmašine ili razboja za fabrikaciju čipaka ne poboljšava njihov položaj u znatnijoj meri.» (Isto, str. 74/75.)

«Gde je izvršena velika podela rada, tamo se veštine radnika mogu primeniti samo na posebnu struku za koju su se uvežbali; oni sami su neka vrsta mašine. Tada nastupaju dugi periodi nezaposlenosti, to jest izgubljenog rada, bogatstva, koje je posećeno u svome kotenu. Sasvim je uzaludno ponavljati kao papagaj da stvari imaju tendenciju da nađu svoj nivo. Mi moramo pogledati oko sebe i videćemo da one [813] za vrlo dugo vremena ne mogu naći svoj nivo; i ako najzad to i postignu, da se to zbiva na mnogo nižem nivou od polaznoga.» (Isto, str. 72.)

Ovaj rikardovac, po uzoru na Ricarda, tačno shvata krize koje proizlaze »iz iznenadne promene u kanalima trgovine«^[33]. To je bio slučaj u Engleskoj posle rata od 1815. I tako su svi kasniji ekonomisti dopuštali svaki put kao jedino mogući razlog kriza ono što je bilo *najopipljiviji povod* date krize.

Kreditni sistem on takođe navodi kao razlog krize. (Str. 81. i dalje.) (Kao da sam kreditni sistem nije proizišao iz teškoće da se kapital upotrebi »proizvodno«, tj. »profitonosno«.) Englezi, na primer, moraju svoj vlastiti kapital da daju na zajam inostranstvu da bi stvorili sebi tržište. U prekomernoj proizvodnji, kreditnom sistemu itd. nastoji kapitalistička proizvodnja da probije svoje vlastite granice i da proizvodi preko svoje *mere*. S jedne strane, ona ima ovaj nagon. S druge strane, ona podnosi samo proizvodnju koja odgovara profitonosnoj upotrebi postojećeg kapitala. Otuda krize koje je ujedno uvek teraju dalje i stvaraju mogućnost da u skoku postigne ono — u pogledu razvitka proizvodnih snaga — što bi u okviru svojih granica samo veoma sporo mogla ostvariti.

O Sayu anonimni autor sudi veoma pravilno. Ovo navesti kod Saya (vidi str. 134, *svesku VII*^[34]).

»On« (radnik) »spreman je da jedan deo svoga vremena radi za kapitalistu ili, što izlazi na isto, jedan deo ukupnog proizvoda, kad je dogotovljen i razme-njen, smatra kao udeo koji pripada kapitalisti. On se mora s time složiti, ili mu kapitalista neće pružiti svoja pomoćna sredstva.«

(Naime kapital. Vrlo je lepo što izlazi na isto da li kapitalista poseduje ceo proizvod i jedan deo od toga plaća radniku na ime t.a.-jammine ili da li radnik jedan deo svoga vlastitog proizvoda prepušta kapitalisti.)

»Ali pošto je kapitalistova pobuda dobit i ova preimućstva svagda u izvesnom stepenu zavise kako od volje za štednjom tako i mogućnosti da se to postigne, kapitalista će biti sklon da pruži dodatnu količinu takvih pomoćnih sredstava; i pošto će on naći manje ljudi kojima je ta dodatna količina potrebna nego što je bio broj onih kojima je bila potrebna prvobitna količina, on mora očekivati da će mu pripasti manji udeo u dobiti, on mora pristati na to da učini radniku (u neku ruku) *poklons* (!!!), »da mu prepusti jedan deo dobiti koju su proizvela njegova pomoćna sredstva, inače on ne bi dobio drugi deo. Tako konkurencija obara profit.« (Isto, str. 102/103.)

Vrlo dobro. Ako kapital usled razvitka proizvodne snage rada akumulira tako brzo da tražnja za radom povišava najamninu i radnik manje vremena radi gratis za kapitalistu i ima u izvesnom stepenu udeo u rezultatu rastuće proizvodnosti svoga rada, kapitalista pravi njemu *»poklons!*

Ovaj isti pisac iscrpno pokazuje da su visoke nadnice slab stimulus za radnike, iako nasuprot zemljoposjednicima smatra da nizak profit obeshrabruje kapitaliste (vidi str. 13, *sveska XII*^[35]).

«A. Smith misli da akumulacija ili uvećanje kapitala uopšte smanjuje profitnu stopu uopšte po istom principu po kome porast kapitala u svakoj posebnoj industrijskoj grani smanjuje profit u toj grani. Ali takvo uvećanje kapitala u nekoj posebnoj industrijskoj grani znači pre uvećanje u odnosu prema istovremenom uvećanju kapitala u drugim industrijskim granama.» (Isto, str. 9.)

Protiv Saya (sveska XII, str. 12^[361]).

«Rad je, može se reći, neposredno tržište ili neposredno polje za kapital. Izgleda da masa kapitala koja u nekom datom vremenu u nekoj datoj zemlji ili u svetu može biti tako plasirana da ne daje manje od određene profitne stope, uglavnom zavisi od količine rada za čije obavljanje može predujmom onog kapitala biti u to vreme pokrenut postojeći broj ljudi.» (Isto, str. 20.)

||814| «Profiti ne zavise samo od cene, oni zavise od cene upoređene s troškovima.» (Isto, str. 28.)

«Tvrdjenje gospodina Saya^[37] nipošto ne dokazuje da kapital sam sebi otvara tržište, već samo da kapital i rad otvaraju jedan drugome tržište.» (Isto, str. 111.)

c) [Thomas de Quincey

Nesposobnost da se savladaju stvarni nedostaci Ricardovog gledišta]

Dialogues of Three Templars on Political Economy, chiefly in relation to the Principles of Mr. Ricardo («London Magazine», Vol. IX, 1824) (autor: Thomas de Quincey.)

Pokušaj pobijanja svih napada uperenih protiv Ricarda. Da on zna o čemu se radi, vidi se iz ove jedne rečenice:

«Sve teškoće političke ekonomije mogu se svesti na ovo: Šta je osnova razmenske vrednosti.» (Isto, str. 347.)

Manjkavost Ricardovog shvatanja je ovde izložena često oštro, iako više nategnuto nego stvarno dijalektički duboko. Stvarne teškoće koje ne proizlaze iz odredbe vrednosti, nego iz Ricardovog manjkavog izlaganja na toj osnovici i iz njegovog pokušaja da nasilno i neposredno prilagodi prostom odnosu vrednosti konkretnije prilike, pisac nije rešio, odnosno nije ih ni osetio. Spis je, međutim, karakterističan za period u kome se pojavio. Vidi se da su se tada doslednost i razmišljanje u političkoj ekonomiji još uzimali ozbiljno.

(Slabiji je kasniji spis istog pisca: *The Logic of political Economy, Edinburgh 1845.*)

Quincey oštro formuliše razliku između Ricardovog shvatanja i shvatanja prethodnika, i ne ide za tim da je drukčijim tumačenjem ublaži ili da ono specifično u stvari napusti, zadržavajući ga u frazi, kao što se kasnije desilo i što je otvorilo širom vrata udobnom i neosnovanom eklekticizmu.

Tačka u Ricardovoj doktrini na kojoj Quincey naročito insistira i koju treba ovde pomenuti, jer ona igra ulogu u polemici protiv Ricarda o kojoj ćemo sada ovde govoriti, jeste ta da je komandovanje

neke robe drugim robama (njena kupovna snaga; u stvari, njena vrednost izražena kao realizovana u nekoj drugoj robi) potpuno različito od njene *realne vrednosti*.

Potpuno je pogrešno zaključiti »da je realna vrednost velika zato što je velika količina koju kupuje, ili je mala zato što je mala količina koju kupuje... Ako A udvostruči svoju vrednost, on zbog toga ne mora komandovati količinom B-a koja je dvaput veća od ranije. To može da bude slučaj, ali on može da komanduje i pet stotina puta većom ili pet stotina puta manjom... Niko neće poricati da će A pri udvostručenju svoje vlastite vrednosti komandovati dvaput većom količinom svih stvari čija se vrednost nije promenila. Ali pitanje je ovo: da li će A u svakom slučaju pri udvostručenju svoje vrednosti komandovati dvostrukom količinom.« (Isto, str. 552 - 554. i dalje na raznim mestima.)

d) Samuel Bailey

[α. Površni relativizam u izlaganju kategorije vrednosti kod pisca *Observations on certain Verbal Disputes*... i kod Baileya. *Problem ekvivalentnosti*. Odbijanje radne teorije vrednosti kao osnovne političke ekonomije]

A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value; chiefly in Reference to the Writings of Mr. Ricardo and his Followers. By the Author of Essays on the Formation and Publication of Opinions (Samuel Bailey), London 1825.

Ovo je glavno delo upereno protiv Ricarda. (A i protiv Malthusa.) Ide za tim da sruši osnovu doktrine — *vrednost*. Apsolutno bez ikakve vrednosti, sa izuzetkom određivanja »mere vrednosti« ili, bolje reći, novca u ovoj funkciji. Vidi takođe od istog pisca: *A Letter to a Political Economist; occasioned by an Article in the Westminster Review on the Subject of Value etc., London 1826.*

Pošto se ovaj spis, kao što je već ranije rečeno, u pogledu svoje osnove priključuje spisu *Observations on Certain Verbal Disputes in Political Economy*, ono što se tiče »Observations«-a treba ovde nadoknaditi.

Pisac *Observations*-a prigovara Ricardu da *vrednost* iz relativnog svojstva roba u njihovom međusobnom odnosu pretvara u nešto apsolutno.

Ono što Ricardu treba u tom pogledu prigovoriti jeste samo to da on ne deli strogo razne momente razvitka pojma vrednosti; razmensku vrednost robe, kako se ona *predstavlja*, kako se ona *javlja* u procesu razmene roba, od egzistencije robe kao *vrednosti* u njenoj razlici od njene egzistencije kao stvari, proizvoda, upotrebne vrednosti.

||815| U spisu *Observations* kaže se:

»Ako raste apsolutna količina rada kojom je proizveden veći deo roba ili sve, sa izuzetkom jedne, zar bi se onda moglo reći da je vrednost ove jedne robe ostala neizmenjena? U kom smislu, kad će ona u razmeni dobiti manje svih drugih

roba? U stvari, ako treba da se tvrdi da pod povećanjem ili smanjenjem vrednosti valja *razumeti* povećanje ili smanjenje količine rada koji proizvodi robu o kojoj je reč, onda bi zaključak protiv koga sam se okrenuo mogao biti donekle tačan. Ali reći, kao gospodin Ricardo, da su srazmerne količine rada koje su ove dve robe proizvele uzrok odnosa u kome se ove robe razmenjuju, to jest uzrok razmenske vrednosti svake pojedine u odnosu prema drugoj, sasvim je nešto drugo nego reći da *razmenska vrednost svake* robe *znači* količinu rada koja ju je proizvela, nota bene, bez ikakvog odnosa na drugu robu ili na egzistenciju drugih roba.* (*Observations etc.*, str. 13.)

*Gospodin Ricardo nam doista kaže da se „istraživanje na koje on nastoji da skrene pažnju čitaoca odnosi na posledice promena u *relativnoj* vrednosti roba, a ne u njihovoj *apsolutnoj* vrednosti“. Kao da je on mišljenja da postoji nešto kao razmenska vrednost koja nije relativna.* (Isto, str. 9/10.)

*Da je gospodin Ricardo odstupio od svoje prvobitne upotrebe reči vrednost i iz *toga načina nešto apsolutno umesto relativno*, to se još jasnije vidi u glavi koja nosi naslov „Bitne razlike između vrednosti i bogatstva“. O tamo diskutovanom pitanju diskutovali su i drugi i ono je samo nekorisno cepidlačenje.* (Isto, str. 15/16.)

Pre no što pređemo na ovog pisca, još nekoliko reči o Ricardu. U glavi o »Vrednosti i bogatstvu« objašnjava on da društveno bogatstvo ne zavisi od vrednosti proizvedenih roba, iako je poslednja tačka odlučujuća za svakog individualnog proizvođača. Utoliko više je on morao uvideti da jedan oblik proizvodnje koji je usmeren samo na višak vrednosti, to jest počiva na relativnom siromaštvu mase proizvođača, nipošto ne može biti apsolutni oblik proizvodnje bogatstva, kako ga on stalno prikazuje.

Pređimo sad na *Observations* ovog »verbalnog« pametnjakovića.

Ako sve robe sa izuzetkom jedne rastu u vrednosti zato što staju više radnog vremena nego ranije, roba čije radno vreme nije bilo podvrgnuto nikakvim promenama razmenjuje se za manje svih drugih roba. Njena *razmenska vrednost*, ukoliko se realizuje u drugim robama, smanjila se; to jest njena razmenska vrednost izražena u *upotrebnim vrednostima* svih drugih roba. »Može li se ipak reći da je njena razmenska vrednost ostala *neizmenjena*?« Ovo je samo golo postavljanje pitanja o kome je reč i ne govori ni za potvrđan ni za odrećan odgovor. Do istog bi se rezultata došlo kad bi se smanjilo radno vreme potrebno za proizvodnju te jedne robe, a radno vreme svih drugih ostalo neizmenjeno. Određena količina ove jedne robe razmenila bi se za manju količinu svih drugih roba. Oba puta imamo tu isti fenomen, iako iz direktno oprečnih uzroka. Kad bi, obratno, radno vreme potrebno za proizvodnju te jedne robe A ostalo neizmenjeno, dok bi se svih drugih roba smanjilo, tada bi se ona razmenila za više svih drugih roba. To isto bi nastupilo i iz obrnutog razloga, kad bi se radno vreme potrebno za proizvodnju robe A povećalo a svih drugih roba ostalo neizmenjeno. Roba A razmenjuje se, dakle, jedanput za manje svih roba, i to iz

dvojakih i oprečnih uzroka. Drugi put se razmenjuje za više svih drugih roba, i opet iz dvojakih i oprečnih uzroka. Ali, nota bene, ona se prema pretpostavci svaki put razmenjuje po *svojoj vrednosti*, stoga za *ekvivalent*. Ona svaki put realizuje svoju vrednost u količini drugih upotrebnih vrednosti za koje se razmenjuje, ma kako se menjala količina ovih upotrebnih vrednosti.

Odatle očigledno izlazi: da je kvantitativni odnos u kome se robe međusobno razmenjuju kao upotrebne vrednosti doduše *izraz* njihove vrednosti, njihova *realizovana* vrednost, ali nije sama njihova vrednost budući da se isti odnos vrednosti predstavlja u sasvim različnim količinama upotrebnih vrednosti. Egzistencija roba kao vrednosti nije izražena u njihovoj sopstvenoj upotrebnoj vrednosti — u njihovoj egzistenciji kao upotrebnih vrednosti. One se *pojavljuju* izražene u drugim upotrebnim vrednostima, to jest u odnosu u kome se ove druge upotrebne vrednosti za njih razmenjuju. Ako je 1 unča zlata ravna 1 toni železa, dakle mala količina zlata razmenjuje se za veliku količinu železa, je li zato vrednost unče zlata izražena u železu veća od vrednosti železa izraženog u zlatu? To što se robe razmenjuju u srazmeri prema radu sadržanom u njima znači da su one jednake, da su iste, ukoliko predstavljaju istu količinu rada. To, dakle, ujedno znači da je svaka roba, posmatrana sama za sebe, ||816| nešto *različito* od svoje vlastite upotrebne vrednosti, od svoje vlastite egzistencije kao upotrebne vrednosti.

Vrednost jedne iste robe, ne menjajući se, može biti predstavljena u beskrajno *različnim* količinama upotrebnih vrednosti, već prema tome da li je predstavljam u upotrebnoj vrednosti ove ili one robe. Ovo ne menja vrednost iako menja njeno predstavljanje. Isto su tako sve različne količine različitih upotrebnih vrednosti, u kojima se vrednost robe A može predstaviti, ekvivalentni i međusobno se odnose ne samo kao vrednosti nego kao vrednosti jednake veličine, tako da kad se ove veoma različite količine upotrebnih vrednosti naknade, vrednost ostane neizmenjena kao da nije ni bila predstavljena u sasvim različnim upotrebnim vrednostima.

Ako se robe razmenjuju u srazmeri u kojoj predstavljaju jednako radno vreme, onda je njihova egzistencija kao opredmečeno radno vreme, njihova egzistencija kao otevoljeno radno vreme njihova *jedinica*, njihov *identični element*. Kao takve, one su *kvalitativno* isto i razlikuju se samo još *kvantitativno*, već prema tome da li predstavljaju više ili manje *istoga*, radnog vremena. One su *vrednosti* kao predstavljanje toga identičnoga, a jednake vrednosti, *ekvivalentni*, ukoliko predstavljaju jednako radno vreme. Da bi se mogle upoređivati kao veličine, one moraju pre toga biti istoimene veličine, kvalitativno identične.

Kao predstavljanje ove jedinice, ove različne stvari su *vrednosti* i međusobno se odnose kao vrednosti, čime je data i razlika u *veličini* njihove *vrednosti*, njihova imanentna mera vrednosti. I samo *zato*

može vrednost neke robe da bude predstavljena, izražena u upotrebnim vrednostima drugih roba kao njenim ekvivalentima. Prema tome se i sama pojedina roba kao vrednost, kao egzistencija ove jedinice, razlikuje od same sebe kao upotrebne vrednosti, kao stvari — potpuno nezavisno od izraza njene vrednosti u drugim robama. Kao egzistencija radnog vremena roba je vrednost uopšte, kao egzistencija kvantitativno određenog radnog vremena — određena veličina vrednosti.

Karakteristično je, dakle, za našeg pametnjakovića kad kaže: »Ako mi pod tim to razumemo, ne razumemo to pod tim«, i obratno. Naše »razumevanje« nema nikakva posla s bitnim obeležjima stvari o kojima govorimo. Kad govorimo o razmenskoj vrednosti neke stvari, pod tim naravno, najpre razumemo relativne količine svih drugih roba koje se mogu razmeniti za prvu robu. Ali pri poblížem razmatranju videćemo sledeće: Ako odnos u kome se neka stvar razmenjuje s nebrojenom količinom drugih stvari, koje s njome nemaju ničega zajedničkog — pa čak ako između njih i postoje prirodne ili druge sličnosti, one se pri razmeni neće uzeti u obzir — ako ovaj odnos treba da bude jedan određeni odnos, onda se sve te razne heterogene stvari moraju posmatrati kao odnosna predstavljanja, izrazi iste zajedničke jedinice, jednog elementa koji je potpuno različit od njihove prirodne egzistencije ili pojave. Zatim ćemo još videti da je, ako naše shvatanje ima neki smisao, vrednost neke robe nešto čime se ona ne samo razlikuje od drugih roba ili je s njima povezana, nego da je ona jedno svojstvo čime se roba razlikuje od svoje vlastite egzistencije kao stvar, kao upotrebna vrednost.

•Povećanje vrednosti artikla A znači samo vrednost merenu u artiklima B, C itd.; što znači razmensku vrednost za artikle B, C itd. (Isto, str. 16.)

Da bi se vrednost A, na primer jedne knjige, merila u B, uglju, i u C, vinu, moraju se A, B, C kao vrednosti razlikovati od svojih egzistencija kao knjiga, ugalj ili vino. Da bi se vrednost A merila u B, mora A imati vrednost nezavisno od merenja ove vrednosti u B, i obe moraju biti jednake s nekom trećom stvari koja se u njima obema izražava.

Sasvim je pogrešno reći da se time vrednost robe pretvara iz nečeg relativnog u nešto apsolutno. Obratno. Kao upotrebna vrednost roba se javlja kao nešto samostalno. Kao vrednost, naprotiv, kao samo relativno⁽⁸⁸⁾, samo određeno svojim odnosom prema društveno potrebnom, jednakom, prostom radnom vremenu. Toliko relativno da se njena vrednost menja ako se menja radno vreme potrebno za reprodukciju, iako je radno vreme koje ona stvarno sadrži ostalo neizmenjeno.

||817| U kakav duboki fetišizam je naš pametnjaković zaglavio i kako on relativno pretvara u nešto apsolutno, najbolje pokazuje sledeća rečenica:

•Vrednost je svojstvo stvari, bogatstvo ljudi. Vrednost u ovom smislu nužno sadrži razmenu, bogatstvo ne. (Isto, str. 16.)

Bogatstvo su ovde upotrebne vrednosti. One su svakako za ljude bogatstvo, ali su *vlastita svojstva* stvari ono što čini da je neka stvar upotrebna vrednost i stoga element bogatstva za ljude. Uzmi grožđu svojstva koja ga čine groždem, neće više biti upotrebne vrednosti koju ono kao grožđe ima za ljude; i ono je prestalo da kao grožđe bude element bogatstva. Bogatstvo kao istovetno sa upotrebnim vrednostima znači *svojstvo stvari* koje ljudi upotrebljavaju i koje izražavaju vezu s njihovim potrebama. Nasuprot tome, »vrednost« treba da bude »*svojstvo stvari*!

Kao vrednosti, robe su *društvene* veličine, dakle nešto apsolutno različito od njihovih »svojstava« kao »stvari«. Kao vrednosti, one predstavljaju samo odnose ljudi u njihovoj proizvodnoj delatnosti. Vrednost u stvari »uključuje« »razmenu«, ali ta razmena je razmena stvari između ljudi, razmena koja se stvari kao takvih apsolutno ništa ne tiče. Stvar zadržava ista »svojstva«, bila u rukama A ili B. Doista pojam »vrednosti« pretpostavlja razmenu« proizvoda. Gde je rad zajednički, odnosi ljudi u njihovoj društvenoj proizvodnji ne predstavljaju se kao »vrednosti stvari«. Razmena proizvoda kao roba je određeni metod razmene rada i zavisnosti rada jednoga od rada drugoga, određena vrsta društvenog rada ili društvene proizvodnje.

U prvom delu svoga spisa^[39] pomenuo sam kako rad koji počiva na privatnoj razmeni karakteriše to što se društveni karakter rada kao »svojstvo« stvari »predstavlja« — preokrenuto, što jedan društveni odnos izgleda kao odnos stvari među sobom (proizvoda, upotrebni vrednosti, roba). Ovaj *privid* uzima naš poklonik fetiša kao nešto stvarno i uistinu veruje da je razmenska vrednost stvari određena njihovim svojstvima kao stvari, da je uopšte njihovo prirodno svojstvo. Do danas još nijedan istraživač prirode nije otkrio kojim su prirodnim svojstvima burmut i slika u određenoj proporciji jedno za drugo »ekivalentni«.

On, pametnjaković, pretvara, dakle, vrednost u nešto apsolutno, u »svojstvo stvari«, umesto da u tome vidi samo nešto relativno, odnos stvari prema društvenom radu, društvenom radu koji počiva na privatnoj razmeni, u kome stvari nisu određene kao nešto samostalno, nego kao puki izrazi društvene proizvodnje.

No, da »vrednost« nije nešto apsolutno, da se ne shvata kao suštastvo [Wesenheit, entity], potpuno je različito od toga da robe moraju svojoj razmenskoj vrednosti dati *samostalan* izraz koji se *razlikuje* od njihove upotrebne vrednosti ili od njihove egzistencije kao realni proizvod i koji *nezavisno* od njega postoji, to jest da robni promet mora preći na obrazovanje novca. One daju svojoj razmenskoj vrednosti ovaj izraz u novcu, najpre u *cen*i, u kojoj se sve predstavljaju kao materijalizacija *istog* rada, samo kvantitativno različiti izrazi *iste* supstancije. *Osamostaljenje razmenske vrednosti* robe u novcu je samo proizvod procesa razmene, razvitka protivrečnosti upotrebne vrednosti i razmenske vrednosti, sadržanih u robi, i isto tako u njoj sadržane protivreč-

nosti da se određeni, posebni rad privatne individue mora predstaviti kao svoja suprotnost, kao jednak, potreban, opšti i u ovom obliku društveni rad. U predstavljanju robe kao novca nije sadržano samo to da su različite veličine vrednosti roba merene predstavljanjem svojih vrednosti u upotrebnoj vrednosti neke isključive robe, nego i to da se one sve predstavljaju u obliku u kome postoje kao otelovljenje *društvenog rada* i stoga zamenljive za svaku drugu robu, po volji pretvorljive u koju mu drago upotrebnu vrednost. Stoga se njihovo predstavljanje kao novac — u ceni — javlja najpre samo ideelno; predstavljanje, koje one realizuju tek stvarnom prodajom. *Ricardova* greška je u tome što se on bavi samo *veličinom vrednosti*, i stoga ima u vidu samo $||818|$ *relativnu količinu rada* koju predstavljaju različite robe, koju one kao vrednosti otelovljeno u sebi sadrže. Ali u njima sadržani rad mora se predstaviti kao *društveni rad*, kao otuđeni individualni rad. U ceni je ovo predstavljanje ideelno. Ono se realizuje tek u prodaji. Ovo pretvaranje radova privatnih individua sadržanih u robama u *jednak društveni rad*, koji stoga može biti predstavljen u svima upotrebnim vrednostima i zamenljiv za sve njih, ovu *kvalitativnu* stranu stvari, koja je sadržana u predstavljanju prometne vrednosti kao novca, *Ricardo* nije razvio. *Ricardo* ne uočava ovu okolnost — neophodnost da se u njima sadržani rad *predstavi* kao *jednaki društveni rad*, to jest kao novac.

Razvitak kapitala sa svoje strane *pretpostavlja* već puni razvitak razmenske vrednosti robe i otuda njeno osamostaljenje u novcu. U procesu proizvodnje i u prometnom procesu kapitala polazi se od vrednosti kao samostalnog oblika, koja se održava, uvećava, svoje uvećanje meri prema svojoj prvobitnoj veličini u svima promenama kroz koje prolaze robe u kojima se ona predstavlja, i ne uzimajući u obzir to da li se ona sama predstavlja u najrazličitijim upotrebnim vrednostima, menja robe koje joj služe kao tela. Odnos vrednosti koja je prethodila proizvodnji prema vrednosti koja je iz nje izašla — kao prethodna vrednost kapital je kapital nasuprot profitu — bitna je karakteristika celog kapitalističkog procesa proizvodnje. On nije samo samostalno predstavljanje vrednosti kao u novcu — nego »procesirajuća« vrednost, vrednost koja se održava u jednom procesu u kome upotrebne vrednosti prolaze najrazličitije oblike. U kapitalu, dakle, osamostaljenje vrednosti nastupa u mnogo višoj potenciji nego u novcu.

Po tome se može oceniti mudrost našeg premudrog kritičara »cepidlačenja«, koji osamostaljenje razmenske vrednosti tretira kao način izražavanja, *manner of talking*, kao sholastički pronalazak.

»Vrednost, ili valeur na francuskom, ne upotrebljava se samo apsolutno, umesto relativno, kao svojstvo stvari, nego ga neki čak obeležavaju kao . . . merljivu robu. 'Posedovati vrednost', 'prenositi deo vrednosti' (tako važan moment kod stalnog kapitala), 'suma ili ukupnost vrednosti' itd. — ne znam šta se sve hoće time reći.« (Isto, str. 57.)

Da u novcu osamostaljena vrednost sama opet poseduje samo relativni izraz, jer je sam novac roba, dakle promenljive vrednosti, to ništa ne menja na stvari, nego je nesavršenstvo koje proističe iz prirode robe i potrebnog predstavljanja njene razmenske vrednosti za razliku od njene upotrebne vrednosti. Da taj mudrac »ne zna šta se hoće time reći«, to je on u potpunosti pokazao. Ovo nam pokazuje vrstu kritike koja je rada da teškoće koje leže u protivrečnim odredbama samih stvari predstavi kao proizvod razmišljanja ili protivrečnost definicija.

«*Relativna vrednost dveju stvari može imati dvojako značenje: odnos u kome se dve stvari međusobno razmenjuju ili će se razmeniti, ili srazmernu količinu neke treće, za koju se svaka od njih razmenjuje ili će se razmeniti.*» (Isto, str. 53.)

Pre svega, ovo bi bila vrlo lepa definicija. Ako se 3 funte kafe razmenjuju za 1 funtu čaja danas ili će se sutra razmeniti, nije nipošto rečeno da su se razmenili ekvivalenti. Prema ovome bi se neka roba mogla uvek razmeniti samo po svojoj vrednosti, jer bi njena vrednost bila neka proizvoljna količina druge robe, za koju se ona slučajno razmenjuje. Međutim, to se obično ne *misli* kad se kaže da su 3 funte kafe razmenjene za jednaku vrednost u čaju. U takvom slučaju se pretpostavlja da se posle kao i pre razmene u rukama svakog razmenjivača nalazi *roba jednake vrednosti*. Odnos u kome se dve robe razmenjuju ne određuje njihovu vrednost, nego njihova vrednost određuje odnos u kome se one razmenjuju. Ako je vrednost samo količina robe za koju se roba A slučajno razmenjuje, kako treba onda vrednost A da bude izražena u robi B, C? jer, ||819| pošto nema nikakve *imanentne* mere između njih dve, vrednost A u B ne može biti izražena dok ne bude razmenjena za B.

Relativna vrednost znači, prvo, *veličinu vrednosti* za razliku od kvaliteta *vrednosti* uopšte. Zato ova poslednja i nije ništa apsolutno. Zatim, znači: vrednost neke robe izražena u upotrebnoj vrednosti neke druge robe. To je *samo relativni* izraz njene vrednosti, naime u odnosu prema robi u kojoj je izražena. Vrednost funte kafe je samo relativno izražena u čaju; da bi se vrednost neke robe izrazila apsolutno — pa i na relativan način, to jest ne u odnosu na radno vreme, nego na druge robe — ona bi se morala izraziti u beskrajnom nizu jednačina sa svima drugim robama. To bi bio *apsolutan* izraz njene *relativne vrednosti*; njen apsolutni izraz bio bi njen izraz u *radnom vremenu*, i ovim apsolutnim izrazom ona bi bila izražena kao nešto relativno, ali u apsolutnom odnosu, usled koga je vrednost.

Sad dolazimo do Baileya.

Njegov spis ima samo jednu pozitivnu zaslugu — što je prvi tačnije odredio *meru vrednosti*, dakle u stvari jednu od funkcija novca, ili novac u posebnoj formalnoj određenosti. Za merenje *vrednosti* roba

— za *spoljnu* meru vrednosti — nije potrebno da vrednost robe u kojoj se mere druge robe bude nepromenljiva. (Naprotiv, kao što sam u prvom delu^[40] pokazao, ona mora biti promenljiva, jer je i sama mera vrednosti roba i mora biti roba pošto inače ne bi imala nikakve zajedničke *imanentne* mere s drugim robama.) Neka se, recimo, vrednost novca izmeni, ona se izmeni ravnomerno prema svima drugim robama. Njihove relativne vrednosti se stoga tako tačno u njemu izražavaju kao da je ostao neizmenjen.

Time je bio uklonjen problem da se nađe »nepromenljiva mera vrednosti«. Ali ovaj problem (interesovanje za sravnjivanje vrednosti roba u različitim periodima istorije ne predstavlja u stvari *ekonomsko* interesovanje po sebi nego naučno interesovanje) proizišao je iz jednog nesporazuma i krio je mnogo dublje i važnije pitanje. »Nepromenljiva mera vrednosti« značila bi pre svega meru vrednosti koja je sama nepromenljive vrednosti, dakle pošto je sama vrednost jedna odredba robe, robu nepromenljive vrednosti. Kad bi, na primer, zlato i srebro ili žito bili takve robe, ili pak rad, tad bi se poređenjem sa njima, mogao egzaktno meriti odnos u kome se druge robe s njima razmenjuju, varijacije u vrednosti ovih drugih roba njihovom zlatnom, srebrnom, žitnom cenom ili njihovim odnosom prema najamnini. U ovako postavljenom problemu već se, dakle, a priori pretpostavlja da se kod »mere vrednosti« radi samo o robi u kojoj sve druge robe predstavljaju svoju vrednost, pa bilo to roba u kojoj je one stvarno predstavljaju — novac, roba koja funkcioniše kao novac — ili roba koja bi zbog svoje nepromenljive vrednosti bila onaj novac kojim teoretičar računa. No pokazuje se da je u svakom slučaju ovde reč o jednom novcu koji kao mera vrednosti — teorijski ili praktički — ne bi sam bio podvrgnut promenama vrednosti.

Ali da bi roba svoju razmensku vrednost samostalno predstavljala u novcu, u nekoj trećoj robi, u isključivoj robi — *robne vrednosti* su već pretpostavljene. Radi se samo još o tome da se one kvantitativno uporede. *Jedinica* koja ih čini jednakim — vrednostima — koja ih kao vrednost kvalitativno izjednačuje, već je pretpostavljena, da bi se njihove vrednosti i razlike u vrednosti na taj način predstavile. Ako, na primer, sve robe izražavaju svoju vrednost u zlatu, onda je taj njihov zlatni izraz, njihova zlatna cena, njihova jednačina sa zlatom, jednačina iz koje se jasno vidi i može da izračuna njihov međusobni odnos vrednosti, jer su one sad izražene kao *različne količine zlata*, i u ovoj vrsti su robe u svojim *cenama* ||820| predstavljene kao istoimene i uporedive veličine.

Ali da bi se tako predstavile, one moraju *već kao vrednosti* biti *istovetne*. Inače bi bilo nemoguće rešiti problem da se vrednost svake robe izrazi u zlatu ako se roba i zlato ili bilo koje mu drago dve robe kao vrednosti, predstavljanje iste jedinice, ne bi mogle jedna u drugoj izraziti. Ili već u samom problemu leži ova pretpostavka. Robe su već pretpostavljene kao vrednosti, kao *vrednosti* različite od svojih

upotrebnih vrednosti pre no što se može govoriti o predstavljanju ove vrednosti u nekoj posebnoj robi. Da se dve količine različitih upotrebnih vrednosti mogu izjednačiti kao ekvivalenti, već je pretpostavljeno da su one *jednake* u nekoj trećoj, da su *kvalitativno* jednake, a različni su samo kvantitativni izrazi ovog kvalitativno jednakog.

Problem »nepromenljivog merila vrednosti« bio je u stvari, dakle, samo pogrešan izraz za traženje pojma prirode same *vrednosti*, čija sama odredba ne bi opet mogla biti vrednost, prema tome ni podvrgnuta promenama kao vrednost. To je bilo *radno vreme* — *društveni rad*, kako se on specifično predstavlja u robnoj proizvodnji. Količina rada nema nikakve vrednosti, nije roba, nego je ono što robe pretvara u vrednosti, njihova *jedinica*, gde su predstavljene kao *kvalitativno jednake*, a samo *kvantitativno različite*. One se [javljaju] kao izraz određenih količina društvenog radnog vremena.

Pretpostavimo da je zlato nepromenljive vrednosti. Kad bi onda vrednosti svih roba bile izražene u zlatu, ja bih varijacije robnih vrednosti mogao meriti njihovim cenama u zlatu. Ali da bi se vrednosti roba izrazile u zlatu, moraju robe i zlato kao *vrednosti* biti istovetni. Samo kao određeni kvantitativni izrazi ove vrednosti, kao određene veličine vrednosti, mogli bi zlato i roba da budu identični. Nepromenljiva vrednost zlata i promenljiva vrednost ostalih roba ne bi bila prepreka da one kao *vrednost* budu isto, da budu iste supstancije. Najpre bi morala vrednost roba da bude izražena, ocenjena u zlatu — dakle da zlato i robe budu predstavljeni kao izrazi *iste jedinice*, kao ekvivalenti, — pre no što bi nas nepromenljiva vrednost zlata odvela korak dalje.

⟨Da bi se robe mogle meriti količinom rada koju sadrže — a mera za količinu rada je vreme — moraju raznovrsni u robama sadržani radovi biti svedeni na jednaki prosti rad, prosečni rad, obični nekvalifikovani rad. Tek tada može količina u njima sadržanog rada da se meri vremenom, jednakom merom. On mora biti kvalitativno jednak da bi njegove razlike postale samo kvantitativne, samo razlike u veličini. Ovo svodenje na prost prosečni rad nije, međutim, jedina određenost *kvaliteta* ovog rada na koju se kao jedinicu svode vrednosti roba. Da je količina u nekoj robi sadržanog rada količina koja je za njenu proizvodnju *društveno potrebna* — radno vreme prema tome *potrebno radno vreme* — to je odredba koja se tiče samo *veličine vrednosti*. Ali rad koji sačinjava jedinicu vrednosti nije samo jednak, prost, prosečan rad. Rad je rad privatne individue, predstavljen u određenom proizvodu. Međutim, kao vrednost, proizvod treba da bude otelovljenje *društvenog rada* i kao takav neposredno pretvorljiv iz jedne upotrebne vrednosti u svaku drugu. (Određena upotrebna vrednost u kojoj se rad neposredno predstavlja treba da bude indiferentna, tako da se može pretvarati iz jednog oblika upotrebne vrednosti u drugi). *Privatni rad* treba, dakle, da se neposredno predstavi kao svoja suprotnost, kao *društveni rad*; ovaj pretvoreni rad je kao svoja neposredna suprotnost, *apstraktno opšti rad*, koji bi se stoga predstavio i u jednom opštem

ekvivalentu. Samo svojim otuđivanjem predstavlja se individualni rad doista kao svoja suprotnost. Ali roba mora posedovati ovaj opšti izraz pre no što je otuđena. Ova nužnost predstavljanja individualnog rada kao opšteg je nužnost predstavljanja neke robe kao novca. Ukoliko ovaj novac služi kao mera i kao izraz vrednosti robe u *zeni*, roba dobija ovo predstavljanje. Tek svojim stvarnim pretvaranjem u novac, prodajom, dobija ona ovaj svoj adekvatni izraz kao razmenska vrednost. Prvo pretvaranje je samo teorijski, drugo stvarni proces.

||821| Prema tome, pri egzistenciji robe kao *novca* valja istaći ne samo to da robe u novcu dobijaju određenu *meru* svojih veličina vrednosti — time što svaka izražava svoju vrednost u upotrebnoj vrednosti *iste* robe — nego i to da se one sve predstavljaju kao egzistencija društvenog, apstraktno opšteg rada; oblik u kome sve imaju isto obličje; sve se pojavljuju kao neposredna inkarnacija društvenog rada; i kao takve sve imaju dejstvo egzistencije društvenog rada, *neposredno* su — u srazmeri svojih veličina vrednosti — *razmenljive* za sve druge robe; dok u ruci onoga čija je roba pretvorena u novac one nisu egzistencija razmenske vrednosti u nekoj posebnoj upotrebnoj vrednosti, nego egzistencija upotrebne vrednosti (kao na primer zlata) kao pukog nosioca razmenske vrednosti. Neka roba može da se proda ispod ili iznad svoje vrednosti. To se tiče samo njene *veličine vrednosti*. Ali svaki put, čim se proda, pretvori u novac, njena razmenska vrednost ima samostalnu, od njene upotrebne vrednosti odvojenu egzistenciju. Ona postoji samo još kao određena količina društvenog radnog vremena i potvrđuje se kao takva time što je razmenljiva *neposredno* za koju mu drago robu, što je pretvorljiva u koju mu drago upotrebnu vrednost (u srazmeri svoje količine). Pri razmatranju novca ovu tačku ne treba gubiti iz vida kao što ne treba gubiti iz vida ni formalno pretvaranje koje rad sadržan u robi trpi kao njen element vrednosti. Ali u novcu se pokazuje — u toj apsolutnoj razmenljivosti koju roba kao novac ima, u njenoj apsolutnoj delotvornosti kao *razmenska vrednost*, što s veličinom vrednosti nema nikakve, veze, što *nije kvantitativna nego kvalitativna odredba* — da se kao rezultat procesa same robe osamostaljuje njena razmenska vrednost i realno se predstavlja u slobodnom obličju pored njene upotrebne vrednosti, kao što je u njenoj ceni već idealno predstavljena.

Dakle, pokazuje se da se »verbal observer« isto tako malo kao i Bailey razume u vrednost i u suštinu novca, kad osamostaljenje vrednosti tretira kao sholastički pronalazak ekonomista. Ovo osamostaljenje je još očiglednije u kapitalu, koji se s jedne strane može nazvati *procesirajuća vrednost* — dakle, pošto vrednost samostalno postoji samo u novcu — *procesirajući novac*, koji prolazi niz procesa, u kojima se održava, polazi od sebe i u uvećanom obimu vraća se sebi. Da se paradoks stvarnosti izražava i u jezičkim paradoksima, koji protivreče zdravom ljudskom razumu, onome što vulgarni mudraci veruju i misle, razume se samo po sebi. Protivrečnosti koje proizlaze

otud što se na osnovici robne proizvodnje privatni rad predstavlja kao opšte društveni, što se odnosi lica predstavljaju kao odnosi stvari i kao stvari — ove protivrečnosti leže u predmetu, a ne u jezičkom izrazu predmeta.)

Ricardo daje često utisak a ponekad i stvarno govori tako kao da bi količina rada bila rešenje pogrešnog ili pogrešno shvaćenog problema jedne »nepromenljive mere vrednosti«, na isti način kao žito, novac, najamnina itd., kao što smo to ranije razmatrali i postavljali. Do ovog lažnog izgleda dolazi kod Ricarda usled toga što je njemu određivanje veličine vrednosti odlučujući zadatak. Zbog toga, on nije shvatio ni specifični oblik u kome je rad element vrednosti, naročito nije shvatio da se pojedini rad mora predstaviti kao apstraktno opšti i u tom obliku kao društveni. Vezu između obrazovanja novca i suštine vrednosti kao i određivanje ove vrednosti radnim vremenom, on stoga nije shvatio.

Baileyev spis ima zaslugu utoliko što svojim prigovorima rasvetljava brkanje »mere vrednosti«, izražene u novcu kao robu pored drugih roba, s imanentnom merom i supstancom vrednosti. No da je on sam analizirao novac kao »meru vrednosti«, ne samo kao kvantitativnu meru nego kao kvalitativno pretvaranje roba, on bi sam došao na tačnu analizu vrednosti. Umesto toga on ostaje samo pri površnom posmatranju spoljne »mere vrednosti«, — koja već pretpostavlja vrednost — ne zalazeći dublje u stvar.

[822] Međutim, kod Ricarda se ipak nalaze pojedina mesta gde on direktno ističe da je količina rada sadržanog u nekoj robi samo zato imanentna mera njene veličine vrednosti, *razlike u veličini* njene vrednosti, što je rad ono u čemu su različne robe *jednake*, njihovo jedinstvo, njihova supstancija, unutrašnji razlog njihove vrednosti. On je samo propustio da istraži u kome određenom obliku rad to jeste.

»Ako smo rad učinili osnovicom vrednosti roba i srazmernu količinu rada koja je potrebna za njihovo proizvođenje *pretpostavili kao meru* koja utvrđuje određene količine dobara koje se u razmeni moraju dati za druge robe, ipak se ne sme pretpostaviti da mi poričemo slučajna i prolazna odstupanja stvarne ili tržišne cene roba od te njihove prvobitne ili prirodne cene.« ([David Ricardo, *The Principles of Political Economy...*] third ed., 1821, p. 80.)

»Meriti... [kaže Destutt de Tracy]... znači iznaći koliko puta one* (mere stvari)... sadrže jedinica iste vrste. Franak nije mera vrednosti za sve stvari nego samo za količinu istog metala iz koga se franak pravi, osim ako franak i stvar koju valja meriti ne mogu biti svedeni na drugu meru koja je njima *zajednička*. To je po mome mišljenju moguće, pošto su oboje rezultat rada, te stoga* (jer je rad njihov *causa efficiens*!) »rad je zajednička mera kojom se može meriti kako njihova *realna* tako i njihova *relativna* vrednost.« (Isto, str. 333/334)

¹ dejstvujući uzrok

Sve se robe mogu svesti na rad kao svoju jedinicu. Međutim, Ricardo nije istraživao *specifični* oblik u kome se rad kao jedinica roba predstavlja. Stoga on ne shvata novac. Stoga se kod njega pretvaranje roba u novac javlja kao nešto samo formalno, što ne zadire duboko u unutrašnjost kapitalističke proizvodnje. Ali on nam to kaže: Samo zato što je rad jedinica roba, samo zato što su sve one samo predstavljane iste jedinice, rada, rad je njihova mera. On je njihova mera samo zato što je njihova *supstancija* kao vrednosti. Ricardo ne razlikuje kako treba rad ukoliko se on predstavlja u upotrebnoj vrednosti od rada ukoliko se on predstavlja u razmenskoj vrednosti. Rad kao osnova vrednosti nije posebni rad, posebnog svojstva. Ricardo stalno brka rad ukoliko se predstavlja u upotrebnoj vrednosti i rad ukoliko se predstavlja u razmenskoj vrednosti. Doduše, ovaj poslednji oblik rada je samo prvi oblik shvaćen u apstraktnom obliku.

Pod *realnom vrednošću* razume Ricardo u gornjem pasusu robu kao predstavljanje nekog određenog radnog vremena. Pod *relativnom vrednošću* — izraz u njoj sadržanog radnog vremena u upotrebnim vrednostima drugih roba.

No, vratimo se *Baileyu*.

Bailey se čvrsto drži oblika u kome se razmenska vrednost robe predstavlja, pojavljuje kao roba. Ona se predstavlja u *opštem vidu* kad je izražena u upotrebnoj vrednosti neke treće robe, u kojoj sve ostale robe takođe izražavaju svoju vrednost — koja služi kao novac, dakle u *novčanoj ceni* robe. Ona se predstavlja u *posebnom vidu* kad razmensku vrednost koje god robe predstavim u upotrebnoj vrednosti koje god druge robe, dakle kao *žitnu cenu*, *platnenu cenu* itd. U stvari, razmenska vrednost robe se pojavljuje, predstavlja za druge robe, svagda samo u *kvantitativnom odnosu* u kome se one razmenjuju. Pojedina roba kao takva ne može da predstavlja opšte radno vreme, ili ona ga može predstavljati samo u svom jednačenju s robom koja je novac, u svojoj *novčanoj ceni*. Ali tada se vrednost robe A stalno predstavlja u određenoj količini upotrebne vrednosti N, robe koja funkcioniše kao novac.

To je *neposredna pojava*. I toga se Bailey čvrsto drži. Najpovršniji oblik u kome se pokazuje razmenska vrednost, kao *kvantitativni odnos* u kome se robe razmenjuju, *jest* prema Baileyu njihova vrednost. Od površine silaziti u dubinu nije dopušteno. On čak zaboravlja prostu refleksiju da ako je y aršina platna = x funti slame, ova jednakost između nejednakih stvari platna i slame čini njih jednakim veličinama. Ova njihova egzistencija kao jednakih mora se razlikovati [823] od njihove egzistencije kao slama i platno. Oni se ne izjednačuju kao slama i platno, nego kao ekvivalenti. Jedna strana jednačine mora stoga izraziti istu vrednost kao i druga. Vrednost slame i platna ne mora, dakle, biti ni slama ni platno, nego nešto njima zajedničko, i od slame i od platna različito. Šta je to? Na to on ne odgovara. Umesto toga on prelazi sve kategorije ekonomije, da bi stalno ponavljao uvek

istu litaniju, da je vrednost odnos razmene roba, te da se stoga ne razlikuje od toga odnosa.

«Ako je vrednost nekog predmeta njegova kupovna moć, onda mora nešto postojati što se može kupiti. Vrednost, dakle, ne označava ništa pozitivno ili robi svojstveno, nego samo odnos u kome dva predmeta stoje jedan prema drugome kao razmenljive robe.» ([*Critical Dissertation* . . .] p. 4/5.)

U ovoj frazi je doista sadržana sva njegova mudrost. «Ako je vrednost samo kupovna moć» (vrlo lepa definicija, pošto »kupiti« ne pretpostavlja samo vrednost već i izražavanje vrednosti u novcu) »ona označava« itd. Ali da najpre očistimo Baileyevu frazu od onoga apsurdnog što je u nju prokrijumčareno. »Kupiti« znači pretvoriti novac u robu. Novac pretpostavlja već vrednost i razvitak vrednosti. Dakle, prvo treba izostaviti izraz »kupiti«. Inače objašnjava vrednost vrednošću. Umesto kupiti moramo reći »razmeniti za druge predmete«. Da »mora nešto postojati što se može kupiti«, sasvim je suvišna primedba. Kad bi »predmet« potrošio njegov proizvođač kao upotrebnu vrednost, kad on ne bi bio samo sredstvo za prisvajanje drugih »predmeta«, ne bi bio »roba«, o vrednosti ne bi, naravno, bilo ni govora.

Najpre je reč o predmetu. A zatim se odnos u kome dva predmeta stoje jedan prema drugome pretvara u »odnos u kome dva predmeta stoje jedan prema drugome . . . kao razmenljive robe«. Predmeti mogu stajati jedan prema drugome samo u odnosu razmene ili kao razmenljivi predmeti. Time su oni »roba«, što je nešto drugo nego »predmeti«. Naprotiv, »odnos razmenljivih roba« je ili glupost, pošto nerazmenljivi predmeti nisu nikakve robe, ili g. Bailey sam sebe pobija. Predmete ne treba razmenjivati u kakvom bilo odnosu, nego njih treba razmenjivati kao robe, to znači da oni jedan prema drugom stoje kao razmenljive robe, to znači kao predmeti od kojih svaki ima vrednost i koje treba međusobno razmeniti po meri njihove ekvivalentnosti. Time bi Bailey priznao da je odnos u kome se razmenjuju, dakle da je moć svake od roba da kupi drugu određena njenom vrednošću, no tu vrednost ne određuje ta moć, koja je samo posledica.

Ako, dakle, sa ove fraze skinemo sve pogrešno, prokrijumčareno ili besmisleno, ona glasi ovako:

Ali, stoj. Mi moramo odstraniti još jednu zamku i besmislicu. Imamo dva razna izraza. Razmenska »moć« jednog predmeta itd. (pošto je »kupiti« neopravdano i besmisleno bez pojma novca) i »odnos u kome« se jedan predmet razmenjuje za druge. Ako »moć« treba da bude nešto drugo od »odnosa«, ne bi se smelo reći da je »razmenska moć« »samo odnos« itd. Ako treba da bude isto, onda je besmisleno označavati isto sa dva različna izraza koji nemaju ništa zajedničko. Odnos neke stvari prema nekoj drugoj je odnos obeju stvari, i ne može se reći da pripada jednoj. Moć neke stvari je, naprotiv, nešto toj stvari imanentno, iako se to unutrašnje svojstvo očituje samo [824] u odnosu prema drugim stvarima. Tako je, na primer, privlačna moć moć

same stvari, mada ta moć ostaje »latentna« dok nema stvari koju bi mogla privući. Ovde je učinjen pokušaj da se vrednost »predmeta« predstavi kao nešto što mu pripada, a ipak postoji samo kao »odnos«. Otuda najpre reč »moć«, pa onda reč odnos.

Tačan izraz bio bi, dakle, ovaj:

»Ako je vrednost nekog predmeta odnos u kome se razmenjuje za druge predmete, *onda*« (to jest usled tog »ako«) »vrednost označava samo odnos u kome dva predmeta stoje jedan prema drugome kao razmenljivi predmeti.«

Ovu tautologiju neće niko poreći. Ali iz ovoga proizlazi da »vrednost« nekog predmeta »ništa ne označava«. Uzmimo, na primer, izraz 1 funta kafe = 4 funte pamuka. Kolika je sad vrednost 1 funte kafe? 4 funte pamuka. A vrednost 4 funte pamuka 1 funtu kafe. Pošto je vrednost 1 funte kafe 4 funte pamuka, s druge strane vrednost 4 funte pamuka = 1 funta kafe, jasno je da je vrednost 1 funte kafe = 1 funta kafe (jer su 4 funte pamuka = 1 funta kafe). $a = b$, $b = a$. Prema tome, $a = a$. Iz ovog objašnjenja, dakle, proizlazi da je vrednost neke upotrebne vrednosti jednaka sa datom količinom iste upotrebne vrednosti. Dakle, vrednost 1 funte kafe nije ništa drugo do 1 funta kafe. Ako je jedna funta kafe = 4 funte pamuka, onda je jasno da je 1 funta kafe > 3 funte pamuka i 1 funta kafe < 5 funti pamuka. Da je 1 funta kafe > 3 funte pamuka i < 5 funti pamuka, isto tako izražava odnos između kafe i pamuka, isto onako dobro kao da je 1 funta kafe = 4 funte pamuka. Znak = ne izražava bolje odnos od znaka > ili <, nego izražava samo drugi odnos. Zašto baš odnos sa znakom jednakosti, sa =, izražavava vrednost kafe u pamuku i vrednost pamuka u kafi? Ili se ovaj znak jednakosti tako dobija što se uopšte ove količine međusobno razmenjuju? Da li ovaj = izražava samo činjenicu razmene? Ako se kafa u kome bilo odnosu razmenjuje za pamuk, ne može se poricati da su se oni međusobno razmenili, i ako puka činjenica razmene konstatuje odnos između roba, onda je vrednost kafe isto tako predstavljena u pamuku, bez obzira da li se razmenila za 2, 3, 4, 5 funti pamuka. Ali čemu onda reč »odnos«? Kafa nema u sebi apsolutno ničega »imanentnog, pozitivnog« što bi odredilo u kom odnosu se razmenjuje za pamuk. To nije odnos koji se određuje nekom odredbom imanentnom kafi i koja se razlikuje od stvarne razmene. Čemu, dakle, reč odnos? Šta je to odnos? Količina pamuka za koju se razmenjuje količina kafe. Ne bi se moglo govoriti o odnosu u kome će biti razmenjena, nego samo o odnosu u kome se razmenjuje ili u kome je bila razmenjena. Jer, da je određenje odnosa prethodilo razmeni, razmena bi bila određena »odnosom«, a ne odnos razmenom. Mi moramo, dakle, odbaciti i odnos koji je nešto što prelazi okvir kafe i pamuka, nešto od njih odvojeno.

[Na taj način, navedena Baileyeva rečenica dobija sledeći oblik:]

»Ako je vrednost nekog predmeta količina nekog drugog predmeta koji se za nj razmenjuje, onda vrednost ne označava ništa do puku količinu drugog predmeta koji se za nj razmenjuje.«

Kao roba može jedna roba da izrazi svoju vrednost samo u nekoj drugoj robi, jer za nju kao robu opšte radno vreme ne postoji. [Bailey misli da] ako se vrednost jedne robe izražava u nekoj drugoj robi, vrednost jedne robe ne postoji van toga njenog izjednačenja s drugom robom. Na toj mudrosti (kako on to shvata, to je *tautologija*; jer on kaže [prema suštini]: ako je vrednost neke robe samo njen odnos razmene s nekom drugom robom, ona nije ništa van toga odnosa) jaše Bailey neumorno, no utoliko više zamorno.

Svoju filozofsku dubinu pokazuje on u sledećem stavu:

«Kao što ne možemo govoriti o *udaljenosti nekog predmeta a da pri tom nemamo u vidu i neki drugi predmet između kojega i onoga prvoga postoji ovaj odnos*, tako možemo govoriti o vrednosti neke robe samo s obzirom na *neku drugu robu* [825] *s kojom će se ona uporediti*. Isto tako, jedna stvar ne može biti vredna po sebi, bez odnosa na neku drugu stvar (Zar društveni rad na koji se vrednost neke stvari odnosi nije druga stvar?) «kao što ni neka stvar *po sebi* ne može biti udaljena bez odnosa na neku drugu stvar.» (Isto, str. 5.)

Ako je neka stvar od druge udaljena, zacemento da udaljenost čini odnos između jedne i druge stvari; ali pri tom je udaljenost nešto različito od toga odnosa između dve stvari. To je dimenzija prostora, određena dužina koja može isto tako dobro označiti udaljenost dveju drugih stvari kao i ovih dveju koje se upoređuju. No to nije sve. Ako govorimo o udaljenosti kao o odnosu između dve stvari, mi pretpostavljamo nešto «svojstveno», neko «svojstvo» samih stvari, koje ih stavlja u mogućnost da budu jedna od druge udaljene. Kolika je udaljenost između slova A i jednog stola? Pitanje je besmisleno. Kad govorimo o udaljenosti dveju stvari, mi govorimo o njihovoj razlici u prostoru. Mi pretpostavljamo da su obe sadržane u prostoru, da su obe tačke prostora. Mi ih međusobno izjednačujemo kao egzistencije prostora, i tek pošto smo ih izjednačili *sub specie spatii*¹, razlikujemo ih kao razne tačke prostora. U njihovom pripadanju prostoru leži njihovo jedinstvo*.

* [XV - 887] <U odnosu na Baileyevu apsurdnost valja još primetiti:

Kad on kaže A je udaljen od B-a, on ih ne upoređuje, ne izjednačuje ih, nego ih prostorno *razlikuje*. Oni *ne* zapremaju *isti* prostor. Pa ipak on kaže o jednom i drugom da su prostorni i da se razlikuju kao nešto što pripada prostoru. On ih, dakle, pre toga izjednačuje, daje im istu jedinicu. No ovdje se radi o izjednačenju.

Ako kažem, površina trougla A je jednaka sa četvorouglo B, to ne znači samo da je površina trougla izražena u četvorouglu a površina četvorougla u trouglu, nego to znači, ako je visina trougla $A = H$ i baza = B, da je $A = \frac{H \times B}{2}$, svojstvo koje mu pripada isto onako kao što pripada četvorouglu B, jer je površina četvorougla B, koji je jednak s njim, takođe $= \frac{H \times B}{2}$. Kao površine tro-

¹ s gledišta prostora

Ali šta je ovo jedinstvo predmeta koji su se međusobno razmenili? Ova razmena nije odnos koji oni imaju jedan prema drugome kao prirodne stvari. To nije ni odnos koji oni imaju kao prirodne stvari prema ljudskim potrebama, jer nije stepen njihove korisnosti taj koji određuje količine u kojima se one razmenjuju. Dakle, u čemu je njihova istovetnost koja ih osposobljava da budu u određenoj razmeri razmenjeni jedan za drugi? Šta je to što ih čini *razmenljivim*?

Doista, Bailey ide u svemu tome tragom pisca dela *Verbal Observations*.

Ona (vrednost) *ne može se promeniti za jedan od upoređenih predmeta a da se ne promeni za drugi.* (Isto, str. 5.)

Ovo opet samo znači: izraz vrednosti neke robe u nekoj drugoj robi može se menjati samo kao *takav izraz*. A izraz kao takav pretpostavlja ne jednu, nego dve robe.

Gospodin Bailey misli, kad bi se govorilo *samo o dve robe* — u međusobnoj razmeni — da bi se puka relativnost *vrednosti* u njegovom smislu pokazala sama od sebe. Magarac. Kao da kod [dve] robe koje se međusobno razmenjuju — kod dva proizvoda koji se međusobno odnose kao *robe* — ne bi isto tako bilo potrebne reči *u čemu* su one istovetne, kao i kod hiljadu. Uostalom, tamo gde postoje samo dva proizvoda proizvod se ne bi nikada razvio u robu, a stoga ni razmenska vrednost robe. Ne bi postojala nužnost da se rad u proizvodu I predstavi kao društveni rad. Zato što se proizvod ne proizvodi kao neposredan predmet proizvođačeve potrošnje, nego samo kao *nosilac vrednosti*, tako reći kao uputnica za određenu količinu svih predstavljanja društvenog rada, svi su proizvodi prisiljeni da kao *vrednosti* daju sebi oblik egzistencije koja se razlikuje od njihove egzistencije kao upotrebne vrednosti. I upravo ovaj razvitak u njima sadržanog rada kao društvenog rada, razvitak njihove *vrednosti*, uslovljava obrazovanje novca, nužnost da se robe jedna drugoj predstavljaju kao *novac* — što samo znači: kao samostalni oblici egzistencije razmenske vrednosti — i oni to mogu samo tako što jednu robu isključuju iz celokupnosti, što sve svoje vrednosti mere u upotrebnoj vrednosti ove isključene robe, rad sadržan u toj isključivoj robi stoga neposredno pretvaraju u *opšti, društveni* rad.

Gospodin Bailey sa svojom smetenom glavom, koja vidi samo površinu pojava, zaključuje obrnuto: *pojam vrednosti* stvara se samo zato — otuda se vrednost od samo kvantitativnog odnosa u kome se robe međusobno razmenjuju pretvara u nešto od toga nezavisno (što, [kao

ugao i četvorougao su ovde jednaki, ekvivalentni, iako su kao trougao i četvorougao različiti. Da bi ove različnosti međusobno izjednačili, mora svaki, bez obzira na drugi, da izrazi *istu jedinicu*. Kad bi se geometrija zadovoljila time, kao ekonomija gospodina Baileya, da kaže: jednakost trougla i četvorougla znači da je trougao izražen u četvorouglu, a četvorougao u trouglu, onda bi daleko stigla. > [XV - 887]]

što] on misli, pretvara vrednost roba u nešto apsolutno, u sholastičko biće koje postoji odvojeno od robe) — što osim roba postoji *novac*, i mi smo tako navikli da vrednost *roba* ne posmatramo u njihovom međusobnom odnosu, nego kao odnos prema nečemu *trećem*, kao §26] treći odnos, različit od *neposrednog* odnosa. Kod Baileya nije odredba proizvoda kao vrednosti ono što goni na obrazovanje novca ili u *novcu* se izražava, nego je postojanje novca ono što goni do fikcije pojma vrednosti. Sa istorijskog gledišta je sasvim u redu da se traganje za vrednošću najpre naslanja na *pojavn* izraz roba kao vrednosti, na novac, te se stoga traganje za odredbom vrednosti (pogrešno) predstavlja kao traganje za nekom robom »nepromenljive vrednosti« ili za nekom robom kao »nepromenljivom merom vrednosti«. Tim što gospodin Bailey dokazuje da novac kao spoljna mera vrednosti — i predstavljanje vrednosti — ispunjava svoju svrhu, iako je *promenljive* vrednosti, on misli da je uklonio pitanje pojma vrednosti — na koju ne utiče promenljivost veličine vrednosti robe — te da, u stvari, nema više potrebe da uopšte nešto zamišlja pod vrednošću. Jer predstavljanje vrednosti neke robe u novcu — u nekoj trećoj isključivoj robi — ne isključuje promenu vrednosti ove treće robe, pošto otpada problem »nepromenljive mere vrednosti«, otpada i problem same odredbe vrednosti. Ovo plitko brbljanje razvlači Bailey s velikom samodopadnošću na stotinama stranica.

Sledeći stavovi u kojima se stalno isto ponavlja delimično su verbotenus¹ prepisani od pisca *Verbal*-a.

«[Uzmimo] da postoje samo dve robe, obe razmenljive srazmerno količini rada koju sadrže. Ako roba A... u nekom kasnijem razdoblju iziskuje dvostruku količinu rada za svoju proizvodnju, dok je za B i dalje potrebna ista količina, A bi dobila dvostruko više vrednosti nego B... Ali, iako bi B bila proizvedena istom količinom rada kao i ranije, njena vrednost ipak ne bi ostala ista, jer bi se razmenila samo za polovinu količine A, za jedinu robu s kojom bi, prema pretpostavci, imala da se sravni.» (Isto, str. 6.)

«*Ovo stalno uzimanje u obzir drugih roba*» (umesto da posmatramo vrednost samo kao odnos između dve robe) »ili novca, kad govorimo o odnosu između dve robe, čini da shvatanje vrednosti nastaje od nečeg imanentnog i apsolutnog.« (Isto, str. 8.)

«Ja tvrdim da kad bi sve robe bile proizvedene pod tačno istim uslovima, na primer, samo radom, neka roba koja bi iziskivala stalno istu količinu rada ne bi ostala *neizmenljiva u vrednosti*» (to jest nepromenljiva u izrazu svoje vrednosti u drugim robama. Tautologija.), »kad bi se vrednost svake druge robe izmenila.« (Isto, str. 20/21.)

«Vrednost nije ništa imanentno i apsolutno». (Isto, str. 23.)

«Vrednost neke robe nije moguće drukčije *odrediti* ili *izraziti* do količinom neke druge robe.» (Isto, str. 26.)

¹ od reči do reči, doslovice

(To nije moguće kao što se ni tok misli ne može drukčije *»odrediti«* ili *»izraziti«* do množinom slogova. Iz toga će Bailey zaključiti da misao nije ništa drugo do — slogovi).

«Umesto da vrednost posmatraju kao *odnos između dve stvari*, oni» (Ricardo i njegovi učenici) «vide u njoj pozitivan rezultat, proizveden određenom količinom rada.» (Isto, str. 30.)

«Pošto se vrednosti A i B prema njihovom učenju odnose međusobno kao količine rada koje su ih proizvele, ili . . . se određuju količinama rada koje su ih proizvele, izgleda da oni zaključuju da je vrednost samog A, bez odnosa prema nečemu drugom tolika kolika je količina rada koja ga je proizvela. U ovom poslednjem tvrđenju zacemento nema nikakvog smisla.» (Isto, str. 31/32.)

Oni govore o «vrednosti kao o nekoj vrsti opšteg i nezavisnog svojstva.» (Isto, str. 35.)

«Vrednost jedne robe mora biti njena vrednost u nečemu.» (Isto.)

Mi vidimo zašto je za Baileya toliko važno da vrednost ograniči na dve robe, da je shvati kao odnos dveju roba. Ali sad se pojavljuje teškoća:

«Vrednost neke robe koja pokazuje svoj odnos u razmeni prema nekoj drugoj robi»

(šta će ovde »odnos u razmeni«? ||827| Zašto ne njena »razmena«? Ali ujedno treba da u razmeni bude izražen određeni odnos, a ne *puka činjenica razmene*. Otuda vrednost jednako odnos u razmeni),

«možemo označiti kao njenu novčanu vrednost, žitnu vrednost, suknenu vrednost, već prema robi s kojom se upoređuje; i zato ima *hiljadu raznih vrsta vrednosti*, toliko vrsta vrednosti koliko ima roba, i sve su one jednako *realne* i jednako *nominalne*.» (Isto, str. 39.)

Eto nam sad! *Vrednost* je isto što i *cena*. Nema razlike među njima. I nema nikakve *»imanentne«* razlike između *novčane cene* i svakog drugog izraza cene, iako *novčana cena*, a ne suknena cena itd., izražava *nominalnu vrednost*, opštu vrednost robe. Ali iako roba ima hiljadu raznih vrsta vrednosti ili hiljadu raznih cena, toliko vrsta vrednosti koliko ima roba, to svih onih hiljadu izraza izražavaju uvek *istu vrednost*. Ovo je najbolji dokaz za to da su svi ovi razni izrazi *ekvivalenti* koji se ne mogu naknaditi samo u izrazu, nego se naknaduju u samoj razmeni. Isti *odnos* robe o čijoj ceni se radi izražava se u hiljadu raznih *»odnosa u razmeni«* prema svima raznim robama, pa ipak izražava uvek *isti* odnos. Dakle, ovaj odnos, koji ostaje sebi jednak, mora se razlikovati od svojih hiljadu raznih izraza, ili vrednost se razlikuje od cene, i *cene* su samo izrazi vrednosti: novčana cena njen *opšti* izraz, svaka druga cena *poseban* izraz. Bailey ne dolazi čak ni do ovog prostog zaključka. Ovde nije Ricardo fantasta, nego je Bailey fetišista, budući da on vrednost shvata, iako ne kao svojstvo pojedine stvari (posmatrano izolovano), ono svakako kao *odnos stvari između*

sebe, dok je ona samo predstavljanje u stvarima, materijalni izraz jednog odnosa između ljudi, jednog društvenog odnosa, odnos ljudi prema njihovoj uzajamnoj proizvodnoj delatnosti.

[β. *Zbrčka u pitanju o vrednosti rada* i o profitu kapitalista. Baileyevo brkanje imanentne mere vrednosti s izrazom robne vrednosti ili novčane vrednosti*]

[O vrednosti rada Bailey kaže:]

«Ricardo dosta spretno izbegava teškoću koja na prvi pogled ugrožava njegovu teoriju da vrednost zavisi od količine rada koja je upotrebljena u proizvodnji. Ako se ovaj princip strogo sprovede, odatle proizlazi da *vrednost rada zavisi od količine rada koja je upotrebljena za njeno proizvođenje*, što je očigledno apsurdno. Gospodin Ricardo stoga spretnim obrtom čini *vrednost rada* zavisnom od *količine rada koja je potrebna za proizvodnju najamnine* ili, da upotrebimo njegove vlastite reči, on tvrdi da vrednost rada valja *meriti* količinom rada potrebnom za proizvodnju najamnine, pod čim on razume količinu rada potrebnu za proizvodnju novca ili robe koje radnik dobija. Isto bi se tako moglo reći da se vrednost sukna ne meri količinom rada utrošenom za njegovu proizvodnju, nego količinom rada koja je bila utrošena za proizvodnju srebra za koje se sukno razmenilo.» (Isto, str. 50/51.)

Ovo je tačno što se tiče Ricardove greške kad kapital razmenjuje neposredno za rad umesto za radnu snagu. To je isti prigovor koji smo već ranije čuli u drugom obliku. Inače ništa. U pogledu radne snage Baileyevo poređenje ne vredi. On s radnom snagom ne sme uporediti sukno, nego neki organski proizvod, kao na primer ovčetinu. Osim rada koji staje nega stoke, i rada koji staje proizvodnja stočne hrane, pod radom potrebnim za njenu proizvodnju ne podrazumeva se rad koji je staje čin potrošnje, čin jedenja, pijenja, ukratko prisvajanja ovih proizvoda ili hrane. Sasvim je tako i sa radnom snagom. U čemu se sastoji rad koji staje proizvođenje radne snage? Izuzev, možda, rad koji staje obrazovanje radne snage, *vaspitanje*, šegrtovanje — pitanje koje kod prostog rada jedva dolazi u obzir — njena reprodukcija ne staje nikakvog rada osim rada koji staje reprodukcija životnih sredstava koja ona troši. Prisvajanje ovih životnih sredstava nije nikakav *vrad*. ||828| Kao što nije ni rad koji je sadržan u suknu koji se osim tkačevog rada, rada koji je u vuni, bojama itd., sastoji i u hemijskoj ili fizičkoj akciji vune kojom apsorbuje boju itd. kao radnik ili životinja hranu.

Bailey nastoji sad da obori Ricardov zakon da vrednost rada i profit stoje jedno prema drugome u *obrnutom* odnosu. I to ga on nastoji oboriti ukoliko je tačan. On naime, kao i Ricardo, identifikuje višak vrednosti i profit. On ne pominje jedino mogući izuzetak zakona, naime kad se radni dan produžuje i radnici i kapitalisti imaju jednak udeo u proizvodu produženog rada, ali i u ovom slučaju, pošto se vred-

nost radne snage troši brže, za manji broj godina, višak vrednosti raste na račun radnikovog života i njegova radna snaga se obezvređuje u srazmeri s viškom vrednosti koji daje kapitalisti.

Baileyeva argumentacija je najpovršnije vrste. On polazi od svoga pojma vrednosti. Vrednost robe je izraz njene vrednosti u nekoj određenoj količini drugih upotrebni vrednosti (u upotrebnoj vrednosti drugih roba). Dakle, vrednost rada je jednaka s količinom drugih roba (upotrebni vrednosti), za koje se razmenjuje. <Stvarni problem, kako je moguće razmensku vrednost A izraziti u upotrebnoj vrednosti B, ni na pamet mu ne pada.> Dakle, sve dok radnik dobija istu količinu roba, vrednost rada je nepromenjena, jer se ona stalno izražava u istoj količini drugih korisnih stvari. Profit, naprotiv, izražava odnos prema kapitalu ili odnos prema ukupnom proizvodu. Ali *porcija* radnika može ostati ista, mada se ova *proporcija* kapitalista penje, kad naime raste proizvodnost rada. Kako odjednom kod kapitala dolazimo do proporcije i od kakve je koristi kapitalisti ova *proporcija*, pošto vrednost onoga što on dobija nije određena proporcijom nego njenim »izrazom u drugim robama«, ne može se videti.

To je, u stvari, problem koji smo već kod Malthusa spomenuli. Najamnina je ravna jednoj količini *upotrebni vrednosti*, profit je, naprotiv (što Bailey ne sme da kaže), odnos *vrednosti*. Merim li najmininu upotrebnom vrednošću a profit razmenskom vrednošću, onda je očigledno da između njih ne postoji ni obrnuti ni neki drugi odnos, jer ja onda upoređujem nesamerljive veličine, stvari koje nemaju zajedničku jedinicu.

Što Bailey ovde kaže o *vrednosti rada*, važi prema njegovom principu i za *vrednost svake druge robe*. Ona je samo određena količina drugih stvari koje za nju razmenjujemo. Ako za 1 £ dobijem 20 funti prede, vrednost od 1 £ ostaje (prema ovome shvatanju) stalno ista, dakle stalno se plaća iako je rad za proizvodnju 1 funte prede prvi put dvostruko veći od drugog puta. Ni najobičniji trgovac ne misli da dobija istu vrednost za svoju funtu sterlinga kad 1 kvarter žita dobije za vreme skupoće i za vreme izobilja. Ali pojam vrednosti ovde prestaje. I ostaje samo nerazjašnjena i nerazjašnjiva činjenica da se količina proizvoda A razmenila za količinu proizvoda B u nekom odnosu. Ma kakav taj odnos bio, on svagda izražava ekvivalent. Sam Baileyev izraz, vrednost A izražena u B, gubi tako svaki smisao. Ako se vrednost A izražava u B, pretpostavlja se da se ista vrednost izražava jednom u A, zatim u B, tako da vrednost A, ako je izražena u B, ostaje ista kao i ranije. Ali prema Baileyu A nema vrednost koju bi u B trebalo izraziti, jer ni A ni B nemaju vrednosti van ovoga izraza. Vrednost A [izražena] u B mora biti nešto sasvim drugo od vrednosti A [izražene] u C, mora se toliko razlikovati koliko se razlikuje B i C. I mi ovde nemamo istu vrednost, istovetnu u oba izraza, nego dva odnosa od A koji nemaju ništa zajedničko i za koje bi bilo besmisleno tvrditi da su ekvivalentni izrazi.

||829] »Povećavanje ili padanje vrednosti rada uključuje u sebi povećanje ili smanjenje količine robe koja se za nj daje u razmenu.« (Isto, str. 62.)

Glupost! [S Baileyevog stanovišta] vrednost rada ili neke druge stvari ne može se povećavati ili padati. Danas dobijam 3 B za 1 A, sutra 6 B, a prekosutra 2 B, ali [prema Baileyu] u svima ovim slučajevima je vrednost A samo množina B-a, koju za njih mogu razmeniti. Ona je bila 3 B, sada je 6 B. Kako se može reći da je njegova vrednost porasla ili pala? Proizvod A koji se izražava u 3 B proizvoda ima drugu vrednost nego što ima A izražen u 6 B ili u 2 B. Ali to onda nije isti A koji se u isto vreme razmenjuje za 3 ili 2 ili 6 B. Isti A bio je u isto vreme uvek izražen u istoj količini B. Samo s obzirom na različito vreme može se reći da se vrednost A izmenila. Ali A se može razmeniti samo za »jednovremene« robe i samo činjenica razmene (a ne nešto puka mogućnost razmene) za druge robe čini da A [prema Baileyu] postaje vrednost. Samo stvarni »odnos u razmeni« određuje njegovu vrednost, a stvarni »odnos u razmeni« može se, naravno, zbiti samo za isti A u isto vreme. Zato Bailey izjavljuje da je poređenje robnih vrednosti u raznim periodima besmislica^[41]. No isto tako je trebalo da izjavi da je besmislica i povećavanje ili padanje vrednosti, koje je nemoguće ako nema poređenja između vrednosti jednog doba i vrednosti (iste robe) iz nekog drugog doba, a otuda i »povećavanje ili padanje vrednosti rada.«

»Rad je razmenljiva stvar, ali takva koja komanduje drugim stvarima u razmeni. Naprotiv, izraz profit označava samo udeo ili odnos robe, a ne artikal koji se može razmeniti za druge artikle. Ako pitamo da li se najamnina povećala, mi pitamo da li se izvesna količina rada razmenjuje za veću količinu drugih stvari nego ranije.« (Isto, str. 62/63.)

(Dakle, ako žito poskupi, vrednost rada je pala, jer se za nj razmenjuje manje žita; s druge strane, ako je u isto vreme pojeftinilo sukno, vrednost rada se u isto vreme povećala, jer je za nj razmenjeno više sukna. Vrednost rada je, dakle, u isti mah porasla i pala; i ona dva izraza njegove vrednosti, u žitu i u suknu, nisu istovetna, nisu ekvivalentna, jer njegova povećana vrednost ne može biti ravna njegovoj smanjenoj vrednosti.)

»Ali ako pitamo da li se profit povećao, mi pitamo . . . da li dobit kapitaliste stoji u većoj srazmeri prema upotrebljenom kapitalu.« (Isto, str. 63.)

»Vrednost rada ne zavisi isključivo od udela u ukupnom proizvodu koji se daje radnicima u razmeni za njihov rad, nego i od proizvodnosti rada.« (Isto, str. 63/64.)

»Da profit mora pasti ako se povisi najamnina, taj odnos važi samo onda ako ovo povišenje nije posledica porasta proizvodnih snaga rada.« (Isto, str. 64.)

»Ako ova proizvodna snaga raste, to jest ako isti rad proizvodi više roba u jednako vreme, vrednost rada se može povećati a da profit ne padne, štaviše on može i da raste.« (Isto, str. 66.)

(Prema tome se i za svaku drugu robu može reći da porast njene vrednosti ne mora nositi sobom pad vrednosti i drugih roba za koje se ona razmenjuje, štaviše, da on može imati za posledicu porast vrednosti drugih roba. Na primer, isti rad koji je proizveo 1 kvarter žita sad proizvodi 3 kvartera. Proizvodnja 3 kvartera staje sad 1 £, onoliko koliko je ranije stajao 1 kvarter. Ako se sada 2 kvartera razmenjuju za 1 £, vrednost novca je porasla, jer je izražena u 2 kvartera umesto u jednom. Kupac žita dobija veću vrednost za svoj novac. Ali prodavac koji prodaje za 1 £ ono što ga je stajalo samo $\frac{2}{3}$ £ zaraduje $\frac{1}{3}$ £, i tako je vrednost njegovog žita porasla, dok je istovremeno novčana cena žita pala.)

||830| »Ma koliki bio proizvod rada 6 ljudi, bio on 100 ili 200 ili 300 kvartera žita, sve dotle dok kapitalistov udeo iznosi četvrtinu, ostaće ovaj četvrti deo, meren u radu, vazda isti.«

(To isto bi bio slučaj za tri četvrtine proizvoda koje pripadaju radnicima, ako se mere radom.)

»Kad bi proizvod iznosio 100 kvartera, onda bi — pošto 75 kvartera dobiju šestorica ljudi — 25 kvartera koji pripadaju kapitalisti komandovali radom dvojice ljudi.«

(A onih 75 koji pripadaju radnicima komandovali bi radom 6 ljudi.)

»Iznosi li proizvod 300 kvartera, 6 ljudi bi dobili 225 kvartera, a 75 kvartera koji dolaze na kapitalistu i dalje bi komandovali samo radom dvojice ljudi.«

(Tako bi 225 kvartera koji pripadaju šestorici još uvek komandovali samo šestorici.) (Zašto svemoćni Bailey hoće da zabrani Ricardu da udeo radnika isto tako kao i udeo kapitalista meri radom i da njihove vrednosti izražene u radu međusobno upoređuje?)

»Takvo povećanje srazmernog udela koji pripada kapitalisti bilo bi isto toliko koliki bi bio i porast *vrednosti profita merene radom*,«

(Kako može govoriti o *vrednosti profita* i porastu njegove vrednosti ako »profit ne označava artikal koji se može razmeniti za neki drugi artikal« (vidi gore) i stoga ne označava nikakvu »vrednost«? A s druge strane, je li povećanje *srazmernog udela* koji pripada kapitalisti moguće bez smanjenja *srazmernog udela* koji pripada radniku?)

»ili, drugim rečima, povećanje njegove moći da komanduje radom.« (Isto, str. 69.)

(Zar se ovo *povećanje* kapitalistove moći da prisvoji tuđi rad ne podudara sasvim tačno sa *smanjenjem* radnikove moći da prisvoji svoj vlastiti rad?)

»Protiv učenja o jednovremenom porastu profita i vrednosti rada možda će neko prigovoriti da je *proizvedena roba jedini izvor odakle kapitalista i radnik dobijaju svoje plate*, te da stoga neminovno jedan mora gubiti što drugi dobija.

Odgovor na ovo nameće se sam po sebi. Dok proizvod ostaje nepromenjen, prigovor je neosporno tačan; ali ako se proizvod udvostruči, isto je tako neosporno da *količina koja dolazi na svakoga može rasti* i onda ako se *srazmerni udeo jednoga smanjuje a drugoga povećava*. (Isto, str. 70.)

(Pa to i Ricardo kaže. *Srazmerni udeo* obojice ne može istovremeno rasti, i ako pripadajuća *količina* obojice raste, ona ne može rasti u istoj srazmeri, inače bi pripadajuće količine i srazmerni udeo bili identični. Srazmerni udeo jednoga može rasti samo smanjenjem srazmernog udela drugoga. Što g. Bailey *količinu* [portion] koja pripada radniku zove »vrednost najamnine«, a *srazmerni deo* [proportion] vrednost »profita«, što ista roba ima za nj dve vrednosti, jednu u ruci radnika a drugu u ruci kapitaliste, to je njegova vlastita glupost.)

«Sve dok proizvod ostaje isti, to je neosporno tačno; ali je isto tako neosporno to da udvostručenjem proizvoda raste količina koja svakome od njih pripada, čak i onda ako se *srazmerni udeo* jednoga smanji, a drugoga povećava. Porast *količine* proizvoda koja pripada radniku je ono što povećava *vrednost* njegova rada»

(jer pod *vrednošću* podrazumevamo ovde određenu količinu *artikala*);

«ali porast srazmernog dela koji pripada kapitalisti je ono što znači porast profita»

(jer pod *vrednošću* podrazumevamo ovde iste artikle merene ne prema njihovoj količini nego prema radu koji je u njima nagomilan).

«Stoga»

(naime zbog glupave dvostruke mere, jedanput artikal, drugi put vrednost istog artikla)

«jasno proizlazi da pretpostavka *jednovremenog porasta oba udela* nije nipošto apsurdna». (Isto, str. 70.)

Ovo apsurdno izvođenje usmereno protiv Ricarda sasvim je ||831| nekorisno, pošto Ricardo tvrdi samo to da vrednost oba udela mora u obrnutoj srazmeri rasti ili padati. Ono izlazi samo na to da Bailey ponavlja: *vrednost* je količina artikala koja se razmenjuje za jedan artikal. Kod *profita* on je nužno morao doći u nepriliku. Jer ovde se vrednost kapitala upoređuje s vrednošću proizvoda. Ovde on pribegava i tome da pod *vrednošću* razume vrednost nekog artikla merenu radom (na Malthusov način).

«Vrednost je odnos između *jednovremenih* roba, pošto se samo takve mogu međusobno razmenjivati; i ako uporedimo vrednost neke robe iz jednog vremena s njenom vrednošću iz drugog vremena, onda je to samo poređenje odnosa u kome one u ovim različnim vremenima svoje prema nekoj drugoj robi.» (Isto, str. 72.)

Zbog toga ne postoji, kako rekoh, ni povećavanje ni padanje vrednosti, jer to uvek znači poređenje vrednosti neke robe u nekom vremenu s njenom vrednošću u nekom drugom vremenu. Neka roba se isto tako ne može prodati ni ispod ni [iznad] svoje vrednosti, jer je

njena vrednost onolika za koliko je prodana. Vrednost i tržišna cena su istovetne. U stvari, ne može se govoriti ni o »jedновременim« robama, ni o sadašnjim vrednostima, nego samo o prošlima. Kolika je vrednost jednog kvartera pšenice? 1 £, za koliko je juče prodan. Jer, njegova vrednost je samo ono što je u razmeni za to dobio. I dok nije bio razmenjen, njegov »odnos prema novcu« je samo imaginaran. No čim je razmena izvršena, imamo umesto 1 kvartera 1 £ i više se ne može govoriti o vrednosti 1 kvartera. Pri poređenju vrednosti u različnim periodima Bailey misli samo na učena istraživanja o različnoj vrednosti roba, na primer u osamnaestom i šesnaestom veku, gde teškoća dolazi otuda što isti novčani izraz vrednosti, usled promena u samoj vrednosti novca, [u razna vremena] označava razne vrednosti. Teškoća postoji ovde u tome da se novčane cene svedu na vrednosti. Ali, kakav magarac! Zar se u procesu prometa ili u procesu reprodukcije kapitala ne vrši stalno poređenje vrednosti jednog perioda s vrednošću nekog drugog perioda, operacija na kojoj se zasniva sama proizvodnja?

Gospodin Bailey apsolutno ne razume šta to znači: vrednost roba odrediti radnim vremenom ili vrednošću rada. On tu razliku apsolutno ne razume.

«Molim da me ne shvatite tako kao da osporavam da se vrednosti roba međusobno odnose kao *količine rada* koje su potrebne za njihovu proizvodnju; ili da se vrednosti roba odnose jedna prema drugoj kao *vrednosti rada*. Ja samo tvrdim da ovo drugo ne može biti pogrešno ako je ono prvo tačno.» (Isto, str. 92.)

Odrediti vrednost roba vrednošću jedne robe (i ukoliko se one određuju »vrednošću rada«, određuju se nekom drugom robom; *vrednost rada* pretpostavlja rad kao robu) ili je odrediti nečim trećim što nema ni vrednosti niti je samo roba, nego je supstancija vrednosti i proizvode tek čini robama — za Baileya je identično. U prvom smislu radi se o *meri vrednosti roba*: to jest, u stvari, o *novcu*, o jednoj robi u kojoj druge robe *izražavaju* svoju vrednost. Da bi to bilo moguće, *vrednosti roba* moraju već biti *pretpostavljene*. Roba kojom se meri kao i robe koje se mere već moraju biti u nečem *trećem* identične. U drugom slučaju, naprotiv, sam ovaj *identitet*, koji kasnije dobija svoj izraz u ceni, u novčanoj ceni ili u drugim cenama, tek se postavlja.

Bailey identifikuje »nepromenljivu meru vrednosti« s traženjem jedne imanentne mere vrednosti, to jest s pojmom same vrednosti. Sve dok se ove stvari brkaju, razum čak instinktivno traži »nepromenljivu meru vrednosti«. Promenljivost je baš ono što karakteriše vrednost. »Nepromenljivo« izražava da imanentna mera vrednosti ne sme da bude opet roba, vrednost, već, naprotiv, nešto što konstituiše vrednost, te je *stoga* i imanentna *mera* njegove vrednosti. Bailey pokazuje [832] da robne vrednosti mogu naći novčani izraz — da ako je *odnos vrednosti roba dat*, sve robe mogu svoju vrednost izraziti u *jednoj* robi iako ova menja svoju vrednost. Ona time još uvek ostaje ista za druge

robe u isto vreme jer se menja jednovremeno u odnosu prema svima. Odatle on zaključuje da nije potreban nikakav odnos vrednosti roba i da nije potrebno ni tražiti ga. Jer ga on nalazi izraženog u *novčanom izrazu*, nije mu potrebno da »shvati« zbog čega je ovaj izraz moguć, kako se on određuje, i šta on u stvari izražava.

Opšte uzev, ovo važi kako za Baileya tako i za Malthusa, kad Bailey misli da se kreće u *istom* pitanju, na istom području, bilo da za meru vrednosti uzme količinu rada ili vrednost rada. U poslednjem slučaju pretpostavljaju se *vrednosti* čija se mera traži, spoljna mera, predstavljanje kao *vrednost*. U prvom slučaju istražuje se geneza i imanentna priroda same vrednosti. U drugom, razvitak robe u novac ili oblik koji razmenska vrednost dobija u procesu razmene roba. U prvom se istražuje *vrednost*, nezavisno od ovog predstavljanja, koja je štaviše *pretpostavljena* ovom predstavljanju. Bailey ima zajedničko s drugim magarcima ovo: odrediti vrednost robe znači naći njen *novčani izraz*, spoljnu meru njene vrednosti. Samo oni kažu, vođeni instinktom razuma, da ova mera tada mora imati nepromenljivu vrednost, dakle u stvari sama mora stajati *van kategorije* vrednosti. Dok on kaže da nije potrebno ništa dalje zamišljati pošto se u praksi zatiče *izraz vrednosti*, te da je sam ovaj izraz promenljive vrednosti i da takav može biti ne škodeći svojoj funkciji.

U posebnom, on nam je sam rekao da 100 kvartera, ili 200 kvartera, ili 300 kvartera mogu biti proizvod rada 6 ljudi, dakle iste količine rada; »vrednost rada« znači kod samog njega samo alikvotni deo koji dobijaju 6 ljudi od 100, 200 ili 300 kvartera^[42]. Ovaj može da bude 50 kvartera ili 60 ili 70 po glavi. Količina rada i vrednost iste količine rada prema samom njemu su, dakle, veoma različiti izrazi i kako to može da bude isto da li je vrednost izražena u tome jednom ili u nečemu što se od njega bitno razlikuje? Ako isti rad koji je ranije davao 3 kvartera daje sada 1 kvarter žita, dok isti rad koji je ranije davao 20 aršina sukna (ili 3 kvartera žita) daje i dalje 20 aršina sukna, onda bi, ako se procenjuje prema radnom vremenu, [sada] bio 1 kvarter žita = 20 aršina sukna ili 20 aršina sukna = 1 kvarter žita i 3 kvartera žita = 60 aršina sukna, umesto = 20 [kao ranije]. Vrednosti kvartera žita i aršina platna bi se, dakle, relativno izmenile. Međutim, one se ne bi nipošto izmenile prema »vrednosti rada«, jer 1 kvarter žita i 20 aršina sukna su kako pre tako i sada iste upotrebne vrednosti. I moguće je da 1 kvarter žita ne komanduje većom količinom rada nego ranije.

Ako uzmemo pojedinu robu, onda Baileyevo tvrđenje nema nikakva smisla. Ako se radno vreme potrebno za proizvodnju 1 čizme smanji deseterostruko, onda se i vrednost čizme smanji deseterostruko i u *poređenju*, izraženo u svima drugim robama, ako je rad potreban za njenu proizvodnju ostao isti ili se nije smanjio u istoj meri. Pa i pored toga može vrednost rada — na primer nadnica u čizmarskom zanatu, kao i svima drugim industrijama — ostati ista, čak se može

i povećati. U pojedinoj čizmi sadržano je manje rada, dakle i manje plaćenog rada. Međutim, ako govorimo o *vrednosti rada*, onda ne mislimo da se [za] 1 čas rada, za manju količinu rada, plaća manje nego [za] veću količinu. Baileyeva postavka bi mogla imati smisla samo u odnosu na ukupni proizvod kapitala. 200 čizama neka su proizvod istog kapitala (i istog rada) kao i ranije 100 čizama. U ovom slučaju je vrednost 200 čizama ista kao i vrednost 100 čizama. I moglo bi se reći da se ovih 200 čizama odnose prema 1000 aršina platna (recimo proizvod od 200 £ kapitala) kao *vrednost rada* koji oba kapitala stavljaju u pokret. U kom smislu? U smislu u kome bi se moglo reći i o ||833| odnosu jedne čizme prema aršinu platna?

Vrednost rada je onaj deo radnog vremena sadržanog u nekoj robi koji radnik prisvaja za sebe; to je onaj deo proizvoda u kome je *otelovljeno radno vreme koje pripada njemu samom*. Ako se, dakle, čitava vrednost neke robe razlaže u plaćeno i neplaćeno radno vreme — i ako je odnos neplaćenog radnog vremena prema plaćenome isti, to jest višak vrednosti u svima robama čini istu proporciju ukupne vrednosti — onda je jasno da ako se robe međusobno odnose kao količine ukupnog rada koje su u njima sadržane, one se moraju takođe odnositi kao *jednaki alikvotni delovi* ovih količina ukupnog rada, dakle i kao plaćeno radno vreme u jednoj robi prema plaćenom radnom vremenu u drugoj robi:

$R : R' = URV : U'RV'$ [URV i U'RV' su ukupno radno vreme koje je otelovljeno u R i R'].

$\frac{URV}{x}$ je plaćeno radno vreme u R i $\frac{U'RV'}{x}$ plaćeno radno vreme u R', pošto se pretpostavlja da je u obema robama plaćeno radno vreme isti *aliquotni deo* ukupnog radnog vremena.

$$\begin{aligned} R : R' &= URV : U'RV' \\ URV : U'RV' &= \frac{UR}{x} : \frac{U'RV'}{x} \\ \text{dakle } R : R' &= \frac{URV}{x} : \frac{U'RV'}{x} \end{aligned}$$

ili robe se odnose kao *plaćeno radno vreme koje one sadrže*, to jest kao vrednost rada koju sadrže.

Ali, *vrednost rada* nije u ovom slučaju određena onako kako Bailey hoće, nego baš radnim vremenom [sadržanim u robi].

Zatim, bez obzira na pretvaranje vrednosti u cene proizvodnje — s obzirom samo na vrednosti — kapitali se sastoje iz različnih alikvotnih delova promenljivog i postojanog kapitala. Stoga viškovi vrednosti, ukoliko dolaze u obzir vrednosti, nisu jednaki, ili plaćeni rad nije [kod svih roba] jednak alikvotni deo predujmljenog ukupnog rada.

Najamnine — ili vrednosti rada — uopšte bi bile ovde pokazatelji vrednosti roba, ne kao vrednosti, ne ukoliko najamnine skaču i padaju,

nego ukoliko bi *količina plaćenog rada* sadržana u nekoj robi koja je predstavlja u najamnini, bila indeks *ukupne količine* rada sadržanog u relativnim robama.

Jednom reči, cela stvar izlazi na to da ako se vrednosti roba međusobno odnose kao $RV : RV'$ (količina radnog vremena koju one sadrže), onda se odnose i kao $\frac{RV}{x} : \frac{RV'}{x}$, količine plaćenog radnog vremena koje one sadrže, *ako* je proporcija plaćenog radnog vremena prema neplaćenome u svima robama ista, plaćeno radno vreme je, dakle, uvek jednako sa celim radnim vremenom, ma koliko ovo bilo, podeljeno sa x . Ali ono «ako» ne odgovara stvarnom stanju stvari. Ako pretpostavimo da radnici rade jednak višak radnog vremena u različitim industrijama, odnos plaćenoga prema upotrebljenom radnom vremenu ipak je različit u različitim industrijama, jer je različit odnos upotrebljenog *neposrednog rada* prema upotrebljenom *akumulisanom radu*. [Uzmimo, na primer, dva kapitala] 50 pr + 50 p i 10 pr + 90 p. U oba neka plaćeni rad iznosi jednu desetinu. Prva bi roba sadržavala 105 a druga 101. Plaćeno radno vreme u prvom slučaju iznosi polovinu predujmljenog rada, a u drugom slučaju samo desetinu.

||834| Bailey kaže:

«Ako se robe međusobno odnose kao količine, one se moraju odnositi i kao vrednosti rada koji ih proizvodi; jer, suprotno bi značilo da bi dve robe A i B mogle biti jednake vrednosti iako bi vrednost upotrebljenog rada u jednoj bila veća nego u drugoj; ili da bi A i B mogle biti nejednake vrednosti iako bi rad utrošen u svaku bio jednake vrednosti. Ali ova *razlika u vrednosti dveju roba koje su proizvedene radom jednake vrednosti* bila bi nespojiva s *priznatom jednakošću profita*, koju gospodin Ricardo priznaje u *saglasnosti s drugim piscima*». (Isto, str. 79/80.)

U poslednjoj rečenici on je i nesvesno napipao tačan prigovor Ricardu, koji neposredno identifikuje profit i višak vrednosti, kao i vrednosti i cene koštanja. Tačno formulisan, prigovor je ovaj. Ako se robe prodaju po svojim *vrednostima*, one donose *nejednake profite* pošto je tada profit jednak s viškom vrednosti koji je u njima samima sadržan. I ovo je tačno. Ovo ne govori protiv teorije vrednosti, nego je samo pogrešna primena ove teorije od strane Ricarda.

Međutim, da je Bailey i u gore navedenom prilično daleko od pravičnog shvatanja, proizlazi iz sledeće rečenice:

Ricardo, naprotiv, misli «da vrednost rada može rasti i padati a da se vrednost robe ne menja. Ovo se tvrđenje očigledno veoma razlikuje od tvrđenja drugih i njegova tačnost zavisi stvarno od pogrešnosti drugog ili suprotnog tvrđenja». (Isto, str. 81.)

Ovaj magarac je sam pre toga rekao da 100, 200, 300 kvartera mogu biti rezultat istoga rada. Ovaj određuje odnos kvartera prema drugim robama, ma koliko se menjala vrednost rada, to jest ma koliko

primalo samom radniku od 100, 200 ili 300 kvartera. Ovaj magarac bi bio donekle konsekventan da je rekao: Vrednosti rada mogu rasti ili padati, pa ipak se vrednosti roba odnose kao vrednosti rada, jer — prema pogrešnoj pretpostavci — penjanje ili padanje najamnine je opšte i vrednost najamnine čini svagda jednaki *srazmerni udeo* u ukupnoj količini upotrebljenog rada.

[*γ Baileyovo brkanje vrednosti i cene*]

[Bailey kaže:]

«Sposobnost da se *izrazi* vrednost roba nema nikakve veze s *postojanošću njihovih vrednosti*»

⟨Dakako da nema! Ali ima mnogo veze sa saznavanjem vrednosti pre no što bude izražena; sa saznavanjem na koji način upotrebne vrednosti, koje se jedna od druge tako razlikuju, mogu potpasti pod istu kategoriju i isti naziv *vrednosti*, tako da vrednost jedne može biti izražena vrednošću druge⟩,

«ni u međusobnom poređenju ni sa primenjenim prometnim sredstvom. A ni mogućnost da se ti *izrazi vrednosti* međusobno porede nema s tim nikakve veze.»

⟨Ako se vrednost različitih roba izrazi u istoj trećoj robi, ma koliko promenljiva bila njena vrednost, onda je, naravno, ove *izraze*, koji već imaju jednaki naziv, veoma lako međusobno uporediti.⟩

«Da li A vredi 4 B ili 6 B»

⟨teškoća je u tome da se A izjednači s nekom količinom B; to je moguće samo onda ako postoji zajednička jedinica za A i B ili ako su A i B različita predstavljanja iste jedinice. Teškoća ostaje ista ako sve robe valja izraziti u zlatu, novcu. Između zlata i svake druge robe mora postojati jedna zajednička jedinica⟩,

«i da li C vredi 8 B ili 12 B, to su okolnosti koje ne čine nikakvu razliku u mogućnosti da se vrednost A i C *izražava* u B, i zaceo nikakvu razliku u mogućnosti da se vrednosti A i C međusobno uporede ako je ona izražena.» (Isto, str. 104/105.)

Ali kako *izraziti* A u B ili u C? A, B, C, treba posmatrati kao nešto što je različito od onoga što su oni kao stvari, proizvodi, upotrebne vrednosti, ako treba da budu jedan u drugom *izraženi*, ili, što izlazi na isto, ako treba da budu tretirani kao ekvivalentni izrazi iste jedinice. $A = 4B$; u ovoj jednačini *izražava* se vrednost A u 4 B i vrednost 4 B u A, tako da oba dela izražavaju isto. Oni su ekvivalentni. Oni su oba *ekvivalentni izrazi* vrednosti. Isto bi bilo kad bi bili nejednaki izrazi recimo $A > 4B$ ili $A < 4B$. U svima ovim slučajevima oni su, ukoliko [835] su vrednosti, različiti ili jednaki samo po količini, ali su uvek kvantiteti jednakog kvaliteta. Teškoća je u tome da se nađe taj kvalitet.

«Nužni uslov pri ovom postupku jeste da se robe koje se mere dovedu pod zajednički imenitelj»

(na primer, za poređenje trougla i svih drugih mnogougona potrebnost je samo ove poslednje pretvoriti u trougle, izraziti ih u trouglima. Ali da bi se to moglo učiniti, trougli i drugi mnogougoni shvataju se stvarno kao *identičnosti*, kao različni pojavni oblici istog prostora),

«što se može sa istom lakoćom učiniti u svako doba; ili, bolje reći, što je već tu, pošto obeležiti treba *cene* roba ili njihov vrednosni odnos u novcu.» (Isto, str. 112.)

«Vrednost *meriti* je isto što i vrednost *izraziti*.» (Isto, str. 152.)

Eto nam sad! Mi zatičemo vrednosti izmerene, izražene u *cenama*. Mi se, dakle, možemo time zadovoljiti [tvrđi Bailey] — da *ne* znamo šta je vrednost. Razvitak mere vrednosti do novca i dalje razvitak novca kao merila cena brka on sa iznalaženjem *pojma* same *vrednosti* u njenom razvitku kao imanentne mere roba u razmeni. On je u pravu u tome da taj novac ne treba da bude roba nepromenljive vrednosti; on iz toga zaključuje da nije potrebno nikakvo određenje vrednosti različito i nezavisno od same robe.

Čim je data vrednost roba kao njihova zajednička jedinica, merenje njihove relativne vrednosti podudara se sa izražavanjem te vrednosti. Ali mi nećemo doći do *izraza* dok ne dodemo do jedne jedinice koja se razlikuje od neposredne egzistencije roba.

[To vidimo] i u njegovom primeru: udaljenosti između A i B. Kad govorimo o njihovoj udaljenosti, već pretpostavljamo da obe tačke (ili linije) postoje u prostoru. Ako su pretvorene u tačke, i to tačke iste linije, onda se njihova udaljenost može izraziti u palcima, stopama itd. Jedinstvo obeju roba A i B je na prvi pogled njihova razmenljivost. One su »razmenljivi« predmeti. Kao »razmenljivi« predmeti one su veličine iste vrste. Ali ova »njihova« egzistencija kao »razmenljivih« predmeta mora se razlikovati od njihove egzistencije kao upotrebnih vrednosti. Šta je to?

Već sam novac je *predstavljavanje* vrednosti, pretpostavlja je. Novac kao *merilo* cena pretpostavlja sa svoje strane već (teorijsko) pretvaranje robe u novac. Ako su vrednosti svih roba predstavljene kao novčane cene, ja ih mogu upoređivati; one su u stvari već upoređene. Ali da bih predstavio vrednosti kao cene, vrednost roba mora da se prethodno predstavi kao novac. Novac je samo oblik u kome se vrednost roba pojavljuje u prometnom procesu. No kako mogu x pamuka predstaviti u y novca? Ovo pitanje svodi se na to, kako uopšte mogu neku robu predstaviti u nekoj drugoj ili robe kao ekvivalente? Odgovor na to daje nam samo razvitak vrednosti, nezavisno od predstavljanja jedne robe u drugoj.

«Zabluda... da je odnos vrednosti moguć između roba raznih perioda, što je po prirodi stvari nemoguće; a ako odnos nije moguć, on se ne može ni meriti.» (Isto, str. 113.)

Ovu istu glupost već smo gore [razmatrali]. Već kod novca kao platežnog sredstva postoji «odnos vrednosti između roba raznih perioda». Ceo prometni proces je stalno poređenje vrednosti između roba raznog vremena.

«Ako novac nije dobro sredstvo za upoređivanje roba raznih perioda..., on je nesposoban da vrši funkciju u jednom slučaju u kome ne treba da ispuni nikakvu funkciju.» (Isto, str. 118.)

Ovu funkciju ima novac da obavi kao platežno sredstvo i kao blago.

Tajna cele ove gluposti otkriva se u sledećoj rečenici, koja je *prosto prepisana iz »Verbal Observer»-a* i ubeđuje me da je Bailey kao plagijator iskoristio «verbal observation»¹, što je brižljivo prečutao:

||836| «Bogatstvo je svojstvo čoveka, vrednost je svojstvo roba. Čovek ili zajednica su bogati, biser ili dijamant su dragoceni.» (Isto, str. 165.)

Biser ili dijamant su dragoceni *kao* biser ili dijamant, to je usled njihovog svojstva kao upotrebne vrednosti za čoveka, to jest kao — *bogatstvo*. Ali u biseru ili u dijamantu (kao upotrebnoj vrednosti) nema ničega što bi određivalo odnos razmene između njih.

Bailey je sad duboki filozof:

«Postoji razlika između rada kao *uzroka* i rada kao *mere*, uopšte između *uzroka* i *mere* vrednosti.» (Isto, str. 170. i dalje.)

U stvari, postoji vrlo značajna razlika (koju Bailey nije video) između «*mere*», (u smislu novca) i «*uzroka* vrednosti». «*Uzrok*» vrednosti pretvara upotrebne vrednosti u *vrednosti*. Spoljna mera vrednosti već pretpostavlja egzistenciju *vrednosti*. Zlato, na primer, može meriti vrednost pamuka samo onda ako zlato i pamuk kao vrednost imaju *jedinicu* koja je od njih različita. «*Uzrok*» vrednosti je supstancija vrednosti te stoga i njena imanentna mera.

«Sve okolnosti... koje mogu vršiti uticaj koji se da utvrditi posredno ili neposredno na *svest* ljudi pri razmeni roba, mogu se smatrati uzrocima vrednosti.» (Isto, str. 182/183.)

To u stvari znači samo ovo: *Uzrok* vrednosti neke robe ili ekvivalentnosti između dve robe jesu okolnosti koje pobuđuju prodavca, ili i kupca i prodavca, da nešto smatra kao vrednost ili ekvivalent neke robe. «*Okolnosti*» koje određuju vrednost neke robe nisu time ni za dlaku jasnije što su okvalifikovane kao okolnosti koje utiču na «*svest*»

¹ Vidi u ovom tomu, str. 101-102.

razmenjivača, koje su kao takve okolnosti i u svesti (možda i nisu, a možda su i izokrenuto predstavljene) razmenjivača.

Iste okolnosti (nezavisne od svesti, iako na nju utiču) koje prinuđavaju proizvođače da svoje proizvode prodaju kao *roba* — okolnosti po kojima se jedan oblik društvene proizvodnje razlikuje od drugoga — daju njihovim proizvodima razmensku vrednost, kola je (i za njihovu svest) nezavisna od upotrebne vrednosti. Njihova svest ne mora uopšte da zna, ne treba za nju da postoji, čime se u stvarnosti određuje vrednost njihovih roba ili njihovih proizvoda kao vrednosti. Oni su stavljeni u uslove koji određuju njihovu svest a da oni to ne treba da znaju. Svakom može biti potreban novac kao novac, a da ne zna šta je to novac. Ekonomske kategorije odražavaju se u svesti vrlo izokrenuto. Bailey pomera pitanje u svest pošto je s teorijom zapao u ćorsokak.

Umesto da kaže šta on zamišlja pod »vrednošću« (ili »uzrokom vrednosti«), Bailey nam veli: to je ono što kupac i prodavac zamišljaju u činu razmene.

U stvari, pak, ovoj tobožnjoj filozofskoj frazi leži u osnovi sledeće:

1. Tržišna cena je određena raznim okolnostima koje se izražavaju u odnosu ponude i tražnje i kao takve utiču na »svest« onih koji trguju na tržištu. To je vrlo važno otkriće!

2. Pri *pretvaranju robnih vrednosti u cene koštanja* dolaze u obzir »razne okolnosti« koje utiču na svest kao »kompenzacioni razlozi« ili joj se tako predstavljaju. Međutim, svi ovi kompenzacioni razlozi utiču samo na svest kapitaliste kao kapitaliste i proizlaze iz prirode same kapitalističke proizvodnje, a ne iz subjektivnog shvatanja kupaca i prodavaca. U njihovim glavama oni, štaviše, postoje kao »večite istine« koje se same po sebi razumeju.

Bailey, kao i njegovi prethodnici, drži se Ricardovog brkanja vrednosti i cene koštanja, da bi dokazao da se vrednost ne određuje radom zato što cene koštanja odstupaju od vrednosti. Ovo je sasvim tačno u pogledu Ricardove identifikacije [vrednosti sa cenama koštanja], ali ne i u pogledu same stvari.

Bailey citira uz ovo, prvo, ono što navodi sam Ricardo o promeni u relativnim vrednostima [837] roba, koja nastaje usled povećanja vrednosti rada. Zatim citira »dejstvo vremena« (razliku u vremenu proizvodnje bez produžetka vremena rada), isti slučaj koji je već Millu pravio teškoće. Pravu *opštu* protivrečnost, postojanje same *prosečne* profitne *stope*, uprkos različnom sastavu kapitala, njegovom različnom vremenu obrta etc. — on ne nalazi. On samo ponavlja pojedine oblike u kojima se protivrečnost pojavljuje, na koje su već sam Ricardo i njegovi naslednici obratili pažnju. On, dakle, samo ponavlja tuđe reči: on ne pomera kritiku ni za korak dalje.

Zatim ističe: troškovi proizvodnje su glavni uzrok »vrednosti«, dakle glavni element vrednosti. Međutim, on tačno ističe, kao i raniji

[pisci] posle Ricarda, da je pojam samih *troškova proizvodnje* različit. On sam se u poslednjoj liniji slaže s Torrensom u tome da se vrednosti određuju predujmljenim kapitalom, što je tačno za cene koštanja, ali besmisleno ako ove ne izvodimo iz same vrednosti, ako, dakle, *vrednost robe* treba da bude izvedena iz dalje razvijenog odnosa, iz *vrednosti kapitala*, umesto obrnuto.

Njegov poslednji prigovor je ovaj: Robne vrednosti ne mogu se meriti radnim vremenom ako radno vreme u nekoj industrijskoj grani nije jednako s radnim vremenom u drugim industrijskim granama, tako da ista roba u kojoj se, na primer, otevljuje 12 časova jednog inženjera ima dvostruku vrednost one robe u kojoj se otevljuje 12 časova jednog poljoprivrednog radnika. To izlazi na ovo: Dan prostog rada nije, na primer, mera vrednosti ako postoje drugi radni dani koji se prema danima prostog rada odnose kao dani složenog rada^[43]. Ricardo je dokazao da ova činjenica ne sprečava merenje roba radnim vremenom ako je dat odnos između prostog i složenog rada. Doduše, on je propustio da pokaže kako se ovaj odnos razvija i određuje. Ovo spada u izlaganje o *najamnini* i svodi se, u poslednjoj instanciji, na *različitu vrednost same radne snage*, to jest na njene različite troškove proizvodnje (koji su određeni radnim vremenom).

Stavovi gde Bailey kazuje gore navedeno sledeći su:

«U stvari se ne osporava da su *troškovi proizvodnje* najvažnija okolnost koja određuje količine u kojima se artikal ove klase (klase gde nema monopola i gde je proširenje proizvodnje moguće) razmenjuje; ali naši najbolji ekonomisti ne slažu se sasvim u tome šta treba razumeti pod troškovima proizvodnje; neki misle da *količina rada* koja se utroši u proizvodnji nekog artikla sačinjava njegove troškove; drugi, opet, da ovu oznaku zaslužuje *kapital koji se za to upotrebljava*.» (Isto, str. 200.)

«Što radnik proizvodi bez kapitala, to ga staje njegova rada; što proizvodi kapitalista, to ga staje njegova kapitala.» (Isto, str. 201.)

(Ovo je razlog koji opredeljuje Torrensa. Kapitalistu ne staje ništa rad koji on upotrebljava, nego samo kapital koji on izdaje za najamninu.)

«Vrednost mase roba određuje se kapitalom koji je za njih upotrebljen.» (Isto, str. 206.)

Protiv određivanja vrednosti roba jedino količinom rada koji one sadrže upućuje se sledeće:

«To ne može biti tačno ako nađemo nekoliko primera sledeće prirode: 1. Slučajeve kad se dve robe proizvode jednakom količinom rada pa ipak se prodaju za različite količine novca. 2. Slučajeve kada su dve robe koje su ranije bile jednake vrednosti postale nejednake vrednosti, a da se nije promenila količina rada utrošena za svaku od njih.» (Isto, str. 209.)

«Nije dovoljan odgovor» (na prvi slučaj) «kad se kaže, kao g. Ricardo, da se, procena različitih vrsta rada ubrzo utvrđuje na tržištu sa tačnošću dovoljnom za

sve praktične svrhe: ili, kao g. Mill, da se pri „proceni jednakih količina rada uzimaju u obzir različiti stupnjevi umešnosti i tegobnosti“. Primeri ove vrste potpuno potiru opšte važenje pravila. (Isto, str. 210.)

Postoje samo dva moguća metoda da se jedna količina rada uporedi s drugom; jedan se sastoji u tome da se ona uporedi prema utrošenom vremenu, drugi, prema proizvedenom rezultatu (ovo poslednje kod rada na komad). Prvi se može primeniti na sve vrste rada; drugi samo onda ako se upoređuje rad koji se upotrebljava za artikle iste vrste. Ako, dakle, pri proceni dve različite vrste rada vreme ne određuje odnos između količina rada, on mora ostati neodređen i neodređljiv. (Isto, str. 215.)

Razmotrimo slučaj 2: Uzmimo dve robe koje bilo vrste jednake vrednosti, A i B; jedna je proizvedena stalnim kapitalom, druga radom bez upotrebe mašina, i pretpostavimo da se bez ikakve promene u stalnom kapitalu ili količini rada vrednost rada povećala. Prema izlaganju samog g. Ricarda, odnos između A i B bi se smesta izmenio, što znači da bi one postale nejednake vrednosti. (Isto, str. 215/216.)

U ovim slučajevima možemo dodati dejstvo vremena na vrednost. Ako neka roba iziskuje više vremena za svoje proizvođenje nego neka druga, njena će vrednost biti veća, iako ne iziskuje više kapitala i rada. Gospodin Ricardo dopušta uticaj ovog uzroka, dok ga gospodin Mill osporava itd. (Isto, str. 217.)

Najzad Bailey još kaže, i to je jedino novo što on u ovom pravcu navodi:

Ove tri vrste roba (ove tri vrste su opet uzete od pisca *Verbal Observations*) (naime robe proizvedene pod apsolutnim monopolom ili ograničenim monopolom kao kod žita ili u potpuno slobodnoj konkurenciji) ne mogu se apsolutno deliti. Ne samo što se one bez razlike među sobom razmenjuju, nego se i u proizvodnji jedna s drugom mešaju. Neka roba može stoga jedan deo svoje vrednosti dugovati monopolu, a jedan deo onim uzrocima koji određuju vrednost nemonopolizovanih proizvoda. Neki artikal može, na primer, da bude proizveden u najslobodnijoj konkurenciji iz sirovina koje njihov posednik, zahvaljujući jednom potpunom monopolu, može da proda šest puta skuplje od njihovih stvarnih troškova. (Isto, str. 223.) U ovom slučaju je jasno da se može s pravom reći da se vrednost artikla određuje količinom kapitala utrošenom za nj od strane fabrikanta, no da nikakvo istraživanje nije u stanju da vrednost kapitala svede na količinu rada. (Isto, str. 223/224.)

Ova primedba je tačna. Međutim, monopol se nas ovde ništa ne tiče; mi ovde imamo posla samo s dve stvari, s vrednošću ili sa cenom koštanja. Jasno je da pretvaranje vrednosti u cenu koštanja ima dvostruko dejstvo. Prvo, profit koji se dodaje predumljenom kapitalu može da stoji iznad ili ispod viška vrednosti koji je sadržan u samoj robi, to jest može da predstavlja više ili manje neplaćenog rada no što ga ona sadrži. Ovo važi za promenljivi deo kapitala i njegovu reprodukciju u robi. Ali bez obzira na to, cena koštanja postojanog kapitala — ili roba koje ulaze kao sirovina, pomoćna materija ili sredstvo

za rad, uopšte kao uslovi rada u vrednost novoprodukovane robe — može isto tako stajati iznad ili ispod njene vrednosti. Tako u nju ulazi deo cene koji odstupa od vrednosti, koji je nezavisan od količine novododatog rada ili rada kojim se ovi uslovi za proizvodnju datih cena koštanja pretvaraju u novi proizvod. Uopšte je jasno da ono što važi za razliku između cene koštanja i vrednosti *robe* kao takve — kao rezultata procesa proizvodnje, važi i za *robu* ukoliko ona kao sastavni deo, u obliku postojećeg kapitala, dolazi kao preduslov u proces proizvodnje. Promenljivi kapital, ma kolika bila razlika između njega i vrednosti i cene koštanja, naknađuje se određenom količinom rada koja sačinjava sastavni deo vrednosti nove robe, bilo da je ova vrednost izražena u svojoj nepromenjenoj, višoj ili nižoj ceni. Naprotiv, razlika između cene koštanja i vrednosti prenosi se u vrednost nove robe kao već pretpostavljeni element, ukoliko on ulazi u njenu cenu nezavisno od njenog vlastitog procesa proizvodnje.

Razlika između cene koštanja i vrednosti robe navodi se tako dva puta; razlikom između cene koštanja i vrednosti roba koje sačinjavaju preduslove procesa proizvodnje nove robe; razlikom između viška vrednosti koji je stvarno dodat sredstvima za proizvodnju i profita koji se izračunava [na predujmljeni kapital]. Međutim, svaka roba koja ulazi u neku robu kao postojeći kapital, sama izlazi kao rezultat, proizvod, iz nekog drugog procesa proizvodnje. I tako se roba pojavljuje uzajamno kao preduslov za proizvodnju druge robe i kao rezultat jednog procesa u kome egzistencija drugih roba postoji kao preduslov za njenu vlastitu proizvodnju. U poljoprivredi (stočarstvu) ista roba pojavljuje se jedanput kao proizvod, a drugi put kao uslov proizvodnje.

Ovo značajno odstupanje cena koštanja od vrednosti — koje uslovljava kapitalistička proizvodnja — ništa ne menja [na tome] da se cene koštanja i dalje određuju vrednostima.

4. McCulloch

[a] *Vulgarizovanje i potpuni raspad Ricardovog sistema pod vidom njegovog konsekvantnog razvika. Cinička apologetika kapitalističke proizvodnje. Nesavesni eklektizam]*

||840| [McCulloch] vulgarizator Ricardove ekonomije i u isti mah najbednija slika njenog raspadanja.

Vulgarizator ne samo Ricarda nego i Jamesa Milla.

Inače u svemu vulgarni ekonomista; apologet postojećega. Jedino što mu zadaje strah, do smešnosti, jeste tendencija profita da pada; s položajem radnika je potpuno zadovoljan, uopšte sa svima protivrečnostima buržoaske ekonomije koje pritiskuju radničku klasu.

Tu je sve ružičasto. Tu on čak zna da

uvodenje mašina u neku industrijsku granu nužno prouzrokuje jednaku ili veću tražnju za oslobođenim radnicima u nekoj drugoj industrijskoj grani⁴⁶¹. ([*The Principles of Political Economy*, Edinburgh 1825, str. 181, 182.])

On tu odstupa od Ricarda, kao što je i u svojim kasnijim spisima [za razliku od Ricarda] veoma slatkorečiv u odnosu na zemljovlasnike. Ali pred tendencijom profitne stope da pada, sva njegova nežna briga odnosi se na jadne kapitaliste.

«Za razliku od drugih predstavnika neke nauke, g. McCulloch, izgleda, ne traži *karakteristične razlike*, nego traži samo *sličnosti*; i postupajući po ovome principu on dolazi do toga da brka materijalne s nematerijalnim stvarima, proizvođač rad s neproizvodnim radom, kapital s dohotkom, radnikova životna sredstva sa samim radnikom, proizvodnju s potrošnjom i rad s profitom.» (*T.R. Malthus Definitions in Political Economy* . . ., London 1827, p. 69/70.)

«Gospodin McCulloch u svojim *Principles of Political Economy*, London 1830, pravi razliku između *realne i relativne ili razmenske vrednosti*. Prva, kaže on na str. 211. i 225, zavisi od količine rada koja je bila potrebna za njeno prisvajanje ili za njenu proizvodnju, a relativna vrednost od *količine rada ili neke druge robe* za koju se *razmenjuje*; i obe ove vrednosti, veli on dalje (str. 215), *istovetne* su u običnom stanju stvari, to jest onda kada dovoz roba na tržištu tačno odgovara efikasnoj tražnji za njima. No, ako su one istovetne, onda i obe količine rada o kojima on govori moraju biti istovetne. Ali na str. 221. on nam priča da one nisu istovetne, jer jedna uključuje profit, dok ga druga isključuje. (*Outlines of Political Economy* etc., London 1832, p. 25.)

McCulloch kaže, naime, u gore navedenim *Principles of Political Economy*, str. 221, (napomena):

«U stvarnosti ona se (roba) svagda razmenjuje za više (rada od onoga koji ju je proizveo); i ovaj suvišak je ono što sačinjava profit.»

Ovde imamo sjajan primer načina izlaganja ovog škotskog arhišarlatana.

Polemike Malthusa, Baileya itd. primoravaju ga da razlikuje *realnu vrednost* od *razmenske vrednosti* ili *relativne vrednosti*. Ali on to čini — u principu — prema razlici kako je nalazi kod Ricarda. *Realna vrednost* je roba posmatrana u odnosu na rad koji je potreban za njenu proizvodnju; *relativna vrednost* je proporcija *raznih roba* koje se mogu proizvesti za isto vreme, koje su *stoga* ekvivalenti i od kojih vrednost jedne robe može stoga da bude *izražena* u količini upotrebne vrednosti druge robe, u količini koja staje isto radno vreme. *Relativna vrednost* robe, u ovom Ricardovom smislu, samo je drugi izraz njene *realne vrednosti*, i ne znači ništa drugo nego da se robe razmenjuju u odnosu prema u njima sadržanom radnom vremenu, dakle da je *radno vreme koje obe sadrže jednako*. Stoga, ako je tržišna cena neke robe ravna njenoj razmenskoj vrednosti (kao što je slučaj kad se ponuda i tražnja

poklapaju), onda kupljena roba sadrži isto toliko rada koliko i prodana. Ona ostvaruje samo svoju razmensku vrednost, ili ona je prodana samo po svojoj *razmenskoj vrednosti*, ako se u razmeni za nju dobije *ista količina rada* koja se u nju dala.

Sve ovo konstatuje Culloch tačno ponavljajući druge. Samo što on ovde ide predaleko, pošto mu je Malthusova definicija razmenske vrednosti — količina najamnog rada kojom neka roba komanduje — već dojadila. Stoga on za relativnu vrednost kaže da je »količina rada ili neke druge robe za koju se neka roba razmenjuje«. Pri relativnoj vrednosti Ricardo govori uvek samo o robama isključujući rad, pošto se u razmeni roba profit realizuje samo zato što se u razmeni između robe i rada *ne* razmenjuju jednake količine rada. Naglašavajući odmah u početku svoga spisa^[46] da se određivanje vrednosti [§841] robe radnim vremenom koje sadrži toto coelo¹ razlikuje od određivanja ove vrednosti količinom rada koju ona može kupiti, Ricardo pravi, s jedne strane, razliku između količine rada koju neka roba sadrži i količine rada kojom ona komanduje. S druge strane, razmenu robe i rada on isključuje iz relativne vrednosti neke robe. Jer, ako se roba razmenjuje za robu, razmenjuju se jednake količine rada. Ako se razmenjuje za sam rad, onda se razmenjuju nejednake količine rada, i kapitalistička proizvodnja počiva na nejednakosti ove razmene. Ricardo ne objašnjava kako se taj *izuzetak* slaže s pojmom vrednosti. Otuda raspre kod njegovih sledbenika. Ali s tačnim instinktom on pravi *izuzetak* (koji u stvari nije nikakav izuzetak ali je izuzetak u njegovom shvatanju). Culloch ide, dakle, dalje od Ricarda, on je naoko dosledniji od njega.

Kod njega nema nikakve pukotine. Sve je iz jednog komada. Da li se roba razmenjuje za robu ili za rad, taj odnos razmene je podjednako *relativna vrednost* robe. A ako se razmenjene robe prodaju po svojim vrednostima (dakle tražnja i ponuda se poklapaju), ova relativna vrednost vazda je izraz *realne vrednosti*. To jest, na oba pola razmene postoje jednake količine rada. Prema tome, »u običnom stanju stvari« i roba se razmenjuje samo za količinu najamnog rada koja je ravna količini rada koju ona sadrži. Radnik dobija u najamnini toliko otelovljenog rada koliko on u razmeni vraća kapitalu u neposrednom radu. Time otpada izvor viška vrednosti i ruši se čitava Ricardova teorija.

Najpre je, dakle, gospodin Culloch obara pod prividom da je zaoštri do konsekventnosti.

I šta onda dalje? Onda on bez ikakvog stida i srama beži od Ricarda ka Malthusu, koji vrednost robe određuje količinom rada koji ona kupuje, i koja uvek mora biti veća od one koju sadrži. Samo što je kod Malthusa to izrečeno onako kao što jeste, kao *suprotnost* prema Ricardu i g. Culloch usvaja ovu suprotnost pošto je usvojio Ricardov izraz s prividnom konsekventnošću (to jest s konsekventnošću lako-

¹ potpuno

mislenosti), konsekventnošću koja poništava smisao Ricardove teorije. Unutrašnje jezgro Ricardovog učenja — kako se profit realizuje kad se robe razmenjuju *po svojoj vrednosti* — Culloch stoga ne shvata i on ga napušta. Razmenska vrednost je pri »običnom stanju tržišta«, prema Cullochu, jednaka s realnom vrednošću, »u stvarnosti« međutim uvek veća, pošto na tom suvišku počiva profit. (Krasna suprotnost i krasno izlaganje koje se zasniva na »stvarnosti«.) Ova razmenska vrednost je »količina rada ili neke druge robe«, za koju se roba razmenjuje; stoga »za bilo koju robu« važi ono što važi i za »rad«. To znači da se roba ne razmenjuje samo za više neposrednog rada nego što je u njoj sadržano, nego za više rada otelovljenog u drugim robama nego što ona sama sadrži; to znači da je profit »profit upon expropriation¹, i time smo opet stigli do merkantilista. Malthus izvlači ovaj zaključak. Kod Cullocha on se razume sam po sebi, samo s pretenzijom da je to izlaganje Ricardovog sistema.

I ovo potpuno svođenje na zbrku — svođenje koje se pri tom prsi da je konsekventno izvođenje tog sistema — mob je, poglavito kontinentalni mob (naravno, i g. Roscher je tu), usvojio kao *preterane*, do zaoštrnosti preterane konsekventnosti Ricardovog sistema, verujući tako g. Cullochu da je Ricardov način »zu räuspern und spucken«^{2[47]} ispod čega on krije svoj bespomoćni, bornirani i besavesni eklektizam, u stvari naučni pokušaj da ovaj sistem konsekventno sprovede.

McCulloch je prosto naprosto čovek koji je sa Ricardovom ekonomijom hteo da pravi poslove, što mu je na divljenja vredan način i pošlo za rukom. Isto onako kao što je Say pravio poslove sa Smithom, samo što je on bar imao tu zaslugu što je Smithove misli doveo u izvestan formalan red, i ovde-onda, osim svoga pogrešnog razumevanja, dozvolio sebi i teorijske skrupule. Pošto je Culloch dobio u Londonu katedru pomoću Ricardove ekonomije, prirodno je bilo da prvobitno nastupi kao rikardovac, i poglavito da uzme učešća u borbi protiv zemljovlasnika. Čim se učvrstio i na Ricardovim [842] plećima zadobio položaj, glavna mu je težnja bila da političku ekonomiju, specijalno Ricardovu, predaje u granicama vigizma i da ukloni sve zaključke koji bi bili neugodni po vigovce. Njegovi poslednji spisi o novcu, porezima i tako dalje samo su pledoajei za dati vigovski kabinet. Time je taj čovek dospeo do unosnih položaja. Njegovi statistički spisi su gola mamipara. Površno razlaganje i vulgarizacija teorije pokazuju se ovde i u njemu samom kao »a vulgarian«³, o čemu ćemo još govoriti pre no što se oprostimo od ovog škotskog špekulanta.

Godine 1828. izdao je McCulloch Smithov *Wealth of Nations*, i četvrti tom ovog izdanja sadrži njegove vlastite »notes and dissertations«⁴, u kojima on, da bi popunio tom, delom prešampava svoje ranije

¹ profit pri otuđivanju — ² kako on kašlje i pljuje — ³ »vulgarizator«
— ⁴ »napomene i rasuđivanja«

objavljene loše rasprave, koje nemaju apsolutno nikakve veze sa stvarima, kao o »naslednom lenu« (entail) itd. Delom svoja predavanja o istoriji političke ekonomije ponavlja bezmalo doslovno, kao što sam kaže, »uzima odatle mnogo šta«, a delom pak ide za tim da na svoj način asimiluje ono novo što su u međuvremenu izveli Mill i Ricardovi protivnici.

U svojim *Principles of Political Economy* g. McCulloch samo prepisuje svoje »notes« i »dissertations«, koje je već bio prepisao iz svojih ranijih »razbacanih spisa«. Samo u *Principles* stvar se još nešto pogoršava, jer je lakše počinuti nekonzekventnosti u »notes« nego u jednom tobože metodskom izlaganju. (Njegovi *Principles* sadrže osim toga prepise iz Milla, proširene neukusnim ilustracijama, kao i ponovno štampanim člancima o žitu, trgovini itd., koje je neizmenjene preštampano već pod možda dvadeset raznih naslova u raznim periodičnim časopisima, često i u različito vreme u jednom istom časopisu.) Gornji stavovi delom su uzeti doslovno iz »notes« itd., međutim tamo izgledaju nešto manje nekonzekventno nego u *Principles*.

U navedenom četvrtom tomu njegovog izdanja A. Smitha (London 1828) veli Mac (on ponavlja doslovno isto u svojim *Principles of Political Economy*, ali bez razlikovanja koje je u »notes« još smatrao potrebnima):

»Potrebno je razlikovati između razmenske vrednosti i realne ili vrednosti koštanja roba ili proizvoda. Pod prvom ili razmenskom vrednošću neke robe ili nekog proizvoda podrazumeva se njena sposobnost ili njena moć da se razmeni za druge robe ili za rad. Pod drugom, realnom vrednošću ili vrednošću koštanja razume se količina rada koja je potrebna za njenu proizvodnju ili prisvajanje, ili, bolje reći, količinu koja bi bila potrebna za proizvodnju ili prisvajanje neke istovrsne robe u trenutku istraživanja«. (Isto, str. 85/86 [napomena II].) »Roba koju je proizvela određena količina rada« (ako je ponuda roba jednaka s efikasnom tražnjom) »obično će se razmeniti za drugu robu ili kupiti robu koja je proizvedena jednakom količinom rada. Međutim, ona se nikad neće razmeniti za tačno jednaku količinu rada ili kupiti tačno jednaku količinu rada koju je proizvela. Ali mada se to neće dogoditi, ona će se ipak stalno razmenjivati za jednaku količinu rada ili je kupovati kao i svaka druga roba koja je bila proizvedena pod jednakim uslovima ili jednakom količinom rada kao i ona sama.« (Isto, str. 96/97.) »U stvarnosti« (ovu frazu on doslovno ponavlja u *Principles*, pošto ono »u stvarnosti« čini »u stvarnosti celu njegovu dedukciju) »ona se« (roba) »svagda razmenjuje za više« (to jest za više rada od onoga kojim je bila proizvedena); »i ovaj suvišak je ono što sačinjava profit. Nijedan kapitalista ne bi imao razloga« (kao da se pri razmeni roba i istraživanju njihovih vrednosti radi o »razlozima« kupca) »da proizvod neke date količine rada koji je već obavljen [843] razmeni za proizvod jednake količine rada koji treba da se obavi. To bi značilo pozajmiti« (razmeniti značilo bi »pozajmiti«) »a da se za pozajmljeno ne dobije kamata.« (Isto, str. 96 [napomena].)

Počnimo od kraja.

Kad kapitalista ne bi dobio više rada no što je predujmio za na-

jamninu, on bi »pozajmio« bez »profita«. Ono što treba objasniti jeste, kako je moguć profit ako se robe (rad ili druge robe) razmenjuju po svojoj vrednosti. A prema ovom objašnjenju profit ne bi bio moguć kad bi se razmenjivali ekvivalenti. Prvo se pretpostavlja da kapitalista i radnik »razmenjuju«. Zatim da bi se objasnio profit, pretpostavlja se da oni »ne« razmenjuju nego da jedan pozajmljuje (dakle, daje robu), a drugi uzajmljuje, dakle plaća tek pošto je robu primio. Ili, da bi se objasnio profit, kaže se da kapitalista nije ostvario »nikakvu kamatu« kad nije ostvario profit. Pri tom je stvar pogrešna. Roba kojom kapitalista plaća najamninu i roba koju on dobija kao rezultat rada različite su *upotrebne vrednosti*. Njemu se, dakle, ne vraća što je predujmio, kao ni onda kad jednu robu razmenjuje za drugu. Da li kupuje neku drugu robu, ili da li kupuje specifičnu [robu] — rad, koji mu stvara drugu robu, jedno je isto. On dobija umesto upotrebne vrednosti koju daje drugu upotrebnu vrednost, kao i kod svake robne razmene. Naprotiv, gleda li se samo vrednost robe, onda nije veća protivrečnost razmeniti »datu količinu rada koji je već obavljen« za »jednaku količinu rada koji treba da se obavi« (mada kapitalista u stvarnosti plaća tek pošto je rad bio obavljen) od protivrečnosti da se količina obavljenog rada razmeni za istu količinu obavljenog rada. Ovo poslednje je neukusna tautologija. Ono prvo uključuje da je »rad koji ima da se obavi« otelovljen u nekoj drugoj upotrebnoj vrednosti a ne u obavljenom radu. U ovome je dakle razlika, otuda motiv za razmenu koji proizlazi iz samog odnosa, a nije u onome, pošto se samo A razmenjuje za A, ukoliko se u razmeni radi o količini rada. Gospodin Mac pribegava stoga *motiv*. Motiv je kapitaliste da veću »količinu rada« dobije nego što daje. Profit se objašnjava time što kapitalista ima *motiv* da ostvari »profit«. Isto tako bi se moglo reći pri prodaji trgovčeve robe, pri svakoj prodaji robe koja nema za svrhu potrošnju, nego dobit: On nema nikakvog motiva da istu količinu obavljenog rada razmeni za istu količinu obavljenog rada. Njegov motiv jeste da dobije više obavljenog rada nego što daje. Zato on *mora* dobiti više obavljenog rada u obliku novca ili roba nego što daje u obliku roba ili novca. On mora, dakle, jeftinije kupiti nego što prodaje i skuplje prodati nego što kupuje. *Profit upon alienation*¹ na taj se način objašnjava ne time što je on adekvatan zakon vrednosti, nego što kupac i prodavac nemaju »motiva« da shodno zakonu vrednosti kupuju ili prodaju. Ovo je prvi »veličanstveni« Macov pronalazak, veoma lep u Ricardovom sistemu, koji nastoji da pokaže kako se zakon vrednosti ostvaruje uprkos »motivima« kupaca i prodavaca.

||844| Inače se Macovo izlaganje u »notes« razlikuje od njegovog izlaganja u *Principles* samo u sledećem:

U *Principles* on razlikuje »realne vrednosti« i »relativne vrednosti«, pa veli da su obe »u običnim uslovima« jednake, »u stvarnosti«, pak,

¹ pri otuđivanju

ne smeju biti jednake ako treba da rezultat bude profit. On, dakle, samo kaže da »stvarnost« protivreći »principu«.

U »notes« on razlikuje tri vrste vrednosti. »Realnu vrednost«, »relativnu vrednost« robe u njenoj razmeni za druge robe, i relativnu vrednost robe razmenjenu za rad. »Relativna vrednost« robe u njenoj razmeni za drugu robu je njena *realna* vrednost *izražena* u drugoj robi. Ili u »ekvivalentu«. Naprotiv, njena relativna vrednost u razmeni za rad je njena *realna* vrednost *izražena* u nekoj drugoj realnoj vrednosti, koja je veća od nje same. To jest, njegova vrednost je razmena za veću vrednost, za neekvivalent. Da je razmenjena za ekvivalent u radu, ne bi bilo profita. Vrednost robe u njenoj razmeni za rad je veća vrednost.

Problem: Ricardovo određenje vrednosti protivreći razmeni robe za rad.

Macovo rešenje: U razmeni robe za rad ne postoji zakon vrednosti, već njegova suprotnost. Inače se profit ne bi mogao objasniti. [Medutim] za nj kao rikardovca profit treba da se objasni zakonom vrednosti.

Rešenje: Zakon vrednosti (u ovom slučaju) je profit. »U stvarnosti« Mac kaže samo ono što kažu i protivnici Ricardove teorije, naime da kad bi važio zakon vrednosti u razmeni između kapitala i rada, *ne bi bilo profita*. Oni kažu da je zbog toga Ricardov zakon vrednosti pogrešan. On kaže da zakon *za ovaj slučaj*, koji on [ovim zakonom] treba da objasni, ne postoji; da se u ovom slučaju pod »vrednošću« razume nešto drugo.

Iz ovoga se vidi da MacCulloch ništa ne razume od Ricardovog zakona. Inače bi morao da kaže: Profit u razmeni roba koje se razmenjuju srazmerno radnom vremenu objašnjava se time što robe sadrže »neplaćeni« rad. Dakle, nejednaka razmena kapitala i rada objašnjava razmenu roba po njihovoj vrednosti i profit koji se u ovoj robnoj razmeni realizuje. Umesto toga on kaže: Robe koje sadrže jednako radno vreme komanduju jednakim suviškom rada koji one ne sadrže. Na taj način on namerava da Ricardove postavke pomiri sa Malthusovim, unoseći identičnost između određivanja vrednosti roba radnim vremenom i određivanja vrednosti roba komandovanjem nad radom. Ali šta to znači: Robe koje sadrže jednako radno vreme komanduju u *podjednako* meri većom količinom rada no što je rada u njima sadržano? To ne znači ništa drugo već: Roba koja sadrži neko *određeno* radno vreme komanduje određenom količinom viška rada, [više rada] nego što sadrži. Da to ne važi samo za robu A u kojoj je sadržano x radno vreme, nego i za robu B u kojoj je isto tako sadržano x radno vreme, stoji već u izrazu Malthusove formule.

Rešenje protivrečnosti kod Maca je, dakle, ovo: Kad bi važio Ricardov zakon vrednosti, profit, dakle kapital i kapitalistička proizvodnja ne bi bili mogući. To je baš ono što tvrde Ricardovi protiv-

nici. I to je ono što Mac njima odgovara, čime ih pobija. Pri tom mu uopšte ni na pamet ne pada lepota jednog objašnjenja vrednosti u razmeni za rad, koja se sastoji u ovome: *Vrednost je razmena za ne vrednost.*

[b) *Izopačavanje pojma rada njegovim protezanjem na prirodne procese. Identifikovanje razmenske i upotrebne vrednosti]*

||845| Pošto je gospodin Mac tako napustio osnovu Ricardove ekonomije, on ide još dalje pa ukida i osnovu ove osnove.

Prva teškoća u Ricardovom sistemu sastojala se u razmeni kapitala i rada u skladu sa *zakonom vrednosti.*

Druga teškoća je bila u tome što *jednaki kapitali*, ma kakvog organskog sastava, donose *jednake profite* — ili *opštu profitnu stopu.* Ovo je u stvari problem, koga on nije svestan, kako se vrednosti pretvaraju u cene koštanja.

Teškoća je došla otuda što *jednaki kapitali* nejednakog sastava — bilo da ovaj potiče iz nejednakog odnosa postojanog i promenljivog kapitala, stalnog i opticajnog kapitala ili nejednakog vremena obrta — stavljaju u pokret *nejednake* mase neposrednog rada, dakle što u procesu proizvodnje ne mogu prisvojiti ni jednake mase neplaćenog rada, dakle ni jednak višak vrednosti ili jednak višak proizvoda. Dakle, nejednaki profiti, ako profit nije ništa drugo već višak vrednosti obračunat srazmerno vrednosti ukupnog predujmljenog kapitala. *Ako je pak višak vrednosti bio nešto drugo nego (neplaćeni) rad, onda rad uopšte nije bio osnova i mera robe vrednosti.*

Teškoće koje se ovde pojavljuju video je i sam Ricardo (iako ne u njihovom opštem obliku) i konstatovao ih kao *izuzetke* od pravila vrednosti. Malthus je ovim izuzecima likvidirao pravilo, pošto su izuzeci sačinjavali pravilo. Torrens, koji takođe polemíše s Ricardom, vidi problem bar utoliko što kaže da *jednaki kapitali pokreću nejednake mase rada, pa ipak proizvode robe jednakih vrednosti, dakle da vrednost nije određena radom.* Dito Bailey itd. Mill sa svoje strane usvaja izuzetke koje je Ricardo konstatovao kao izuzetke, pri čemu mu oni, osim u jednom jedinom obliku, nisu izazivali nikakvu sumnju. Bio je jedan jedini *razlog izjednačenja* profita kapitalista i on je našao da taj razlog stoji u *protivrečnosti* s pravilom. Stvar je bila u ovome: izvesne robe ostaju u procesu proizvodnje (na primer vino u podrumu) a da se na njih ne troši nikakav rad; period u toku koga su izložene uticaju izvesnih prirodnih procesa. (Tako, na primer, dug prekid rada, koji Mill nije zabeležio, u ratarstvu, u štavionici pre nego što izvesni novi hemijski agensi mogu biti primenjeni.) Pa ipak se ovo vreme računa kao profitonosno. Vreme za koje roba nije izložena radu smatra se kao radno vreme. (To isto važi uopšte gde dolazi u obzir *duže prometno vreme.*) *Mill se izvukao iz neprilike tako što je tako reći sam*

sebe »slagao« kad je rekao da se vreme za koje vino, na primer, leži u podrumu može smatrati kao vreme za koje ono usisava rad, iako to, prema pretpostavci, u stvarnosti nije slučaj. Inače bi se moralo reći da »vreme« stvara profit, a vreme kao takvo je »Schall und Rauch«⁽⁴⁸⁾, zvuk i dim. Na ovaj Millov galimatijas nadovezuje se Culloch ili ga, bolje reći, reprodukuje na svoj obični naduvani plagijatorski način u jednom opštem obliku, u kome latentni nesmisao dolazi na videlo, a poslednji ostatak Ricardovog sistema, kao uopšte sveg ekonomskog mišljenja, srećno je uklonjen.

Gore navedene teškoće svode se pri bližem posmatranju opet na sledeću teškoću:

Deo kapitala koji u obliku roba ulazi u proces proizvodnje, kao materijal i sredstvo za rad, ne dodaje proizvodu nikada više vrednosti nego što je ima pre proizvodnje. Jer, on ima vrednost samo ukoliko je otelovljeni rad. I svojim ulaženjem u proces proizvodnje rad koji je u njemu sadržan ne menja se ni na koji način. On je u tolikoj meri nezavisan od procesa proizvodnje u koji ulazi i toliko zavisn od društveno određenog rada potrebnog za njegovu vlastitu proizvodnju, da se njegova vlastita vrednost menja ako se za njegovu reprodukciju iziskuje više ili manje radnog vremena no što je u njemu sadržano. Kao vrednost, ovaj deo kapitala ulazi stoga nepromenjen u proces proizvodnje i nepromenjen iz njega izlazi. Ukoliko on uopšte stvarno u nj ulazi i menja se, to je onda promena koja nastaje na njegovoj *upotrebnoj vrednosti*, na njemu samome kao *upotrebnoj vrednosti*. I sve operacije koje se vrše na sirovini, ili koje izvršuje sredstvo za rad, samo su procesi koji se na njima vrše kao određenim sirovinama itd. i određenim sredstvima za rad (vretena itd.), procesi njihove upotrebne vrednosti, koji kao takvi nemaju nikakve veze s njihovom razmenschom vrednošću. Razmenschka vrednost se održava u ovoj [846] promeni. To je sve.

Drukčije je s delom kapitala koji se razmenjuje za radnu snagu. Upotrebna vrednost radne snage jeste — *rad*, element koji stvara razmenschku vrednost. Time što je rad koji radna snaga daje u industrijskoj potrošnji veći od rada potrebnog za njenu vlastitu reprodukciju, koji daje ekvivalent najamnine, vrednost koju kapitalista razmenjuje s radnikom veća je od cene koju je on platio za ovaj rad. Iz toga proizlazi, pretpostavljajući jednaku stopu eksploatacije rada, da od dva jednaka kapitala onaj koji pokreće manje živog rada, bilo zato što njegov promenljivi deo od samog početka stoji u manjoj srazmeri prema postojanom, bilo zato što je [duže] vreme prometa ili vreme proizvodnje za koje se ne razmenjuje za rad, ne dolazi s njime u kontakt, ne apsorbuje ga — da ovaj kapital stvara manje viška vrednosti i uopšte robu manje vrednosti. Kako onda stvorene *vrednosti* ipak mogu da budu *jednake* i viškovi vrednosti da stoje u srazmeri prema predujmljenom kapitalu? Ricardo nije na ovo mogao odgovoriti zato što je pitanje ovako postavljeno *apsurdno*, pošto se u stvari ne pro-

izvode ni jednake vrednosti ni [jednaki] viškovi vrednosti. Ricardo, međutim, nije shvatio genezu opšte profitne stope, stoga ni pretvaranje vrednosti u cene koštanja, koje se od njih specifično razlikuju.

Međutim, Mac uklanja teškoću oslanjajući se na glupavi Millov »izgovor«. Nezgoda se otklanja tako što se jednom frazom uklanja karakteristična razlika iz koje ta nezgoda potiče. Karakteristična razlika je ova; upotrebna vrednost radne snage je rad, zato ona stvara razmensku vrednost. Upotrebna vrednost drugih roba je — upotrebna vrednost za razliku od razmenske vrednosti, zbog čega nikakva promena kroz koju ova upotrebna vrednost prolazi ne menja njenu predestiniranu razmensku vrednost. Nezgoda se otklanja tako što se upotrebne vrednosti nazivaju — razmenskom vrednošću, a operacije kroz koje one prolaze kao upotrebne vrednosti, usluge koje one vrše u proizvodnji nazivaju se — *radom*. Tako se u običnom životu govori o radnoj stoci, mašinama radilicama, i kaže, svakako u poetskom smislu, da gvožđe u vatri radi ili radi kad stenje pod udarom čekića. Ono čak i viče. *I ništa nije lakše dokazati nego to da je svaka »operacija» rad, jer je rad jedna — operacija. Isto se tako može dokazati da sve telesno ima oset, jer sve što oseća je — telesno.*

»Rad se s pravom može definisati kao svaki vid akcije ili operacije, — bilo da ga obavlja čovek, niže životinje, mašine ili prirodne snage, — koji teži za tim da proizvede izvestan željeni rezultat.« (Isto, str. 75 [napomena I].)

A ovo se nipošto ne odnosi [samo] na instrumente za rad. To važi prema suštini, isto tako i za sirovine. Na vuni se vrši fizička akcija ili operacija kad ona apsorbuje boju. Uopšte ni na jednu stvar ne može se delovati fizički, mehanički, hemijski itd. »da bi se proizveo željeni rezultat, a da sama ta stvar ne reaguje. Ona, dakle, ne može biti prerađena a da sama ne radi. I tako sve robe koje ulaze u proces proizvodnje povećavaju vrednost ne samo time što se održava njihova vlastita vrednost nego i time što usled toga stvaraju novu vrednost »radeći«, što nisu samo opredmećeni rad. Time su, naravno, uklonjene sve teškoće. U stvari, to je samo perifraza. Prekrštavanje Sayovih »proizvodnih usluga kapitala«, »proizvodnih usluga tla« itd., protiv čega Ricardo stalno polemíše, i protiv čega Mac, mirabile dictu¹, u tim istim »Dissertation« ili »Note« polemíše, u kojima se razmeće svojim pronalaskom koji je uzeo od Miilla i ulepšao ga. Prema Sayu on se razmeće reminiscencijama na Ricarda i seća se da su one »proizvodne usluge« u stvari samo svojstva koje stvari u procesu proizvodnje ispoljavaju kao *upotrebne vrednosti*. Ali, naravno, kad ove »proizvodne usluge« obeleži svetotajnim imenom *rad*, onda se sve to menja.

[1847] *Pošto je Mac robe srećno pretvorio u radnike*, samo se po sebi razume da ovi radnici dobijaju i platu, te da se njima osim njihove vrednosti koju oni imaju kao »akumulisani rad« mora platiti još

¹ strašno je i reći

i plata za njihove »operacije« ili »akcije«. Ovu platu roba trpaju [per] procura¹ kapitalisti u svoj džep. Ona je »plata za akumulisani rad«, alias² profit. I time je (po mišljenju McCullocha) dokazano da jednaki profit jednakih kapitala, bilo da oni stavljaju u pokret više ili manje rada, neposredno proizlazi iz određivanja vrednosti *radnim vremenom*.

Kao što je već rečeno, najčudnije je to što u istom trenutku kad Mac, polazeći od Milla, prisvaja Saya, on protiv Saya govori Ricardovim frazama. Kako on doslovno prepisuje Saya, samo što tamo gde Say govori o *akciji*, on tu akciju zove — *rad*, može se najbolje videti iz sledećih mesta kod Ricarda, gde Ricardo polemiše protiv Saya:

»Gospodin Say . . . prigovara mu« (A. Smithu) »da zapada u zabludu kad, *jedino čovekovom radu* pripisuje sposobnost da stvara vrednost. Tačnije istraživanje pokazuje nam da vrednost nastaje iz akcije rada, ili bolje rečeno iz čovekove trudoljubivosti u zajednici sa *akcijom omih snaga* koje daje priroda, i sa *akcijom kapitala*. Njegovo nepoznavanje ovoga principa sprečilo ga je da postavi pravu teoriju uticaja mašina na proizvodnju bogatstva.«⁽⁴⁹⁾. U suprotnosti sa shvatanjem Adama Smitha govori Say . . . o vrednosti koju robama daju prirodne snage . . . ali ove prirodne snage, mada veoma povišavaju *upotrebnu vrednost*, nikada ne dodaju robi *razmensku vrednost*, o kojoj govori g. Say (*David Ricardo*, [The] *Principles of Political Economy . . .*], third ed., London 1821, p. 334 - 336.) »Mašine i prirodne snage mogu u velikoj meri povećati bogatstvo neke zemlje, ali nikada ne mogu . . . nešto dodati vrednosti ovoga bogatstva.« (Isto, str. 335 [napomena].)

Ricardo, kao i svi ekonomisti od značaja [dakle i] A. Smith (iako je jednom u momentu dobrog raspoloženja vola nazvao proizvodnim radnikom), ističe rad kao *ljudski*, pa i više, kao društveno određenu *ljudsku delatnost*, kao jedini izvor vrednosti. Ricardo se razlikuje od drugih ekonomista upravo doslednošću kojom shvata vrednost roba kao puko »predstavljanje« društveno određenog rada. Svi ovi ekonomisti su utoliko, više ili manje, spremni, Ricardo više od ostalih, da razmensku vrednost *stvari* shvate kao puki izraz, kao specifično društveni oblik proizvodne delatnosti ljudi, kao nešto *totu genere*³ različito od stvari i njihove upotrebe kao stvari, bilo u industrijskoj bilo u neindustrijskoj potrošnji. Njima je vrednost u stvari samo materijalno izraženi odnos proizvodne delatnosti ljudi, radova između sebe. Ricardo navodi protiv Saya izričito kao svoje mišljenje reči Destutt de Tracyja:

»Pošto je izvesno da su jedino naše fizičke i duhovne sposobnosti naše prvobitno bogatstvo, *primena ovih sposobnosti*« (ljudskih sposobnosti), »rad bilo koje vrste« (dakle, rad kao ostvarenje ljudskih sposobnosti), »jeste naše jedino prvobitno blago i njihovom primenom stalno se proizvode stvari koje nazivamo bogat-

¹ po ovlašćenju — ² zapravo — ³ potpuno

stvom... Isto je tako pouzdano da sve te stvari predstavljaju samo rad koji ih je stvorio, te ako imaju jednu vrednost ili čak dve različite vrednosti, one mogu ove izvesti samo iz rada iz koga proističu.» (David Ricardo, isto, str. 334.)

Dakle, robe, stvari uopšte su vrednosti samo kao predstavljanja ljudskog [848] rada; ne utoliko ukoliko su one nešto za sebe kao stvari, nego ukoliko su otelovljenja društvenoga rada.

I neko se usudio da kaže da je bedni Mac doterao Ricarda do krajnosti, on koji, u svojoj lakomislenoj težnji da Ricardovu teoriju s njenim suprotnostima eklektički »iskoristi«, identifikuje njen princip celokupne ekonomije, sam rad, kao ljudsku delatnost i društvenu određenu ljudsku delatnost, s fizičkom itd. akcijom, koju imaju robe kao upotrebne vrednosti, kao stvari! On koji gubi sam pojam rada!

Obezobrazivši se Millovim »izgovorom«, on prepisuje od Saya dok protiv njega polemíše rikardovskim frazama, i od Saya prepisuje upravo one fraze koje Ricardo u dvadesetoj glavi »Vrednost i bogatstvo« pobija kao iz osnove suprotne njegovim i Smithovim [shvatanjima]. (Roscher, naravno, ponavlja da je Mac do krajnosti doterani Ricardo^[50].) Samo je Mac još apsurdniji od Saya, koji »akciju« vatre, mašinerije itd. ne naziva radom. I nedosledniji. Dok, prema Sayu, vetar, vatra itd. stvaraju »vrednost«, Mac smatra da samo one upotrebne vrednosti, stvari koje se mogu monopolizovati (stvaraju vrednost), kao da se vetar ili para, ili voda upotrebljavaju kao pokretačke snage bez posedovanja vodenice, parne mašine, vodenog točka! Kao da oni koji te stvari poseduju, monopolizuju ih, a samo posedovanjem tih stvari bi se te prirodne snage mogle primeniti, nisu monopolizovali i te prirodne snage. Ja mogu imati vazduha, vode itd. koliko hoću. Ali kao proizvodne snage ja ih imam samo kad imam robe, stvari čijom upotrebom one deluju kao takve snage! Tako, dakle, stoji Mac još ispod Saya.

U ovoj vulgarizaciji Ricarda mi, dakle, vidimo najpotpunije i najlakomislenije likvidiranje njegove teorije.

»Medutim, ukoliko je taj rezultat« (akcijom ili operacijom neke stvari proizvedeni rezultat) »postignut radom ili operacijom prirodnih snaga koje se ne mogu monopolizovati ili prisvojiti od strane većeg ili manjeg broja individua uz isključenje drugih, on nema nikakve vrednosti. Što ove snage obavljaju, obavljaju zabadava«. (J.R. McCulloch [u Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, vol. IV, Edinburgh 1828], p. 75 [napomena I].)

Kao da ono što pamuk, vuna, železo ili mašine obavljaju ne bi takođe bilo »zabadava« obavljeno. Mašina se plaća, operacija mašina se ne plaća. Upotrebna vrednost nijedne robe ne staje ništa pošto je plaćena njena razmenska vrednost.

»Čovek koji prodaje ulje ništa ne traži za njegova prirodna svojstva. Pri proceni svojih troškova on izračunava vrednost rada koji je upotrebio u svom poslu,

i to je vrednost ulja.« (H.C. Carey, *Principles of Political Economy* . . . , part. I, Philadelphia 1837, p. (47.)

Protiv Saya Ricardo je bio isticao da akcija mašina, na primer, isto tako ne staje ništa kao ni vetar ili voda.

«Usluge koje prirodne snage i mašine za nas obavljaju . . . korisne su nam . . . samo usled toga što umnožavaju upotrebne vrednosti; ali pošto one obavljaju svoj rad *besplatno* . . . , njihova pomoć koju nam one pružaju ništa ne dodaje *razmenskoj vrednosti*.« (David Ricardo [*The Principles of Political Economy* . . . , third ed., London 1821], p. 336/337.)

Mac, dakle, nije razumeo ni najprostije Ricardove postavke. Ali taj prepređenko misli: Ako upotrebna vrednost pamuka, mašinerije itd. ništa ne staje, ako se za nju osim njene razmenske vrednosti ništa ne plaća, onda će ovu upotrebnu vrednost, naprotiv, *prodati* oni koji upotrebljavaju pamuk, mašine itd. Oni prodaju ono što njih nije ništa stajalo.

||849| Grubu oskudicu u mislima kod ovoga gospodina možemo videti i u tome što on, pošto je usvojio Sayov »princip«, ipak veoma opširno, sa mnogo emfaze, izlaže zemljišnu rentu, prepisujući je od Ricarda.

Pošto je zemlja »prirodna snaga . . . koju može monopolizovati ili prisvojiti veći ili manji broj individua uz isključenje drugih«, to njena prirodno-vegetativna akcija, *ili* »rad«, njena proizvodna snaga, ima *vrednost*, i tako se renta objašnjava proizvodnom snagom zemlje, kao kod fiziokrata. Ovo je ubedljiv primer kako Mac vulgarizuje Ricarda. S jedne strane, on prepisuje Ricardova razlaganja, koja imaju smisla samo na osnovi Ricardovih pretpostavki, a s druge strane, usvaja od drugih (pridržavajući sebi pravo samo »nomenklature« ili manje promene) direktne negacije ovih pretpostavki. Trebalo je da kaže: »Renta je plata zemlje«, koju vlasnik trpa u džep.

«Ako neki kapitalista izdaje jednake sume da bi platio najamnine radnicima, izdržavanje konja i najam mašine, i ako ljudi, konji i mašine izvrše *jednaku količinu rada*, njegova vrednost biće *očigledno* ista bilo da su ga izvršili ljudi, konji ili mašina.« (Isto, str. 77.)

Ovo, drugim rečima, znači: Vrednost proizvoda upravlja se prema vrednosti predujmljenog kapitala. To je problem koji valja rešiti. Izricanje problema je prema Macu »očigledno« njegovo rešenje. No pošto mašina, na primer, obavlja veću količinu rada od radnika koje je zamenila, onda je još »očiglednije« da bi vrednost proizvoda mašine morala rasti umesto padati, u poređenju s proizvodima ljudi koji »obavljaju isti rad«. Pošto mašina proizvodi možda deset hiljada komada dok čovek jedan, i svaki komad ima *istu vrednost*, onda bi proizvod mašine bio deset hiljada puta skuplji od proizvoda »čoveka«.

Uostalom, u svojoj težnji da se razlikuje od Saya tim što vrednost ne stvara dejstvo prirodnih snaga, nego samo dejstvo monopolizovanih

ili radom proizvedenih izvora snaga, Mac se, u nemogućnosti da stvar izvede do kraja, ponovo vraća na Ricardovu frazu. Na primer, rad vetra proizvodi željeno dejstvo na lađu. (Proizvodi neku promenu u njoj.)

«Ali vrednost ove promene ne uvećava se operacijom ili radom odgovarajuće prirodne snage i potpuno je od toga nezavisna, već je zavisna od *mase kapitala* ili *proizvoda ranijeg rada* koji je dejstvovao zajedno s prirodnim snagama pri proizvodnji ovoga rezultata, isto onako kao što *troškovi mlevenja žita* ne zavise od akcije vetra ili vode koja pokreće mlin, nego od *mase kapitala utrošenog* pri ovoj operaciji.» (Isto, str. 79 [napomena I].)

Tu odjednom mlin dodaje žitu vrednost samo utoliko ukoliko je pri operaciji mlevenja potrošeno kapitala, »proizvoda ranijeg rada«. Dakle, ne usled toga što mlinski kamen »radi«, nego usled toga što se »trošenjem« mlinskog kamena »troši« i vrednost koju sadrži, rad koji otelovljuje.

Posle ovih lepih razlaganja Mac rezimira mudrost koju je prisvojio od Milla i Saya, čime pojam vrednosti dovodi u saglasnost sa svima protivrečnim pojavama ovako:

«U svim diskusijama o vrednosti reč *rad* znači... ili neposredan čovekov rad ili *rad kapitala* koji je čovek proizveo ili oboje.» (Isto, str. 84 [napomena uz napomenu II].)

Pod radom, [850] dakle, valja razumeti čovekov rad, zatim njegov akumulirani rad i najzad *primenu* — to jest u (industrijskoj) potrošnji razvijena fizička itd. svojstva upotrebnih vrednosti. Odvojena od ovih svojstava upotrebna vrednost nije ništa. Upotrebna vrednost ispoljava se samo u potrošnji. Dakle: pod razmenskom vrednošću proizvoda rada razumemo upotrebnu vrednost ovih proizvoda, jer se ova upotrebna vrednost sastoji samo u svome *delanju* ili, kako to Mac zove, *radu* u potrošnji, bila ova potrošnja industrijska ili ne. Vrste »operacija«, »akcija« ili »rada« upotrebnih vrednosti, isto onako kao i njihove prirodne mere, međutim su isto tako različite kao i same ove upotrebne vrednosti. Šta je dakle jedinica, njihova mera, čime ćemo ih upoređivati? To se uspostavlja zajedničkom rečju »rad«, koja se podmeće ovim potpuno različitim delanjima upotrebnih vrednosti, pošto je sam rad sveden na reč »operacija« ili »akcija«. Vulgarizacija Ricarda završava, dakle, sa identičnošću upotrebne vrednosti i razmenske vrednosti, koju bezuslovno moramo smatrati kao poslednji i najnezgrapniji izraz raspadanja škole kao škole.

«*Profit kapitala* je samo drugi naziv za *platu za akumulirani rad* (Mac, *Principles etc.*, 1825, p. 291),

to jest drugi naziv za platu koja se plaća robarima za usluge koje one vrše u proizvodnji kao *upotrebne vrednosti*.

Sa ovom platom za akumulisani rad ima ta stvar, uostalom, kod g. McCullocha još svoju posebnu misterioznu stranu. Već smo spomenuli da apstrahujući njegova prepisivanja od Ricarda, Milla, Malthusa i Saya, koja sačinjavaju stvarni fond njegovih spisa, on sam svoj »akumulisani rad« stalno preštampava pod raznim naslovima, pri čemu uvek »mnogo uzima« od onoga što je jednom već naplatio. Ovaj manir vučenja »plate za akumulisani rad« opširno je izložen već 1826. u njegovom vlastitom spisu. I kakve sve podvige nije McCulloch od 1826. do 1862. izvršio u ovom »uzimanju« od plata za akumulisani rad!^[51] (I ovu bednu frazu prisvaja Roscher u svojstvu Tukidida.)

Pomenuti spis nosi naslov: *Mordecai Mullion, Some Illustrations of Mr. McCulloch's Principles of Political Economy*, Edinburgh 1826^[52]. Tu se pokazuje kako se naš pustolov proću. Devet desetina prepisao je od A. Smitha i Ricarda itd., ostalu desetinu od svoga vlastitog akumulisanog rada, »koji on bez ikakvog stida i srama jednako ponavlja«. Mullion, na primer, pokazuje kako je MacCulloch *iste članke* prodavao kao nove radove ne samo naizmenično u »Edinburgh Review«^[53], u »Scotsman«-u^[54] »Encyclopaedii Britannici« kao vlastite »Dissertations«, kao nove radove, nego kako je on, na primer, u raznim godištima »Edinburgh Review« *iste članke doslovno* ponovo preštampavao, samo s nekim transpozicijama i pod novom firmom. U vezi s tim, o »ovome neverovatnom piskaralu«, »ovome najekonomičnijem od svih ekonomista« Mullion kaže:

»Članci g. McCullocha toliko malo liče na nebeska tela koliko je to samo moguće, ali u jednom pogledu oni liče na ove veličanstvene luče — oni se u određenim periodima vraćaju.« (Isto, str. 21.)

Nikakvo čudo što McCulloch veruje u »platu za akumulisani rad«. Reputacija gospodina Maca pokazuje šta sve mogu postići pustolovi svojom bestidnošću.

||850a| Kako McCulloch eksploatiše neke Ricardove stavove da bi se pravio važan, vidi između ostaloga »Edinburgh Review«, mart 1824 (ta pisanija nosi naslov: *Considerations on the Accumulation of Capital*), gde je ovaj prijatelj »plate za akumulisani rad« napisao istinsku jeremijadu o padu profitne stope.

»Pisac... izražava svoj strah koji mu zadaje *pad profita* na sledeći način: „Izgled prosperiteta koji pruža Engleska varljiv je. Epidemija siromaštva potajno je zahvatila množinu građana i temelji moći i veličine nacije su uzdrmani... Gde je kamatna stopa niska kao u Engleskoj, profitna stopa je takođe niska, i prosperitet nacije prešao je svoju najvišu tačku.“ Ove tvrdnje moraju iznenaditi svakog onog ko poznaje sjajni položaj Engleske.« ([McCulloch, *Discours sur l'économie*, traduit par] *Prévoist*, p. 197.)

Gospodina Maca nije uznemiravalo to što »zemlja« dobija bolju »platu« od »železa, opeka itd.« Uzrok mora ležati u tome što »radi« priležnije. |XIV - 850a|.

||XV - 925| <Ponekad i čoravo svinčje nađe neki žir, pa tako i McCulloch u sledećem; ali i ovo je, kako on shvata, samo nedoslednost, pošto on višak vrednosti ne razlikuje od profita. Drugo, to je opet jedan od njegovih plitkoumnih eklektičkih plagijata. Prema takvima, kao što je Torrens itd., koji vrednost određuju kapitalom, a i prema Baileyu, profit treba razmatrati u odnosu prema kapitalu (predujmljenom). Oni ne identifikuju, kao Ricardo, profit i višak vrednosti, no samo zato što uopšte nemaju potrebe da objasne profit na bazi vrednosti, što oblik u kome se višak vrednosti pojavljuje — *profit*, kao odnos viška vrednosti prema predujmljenom kapitalu — uzimaju za prvobitni oblik, u stvari pojavni oblik samo prevode u reči.

Mesta kod Maca, koji je rikardovac a prepisuje od Ricardovih protivnika — bez posredovanja —, glase:

Ricardovo pravilo [da do povećanja profita može doći samo padanjem najamnina, a do pada profita samo povišenjem najamnina] važi samo u slučajevima kad *produktivnost industrije ostaje nepromenjena*. (McCulloch, *The Principles of Political Economy* . . . , London 1825, p. 373.) To jest proizvodnost industrije koja isporučuje postojani kapital.

«Profiti zavise od srazmere u kojoj stoje prema kapitalu koji ih je proizveo, a ne od srazmere prema najamnini. Ako se proizvodnost industrije uopšte udvostruči, i ako se ovaj tako dobijeni suvišak podeli između kapitaliste i radnika, proporcija između kapitaliste i radnika ostaje ista mada je *stopa profita* u odnosu na predujmljeni kapital porasla.» (Isto, str. 373/374.)

Čak bi se i u ovom slučaju moglo reći, kao što i Mac primećuje, da je najamnina u odnosu prema proizvodu relativno pala zato što je *profit* porastao. (No u ovom slučaju je porast profita uzrok padanju najamnina.) Ovaj račun zasniva se na pogrešnom načinu da se najamnina obračunava kao udeo u proizvodu, i g. J. St. Mill, kao što smo ranije videli^[55], ide za tim da ovim sofističkim putem uopšti Ricardov zakon.> |XV - 925||

5. Wakefield [*Nekoliko zamerki Ricardovoj teoriji o vrednosti rada i o zemljišnoj renti.*]

||XIV - 850a| Prave Wakefieldove zasluge u shvatanju kapitala osvetljene su u ranijem odeljku o *pretvaranju viška vrednosti u kapital*^[56]. Ovde samo o onome što se direktno odnosi na »temu«.

«Posmatramo li rad kao robu, a kapital, proizvod rada, kao drugu robu, tada bi se, ako se vrednost ove dve robe određuje jednakim količinama rada, određena količina rada bezuslovno morala razmeniti za količinu kapitala koja je proizvedena jednakom količinom rada. *Prošli rad* razmenjivao bi se svagda za *sadašnji* rad jednakog iznosa. Ali vrednost rada u odnosu na druge robe ne određuje se jednakom količinom rada, bar utoliko ne ukoliko najamnina ne zavisi od

udela, nego od odnosa između ponude i tražnje.» (Wakefield, *Edition of Smith's «Wealth of Nations»*, London 1836, vol. I, p. 230/231, napomena.)

Prema Wakefieldu profit se, dakle, ne bi mogao objasniti kad bi vrednost rada bila plaćena.

U drugom tomu citiranog izdanja A. Smitha kaže Wakefield:

«Višak proizvoda^[87] uvek sačinjava rentu: *ali renta se može platiti i onda kad se ona ne sastoji iz viška proizvoda.* (Isto, str. 216.)

«Ako», kao u Irskoj, narodna masa spadne na to da živi od krompira, obitava u bednim kolibama, odeva se u dronjke i za dozvolu da može tako živeti daje sve što je u stanju da proizvede osim koliba, dronjaka i krompira, onda posednik zemlje na kojoj oni žive dobija više u istoj srazmeri u kojoj se oni s manjim zadovoljavaju, i onda ako se prinos kapitala i rada ne menja. *Što bedni zakupci plaćaju, to zemljoposednik trpa u svoj džep. Dakle, srozavanje životnog standarda među onima koji obrađuju zemlju je još jedan uzrok viška proizvoda . . . Padne li najamnina, to je dejstvo na višak proizvoda isto kao da se smanjio životni standard; ukupan proizvod ostao je isti, suvišak je veći, proizvođači dobijaju manje, a zemljoposednici više.* (Isto, str. 220/221.)

U ovom slučaju profit se zove *renta*, kao što se on zove *kamata* kad radnik, kao na primer u Indiji, radi s predujmovima kapitaliste (iako je sam nominalno nezavisan) i ovome mora da daje sav višak proizvoda.

6. Stirling

[*Vulgarno objašnjenje profita odnosom tražnje i ponude*]

Stirling (Patrick James), The Philosophy of Trade etc., Edinburgh 1846.

«Količina svake robe mora biti regulisana tako da ponuda takve robe stoji u manjoj srazmeri prema tražnji za njom, nego ponuda rada prema tražnji za radom. Razlika između cene ili vrednosti robe i cene ili vrednosti rada utrošenog za nju sačinjava profit ili *suvišak*, koji Ricardo prema svojoj teoriji ne može objasniti.» (Isto, str. 72/73.)

||851| Isti ovaj pisac nam kaže:

«Ako se vrednosti roba odnose saglasno svojim troškovima proizvodnje, onda se to može nazvati *nivo vrednosti.*» (Str. 18.)

Dakle, ako bi se ponuda i tražnja rada poklapale, rad bi se prodavao po svojoj *vrednosti* (ma šta Stirling mislio pod ovom vrednošću). A kad bi se poklapale tražnja robe i ponuda robe u koju je rad utrošen, roba bi se prodavala po svojim *troškovima proizvodnje*, pod čime Stirling razume *vrednost rada*. Cena roba je tada ravna vrednosti za nju utrošenog rada. A cena rada stoji na istom nivou sa svojom sopstve-

nom *vrednošću*. Tada je cena robe ravna ceni u njoj sadržanog rada. Tada, dakle, nema nikakvog profita ili suviška.

Stirling objašnjava, dakle, profit ili suvišak na sledeći način:

Ponuda rada u odnosu prema tražnji za radom mora biti veća od ponude robe u koju je rad utrošen, u odnosu prema tražnji za robom. Stvar se mora tako urediti da se roba prodaje skuplje nego što se plaća za rad koji ona sadrži.

To gospodin Stirling naziva objašnjenjem pojave suviška, dok je to samo parafraza onoga što treba da se objasni. Gledano pobliže, samo su tri slučaja moguća: [1.] Cena rada stoji na »nivou vrednosti«, tj. tražnja rada i ponuda rada odgovaraju ceni rada koja je ravna njegovoj vrednosti. Tada roba mora biti prodana *iznad* svoje vrednosti, ili se mora tako urediti da njena ponuda stoji *ispod* tražnje za njom. To je čist »*profit upon alienation*«,¹ samo je dodat uslov pod kojim je to moguće. [2.] Ili tražnja rada stoji iznad svoje ponude, a cena [rada] iznad svoje vrednosti. Onda je kapitalista platio radniku više nego što vredi njegova roba, i kupac mora kapitalisti platiti dvostruki suvišak, prvo, suvišak koji je najpre platio radniku, a zatim njegov profit. [3.] Ili cena rada stoji *ispod* njegove vrednosti, ponuda rada premašuje tražnju rada. Tada suvišak dolazi otuda što se rad plaća *ispod* svoje vrednosti i [u robu] po svojoj *vrednosti* ili se bar prodaje iznad svoje *cene*.

Ako izostavimo sve besmislice, suvišak kod Stirlinga proizlazi otuda što kapitalista kupuje rad *ispod* njegove vrednosti i u obliku robe opet prodaje *iznad* njegove cene.

Prva dva slučaja, kad ih oslobodimo smešnosti, kad proizvođač treba tako da »uredi« da svoju robu prodaje iznad njene vrednosti ili iznad »nivou vrednosti«, ne znače ništa drugo nego ovo: Ako je tražnja za nekom robom veća od njene ponude, *tržišna cena* se penje *iznad* vrednosti. Što zacemento nije nikakvo novo otkriće i objašnjava vrstu »suviška« koja ni Ricardu niti ikom drugome nije nikada zadavala ni najmanju teškoću. |XIV - 851|.

7. John Stuart Mill^[58]

[a] *Brkanje stope viška vrednosti sa stopom profita.*

Elementi koncepcije »profita pri otuđivanju«.

Zapletena koncepcija o »prađujmjenim profitima« kapitalista]

||VII - 319| U više citiranom delcu^[59], koje u stvari sadrži sve originalne ideje gospodina Johna Stuarda Milla o političkoj ekonomiji (za razliku od njegovog debelog kompendijuma^[60], kaže se u *Eseju IV »O profitu i kamati«*:

¹ profit pri otuđivanju

«Alat i sirovine stajali su prvobitno, kao i ostale stvari, samo rada... U fabricaciji alata i sirovina utrošeni rad, dodat radu koji se kasnije utrošio da bi se sirovine preradile pomoću mašina, daje ukupnu sumu rada utrošenog u proizvodnji gotovih roba... *Naknaditi kapital znači stoga samo naknaditi platu za utrošeni rad.*» ([John Stuart Mill, *Essay on some Unsettled Questions of Political Economy*, London 1844] p. 94.)

Ovo je samo po sebi pogrešno, jer utrošeni rad i plaćene najamnine nisu nipošto identični. Naprotiv, utrošeni rad jednak je sa sumom najamnine i profita. Obnoviti kapital znači obnoviti plaćeni rad (najamninu) i rad (profit) koji kapital nije platio, ali ga je prodao. Gospodin Mill brka ovde »utrošeni rad« s onim delom utrošenog rada koji plaća kapitalista koji ga upotrebljava. Ovo brkanje samo po sebi nije mnogo laskavo po njegovo razumevanje Ricardove teorije, koju on, kako tvrdi, uči.

U vezi s postojećim kapitalom valja uzgred još pomenuti: da se svaki deo postojanog kapitala svodi na prošli rad, dakle može se zamisliti da je on u nekoje vreme predstavljao profit ili najamninu ili i jedno i drugo, no čim se postojani kapital obrazovao, jedan od njegovih delova se ne može više pretvoriti ni u profit ni u najamninu, kao na primer seme itd.

Mill ne razlikuje višak vrednosti od profita. Za *profitnu stopu* (što je tačno za višak vrednosti već pretvoreni u profit) on kaže da je jednaka srazmeri cene proizvoda prema ceni njegovog sredstva za proizvodnju (uračunavši rad). (Vidi str. 92/93.) A ujedno hoće da zakone *profitne stope* izvede neposredno iz Ricardovog zakona, gde Ricardo u isti koš trpa višak vrednosti i profit [i da pokaže] da »profit zavisi od najamnine, da raste ako najamnina pada, i pada ako najamnina raste«.

Sam gospodin Mill nije baš sasvim načisto s *pitanjem* koje bi hteo da reši. Stoga ćemo ukratko formulirati *njegovo* pitanje pre no što čujemo njegov odgovor. Profitna stopa je odnos viška vrednosti prema *ukupnoj sumi* predujmljenog kapitala (postojani kapital i promenljivi kapital zajedno), dok je sam višak vrednosti suvišak količine rada koju radnik radi preko količine rada koja mu je bila predujmljena u najamnini; dakle, višak vrednosti posmatra se samo u odnosu na promenljivi ili za najamninu izdati kapital, a ne na sav kapital. Stopa viška vrednosti i stopa profita su stoga dve različite stope, mada je sam profit samo sub certa specie¹ posmatrani višak vrednosti. Tačno je kad se o stopi viška vrednosti kaže da isključivo zavisi od najamnine, raste kad najamnina pada, i pada kad najamnina raste. (A to reći za masu viška vrednosti bilo bi pogrešno, pošto višak vrednosti zavisi ujedno ne samo od stope u kojoj se višak rada pojedinog radnika prisvaja, nego ujedno i od mase (broja) jednovremeno eksploatisanih radnika.) Na profitnu

¹ pod određenim uglom

stopu — pošto je ona odnos viška vrednosti prema ukupnoj vrednosti predumljenog kapitala — utiču, naravno, i određuju je padanje ili penjanje viška vrednosti, dakle padanje ili penjanje najamnine; ali osim ove odredbe profitna stopa uključuje još i §320 [odredbe] koje su od toga nezavisne i ne mogu se neposredno na to svesti.

Gospodin J. St. Mill, koji, s jedne strane, s Ricardom *neposredno* identifikuje profit i višak vrednosti, s druge strane, *profitnu stopu* (pobuden polemičkim obzirima prema antikardovcima) shvata ne u Ricardovom smislu, nego u njenom pravom smislu, kao *odnos* viška vrednosti prema ukupnoj vrednosti predumljenog kapitala (promenljivog i postojanog kapitala), trudi se da dokaže da je profitna stopa *neposredno* određena zakonom koji određuje višak vrednosti i da se prosto svodi na to, da ukoliko je manji deo njegovog radnog dana koji radnik prisvaja za se, utoliko je veći deo koji pripada kapitalisti, i vice versa. Sada da vidimo njegove muke, pri čemu je najgore to što on ne kaže jasno koji problem zapravo želi da reši. Da je on problem tačno formulisao, ne bi ga mogao *ovako* pogrešno rešiti.

On, dakle, kaže:

«Mada je tačno da su alati, sirovine i same zgrade proizvodi rada, ipak se *celokupnost* njihove vrednosti ne može svesti na najamnine radnika koji su ih proizveli.» (Napred je rekao: naknađivanje kapitala je naknađivanje najamnina.) «Treba uračunati i profite koje su kapitalisti postigli na te najamnine. Poslednji proizvođači kapitalista mora od toga proizvoda naknađiti ne samo *najamnine* koje je platio on i proizvođač alata već i profit proizvođača alata koji je on predujmio od svog vlastitog kapitala.» (Isto, str. 98.) «Profiti», dakle «ne predstavljaju samo *suvišak* po naknadi troškova; oni ulaze i u same troškove. Kapital se troši delom u plaćanju i vraćanju najamnina, a delom u plaćanju profita drugih kapitalista, čije je sadejstvo bilo potrebno za proizvođenje sredstava za proizvodnju.» (Isto, str. 98/99.) «Neki artikal može stoga da bude *proizvod iste količine rada kao i ranije*, pa da se ipak *njegovi troškovi proizvodnje smanje* ako *deo profita* koji poslednji proizvođač mora platiti ranijim proizvođačima može da bude ušteden... Pa ipak ostaje potpuno tačno da se profitna stopa menja u obrnutoj srazmeri sa troškovima proizvodnje najamnina.» (Isto, str. 102/103.)

Naravno, mi tu uvek polazimo od pretpostavke da je cena neke robe ravna njenoj vrednosti. Na toj osnovi i sam g. Mill vrši istraživanje.

Pre svega, u gore citiranom načinu izlaganja profiti imaju veoma izrazito izgled profita upon alienation; ali ostavimo to. Ništa nije pogrešnije nego da je neki artikal (ako se prodaje po svojoj *vrednosti*) «proizvod iste količine rada kao i ranije» i da u isti mah usled neke okolnosti «troškovi proizvodnje toga artikla mogu biti smanjeni». (Osim u smislu kako sam ga ja prvi postavio, gde razlikujem troškove proizvodnje artikla od troškova proizvodnje kapitaliste, pošto ovaj jedan deo tih troškova proizvodnje ne plaća^[61]). U ovom slučaju je stvarno tačno i to da on svoj profit ostvaruje isto tako iz neplaćenog

viška rada njegovih vlastitih radnika, kao što ga može i ostvariti na taj način da kapitalisti koji mu liferuje njegov postojani kapital *manje plati*, tj. ovom kapitalisti ne plati jedan deo viška rada koji je sadržan u njegovoj robi i koji ovaj kapitalista nije platio (koji usled toga čini njegov profit). Ovo izlazi uvek na to da on robu plaća *ispod* njene vrednosti. Profitna stopa (dakle odnos viška vrednosti prema ukupnoj vrednosti predujmljenog kapitala) može rasti kako usled toga što ista količina predujmljenog kapitala postaje objektivno jeftinija (zbog povećanja proizvodnosti rada u oblastima proizvodnje koje proizvode postojani kapital), kao i usled toga što on postaje subjektivno jeftiniji za kupca, tim što ga plaća *ispod* njegove vrednosti. *Za njega* je to onda rezultat manje količine rada.)

||321| Što Mill najpre kaže, to je da se za kapitalistu koji proizvodi krajnju robu *postojani kapital* ne svodi samo na najamnine nego i na profite. Tok misli je pri tom ovaj:

Kad bi se svodio samo na najamnine, profit bi bio suvišak krajnjeg kapitaliste po naknadi svih najamnina (<i svi (plaćeni) troškovi proizvoda svodili bi se na najamnine>), iz kojih bi se sastojala celokupnost predujmljenog kapitala. Ukupna vrednost predujmljenog kapitala bila bi jednaka s ukupnom vrednošću najamnina koje su sadržane u proizvodu. Profit bi bio suvišak preko toga. A pošto je profitna stopa jednaka sa srazmerom ovog suviška prema ukupnoj vrednosti predujmljenog kapitala, ova stopa bi očigledno rasla ili padala u srazmeri ukupne vrednosti predujmljenog kapitala, tj. *vrednosti najamnina*, čija ukupnost sačinjava predujmljeni kapital. (Međutim, ovaj prigovor je apsurdan kad se posmatra *opšti* odnos najmnine i profita. Od celog proizvoda g. Mill bi morao staviti na jednu stranu samo onaj deo koji se svodi na profite (svejedno da li ih plaća *poslednjem* ili prethodnim kapitalistima, koji su učestvovali u proizvodnji robe), a deo koji se svodi na najmninu na drugu stranu, i tako bi suma profita ostala i dalje ravna suvišku preko vrednosti najmnina, i Ricardova »obrnuta srazmera« mogla bi se neposredno izvesti iz profitne stope. Međutim, nije istina da se celokupnost predujmljenog kapitala svodi na profit i najmninu.) Ali predujmljeni kapital svodi se ne samo na najmnine nego i na predujmljene profite. Profit ostaje, dakle, ne samo kao suvišak preko predujmljenih najmnina nego i preko predujmljenih profita. Prema tome, *profitna stopa* nije određena samo suviškom preko najmnine nego i suviškom krajnjeg kapitaliste preko sume najmnina i profita, čiji zbir, prema pretpostavci, sačinjava sav predujmljeni kapital. Ova stopa može se, dakle, očigledno menjati ne samo penjanjem i padanjem najmnine nego i penjanjem i padanjem profita. I kad bismo ostavili po strani promenu stope, ukoliko ona dolazi od penjanja i padanja najmnina; kad bismo pretpostavili, što u praksi x puta nastupa, da se vrednost najmnina, to jest njihovi troškovi proizvodnje, radno vreme koje one sadrže, ne menjaju, da su postojani — onda bismo putem

kojim nas vodi g. Mill došli do lepog zakona da penjanje i padanje profitne stope zavise od padanja ili penjanja profita.

•Troškovi proizvodnje se smanjuju kad deo profita koji poslednji proizvođač plaća ranijim proizvođačima može biti ušteđen.•

Ovo je u stvari sasvim tačno. Uzmemo li da nikakav deo profita ranijih proizvođača ne bi predstavljao višak profita — profit upon alienation, kao što kaže James Steuart — onda je svaka ušteta jednog »dela profita« (ukoliko se ona ne postiže time što kasniji proizvođač podvaljuje ranijem, tj. ne plaća mu celu vrednost koju njegova roba sadrži) ušteta u količini rada koja je potrebna za proizvođenje te robe. (Mi ovde apstrahujemo profit koji se, na primer, plaća za vreme kad kapital za vreme proizvodnje leži neiskorišćen itd.) Neka su bila potrebna, recimo, dva dana da bi se sirovina, na primer ugali iz jame dopremio do fabrike, a neka je sada potreban samo još jedan dan — jedan radni dan bi bio »ušteđen«; ali to važi isto tako za deo sirovine koji se odnosi na najamninu, kao i za deo koji se odnosi na profit.

Pošto je g. Mill samom sebi objasnio da stopa *suviška* krajnjeg kapitaliste, ili uopšte profitna stopa, ne zavisi samo od neposredne srazmere najamnine i profita nego i od srazmere krajnjeg profita ili profita svakog određenog kapitala prema ukupnoj vrednosti predujm-ljenog kapitala, koja je ravna sumi promenljivog kapitala (predujmljenog za najamnine) plus postojeći kapital, da, drugim rečima, [322] profitna stopa nije određena samo odnosom profita prema delu kapitala utrošenom za najamnine, dakle ne samo troškovima proizvodnje ili vrednosti najamnine, on nastavlja:

•Pa ipak ostaje potpuno tačno da se profitna stopa menja u obrnutoj srazmeri sa troškovima proizvodnje najamnine.•

Mada je to pogrešno, ipak je tačno.

Ilustracija koju on sad daje može važiti kao klasičan primer načina na koji ekonomisti ilustruju, utoliko frapantnije što je njen pisac ujedno napisao i knjigu o logici^[62].

•Uzmimo, na primer, da 60 poljoprivrednih radnika koji dobijaju 60 kvartera žita na ime najamnine utroše stalni kapital i seme u vrednosti daljih 60 kvartera, te da je rezultat njihovih operacija proizvod 180 kvartera. Ako pretpostavimo profit od 50 odsto, seme i alat moraju biti proizvod rada 40 ljudi; jer, najamnine ovih 40 ljudi zajedno s profitom čine 60 kvartera. *Ako se proizvod sastoji iz 180 kvartera, onda je to rezultat 100 ljudi.*

•Uzmimo sada da je rad ostao isti, ali je *usled nekog pronalaska otpala potreba u stalnom kapitalu i semenu*. Prinos od 180 kvartera mogao se ranije postići samo uz izdatak od 120, a sad se može postići uz izdatak od 100.

180 kvartera rezultat su iste količine rada kao i ranije, rada 100 ljudi. Kvarter žita stoga je još proizvod $\frac{10}{18}$ rada jednog čoveka. Jer je *kwarter žita*, koji je

nagrada jednog radnika, u stvari *proizvod istog rada kao i ranije*; no pri svem tom njegovu troškovi proizvodnje su se smanjili; kvarter žita je proizvod $\frac{10}{18}$ rada jednog čoveka i ništa više; dok je ranije za njegovu proizvodnju bila potrebna ta količina rada plus izdatak u obliku naknade za profit, što je iznosilo $\frac{1}{8}$ više. Da su troškovi proizvodnje najamnine ostali nepromenjeni, profiti se ne bi mogli povećati. Svaki radnik dobio bi kvarter žita; ali kvarter žita u to vreme bio je rezultat istih troškova proizvodnje kao $\frac{11}{8}$ kvartera sada. Stoga, da bi svaki radnik mogao dobiti iste troškove proizvodnje, svaki mora primiti kvarter žita plus $\frac{1}{8}$.¹ (Isto, str. 99 - 103.)

«Ako, dakle, pretpostavimo da se radnik plaća istim artiklom koji proizvodi, jasno je da radnik, ako nastupi ma kakva ušteda u troškovima u proizvodnji ovoga artikla, a on i dalje dobija iste troškove proizvodnje kao i ranije, mora dobiti veću količinu u istoj srazmeri u kojoj je porasla proizvodna snaga kapitala. Ali ako stvar tako stoji, trošak kapitaliste biće u tačno istom odnosu prema prinosu kao i ranije i profit neće rasti. Promene u profitnoj stopi i promene u troškovima proizvodnje najamnine idu stoga ruku pod ruku i nerazdvojne su. Ricardova postavka [da profit može rasti samo ako najamnina pada] potpuno je, dakle, tačna ako se pod nižom najamninom ne razume samo najamnina koja je proizvod manje količine rada već i najamnina koja je proizvedena uz manje troškove, pri čemu se rad i raniji profiti uzimaju zajedno.» (Isto, str. 104.)

Od ove lepe ilustracije zapažimo u prvom redu to da se pretpostavlja da se žito usled nekog pronalaska proizvodi bez semena (sirovine) i bez stalnog kapitala; bez sirovine i bez sredstava za rad, dakle fabrikuje se golim ručnim radom, od vazduha, vode i zemlje. Ova [323] apsurdna pretpostavka ne krije ništa drugo sem pretpostavke da se neki proizvod proizvodi *bez postojanog kapitala*, dakle jedino novododatim radom. U ovom slučaju je, naravno, dokazano ono što je trebalo dokazati, naime da su profit i višak vrednosti identični, dakle da i profitna stopa zavisi *samo* od odnosa viška rada prema potrebnom radu. A teškoće dolaze baš otuda što se odnosom viška vrednosti [ne samo prema promenljivom delu kapitala nego i] prema postojanom delu kapitala — a ovaj odnos nazivamo profitnom stopom — stopa viška vrednosti i stopa profita jedna od druge razlikuju. Uzmemo li, dakle, da je postojani kapital = 0, onda smo teškoću nastalu egzistencijom postojanog kapitala rešili tako što smo apstrahovali egzistenciju toga postojanog kapitala. Ili smo teškoću rešili tako što smo *pretpostavili* da ona ne postoji. Probatum est¹.

Postavimo sad ovaj problem ili Millovu ilustraciju problema pravilno.

U prvoj pretpostavci imamo:

Postojani kapital (stalni kapital i seme)	Promenljivi kapital (za najamninu izdati kapital)	Ukupan proizvod	Profit
60 kvartera	60 kvartera (60 radnika)	180 kvartera	60 kvartera

¹ dokazano je

U ovom primeru se pretpostavlja da je rad dodat postojanom kapitalu ravan 120 kvartera, i 1 kvarter najamnini jednog radnog dana (ili radne godine jednog radnika, jer uprošćenja radi 365 radnih dana možemo izjednačiti s jednim radnim danom), te tako 180 kvartera sadrže samo 60 radnih dana, od kojih 30 naknađuju najamninu radnika, a 30 čine profit. Prema tome, mi u stvari pretpostavljamo da se jedan radni dan realizuje u 2 kvartera, zbog čega 60 radnika realizuju svojih 60 radnih dana u 120 kvartera, od čega 60 sačinjava njihovu najamninu, a 60 profit. Drugim rečima: pretpostavljamo da radnik polovinu radnog dana radi za sebe, za naknadu najamnine, a polovinu za kapitalistu, i time kapitalisti stvara višak vrednosti. Stopa viška vrednosti je stoga = 100, a ne 50 odsto. Nasuprot tome, profitna stopa, pošto promenljivi kapital sačinjava samo polovinu celokupnog predujmljenog kapitala, ne iznosi 60 kvartera prema 60 kvartera, dakle ne 100 odsto, nego 60 kvartera prema 120, dakle samo 50 odsto. Kad bi postojani deo kapitala bio = 0, onda bi se ceo predujmljeni kapital sastojao samo iz 60 kvartera, samo iz kapitala predujmljenog za najamnine, = 30 radnih dana; profit i višak vrednosti, pa i njihove stope, bili bi dakle istovetni. Profit bi onda iznosio 100, a ne 50 odsto. 2 kvartera žita bila bi proizvod 1 radnog dana, a 120 kvartera proizvod 60 radnih dana, iako bi 1 kvarter žita bio samo najamnina 1 radnog dana, a 60 kvartera žita samo najamnina 60 radnih dana. Drugim rečima: radnik bi dobio samo polovinu, 50 odsto svoga proizvoda, dok bi kapitalista dobio dvostruko, 100 odsto svojih izdataka.

No kako bi stvar stajala s *postojanim kapitalom* od 60 kvartera? Oni bi isto tako bili proizvod 30 radnih dana; i pretpostavimo li da su u ovom postojanom kapitalu elementi njegove proizvodnje isto tako sastavljeni da se jedna trećina sastoji od postojanog kapitala, a dve trećine od novododatog rada, da su isto tako stope viška vrednosti i profita iste, imali bismo sledeći račun:

<i>Postojani kapital</i>	<i>Promenljivi kapital</i>	<i>Ukupan proizvod</i>	<i>Profit</i>
20 kvartera	20 kvartera (najamnina za 20 radnika)	60 kvartera	20 kvartera

Profitna stopa iznosila bi opet 50 odsto, stopa viška vrednosti 100 odsto. Ukupan proizvod bi bio |324| proizvod 30 radnih dana, od čega 10 radnih dana (= 20 kvartera) prošlog rada (postojani kapital), a 20 radnih dana novododati rad 20 radnika, od kojih bi, međutim, svaki primio samo polovinu svoga proizvoda kao najamninu. 2 kvartera bila bi sada kao i pre proizvod rada 1 čoveka, iako bi sada kao i pre 1 kvarter bio najamnina za rad jednog čoveka, a 1 kvarter profit kapitalista, koji je prisvojio polovinu rada toga čoveka.

60 kvartera, višak vrednosti koji je ostvario krajnji kapitalista, sačinjavali su profitnu stopu od 50 odsto, jer ovih 60 kvartera viška vrednosti nisu bili obračunati samo prema 60 za najamninu, nego i

prema 60 kvartera predumljenih za seme i stalni kapital, dakle ukupno prema 120 kvartera.

Ako, dakle, Mill takođe računa 50 odsto profita kod kapitaliste koji je proizveo seme i stalni kapital, ukupno 60 kvartera, ako on zatim pretpostavlja da postojani i promenljivi kapital ulaze ovde u istoj proporciji kao i pri proizvodnji 180 kvartera, onda će on s pravom moći reći da je profit = 20 kvartera, najamnina = 20 kvartera i postojani kapital = 20 kvartera. Pošto je najamnina = 1 kvarter, to 60 kvartera sadrže 30 radnih dana kao i 120 svojih 60 radnih dana.

Šta, međutim, kaže Mill:

«Ako pretpostavimo profit od 50 odsto, seme i alat moraju se svesti na proizvod rada 40 ljudi; jer najmnine ovih 40 ljudi, zajedno s profitom, čine 60 kvartera».

Od prvog kapitaliste koji je uposlio 60 radnika i svakome platio 1 kvarter dnevno (tako da je utrošio 60 kvartera za najmninu), zatim 60 kvartera za postojani kapital, 60 radnih dana se ostvaruje u 120 kvartera, od čega radnici dobijaju samo 60 kao najmninu. Ili, najamnina je bila ravna samo polovini proizvoda rada 60 ljudi. 60 kvartera postojanog kapitala bili su, dakle, takođe ravni proizvodu rada 30 ljudi; kad bi se oni potpuno sveli na profit i najmninu, najamnina bi iznosila 30 kvartera, a profit 30 kvartera; dakle, najamnina je bila jednaka s radom 15 ljudi i profit isto tako. Iznosi li pak profit samo 50 odsto, to dolazi otuda što je bilo pretpostavljeno da od 30 dana, sadržanih u 60 kvartera, 10 su ravni prošlom radu (postojanom kapitalu), a samo 10 se odnosi na najmninu. Dakle, 10 dana sadržano je u postojanom kapitalu, 20 u novododatim radnim danima, od kojih, međutim, radnici rade za sebe samo 10, a 10 za kapitalistu. Gospodin Mill, međutim, tvrdi da su ovih 60 kvartera proizvod 40 ljudi, dok su malopre 120 bili proizvod 60 ljudi. U poslednjem slučaju 1 kvarter sadrži pola radnog dana (mada sačinjava najmninu za jedan ceo radni dan); u prvom slučaju bile bi $\frac{3}{4}$ kvartera ravne polovini radnog dana; međutim, trećina proizvoda (60 kvartera), predumljena za postojani kapital, ima toliku vrednost, tj. sadrži toliko radnog vremena kao i svaka druga trećina proizvoda. Da je g. Mill hteo postojani kapital od 60 kvartera potpuno razložiti na najmninu i profit, to *ništa* ne bi menjalo u količini radnog vremena koji je u njoj bio sadržan. I dalje bi to bilo 30 radnih dana; samo, pošto tu nije trebalo naknaditi nikakav postojani kapital, profit i višak vrednosti bi se poklapali. Profit je, dakle, iznosio 100 odsto, a ne 50 odsto kao maločas. Maločas je višak vrednosti takođe iznosio 100 odsto; ali profit samo 50 odsto; baš zbog toga što je postojani kapital ušao u obračun.

Ovde, dakle, imamo dvostruko pogrešan manevar g. Milla.

Kod prvih 180 kvartera teškoća se sastojala u tome što se višak vrednosti i profit nisu poklapali, jer 60 kvartera viška vrednosti nije trebalo obračunati samo prema 60 kvartera (delu ukupnog proizvoda

koji je bio ravan najamnini), nego [325] prema 120 kvartera, tj. prema postojanom kapitalu od 60 kvartera plus najamnina od 60 kvartera. Višak vrednosti je zato iznosio 100 odsto, a profit samo 50 odsto. G. Mill otklanja ovu teškoću kod 60 kvartera iz kojih se sastoji postojani kapital tako što pretpostavlja da se ovde ceo proizvod deli između kapitaliste i radnika, tj. da nikakav postojani kapital ne ulazi u obrazovanje postojanog kapitala, u 60 kvartera semena i sredstva za rad. Okolnost koju je valjalo objasniti u kapitalu I, kod kapitala II je *pretpostavljena* kao nepostojeća, čime je i problem prestao da postoji.

A drugo, pošto je pretpostavio da u vrednost 60 kvartera koji sačinjavaju postojani kapital kapitala I, ulazi samo rad, nikakav *prošti rad*, nikakav postojani kapital, da se, dakle, profit i višak vrednosti poklapaju, dakle i stope profita i viška vrednosti, da između njih ne postoji nikakva razlika, on pretpostavlja sad obrnuto, da *između njih postoji razlika* kao sub I, te stoga profit kao sub I iznosi samo 50 odsto. Da se sub I trećina proizvoda nije sastojala od postojanog kapitala, profit bi bio jednak s viškom vrednosti; celokupan proizvod sastojao se samo iz 120 kvartera = 60 radnih dana, od čega 30 prisvajaju radnici (= 60 kvartera), a 30 kapitalista (= 60 kvartera). Profitna stopa bila je tolika kolika i stopa viška vrednosti = 100 odsto. Ona je bila = 50 odsto zato što se 60 kvartera viška vrednosti nisu obračunavali prema 60 kvartera (najamnina), nego prema 120 kvartera (najamnina, seme i stalni kapital). Sub II on pretpostavlja da ne ulazi nikakav postojani kapital. On isto tako pretpostavlja da je najamnina ista, 1 kvarter. Pa ipak pretpostavlja da su profit i višak vrednosti različiti, tj. da profit iznosi samo 50 odsto, iako višak vrednosti čini 100 odsto. On u stvari pretpostavlja da 60 kvartera, trećina ukupnog proizvoda, sadrže više radnog vremena nego neka druga trećina ukupnog proizvoda, da su 60 kvartera proizvod 40 radnih dana, dok su drugih 120 bili proizvod samo 60 radnih dana.

U stvari pak ovde se pojavljuje stara zabluda profita pri otuđivanju, koji nema nikakve veze s radnim vremenom sadržanim u proizvodu, dakle ni sa Ricardovim određenjem vrednosti. Mill, naime, pretpostavlja da je najamnina koju jedan čovek dobija za jedan radni dan jednaka s proizvodom njegovog radnog dana, ili da sadrži toliko radnog vremena koliko on radi. Ako se za najamninu plaća 40 kvartera a profit je ravan 20 kvartera, onda 40 kvartera sadrže 40 radnih dana. Plaćanje 40 radnih dana ravno je proizvodu 40 radnih dana. Ako na 60 kvartera dolazi 50 odsto ili 20 kvartera profita, odatle izlazi da su 40 kvartera jednaki s proizvodom rada 40 ljudi, pošto prema pretpostavci 40 kvartera sačinjavaju najmninu, a 1 čovek dobija 1 kvarter dnevno. Odakle onda tih drugih 20 kvartera? 40 ljudi rade 40 radnih dana zato što primaju 40 kvartera. Dakle, 1 kvarter je proizvod 1 radnog dana. 40 radnih dana proizvode stoga 40 kvartera i ni jedan bušel više. Odakle onda tih 20 kvartera koji sačinjavaju profit? Stara zabluda o profitu pri otuđivanju,

o samo nominalnom povišenju cene proizvoda preko njegove vrednosti leži ovde u osnovi. Tu, međutim, ona izgleda *potpuno apsurdna* i nemoguća zato što vrednost nije predstavljena u novcu, nego u jednom alikvotnom delu samog proizvoda. Ako su 40 kvartera žita proizvod 40 radnika, koji svaki prima kao najamninu 1 kvarter dnevno ili godišnje, dakle *ceo svoj proizvod* prima kao najamninu — te ako je 1 kvarter žita, izražen u novcu, ravan 3 £, prema tome 40 kvartera = 120 £, tada se može lako zamisliti da kapitalista prodaje ovih 40 kvartera za 180 £, te tako ostvaruje profit od 60 £, 50 odsto, ravno [vrednosti] 20 kvartera. Ali ova predstava sama dolazi ad absurdum ako on od 40 kvartera koje su proizvodi 40 radnih dana i za koje plaća 40 kvartera, prodaje 60 kvartera. U njegovoj ruci nalazi se samo 40 kvartera, a on *prodaje* 60, 20 više nego što je imao za prodaju.

||326| U prvoj instanciji Mill, dakle, dokazuje Ricardov zakon, naime pogrešni Ricardov zakon, koji brka višak vrednosti i profit, sledećim povoljnim pretpostavkama:

1. da kod kapitaliste koji proizvodi postojani kapital pretpostavlja da njemu samom nije potreban nikakav postojani kapital, dakle time i čitavu teškoću koja je nastala unošenjem postojanog kapitala pretpostavlja kao *nepostojeću*;

2. da razlika između viška vrednosti i profita koju donosi sobom postojani kapital i dalje postoji, mada ne postoji nikakav postojani kapital;

3. da neko ko proizvodi 40 kvartera pšenice može da proda 60 zato što svoj ukupan proizvod prodaje nekom drugom kapitalisti kao postojani kapital, čiji je postojani kapital ravan 60 kvartera jer kapitalista II na ovih 60 kvartera ostvaruje profit od 50 odsto.

Ova poslednja apsurdnost svodi se na predstavu profita upon alienation¹, koja ovde izgleda samo zato apsurdna što profit treba da sačinjava ne nominalna vrednost izražena u novcu, nego deo samog prodatog proizvoda. Time je, dakle, g. Mill, da bi opravdao Ricarda, napustio njegovo osnovno shvatanje i vratio se daleko iza Ricarda, A. Smitha i fiziokrata.

Njegovo prvo opravdanje Ricardovog učenja sastoji se, dakle, u tome što on od njega u prvom momentu odstupa, naime odstupa od osnovnog principa da je profit samo deo vrednosti robe, dakle samo deo u njoj sadržanog radnog vremena, koji je kapitalista doduše prodao sa svojim proizvodom, *ali ga radniku nije platio*. Prema Millu, kapitalista plaća radniku ceo radni dan pa ipak ostvaruje svoj profit.

Pogledajmo kako on dalje operiše.

Jednim pronalaskom on sad ukida nužnost upotrebe semena i sredstava za rad za proizvodnju žita, tj. on ukida, kao što je već bio

¹ pri otuđivanju

učinio kod proizvođača prvih 60 kvartera semena i stalnog kapitala, nužnost postojanog kapitala za krajnjeg kapitalistu. No on je morao ovako rezonovati:

Kapitalista I ne treba sada da predujmljuje 60 kvartera za seme i stalni kapital, pošto smo rekli da je njegov postojani kapital = 0. On, dakle, treba da predujmi samo 60 kvartera za najamninu, 60 radnika, koji rade 60 radnih dana. Proizvod ovih 60 radnih dana ravan je 120 kvartera. Radnici dobijaju samo 60 kvartera. Dakle, kapitalista ostvaruje 60 kvartera profita, 100 odsto. Njegova profitna stopa je potpuno jednaka sa stopom viška vrednosti, tj. potpuno jednaka radnom vremenu koje radnici nisu radili za sebe, nego za kapitalistu. Oni su radili 60 dana. Proizveli su 120 kvartera i dobili 60 kvartera kao najamninu. Oni, dakle, dobijaju kao najamninu proizvod 30 radnih dana, iako su radili 60 radnih dana. Količina radnog vremena koja staje 2 kvartera i dalje je 1 radni dan. Od strane kapitaliste *plaćeni* radni dan i dalje iznosi 1 kvarter, tj. ravan je polovini urađenog radnog dana. Proizvod je pao za jednu trećinu od 180 na 120 kvartera; pa ipak je profit porastao za 50 odsto, naime od 50 na 100. A zašto? Od 180 kvartera jedna trećina je naknadila samo troškove postojanog kapitala, nije dakle ušla ni u profit ni u najamninu. S druge strane, 60 kvartera ili 30 radnih dana, koliko su radnici proizvodili ili radili za kapitalistu, bili su *obračunati* ne prema 60 kvartera izdatih za najamninu, ili 30 radnih dana kad su radili za sebe, nego prema 120 kvartera ili 60 radnih dana koji su bili izdati za najamninu, seme i stalni kapital. Iako su oni, dakle, od 60 dana 30 radili za sebe a 30 za kapitalistu, iako mu je izdatak kapitala za najamninu od 60 kvartera donio 120, njegova profitna stopa nije bila — 100, nego samo 50 odsto zato što je bila *drukčije* obračunata, u jednom slučaju na 2×60 , a u drugom slučaju na 60. Višak vrednosti ||327| bio je isti, ali je profitna stopa bila različita.

Ali kako to započinje Mill?

On pretpostavlja ne tako da kapitalista [pošto usled nekog pronalaska ne troši za postojani kapital] s [utroškom od] 60 kvartera postiže 120 kvartera (od 60 radnih dana 30), nego da on sad upotrebljava 100 ljudi koji mu daju 180 kvartera: pretpostavljajući uvek da je najamnina za 1 radni dan = 1 kvarter. Račun će, dakle, izgledati ovako:

<i>Predujmljeni kapital (samo promenljivi, predujmljen samo na najamninu)</i>	<i>Ukupan proizvod</i>	<i>Profit</i>
100 kvartera (najamnina za 100 radnih dana)	180 kvartera	80 kvartera

To znači da kapitalista dobija 80 odsto profita. Profit je ovde ravan višku vrednosti. Dakle, i stopa viška vrednosti iznosi samo 80 odsto. Ona je ranije iznosila 100 odsto. Dakle za 20 odsto više. Ovde, dakle, imamo pojavu da je profitna stopa porasla za 30, a stopa viška vrednosti pala za 20.

Da je kapitalista i sada kao i ranije izdao samo 60 kvartera za najamninu, imali bismo sledeći račun:

100 kvartera daje	80 kvartera	viška	vrednosti
10 " "	8 " "	" "	" "
60 " "	48 " "	" "	" "

Međutim, ranije su nam 60 kvartera dali samo 60 kvartera [viška vrednosti] (tj. pao je za 20 odsto). Ili drukčije rečeno, ranije smo imali

<i>Predumišljeni kapital</i>	<i>Ukupan proizvod</i>	<i>Višak vrednosti</i>
60 kvartera	120 kvartera	60 kvartera
10 " "	20 " "	10 " "
100 " "	200 " "	100 " "

Višak vrednosti je, dakle, pao (u oba slučaja moramo računati prema 100 kvartera) od 100 na 80, dakle za 20 odsto.

($60 : 48 = 100 : 80$; $60 : 48 = 10 : 8$; $60 : 48 = 5 : 4$; $4 \times 60 = 240$ i $48 \times 5 = 240$).

Razmotrimo zatim radno vreme ili vrednost kvartera. Ranije su bila 2 kvartera = 1 radni dan ili 1 kvarter = $\frac{1}{2}$ radna dana ili $\frac{9}{18}$ rada jednog čoveka. Sad, naprotiv, 180 kvartera su proizvod 100 radnih dana, dakle 1 kvarter proizvod $\frac{100}{180}$ radnog dana = $\frac{10}{18}$ radnog dana. Drugim rečima, proizvod je poskupeo za $\frac{1}{18}$ radnog dana, ili rad je postao manje proizvodan, pošto je čoveku ranije bilo potrebno samo $\frac{9}{18}$ radnog dana da bi proizveo 1 kvarter, dok mu je sada potrebno $\frac{10}{18}$. Profitna stopa je porasla mada je višak vrednosti pao i sledstveno proizvodnost rada se smanjila, ili realna vrednost, troškovi proizvodnje najamnina, porasli su za $\frac{1}{18}$ ili $11\frac{1}{9}$ odsto. 180 kvartera bili su ranije proizvod 90 radnih dana (1 kvarter $\frac{90}{180}$, = pola radnog dana, = $\frac{9}{18}$ radnog dana). Oni su sad proizvod 100 radnih dana (1 kvarter = $\frac{100}{180}$ = $\frac{10}{18}$ radnog dana). Uzmimo da je radni dan ravan 12 časova = 60×12 minuta = 720 minuta. [328]. Osamnaesti deo jednog radnog dana dakle = $\frac{720}{18} = 40$ minuta. Od ovih 720 minuta daje radnik u prvom slučaju kapitalisti $\frac{9}{18}$ = polovinu od 720 = 360 minuta. Prema tome, 60 radnika daju mu 360×60 minuta. Od ovih 720 minuta daje radnik u drugom slučaju $\frac{8}{18}$, dakle samo 320 minuta. No prvi kapitalista upotrebljava 60 radnika, zarađuje dakle 360×60 [= 21 600 minuta]. Drugi upotrebljava 100, zarađuje dakle $320 \times 100 = 32 000$ minuta, prema tome više nego prvi, jer 100 radnika po 320 minuta dnevno čini više nego 60 radnika po 360 minuta. Međutim, on zarađuje samo zato što je upotrebio 40 radnika više; ali srazmerno on zarađuje manje po radniku. On zarađuje, mada je stopa viška vrednosti pala, dakle proizvodnost rada, dakle troškovi proizvodnje realne najamnine, to jest u njoj sadržana količina rada porasli. Međutim, *g. Mill je htio da dokaže upravo suprotno.*

Pretpostavimo da kapitalista I, koji nije učinio »pronazak« da proizvodi žito bez semena i stalnog kapitala, isto tako upotrebljava 100 radnih dana (kao kapitalista II), dok u gornjem računu upotrebljava

samo 90 radnih dana. On bi, dakle, morao da upotrebi 10 radnih dana više, od čega $3\frac{1}{3}$ za svoj postojani kapital (seme i stalni kapital), $3\frac{1}{3}$ za najamninu. Proizvod ovih 10 radnih dana na njegovom ranijem stepenu proizvodnje ravan je 20 kvartera, od čega, međutim, odlazi $6\frac{2}{3}$ kvartera u stalni kapital, $12\frac{4}{3}$ je proizvod $6\frac{2}{3}$ radnih dana. Od toga sačinjavaju $6\frac{2}{3}$ najamninu i $6\frac{2}{3}$ višak vrednosti.

Imali bismo, dakle, sledeći račun:

<i>Postojani kapital</i>	<i>Najamnina</i>	<i>Ukupan proizvod</i>	<i>Višak vrednosti</i>	<i>Stopa viška vrednosti</i>
$66\frac{2}{3}$ kvartera ($33\frac{1}{3}$ radnih dana)	$66\frac{2}{3}$ kvartera (najamnina za $66\frac{2}{3}$ radnih dana)	200 kvartera (100 radnih dana)	$66\frac{2}{3}$ kvartera ($33\frac{1}{3}$ radnih dana)	100 odsto

Na ukupan proizvod od 100 radnih dana kapitalista bi imao profit od $33\frac{1}{3}$ radnih dana. Ili na 200 kvartera $66\frac{2}{3}$ kvartera. Ili ako obračunavamo predujmljeni kapital u kvarterima, prema $133\frac{1}{3}$ kvartera (proizvod od $66\frac{2}{3}$ radnih dana), kapitalista bi imao $66\frac{2}{3}$ profita, dok bi kapitalista II na 100 kvartera izdataka imao 80 profita. Profit kapitaliste II bio bi, dakle, veći od profita kapitaliste I. Ali I daje sa istim radnim vremenom 200 kvartera, dok drugi 180; 1 kvarter kapitaliste I = $\frac{1}{2}$ radnog dana, 1 kvarter kapitaliste II = $\frac{10}{18}$ ili $\frac{5}{9}$ radnog dana, sadrži, dakle, za $\frac{1}{18}$ više radnog vremena, bio bi dakle skuplji. Stoga bi kapitalista I potisnuo sa tržišta kapitalistu II. Ovaj bi se morao manuti pronalaska pa sada kao i ranije pristati na to da za proizvodnju žita upotrebljava seme i stalni kapital.

Profit kapitaliste I iznosio bi na 120 kvartera 60 kvartera ili 50 odsto (isto kao i na $133\frac{1}{3}$ kvartera $66\frac{2}{3}$).

Profit kapitaliste II iznosi bio na 100 kvartera 80 kvartera ili 80 odsto.

Profit II : I = 80 : 50 = 8 : 5 = 1 : $\frac{5}{8}$.

Nasuprot tome, višak vrednosti II : I = 80 : 100 = 8 : 10 = 1 : $\frac{10}{8}$ = 1 : $1\frac{2}{8}$ = 1 : $1\frac{1}{4}$.

Profitna stopa kapitaliste II je za 30 odsto veća od profitne stope kapitaliste I.

Višak vrednosti kapitaliste II je za 20 odsto manji od viška vrednosti kapitaliste I.

Kapitalista II zapošljava $66\frac{2}{3}$ odsto više radnika, dok kapitalista I za 1 radni dan prisvaja samo $\frac{1}{8}$ ili $12\frac{1}{2}$ odsto više rada.

||329| Gospodin Mill je dakle dokazao da kapitalista I, koji u celosti primenjuje 90 radnih dana, od čega je $\frac{1}{3}$ [sadržana] u postojanom kapitalu (seme i mašinerija itd.), upotrebljava 60 radnika, kojima, međutim, plaća samo 30 dana, da ovaj kapitalista proizvodi kvarter žita za pola dana ili $\frac{9}{18}$ dana; dakle, sa 90 radnih dana 180 kvartera, od čega 60 kvartera pokrivaju 30 radnih dana koje sadrži postojani kapital, 60 kvartera najamninu za 60 radnih dana ili proizvod 30 radnih dana, i 60 kvartera viška vrednosti (ili proizvod 30 radnih dana). Višak vrednosti ovog kapitaliste I ravan je 100 odsto. Njegov profit je ravan 50 odsto; jer 60 kvartera viška vrednosti nisu obračunati prema 60 kvar-

tera, prema delu kapitala predujmljenom za najamninu, nego prema 120 kvartera tj. dvostrukom kapitalu (promenljivoj i postojanom).

On je, zatim, pokazao da kapitalista II koji upotrebljava 100 radnih dana, od čega 0 izdaje za postojani kapital (zbog svoga pronalaska), daje proizvod od 180 kvartera; prema tome kvarter je ravan $\frac{10}{18}$ dana ili za $\frac{1}{18}$ dana (40 minuta) skuplji od kapitaliste I. Rad njegovih radnika je za $\frac{1}{18}$ manje proizvođan. Njihova najamnina, pošto radnik i sad kao i ranije dobija 1 kvarter najamnine za dan, porasla je za $\frac{1}{18}$ u realnoj vrednosti, tj. u radnom vremenu potrebnom za njenu proizvodnju. Mada su sad troškovi proizvodnje najamnine porasli za $\frac{1}{18}$, a njegov ukupan proizvod srazmerno prema radnom vremenu je manji, takođe višak vrednosti koji je proizveo iznosi samo 80 odsto, dok je višak vrednosti kapitaliste I iznosio 100, njegova profitna stopa je 80 odsto, dok je kapitaliste II bila 50 odsto. Zašto? Zato što je kapitalista II upotrebio više radnika iako su troškovi proizvodnje najamnine kod njega porasli, i zato što je kod II stopa viška vrednosti jednaka sa stopom profita, budući da se proizvedeni višak vrednosti odnosi samo prema kapitalu predujmljenom za najamninu, a postojan je kapital ravan 0. No Mill je hteo da dokaže obrnuto, da je porast u profitnoj stopi proizašao iz smanjenja troškova proizvodnje najamnine saglasno Ricardovom zakonu. Mi vidimo da je do ovog povećanja došlo *uprkos povećanju u troškovima proizvodnje najamnine*; da je, dakle, Ricardov zakon pogrešan ako se profit i višak vrednosti *neposredno* identifikuju, ali pod profitnom stopom podrazumeva se odnos viška vrednosti ili bruto profita (koji je ravan višku vrednosti) prema ukupnoj vrednosti predujmljenog kapitala.

Gospodin Mill nastavlja:

•Prinos od 180 kvartera nije se mogao ranije postići bez izdatka od 120 kvartera; sad se može postići izdatkom od samo 100 kvartera•.

Gospodin Mill zaboravlja da je u prvom slučaju izdatak od 120 kvartera jednak sa izdatkom od 60 radnih dana. Naprotiv, u drugom slučaju izdatak od 100 kvartera jednak je sa izdatkom od $55\frac{5}{9}$ radnih dana. (Dakle, u prvom slučaju 1 kvarter ravan je $\frac{9}{18}$ radnih dana, u drugom $\frac{10}{18}$).

•Proizvod od 180 kvartera je i sada kao i ranije rezultat iste količine rada, rada 100 ljudi•.

(Pardon! 180 kvartera bili su ranije rezultat 90 radnih dana, a sada su rezultat 100 radnih dana).

•1 kvarter žita je još uvek proizvod $\frac{10}{18}$ rada jednog čoveka•

(Pardon! Ranije je bio proizvod $\frac{9}{18}$ rada jednog čoveka),

•jer kvarter žita, koji je plata jednog radnika, u stvari je proizvod istog rada kao i ranije•

(Pardon! Prvo, 1 kvarter žita sad je »u stvari proizvod« $\frac{10}{18}$ dana, dok je ranije bio proizvod $\frac{9}{18}$, staje dakle $\frac{1}{18}$ dana rada više, a drugo, plata pojedinog radnika, bilo da kvarter staje $\frac{9}{18}$, ili $\frac{10}{18}$ njegova dana, nikada se ne može zameniti *proizvodom njegovog rada*, nego je uvek samo deo ovog proizvoda);

»kvarter žita je sada proizvod $\frac{10}{18}$ rada jednog čoveka i ništa više« (to je tačno), »pre toga on je, naprotiv, za svoju proizvodnju iziskivao vezu one količine rada sa izdatkom u obliku naknade profita, što je iznosilo petinu više.« [Str. 102, 103.]

Stoj! Prvo, kao ||330| što smo u više navrata rekli, pogrešno je da je kvarter ranije stajao $\frac{10}{18}$ radnog dana; on je stajao samo $\frac{9}{18}$. Još je pogrešnije (kad bi u apsolutno pogrešnom moglo biti gradacije) da je uz ovih $\frac{9}{18}$ radnog dana pridošla još »veza sa naknadom profita, što je iznosilo petinu više«. Za 90 radnih dana (uzevši postojani i promenljivi kapital zajedno) proizvodi se 180 kvartera. 180 kvartera = 90 radnih dana: 1 kvarter = $\frac{90}{180}$, = $\frac{9}{18}$, = $\frac{1}{2}$ radnog dana. Prema tome, apsolutno nikakav »dodatak« ne dolazi uz ovih $\frac{9}{18}$ ili polovinu radnog dana, koliko je 1 kvarter stajao u slučaju br. I.

Tu, međutim, otkrivamo stvarnu zabludu oko koje se čitava glupost skriveno kreće. Mill prvo sam sebe drži za budalu time što pretpostavlja da bi, ako su 120 kvartera proizvod 60 radnih dana čiji se proizvod deli na jednake delove između 60 radnika i kapitaliste, 60 kvartera koji sačinjavaju postojani kapital mogli biti proizvod 40 radnih dana. Međutim, oni mogu biti proizvod samo 30 radnih dana, ma u kome srazmeru ih kapitalisti i radnici koji proizvode ovih 60 kvartera među sobom delili. Ali predimo preko toga. Da bismo zabludu sasvim razjasnili, pretpostavićemo da se na profit ne svodi trećina od 60 kvartera postojanog kapitala ili 20 kvartera, nego ceo iznos od 60 kvartera. Mi možemo to pretpostaviti pošto to nije u našem interesu, nego u interesu Millovom, utoliko više što to uprošćava problem. Osim toga se kapitalisti koji proizvodi postojani kapital od 60 kvartera još pre može pripisati *pronazak* da mu 30 radnika koji proizvode 60 kvartera 30 dana moraju *zabadava* raditi a da im on ne plaća ništa (kako se to nalazi u obliku kulučenja) nego Millovom kapitalisti »pronazak« koji mu dopušta da proizvodi 180 kvartera žita bez semena i stalnog kapitala. Dakle, pretpostavimo da je u 60 kvartera sadržan samo profit kapitala II, proizvođača postojanog kapitala I, budući da kapital II mora da proda proizvod 30 radnih dana, a da tridesetorici radnika, od kojih je svaki radio 1 dan, nije platio ni pare. Da li bi sad bilo tačno reći da ovih 60 kvartera, koji se pretvaraju samo u profit, ulaze u *troškove proizvodnje najamnine* kapitaliste I i stupaju u »vezu« s vremenom za koje su ovi radnici radili?

Svakako kapitalisti i radnici br. I ne bi mogli proizvesti 120 kvartera, uopšte ni jedan kvarter bez tih 60 kvartera koji sačinjavaju njihov postojani kapital i pretvaraju se samo u profit. Oni su za njih nužni

uslovi proizvodnje, i to uslovi proizvodnje koji se povrh toga moraju i platiti. Ali, njima je bilo potrebno 60 kvartera da bi proizveli 180 kvartera. Od ovih 180, 60 naknaduju onih 60. Njihovih 120 kvartera, proizvod njihovih 60 radnih dana, ostaju netaknuti. Da su oni mogli proizvesti 120 kvartera bez ovih 60, *njihov* proizvod, proizvod 60 radnih dana, bio bi isti, ali ukupan proizvod bi bio manji zato što ne bi bilo reprodukovano 60 kvartera prošlog rada. Profitna stopa kapitaliste bi bila veća jer u njegove troškove proizvodnje ne bi ušli izdaci, troškovi za uslove proizvodnje koji ga osposobljavaju da ostvari višak vrednosti od 60 kvartera. Apsolutni profit bi bio isti, 60 kvartera. Ali ovih 60 kvartera stajali bi ga samo 60 kvartera. Sada ga staju 120 kvartera. Ovaj izdatak za postojani kapital ulazi, dakle, u kapitalistove troškove proizvodnje, ali ne ulazi u troškove proizvodnje najamnine.

Pretpostavimo da bi pomoću nekakvog »pronalaska« kapitalista III, ne plaćajući svoje radnike, takođe mogao proizvesti 60 kvartera za 15 radnih dana [umesto za 30], delom zato što upotrebljava bolje mašine itd. Ovaj kapitalista III, odagnaće sa tržišta kapitalistu II i privući mušterije kapitaliste I. Sada će, dakle, za tog kapitalistu pasti troškovi ||331| od 60 na 45 radnih dana. Radnicima je i dalje potrebno 60 radnih dana da bi iz 60 kvartera proizveli 180. A potrebno im je 30 radnih dana da bi proizveli svoju najamninu. Za njih je 1 kvarter ravan polovini radnog dana. Ali 180 kvartera stajali su kapitalistu samo još 45 radnih dana umesto 60. Pošto bi, međutim, bilo apsurdno pretpostaviti da žito staje pod nazivom semena manje radnog vremena nego pod nazivom žita, morali bismo pretpostaviti da u prvih 60 kvartera žita seme staje isto toliko kao i ranije, samo da je potrebno manje semena, ili da je sastavni deo vrednosti sadržan kao stalni kapital u 60 kvartera pojeftinio.

Zadržimo se najpre na onome što proizlazi iz dosadašnje analize Millovih »ilustracija«.

Pokazalo se, *prvo*:

Uzmimo da je 120 kvartera proizvedeno bez ikakvog postojanog kapitala i da su i sada kao i ranije proizvod 60 radnih dana, dok se ranije 180 kvartera, od čega 60 kvartera postojani kapital, bili jednaki s proizvodom 90 radnih dana. U ovom slučaju kapital predujmljen za najamninu od 60 kvartera = 30 radnih dana, ali koji komanduje sa 60 radnih dana, isporučivao bi sada kao i ranije isti proizvod, 120 kvartera. I vrednost ovog proizvoda ostala bi ista, naime 1 kvarter = pola radnog dana. Ranije je proizvod bio doduše 180 kvartera, a ne 120 kao sada; ali ovih 60 kvartera više predstavljaju samo radno vreme sadržano u postojanom kapitalu. Dakle, troškovi proizvodnje najamnine i sama najamnina — kako prema upotrebnoj tako i prema razmenjskoj vrednosti — ostali bi neizmenjeni, 1 kvarter = $\frac{1}{2}$ radnog dana. Isto bi tako ostao neizmenjen i višak vrednosti, naime 60 kvartera prema 60 kvartera, ili $\frac{1}{2}$ radnog dana prema $\frac{1}{2}$ radnog dana. Izražen u stopi, višak vrednosti je u oba slučaja iznosio 100 odsto.

Pored svega toga profitna stopa je iznosila u prvom slučaju samo 50 odsto, dok sada iznosi 100 odsto. Samo zato što je $60 : 60 = 100$ odsto, a $60 : 120 = 50$ odsto. Ovaj porast u profitnoj stopi nije rezultat promene utroškovima proizvodnje najamnina, nego proizlazi naprosto otuda što je pretpostavljeno da je postojani kapital = 0, približno isto [nastaje] ako se smanji vrednost postojanog kapitala, dakle s time ukupna vrednost predujmljenog kapitala; dakle, srazmera viška vrednosti prema kapitalu raste, a ova srazmera *jest*e profitna stopa.

Višak vrednosti se kao profitna stopa računa ne samo prema delu kapitala koji se stvarno uvećava i stvara višak vrednosti, naime prema delu kapitala predujmljenom za najamninu, nego i prema vrednosti sirovina i mašinerije, čija se vrednost u proizvodstvu samo ponovo pojavljuje. Osim toga, prema vrednosti celokupne mašinerije, ne samo onog njenog dela koji stvarno ulazi u proces obrazovanja vrednosti, čije rabaćenje, dakle, treba da se naknadi, već i onog njenog dela koji ulazi samo u proces rada.

Drugo: Kod drugog primera je bilo pretpostavljeno da kapital I daje 180 kvartera, ravno 90 radnih dana, tako da su 60 kvartera (30 radnih dana) postojani kapital, 60 kvartera (za 60 radnih dana, od čega su radnicima plaćeni 30 radnih dana) promenljivi kapital, najamnina 60 kvartera (30 radnih dana), višak vrednosti 60 kvartera (30 radnih dana); dok, kapital II daje isto tako 180 kvartera, no koji su ravni 100 radnih dana, od kojih je 100 kvartera najamnina, a 80 kvartera višak vrednosti. Sav predujmljeni kapital utrošen je tu za najamninu. Postojani kapital ravan je u ovom slučaju 0; realna vrednost najamnine je porasla, mada je upotrebnost koju radnik dobija ostala ista, 1 kvarter; ali 1 kvarter sad je ravan $\frac{10}{18}$ radnog dana, dok je ranije iznosio samo $\frac{9}{18}$. Višak vrednosti je pao od 100 na 80 odsto, dakle za $\frac{1}{5}$, = 20 odsto. Profitna stopa je porasla od 50 na 80, dakle za $\frac{3}{5}$, što je jednako 60 odsto. U ovom slučaju, dakle, realni troškovi proizvodnje najamnina ne samo da nisu ostali neizmenjeni, nego su porasli. Rad je postao manje proizvodan, višak rada je stoga pao. Pa ipak je profitna stopa porasla. Zašto? Prvo, zato što tu nema nikakvog postojanog kapitala, dakle profitna stopa je jednaka sa stopom viška vrednosti. U svima slučajevima gde se kapital ne izdaje isključivo za najamninu — a izdavati ga samo za najamninu kod kapitalističke proizvodnje je gotovo nemoguće — profitna stopa mora biti manja od stope viška vrednosti, i ona mora biti manja u srazmeri u kojoj je ukupna vrednost predujmljenog kapitala veća od vrednosti sastavnog dela kapitala predujmljenog za najamninu. Drugo, [profitna stopa je porasla zato što] II u daleko većoj srazmeri upotrebljava više radnika nego I, u daleko većoj srazmeri nego što iznosi razlika u proizvodnosti rada koji svaki od njih primenjuje.

Treće: Pod *prvim* i *drugim* navedeni slučajevi iscrpljuju, s jedne strane, dokaz da do varijacije profitne stope može doći potpuno neza-

visno od troškova proizvodnje najamnine. Jer pod *prvim* je pokazano da profitna stopa može rasti mada troškovi proizvodnje rada ostaju isti. Pod *drugim* je pokazano da za kapital II, u poređenju s I, profitna stopa raste mada proizvodnost rada pada, dakle troškovi proizvodnje najamnine rastu. Istim slučajem je, ||VIII - 332| dakle, pokazano da ako, obrnuto, uporedimo kapital I s kapitalom II, profitna stopa pada iako stopa viška vrednosti raste, proizvodnost rada raste, dakle troškovi proizvodnje najamnine padaju. Oni iznose [po kvarteru] za I samo $\frac{9}{18}$ radnog dana, a za II $\frac{10}{18}$ radnog dana, pa ipak je profitna stopa kod II za 60 odsto viša nego kod I. U *svima ovim slučajevima varijacije u profitnoj stopi ne samo da se ne određuju varijacijama u troškovima proizvodnje najamnine, nego se zbivaju u istim srazmerama*. Svakako, sad valja primetiti da odatle ne proizlazi da je jedno kretanje drugoga (dakle, na primer, nije tako da profitna stopa pada zato što padaju troškovi proizvodnje najamnine, ili raste zato što rastu troškovi proizvodnje najamnine), već samo da druge okolnosti parališu suprotna dejstva. No u svakom slučaju je pogrešan Ricardov zakon da se varijacije u profitnoj stopi zbivaju u suprotnom pravcu od varijacija u najamnini i da jedna raste zato što druga pada, i obrnuto. Ovaj zakon tačan je samo za *stopu viška vrednosti*. Međutim, čak je nužna povezanost u tome (ne uvek) što profitna stopa i vrednost najamnine rastu i padaju u istom smeru, a ne u obratnom. Upotrebljava se više ručnog rada gde je rad manje proizvođen, a gde je rad proizvodniji, upotrebljava se više postojanog kapitala. Iste okolnosti koje ovde izazivaju porast stope viška vrednosti ili njen pad, moraju stoga proizvesti padanje profitne stope itd. u suprotnom smeru.

(b) *Prividne varijacije u profitnoj stopi kad kapitalista sam pristupa proizvodnji svog postojanog kapitala]*

A sada ćemo pretpostaviti slučaj kako ga je Mill zapravo zamislio, iako ga nije tačno formulisao. To će ujedno objasniti pravu nameru njegovog brbljanja o predujmljenom profitu kapitaliste.

Tako kako je Mill postavio ovaj primer, on ne može ostati uprkos svim »pronalascima« i svim mogućim »vezama,« jer sadrži apsolutnu protivrečnost i besmislenost, jer se ukidaju njegove vlastite pretpostavke.

Od 180 kvartera 60 (seme i stalni kapital) treba da budu ravni 20 kvartera za profit i 40 kvartera [najamnine] za 40 radnih dana, tako da kad otpadne 20 kvartera za profit, ipak ostane 40 radnih dana, prema kojoj pretpostavci, dakle, radnici dobijaju ceo proizvod za svoj rad, dakle apsolutno se ne vidi odakle dolazi 20 kvartera profita i njihova vrednost. Ako su oni pretpostavljeni samo kao neki nominalni dodatak na cenu, ako ne predstavljaju nikakvo radno vreme koje je kapitalista prisvojio, onda njihovo izostavljanje mora isto tako doneti profit, kao

kad bi u 60 kvartera bilo uračunato 20 kvartera najamnine za radnike koji nisu radili. Zatim: 60 kvartera su ovde samo izraz za vrednost postojanog kapitala. Ali oni moraju biti proizvod 40 radnih dana. S druge strane se pretpostavlja da su ostalih 120 kvartera proizvod 60 radnih dana. Pod radnim danima, međutim, valja ovde razumeti jednak prosečan rad. Dakle, pretpostavka je apsurdna.

Prema tome, treba najpre pretpostaviti da je u 180 kvartera sadržano samo 90, a u 60 kvartera = vrednost postojanog kapitala, samo 30 radnih dana. Pretpostavka da profit od 20 kvartera ili [=] 10 radnih dana može da otpadne, bila bi apsurdna; moralo bi se, dakle, pretpostaviti da 30 radnika potrebnih za proizvodnju postojanog kapitala, doduše, ne rade pod jednim kapitalistom, ali su, s druge strane, toliko ljubazni da isplate sebi samo najamninu, polovinu svoga radnog vremena, a drugu polovinu ne obračunavaju u svojoj robi. Jednom reči, da oni svoje radne dane prodaju 50 odsto ispod vrednosti. Dakle, i ova pretpostavka je apsurdna.

Ali pretpostavimo da kapital I, umesto da svoj postojani kapital kupi od kapitala II, da bi ga zatim preradio, spoji u svojoj vlastitoj proizvodnji proizvodnju postojanog kapitala s njegovom preradom. On, dakle, isporučuje sam sebi seme, poljoprivredna oruđa itd. Izostavimo i pronalazak kojim seme i stalni kapital postaju suvišni. Dakle, ako pretpostavimo da naš kapitalista daje 20 kvartera (= 10 radnih dana) za postojani kapital (za proizvodnju njegovog postojanog kapitala), 10 kvartera (kao plata za 10 radnih dana, od čega 5 radnika rade zabadava), onda je račun ovakav:

[[333] Postojani kapital	Promenljivi kapital za 80 radnika	Višak vrednosti	Ukupan proizvod
20 kvartera – (10 radnih dana)	60+20=80 kvart. (=40 rad. dana)	60+20=80 kvart. (=40 rad. dana)	180 kvartera (=90 rad. dana)

Realni troškovi proizvodnje najamnine ostali su isti, dakle i proizvodnost rada. Ukupan proizvod je ostao isti, 180 kvartera, i ima sada kao i ranije istu vrednost od 180 kvartera. Stopa viška vrednosti ostala je ista, 80 kvartera prema 80 kvartera. Apsolutni iznos ili veličina viška vrednosti je porasla od 60 na 80 kvartera, dakle za 20 kvartera. Predujmljeni kapital je pao od 129 na 100 kvartera. Ranije smo imali na 120 kvartera 60 kvartera ili profitnu stopu od 50 odsto. Sad imamo 80 kvartera na 100 kvartera ili profitnu stopu od 80 odsto. Ukupna vrednost predujmljenog kapitala je pala od 120 na 20 kvartera, a profitna stopa se popela od 50 na 80 odsto. Sam profit, apstrahujući stopu, iznosi sada 80 kvartera, dok je ranije iznosio 60, dakle povećao se za 20 kvartera, što znači u istoj meri kao i suma (ne stopa) viška vrednosti.

Ovde, dakle, nije bilo nikakve promene, nikakvih varijacija u troškovima proizvodnje realne najamnine. Porast profitne stope dolazi *prvo*, otuda što je porasla doduše ne stopa viška vrednosti, no svakako apsolutna veličina viška vrednosti od 60 na 80 kvartera, dakle

za trećinu; i ovaj je porastao za trećinu ili za $33\frac{1}{3}$ odsto zato što kapitalista sada neposredno upošljava 80 radnika a ne 60 kao ranije, dakle eksploatiše za trećinu ili $33\frac{1}{3}$ odsto više živog rada, i to uz istu stopu viška vrednosti sada zapošljava 80 radnika za šta je ranije zapošljavao samo 60.

Drugo. Dok je tako apsolutna veličina viška vrednosti (dakle ukupan profit) porasla za $33\frac{1}{3}$ odsto, od 60 kvartera na 80 kvartera, profitna stopa se povećala od 50 odsto na 80 odsto, za $\frac{3}{5}$ (pošto je $\frac{1}{5}$ od 50 = 10 a $\frac{3}{5}$ = 30), to jest za 60 odsto. Naime, vrednost investiranog kapitala je pala od 120 na 100 iako je vrednost sastavnog dela kapitala predumljena za najamninu porasla od 60 na 80 kvartera (od 30 na 40 radnih dana). Ovaj deo kapitala povećao se za 10 radnih dana (= 20 kvartera). Naprotiv, postojeći sastavni deo kapitala pao je od 60 na 20 kvartera (od 30 radnih dana na 10), za 20 radnih dana. Ako, dakle, oduzmemo 10 radnih dana, za koliko se povećao deo kapitala predumljenog za najamninu, onda je ceo predumljeni kapital pao za 10 radnih dana (= 20 kvartera). Ranije je iznosio 120 kvartera (= 60 radnih dana), sad iznosi samo još 100 kvartera (= 50 radnih dana). Dakle, pao je za $\frac{1}{6}$, tj. za $16\frac{2}{3}$ odsto.

Uostalom, cela ova varijacija u profitnoj stopi je samo prividna i samo je prenošenje iz jedne računске knjige u drugu. Kapitalista I ima umesto 60 kvartera 80 kvartera profita, to jest 20 kvartera profita više. No to je baš onaj profit koji je ranije ostvario proizvođač postojanog kapitala, a koji je sada izgubio, jer je kapitalista I svoj postojani kapital sam proizveo umesto da ga kupi, dakle umesto da [334] višak vrednosti od 20 kvartera (= 10 radnih dana) plati proizvođaču koji ga je izvukao iz radnika koje je zapošljavao, on ga sam trpa u džep.

Na 180 kvartera i dalje dolazi 80 kvartera profita, samo što su ranije bili podeljeni među dva lica. Profitna stopa izgleda veća jer je kapitalista I ranije gledao na 60 kvartera samo kao na postojani kapital, što su oni za njega i bili, dakle nije vodio računa o profitu koji je ostvarivao proizvođač postojanog kapitala. Profitna stopa se isto tako nije izmenila kao ni višak vrednosti ili bilo koji uslov proizvodnje, uključujući proizvodnost rada. Ranije je kapital koji je proizvođač [postojanog kapitala] predumljio bio = 40 kvartera (=20 radnih dana), od *kapitaliste I* predumljeni [promenljivi kapital] = 60 kvartera (=30 radnih dana), svega 100 kvartera (=50 radnih dana), i profit 20 kvartera za prvi, 60 za drugi, dakle = 80 kvartera (=40 radnih dana). Ceo proizvod od 90 radnih dana (= 180 kvartera) dao je 80 kvartera profita prema 100 kvartera vrednosti predumljene za najamninu i postojani kapital. Za društvo je ovde dohodak koji proizlazi iz profita i dalje isti; dito, srazmera viška vrednosti prema najmnini.

Razlika dolazi otuda što je kapitalista prost posednik robe kad se pojavi na robnom tržištu kao kupac; on ima da plati celu vrednost robe, celo u njoj sadržano radno vreme, svejedno u kojim proporcijama su kapitalista i radnik imali učešće u plodovima ovog radnog vremena ili

ga imaju. Pojavi li se on, naprotiv, na tržištu rada kao kupac, on u stvari kupuje više rada nego što ga plaća. Ako on, dakle, svoje sirovine i mašine takođe sam proizvodi umesto da ih kupuje, on prisvaja za sebe višak rada koji bi inače imao da plati prodavcu sirovina i mašina.

Za pojedinog kapitalistu — ne za profitnu stopu — svakako nije isto da li on profit sam ostvaruje ili ga plaća nekom drugom. (Pri obračunavanju smanjenja profitne stope usled porasta postojanog kapitala uvek se uzima prosek društva; to jest ukupna masa koju društvo u nekom datom trenutku upotrebljava kao postojani kapital, i odnos ove mase prema masi kapitala predjujmljenog neposredno za najamninu). Međutim, retko kad ovo gledište opredeljuje i može da opredeljuje čak i pojedinog kapitalistu kod takvih kombinacija do kakvih, na primer, dolazi kad kapitalista ujedno prede i tka, sam peče opeke itd. Ono što ovde opredeljuje jeste stvarna ušteda u troškovima proizvodnje usled uštede vremena u transportu, uštede u zgradama, ogrevu, pokretačkoj snazi itd., veća kontrola nad kvalitetom sirovina itd. Kad bi on sam gradio svoje mašine koje su mu potrebne, on bi proizvodio kao sitni proizvođač koji radi za vlastitu potrebu ili ličnu potrebu nekih mušterija u malom razmeru proizvodnje i mašina bi ga stajala više nego kad bi je kupio od graditelja mašina koji radi za tržište. Ili ako bi on hteo jednovremeno da prede, tka i gradi mašine ne samo za sebe već i za tržište, njemu bi bio potreban veći kapital, koji bi on uložio verovatno korisnije (podela rada) u svoj vlastiti posao. Ovo bi moglo da bude gledište samo tamo gde bi on sam za sebe činio dovoljno veliko tržište da bi tako mogao sam da proizvodi svoj postojani kapital u povoljnom razmeru proizvodnje. Njegova vlastita tražnja mora zato biti dovoljno velika. U ovom slučaju, čak i kad je njegov rad manje proizvođen od rada stvarnog proizvođača postojanog kapitala, on prisvaja jedan deo viška rada koji bi inače imao da plati nekom drugom kapitalisti.

Mi vidimo da to nema nikakve veze s profitnom stopom. Ako je, dakle, kao u Milllovom primeru, ranije bilo upotrebljeno 90 radnih dana i 80 radnika, neće se na troškovima proizvodnje ništa uštedeti time što su višak rada od 40 dana (= 80 kvartera) sadržanog u proizvodu ranije trpala u džep dva kapitalista, a sada jedan. Dvadeset kvartera profita (10 radnih dana) iščezli su samo iz jedne računске knjige da bi se opet pojavili u nekoj drugoj računskoj knjizi.

Ovo štedenje na ranijim profitima, ako se ne podudara sa štednjom radnog vremena, dakle i štednjom najamnine, jeste stoga čista iluzija⁽⁶³⁾.

(c) *O uticaju promene vrednosti postojanog kapitala na višak vrednosti, profit i najamninu]*

[335] *Četvrto.* Ostaje nam sad da istražimo slučaj gde vrednost postojanog kapitala pada usled povećane proizvodnosti rada, i ostaje da se za taj slučaj istraži da li on i koliko ima veze sa stvarnim troš-

kovima proizvodnje najamnine ili vrednošću rada. Postavlja se, dakle, pitanje, koliko realna promena vrednosti postojanog kapitala ujedno prouzrokuje i varijaciju u srazmeri profita i najamnine. Vrednost postojanog kapitala — njegovi troškovi proizvodnje — može ostati postojana, pa ipak u proizvod može ući više ili manje toga postojanog kapitala. Čak i ako se pretpostavi da je njegova vrednost postojana, ona će rasti u meri u kojoj se razvija proizvodnost rada, proizvodnja u većem razmeru. Prema tome, varijacije u *srazmernoj masi upotrebljenog postojanog kapitala pri nepromenjenim ili čak rastućim troškovima proizvodnje toga kapitala* — varijacije koje menjaju profite — već su unapred isključene iz našeg istraživanja.

Zatim su iz toga pitanja isključene sve grane proizvodnje čiji proizvodi ni neposredno ni posredno ne ulaze u radnikovu potrošnju. Varijacije u stvarnoj profitnoj stopi (to jest odnos viška vrednosti stvarno proizvedenog u tim granama proizvodnje prema predujmljenom kapitalu) ovih grana proizvodnje deluju, međutim, na opštu profitnu stopu, koja nastaje nivelisanjem profita, isto tako kao i varijacije u profitnoj stopi grana industrije čiji proizvodi neposredno ili posredno ulaze u potrošnju radnika.

Pitanje se zatim mora svesti na ovo: Kako promena vrednosti u postojanom kapitalu može povratno uticati na sam višak vrednosti? Jer, ako se višak vrednosti pretpostavi jednom kao dat, pretpostavljen je i odnos viška rada prema potrebnom radu, dakle i vrednost najamnine, to jest njeni troškovi proizvodnje. Pod ovim uslovima nikakva promena vrednosti u postojanom kapitalu ne može uticati na vrednost najamnine, kao ni na odnos viška rada prema potrebnom radu, iako ona bezuslovno mora uticati na profitnu stopu, na troškove proizvodnje viška vrednosti za kapitalistu, a u izvesnim uslovima, naime kad proizvod ulazi u radnikovu potrošnju, i na količinu upotrebnih vrednosti u koje se pretvara najamnina, mada ne utiče na njenu razmensku vrednost.

Neka je najamnina data, dakle, neka je na primer u nekoj fabrici pamučne robe najamnina ravna 10 radnih časova, višak vrednosti 2 radna časa. Usled povoljne žetve sirov pamuk neka padne za polovinu cene. Ista količina pamuka koja je fabrikanta stajala 100 £ stoji sada samo 50 £. Ista količina pamuka apsorbuje i dalje isti rad prelca i rad tkača. Sa izdatkom od 50 £ za pamuk može kapitalista, dakle, sada da apsorbuje isto toliko viška rada kao i ranije sa izdatkom od 100 £, ili ako on i dalje izdaje 100 £ za pamuk, on dobija sada za istu cenu kao i ranije količinu pamuka u kojoj može da apsorbuje dvostruki višak rada. U oba slučaja stopa viška vrednosti, dakle njegov odnos prema najamnini, ostala bi ista; ali u drugom slučaju veličina viška vrednosti bi se povećala pošto je upotrebljeno dvaput više rada po istoj stopi viška rada. U oba slučaja bi profitna stopa rasla iako se nisu zbile nikakve promene u troškovima proizvodnje najamnine. Ona bi se povećala zato što je u profitnoj stopi višak vrednosti obračunat prema

troškovima proizvodnje kapitaliste, prema ukupnoj vrednosti kapitala koji je predujmio, i zato što su oni pali. On sad predujmljuje manje kapitala da bi proizveo isti višak vrednosti kao i ranije. U drugom slučaju ne samo što bi se povećala profitna stopa nego i masa profita, zato što se povećao i sam višak vrednosti usled veće upotrebe rada, a da ta veća upotreba ne bi prouzrokovala veće troškove za sirovine. I u ovom slučaju došlo bi do povećanja u stopi i masi profita bez ikakve varijacije u vrednosti rada.

Uzmimo, s druge strane, da se vrednost pamuka usled loše žetve poveća dvostruko, tako da ista količina pamuka [336] koja je ranije stajala 100 £ sada staje 200 £. U ovom slučaju profitna stopa pada bezuslovno, ali pod izvesnim uslovima može pasti i masa ili apsolutna veličina profita. Ako kapitalista i dalje upotrebljava istu masu radnika, a oni rade isto toliko koliko i ranije — kao i u ranijim uslovima — onda njegova profitna stopa pada, mada su odnos viška rada prema potrebnom radu, a stoga i stopa i iznos viška vrednosti ostali isti. Profitna stopa pada zato što su za kapitalistu porasli troškovi proizvodnje viška vrednosti, to jest bilo je potrebno 100 £ izdataka više za sirovinu da bi se prisvojilo isto toliko tuđeg radnog vremena kao i ranije. Ako je kapitalista pak prinuđen da jedan deo novca koji je ranije predujmio za najamninu sad predujmi za pamuk, na primer ako za 150 £ kupi pamuka, od čega mu je ranije 50 £ odlazilo za najamninu, onda pada stopa i masa profita; ova poslednja zato što je upotrebljeno manje rada, iako po istoj stopi viška vrednosti. To isto bi nastupilo kad usled loše žetve ne bi bilo dosta pamuka da bi apsorbovao istu količinu živog rada kao i ranije. U oba slučaja masa i stopa profita bi pale, iako bi vrednost rada ostala ista, dakle stopa viška vrednosti ili količina neplaćenog rada koju kapitalista dobija srazmerno radu koji plaća u najamnini.

Pri nepromenjenoj stopi viška vrednosti, znači i nepromenjenoj vrednosti rada, promena vrednosti postojanog kapitala mora, dakle, izazvati i promenu profitne stope i može biti praćena promenom u masi profita.

Šta se pak, s druge strane, tiče radnika:

Ako vrednost pamuka padne, prema tome i proizvoda u koji pamuk ulazi, radnik i dalje dobija najamninu ravnu 10 radnih časova. Ali deo pamučne robe koju sam troši on dobija jeftinije, dakle može deo koji je ranije utrošio za pamučnu robu da utroši na drugi način. Jedino u toj srazmeri raste količina njemu pristupačnih životnih sredstava, u srazmeri u kojoj on ušteđuje na ceni pamučne robe. Jer, uostalom, on sad ne dobija za veću količinu pamučne robe više nego ranije za manju količinu. U istoj srazmeri u kojoj je pojeftinila pamučna roba poskupele su druge robe. Ukratko, veća količina pamučne robe nema sada veću vrednost od ranije manje količine. *U ovom slučaju, dakle, vrednost najamnine ostala bi ista, ali bi predstavljala veću količinu*

drugih roba (upotrebni vrednosti). *Pa ipak bi profitna stopa porasla, iako stopa viška vrednosti pod istom pretpostavkom ne bi mogla rasti.*

Obrnuto će biti u slučaju poskupljenja pamuka. Ako je radnik bio celo vreme zaposlen i stalno dobijao najamninu od 10 časova, vrednost njegova rada bila bi ista, ali bi upotrebna vrednost pala ukoliko radnik sam troši pamuk. U ovom slučaju bi *upotrebna vrednost najamnine pala*, a *vrednost* bi ostala *ista*, iako bi pala profitna stopa. Ako, dakle, višak vrednosti i (realna) najamnina padaju i rastu stalno u obrnutoj srazmeri (izuzev slučaj da radnik ima udela u apsolutnom produženju svoga radnog vremena; no u tom slučaju njegova se radna snaga utoliko brže troši), profitna stopa može rasti ili padati, u prvom slučaju iako vrednost najamnine ostaje ista, a njena upotrebna vrednost raste, u drugom slučaju iako *vrednost najamnine* ostaje ista, a njena upotrebna vrednost pada.

Porast profitne stope, kao posledica pada *vrednosti* postojanog kapitala, nema stoga neposredno nikakve veze ni sa kakvom promenom u realnoj vrednosti najamnine radnog vremena (koje ona sadrži).

Ako, dakle, kao što je gore pretpostavljeno, vrednost pamuka padne za 50 odsto, ništa ne bi bilo pogrešnije nego reći da su ili troškovi proizvodnje najamnine pali ili da bi profitna stopa ostala ista kad bi radnik, plaćen u pamučnoj robi, i dalje primao istu vrednost, dakle veću *količinu* pamučne robe nego ranije (budući da su i dalje, na primer, 10 radnih časova ravni 10 šilinga, a ja za 10 šilinga mogu kupiti više pamučne robe nego ranije, zato što je vrednost sirovog pamuka pala). Stopa viška vrednosti ostaje ista, ali *profitna stopa* raste. *Troškovi proizvodnje proizvoda* pali bi zato što jedan sastavni deo proizvoda — njegova sirovina — staje manje radnog vremena. Troškovi proizvodnje najamnine ostali bi isti kao i ranije pošto radnik i dalje radi istu količinu radnog vremena *za sebe* i istu količinu radnog vremena *za kapitalistu*. (Ali troškovi proizvodnje najamnine ne zavise od radnog vremena koje staju sredstva za proizvodnju kojima radnik radi, nego od radnog vremena za koje on radi da bi naknadio svoju najamninu. Za g. Milla bili bi troškovi proizvodnje najamnine jednog radnika zbog toga skuplji što on, na primer, prerađuje bakar umesto železa ili lan umesto pamuka; ili bi oni bili skuplji kad bi on sejao lan umesto pamuka; ili kad bi radio nekom skupom mašinom umesto bez ikakve mašine, samo golim ručnim alatom.) *Troškovi proizvodnje profita* pali bi zato što bi pala ukupnost, ukupna suma kapitala koji je bio predujmljen da bi proizveo višak vrednosti. Troškovi viška vrednosti nisu nikada veći od troškova onog dela kapitala koji je predujmljen za najamninu. Naprotiv, troškovi profita su jednaki sa ukupnim troškovima kapitala koji je bio predujmljen za stvaranje toga viška vrednosti. Oni su, dakle, određeni ne samo vrednošću sastavnog dela kapitala koji je predujmljen za najamninu i stvara višak vrednosti, nego i vrednošću onih

sastavnih delova kapitala koji su potrebni da bi se ovaj sastavni deo kapitala koji se razmenjuje za živi rad, mogao staviti u akciju. Gospodin Mill brka troškove proizvodnje profita s troškovima proizvodnje viška vrednosti, ili on brka profit s viškom vrednosti.

Iz izloženoga izlazi važnost pojeftinjenja ili poskupljenja sirovine za industriju koja ovu sirovinu preraduje (a da se i ne govori o relativnom pojeftinjenju mašinerije*) pa i pretpostavivši da je tržišna cena ravna vrednosti robe, to jest da tržišna cena robe tačno u istoj srazmeri pada kao i [cena] u njoj sadržanih sirovina.

Pukovnik Torrens stoga s pravom primećuje u odnosu na Englesku:

«Za jednu zemlju kao što je Engleska važnost spoljnog tržišta ne sme se meriti prema količini gotovih proizvoda koje ono dobija, nego prema količini elemenata reprodukcije koje ono uzvraća.» (Robert Torrens, *A Letter to the Right Honourable Sir Robert Peel etc. on the Condition of England etc.*, second edition, London 1843, p. 275.)

⟨Međutim, način na koji Torrens to pokazuje loš je. To je obično pričanje o tražnji i ponudi. Stvar kod njega izlazi na to da cena pamuka raste kad engleski kapital koji preraduje pamuk brže raste od kapitala koji kultiviše pamuk, na primer, u Sjedinjenim Državama, pa zatim kaže:

«Vrednost pamučnih fabrikata pašće srazmerno osnovnim troškovima njihove proizvodnje.» [Isto, str. 240.]

Naime, dok sirovina usled povećane tražnje od strane Engleske poskupljuje, pamučni fabrikati koji su poskupeli usled veće cene sirovine ipak pojeftinjuju, kao što, na primer, doista vidimo da je sada (proleće 1862) pređa jedva skuplja od sirovog pamuka, a tkanina jedva skuplja od pređe. Međutim, Torrens pretpostavlja da za englesku industrijsku potrošnju ima dosta pamuka iako je skup. Cena pamuka raste preko njegove vrednosti. Stoga, ako se pamučni fabrikati prodaju po svojoj vrednosti, to je moguće samo u slučaju ako proizvođač pamuka izvlači od čitavog proizvoda veću količinu viška vrednosti nego što mu pripada, ako on u stvari participira u jednom delu viška vrednosti koji pripada fabrikantu pamuka. Poslednji ne može ovaj deo naknaditi povećanjem cene, pošto bi tražnja usled porasta cene pala. Naprotiv. Usled smanjenja tražnje njegov profit može još dublje pasti nego što bi pao povišenjem cene od strane proizvođača pamuka.

Tražnja za sirovinom, pamukom na primer, reguliše se svake godine ne samo efektivnom, trenutno postojećom tražnjom, nego pro-

* Pod *relativnim* pojeftinjenjem mašinerije podrazumevamo to da apsolutna vrednost upotrebljene mase mašinerije raste, ali ne raste u srazmeri prema masi i njenoj većoj efikasnosti.

sečnom godišnjom tražnjom, dakle ne samo tražnjom fabrika koje rade, nego njihovom tražnjom uvećanom sa brojem fabrika koje će se prema iskustvu otvoriti tokom naredne godine, to jest *srazmernim prirastom fabrika u toku godine*, ili uvećanom tražnjom ||338| koja će odgovarati ovom srazmernom prirastu.

Obrnuto. Ako cena pamuka itd. padne, na primer usled naročito dobre žetve, ona padne većinom ispod njegove vrednosti; i opet usled zakona tražnje i ponude. Profitna stopa i eventualno, kao što je gore pokazano, masa profita raste stoga ne samo u srazmeri u kojoj bi rasla kad bi cena pojeftinjenog pamuka bila ravna njegovoj vrednosti, nego ona raste i zato što gotov proizvod ne pojeftinjuje u *punoj* srazmeri u kojoj je proizvođač pamuka prodao pamuk ispod njegove vrednosti, dakle zato što fabrikant trpa u svoj džep jedan deo viška vrednosti koji pripada proizvođaču pamuka. To ne smanjuje tražnju za njegovim proizvodom, pošto ovaj ionako pada u ceni jer je vrednost pamuka pala. No, njegova cena nije pala u tolikoj meri u kolikoj je pala cena sirovog pamuka ispod njegove vlastite vrednosti.

Osim toga, u takvim vremenima tražnja raste jer su radnici potpuno zaposleni i plaćeni, dakle i sami znatno utiču kao potrošači, kao potrošači svog vlastitog proizvoda. U takvim slučajevima kad sirovina pada, ne usled stalnog i trajnog pada svojih prosečnih troškova proizvodnje, nego usled naročito dobre godine (vremenski uslovi), radnikova najamnina ne pada, naprotiv, raste tražnja za radnicima. Efekt *ove* tražnje ne deluje samo u srazmeri u kojoj ona raste. Obrnuto. Pri iznenadnom poskupljenju proizvoda mnogi radnici delom bivaju otpušteni, delom fabrikant gleda da se obešteti obaranjem najamnine ispod njenog normalnog nivoa. Normalna tražnja za radnicima, dakle, pada i još povećava već opšte padanje tražnje i njeno dejstvo koje ono proizvodi na tržišnu cenu.)

Ono što je Milla poglavito navelo na pomisao da se usled promene vrednosti u postojanom kapitalu vrednost rada ili troškovi proizvodnje rada modifikuju, tako da, na primer, pad vrednosti predujmljenog postojanog kapitala obara vrednost rada, njegove troškove proizvodnje, dakle i najamninu, to je njegova (rikardovska) predstava o deobi proizvoda između radnika i kapitaliste. Usled pada vrednosti sirovina, sirovog pamuka, na primer, pada vrednost prede. *Njeni* troškovi proizvodnje su se smanjili. Količina u njoj sadržanog radnog vremena se smanjila. Kad bi, na primer, jedna funta prede bila proizvod 12-tčasovnog radnog dana jednog čoveka i kad bi vrednost pamuka koji ova funta prede sadrži pala, vrednost funte prede pala bi tačno za onoliko za koliko je pala vrednost pamuka upotrebljenog za pređenje. Na primer, [cena] jedne funte prede broj 40 drugog kvaliteta iznosila je 22. maja 1861. 12 pensa (1 šiling). Dvadeset drugog maja 1858. iznosila je 11 pensa (u stvari $11\frac{6}{8}$, pošto njena cena nije pala baš za koliko i sirovi pamuk). Ali u prvom slučaju iznosila je cena funte dobrog sirovog pamuka 8 pensa (u stvari $8\frac{1}{8}$), u drugom 7 pensa

(u stvari $7\frac{3}{8}$). Tu je, dakle, vrednost pređe pala tačno za onoliko za koliko i vrednost sirovog pamuka, vrednost njene sirovine. Dakle, kaže Mill, rad je ostao isti; ako je iznosio 12 časova, proizvod je i dalje rezultat istih 12 časova. No u drugom slučaju dolazi još za 1 peni manje prošlog rada nego u prvom. Rad je isti, ali troškovi proizvodnje rada smanjili su se (naime za 1 peni). Doduše, 1 funta pređe, kao pređa, kao upotrebna vrednost, i dalje je proizvod dvanaestočasovnog rada, ali vrednost te funte pređe niti je sada niti je ranije bila [jedino] proizvod dvanaestočasovnog prelčevog rada. U prvom slučaju $\frac{2}{3}$ od 12 pensa, = 8 pensa, vrednost sirovog pamuka, nisu bile njegov proizvod; u drugom slučaju $\frac{2}{3}$ od 11 pensa nisu bile njegov proizvod, dakle ne 7 pensa. U prvom slučaju ostaju kao proizvod dvanaestočasovnog rada 4 pensa, a u drugom isto tako 4 pensa. U oba slučaja je rad dodao samo $\frac{1}{3}$ vrednosti pređe. Dakle, u prvom slučaju je od 1 funte pređe samo $\frac{1}{3}$ funte bila proizvod prelca (apstrahujući mašinu), a isto tako i u drugom slučaju. Radnik i kapitalista imaju kao i pre da dele samo 4 pensa, = $\frac{1}{3}$ funte pređe. Kupi li radnik za ta 4 pensa pređu, on u drugom slučaju dobija više pređe nego u prvom, ali više pređe vredni sada upravo toliko koliko ranije manje pređe. Međutim, deoba ta 4 pensa između radnika i kapitaliste ostaje ista. Ako je vreme za koje radnik radi za reprodukciju ili proizvodnju svoje najamnine ravno 10 časova, onda je njegov višak rada ravan 2 časa. Kao i pre. On dobija, kao i pre, $\frac{5}{5}$ od 4 pensa ili $\frac{1}{3}$ funte pređe, a kapitalista $\frac{1}{6}$. Dakle, nije nastala nikakva [339] promena u deobi proizvoda, pređe. Pri svem tom se profitna stopa povećala zato što je vrednost sirovine pala i otuda porasla srazmera viška vrednosti prema predujmljenom ukupnom kapitalu ili troškovima proizvodnje kapitaliste.

Ako radi uprošćenja primera apstrahujemo mašine itd., oba slučaja izgledaju ovako:

	<i>Cena 1 funte pređe</i>	<i>Postojani kapital</i>	<i>Dodati rad</i>	<i>Najamnina</i>	<i>Ukupan izdatak kapitaliste</i>	<i>Višak dobiti</i>	<i>Profitna stopa</i>
I slučaj	12 pensa	8 pensa	4 pensa	$13\frac{1}{3}$ f.	11 p. $\frac{4}{3}$ f.	$2\frac{2}{3}$ f.	$5\frac{15}{17}\%$
II slučaj	11 pensa	7 pensa	4 pensa	$13\frac{1}{3}$ f.	10 p. $\frac{4}{3}$ f.	$2\frac{2}{3}$ f.	$6\frac{14}{31}\%$

Profitna stopa je tu, dakle, porasla mada je vrednost rada ostala ista, a upotrebna vrednost rada izražena u pređi porasla. Profitna stopa je bez ikakve varijacije u radnom vremenu koje prisvaja radnik samo zato porasla što je vrednost pamuka pala, a time i ukupna vrednost troškova proizvodnje kapitaliste. $\frac{2}{3}$ pensa prema $11\frac{1}{3}$ pensa izdataka čini prirodno manje nego $2\frac{2}{3}$ pensa prema $10\frac{1}{3}$ pensa izdataka.

Iz do sada izloženoga izlazi pogrešnost sledećih postavki kojima Mill zaključuje svoju ilustraciju:

•Kad bi troškovi proizvodnje najamnine ostali isti kao i ranije, profiti ne bi mogli rasti. Svaki radnik dobio bi kvarter žita; ali jedan kvarter žita pre toga bio je rezultat istih troškova proizvodnje kao sada $1\frac{1}{8}$ kvartera. Da bi, dakle, svaki radnik mogao dobiti iste troškove proizvodnje, svaki bi morao primiti 1 kvarter i još $\frac{1}{8}$ kvartera uz to. (Isto, str. 103.)

•Ako, dakle, pretpostavimo da radnik biva plaćen istim artiklom koji proizvodi, onda je jasno da ako nastupi neka ušteda u troškovima u proizvodnju ovog artikla, a radnik i dalje dobija iste troškove proizvodnje kao i ranije, on mora primiti veću količinu u istoj srazmeri u kojoj je porasla proizvodna snaga kapitala. Ali ako stvar tako stoji, izdatak kapitaliste stajaće u sasvim istom odnosu prema prinosu kao i ranije i profit se neće povećati. (To je baš pogrešno.) •Promene u profitnoj stopi kao i promene u troškovima proizvodnje najamnine idu stoga ruku pod ruku i nerazdvojne su. Ricardova postavka (da profit ne može rasti ako najamnina ne pada) prema tome je potpuno tačna ako se pod niskom najamninom ne podrazumeva samo najamnina koja je proizvod manje količine rada, nego najamnina proizvedena po nižim troškovima, u kojoj se računaju rad i raniji profiti. (Isto, str. 104.)

Prema Millovoj ilustraciji Ricardovo shvatanje je, dakle, potpuno tačno ako se pod niskom najamninom (ili uopšte pod troškovima proizvodnje najamnine) ne podrazumeva samo suprotno onome što Ricardo kaže, nego pod tim podrazumeva apsolutni besmisao: naime, pod troškovima proizvodnje najamnine ne podrazumeva se deo radnikovog radnog dana koji on radi za naknadu svoje najamnine, nego i troškovi proizvodnje sirovine koju prerađuje i mašinerije koju upotrebljava, dakle i radno vreme koje on *nije* radio ni za sebe ni za kapitalistu.

Peto. Sad dolazi pravo pitanje. Koliko promena vrednosti u postojanom kapitalu može uticati na višak vrednosti?

Kad kažemo da je vrednost dnevne prosečne najamnine ravna 10 časova ili, što je isto, da je od ukupnog radnog dana, na primer 12 časova za koje radnik radi, 10 časova potrebno da bi proizveo i naknadio svoju najamninu, i samo je ono što on radi preko toga neplaćeno radno vreme, čini vrednost koju kapitalista [340] dobija ne plativši je, to onda ništa drugo ne znači nego da je u ukupnoj sumi životnih sredstava koje radnik troši sadržano 10 časova radnog vremena. Ovih 10 radnih časova izražavaju se u nekoj izvesnoj sumi novca kojom on kupuje ova životna sredstva.

Međutim, vrednost roba određena je radnim vremenom koje one sadrže, svejedno da li je ovo radno vreme sadržano u sirovini, utrošenoj mašineriji ili radu koji radnik nanovo dodaje sirovini uz pomoć mašine. Kad bi, dakle, nastala stalna (više nego prolazna) promena vrednosti sirovine ili mašinerije koje ulaze u ovu robu usled promene u proizvodnosti rada koji proizvodi ovu sirovinu i ovu mašineriju, ukratko,

postojani kapital koji je sadržan u robi, kad bi usled ove promene bilo potrebno više ili manje radnog vremena za proizvođenje ovog sastavnog dela robe, ona sama bi usled toga poskupela ili pojeftinila (pri istoj proizvodnosti rada koji sirovinu pretvara u proizvod, i pri istoj veličini radnog dana). Time bi troškovi proizvodnje radne snage, tj. njena vrednost, rasli ili bi padali, što znači, ako je radnik ranije od 12 časova 10 radio za sebe, on bi sad morao raditi za sebe 11 ili u obrnutom slučaju samo još 9. U prvom slučaju njegov rad za kapitalistu, dakle višak vrednosti, pao bi za polovinu, od 2 časa na 1 čas; u drugom slučaju on bi se povećao za polovinu, od 2 na 3 časa. U poslednjem slučaju bi profitna stopa i masa kapitalistovog profita rasla, prva već zato što je vrednost postojanog kapitala pala, i jedna i druga zato što bi stopa viška vrednosti (i njegova apsolutna masa) porasla.

To je jedini način na koji promena vrednosti u postojanom kapitalu može uticati na vrednost rada, na troškove proizvodnje najamnine ili podelu radnog dana između kapitaliste i radnika, dakle i na višak vrednosti.

Međutim, ovo znači samo to da je za kapitalistu koji, na primer prede pamuk, potrebno radno vreme njegovih vlastitih radnika određeno ne samo proizvodnošću rada u prelačkoj industriji nego dito u proizvodnji pamuka, mašinerije itd., kao što je ono određeno i proizvodnošću u svim granama industrije čiji proizvodi doduše ne ulaze u njegov proizvod (o kome je pretpostavljeno da ulazi u potrošnju radnikovu), u pređu, kao postojani kapital — ni kao sirovina, ni kao mašinerija itd. — ali svakako sačinjavaju deo optičajnog kapitala koji se izdaje za najamninu, dakle proizvodnošću u industriji koja proizvodi životne namirnice itd. Što se u jednoj industriji pojavljuje kao proizvod, u drugoj se pojavljuje kao predmet rada ili sredstvo za rad; postojani kapital jedne industrije sastoji se, dakle, iz proizvoda druge industrije; u nekoj drugoj industrijskoj grani ne pojavljuje se kao postojani kapital, nego kao rezultat proizvodnje u okviru te industrijske grane. Za pojedinog kapitalistu nije svejedno da li se porast u proizvodnosti rada (dakle i pad vrednosti radne snage) zbiva u okviru njegove vlastite industrijske grane ili u okviru grana koje njegovoj industriji isporučuju postojani kapital. Za kapitalističku klasu — za kapital kao celinu — to je isto.

Slučaj s kojim ovde imamo posla (gde padanje (ili obrnuto) vrednosti postojanog kapitala ne proizlazi odatle što industrija koja upotrebljava taj postojani kapital radi u velikom razmeru proizvodnje, nego odatle što su se troškovi proizvodnje samo postojanog kapitala izmehnili) podudara se sa zakonima izloženim o višku vrednosti.

Kad uopšte govorimo o profitu i profitnoj stopi, *višak vrednosti* se pretpostavlja kao dat. Svi faktori koji utiču na višak vrednosti *vršili su*, dakle, svoje dejstvo. To je pretpostavljeno.

Šesto. Ovdje bi se moglo još izložiti kako se odnos postojanog kapitala prema promenljivom kapitalu, te *stoga* i profitna stopa, menja usled posebnog oblika viška vrednosti. Naime, produženje radnog vremena preko granica normalnog radnog dana. ||341| Time se smanjuje srazmerna vrednost postojanog kapitala, ili proporcionalni deo vrednosti koji on sačinjava u ukupnoj vrednosti proizvoda. Ali ostavimo to za treću glavu^[64], u koju uopšte spada veći deo onoga što smo ovdje izložili.

Gospodin Mill, oslanjajući se na svoju briljantnu ilustraciju, postavlja opšte (rikardovsko) načelo:

Jedini izraz zakona profita . . . jeste taj da profit zavisi od troškova proizvodnje najamnine. (Isto, str. 104/105.)

A treba reći baš obrnuto: Profitna stopa (a o tome govori Mill) zavisi samo u jednom *jedinom* slučaju *isključivo* od troškova proizvodnje najamnine. A to je slučaj kad su stopa viška vrednosti i profitna stopa *identične*. Ali to je moguće samo u slučaju koji je u kapitalističkoj proizvodnji gotovo nemoguć, kad se ceo predujmljeni kapital neposredno predujmi za najamninu, kad u proizvod ne ulazi nikakav postojani kapital, bilo kao sirovina, mašinerija, zgrada itd., ili da sirovina itd., ukoliko ulazi, nije proizvod rada, ne staje ništa. *Samo* u ovom slučaju su promene u profitnoj stopi identične s promenama u stopi viška vrednosti, ili — što je isto — u troškovima proizvodnje najamnine.

Međutim, opšte uzevši (a to uključuje i gore navedeni izuzetni slučaj) profitna stopa je ravna odnosu viška vrednosti prema ukupnoj vrednosti predujmljenog kapitala.

Označimo višak vrednosti sa v , vrednost predujmljenog kapitala sa k , onda je profit = $v : k$ ili $\frac{v}{k}$. Ovaj odnos je određen kako veličinom v (a u određivanje v ulaze sve okolnosti koje određuju troškove proizvodnje najamnine) tako i veličinom k . No k , ukupna vrednost predujmljenog kapitala, sastoji se iz postojanog kapitala p i promenljivog (za najamninu izdatog) kapitala pr . Prema tome, profitna stopa = $v : (pr + p) = v : k$. No sam v , višak vrednosti, određen je ne samo svojom vlastitom stopom, što znači odnosom viška rada prema potrebnom radu, ili podelom radnog dana između kapitala i rada, njegovom podelom na plaćeno i neplaćeno radno vreme. Masa viška vrednosti, tj. apsolutna veličina viška vrednosti, isto je tako određena brojem radnih dana koje kapital jednovremeno eksploatiše. A ova masa radnog vremena upotrebljenog po određenoj stopi neplaćenog rada zavisi za određeni kapital od vremena za koje proizvod ostaje u stvarnom *procesu proizvodnje*, ne iziskujući rad ili ne iziskujući istu količinu rada kao ranije (na primer vino, pre no što je dostiglo svoju zrelost, žito koje je

jednom posejano, kože i druge materije koje su za određeno vreme izložene dejstvu hemijskih sila itd.), isto tako od trajanja vremena prometa robe, od trajanja metamorfoze robe ili međuvremena između svoga završetka kao proizvoda i svoje reprodukcije kao robe. Koliko se radnih dana može jednovremeno upotrebiti (ako je data vrednost najamnine, dakle stopa viška vrednosti), zavisi, uopšte uzev, od veličine kapitala uloženog za najamninu. A upravo navedene okolnosti modifikuju uopšte ukupnu masu živog radnog vremena koju kapital neke određene veličine može upotrebiti u toku određenog *perioda*, na primer za godinu dana. To su okolnosti koje određuju apsolutnu količinu radnog vremena koje može upotrebiti dati kapital. No to ništa ne menja na tome da je višak vrednosti isključivo određen svojom vlastitom stopom pomnoženom brojem jednovremeno upotrebljenih radnih dana. To su okolnosti koje određuju samo poslednji faktor, količinu upotrebljenog radnog vremena.

Stopa viška vrednosti je ravna udelu viška rada u *jednom* radnom danu, dakle ravna višku vrednosti koje proizvodi jedan jedini radni dan. Na primer: Ako je radni dan ravan 12 časova, višak rada 2 časa, onda sa tu dva časa $\frac{1}{6}$ od 12 časova, ili, bolje reći, moraju se računati prema potrebnom radu (ili prema za nj plaćenju najamnini, što je *ista* količina radnog vremena u opredmećenom obliku), [dakle] $\frac{1}{5}$ ($\frac{1}{5}$ od 10 časova ravna je 2 časa; $\frac{1}{5} = 20$ odsto). Ovde je veličina viška vrednosti (od jednog radnog dana) apsolutno određena stopom. Ako li kapitalista upotrebi 100 takvih [342] radnih dana, onda je višak vrednosti (njegova apsolutna veličina) ravna 200 radnih časova. Stopa je ostala ista; 200 časova na 1000 časova potrebnog rada = $\frac{1}{5}$, = 20 odsto. Ako je stopa viška vrednosti data, njegova veličina potpuno zavisi od broja uposlenih radnika, dakle od apsolutne veličine kapitala izdatog za najamninu, od promenljivog kapitala. Ako je broj upotrebljenih radnika dat, to znači *veličina* kapitala izdatog za najamninu, promenljivog kapitala, veličina viška vrednosti apsolutno zavisi od njegove stope, tj. od odnosa viška rada prema potrebnom radu, od troškova proizvodnje najamnine, od podele radnog dana između kapitaliste i radnika. Ako mi 100 radnika (koji rade 12 časova) daju 200 radnih časova, apsolutna veličina viška vrednosti iznosi 200, stopa $\frac{1}{5}$ jednog [plaćenog] radnog dana ili 2 časa. A višak vrednosti ravan 2 časa pomnoženo sa 100 [= 200]. Ako mi 50 radnika daju 200 radnih časova, apsolutna veličina viška vrednosti iznosi 200 radnih časova; stopa = $\frac{2}{5}$ (plaćenog) radnog dana, = 4 časa. A višak vrednosti ravan je 4 časa pomnožena s 50 = 200. Pošto je apsolutna veličina viška vrednosti ravna proizvodu njegove stope i broja radnih dana, ona može ostati neizmenjena ako se faktori menjaju u obrnutom srazmeru.

Stopa viška vrednosti se uvek izražava odnosom viška vrednosti prema promenljivom kapitalu. Jer, promenljivi kapital je ravan apsolutnoj veličini plaćenog radnog vremena; višak vrednosti je ravan apsolutnoj veličini neplaćenog radnog vremena. Odnos viška vrednosti

prema promenljivom kapitalu dakle stalno izražava odnos neplaćenog dela radnog dana prema plaćenome. Uzmimo da je u prethodnom primeru najamnina za 10 časova ravna 1 talir i da je 1 talir količina srebra koja sadrži 10 radnih časova. Prema tome, 100 radnih dana plaćaće se 100 talira. Ako je višak vrednosti ravan 20 talira, stopa iznosi $\frac{20}{100}$, $\frac{1}{5}$, = 20 odsto. Ili, što je isto, na 10 radnih časova (= 1 talir) dobija kapitalista 2, a na 100×10 radnih časova, ili na 1000, dobija 200 radnih časova ili 20 talira.

Iako je stopa viška vrednosti isključivo određena odnosom viška radnog vremena prema potrebnom radnom vremenu, drugim rečima alikvotnim delom radnog dana koji je radniku potreban za proizvođenje svoje najamnine, troškovima proizvodnje najamnine, veličina viška vrednosti je osim toga određena brojem radnih dana, apsolutnom količinom radnog vremena koja se upotrebljava po toj određenoj stopi viška vrednosti, dakle apsolutnom veličinom kapitala izdatom za najamninu (ako je stopa viška vrednosti data). No kako profit nije odnos stope viška vrednosti nego apsolutne veličine viška vrednosti prema ukupnoj vrednosti predujmljenog kapitala, stopa profita se očividno ne određuje samo stopom viška vrednosti, već isto tako i apsolutnom veličinom viška vrednosti, veličinom koja zavisi od složenog odnosa stope i broja radnih dana, veličine kapitala izdatog za najamninu i troškova proizvodnje najamnine.

Ako je stopa viška vrednosti data, njegova veličina zavisi isključivo od veličine predujmljenog (za najamninu izdatog) kapitala. Prosečna najamnina je ista, to jest pretpostavljeno je da u svima industrijskim granama radnik dobija najamninu od recimo 10 časova. (U granama gde je najamnina viša od prosečne najamnine, za naše gledište i za stvar je isto kao kad bi kapitalista zaposlio *više* prostih radnika). Ako, dakle, pretpostavimo da je višak rada jednak, što znači da je jednak i ukupni normalni radni dan (nejednakosti se izravnavaju delom tako što je jedan čas složenog rada ravan na primer dvama časovima prostog), [343] onda veličina viška vrednosti zavisi isključivo od veličine [za najamninu] predujmljenog kapitala. Tako se moglo reći da se mase viška vrednosti međusobno odnose kao veličine predujmljenog kapitala (za najamninu). Međutim, to ne važi za profit, pošto profit [izražava] odnos viška vrednosti prema ukupnoj vrednosti predujmljenog kapitala, a u kapitalima jednake veličine njihovi sastavni delovi koji su izdati za najamninu, ili odnos promenljivog kapitala prema ukupnom kapitalu, mogu biti veoma različiti i oni jesu veoma različiti. Veličine profita zavise ovde od odnosa — u različitim kapitalima — promenljivog kapitala prema ukupnom kapitalu, dakle od $\frac{pr}{p+pr}$. Ako je, dakle, stopa viška vrednosti data, a ona je svagda izražena sa $\frac{v}{pr}$, odnosom viška vrednosti prema promenljivom kapitalu, onda je profitna stopa određena isključivo odnosom promenljivog kapitala prema ukupnom kapitalu.

Profitna stopa je dakle, *prvo*, određena stopom viška vrednosti ili odnosom neplaćenog rada prema plaćenome; i ona se menja, penje ili pada (ukoliko ovo dejstvo nije paralisano kretanjima u drugim određujućim momentima) menjanjem stope viška vrednosti. A stopa viška vrednosti raste ili pada u *direktnoj* zavisnosti od proizvodnosti rada i u *obrnutoj* od troškova proizvodnje najamnine ili količine potrebnog rada, od vrednosti rada.

A, *drugo*, profitna stopa je određena odnosom promenljivog kapitala prema ukupnom kapitalu, $\frac{pr}{p+pr}$. Apsolutna veličina viška vrednosti, pri datoj stopi viška vrednosti, zavisi naime samo od veličine promenljivog kapitala, koja je, pod učinjenom pretpostavkom, određena brojem jednovremeno upotrebljenih radnih dana, apsolutnom veličinom upotrebljenog radnog vremena, ili samo izražava taj broj, tu veličinu. Ali profitna stopa zavisi od odnosa te apsolutne veličine viška vrednosti, koja je data u promenljivom kapitalu, prema ukupnom kapitalu, dakle od odnosa promenljivog kapitala prema ukupnom kapitalu, od $\frac{pr}{p+pr}$. Pošto se pri izračunavanju profitne stope višak vrednosti v pretpostavlja kao dat, dakle pretpostavlja se kao dat i pr, sve varijacije u $\frac{pr}{p+pr}$ mogu da potiču samo od varijacije u p, što znači postojanom kapitalu. Jer, ako je pr dat, suma p+pr ili k može da se menja ako se menja p, a smanjenjem ove sume menja se odnos $\frac{pr}{p+pr}$ ili $\frac{pr}{k}$.

Ako je pr=100, p=400, onda je pr+p=500 i $\frac{pr}{pr+p} = \frac{100}{500} = \frac{1}{5} = 20$ odsto. Ako je, dakle, stopa viška vrednosti iznosila $\frac{1}{10}$, = $\frac{1}{2}$, onda je [višak vrednosti] = 50. No pošto je promenljivi kapital samo $\frac{1}{2}$ ukupnog kapitala, profit je $\frac{1}{2}$ od $\frac{1}{5} = \frac{1}{10}$ [ukupnog kapitala], i stvarno $\frac{1}{10}$ od 500=50=10 odsto. Odnos $\frac{pr}{pr+p}$ menja se s promenom p, ali, naravno, ne u istoj brojnoj veličini. Ako pretpostavimo da su prvobitno kako pr tako i p bili ravni 10, što znači da se ukupni kapital sastoji napola iz promenljivog a napola iz postojanog kapitala, onda je $\frac{pr}{pr+p} = \frac{10}{10+10} = \frac{10}{20} = \frac{1}{2}$. Ako je, dakle, stopa viška vrednosti iznosila = $\frac{1}{2}$ pr, onda je ona = $\frac{1}{4}$ k. Ili ako višak vrednosti iznosi 50 odsto, u tom je slučaju, kad je promenljivi kapital = $\frac{k}{2}$, profitna stopa = 25 odsto. Pretpostavimo sada da se postojani kapital udvostručio, porastao od 10 na 20, onda je $\frac{pr}{p+pr} = \frac{10}{20+10} = \frac{10}{30} = \frac{1}{3}$. (Višak stope $\frac{1}{2}$ od 10 bio bi sada ravan $\frac{1}{2}$ od $\frac{1}{3}$ od k, tj. = $\frac{1}{6}$ od 30=5. I tako polovina od 10=5, 5 na 10 su 50 odsto, 5 na 30 su $\frac{16}{3}$ odsto, 5 na 20 je međutim iznosio $\frac{1}{4} = 25$ odsto.) Postojani kapital se udvostručio, što znači od 10 na

20; ali suma $p+pr$ se samo za polovinu povećala, naime od 20 na 30. Postojani kapital za 100 odsto, suma od p i pr samo za 50. Odnos $\frac{pr}{p+pr}$, prvobitno ravan $\frac{10}{20}$, pao je na samo $\frac{10}{30}$, što znači od $\frac{1}{2}$ na $\frac{1}{3}$, tj. od $\frac{3}{6}$ na $\frac{2}{6}$, dakle pao samo za $\frac{1}{6}$, dok se postojani kapital udvostručio. Kako će porast ili smanjenje postojanog kapitala uticati na proporciju $\frac{pr}{p+pr}$, zavisi očigledno od proporcije u kojoj p i pr prvobitno sačinjavaju delove celog kapitala $k(p+pr)$.

||344| Postojani kapital (to jest njegova vrednost) može *prvo* rasti (ili padati) iako mase upotrebljene sirovine, mašinerije itd. ostaju iste. U tom slučaju varijacije u postojanom kapitalu nisu dakle određene uslovima proizvodnje i industrijskog procesa u koji on ulazi kao postojani kapital, već od njih nezavisne. Ma koji bili *uzroci* ovih promena vrednosti, oni svaki put utiču na profitnu stopu. U tom slučaju ista masa sirovine, mašinerije itd. ima veću ili manju vrednost nego ranije, jer je za njihovu proizvodnju bilo potrebno više ili manje radnog vremena nego ranije. Tada su varijacije uslovljene proizvodnim uslovima onih procesa iz kojih izlaze sastavni delovi postojanog kapitala kao proizvoda. Malopre¹ smo istraživali kako to deluje na profitnu stopu.

No kada u istoj industriji postojani kapital, na primer sirovina, raste ili pada u vrednosti, to je u odnosu na profitnu stopu isto kao kad bi se u jednoj industrijskoj grani (ili čak u istoj) za tu robu upotrebila skuplja sirovina nego za drugu, pri jednakim izdacima za najamninu.

Tamo gde je pri jednakim izdacima za najamninu sirovina (na primer pšenica) koju prerađuje jedan kapital skuplja od sirovine (na primer ovsa) koju prerađuje drugi kapital (ili srebro i bakar itd., ili vuna i pamuk itd.), profitna stopa u oba kapitala mora stajati u obrnutom srazmeru prema skuposti sirovine. Ako se dakle u obe industrijske grane ostvaruje prosečno jednak profit, to je moguće samo tako što kapitalisti dele višak vrednosti među sobom ne srazmerno višku vrednosti koji svaki kapital proizvodi u svojoj posebnoj sferi proizvodnje, nego srazmerno veličini kapitala koji upotrebljavaju. To se može dogoditi na dvojak način. A, koji prerađuje jeftiniji materijal, prodaje svoju robu po njenoj stvarnoj vrednosti, naplaćuje dakle i višak vrednosti koji je sam proizveo. Cena njegove robe ravna je njenoj vrednosti. B, koji prerađuje skuplji materijal, prodaje svoju robu iznad njene vrednosti, utvrđuje takvu cenu [da mu roba donosi isto takav profit] kao da je preradio jeftiniji materijal. Ako zatim A i B razmene svoje robe, onda je to za A isto kao da je u ceni svoje robe obračunao manje no što ona stvarno sadrži. Ili kad bi oba, A i B, unapred utvrdili profitnu stopu srazmerno veličini utrošenog kapitala, to jest

¹ Vidi u ovom tomu str. 168 - 174.

kad bi zajednički višak vrednosti među sobom podelili srazmerno veličini utrošenog kapitala. A to je ono što se podrazumeva pod opštom profitnom stopom⁽⁶⁵⁾.

Ovo izjednačenje, naravno, ne nastupa kad postojani kapital određenog kapitala, kao sirovine na primer, prolazno pada ili raste pod uticajem godišnjih doba itd. Iako ne podleži nikakvoj sumnji da vanredni profiti, koje na primer ostvaruju predioničari pamuka u godinama naročito obilne berbe pamuka, privlače masu novog kapitala u tu industrijsku granu i stimulišu građenje mase novih fabrika i mašina za preradu pamuka. Ako zatim dođe loša godina za pamuk, gubitak je utoliko veći [usled iznenadnog povišenja cena pamuka].

Drugo, pri nepromenjenim troškovima proizvodnje mašinerije, sirovine, ukratko postojanog kapitala može biti potrebna veća masa toga postojanog kapitala, dakle može rasti njena vrednost srazmerno porastu upotrebljene mase usled promenjenih proizvodnih uslova onih procesa u koje ti sastavni delovi ulaze kao sredstvo za proizvodnju. U tom slučaju, kao i u prethodnom [primeru], porast vrednosti postojanog kapitala izaziva pad profitne stope; no, s druge strane, same varijacije u uslovima proizvodnje ukazuju na to da je rad postao proizvodniji, da je dakle stopa viška vrednosti porasla. Jer, ista količina živog rada troši više sirovina, jer preradi istu količinu za kraće vreme i upotrebljava se više mašinerije jer je koštanje mašinerije niže od koštanja rada koji ona zamenjuje. Ovde se padanje profitne stope više ili manje kompenzuje povišenjem stope viška vrednosti, a stoga i apsolutnom količinom viška vrednosti.

Najzad, obe okolnosti koje izazivaju promenu vrednosti mogu da deluju zajednički u veoma različitim kombinacijama. Na primer ||345| prosečna cena sirovog pamuka je pala, ali je u isti mah vrednost mase koja se u određeno vreme preradi porasla u još većoj meri. Porasla je vrednost vune i vrednost mase vune koja se za određeno vreme preradi. Masovnija mašinerija je apsolutno skuplja, ali u odnosu prema njenoj efektivnosti ona je postala jeftinija itd.

Do sada se pretpostavljalo da je promenljivi kapital ostao neizmenjen. No promenljivi kapital može se ne samo relativno nego i apsolutno smanjiti, kao na primer u poljoprivredi, to jest ne samo relativno smanjiti u odnosu prema veličini postojanog kapitala. Ili promenljivi kapital može apsolutno porasti. No tada je isto kao kad bi ostao neizmenjen ukoliko postojani kapital iz gore navedenih uzroka raste u većoj ili u istoj srazmeri.

Ako postojani kapital ostane neizmenjen, onda se svako uvećanje ili smanjenje postojanog kapitala u odnosu prema promenljivom kapitalu objašnjava samo time što postojani kapital relativno raste ili pada zato što promenljivi apsolutno pada ili raste.

Ako promenljivi kapital ostane neizmenjen, onda se svako uvećanje ili padanje postojanog kapitala može objasniti samo njegovim vlastitim apsolutnim uvećanjem ili padanjem.

Ako do promene dolazi u oba kapitala jednovremeno, posle oduzimanja promene koja je u oba ista dobija se isto kao da je jedan kapital ostao neizmenjen a drugi se uvećao ili smanjio.

No ako je *profitna stopa* data, masa profita zavisi od veličine upotrebljenog kapitala. Veliki kapital s niskom profitnom stopom daje veći profit nego mali kapital s visokom profitnom stopom.

Toliko što se tiče ovog udaljavanja.

Inače iz spisa J. St. Milla treba zabeležiti samo još dva stava:

•Tačno uzevši, *kapital* nema nikakve *proizvodne snage*. Jedina proizvodna snaga je proizvodna snaga rada, koja se bez sumnje pomaže alatom i koja deluje na materijal. (Isto, str. 90.)

Tačno uzevši, Mill ovde brka kapital s materijalnim sastavnim delovima od kojih se on sastoji. Postavka je, međutim, dobra za one koji čine to isto pa ipak govore o proizvodnoj snazi kapitala. I tu je stvar, naravno, samo utoliko tačna ukoliko je reč o proizvodnji vrednosti. Uostalom i priroda proizvodi ukoliko se radi o pukim upotreb-
nim vrednostima.

•*Proizvodna snaga kapitala* nije ništa drugo već količina realne proizvodne snage kojom kapitalista pomoću svoga kapitala može da komanduje. (Isto, str. 91.)

Tu se kapital tačno shvata kao odnos proizvodnje. ||VIII - 345|

||XIV - 851| U jednoj ranijoj svesci^[66] iscrpno sam pokazao nasilne pokušaje koje čini Mill da bi Ricardov zakon o *profitnoj stopi* (u obrnutoj srazmeri prema najamnini) izveo neposredno iz teorije vrednosti, ne praveći razliku između *viška vrednosti* i *profita*.

[8. Zaključak]

Celo izlaganje Ricardove škole pokazuje kako se raspadanje ove škole vrši na dvema tačkama:

1. razmeni između kapitala i rada, saobrazno zakonu vrednosti;
2. obrazovanju opšte profitne stope. Identifikovanje viška vrednosti s profitom. Neshvaćen odnos između vrednosti i cene koštanja.

[GLAVA DVADESET PRVA]

Protivnici ekonomista (na osnovu Ricardove teorije)

||852| Za Ricardovog perioda političke ekonomije istupaju istovremeno i njeni protivnici, komunizam (Owen) i socijalizam (Fourier, St. Simon). (Socijalizam je još u svojim prvim počecima.) Shodno našem planu mi ćemo se, međutim, ovde pozabaviti samo protivnicima koji polaze od pretpostavaka samih ekonomista.

U sledećim spisima koje ćemo citirati videćemo da u stvari svi oni polaze od Ricardovog oblika.

1. *The Source and Remedy of the National Difficulties etc.*
A Letter to Lord John Russell, London 1821 (anonimno)

(a) *Gledanje na profit, rentu i kamatu kao na višak rada radnika.*
Uzajamni odnos između akumulacije kapitala i takozvanog «fonda rada»

Ovaj jedva poznati pamflet (od otprilike 40 stranica) pojavio se u vremenu kad je »onaj neverovatni šepRTLja«^[67] MacCulloch počeo da diže graju oko sebe. On je značio bitan korak dalje od Ricarda. Pisac direktno označava višak vrednosti ili »profit«, kako ga Ricardo naziva (često i »višak proizvoda«), ili »kamatu«, »interes«, kako ga zove pisac ovog spisa, kao »višak rada«, rad koji radnik obavlja besplatno, koji on obavlja preko količine rada kojom se naknađuje vrednost njegove radne snage, ili proizvodi ekvivalent za svoju najamninu. Koliko je bilo važno da se vrednost svede na rad, isto je toliko važno da se višak vrednosti, koji se predstavlja u jednom višku proizvoda, [predstavi] kao višak rada. Adam Smith je to u stvari već rekao, a kod Ricarda je to glavni moment u njegovom izlaganju. Ali on to nije nigde izrekao i fiksirao u apsolutnom obliku.

Ako kod Ricarda itd. postoji sam interes da se shvate odnosi kapitalističke proizvodnje i da se istaknu kao apsolutni oblici proizvodnje,

ovaj pamflet i ostali spisi koje ćemo navesti pod ovom kategorijom, hvataju se za razotkrivene misterije kapitalističke proizvodnje da bi se protiv nje borili sa stanovišta industrijskog proletarijata.

[U pamfletu se kaže:]

«Ma koliki deo mogao pripadati kapitalisti» (sa stanovišta kapitala), «on može da prisvoji samo višak radnikovog rada, jer radnik mora živeti. (Isto, str. 23.)

Doduše, ovi uslovi života, minimum od koga radnik može da živi, te stoga i količina viška rada koja se iz njega može iscediti, relativni su.

«Ako vrednost kapitala ne pada u onoj meri u kojoj se povećava njegova masa, kapitalisti će od radnika zahtevati proizvod svakog radnog časa preko onoga od čega radnik može da živi. I ma koliko to izgledalo odvratno i strašno, kapitalisti su na kraju krajeva u stanju da špekulišu na životna sredstva čija proizvodnja staje najmanje rada i da na kraju krajeva kažu radniku: ti ne treba da jedeš hleb jer je ječmena kaša jeftinija; ti ne treba da jedeš meso jer se može živeti i od repe i krompira. A mi smo već i dospeli dotle.» (Isto, str. 23/24.)

«Ako bi radnika mogli dovesti dotle da živi od krompira umesto od hleba, onda bi se, u to niko ne sumnja, moglo više zahtevati od njegovog rada; to znači, ako je on, dok se hranio hlebom, bio prisiljen da za izdržavanje sebe i svoje porodice utroši rad ponedeljka i utoraka, on će, ako živi od krompira, dobiti samo pola ponedeljka, a celu drugu polovinu ponedeljka i ceo utorak biće na raspolaganju za rad za državu ili kapitalistu.» (Isto, str. 26.)

Ovde se profit itd. direktno svodi na prisvajanje radnog vremena za koje radnik ne dobija nikakav ekvivalent.

«Priznaje se da se kamata plaćena kapitalistima, imala ona prirodu rente, kamate od novca ili preduzetničke dobiti, plaća radom drugih.» (Isto, str. 23.)

Dakle renta, kamata od novca, industrijski profit, samo su razni oblici «kamate od kapitala», koja se opet svodi na «višak rada radnikovog». Ovaj višak rada predstavlja se u višku proizvoda. Kapitalista je posednik viška rada ili viška proizvoda. Višak proizvoda je kapital.

«Pretpostavimo... da nema nikakvog viška rada, dakle ništa što bi moglo biti akumulirano kao kapital.» (Isto, str. 4.)

A odmah zatim on kaže

«posednik viška proizvoda ili kapitala.» (Isto.)

U sasvim drugom smislu nego plačljivi rikardovci kaže pisac:

«Prirodna i nužna posledica uvećanja kapitala je smanjenje njegove vrednosti.» (Isto, str. 21/22.)

U pogledu Ricarda on veli:

«Zašto se on trudi da nam pokaže kako akumulacija kapitala neće smanjiti profit, pošto je samo povećanje najamnine u stanju da smanji profit, kad se po-

kazuje da najamnina usled pomeranja odnosa između kapitala i rada raste čim se stanovništvo ne množi u istoj meri kao kapital. I da, ako se stanovništvo povećava, najamnina raste usled povećane teškoće oko proizvodnje životnih sredstava. (Isto, str. 23 [napomena].)

||853| Kad se vrednost kapitala, tj. »kamata od kapitala«, dakle višak rada kojim on komanduje, koji on prisvaja, ne bi smanjila ako se masa kapitala povećava, došlo bi do [nagomilavanja] kamate na kamatu u geometrijskoj progresiji, i kao što bi ova preračunata u novac (vidi *Price-a*) pretpostavljala nemoguću akumulaciju (stopu akumulacije) pretvorena u svoj pravi element, u rad, ona bi progurala ne samo višak rada nego i potreban rad kao »pripadajući« kapitalu. (Na *Price-ova* maštanja vratiću se u odeljku o dohotku i njegovim izvorima^[68].)

»Kad bilo moguće kapital uvećavati bez prestanka i održavati vrednost kapitala, što bi se pokazalo u nepromenjenoj kamati od novca, onda bi kamate koje se imaju platiti za kapital uskoro premašile ukupan proizvod rada . . . Kapital ima tendenciju da uvećava kapital u progresiji većoj od aritmetičke. Dopušta se da se kamata plaćena kapitalisti bilo u obliku rente, kamate od novca ili preduzetničke dobiti, plaća radom drugih. U daljem toku akumulacije kapitala mora stoga rad koji se daje za korišćenje kapitala da bude sve veći ako kamata plaćena za kapital ostane ista, dok kapitalisti se privuku sebi ukupan rad svih radnika društva. Ali do toga ne može doći. Jer ma koliko moglo pripasti kapitalisti, on može da dobije samo višak radnikovog rada, jer radnik mora da živi.« (Isto, str. 23.)

No kako se smanjuje »vrednost kapitala«, to njemu nije jasno. On sam kaže: Kod Ricarda to nastupa tako što najamnina raste ako kapital brže akumulira nego što se stanovništvo množi; ili da vrednost najamnine (ne njena količina [u upotrebnim vrednostima]) raste ako se stanovništvo brže množi nego što kapital akumulira (ili, pak, samo ako se ono *jednovremeno povećava*) usled sve veće neplodnosti poljoprivrede. Ali kako to objašnjava anonimni pisac? Ovo poslednje on ne pretpostavlja, najmanje on sve više smanjuje na moguću minimum. Tako preostaje samo mogućnost, kaže [on, da »kamata« kapitala pada] usled toga što deo kapitala koji se razmenjuje za živi rad relativno opada, iako radnik biva više ili isto toliko eksploatisan.

Na svaki način pisac je zaslužan već za to što je besmisao geometrijskog porasta kamate sveo na njegov pravi smisao, tj. na besmisao*.

* ||XV - 862a| Identifikovanjem viška vrednosti s viškom rada stavljena je kvalitativna granica akumulacije kapitala -- *ukupnim radnim danom* (vreme za koje radna snaga može delovati za 24 časa), datim stepenom razvitka proizvodnih snaga i brojnošću stanovništva, koje limitira broj istovremeno eksploatisanih radnih dana. Ako se, naprotiv, višak dobiti razmatra u bespojmovnom obliku kamate, to jest kao odnos u kome se kapital uvećava pomoću neke mitske čarolije, onda je granica samo *kvantitativna* i apsolutno se ne da shvatiti zašto kapital svakog dana ne dodaje sebi kamatu u svojstvu kapitala i tako stvara beskonačnu progresiju kamata na kamate. |XV - 862a|

Inače postoje dva načina na koja se porastom viška vrednosti ili viška rada — prema anonimnom piscu — može sprečiti da kapital bude prinuđen da sve veći deo svoje pljačke opet prepusti radnicima.

Prvi način je pretvaranje viška proizvoda u stalni kapital, čime se sprečava da platni fond — ili deo proizvoda koji troši radnik — nužno raste s akumulacijom kapitala.

Drugi način je spoljna trgovina, koja omogućuje kapitalisti da višak proizvoda razmeni za inostrane luksuzne artikle i tako ga sam potroši. Usled toga onaj deo proizvoda koji se sastoji iz *potrebnih životnih sredstava* može maksimalno porasti a da se ne mora vratiti radnicima u obliku najamnine, u nekoj proporciji prema njegovom porastu.

Valja zabeležiti da prvi način, koji deluje samo periodički a zatim svoje dejstvo paraliziše (bar ukoliko stalni kapital postoji u mašineriji itd. koja ulazi u proizvodnju životnih sredstava), uslovljava pretvaranje viška proizvoda u kapital, dok drugi način uslovljava potrošnju sve većeg dela viška proizvoda od strane kapitalista, njihovu rastuću potrošnju — a *ne* uslovljava *ponovno pretvaranje* viška proizvoda u kapital. Kad bi isti višak proizvoda ostao u obliku u kome neposredno postoji, veći bi se deo morao razmeniti kao promenljivi kapital s radnicima. Posledica toga bi bio porast najamnine i smanjenje apsolutnog ili relativnog viška vrednosti. Tu je stvarna tajna Malthusove nužnosti rastuće potrošnje od strane »bogatih« *da bi se onaj deo proizvoda koji se razmenjuje za rad pretvorio u kapital, imao visoku vrednost, donosio veliki profit, apsorbovao mnogo viška rada.* Samo što kod njega industrijski kapitalisti ne troše sami, nego su za ovu funkciju [određeni] *lendlordovi*, sinekuristi itd., jer nagon za akumulacijom i nagon za trošenjem, ako su sjedinjeni u istom licu, mogu se međusobno izigravati. Ovde dolazi do izražaja i ono pogrešno u Bartonovom, Ricardovom itd. shvatanju. Najamnina se ne određuje delom mase ukupnog proizvoda koji se troši kao *promenljivi* kapital ili se u takav može pretvoriti, nego delom one mase koji se u nj pretvara. Jedan deo može se potrošiti i u njegovom naturalnom stanju od strane kapitalistovih lakeja i parazita, a drugi putem spoljne trgovine itd. kao luksuzni proizvod.

Naš pamfletista je ipak prevideo ove dve stvari:

Uvođenjem mašinerije stalno se izbacuje s posla masa radnika i time se stvara suvišno stanovništvo; višak proizvoda, dakle, nalazi novu radnu [snagu], za koju se može razmeniti a da se stanovništvo nije povećalo i da nije potrebno produžiti apsolutno radno vreme. Ako je ranije bilo zaposleno recimo 500 radnika, sad ih je zaposleno 300 koji daju relativno veću količinu viška rada. Dve stotine može zaposliti višak proizvoda čim je ovaj dostigao dovoljnu visinu. Jedan deo starog [promenljivog] kapitala pretvara se u stalni, drugi zapošljava manje radnika, ali izvlači iz njih u srazmeri prema njihovom broju veću količinu viška vrednosti, a pogotovo i veću količinu viška proiz-

voda. Drugih dvesta su materija stvorena za kapitalizovanje novog viška proizvoda.

[[853a] Pretvaranje *potrebnih životnih sredstava* u *luksuzna sredstva* putem spoljne trgovine, kako ga shvata spis, samo je po sebi važno:

1. zato što ono čini kraj besmislenosti da najamnina zavisi od mase proizvedenih potrebnih životnih sredstava — kao da ova životna sredstva treba da budu potrošena od strane proizvođača ili samog proizvođačkog naroda en masse u ovom obliku, dakle morala bi biti ponovo pretvorena u promenljivi kapital, ili »optičajni kapital«, kako to kažu Barton i Ricardo;

2. zato što se time određuje ceo društveni oblik zaostalih nacija, na primer robovskih država u severoameričkim državama (vidi *Cairnes-a*⁽⁶⁹⁾) ili *Poljske* itd. (što je shvatio već stari *Büsch* — ako i to nije ukrao od *Steuarta*), koje su povezane sa svetskim tržištem zasnovanim na kapitalističkoj proizvodnji. Ma koliki bio višak proizvoda koji takve nacije izvlače iz viška rada svojih robova u prostom obliku, kao pamuk ili žito, one mogu ostati pri ovom prostom, nediferenciranom radu, budući da se putem spoljne trgovine osposobljavaju za to da ovaj prosti proizvod [pretvore] u upotrebnu vrednost bilo koga oblika.

Tvrđenje da od veličine »optičajnog kapitala« zavisi deo godišnjeg proizvoda koji se mora utrošiti kao najamnina, bilo bi na istom nivou s tvrđenjem da ako veliki deo proizvoda postoji u »zgradama«, ako se grade radnički stanovi u velikoj masi srazmerno radničkom stanovništvu, da zato radnici moraju dobro i jeftino stanovati, jer ponuda stanova brže raste od tražnje za njima.

Tačno je, naprotiv, ovo: Ako je višak proizvoda velik i velik deo od toga treba da se upotrebi kao kapital, onda (pod pretpostavkom da ova veličina samog viška proizvoda nije već proizvedena putem izbacivanja mase radnika na ulicu) tražnja za radom mora rasti, a stoga i deo viška proizvoda koji se razmenjuje kao najamnina. Nije *apsolutna veličina* viška proizvoda (ma u kome obliku postojao, pa i u obliku potrebnih životnih sredstava) bezuslovno ta koja sili da on bude utrošen kao promenljivi kapital i da stoga povećava najmninu. Nego požuda za kapitalizovanjem traži da se veliki deo viška proizvoda utroši kao promenljivi kapital i najamnina bi se *stoga* sa akumulacijom kapitala uvećavala kad mašinerija ne bi stalno stvarala suvišno stanovništvo i i kad se ne bi (naročito potpomognut još i spoljnom trgovinom) sve veći deo kapitala razmenjivao za kapital, a ne za rad. *Deo viška proizvoda koji se već neposredno proizvodi u obliku u kome može da služi samo kao kapital, i onaj njegov deo koji putem razmene sa inostranstvom dobija ovaj oblik, raste brže od dela koji se mora razmeniti za neposredni rad.*

Fraza da najamnina zavisi od postojećeg kapitala, te da je brza akumulacija kapitala stoga jedino sredstvo za povećanje najamnina, izlazi na ovo:

S jedne strane na *tautologiju*, ako uklonimo oblik u kome su sredstva za proizvodnju kapital. Od *produktivnosti rada* koji obavlja određeni

broj radnika zavisi kojom se brzinom ovaj broj može povećati bez pogoršanja njihovih životnih uslova. Ukoliko više sirovina, sredstava za rad i životnih sredstava oni proizvode, utoliko više sredstava imaju ne samo za podizanje svoje dece dok ova ne mogu sama da rade, nego da ostvare i rad generacije koja pristiže, i tako porast stanovništva identifikuju s porastom proizvodnje, štaviše da proizvodnju razvijaju u većem stepenu od porasta stanovništva, pošto se s porastom stanovništva povećava [radnikova] veština, raste i podela rada, raste mogućnost primene mašinerije, raste postojani kapital, ukratko: raste proizvodnost rada.

Ako porast stanovništva zavisi od proizvodnosti rada, proizvodnost rada zavisi od porasta stanovništva. Tu postoji uzajamno dejstvo. No, kapitalistički izraženo, to znači da životna sredstva radničkog stanovništva zavise od proizvodnosti kapitala, zavise od toga da što veći deo njihovog proizvoda istupi prema radnicima kao komanda nad njihovim radom. Ricardo izražava tu stvar *tačno* — mislim tautologiju — kad najamninu čini zavisnom od proizvodnosti kapitala, a ovu, pak, od proizvodnosti rada.

Da rad zavisi od porasta kapitala, ne znači ništa drugo već, *s jedne strane*, tautologiju da |854| prirast životnih sredstava i sredstava za zaposlenje nekog stanovništva zavisi od proizvodnosti njegovog vlastitog rada, i *drugo*, kapitalistički izraženo, da ono *zavisi od toga* što njegov vlastiti proizvod istupa prema njemu kao *tuda svojina*, a njegova vlastita proizvodnost, stoga, kao *proizvodnost* stvari koju ono stvara.

Praktično to znači da radnik mora prisvajati što manji deo svoga proizvoda da bi mu se što veći deo njegovog proizvoda suprotstavio kao *kapital*; on mora ustupiti kapitalisti što više *gratis* da bi njegova sredstva bila što veća, da bi onim što mu je gratis oduzeo njegov rad nanovo kupio. U ovom slučaju može doći do toga da ako je za kapitalistu veoma mnogo radio besplatno, on njega sada, u razmeni za ovo besplatno dobijeno, pušta da nešto manje radi besplatno. Međutim, pošto ovaj rezultat sprečava upravo ono što se namerava, *što bržu akumulaciju kapitala*, radnik mora da živi u takvim prilikama da bi se ovo smanjenje njegovog *gratis* rada opet ukinulo povećanjem radničkog stanovništva — bilo relativnim, pomoću mašinerije, ili apsolutnim, ranijom ženidbom. (To je taj isti odnos koji rikardovci ismevaju kad ga maltuzijanci propovedaju između zemljoposjednika i kapitalista.) Radnici moraju što veći deo svoga proizvoda prepustiti *gratis* kapitalu da bi pod *povoljnijim* uslovima novim radom otkupili deo proizvoda koji su mu tako prepustili. Međutim, pošto ovaj povoljniji obrt ujedno ukida uslov povoljnog obrta, on može da bude samo prolazan i mora opet da se preokrene u svoju vlastitu suprotnost.

3. Što važi za pretvaranje potrebnih životnih sredstava u luksuzna sredstva putem spoljne trgovine, važi uopšte za luksuznu proizvodnju, za čiju je neograničenu raznovrsnost i rasprostrtnost, međutim, spoljna trgovina uslov. Radnici zaposleni u luksuznoj proizvodnji proizvode,

doduše, kapital za svoga poslodavca, ali njihov proizvod ne može se opet pretvoriti in natura u kapital, ni u postojani, ni u promenljivi.

Ako apstrahujemo deo luksuznih proizvoda koji se šalje u inostranstvo da bi se tamo razmenio za potrebna životna sredstva, koja u celosti ili delimično ulaze u promenljivi kapital, onda oni predstavljaju puki *višak rada*, [i to] višak rada odmah u samom *onom obliku viška proizvoda* u kome ga bogati troše kao dohodak. Oni doduše ne predstavljaju samo višak rada radnika koji ih proizvode. Ovi, štaviše, rade u proseku isto toliki višak rada kao i radnici u drugim industrijskim granama. Ali kao što trećinu proizvoda u kome je sadržana trećina viška rada mogu smatrati kao otelovljenje toga viška rada, a druge dve trećine kao reprodukciju predujmljenog kapitala, tako se višak rada proizvođača potrebnih životnih sredstava koji sačinjava najamninu za proizvođače luksuznih sredstava, može predstaviti kao potreban rad celokupne radničke klase. Njihov višak rada predstavlja se: 1. u delu potrebnih životnih sredstava koje troše kapitalisti i njihov privesak; 2. u ukupnosti luksuznih sredstava. U odnosu na pojedinog kapitalistu ili pojedinu industrijsku granu to se predstavlja drukčije. Za njega deo luksuznih sredstava koje je proizveo predstavlja samo ekvivalent za predujmljeni kapital.

Ako se odveć veliki deo viška rada predstavlja neposredno u obliku luksuznih sredstava, očigledno mora doći do zastoja u akumulaciji i proširenju reprodukcije zato što se odveć mali deo ponovo pretvara u kapital. Ako se taj odveć mali deo tako predstavlja, onda bi se akumulacija kapitala (to jest dela viška proizvoda koji može da služi in natura opet kao kapital) razvijala brže od priraštaja stanovništva i profitna stopa bi pala, sem u slučaju da postoji spoljno tržište za potrebna životna sredstva.

[b] *O razmeni između kapitala i dohotka pri prostoj i pri proširenoj reprodukciji*

Pri razmeni između kapitala i dohotka ja sam posmatrao i najamninu kao dohodak i uopšte sam posmatrao samo odnos postojanog kapitala prema dohotku. Okolnost što se radnikov dohodak ujedno pojavljuje i kao promenljivi kapital važna je samo utoliko što se pri akumulaciji — novom stvaranju kapitala — kapitalistov suvišak koji postoji u životnim sredstvima koje on proizvodi može neposredno razmeniti za suvišak koji postoji u sirovinama ili sredstvima za rad kapitaliste koji proizvodi postojani kapital. Ovde se jedan oblik dohotka razmenjuje za drugi [§855] i kad je razmena izvršena, pretvara se dohodak A-a u postojani kapital B-a, a dohodak B-a u promenljivi kapital A-a.

Pri razmatranju ovog prometa reprodukcije i načina na koji kapitalisti naknađuju kapital itd. između sebe, treba u samom početku apstrahovati spoljnu trgovinu.

Zatim valja razlikovati dve pojave:

1. reprodukciju u datom razmeru proizvodnje;
2. reprodukciju u proširenom razmeru proizvodnje ili akumulaciju; pretvaranje dohotka u kapital.

ad 1.

Ja sam pokazao:

Proizvođači životnih sredstava moraju naknaditi 1. svoj postojani kapital, 2. svoj promenljivi kapital. Deo vrednosti njihovog proizvoda koji predstavlja suvišak preko ova dva dela čini *višak proizvoda*, materijalnu egzistenciju *viška vrednosti*, koji je opet sa svoje strane samo predstavnik *viška rada*.

Promenljivi kapital — deo njihovog proizvoda koji ga predstavlja — čini najamninu, radnikov dohodak. Ovaj deo postoji tu već u *naturalnom obliku*, u kome ponovo služi kao promenljivi kapital. S ovim delom, ekvivalentom, koji je radnik reprodukovao, ponovo se kupuje njegov rad. To je razmena između kapitala i neposrednog rada. Radnik prima ovaj deo u novcu kojim otkupljuje svoj vlastiti proizvod ili druge proizvode iste kategorije. To je razmena *raznih sastavnih delova promenljivog kapitala jedan za drugi*, pošto je radnik primio u novcu uputnicu na svoju kvotu. To je razmena jednog dela novododatog rada za druge delove u okviru iste kategorije. (Životna sredstva.)

Deo viška proizvoda (novododati rad) koji kapitalisti (koji proizvode životna sredstva) sami troše, troše to ili in natura ili je to razmena jedne vrste viška proizvoda koji postoji u obliku podesnom za potrošnju za drugu vrstu tih proizvoda. To je razmena dohotka za dohodak, a oba se svode na novododati rad.

Pri pređašnjoj transakciji ne može se zapravo govoriti o razmeni dohotka i kapitala. Kapital (životna sredstva) se razmenjuje za rad (radnu snagu). Tu se, dakle, ne razmenjuju dohodak i kapital. Istina, radnik potroši najamninu čim je primi. Ali on ne razmenjuje za kapital svoj dohodak, nego svoj rad.

Treći deo [proizvoda proizvođača životnih sredstava koji predstavlja] postojani kapital, razmenjuje se za deo proizvoda proizvođača koji proizvode postojani kapital. Naime, za deo koji predstavlja novododati rad. A ovaj postoji u ekvivalentu za najamninu (dakle u promenljivom kapitalu) i višku proizvoda, višku vrednosti, dohotku kapitaliste koji postoji u obliku u kome se može trošiti samo industrijski, a ne individualno. To je, dakle, s jedne strane razmena *promenljivog kapitala ovih proizvođača* za deo životnih sredstava koji predstavljaju postojani kapital [proizvođača životnih sredstava]. U stvari, deo njihovog proizvoda koji predstavlja promenljivi kapital, ali postoji u obliku postojanog kapitala, razmenjuje se za deo proizvoda fabrikantata životnih sredstava koji predstavlja postojani kapital, ali postoji u obliku promenljivog kapitala. Tu se razmenjuje novododati rad za postojani kapital.

S druge strane, deo proizvoda koji predstavlja višak proizvoda, ali postoji u obliku postojanog kapitala, razmenjuje se za deo životnih sredstava koji za njegove proizvođače predstavlja postojani kapital. Ovde se razmenjuje dohodak za kapital. Dohodak kapitalista koji proizvode postojani kapital razmenjuje se za životna sredstva i naknađuje postojani kapital kapitalista koji proizvode životna sredstva.

Najzad, deo proizvoda kapitalista koji proizvode postojani kapital, koji sam predstavlja postojani kapital, naknađuje se delom in natura, delom putem prirodne razmene (pokrivene novcem) između proizvođača postojanog kapitala.

Sve ovo važi pod pretpostavkom da je razmer reprodukcije jednak s prvobitnim razmerom proizvodnje.

Ako se sad zapitamo koji deo godišnjeg ukupnog proizvoda predstavlja novododati rad, račun će biti veoma prost:

A. *Artikli za ličnu potrošnju*. [Ovi proizvodi] dele se na tri dela. [Prvo], na dohodak kapitalista, višak rada dodat tokom godine.

Drugo, na najamninu, promenljivi kapital ravan novododatim radu kojim su radnici reprodukovali svoju najamninu.

Najzad, na treći deo — sirovinu, mašineriju itd. Ovo je postojani kapital, deo vrednosti proizvoda koji je samo održan, nije proizveden. Dakle, nije novi rad dodat tokom godine.

§856| Ako postojani kapital [ove kategorije] označimo sa p' , promenljivi sa pr' i višak proizvoda, dohodak sa r' , onda se ova kategorija sastoji iz [p' i $pr'+r'$]:

p' je samo održana vrednost, a ne novododati rad (ovaj predstavlja jedan deo proizvoda); naprotiv, $pr'+r'$ je rad dodat u toku godine.

Ukupan proizvod [kategorije A] [ili njegova vrednost] P^a predstavlja, dakle, novododati rad, po odbitku p' .

Dakle, proizvod kategorije A: $P^a - p' =$ tokom godine dodati rad.

B. *Artikli za industrijsku potrošnju*.

$pr''+r''$ predstavljaju i ovde novododati rad. Naprotiv, ne predstavlja p'' , postojani kapital koji funkcioniše u ovoj sferi.

Ali $pr''+r'' = p'$, za koji se razmenjuju. p' se pretvara u promenljivi kapital i dohodak za B. S druge strane, pr'' i r'' pretvara se u p' , u postojani kapital A-a.

Proizvod kategorije [B, to jest] $P^b - p''$ je jednak s radom novodatim u toku godine.

Ali, $P^b - p'' = p'$; jer se ceo proizvod od P^b po odbitku p'' , postojanog kapitala upotrebljenog u ovoj kategoriji, razmenjuje za p' .

Pošto se $pr''+r''$ razmenjuje za p' , stvar se može predstaviti ovako:

P^a sastoji se samo iz novodatog rada, čiji se proizvod deli na profit i najamninu, na ekvivalent za potrebni rad i ekvivalent za višak rada. Jer $pr''+r''$, što naknađuje p' , ravno je radu novodatim u kategoriji B.

Prema tome, ceo proizvod P^a , kako njegov višak proizvoda tako i njegov promenljivi kapital i njegov postojeći kapital, sastoji se od proizvoda rada novododatog tokom godine.

Naprotiv, P^b se može posmatrati tako da ne predstavlja nikakav deo novododatog rada, nego samo održanje ranijeg rada. Jer, njegov deo p'' ne predstavlja nikakav novododati rad. Kao ni njegov deo p' , koji je razmenio za $pr'' + r''$ i koji je u A predstavljao predujmljeni postojeći kapital, a ne novododati rad.

Ceo deo godišnjeg proizvoda, koji kao promenljivi kapital sačinjava dohodak radnika, a kao višak proizvoda fond potrošnje kapitalista, razlaže se, dakle, na novododati rad, dok se sav ostali deo proizvoda koji predstavlja postojeći kapital razlaže samo na održani raniji rad i naknađuje se samo postojeći kapital.

Kao što je tačno reći da se sav deo godišnjeg proizvoda koji se troši kao dohodak, to jest kao najamnina i profit (sa granama profita, rente, kamate itd.; isto tako s najamnina neproizvodnih radnika), razlaže na novododati rad, tako je pogrešno reći da se ceo godišnji proizvod razlaže na dohodak, najaminu i profit, te stoga na puke udele u novododatom radu. On se delom razlaže na postojeći kapital, koji prema vrednosti *ne* predstavlja novododati rad, a prema upotrebi ne ulazi ni u najaminu ni u profit. On predstavlja u pravom smislu akumulisani rad (prema svojoj vrednosti), a prema svojoj upotrebnosti vrednosti upotrebu ovog ranije akumulisanog rada.

S druge strane, isto je tako tačno da *rad dodat u toku godine* nije potpuno predstavljen u delu proizvoda koji se razlaže na najaminu i profit. Jer, ovom najaminom i profitom kupuju se usluge, dakle rad koji nije ušao u proizvod u kome su predstavljeni najamnina i profit. To su usluge, rad koji se potroši u trošenju proizvoda koji ne ulazi u njegovu neposrednu proizvodnju.

||857| Ad 2.

Drukčije stoji stvar s akumulacijom, pretvaranjem dohotka u kapital, *reprodukcijom u proširenom razmeru*, ukoliko ova ne nastaje samo usled toga što se stari kapital *proizvodnije upotrebi*. Tu se ceo novi kapital sastoji iz novododatog rada, i to viška rada u obliku profita itd. Ali mada je tačno da se tu ceo element nove proizvodnje sastoji i nastaje iz novododatog rada — dela radnikovog viška rada — pogrešno je kako opet ekonomisti pretpostavljaju, da se on pri svome pretvaranju u kapital svodi samo na promenljivi kapital ili na najaminu. Na primer, neka se jedan deo viška proizvoda poljoprivrednikā razmenjuje za deo viška proizvoda fabrikanta mašina. Tako je moguće da ovaj poslednji pretvori žito u promenljivi kapital, zaposli više radnika, neposredno ili posredno. Poljoprivrednik, naprotiv, pretvorio je jedan deo svoga viška proizvoda u postojeći kapital, pa je moguće da on usled ovog pretvaranja umesto da upotrebi nove radnike, otpusti stare radnike. Poljoprivrednik bi mogao zasejati više zemlje. Jedan deo žita ne bi se tada pretvorio u najaminu, nego u postojeći kapital itd.

Samo se pri ovoj akumulaciji pokazuje da je sve, kako dohodak tako i promenljivi i postojani kapital, *prisvojeni tuđi rad*. I da su kako sredstva za proizvodnju kojima on radi tako i ekvivalent koji on dobija za svoj rad — radnikov rad koji kapitalista dobija *bez ekvivalenta*.

[To se pokazuje] već pri prvobitnoj akumulaciji. Uzmimo da sam uštedeo 500 £ od *najamnine*. Ova suma u stvari ne predstavlja, dakle, samo *akumulisani rad*, nego, za razliku od »akumulisanog rada« kapitaliste, *moj sopstveni rad*, koji sam ja akumulisao i za sebe akumulisao. Ja pretvaram ovu sumu u kapital, kupujem sirovine itd. i unajmljujem radnike. Profit neka iznosi 20 odsto. Dakle, 100 £ godišnje. Ako se ne akumulirše stalno iznova, nego se troši godišnje 100 £, ja ću za pet godina »pojesti« svoj kapital u obliku dohotka. U šestoj godini predstavlja moj kapital od 500 £ bez ekvivalenta prisvojeni tuđi rad. Da sam, naprotiv, uvek ponovo akumulisao polovinu profita, proces [trošenja mog prvobitnog kapitala] bio bi sporiji, jer ne bih toliko »pojeo«, a [prisvajanje tuđeg rada] bilo bi brže.

		<i>Kapital</i>	<i>Profit</i>	<i>Potrošnja</i>
<i>prva godina</i>	500	100	50
<i>druga godina</i>	550	110	55
<i>treća godina</i>	605	121	60
<i>četvrta godina</i>	665	133	66
<i>petna godina</i>	731	146	73
<i>šesta godina</i>	804	160	80
<i>sedma godina</i>	884	176	88
<i>osma godina</i>	972	194	97

569

U osmoj godini je moj kapital skoro udvostručen, mada sam pojeo više od prvobitnog kapitala. U kapitalu 972 nema više ni pare plaćenog rada, ili rada za koji sam dao ekvivalent. Ceo svoj prvobitni kapital ja sam potrošio u vidu dohotka, dakle dobio sam za to ekvivalent i taj ekvivalent potrošio. Novi kapital sastoji se samo iz prisvojenog tuđeg rada.

Pri razmatranju viška vrednosti kao takvog, prirodni oblik proizvoda, dakle višak proizvoda, nema nikakvog značaja. Pri razmatranju stvarnog procesa reprodukcije on postaje važan, delom da bi se shvatili sami njegovi oblici, delom zbog uticaja koji proizvodnja luksuznih artikala itd. vrši na reprodukciju. Tu opet imamo primer kako *upotrebnost vrednost* kao takva dobija ekonomsku važnost.

[c] *Zasluge i zablude pisca pamfleta.*

O spoljnoj trgovini. Slobodno vreme kao pravo bogatstvo

||858| A sad se vratimo našem pamfletu:

»Pretpostavimo da je ceo rad neke zemlje taman dovoljan da proizvede toliko koliko je potrebno za izdržavanje stanovništva; u ovom slučaju je jasno da

nema viška rada, nema, dakle, ničega što bi se moglo akumulirati kao kapital. Pretpostavimo da ukupan rad neke zemlje proizvede za *godinu dana* toliko da bi mogao izdržavati svoje stanovništvo dve godine, tada očigledno moraju ili sredstva za potrošnju za godinu dana propasti ili stanovnici moraju prestati godinu dana proizvodno da rade. Ali *posednici viška proizvoda ili kapitala* neće dopustiti da stanovništvo besposličari godinu dana niti da propadne proizvod za godinu dana; oni će svakoga zaposliti radom koji nije direktno i neposredno proizvođan, na primer gradnjom mašina itd. Ali treće godine sve se stanovništvo opet može vratiti proizvodnom radu i pošto mašinerija izgrađena u prethodnoj godini sad stupa u dejstvo, jasno je da je u ovoj godini proizvod veći od proizvoda prve godine, jer sad treba ovome dodati i proizvod mašinerije. Ovaj višak proizvoda, dakle, još više nego proizvod prve godine, mora se ili pokvariti ili upotrebiti kao i ranije, a ova upotreba dodaje društvu opet nove proizvodne snage, sve dok ljudi za neko vreme *ne obustave* proizvodni rad, ako neće da proizvod njihovog rada propada. Ovo je opipljiva konsekvencija u najjednostavnijem stanju društva. (Isto, str. 4/5.)

Tražnja drugih zemalja ograničena je ne samo *našom* sposobnošću da proizvodimo nego i *njihovom*.

⟨Ovo je odgovor Sayu, da ne proizvodimo mi previše, nego da drugi proizvode premalo⁽⁷⁰⁾. Njihova proizvodna snaga nije nužno jednaka s našom.⟩

•Mi možemo činiti šta nam je volja, tokom niza godina ceo svet ne može od nas uzeti mnogo više nego što mi uzimamo od sveta, tako da cela naša spoljna trgovina, oko koje se diže tolika galama, nije bogatstvu naše zemlje nikada dodala ni jednoga šilinga, nije mogla dodati niti može ikada dodati. Jer, za svaku balu svile, svaki sanduk čaja, svako bure vina što smo uvezli, izvezeno je nešto jednake vrednosti. Pa i sami profitu koje ostvaruju naši trgovci u spoljnoj trgovini plaćaju potrošači dobara koja za to uvozimo. (Isto, str. 17/18.)

•Spoljna trgovina je puka trampa za udobnosti i užitke kapitaliste. On nema sto tela i stotinu nogu; on ne može u obliku odela i čarapa da potroši sve sukno i sve čarape koji se ovde proizvode; stoga se oni razmenjuju za vino i svilu. Ali ovo *vino i ova svila predstavljaju višak rada našeg vlastitog stanovništva* isto tako kao i ono sukno i one čarape, i na taj način se *povećava razorna moć kapitaliste preko svake mere*; putem spoljne trgovine kapitalistima stalno polazi za rukom da nadmudre prirodu, koja njihovim zahtevima i njihovim željama suprotstavlja hiljade prepreka: sada nema nikakve granice ni njihovoj moći ni njihovim zahtevima. (Isto, str. 18.)

Vidi se: Ovaj pamfletista akceptira Ricardovo učenje o spoljnoj trgovini. Kod Ricarda ono služi samo kao dokaz njegove *teorije vrednosti*, ili da pokaže da ona ne protivreči ovom učenju. Međutim, tu je istaknuto da se ne samo nacionalni rad nego i *nacionalni višak rada otelovljuje u rezultatima spoljne trgovine*.

Kad bi se višak rada ili višak vrednosti predstavljao samo u nacionalnom višku proizvoda, uvećanje vrednosti radi vrednosti, a stoga i ceđenje viška rada, našlo bi granicu u ograničenosti, u uskom krugu upotrebnih vrednosti u kojima bi se predstavljala vrednost [nacio-

nalnog] rada. Ali tek spoljna trgovina razvija pravu njegovu [viška vrednosti] prirodu kao vrednosti tim što rad koji on sadrži razvija kao društveni rad, koji se predstavlja u beskrajnom nizu raznih upotreb- nih vrednosti i u stvari daje smisao apstraktnom bogatstvu.

«*Beskrajna raznovrsnost potreba i robnih vrsta*» (dakle, i beskrajna razno- vrsnost konkretnih radova koji proizvode te razne vrste roba) «*koje se iziskuju za podmirenje tih potreba čini strast za bogatstvom*» (dakle, i strast da se prisvaja rad drugih ljudi) «*beskrajnom i nezasićnom.*» (*Wakefield* u izdanju A. Smitha [*Wealth of Nations*], London 1836, t. I, p. 64, napomena.)

Međutim, samo spoljna trgovina, razvitak tržišta u svetsko tržište, razvija novac u svetski novac i *apstraktni rad* u društveni rad. Apstraktno bogatstvo, vrednost, novac — dakle *apstraktni rad* razvija se u meri u kojoj se konkretan rad razvija u totalitet raznih načina rada koji obuhva- ta svetsko tržište. Kapitalistička proizvodnja počiva na *vrednosti* ili na razvitku rada sadržanog u proizvodu kao društvenog. No, ovaj je [moguć] samo na bazi spoljne trgovine i svetskog tržišta. To je, dakle, kako pretpostavka tako i rezultat kapitalističke proizvodnje.

||859| Ovaj pamflet nije nikakva teorijska rasprava, [nego samo] protest protiv lažnih razloga kojima su ekonomisti pripisivali ondašnje nevolje i «*težak položaj nacije*». Zbog toga se ovde ne traži niti se može tražiti da shvatanje viška vrednosti kao *viška rada* bude i opšta kritika celokupnog sistema ekonomskih kategorija. Pisac stoji štaviše na tlu Ricardove teorije i konsekventno iskazuje konsekvenciju koja je sa- držana u samom tom sistemu, i ističe je u interesu radničke klase protiv kapitala.

Inače se pisac kreće u granicama ekonomskih kategorija onakvih kakve zatiče. Kao što kod Ricarda brkanje viška vrednosti i profita vodi neugodnim protivrečnostima, tako vodi i kod njega kad višak vrednosti naziva *kamatom na kapital*.

Doduše, on stoji iznad Ricarda u tome što, prvo, sav višak vred- nosti svodi na višak rada i, drugo, što nazivajući višak vrednosti *kama- tom na kapital*, ujedno ističe da pod kamatom na kapital razume opšti oblik viška rada za razliku od njegovih posebnih oblika, rente, novčane kamate i poslovnog profita:

«*Kamata koja se plaća kapitalistima, bilo da ona dobija prirodu*» (trebalo bi reći oblik) «*rente, kamate od novca ili preduzetničke dobiti . . .*» (Isto, str. 23.)

On, dakle, razlikuje opšti oblik viška rada ili viška vrednosti od njegovih posebnih oblika, što ne čini ni Ricardo ni A. Smith, bar ne svesno i dosledno. Ali on, opet, uzima naziv jednog od tih posebnih oblika, kamatu, za opšti oblik. A to je dovoljno da ponovo zapadne u ekonomski žargon.

«*Neprekidno uvećavanje kapitala bilo bi u jednom čvrsto osnovanom društvu obeleženo padom kamate na novac ili, što izlazi na isto, smanjenjem količine rada drugih koji bi se dao za upotrebu kapitala.*» (Isto, str. 6.)

Ovo je neka kerijejska fraza. Ali kod našeg pamfletiste ne upotrebljava radnik kapital, nego kapital upotrebljava radnika. Pošto on pod *kamatom* podrazumeva višak rada u svakom obliku, stvar — »lek za težak položaj naše nacije« — izlazi na to da se *najamnina* povisi; jer, smanjenje kamate znači smanjenje viška rada. Ali on misli da prisvajanje tuđeg rada u razmeni za kapital treba da se smanji i da radnik treba od svog sopstvenog rada da prisvoji više, a kapital manje.

Smanjenje viška rada može da znači dve stvari:

Da treba raditi manje preko onog vremena koje je potrebno za reprodukciju radne snage, za stvaranje ekvivalenta za najamninu; ili da *od ukupne mase rada* manje rada treba da dobije *oblik viška rada*, to jest vremena za koje se radi gratis za kapitalistu; dakle, i da manji deo proizvoda u kome se rad predstavlja dobije *oblik viška proizvoda*; to znači da radnik treba da dobije od svog vlastitog proizvoda više, a kapitalista manje.

O tome pisac nema jasnu predstavu, a to se vidi i iz sledećih rečova, koji sadrže poslednju reč njegovog spisa:

»Jedna nacija je uistinu bogata tek onda kad se ne plaća nikakva kamata za kapital; kad se umesto 12 časova radi samo 6 časova. Bogatstvo je *vreme kojim se raspolaže* i ništa više«. (Isto, str. 6.)

Pošto se ovde pod *kamatom* razumeju profit, renta, kamata, ukoliko svaki oblik viška vrednosti, i pošto prema samom piscu kapital nije ništa drugo već proizvod rada, akumulisani rad koji je u stanju da u razmeni za samog sebe iznuđi ne samo jednaku količinu rada nego i višak rada, prema njemu »kapital ne donosi nikakvu kamatu« znači: ne postoji nikakav kapital. ||860| Proizvod se ne pretvara u kapital. Ne postoji nikakav *višak proizvoda* i nikakav *višak rada*. Tek onda je neka nacija doista bogata.

A ovo može da znači: Ne postoji nikakav proizvod, nikakav rad *preko* proizvoda i rada potrebnog za reprodukciju radnika. Ili: radnici prisvajaju *sami* ovaj suvišak, bilo proizvoda bilo rada.

Ali da pisac *ne* misli *samo* ovo poslednje, vidi se otuda što on stav »nikakvu kamatu za kapital« spaja sa rečenicom: »Jedna nacija je uistinu bogata tek onda kad se radi 6 umesto 12 časova. *Bogatstvo je vreme kojim se raspolaže, i ništa više.*«

A ovo može da znači: Kad bi svi morali da rade, otpala bi suprotnost između preteranog rada i besposličarenja — i to bi svakako bila konsekvencija toga što bi kapital prestao da postoji, što proizvod ne bi više davao pravo na tuđi *višak rada* — i ako se osim toga uzme u obzir razvitak proizvodnih snaga, kako ih je kapital stvorio, to će društvo potreban suvišak proizvesti za 6 časova, više nego sada za 12, i ujedno će svi radnici imati 6 časova »vremena kojim raspolažu«, imaće pravo bogatstvo; vreme koje neće biti apsorbovano neposredno proizvodnim radom, nego [ostaje slobodno] za užitek, za dokolicu, tako da ono daje prostor za slobodnu delatnost

i razvitak. Vreme je *prostor* za razvitak sposobnosti. Znamo da ekonomisti čak ropski rad najamnih radnika pravdaju time što on stvara dokolicu, slobodno vreme za *druge*, za drugi deo društva — a time i za samo društvo najamnih radnika.

Ili to može da znači i ovo: Radnici rade sada 6 časova rada preko onoga što je njima (*sada*) potrebno za njihovu vlastitu reprodukciju. (Međutim, teško da je to piščevo shvatanje, pošto on ovo što je radnicima *sada* potrebno predstavlja kao nečovečni minimum). Kad bi kapital prestao, oni bi radili samo 6 časova, a besposličari bi morali raditi isto toliko. Materijalno bogatstvo za sve bilo bi time oboreno na nivo radnika. Ali svi bi imali *slobodnog vremena* za svoj razvitak.

Pisac nije očigledno ni sam o tome načisto. Međutim, u svakom slučaju, uvek će ostati lepa rečenica:

«Jedna nacija je doista bogata kad se radi šest umesto dvanaest časova. *Bogatstvo je vreme kojim se raspolaže, i ništa više.*»

I Ricardo kaže u glavi »*Vrednost i bogatstvo, svojstva po kojima se razlikuju*« da se stvarno bogatstvo sastoji u tome da se stvori što više upotrebnih vrednosti od što manje vrednosti; drugim rečima to znači da se u što kraćem radnom vremenu stvori što veće obilje materijalnog bogatstva. I ovde se pojavljuje »vreme kojim se raspolaže«, i užitek onoga što je stvoreno u radnom vremenu drugih kao pravo bogatstvo, ali kao i sve u kapitalističkoj proizvodnji, pa stoga i kod njihovih interpretatora, u suprotnosti. Suprotnost bogatstva i vrednosti pojavljuje se kod Ricarda kasnije u tome što neto-dohodak treba da bude što veći u odnosu prema bruto-dohotku, što opet u ovom antagonističkom obliku znači da klase društva čije je vreme samo delimično ili uopšte nije apsorbovano u materijalnoj proizvodnji, iako uživaju njene plodove, budu po mogućstvu što brojnije prema klasama čije je vreme potpuno apsorbovano u materijalnoj proizvodnji i čija potrošnja sačinjava samo jednu poziciju troškova proizvodnje, samo uslov da za njih budu takva tegleća marva. Želja je uvek da se što manji deo društva osudi na ropstvo rada, na prinudni rad. To je najviše što se na kapitalističkom gledištu postiglo.

Ovo pisac pamfleta odbija. *Vreme rada* ostaje uvek, pa i onda kad se razmenska vrednost ukine, supstancija koja stvara bogatstvo i mera troškova koje iziskuje njegova proizvodnja. Ali slobodno vreme, *vreme kojim se raspolaže*, jeste pravo bogatstvo — delom za uživanje proizvoda, delom za slobodno delanje, koje nije kao rad određeno prinudom neke spoljne svrhe koja mora biti ispunjena, čije ispunjenje je prirodna nužnost ili socijalna dužnost, već kako se hoće.

Razume se po sebi, da samo radno vreme, usled toga što će biti ograničeno na normalnu meru, zatim što se više ne radi za nekog drugog, nego za samog sebe, zajedno sa ukidanjem socijalnih suprotnosti između gospodara i sluge itd., kao stvarno socijalni rad, najzad kao osnovica *slobodnog vremena*, dobija sasvim drugi, slobodniji karakter

i da *radno vreme* jednog čoveka, koji je ujedno čovek koji raspolaže slobodnim vremenom, mora imati mnogo viši kvalitet od kvaliteta radne životinje.

2. *Ravenstone*. [*Kapital kao višak proizvoda. Brkanje antagonističkog oblika kapitalističkog razvitka s njegovom sadržinom. Negativno mišljenje o rezultatima kapitalističkog razvitka proizvodnih snaga*]

||861| *Piercy Ravenstone, M. A., Thoughts on the Funding System and its Effects, London 1824.*

Veoma značajan spis.

Pisac predašnjeg pamfleta shvata višak vrednosti u njegovom pr-obliku, kao *višak rada*. Dužina radnog vremena čini stoga njegovo glavno gledište. On shvata *višak rada* ili vrednosti poglavito u njegovom apsolutnom obliku, kao produženje preko radnog vremena potrebnog za reprodukciju samog radnika, a ne skraćenje potrebnog rada usled razvitka proizvodnih snaga rada.

Skraćenje ovog potrebnog rada je glavno gledište kod Ricarda, ali, kao što ono jeste u kapitalističkoj proizvodnji, kao sredstvo da produži radno vreme koje pripada kapitalu. Pamflet, naprotiv, govori o *skraćanju radnog vremena* za proizvođače i o otpadanju rada za *posednike viška proizvoda* kao o poslednjoj svrsi.

Izgleda da Ravenstone radni dan pretpostavlja kao dat. On, dakle, naročito ima u vidu — kao i raniji pamflet, tako da se teorijski pitanja samo dotiče — relativni višak vrednosti ili višak proizvoda (koji zapada kapitalu) usled razvitka proizvodne snage rada. Kao kod ovog stanovišta uopšte, višak rada se i ovde shvata više u obliku viška proizvoda, dok se u ranijem [pamfletu] višak proizvoda smatra više u obliku viška rada.

*Učiti da bogatstvo i moć jedne nacije zavise od njenog *kapitala* znači učiniti industriju sluškinjom bogatstva, a ljude slugama svojine.* (Isto, str. 7.)

Kod suprotnosti koju je izazvala Ricardova teorija — na [osnovi] njenih vlastitih pretpostavki — karakteristično je sledeće:

U istoj meri u kojoj se politička ekonomija razvijala — a ovaj razvitak, ukoliko se tiče osnovnih principa, dobija najoštriji izraz u Ricardu — ona je predstavljala rad kao jedini element vrednosti i kao jedinog tvorca upotrebnih vrednosti, a razvitak proizvodnih snaga kao jedino sredstvo za istinsko uvećanje bogatstva; što veći razvitak proizvodnih snaga rada kao ekonomsku osnovu društva. To je u stvari osnova *kapitalističke proizvodnje*. Naročito se Ricardov spis, kad izlaže da zakon vrednosti ne može narušiti ni zemljišna svojina, [ni] kapitalistička akumulacija itd., bavi u stvari samo time da ukloni sve pro-

tivrečnosti ili pojave koje na izgled protivreče ovome shvatanju. Ali u istoj meri u kojoj se rad poima kao *jedini* izvor razmenske vrednosti i kao aktivni izvor upotrebne vrednosti, u istoj toj meri ovi isti ekonomisti, a naročito Ricardo, (još više Torrens, Malthus, Bailey, itd. posle njega) shvataju »*kapital*« kao regulator proizvodnje, izvor bogatstva u svrhu proizvodnje; rad, naprotiv, kao najamni rad, čiji je nosilac i stvarni instrument nužni pauper (shvatanje koje je još pojačano Malthusovom teorijom o stanovništvu) — puki trošak proizvodnje i instrument za proizvodnju — upućen je na minimum najamnine, ispod koga ona mora pasti čim radnik postoji u masi »suvišnoj« za kapital. U ovoj protivrečnosti izrazila je politička ekonomija samo suštinu kapitalističke proizvodnje, ili, ako hoćemo, suštinu najamnog rada, rada otuđenog od samog sebe, prema kome bogatstvo koje je stvorio istupa kao tuđe bogatstvo, njegova vlastita proizvodna snaga kao proizvodna snaga njegovog proizvoda, njegovo bogaćenje kao vlastito osiromašenje, njegova društvena moć kao moć društva nad njim. Ali o ovom određenom specifičnom, istorijskom obliku društvenog rada, kako se pojavljuje u kapitalističkoj proizvodnji, govore ovi ekonomisti kao o opštem, većitom obliku, kao o prirodnoj istini, a o *ovim* odnosima proizvodnje kao o apsolutno (ne istorijski) nužnim, prirodnim i razumnim odnosima društvenog rada. Potpuno ograničeni horizontom kapitalističke proizvodnje, objavili su *antagonistički* oblik u kome se društveni rad tu pojavljuje isto tako potrebnim kao i sam taj rad oslobođen te suprotnosti. Govoreći tako, s jedne strane, o *radu* apsolutno (jer je za njih najamni rad identičan sa radom), a na drugoj strani isto tako apsolutno o *kapitalu*, o siromaštvu radnika i bogatstvu neradnika u jednom dahu kao o jedinom izvoru bogatstva, oni se stalno kreću u apsolutnim protivrečnostima, a da o tome nemaju ni najmanje pojma. (*Sismond*i svojim naslućivanjem ove protivrečnosti čini epohu u političkoj ekonomiji.) »Rad ili kapital« — u ovoj Ricardovoj frazi jasno se ispoljava protivrečnost i naivnost kojom je to izrečeno kao identično.

Međutim, bilo je jasno da ovaj isti realni razvitak koji je buržoaskoj ekonomiji dao ovaj teorijski bezobzirni izraz, koji razvija realne protivrečnosti koje sadrži, osobito suprotnost između rastućeg bogatstva »nacije« u Engleskoj i rastuće bede radnika. Pošto, zatim, ove protivrečnosti u Ricardovoj teoriji itd. dolaze, iako dobijaju nesvestan izraz, *teorijski* jasno do izražaja, bilo je prirodno da su se [XV - 862] duhovi koji su stali na stranu proletarijata uhvatili za protivrečnost koja je već bila teorijski za njih pripravljena. Rad je jedini izvor razmenske vrednosti i jedini aktivni tvorac upotrebne vrednosti. Tako kažete. S druge strane, kažete da je *kapital* sve, radnik da nije ništa ili samo stavka troškova proizvodnje kapitala. Vi ste se sami opovrgli. Kapital nije *ništa*, već pljačkanje radnika. *Rad je sve*.

Ovo je u stvari poslednja reč svih spisa koji zastupaju proleterski interes s Ricardovog gledišta, na tlu njegovih vlastitih pretpostavki.

Kao što on u svome sistemu ne shvata identičnost *kapitala* i *rada*, tako ni oni ne *shvataju* protivrečnost koju izlažu, zbog čega najznačajniji među njima, kao na primer Hodgskin, usvajaju sve ekonomske pretpostavke same kapitalističke proizvodnje kao vešte oblike i hoće da uklone samo kapital, osnovu i ujedno nužnu konsekvenciju.

Glavna misao kod *Ravenstone*-a jeste:

Razvitak proizvodnih snaga rada stvara *kapital* ili *vlasništvo*, to jest višak proizvoda za »idlers«¹, lenštine, neradnike, i to rad stvara ovu svoju parazitsku izraslinu, koja njega samog isisava sve do srži, u toliko većem stepenu u koliko se njegova proizvodna snaga više razvija. Da li pravo na ovaj višak proizvoda ili moć da za sebe prisvoji proizvod tuđeg rada ima neradnik usled toga što se on već nalazi u posedu bogatstva ili zemlje, zemljišne svojine, to ne menja ništa na stvari. Oboje su *kapital*, to jest vlast nad proizvodom tuđeg rada. Svojinu, *property*, naziva *Ravenstone* samo *prisvajanje* proizvoda tuđeg rada, a ovo je moguće samo ako se razvija *proizvodna industrija* i samo u onom stepenu u kome se ona razvija. Pod proizvodnom industrijom *Ravenstone* razume industriju koja proizvodi potrebna životna sredstva. Posledica razvitka kapitala ili svojine je neproizvodna industrija, *industry of consumption*⁽⁷¹⁾. Kao i pisac gornjeg pamfleta, i *Ravenstone* izgleda asketičan. U tome je on opet u vlasti predstave ekonomista. Bez *kapitala*, bez *property*², radnikova životna sredstva bila bi proizvedena u izobilju, ali ne bi bilo luksuzne industrije. Ili, može se takođe reći da i *Ravenstone* i pisac prednjeg pamfleta *istorijsku nužnost* kapitala utoliko shvataju ili bar faktički dopuštaju što on po *Ravenstone*-u, proizvodi *višak rada* preko rada koji je potreban za striktno izdržavanje i ujedno dovodi do stvaranja mašinerije (kod njega stalni kapital) i spoljne trgovine, svetskog tržišta, delom da bi iskoristio radnicima oteti višak proizvoda za povećanje proizvodne snage, delom da bi ovom višku proizvoda dao raznovrsnije oblike upotrebnih vrednosti koje prelaze ono što je nužno. Tako kod *Ravenstone*-a ne bi bez *kapitala* i *property* bila stvorena ni sredstva za užitek, »conveniences«, ni mašinerija, ni luksuzni proizvodi, niti bi bilo razvitka prirodnih nauka ni duhovne proizvodnje koja se duguje dokolici ili nagonu bogatih da za svoj »višak proizvoda« od neradnika dobiju ekvivalent.

O ovome govore pamfletista i *Ravenstone* ne da bi opravdali kapital, već oni to čine tačkom napada, jer se sve to zbiva samo u *suprotnosti* prema radnicima, a ne *za* radnike. No, oni tako stvarno priznaju da je to rezultat kapitalističke proizvodnje, da je ona tako istorijski oblik društvenog razvitka, iako u suprotnosti prema onom delu stanovništva koji čini osnovu tog čitavog razvitka. Mada sa suprotnog pola, oni u tome dele ograničenost ekonomista koji brkaju *antagonistički oblik* ovog razvitka s njegovom stvarnom sadržinom. Jedni hoće

¹ »dokoličare« — ² svojine

da ovaj antagonizam ovekoveče njegovih plodova radi. Drugi su rešeni, da bi se oslobodili suprotnosti, da žrtvuju plodove izrasle u ovom antagonističkom obliku. U tome se razlikuje ovaj antagonizam prema ekonomiji od istovremenog Owenovog itd. S druge strane, i od Sismondijevog, koji pribegava zastarelim oblicima antagonizma da bi ga se oslobodio u njegovom akutnom obliku.

[Ravenstone kaže:]

«Oskudica siromašnih stvara njegovo» (bogatog) «bogatstvo . . . Kad bi bili svi jednaki, niko ne bi radio za drugoga. Potrebnih životnih sredstava bilo bi u izobilju dok bi sredstva za užitak potpuno nedostajala.» (Isto, str. 10.)

«Rad koji proizvodi proizvode otac je svojine; onaj što unapređuje potrošnju njegovo je dete.» (Isto, str. 12.)

«Povećanje svojine, ta veća sposobnost za izdržavanje dokoličara i neproizvodnog rada, jeste ono što politička ekonomija naziva kapitalom.» (Isto, str. 13.)

«Pošto je opredeljenje svojine da se troši, jer je inače bez ikakve koristi za svoga posednika, njeno postojanje je najtešije povezano [863] s postojanjem industrije za potrošnju.» (Isto.)

«Kad bi rad svakog čoveka stizao samo za obezbeđenje njegove vlastite hrane, tada ne bi moglo biti nikakve svojine, i nijedan deo rada naroda ne bi se mogao upotrebiti na to da radi za potrebe uobrazilje.» (Isto, str. 14/15.)

«U svakom stanju društva broj onih koji rade opada u onoj meri u kojoj pri-raštaj stanovništva i usavršavanje tehnike povećavaju proizvodnu snagu pojedinog čoveka . . . Svojina nastaje iz usavršavanja sredstava za proizvodnju; njen jedini posao je da potpomaže dokolicu. Dokle god je rad svakog čoveka taman toliko koliko je potrebno za njegovo vlastito izdržavanje, neće biti besposličara zato što nikakva svojina nije moguća. Naprotiv, ako rad jednog čoveka može da izdržava petoricu, na svakoga čoveka zaposlenog u proizvodnji doći će četiri besposličara: samo na taj način se proizvod može trošiti . . . Društvo ide za tim da izdigne besposličare na račun marljivoga, da izobilje pretvori u moć.» (Isto, str. 11.)

⟨U pogledu rente (ne sasvim tačno, pošto je baš ovde trebalo objasniti zašto [renta] pripada zemljovlasniku, a ne zakupcu ili industrijskom kapitalisti) on kaže ono što uopšte važi za višak vrednosti ukoliko se razvija usled povećanja proizvodne snage rada.

«U počecima društva, kad ljudi nemaju još nikakve veštačke pomoći za svoje radne snage, deo njihovog privređivanja koji bi se mogao dati kao renta izuzetno je mali; jer zemlja nema nikakve prirodne vrednosti, ona ceo svoj proizvod duguje radu. Ali svako povećanje veštine povećava deo koji se može staviti na stranu kao renta. Gde je za izdržavanje desetorice potreban rad devetorice, može samo $\frac{1}{10}$ ukupnog proizvoda da se dobija kao renta. Gde je rad jednog čoveka dovoljan za pet ljudi, $\frac{4}{5}$ proizvoda otpadaju na rentu ili na potrebe države, koje se mogu zadovoljiti samo iz viška proizvoda rada. Prvo je, izgleda, bio slučaj u Engleskoj za vreme osvajanja; drugo, sada kad je samo petina stanovništva zaposlena u zemljoradnji.» (Isto, str. 45, 46.)

«Živa je istina da svako poboljšanje društvo koristi samo za povećanje doko-lice». (Isto, str. 48.)»

Napomena. Ravenstone-ov spis je originalan. Njegov stvarni predmet je, kao što i naslov kaže, moderni sistem državnog duga. Između ostaloga on veli:

«Ceo rat protiv francuske revolucije [i zatim protiv Napoleona] nije ništa veće doneo od pretvaranja nekoliko Jevreja u džentlmene i nekoliko šupljoglavaca u učitelje političke ekonomije.» (Isto, str. 66, 67.)

«Sistem državnih dugova ima tu dobru stranu što je staro zemljišno plemstvo, iako ga je lišio velikog dela njegove svojine, preneo na one moderne hidalge kao nagradu za njihovu spretnost u veštini prevare i pronevere. . . . Kad unapređuje prevaru i prostaštvo, šarlatanstvo i naduvenost zaodeva u odeždu mudrosti, kad ceo narod pretvara u naciju berzanskih špekulanata . . . kad ruši sve predrasude ranga i rođenja i novac čini jedinim obeležjem za razlikovanje ljudi . . . on razara većitost svojine.» (Isto, str. 51/52.)

3. Hodgskin

Labour defended against the claims of capital; or, the Unproductiveness of capital proved. By a Labourer, London 1825. (With reference to the Recent Combinations amongst Journeymen.)

Thomas Hodgskin, Popular Political Economy. Four Lectures delivered at the London Mechanics' Institution, London 1827.

Prvi, anonimni spis takođe potiče od Hodgskina. Ako su ranije pomenuti pamfleti i niz drugih, sličnih, prošli bez traga, ovi spisi, naročito prvi, pobudili su znatnu pažnju i još se uvek (vidi *John Lalor, Money and Morals, London 1852*) ubrajaju među znatnije proizvode engleske političke ekonomije. Mi ćemo ovde pretresti redom oba spisa.

[a] *Teza o neproizvodnosti kapitala
kao nužni zaključak iz Ricardove teorije*

Labour defended etc. Kao što i naslov kaže, pisac hoće da dokaže »neproizvodnost kapitala«.

Ricardo ne tvrdi da je kapital *proizvođan po vrednosti*. On dodaje proizvodu samo svoju vlastitu vrednost, a njegova vlastita vrednost zavisi od radnog vremena potrebnog za njegovu reprodukciju. On ima vrednost samo kao akumulisani rad (tačnije, ||864| realizovani rad), i samo tu svoju vrednost on dodaje proizvodu u koji ulazi. Istina, on je nedosledan pri opštoj profitnoj stopi. No to je baš ta protivrečnost zbog koje ga njegovi protivnici napadaju.

Što se pak tiče proizvodnosti kapitala u odnosu na *upotrebnu vrednost*, ona kod Smitha, Ricarda itd., uopšte kod ekonomista, znači samo to da proizvodi ranijih korisnih radova ponovo služe kao sredstva za proizvodnju, kao predmeti rada, sredstva za rad i životna sredstva radnikova. Objektivni uslovi rada ne suprotstavljaju se [radniku], kao u divljem stanju, kao puke stvari prirode (kao takve one nisu nikada kapital), nego kao stvari prirode već preobražene ljudskom delatnošću. Ali u ovom smislu je reč kapital sasvim suvišna i ništa ne kazuje. Pšenica ne hrani zato što je kapital, nego zato što je pšenica. Upotrebna vrednost vune pripisuje se njoj kao vuni, a ne kao kapitalu. Dito, rad parne mašine nema ničeg zajedničkog s njenom egzistencijom kao kapital. Ona bi vršila sasvim istu službu i kad ne bi bila »kapitale«, i kad bi umesto fabrikantu pripadala fabričkim radnicima. U stvarnom procesu rada sve ove stvari služe odnosom koji one imaju kao *upotrebne vrednosti* prema radu koji se na njima vrši, a ne kao razmenske vrednosti, a još manje kao kapital. Svojim svojstvom kao objektivni uslovi stvarnog rada, a ne svojom *društvenom egzistencijom* kao *uslovi* koji su od radnika *otudeni* i koji *prema* njemu *samostalno istupaju*, kao u kapitalisti oličeni gospodar nad živim radom, one su ovde proizvodne ili, tačnije, proizvodnost rada se ostvaruje u njima kao u svojoj materiji. One se ovde troše i upotrebljavaju kao *wealth*¹, kako Hopkins (ne naš Hodgskin) tačno kaže^[72], a ne kao *neto wealth*², kao proizvod, a ne kao »neto« proizvod. Svakako, određeni društveni oblik ovih stvari prema radu i njegova realna određenost kao momenti procesa rada tako su pobrkani u glavama ekonomista i tako su nerazlučno međusobno srasli kao i u glavama kapitalista. Pa ipak, kad analiziraju proces rada, oni su prisiljeni da izraz kapital potpuno napuste i da govore o *materijalu rada, sredstvima za rad i životnim sredstvima*. U ovoj određenosti proizvoda kao materijala, oruđa i životnih sredstava radnika ne izražava se samo njihov odnos kao *predmetnih* uslova prema radu; sam rad se pojavljuje kao delatnost koja njima vlada. U tome nema apsolutno ničega od [odnosa između] rada i kapitala, nego je tu odnos ljudske svrsishodne delatnosti prema njenim vlastitim proizvodima u procesu reprodukcije. Niti oni prestaju da budu proizvodi rada, niti da budu puki predmeti kojima on upravlja po svojoj volji. Oni izražavaju samo odnos u kome rad prisvaja predmetni svet koji je sam stvorio, bar u tom obliku stvorio; no oni nipošto ne izražavaju *nikakvu drugu vlast ovih stvari nad radom*, osim ukoliko ta delatnost mora biti prilagođena njihovoj materiji; inače ona ne bi bila svrsishodna delatnost, rad.

O *proizvodnosti* kapitala može se govoriti samo onda kad se on shvati kao predstavljanje jednog određenog društvenog odnosa proizvodnje. A kad se tako shvati, odmah se ispolji istorijsko-tranzitorni karakter ovoga odnosa, čije je opšte saznanje nespojivo s njegovom trajnošću i koji sam stvara sredstva za svoje ukinuće.

¹ bogatstvo — ² »neto«-bogatstvo

Ali ekonomisti ga ne smatraju takvim odnosom zato što ne smeju dopustiti njegov *relativni* karakter, a i ne razumeju ga; naprotiv, oni izražavaju teorijski samo način predstavljanja praktičara koji se kreću u granicama kapitalističke proizvodnje, u čijoj su vlasti i za koju su zainteresovani.

Od ekonomskog ograničenog načina predstavljanja polazi i sam Hodgskin u svojoj polemici [protiv buržoaskih ekonomista]. Ukoliko [ekonomisti] prikazuju kapital kao večiti odnos proizvodnje, oni ga svode na opšte odnose rada prema njegovim materijalnim uslovima, koji su zajednički svakome načinu proizvodnje i ne sadrže ništa od specifičnog karaktera kapitala. Ukoliko dopuštaju da kapital stvara »vrednost«, najbolji a [naročito] Ricardo priznaju da on ne stvara nikakvu vrednost koju ranije nije dobio od rada i stalno je dobija, pošto je vrednost koju neki proizvod sadrži određena radnim vremenom potrebnim za njegovu reprodukciju, dakle njegovim odnosom kao rezultatom živog, sadašnjeg, a ne prošlog rada. I proizvodnost rada, kao što Ricardo ističe, pokazuje svoj napredak upravo u stalnom obezvređenju proizvoda prošlog rada. S druge strane, ekonomisti jednako brkaju određeni specifični oblik u kome su ove stvari kapital sa njihovim svojstvom kao stvari i kao prostih momenata svakog procesa rada. Mistifikaciju koju sadrži kapital — kao *upotrebljivač rada* — oni ne objašnjavaju, nego samo stalno nesvesno govore o njoj kao o nečemu što je nerazdvojno od njegovog predmetnog karaktera.

||867|[73] Prvi pamflet [anonimni spis *The Sources and Remedy . . .*], koji izvlači tačan zaključak iz Ricarda, svodi višak vrednosti na *višak rada*. On ovo čini [u] suprotnosti prema Ricardovim protivnicima i sledbenicima, koji se drže njegovog brkanja viška vrednosti i profita.

Drugi pamflet [Ravenstone-ov spis *Thought on the Funding System . . .*], u suprotnosti prema njima, određuje poblize relativni višak vrednosti, koji zavisi od stepena razvitka proizvodne snage rada. Ricardo kaže isto, ali on se kloni zaključka koji povlači Ravenstone: Povećanje proizvodne snage rada povećava samo tuđe bogatstvo koje njime vlada, kapital.

Najzad, treći pamflet [anonimni spis Hodgskina *Labour defended* etc.] dolazi do opšte postavke koja čini nužni zaključak Ricardovog izlaganja: *kapital je neproizvodan*. Nasuprot ovome, Torrens, Malthus itd., koji, razvijajući jednu stranu Ricardovog učenja, njegovu postavku: rad je tvorac vrednosti, obrću u obrnutu postavku: kapital je tvorac vrednosti. Ujedno polemíše protiv postavke koja se [provlači] od Smitha do Malthusa, a koju je ovaj poslednji naročito uzdigao do apsolutne dogme (isto tako kod Jamesa Milla): apsolutna zavisnost rada od *postojeće mase kapitala* kao njegovih životnih uslova.

Br. I završava se rečenicom: »bogatstvo je vreme kojim se raspolaže«.

[b] *Polemika protiv Ricardove definicije kapitala kao akumulisanog rada.*
Koncepcija »koegzistirajućeg rada«.
Potcenjivanje značaja opredmećenog proflog rada]

Hodgskin kaže: Opticajni kapital nije ništa već *koegzistiranje* raznih društvenih radova; akumulacija nije ništa drugo već gomilanje proizvodnih snaga društvenog rada, tako da je akumulacija u veštini i znanju (scientific power¹) samih radnika glavna akumulacija i nerasvadjeno važnija od one koja ide ruku pod ruku s njom i samo je predstavlja, gomilanje objektivnih uslova ove akumulisane delatnosti koji *objektivno postoje*, koji se stalno iznova proizvode i troše, i samo po nazivu akumuliraju:

»Proizvodni kapital i vešt rad su jedno.« »Kapital i radno stanovništvo su sasvim istoznačni.«

Sve su to samo razvijenije teze Galianija:

»Prvo bogatstvo... je čovek.« (*Della Moneta, Custodi. Parte Moderna, t. III, p. 229.*)

Ceo objektivni svet, »svet dobara«, postaje ovde pukim momentom, samo prolaznom, jednako ponavljanom delatnošću čoveka koji društveno proizvodi. Uporedimo sad ovaj »idealizam« s grubo materijalnim fetišizmom, na što izlazi Ricardova teorija »kod ovog neverovatnog šepRTLje« MacCullocha, gde iščezava ne samo razlika između čoveka i životinje nego čak i između živoga i stvari. I posle toga neka se kaže da proleterska antiteza prema uzvišenom spiritualizmu buržoaske ekonomije propoveda sirovi materijalizam, isključivo upravljn na brutalne potrebe!

Hodgskin greši u tome što u svome istraživanju o proizvodnosti kapitala ne razlikuje u kojoj meri je reč o proizvodnji upotrebnih vrednosti, a u kojoj o proizvodnji razmenschkih vrednosti.

Zatim — no to je istorijski opravdano: On uzima kapital kako ga zatiče kod ekonomista. Na jednoj strani (ukoliko dejstvuje u stvarnom procesu rada), kao puki predmetni uslov rada ili samo od značaja kao materijalni element rada; te (u procesu obrazovanja vrednosti) kao ništa drugo već količina rada merena vremenom, dakle ništa različito od ove same količine rada. Na drugoj strani, iako je tako u stvari, ukoliko se pojavljuje u stvarnom procesu proizvodnje, puki *naziv*, drugo ime za sam rad, predstavlja se kao moć koja gospodari radom i uslovljava ga, kao razlog njegove proizvodnosti i kao njemu tuđe bogatstvo. I to bez ikakvog posredovanja. Tako Hodgskin zatiče stvar. I on suprotstavlja realnu stranu ekonomskog razvitka njegovoj buržoaskoj mistifikaciji.

¹ naučnoj snazi

«Kapital je jedna vrsta *kabalističke reči*, kao crkva ili država ili drugi neki od *opštih izraza* koje su pronašli oni koji strigu ostalo čovečanstvo da bi sakrili ruku koja drži briač.» (*Labour defended...*, p. 17.)

Hodgskin zatim razlikuje, prema tradiciji, kao što zatiče kod ekonomista, optičajni i stalni kapital, pri čemu pod optičajnim kapitalom uglavnom razume deo koji se sastoji iz životnih sredstava za radnike ili kao takav se troši.

«Podela rada, kaže se, nemoguća je bez prethodne akumulacije kapitala.» Ali «posledice koje se pripisuju *zalihu roba*, koja nosi naziv *optičajnog kapitala*, prouzrokovane su *koegzistirajućim radom*». (Isto, str. 8/9.)

Nasuprot grubom shvatanju ekonomista u redu je da se kaže da je «optičajni kapital» samo «naziv» za «zalihu» naročitih «roba». Pošto ekonomisti nisu izložili specifični društveni odnos koji je predstavljen u *metamorfozi roba*, to oni i «optičajni kapital» mogu da shvate *samo* predmetno. Sve razlike kapitala koje proističu iz prometnog procesa, ||868| — sam njegov prometni proces — u stvari su samo metamorfoza roba (koje su svojim odnosom prema najamnom radu određene kao kapital), samo moment procesa reprodukcije.

Podela rada je u jednom smislu samo *koegzistirajući rad*, to jest koegzistiranje *različitih* načina rada koje se predstavlja u *različnim vrstama* proizvoda odnosno roba. *Podela rada*, u kapitalističkom smislu, kao analiza posebnog rada koji proizvodi određenu robu, na sumu prostih operacija podeljenih među različite radnike koji rade na istoj stvari, pretpostavlja podelu rada u okviru društva, van radionice, kao *razdvajanje zvanja*. S druge strane, ona ih umnožava. Proizvod se može u toliko eminentnijem smislu proizvoditi kao roba, njegova razmenska vrednost postaje utoliko nezavisnija od njegove neposredne egzistencije kao upotrebne vrednosti, ili njegova proizvodnja utoliko nezavisnija od njegove potrošnje od strane proizvođača, od njegove egzistencije kao upotrebne vrednosti za proizvođače, ukoliko je on sam jednostraniji i ukoliko su raznovrsnije robe za koje se razmenjuje, ukoliko je veći niz upotrebni vrednosti u kojima se izražava njegova razmenska vrednost, ukoliko mu je tržište veće. Ukoliko je to češće slučaj, utoliko se više proizvod može proizvoditi kao roba. Dakle, i utoliko *masovnije*. Ravnodušnost proizvođača prema njegovoj upotrebnoj vrednosti izražava se *kvantitativno* u masi u kojoj se proizvodi, koja ne stoji ni u kakvoj srazmeri prema potrošnim potrebama proizvođača, pa ni onda kad je on ujedno i potrošač svoga proizvoda. No jedan od metoda za ovu *proizvodnju en masse*, te stoga i za proizvodnju proizvoda [kao robe] jeste *podela rada* u radionici. Tako podela rada u radionici počiva na *podeli zvanja* u društvu.

Veličina tržišta ima dva smisla: Prvo, masu potrošača, njihov broj. A drugo, i broj zvanja osamostaljenih jedno prema drugome. [Povećanje tržišta u poslednjem smislu] moguće je bez onog [prvog]. Na primer,

ako se prelac i tkač odvoje od domaće industrije i poljoprivrede, svi poljoprivrednici postaju tržište za prelca i tkača. Isto tako ova dvojica [čine tržište] između sebe usled razdvajanja načina njihovog zanimanja. Ono što u prvom redu preduslovljava podelu rada u društvu jeste takvo osamostaljenje radova jednih prema drugome da njihovi proizvodi istupaju jedan prema drugome kao robe i razmenjuju se, prolaze metamorfozu roba, moraju se međusobno odnositi kao *robe*. (Zato u srednjem veku gradovi zabranjuju selu što više profesija. Ne samo da bi isključili konkurenciju, jedino što A. Smith vidi, nego da bi stvorili sebi tržište.) S druge strane, ovo [osamostaljenje zvanja] pretpostavlja izvesnu gustinu stanovništva da bi se razvilo kako treba. Ovu gustinu stanovništva još više pretpostavlja razvitak podele rada u radionici. Ova poslednja podela, koja je u izvesnom stepenu preduslov za razvitak prve, povećava je sa svoje strane opet dejstvujući uzajamno. Time što načine zanimanja koji su ranije bili povezani cepa u jedan od drugoga nezavisne; isto tako što predradnje koje posredno iziskuje povećava i diferencira; najzad time što povećanjem proizvodnje i stanovništva, oslobađanjem kapitala i rada stvara nove potrebe i nove načine njihovog zadovoljavanja.

Kad stoga Hodgskin kaže: »Podela rada« nije rezultat *zaliha roba* koje se zovu optičajni kapital, nego »*koegzistirajućeg rada*«, bila bi to tautologija kad bi on tu pod delom rada razumeo razdvajanje zanata. To bi samo značilo: podela rada je uzrok ili posledica podele rada. On, dakle, može samo da misli: podela rada u radionici je uslovljena razdvajanjem zvanja, društvenom delom rada, te je u izvesnom smislu njen rezultat.

Ne stvara »zaliha roba« ovo razdvajanje zvanja i time podelu rada u radionici, nego se ovo *razdvajanje zvanja* (i podela rada) izražava u robnoj zalih ili zapravo u tome da *zaliha proizvoda* postaje zalihom *roba*. (No, ekonomisti neizbežno svojstvom stvari nazivaju uvek ono što je svojstvo, karakteristika *kapitalističkog načina proizvodnje*, dakle samog kapitala, ukoliko on izražava određeni odnos proizvođača među sobom i prema svome proizvodu.)

||869| Ali ako se u ekonomskom smislu (vidi Turgot-a, Smitha itd.) govori o »*prethodnoj akumulaciji kapitala*« kao o jednom uslovu za podelu rada, pod tim se razume privremena koncentracija *zalihe roba* kao *kapitala* u rukama kupca rada, pošto vrsta kooperacije kako je karakteriše podela rada pretpostavlja *sabijanje radnika* — dakle, akumulaciju životnih sredstava za njih za vreme njihovog rada, povećanu proizvodnost rada — dakle, veću količinu sirovina, sredstava za rad i pomoćnih materija, koji moraju postojati da bi se rad mogao neprekidno odvijati pošto mu je stalno potrebna velika masa tih proizvoda, ukratko — akumulaciju objektivnih uslova proizvodnje u velikoj razmeri.

Akumulacija kapitala ne može ovde značiti veću količinu životnih sredstava, sirovina i oruđa za rad kao *uslov podele rada*; jer, ukoliko

se to razume pod akumulacijom kapitala, to treba da bude posledica podele rada, a ne njen preduslov.

Akumulacija kapitala ne može ovde da znači ni to da uopšte životna sredstva za radnika moraju biti tu pre nego što su nova proizvedena ili da proizvodi njegovog rada moraju sačinjavati sirovinu i sredstva za rad njegove nove proizvodnje. Jer, to je uslov rada uopšte i bilo je isto tako istina *pre razvitka* podele rada kao i posle njega.

S jedne strane, posmatrana kao materijalni element, *akumulacija* tu znači samo ovo: Podela rada čini potrebnim da se na pojedine tačke koncentrišu životna sredstva i sredstva za rad, koja su ranije bila rastrkana i rascepkana dok je radnik obavljao pojedine poslove — koji pod ovakvom pretpostavkom ne mogu biti veoma mnogobrojni — razne operacije koje iziskuje proizvodnje jednog ili više proizvoda, jednu za drugom. Nije pretpostavljeno nikakvo *apsolutno* povećanje nego *koncentracija*; više je nagomilano na jednoj tački i *relativno* više [sredstava za rad] prema broju nagomilanih radnika. Za radnike zaposlene u manufakturi [potrebno je] više lana (u srazmeri prema njihovom broju) nego što je lana bilo potrebno u srazmeri prema svima seljacima i seljačkim devojkama, na primer, koji su uzgred preli lan. Dakle, *sabijanje* radnika, *koncentracija* sirovina, sredstava za rad i životnih sredstava.

S druge strane: Sa istorijske osnove sa koje ovaj proces polazi — iz koje se razvija manufaktura, industrijski način proizvodnje, karakterističan za podelu rada — može se ova koncentracija vršiti samo tako da se ovi radnici gomilaju kao najamni radnici, to jest kao takvi koji moraju prodavati svoju radnu snagu, jer uslovi njihovog rada samostalno istupaju prema njima kao tuđa svojina, tuđa moć, što dakle uključuje da ovi uslovi rada istupaju prema njima kao *kapital*, što se ujedno tako predstavlja da se ova sredstva za život i sredstva za rad ili, što je isto, raspolaganje njima posredstvom novca, nalaze u rukama pojedinih posednika novca ili robe koji time postaju *kapitalisti*. Gubitak uslova za rad predstavlja se za radnike kao njihovo osamostaljenje kao kapitala ili kao raspolaganje njima od strane kapitalista.

Prema tome, prvobitna akumulacija je, kao što sam pokazao^[74], samo odvajanje uslova za rad kao samostalnih sila naspram rada i radnika. Istorijski procesi predstavljaju ovo odvajanje kao moment društvenog razvitka. Ako je kapital već jednom tu, onda se iz načina same kapitalističke proizvodnje razvija održavanje i reprodukcija ovog odvajanja u sve većoj razmeri, dok ne dođe do istorijskog obrta.

Ono što kapitalistu čini kapitalistom nije posedovanje novca. Da bi se novac pretvorio u kapital, moraju postojati preduslovi za kapitalističku proizvodnju, čiji je prvi istorijski preduslov ono odvajanje. U okviru same kapitalističke proizvodnje je to odvajanje, otuda postojanje uslova za rad kao kapitala, dato; ono sačinjava osnovicu same proizvodnje, koja se stalno reprodukuje i proširuje.

Povratnim pretvaranjem profita ili viška proizvoda u kapital *akumulacija* postaje sada stalan proces, usled čega umnoženi proizvodi rada koji su ujedno njegovi objektivni uslovi, uslovi reprodukcije, stalno istupaju prema radu kao *kapital*, kao snage od rada otuđene, koje [njime] vladaju i koje su se u kapitalisti individualizirale. Akumulisanje postaje time specifična funkcija kapitaliste, to jest pretvaranje dela viška proizvoda ponovo u uslove za rad. A odatle zaključuje ekonomski mudrac da se ova operacija uopšte ne bi mogla vršiti u kad se ne bi zivala na ovaj protivrečan, specifičan način; reprodukcija u proširenom razmeru je u njegovoj glavi nerazdvojna od kapitalističkog oblika ove reprodukcije — *akumulacije*.

[§870] Akumulacija samo predstavlja kao *trajan proces* ono što se u *prvobitnoj akumulaciji* javlja kao naročiti istorijski proces, kao proces postanka kapitala i kao prelazak iz jednog načina proizvodnje u drugi.

Ekonomisti, ograničeni kao što jesu predstavama u kojima se kreću, agenti kapitalističkog načina proizvodnje, čine dvostruki quidproquo, koji se uzajamno uslovljava.

S jedne strane, oni kapital pretvaraju iz odnosa u stvar, u »zalihi roba« (zaboravljajući da same robe *nisu* prosto stvari) koje se zovu kapital ukoliko služe kao uslovi za proizvodnju novom radu, a u pogledu načina njihove reprodukcije optičajni kapital.

S druge strane, oni pretvaraju stvar u kapital, tj. posmatraju društveni odnos koji se u njima i kroz njih predstavlja kao svojstvo koje pripada stvari kao takvoj čim kao element uđe u proces rada ili u tehnološki proces.

[S jedne strane] *koncentracija sirovina i raspolaganje životnim sredstvima* u rukama neradnika, kao snage koje vladaju radom, kao *prethodni* uslov podela rada (kasnije ova uvećava ne samo koncentraciju nego svojim uvećanjem proizvodne snage rada masu koncentracije), to jest *prethodna akumulacija kapitala* kao uslov za podelu rada, znače za njih, dakle, povećanje ili koncentraciju (oni ovo ne razlikuju) životnih sredstava i sredstava za rad.

S druge strane, ova životna sredstva i sredstva za rad ne bi delovala kao objektivni uslovi proizvodnje kad ove stvari ne bi imale svojstvo da budu kapital, kad proizvod rada, uslov rada, ne bi trošio sam rad; kad prošli rad ne bi trošio živi rad, i kad ove stvari ne bi pripadale sebi ili per procura kapitalisti umesto radniku.

Podela rada (iako istorijski nije od samog početka mogla tako izgledati, može, naprotiv, tako da izgleda tek kao konsekvencija kapitalističke proizvodnje) bila bi isto tako moguća kad bi njeni uslovi pripadali udruženim radnicima, i ovi se prema njima odnosili kao ono što oni in natura jesu, kao prema svojim vlastitim proizvodima i predmetnim elementima svoje vlastite delatnosti.

Zatim, budući da u kapitalističkoj proizvodnji kapital prisvaja radnikov višak proizvoda, dakle budući da je *prisvojio* proizvode rada

i ovi sada u obliku kapitala stoje nasuprot radniku, jasno je da pretvaranje viška proizvoda u uslove za rad može proizici samo od kapitaliste i samo tako da on proizvod rada koji je prisvojio bez ekvivalenta učini sredstvom za proizvodnju novog rada bez ekvivalenta. Proširenje reprodukcije se stoga predstavlja kao pretvaranje profita u kapital i kao *ušteda* kapitaliste, koji umesto da pojede višak proizvoda koji je dobio gratis, ponovo ga čini sredstvom za eksploataciju rada, a to može samo na taj način što ga ponovo pretvara u proizvodni kapital, što uključuje pretvaranje viška proizvoda u sredstva za rad. Stoga zaključuje ekonomista da višak proizvoda ne bi mogao služiti kao element nove proizvodnje da se prethodno nije pretvorio najpre iz proizvoda radnikovog u svojinu njegovog eksploatatora, da bi zatim iznova služio kao kapital i ponovio raniji proces eksploatacije. Kod slabijih ekonomista dolazi još i predstava o zgrtanju blaga. Pa i jači, kao Ricardo, prenose predstavu odricanja od zgrtača blaga na kapitalistu.

Ekonomisti ne shvataju kapital kao odnos. Oni to i ne mogu a da ga ujedno ne shvate kao istorijsko-tranzitorni, relativni, a ne apsolutni oblik proizvodnje. Sam Hodgskin ne misli tako. Ukoliko ono shvatanje opravdava kapital, ne opravdava njegovo opravdanje od strane ekonomista, naprotiv, opovrgava ga. Hodgskin, dakle, nema s tim nikakva posla.

Kako je sad stvar stajala između njega i ekonomista, način njegove polemike izgleda unapred određen i vrlo prost. On prosto treba jednu stranu koju ekonomisti «naučno» razvijaju da istakne protiv fetišističke predstave, koju bez razmišljanja, nesvesno naivno, prenose iz kapitalističkog načina predstavljanja.

Trošenje proizvoda ranijeg rada, rada uopšte, kao materijala, sredstava za rad i životnih sredstava, potrebno je ako radnik svoje proizvode hoće da koristi za novu proizvodnju. Ovaj određeni način potrošnje njegovog proizvoda je proizvodan. Ali, za ime sveta, kakva posla ima ovo njegovo trošenje, njegov način trošenja sopstvenog proizvoda, sa vladavinom ovog proizvoda nad njim samim, s njegovom egzistencijom kao kapitala, s koncentracijom raspolaganja sirovinama i životnim sredstvima [§870a] u rukama pojedinih kapitalista i isključenjem svojine radnika iz njihovog proizvoda? Kakve to ima veze s tim što oni moraju svoj proizvod najpre da daju nekom trećem gratis, da bi ga zatim od njega otkupili svojim vlastitim radom, pri čemu mu moraju u razmeni za to dati više rada nego što je u tome sadržano, i moraju mu tako stvarati novi višak proizvoda?

Prošli rad pojavljuje se ovde u dva oblika. [Jednom] kao *proizvod, upotrebna vrednost*. Proces proizvodnje iziskuje da radnici troše jedan deo toga proizvoda [kao životna sredstva], drugi deo kao sirovine i sredstva za rad. Ovo se odnosi na tehnološki proces i samo pokazuje kako se oni u *industrijskoj proizvodnji* imaju odnositi prema proizvodima svoga vlastitog rada, prema svojim vlastitim proizvodima, da bi ih učinili sredstvima za proizvodnju.

Ili [prošli rad pojavljuje se u obliku] *vrednosti*. Ovo samo pokazuje da vrednost njihovog novog proizvoda predstavlja ne samo njihov sadašnji rad nego i njihov prošli rad, te da oni staru vrednost održavaju time što je uvećavaju, usled toga što je uvećavaju.

Polaganje prava kapitalista nema s ovim procesom kao takvim nikakva posla. Dabome, ako je on prisvojio proizvode rada, prošlog rada, on time poseduje sredstvo za prisvajanje novih proizvoda i živoga rada. A to je upravo način postupanja protiv koga se protestuje. Koncentracija i akumulacija prethodno potrebna za »podelu rada« ne treba da izgleda kao *akumulacija kapitala*. Zato što je ona potrebna, ne izlazi da je potrebno da kapitalista raspolaže uslovima koje je stvorio rad od juče za rad od danas. Ako akumulacija kapitala ne treba da bude ništa drugo već akumulacija rada, to nipošto ne znači da to mora biti akumulacija rada drugih ljudi.

Hodgskin, međutim, ne ide ovim prostim putem — što je na prvi pogled čudno. U svojoj polemici protiv proizvodnosti kapitala, najpre optičnog, a još više stalnog, izgleda da on pobija ili poriče važnost samog *prošlog rada* ili njegovog *proizvoda* za reprodukciju kao uslova novog rada. Dakle, važnost prošlog, u proizvodima ostvarenog rada za rad kao sadašnju *ἐνέργεια*¹. Otkuda ovaj obrt?

Pošto ekonomisti identifikuju prošli rad s *kapitalom* — prošli rad ovde kako u smislu konkretnog, u proizvodima ostvarenog rada, tako i u smislu društvenog rada, materijalizovanog radnog vremena — jasno je da oni, kao Pindari² kapitala, ističu *predmetne* elemente proizvodnje i procenjuju njihov značaj nasuprot *subjektivnom elementu*, živom neposrednom radu. Rad postaje za njih adekvatan tek kad je postao *kapital*, kad je istupio prema samom sebi, pasiv rada prema svome aktivu. Stoga proizvod raspolaže proizvođačima, predmet subjektom, ostvareni rad radom koji se ostvaruje itd. U svima ovim shvatanjima prošli rad se pojavljuje ne samo kao predmetni moment živoga rada i njemu potčinjenoga, nego obratno; ne kao element moći živoga rada, nego kao moć nad tim radom. Da bi *specifični društveni oblik*, to jest *kapitalistički oblik* — u kome se odnos rada i radnih uslova izokrece tako da ne primenjuje radnik uslove, nego uslovi radnika — i *tehnološki* opravdali, ekonomisti daju predmetnom momentu rada lažnu važnost nasuprot samom radu. I *zbog toga* ističe Hodgskin, obratno, da je ovaj predmetni moment — dakle celo ostvareno bogatstvo — sasvim beznačajno prema živom procesu proizvodnje, i u stvari ima vrednost samo kao moment toga procesa, dakle sam po sebi nema nikakve vrednosti. Pri tom mu se dešava da on unekoliko potcenjuje — što je međutim u redu nasuprot ekonomskom fetišizmu — vrednost koju prošlost rada ima za svoju sadašnjost.

Kad bi se u kapitalističkoj proizvodnji — dakle u njenom teorijskom izrazu, političkoj ekonomiji — prošli rad pojavio samo kao pijedestal

¹ delatnost — ² prema grčkom pesniku Pindaru, piscu oda

koji je sebi stvorio sam rad itd., takvo sporno pitanje ne bi moglo postojati. Ono je tu samo zato što u realnosti kapitalističke proizvodnje, kao i u njenoj teoriji, *ostvareni rad* istupa kao suprotnost prema samom sebi, prema *živom radu*. Isto onako kao što u verski skučenom procesu mišljenja proizvod mišljenja ne samo da polaže pravo na vlast nad samim mišljenjem, nego je i vrši. [870a]

||865| Rečenica:

«Posledice koje se pripisuju *zalihi roba*, koja nosi naziv optičajnog kapitala, prouzrokovane su *koegzistirajućim radom*» (Isto, str. 9.)

na prvom mestu dakle znači:

Istovremena koegzistencija živog rada proizvodi veliki deo posledica koje se pripisuju proizvodu ranijeg rada pod nazivom optičajnog kapitala.

Jedan deo optičajnog kapitala sastoji se, na primer, iz zaliha životnih sredstava, koja je kapitalista tobože nagomilao da bi izdržavao radnike za vreme rada.

Stvaranje zaliha uopšte nije nešto što bi bilo svojstveno kapitalističkoj proizvodnji, iako je, pošto je njena proizvodnja i potrošnja najveća, i masa roba koja se nalazi na tržištu, u oblasti prometa, najveća. Tu se još uvek provlači sećanje na «hoardings», *nagomilavanje zgrtača blaga*.

Ovde moramo najpre da zanemarimo fond potrošnje, pošto se tu govori o kapitalu i industrijskoj proizvodnji. Što je dospelo u oblast individualne potrošnje, bilo da se to troši brže ili sporije, prestalo je da bude kapital. (Mada delimice može da bude ponovo pretvoreno u kapital, kao kuće, parkovi, sudovi itd.)

«Da li svi kapitalisti Evrope zajedno poseduju u ovom trenutku dovoljno životnih sredstava i odeće da bi snabdevali svoje radnike nedelju dana? Razmotrimo najpre to pitanje u pogledu ishrane. Jedan deo hrane naroda je *hleb*, koji se uvek peče tek nekoliko časova pre no što se troši... Pekarov proizvod ne može se dugo čuvati. Ni u kom slučaju ne može se sirovina hleba, pa postojala ona u obliku žita ili brašna, čuvati *bez stalnog rada*... Što radnik u predionici pouzdano zna da će dobiti hleb kad zatreba i što njegov gospodar sa svoje strane zna da novac koji on njemu plaća daje ovome mogućnost da kupi hleb, to dolazi prosto od činjenice što se hleb mogao svagda dobiti kad je uredba.» (Isto, str. 10.)

«Jedan drugi artikal za ishranu radnika je mleko. I mleko se dobija dvaput dnevno. Kad se kaže da je stoka koja ga proizvodi već tu, moramo odgovoriti da ona iziskuje *stalnu brigu i stalan rad* i da njena hrana *svakodneвно raste za vreme najvećeg dela godine*. Livade na kojima pase zahtevaju čovekovu ruku... Isto je tako i s mesom. Ono se ne može dugo čuvati, jer tek što je doneto na tržište, ono počinje da se kvari. (Isto, str. 10.)

Pa i sama odeća drži se, zbog moljaca, u *zalihi samo u količini koja je mala* u odnosu prema celokupnosti potrošnje. (Isto, str. 11.)

«Mill s pravom kaže: „Što se za godinu dana proizvede, to se za godinu dana i potroši“, tako da se u stvarnosti ne može stvoriti *tolika zaliha roba da bi ljudi bili u mogućnosti da izvršavaju one operacije koje traju više od godine dana*. Oni koji preduzimaju ovakve operacije ne smeju se stoga osloniti na *već stvorene robe*, nego se moraju uzdati u to da će drugi ljudi proizvesti i izraditi ono što je njima potrebno dok njihovi sopstveni proizvodi ne budu gotovi. Ako bi, dakle, radnik priznao da je izvesna akumulacija optičajnog kapitala potrebna za operacije koje se izvršuju u toj godini . . . , onda je jasno da kod svih operacija koje traju više od godine dana radnik ne sme i ne može da računa na *akumulisani kapital*.» (Isto, str. 12.)

«Ako uzmemo u obzir kako treba broj i značaj operacija koje proizvode bogatstvo a koje se ne mogu završiti za godinu dana, s druge strane bezbrojne proizvode svakodnevnog rada koji su potrebni za izdržavanje ljudi i isto se tako brzo troše kao što se i proizvode, onda ćemo razumeti da *uspeh i proizvodna snaga svake posebne grane rada svagda zavise više od koegzistirajućih proizvodnih radova drugih ljudi nego od kakve bilo akumulacije optičajnog kapitala*.» (Isto, str. 13.)

«Svojom vlasti nad radom nekog broja ljudi, a ne svome posedu neke *zalihe roba* ima kapitalista da zahvali što *može druge radnike* da izdržava i stoga zapošljava.» (Isto, str. 14.)

«Jedina stvar o kojoj se može reći da se *nagomilava ili prethodno priprema jeste veština radnika*.» (Isto, str. 12.)

«Svi učinci koji se obično pripisuju akumulaciji optičajnog kapitala potiču od *akumulacije i nagomilavanja radne veštine*, a ovaj nadasve važan postupak vrši se, ukoliko dolazi u obzir velika masa radnika, bez *ikakvog optičajnog kapitala* bilo koje vrste.» (Isto, str. 13.)

«Broj radnika mora u svako doba zavisiti od *količine optičajnog kapitala, i li*, bolje rečeno, od *količine proizvoda koegzistirajućeg rada* koji radnici smeju trošiti.» (Isto, str. 20.)

||866| «Optičajni kapital . . . stvara se samo za potrošnju, dok se stalni kapital . . . ne proizvodi zato da bi se potrošio, nego da pomaže radniku u proizvodnji onih stvari koje će se trošiti.» (Isto, str. 19.)

Najpre, dakle:

«Uspeh i proizvodna snaga svake posebne grane rada svagda su zavisniji od *koegzistirajućeg proizvodnog rada drugih ljudi nego od bilo koje akumulacije optičajnog kapitala*, to jest *već stvorenih roba*. Ove *već stvorene robe* stoje u suprotnosti prema *proizvodima koegzistirajućeg rada*.

⟨U okviru svake *pojedine* grane proizvodnje deo kapitala koji se razlaže na sredstva za rad i predmet rada svaki put je pretpostavljen kao *već stvorene robe*. Ne može se presti pamuk koji još nije *proizveden*, ne mogu se staviti u pokret vretena koja treba da budu tek fabrikovana, ni ložiti ugalj koji još nije izvađen iz jame. Oni, dakle, uvek stupaju u proces [proizvodnje] kao oblici egzistencije *prethodnog rada*. I tako svaki dati rad zavisi od prethodnog rada, ne samo od koegzistirajućeg rada, iako je ovaj prethodni rad, bilo u obliku

sredstava za rad ili materijala rada uvek samo u kontaktu sa živim radom, kao njegov predmetni moment od neke koristi (proizvodne koristi). Samo kao moment industrijske potrošnje, to jest potrošnje posredstvom rada.

Ali pri razmatranju prometa i procesa reprodukcije mi smo ujedno videli da se roba može reprodukovati tek pošto je gotova i pretvorena u novac, jer su svi njeni elementi *istovremeno* — koegzistirajućim radom — proizvedeni i reprodukovani.

U proizvodnji se zbiva dvostruko kretanje. Na primer, pamuk se kreće od jedne faze proizvodnje do druge. On prvo mora biti proizveden, sirovina, i zatim podvrgnut masi manipulacija dok ne postane sposoban za odašiljanje, ili, ako dolazi do dalje prerade u istoj zemlji, dok ne pređe u ruke prelca. Zatim se kreće od prelca do tkača, od tkača do belioca, bojadisara, apretera, a odatle u razne industrije, koje ga prerađuju za posebne svrhe u odeću, posteljinu itd. Najzad on prelazi iz ruke krajnjeg proizvođača u ruke potrošača, u individualnu potrošnju, ako ne prelazi kao sredstvo za rad (ne materijal) u industrijsku potrošnju. No on je dobio svoj poslednji oblik kao upotrebna vrednost, bilo da se potroši industrijski ili individualno. Što tu izlazi iz jedne oblasti proizvodnje kao proizvod, ulazi u drugu kao uslov za proizvodnju i prolazi tako uzastopne faze do krajnjeg izrađivanja kao upotrebna vrednost. Tu se prethodni rad stalno pojavljuje kao uslov trenutnog rada.

No *istovremeno*, dok se proizvod tako pomiče od jedne faze do druge, dok prolazi ovu realnu metamorfozu, on se u svakoj fazi proizvodi. Dok tkač tka pređu, prelac istovremeno prede pamuk i nov pamuk se nalazi u procesu proizvodnje.

Pošto je ovaj neprekidni proces proizvodnje, koji se stalno obnavlja, proces reprodukcije, to je on, dakle, takođe uslovljen *koegzistirajućim radom*, koji istovremeno proizvodi razne faze proizvoda, dok prolazi kroz svoje metamorfoze, dok se pomiče od jedne faze do druge. Pamuk, pređa i tkanina ne proizvode se jedno za drugim i jedno iz drugoga, nego se proizvode i reprodukuju *istovremeno* naporedo. Što se predstavlja kao učin prethodnog rada ako posmatram proces proizvodnje pojedine robe, predstavlja se ujedno i kao učin koegzistirajućeg rada ako posmatram njen *proces reprodukcije*, dakle njen proces reprodukcije u njegovom toku i u širini njegovih uslova, a ne samo u jednom izolovanom činu ili u ograničenom prostoru. To nije samo kružno kretanje kroz razne faze, nego paralelna proizvodnja robe u svima njenim fazama, koje sačinjavaju različite grane rada i pripadaju posebnim oblastima proizvodnje. Ako isti seljak prvo seje lan, zatim ga prede, pa tka, to je uzastopnost, ali ne istovremenost ovih operacija, kao što ih pretpostavlja način proizvodnje zasnovan na podeli rada u okviru društva.

Posmatramo li proces proizvodnje pojedine robe u bilo kojoj fazi, prethodni rad dobija doduše smisao tek putem živog rada, kome

on daje njegove uslove proizvodnje. S druge strane, pak, ovi uslovi za proizvodnju, bez kojih se živi rad ne može ostvariti, pojavljuju se uvek u procesu kao postali rezultati prethodnog rada. Sadejstvujući rad onih grana rada koje daju uslove za proizvodnju, pojavljuje se, dakle, uvek u pasivu i kao takav pasiv je preduslov. Ovaj moment ističu ekonomisti. Naprotiv, u reprodukciji i prometu pojavljuje se društveni posredujući rad, na koji se proces robe oslanja u svakoj posebnoj oblasti koja ga uslovljava kao naporedo postojeći, istovremeni rad u sadašnjosti. Roba se istovremeno proizvodi u svojim početnim oblicima i u svojim gotovim ili uzastopnim oblicima. Pošto je prošla svoje stvarne metamorfoze, ona bez toga ne bi mogla biti pretvorena iz novca u svoje životne uslove. ||870b| Tako je roba proizvod prethodnog rada samo utoliko ukoliko se predstavlja kao proizvod istovremenog živog rada. Celokupno predmetno bogatstvo, koje kapitalističko shvatanje fiksira, pojavljuje se tako samo kao prelazni moment u toku ukupne proizvodnje koju prometni proces uključuje.)

[c] *Takozvano gomilanje kao puki fenomen prometa*
(*zalihe itd. — rezervoari prometa*)

Hodgskin posmatra optičajni kapital samo u jednom od njegovih sastavnih delova. Međutim, jedan deo optičajnog kapitala neprekidno se pretvara u stalni kapital i pomoćni materijal, a samo preostali deo u predmete potrošnje. Još više. Pa i deo optičajnog kapitala, koji se na kraju pretvara u robe koje ulaze u individualnu potrošnju, postoji i dalje, osim u poslednjem obliku u kome izlazi kao krajnji proizvod iz završne faze, u ranijim fazama istovremeno u svojim početnim oblicima u kojima još ne može da uđe u potrošnju, kao sirovina ili polufabrikat, u raznim stupnjevima udaljen od krajnjeg oblika proizvoda.

Kod Hodgskina je reč o tome kakav je odnos sadašnjeg rada koji radnik daje kapitalisti, prema radu (sadržanom u njegovim predmetima potrošnje) sadržanom u artiklima u koje se pretvara najamnina, koji su [artikli], dakle, u stvari upotrebne vrednosti iz kojih se sastoji promenljivi kapital? Priznaje se da radnik ne može da radi a da ne nalazi artikle potrošnje. I zato ekonomisti kažu da je optičajni kapital — prethodni rad, već stvorene robe koje je kapitalista nagomilao — uslov rada, između ostaloga i podele rada.

Kad se govori o uslovima za proizvodnju, a naročito o optičajnom kapitalu u Hodgskinovom smislu, obično se kaže da kapitalista mora da ima nagomilana životna sredstva koja radnik mora trošiti pre no što dogotovi novu robu, dakle za vreme svoga rada, dok se roba koju on sam proizvodi nalazi tek in statu nascendi¹. Time se provlači predstava

¹ u stanju nastajanja

da kapitalista ili gomila na način zgrtača blaga ili da on stvara zalihu životnih sredstava kao pčele med.

Međutim, to je samo modus loquendi¹.

Pre svega, ovde nećemo govoriti o detaljistima koji prodaju životna sredstva. Oni, naravno, moraju uvek imati potpunu zalihu. Njihovi magacini, radnje itd. samo su rezervoari gde se robe raspodeljuju pošto su postale sposobne za promet. Ovo nagomilavanje je samo *medustadijum* u kome se roba nalazi pre nego što pređe iz prometa u potrošnju. To je njena egzistencija na tržištu kao *robe*. Kao takva ona zapravo postoji samo u ovom obliku. Da li se ona umesto u rukama prvog prodavca (proizvođača) nalazi u rukama trećeg ili četvrtog prodavca, ili je najzad prešla u ruke prodavca koji je prodaje pravom potrošaču, to ne menja ništa na stvari. Na međustanicama roba predstavlja samo razmenu kapitala za kapital (u stvari kapitala plus profit, jer proizvođač prodaje u robi ne samo kapital nego i profit ostvaren na taj kapital), na poslednjoj stanici razmenu kapitala za dohodak (ako jer naime roba, kako se ovde pretpostavlja, određena da ne pređe u industrijsku nego u individualnu potrošnju).

Roba koja je gotova kao upotrebna vrednost, u svome za prodaju sposobnom stanju nalazi se kao roba na tržištu, u prometnoj fazi; sve se robe nalaze u toj fazi ukoliko imaju da prođu svoju prvu metamorfozu, pretvaranje u novac. Ako se to zove »gomilanje«, onda gomilanje ne znači ništa drugo već »promet«, ili egzistencija roba kao roba. Ova vrsta »gomilanja« bila bi, dakle, upravo suprotna zgrtanju blaga, koje hoće da robu večno zadrži u ovom za promet sposobnom stanju i to postiže samo tako što je u obliku novca oduzima prometu. Ako je proizvodnja raznovrsna i masovna, dakle i potrošnja, onda će se velika masa najrazličitijih roba stalno nalaziti na ovoj *stanici*, u ovoj *medustanici*, jednom reči, u prometu ili na tržištu. Posmatrano po *količini*, veliko gomilanje znači, dakle, ovde samo veliku proizvodnju i potrošnju.

Zadržavanje roba u ovom momentu procesa, njihova egzistencija na tržištu umesto u fabrici ili u privatnoj kući (kao potrošni artikal) i u dućanu, u magacinu trgovca, samo je §871| kratak moment u njihovom životnom procesu. Fiksna samostalna egzistencija ovog »sveta dobara«, »sveta stvari« samo je privid. Putnička čekaonica je uvek puna, ali uvek drugim putnicima. Iste robe (prema vrsti) stalno se obnavljaju u oblasti proizvodnje, nalaze na tržištu, dospevaju u potrošnju. Tako se robe, ne iste robe, ali robe iste vrste, *istovremeno* stalno nalaze u ovim trima stanicama. Ako se medustadijum produži tako da robe koje dolaze kao nove iz oblasti proizvodnje nađu tržište zaposednuto još starom robom, onda nastaje gužva, zasto; tržište je prepunjeno, robe se obezvređuju; *prekomerna proizvodnja* je tu. Kad se, dakle, medustadijum prometa osamostali, kad nije puko zadržava-

¹ način izražavanja

vanje toka u njegovom kretanju, kad se egzistencija robe u prometnoj fazi pojavljuje kao *gomilanje*, to nije svojevolian čin proizvođača: to nije svrha ili imanentni životni moment proizvodnje, isto tako kao što ni skupljanje krvi u glavi, koje vodi do kapi, nije imanentni moment cirkulacije krvi. Kapital kao *robni kapital* (tako se on javlja u ovoj prometnoj fazi, na tržištu) ne sme se učvrstiti; sme da bude samo jedno stanje mirovanja u kretanju. Inače je proces reprodukcije poremećen. Nered je nastupio u celom mehanizmu. Tako je beznačajno i mora da bude beznačajno predmetno bogatstvo, koje izgleda koncentrisano na pojedinim tačkama, u poređenju prema neprekidnom toku proizvodnje i potrošnje. Stoga je bogatstvo i prema Smithu »*godišnjak*« *reprodukcija. Ono, dakle, nije starog datuma. Ono je svagda od juče. Kad bi, s druge strane, reprodukcija zastala usled nekih poremećaja, magacini bi se ispraznili itd.; nastupila bi oskudica, i odmah bi se pokazalo da stalnost koju postojeće bogatstvo izgleda da ima jeste samo stalnost njegovog naknađivanja, njegove reprodukcije, neprekidno opredmećenje društvenog rada.*

Kod detaljiste takođe dolazi do R-N-R. Ukoliko on ostvaruje »*profit*«, to je stvar koja se nas ovde ne tiče. On prodaje robu i opet kupuje istu robu (prema vrsti). On je prodaje potrošačima i opet je kupuje od proizvođača. Ista (vrsta) roba pretvara se ovde neprekidno u novac, a novac se stalno pretvara u istu robu. Ali ovo kretanje predstavlja samo stalnu reprodukciju, stalnu proizvodnju i potrošnju; jer reprodukcija uključuje potrošnju. (Roba se mora prodati, mora dospeti u potrošnju da bi mogla biti reprodukovana.) Ona se mora pokazati kao istinska upotrebna vrednost. (Jer R-N za prodavca je N-R za kupca, dakle pretvaranje novca u robu kao upotrebnu vrednost.) Proces reprodukcije, pošto je jedinstvo prometa i proizvodnje, uključuje potrošnju koja je takođe moment prometa. Potrošnja je isto tako moment i uslov procesa reprodukcije. Posmatrano u celini, detaljista plaća u stvari robu proizvođaču istim novcem kojim potrošač od njega kupuje. Prema proizvođaču on predstavlja potrošača, a prema potrošaču proizvođača; on je kupac i prodavac iste robe. Novac ukoliko on njime kupuje, u stvari je, posmatrano samo formalno, završna metamorfoza robe potrošača. Ovaj pretvara svoj novac u robu kao upotrebnu vrednost. Tako prelaženje ovog novca u ruke trgovca znači potrošnju robe ili, posmatrano formalno, prelaženje robe iz prometa u potrošnju. Ukoliko trgovac ovim novcem opet kupuje od proizvođača, to je prva metamorfoza robe proizvođača i znači prelaženje robe u *medustadijum*, u kome prebiva u prometu kao *roba*. R-N-R, ukoliko predstavlja pretvaranje robe u novac potrošača i ponovno pretvaranje novca, čiji je posednik sada trgovac, u istu robu (prema vrsti), ne izražava ništa drugo već *stalno* prelaženje robe u potrošnju, jer mesto koje ispražnjuje roba koja odlazi u potrošnju, mora zato biti popunjeno robom koja izlazi iz procesa proizvodnje i sad zauzima ovaj stadijum.

||872| *Zadržavanje robe* u prometu i njeno naknađivanje novom robom zavisi, naravno, ujedno i od dužine vremena za koje se robe nalaze u oblasti proizvodnje, dakle od dužine vremena njihove reprodukcije, i različito je prema njihovoj različitosti. Na primer, reprodukcija žita iziskuje godinu dana. Žito požnjeveno jesenas, na primer 1862 (ukoliko ne služi opet kao seme), mora da podmiri potrošnju cele naredne godine — do jeseni 1863. Ono se baca u promet odjednom (pa i u zakupčevim ambarima ono se već nalazi u prometu) i tu se apsorbuje od strane raznih rezervoara prometa, magacina, trgovaca žitom, mlinara itd. Ovi rezervoari su isto tako odvodni kanali za proizvodnju kao i dovodni kanali za potrošnju. Sve dok se roba u njima nalazi, ona je *roba* i stoga se nalazi na tržištu, u prometu. Godišnja potrošnja oduzima je prometu samo komad po komad, kap po kap. Naknada, tok roba koje prispevaju, koje ih potiskuju, ulazi tek za godinu dana. Stoga se i ovi rezervoari ispražnjavaju samo postepeno, u meri u kojoj prispeva njihova naknada. Ako ostane neki suvišak i nova žetva je bolja od prošle, onda nastaje zastoj. Prostor koji ova određena roba mora da zauzme na tržištu je pretrpan. Da bi sve našle na njemu mesta, robe smanjuju svoje tržišne cene, što ih opet dovodi u tok. Ako je njihova masa kao upotrebni vrednosti prevelika, one se prilagođavaju prostoru koji imaju da zauzmu smanjenjem svojih *cena*. Ako je masa premala, one se proširuju povećanjem svojih *cena*.

S druge strane, robe koje su kao upotrebne vrednosti brzo prolazne, zadržavaju se samo trenutno u rezervoaru prometa. Vreme za koje su se morale pretvoriti u novac i moraju biti reprodukovane propisuje priroda njihove upotrebne vrednosti, koja se, ako se ne troši svakodnevno ili gotovo svakodnevno, kvari i time prestaje da bude roba. Jer sa njenim nosiocem, upotrebnom vrednošću, iščezava razmenska vrednost, ako samo iščezavanje upotrebne vrednosti nije čin proizvodnje.

Inače je jasno da se ova ista masa, u sravnjenju s ukupnom godišnjom proizvodnjom i potrošnjom, smanjuje iako se *apsolutna masa* roba nagomilanih u prometnim rezervoarima povećava s razvitkom industrije. *Prelaženje* roba iz prometa u potrošnju skraćuje se. I to iz ovih razloga. Brzina reprodukcije povećava se:

1. Čim roba brzo pređe svoje razne faze proizvodnje, proces proizvodnje se skraćuje u svakoj fazi proizvodnje; ovo je uslovljeno time što se smanjuje radno vreme potrebno za proizvodnju robe u svakom od njenih oblika, dakle, s razvitkom podele rada, mašinerijom, primenom hemijskih procesa itd. (S razvitkom hemije prevođenje roba iz jednog agregatnog stanja u drugi, njihovo spajanje s drugim telima, kao kod bojadisanja, njihovo odvajanje od materija, kao kod beljenja, ukoliko, kako [promena] oblika istih materija (njihovo agregatno stanje) tako i razmena materije koja treba da se postigne, veštački se ubrzava, potpuno apstrahujući da se za vegetativnu i organsku reprodukciju

biljkama i životinjama dovode jeftinije materije, tj. materije koje staju malo radnog vremena itd.)

2. Delom kombinacijom različitih poslovnih grana, centara proizvodnje, koji se obrazuju za određene poslovne grane, delom *razvikom saobraćajnih sredstava*, roba brzo prelazi iz jedne faze u drugu, ili se skraćuje međuvreme koje zauzima interval zadržavanja robe u međustanicama između jedne i druge faze proizvodnje ili je skraćen *prelazak* iz jedne faze proizvodnje u drugu.

3. Sav ovaj razvatak — kako skraćenje faza proizvodnje tako i prelaska iz jedne faze u drugu — pretpostavlja proizvodnju u velikim razmerama, masovnu proizvodnju, i ujedno proizvodnju na osnovici mnogo postojanog, naročito stalnog kapitala; otuda neprekidni tok proizvodnje. Naime, ne u smislu u kome smo ovaj tok upravo razmatrali, primicanjem i povezivanjem naročitih faza proizvodnje. Nego u smislu da ne dođe ni do kakvog *namernog* zastoja u proizvodnji. Do takvih zastoja dolazi dok se radi na porudžbinu, kao u §873| zanatstvu, i u stvarnoj manufakturi (dok krupna industrija i ovu ne preobrazi). U krupnoj industriji radi se u razmeru koji dopušta kapital. Ovaj proces ne čeka na tražnju, nego je funkcija kapitala. Kapital radi neprekidno u istoj razmeri (ako se ne uzima u obzir akumulacija ili proširenje) sa stalnim razvijanjem i proširivanjem proizvodnih snaga. Proizvodnja se, dakle, ne odvija samo *brzo*, tako da roba brzo dođe do oblika u kome postane sposobna za promet, nego i neprekidno. Proizvodnja se ovde pojavljuje samo kao stalna reprodukcija i ujedno je masovna.

Ostaju li, dakle, robe dugo u prometnim rezervoarima — gomilaju li se one tu — ovi će rezervoari biti uskoro pretrpani usled brzine kojom talasi proizvodnje sleduju jedan za drugim, i usled masovnosti materijala koji stalno ubacuju u rezervoare. To je u smislu kako, na primer, kaže Corbet: tržište je *uvek* pretrpano⁽⁷⁵⁾. Ali iste okolnosti koje stvaraju ovu brzinu i masovnost reprodukcije skraćuju i nužnost gomilanja roba u ovim rezervoarima. Delom — ukoliko se to tiče *industrijske potrošnje* — to je već sadržano u primicanju faze proizvodnje jedne drugoj kroz koje ima da prođe sama roba ili njeni sastavni delovi. Ako se ugalj svakodnevno masovno proizvodi i doprema fabrikantu železnicom, parobrodom itd. pred vrata, on ne treba da drži nikakve zalihe uglja ili može da drži samo neznatne, ili, što je isto, ako između njih stoji trgovac, ovome su potrebne samo male zalihe pored onoga što svakodnevno prodaje ili nanovo dobija. Tako je s predjom, železom itd. No apstrahujući *industrijsku potrošnju*, u kojoj se robne zalihe (to jest zalihe robnih sastojaka) moraju toliko smanjiti, trgovac ima, prvo, isto tako brzinu komunikacija, drugo sigurnost neprekidnog brzog obnavljanja i dovoza. Iako zbog toga njegova robna zaliha po masi može da raste, svaki njen element nalazi se kraće vreme u njegovom rezervoaru, u tom prelaznom stanju. U srazmeri prema celoj masi roba koje on prodaje, to jest kako u srazmeri prema veličini proizvodnje tako i potrošnje, njegova količina robe koja je *zadržana*, nago-

milana u njegovoj zalihii svagda je mala. Drukčije stoji stvar na nerazvijenim stepenima proizvodnje gde se reprodukcija odvija sporo, gde se, dakle, više robe mora zadržavati u prometnom rezervoaru, gde su sredstva saobraćaja spora, veze loše, *obnavljanja zalihe* često prekidana i stoga prolazi mnogo vremena između ispražnjenja rezervoara i ponovnog punjenja — *obnavljanja* robnog lagera. Tada se događa slično kao i kod proizvoda čija se reprodukcija usled prirode njihove upotrebne vrednosti obavlja samo godišnje ili polugodišnje — kratko, u terminima koji su više ili manje udaljeni jedan od drugoga.

⟨Kako saobraćaj deluje na ispražnjavanje rezervoara, [pokazuje] na primer pamuk. Pošto između Liverpula i Sjedinjenih Država stalno saobraćaju brodovi — brzina komunikacija je jedan moment, neprekidnost drugi — ne ukrcava se odjednom sav pamuk. On postepeno dolazi na tržište. (Proizvođači neće odjednom da preplave tržište.) U Liverpulu on leži u dokovima, doduše već u jednom prometnom rezervoaru, ali ne u masi — u odnosu prema ukupnoj potrošnji artikla — kao kad bi samo jedanput ili dvaput jedan brod došao iz Amerike posle polugodišnjeg putovanja. Prelac u Mančesteru itd. puni svoja spremišta prilično u srazmeri prema svojoj neposrednoj potrošnji, pošto električni telegraf i železnica omogućuju transport od Liverpula do Mančestera svakog trenutka.⟩

Posebna vrsta punjenja rezervoara prometa — ukoliko nije posledica pretrpanosti tržišta do koga u ovim uslovima dolazi beskrajno lakše nego u patrijarhalno sporom tempu proizvodnje — samo je špekulativne prirode, [javlja se] izuzetno u vezi sa stvarnim ili očekivanim padanjem ili dizanjem cena. O ovom *relativnom smanjenju* zaliha — to jest roba koje se nalaze u prometu — u poređenju s masom proizvodnje i potrošnje, vidi *Lalora*^[76], »*Economist*«^[77], *Corbet-a* (odnosne citate navesti posle ||874| Hodgskina). *Sismondi* je u tome pogrešno (pogledati i njega) video nedaću proizvodnje^[78].

(Doduše, s druge strane imamo stalno *proširenje tržišta*, i u istoj meri: u kojoj se smanjuje *vreme* za koje se roba nalazi na tržištu, tržište se *prostorno proširuje*, i periferija u odnosu prema centru, tj. prema sferi proizvodnje robe, opisuje se sve dužim radijusom.)

S brzinom reprodukcije povezana je, ili je samo drugi izraz za to, potrošnja koja živi od danas do sutra, koja svoje rublje i haljine brzo menja kao i svoja mišljenja, i ne nosi deset godina isti kaput itd. Potrošnja, i u artiklima gde to nije uslovljeno prirodnom upotrebne vrednosti, vremenski se sve više [podudara] s proizvodnjom, dakle sve zavisnija je od sadašnjeg naporeda postojećeg rada. (Pošto je u stvari razmena naporeda postojećeg rada.) I zavisna je u istoj meri od sadašnjeg rada u kome prošli rad postaje sve važniji moment proizvodnje, iako je ova prošlost uvek svežeg datuma i samo je relativna.

(Koliko je držanje zaliha povezano s manjkavošću proizvodnje vidimo iz sledećega: dok je stoka samo s mukom proživela zimu, zim,

nije bilo svežeg mesa. Čim je stočarstvo to savladalo, *zaliha* koja se sastojala u usoljenom ili sušenom mesu kao naknada svežemu prestala je sama od sebe.)

Samo tamo gde proizvod dolazi u promet, on postaje roba. Proizvodnja proizvoda kao robe, dakle promet, vanredno se proširuje s kapitalističkom proizvodnjom iz sledećih razloga:

1. *Proizvodnja en masse, kvantitet, masovnost* ne stoji kvantitativno ni u kakvom odnosu prema potrebi proizvođača [u njegovom vlastitom proizvodu]; u stvarnosti je *puka slučajnost* da li je on u nekom minimalnom stepenu potrošač svoga vlastitog proizvoda. Gde ga on masovno troši, to je samo tamo gde on proizvodi deo sastavnog dela svoga vlastitog kapitala. Naprotiv, na ranijem stepenu: samo suvišak — ili uglavnom samo suvišak proizvoda — preko vlastite potrebe postaje robom.

2. *Kvalitativna jednostranost* proizvoda stoji u obrnutoj srazmeri prema uvećanoj raznovrsnosti potreba. Ovo je posledica većeg odvajanja i osamostaljenja ranije povezanih grana proizvodnje — ukratko, povećanja podele rada u okviru društva — kuda dolazi i stvaranje novih grana proizvodnje i umnogostručavanje robnih vrsta. (Na kraju, posle Hodgskina [pogledati] o tome i *Wakefielda*.) Ova šarolikost, diferenciranje roba je dvojako: Jednom se dele razne *faze jednog te istog proizvoda*, isto tako i srednji radovi (dakle, radovi koji se odnose na sastavne delove itd.), u različite, jedne od druge nezavisne grane rada. Ili *isti* proizvod, u različitim fazama, postaje *robom različitih vrsta*. Ali, drugo, [pojavljivanje novih vrsti robe] je povezano s oslobađanjem rada i kapitala (ili rada i viška proizvoda) a, s druge strane, s otkrićem novih načina korišćenja iste upotrebne vrednosti. Usled promena o kojima se govori u tački 1. nastaju nove potrebe (na primer, potreba bržih i svestranijih saobraćajnih sredstava s primenom pare u industriji), i stoga novi načini njihovog zadovoljenja ili otkrića novih načina korišćenja iste upotrebne vrednosti, ili novih materija, ili novih postupaka (kao, na primer, galvanoplastika), da bi se stari materijal drukčije obradio itd.

Sve ovo se svodi na sledeće: *jedan proizvod* pretvara se u toku svojih *uzastopnih faza* ili *stanja* u *različite robe*, ili se pak stvaraju *novi proizvodi* ili *nove upotrebne vrednosti* kao robe.

3. *Pretvaranje većine stanovništva u najamne radnike*, koji su ranije masu proizvoda trošili in naturalibus¹.

4. *Pretvaranje zakupca u industrijskog kapitalistu* (< a time rente u novčanu rentu, i uopšte svih naturalnih dažbina (poreza itd., zemljišne rente) u novčane dažbine). Uopšte: industrijsko eksploatisanje zemlje, čime su kako njeni hemijski tako i mehanički uslovi proizvodnje, pa i samo seme itd., đubrivo itd., stoka itd. podvrgnuti razmeni materije, a nisu ograničeni samo na njeno vlastito dubrište kao ranije.

¹ u prirodnom stanju (ima se u vidu potrošnja u uslovima naturalne privrede)

5. Mobilizovanje mase ranijih *neotudivih* dobara u robe i stvaranje oblika svojine koji postoje samo u prometnim papirima. S jedne strane, otuđivanje zemljišnog poseda. (<I to što su mase bez ikakve svojine čini da se one, na primer, prema svome stanu odnose kao prema robi.> Zatim železničke akcije, i sve moguće akcije.

[d] *Hodgskinova polemika protiv koncepcije kapitalistovog »gomilanja« životnih sredstava za radnike. Njegovo nerazumevanje stvarnih uzroka fetišiziranja kapitala*

||875| Ali vratimo se Hodgskinu.

Pod kapitalistovim »gomilanjem« [životnih sredstava] za radnika ne može se, naravno, podrazumevati činjenica da se robe pri njihovom prelasku iz proizvodnje u potrošnju nalaze u prometnim rezervoarima, u prometu, na tržištu. To bi značilo da se proizvodi praveću za volju radnika i da njemu za volju ostaju *robama*. Uopšte, da se proizvodi proizvode kao robe njemu za volju.

Radnik deli sa svakim drugim [posednikom robe nužnost] da robu koju prodaje — faktički, iako ne formalno, svoj rad — mora pretvoriti najpre u novac da bi ovaj novac ponovo pretvorio u robu za potrošnju. Da ne može biti [nikakve] podele rada (ukoliko se ona zasniva na robnoj proizvodnji), [nikakvog] najamnog rada, uopšte nikakve kapitalističke proizvodnje a da se na tržištu ne nalaze kao *robe* bilo artikli potrošnje ili sredstva za proizvodnju, da ova vrsta proizvoda nije moguća *bez* robnog prometa, [bez] zadržavanja robe u prometnim rezervoarima, jasno je kao dan. Jer roba je proizvod *κατ' ἐξοχήν*¹ samo u prometu. Da radnik mora zateći svoja životna sredstva u obliku *roba*, isto je tako tačno za nj kao i za svakog drugog.

Uostalom, radnik ne istupa prema detaljisti kao radnik prema kapitalisti, nego kao novac prema robi, kao kupac prema prodavcu. Odnos najamnog rada i kapitala ovde ne postoji, osim ukoliko je reč o *vlastitim* detaljistovim radnicima. Pa ni [oni], ukoliko kupuju od njega, ne stoje prema njemu kao radnici. Ovaj odnos postoji samo ukoliko on kupuje od njih. Stoga ostavimo ovog *prometnog agenta*.

Što se pak tiče industrijskog kapitaliste, njegova *zaliha* — njegovo gomilanje sastoji se iz sledećeg:

[*Prvo*] iz njegovog stalnog kapitala, zgrada, mašina itd., koje radnik ne troši, ili ukoliko ih troši, troši ih radom, industrijski, *za* kapitalistu; oni, doduše, za nj sačinjavaju njegova sredstva za rad, ali ne i njegova životna sredstva.

[*Drugo*, iz njegove sirovine, pomoćnih materija, čija se zaliha smanjuje, kao što smo videli, ukoliko ne ulazi neposredno u proizvodnju. Ni ovo nije nikakvo životno sredstvo za radnika. Ovo kapitalistovo

¹ u pravom smislu

»*ngomilanje*« za radnika znači samo to da kapitalista čini radniku uslugu što mu oduzima svojinu na uslovima njegovog rada i ta sredstva njegova rada (koja su samo pretvoreni proizvod njegova rada) pretvara u sredstva za eksploataciju rada. U svakom slučaju, radnik ne živi od mašine i sirovine dok ih upotrebljava kao sredstvo za proizvodnju.

Treće, iz njegovih roba koje se nalaze u spremištu, u stovarištu pre nego što stupe u promet. Ove su proizvodi rada; nisu životna sredstva nagomilana za izdržavanje njega, rada, za vreme proizvodnje.

Prema tome, »*ngomilavanje*« životnih sredstava, od strane kapitaliste za radnike, znači samo to da on mora imati dosta novca da bi mogao platiti najamninu; tim novcem radnik izvlači svoja sredstva potrošnje iz prometnog rezervoara (i, posmatramo li celu klasu, otкупљуje deo svog vlastitog proizvoda). No ovaj novac je samo pretvoreni oblik robe koju je radnik prodao i isporučio. U ovom smislu su životna sredstva za nj »*ngomilana*«, kao što su nagomilana i za njegovog kapitalistu, koji isto tako kupuje novcem (pretvorenim oblikom te iste robe) artikle potrošnje itd. Ovaj novac može da bude puki znak vrednosti, ne treba, dakle, nipošto da bude predstavnik »*ranijeg rada*«, nego u rukama svakoga izražava samo realizovanu cenu ne minulog rada (ili ranije robe), nego istovremenog rada ili roba koje prodaje. Puka formalna egzistencija. Ili pošto radnik mora jesti i trošiti i u ranijim načinima proizvodnje, za vreme proizvodnje, nezavisno od vremena koje iziskuje proizvodnja njegovog proizvoda, »*ngomilavanje*« znači da radnik proizvod svoga rada mora prvo pretvoriti u proizvod kapitaliste, u kapital, pa da zatim na ime isplate dobije natrag deo tog proizvoda u obliku novca.

||876| U ovom procesu (u ovom [procesu] kao takvom, u stvari je sasvim svejedno da li je ono što radnik dobija proizvod istovremenog ili prošlog rada, da li on dobija proizvod paralelnog rada ili svoj vlastiti raniji proizvod) Hodgskina interesuje sledeće:

Veliki deo, najveći deo proizvoda koje radnik svakodnevno troši, koje on mora da troši, bio njegov vlastiti proizvod gotov ili ne, nipošto nisu *nagomilani rad* ranijih vremena. Oni su, naprotiv, u velikoj meri proizvodi rada, proizvedeni onog istog dana, one iste nedelje kad je radnik proizveo svoju robu. Tako hleb, meso, pivo, mleko, novine itd. On je mogao dodati da su oni delom proizvodi tek *budućeg* rada, jer najamninom koju je sakupio za vreme šest meseci radnik kupuje kaput, koji je napravljen tek krajem ovih šest meseci itd. (Videli smo da cela proizvodnja pretpostavlja *istovremenu* reprodukciju sastavnih delova i proizvoda koji u nju ulaze u raznim oblicima kao sirovina, polufabrikat itd. Ali sav stalni kapital pretpostavlja za svoju reprodukciju *budući* rad, isto tako za svoj ekvivalent, bez koga ne može biti reprodukovano.) U toku godine, kaže Hodgskin, potrebno je (zbog načina reprodukcije žita, proizvodnje vegetativnih sirovina itd.) da se radnik do izvesnog stepena »*osloni*« na prošli rad. <Kod neke kuće, na primer, to se ne bi moglo da kaže. Gde se upotrebna vrednost po

svojoj prirodi samo postepeno rabati, ne potroši se, nego se haba, nije nikakav naročito za radnike pronađeni čin što se ovi proizvodi ranijeg rada nalaze na tržištu. Radnik je i ranije »stanovao«, pre nego što je kapitalista »nagomilao« smrdljive rupe za nj. (Vidi o tome *Lain-ga*⁽⁷⁹⁾.)» (Apstrahujući onu ogromnu masu svakodnevnih potreba koje su odlučujuće poglavito za radnika, koji može da podmiri gotovo samo svakodnevne potrebe, videli smo da uopšte *proizvodnja i potrošnja* postaju sve više istovremene, dakle, posmatrajući celo društvo, potrošnja svih se sve više oslanja na njihovu *istovremenu* proizvodnju, ili, bolje reći, na proizvode *istovremene* proizvodnje.) Ali kada se operacije protežu na nekoliko godina, radnik se mora »osloniti« na svoju vlastitu proizvodnju, na istovremeni i budući rad radnika koji proizvode druge robe.

Radnik mora uvek nalaziti životna sredstva kao robe na tržištu («usluge» koje kupuje eo ipso se stvaraju samo u momentu kad ih kupuje), dakle relativno kao proizvod ranijeg rada, naime rada koji prethodi njihovom postojanju kao proizvod, ali nipošto ne prethodi njegovom vlastitom radu čijom cenom on kupuje te proizvode. Ona mogu biti jednovremeni proizvodi a u većini slučajeva takvi i jesu za onoga ko živi od danas do sutra.

Uzmemo li sve ovo u obzir, »nagomilavanje« životnih sredstava za radnike od strane kapitalista izlazi na ovo:

1. da robna proizvodnja pretpostavlja da se sredstva potrošnje koja proizvođači ne proizvode sami zatiču na tržištu kao robe, ili da se *robe uopšte* proizvode *kao robe*;

2. da stvarno najveći deo roba koje troši radnik u njihovom krajnjem obliku, u kome mu se one suprotstavljaju kao robe, jesu proizvodi *istovremenog* rada (dakle ni na koji način nisu nagomilane od strane kapitaliste);

3. da u kapitalističkoj proizvodnji sredstva za rad i životna sredstva koja je proizveo sam radnik istupaju prema njemu jedna kao postojani, a druga kao promenljivi kapital; da se ovi njegovi uslovi proizvodnje pojavljuju kao svojina kapitaliste; da se prenošenje ovih uslova od njega na kapitalistu i delimično vraćanje njegovog proizvoda ili vrednosti njegovog proizvoda njemu naziva »gomilanje« optičajnog kapitala za nj. Ova životna sredstva koja radnik uvek mora trošiti pre nego što njegov proizvod bude gotov postaju »optičajni kapital« usled toga što on umesto da ih sam neposredno *kupi* ili *plati* s vrednošću njegovog prošlog proizvoda ili na osnovu njegovog budućeg [1877] proizvoda, mora najpre od kapitaliste da dobije na to *uputnicu* — novac; uputnicu na koju njegov prošli, budući ili sadašnji proizvod tek daje kapitalisti to pravo.

Hodgskin hoće ovde da pokaže radnikovu zavisnost od naporedo postojećeg rada drugih radnika nasuprot njenoj zavisnosti od ranijeg rada —

1. da bi uklonio »frazu o nagomilavanju«;

2. jer »sadašnji rad« stoji prema kapitalu; »raniji rad«, naprotiv, ekonomisti su uvek smatrali kao eo ipso kapital, kao *otudeni*, samom radu neprijateljski i nezavisni oblik rada.

Međutim, samo po sebi je vrlo važan moment da se *istovremeni rad* svuda shvati u njegovom značenju prema ranijem radu.

Hodgskin dolazi, dakle, do sledećeg:

Kapital je ili puki naziv i pretekst, ili ne izražava neku stvar; društveni odnos rada jednoga prema *istovremenom radu* drugoga, i konsekvencije, *posledice* ovog odnosa pripisuju se stvarima od kojih se sastoji takozvani optičajni kapital. U svakoj egzistenciji robe kao novca njena realizacija u upotrebnim vrednostima zavisi od istovremenog rada. [Rad od] godine dana je takođe jednovremeni [rad]. Samo neznatan deo roba koje ulaze u neposrednu potrošnju je proizvod više od godine dana, a ako jesu, kao stoka itd., onda im je svake godine potreban novi rad. Sve operacije koje traju duže od godine dana počivaju na neprekidnoj godišnjoj proizvodnji.

»Kapitalista može *izdržavati druge* radnike i stoga ih zapošljavati ne zato što poseduje zalihu roba, nego zato što komanduje *radom nekog broja ljudi*.« (Isto, str. 14.)

Međutim, novac daje svakome »komandu« nad »radom nekog broja ljudi«, nad radom ostvarenim u njihovim robama, kao i nad reprodukcijom toga rada, dakle utoliko i nad samim radom.

Što je stvarno »nagomilano«, ali ne kao mrtva masa, nego kao nešto živo, to je radnikova *veština*, razvojni stupanj rada. <Svakako — šta Hodgskin ne ističe, jer mu je stalo od toga da nasuprot grubom shvatanju ekonomista skrene pažnju na *subjekt*, tako reći na subjektivno u subjektu u suprotnosti prema stvari — to je dati stepen razvitka proizvodne snage rada od koje se polazi, koja ne postoji samo kao sklonost, kao radnikova sposobnost, nego je ujedno i u predmetnim organima koje je ovaj rad sebi stvorio i svakodnevno ih obnavlja.> To je taj pravi prius koji čini polaznu tačku, a ovaj prius je rezultat toka jednog razvitka. *Nagomilavanje* je ovde *asimilacija*, neprestano održavanje i preobražavanje ujedno i onoga što je već nasleđeno, realizovano. Na isti način Darwin »gomilanje« putem nasleđstva kod sveg organskog, biljaka i životinja, čini pokretačkim principom njihovog uobličavanja, tako da se različni organizmi sami obrazuju putem »gomilanja« i samo su »pronalasci«, postepeno nagomilani pronalasci živih subjekata. Ali to nije jedini prius za proizvodnju. Kod životinje i biljke to je spoljna priroda, dakle kako neorganska tako i njihov odnos prema drugim životinjama i biljkama. Čovek, koji proizvodi u društvu, zatiče isto tako već modifikovanu prirodu (naročito i elemente prirode pretvorene u organ svoje vlastite delatnosti) i određene veze proizvođača među sobom. Ova akumulacija je delom rezultat istorijskog procesa, delom, kod pojedinog radnika, prenošenje veštine. Pri ovoj akumulaciji, veli Hodgskin, kod velike mase radnika optičajni kapital ne sudeluje.

On je pokazao da je »zaliha gotovih roba« (životnih sredstava) svagda mala u poređenju s ukupnom potrošnjom i proizvodnjom. Naprotiv, stepen veštine zatečenog stanovništva u svakom datom trenutku je preduslov celokupne proizvodnje, dakle glavna akumulacija bogatstva, najvažniji sačuvani rezultat ranijeg rada, no koji postoji u samom živom radu.

§878) »Sva dejstva koja se obično pripisuju akumulaciji opticajnog kapitala potiču od *akumulacije i nagomilavanja radne veštine*. I ovaj tako važni proces vrši se, ukoliko dolazi u obzir velika masa radnika, bez ikakvog opticajnog kapitala bilo koje vrste.« (Isto, str. 13.)

Fraza ekonomista da broj radnika (otuda blagostanje ili beda datog radničkog stanovništva) zavisi od postojeće mase opticajnog kapitala, tumači Hodgskin pravilno u tom smislu da:

»Broj radnika mora vazda zavisiti od količine *opticajnog kapitala*, *i li*, bolje rečeno, od *količine proizvoda koegzistirajućeg rada* koju radnici *smiju* trošiti.« (Isto, str. 20.)

Ono što se pripisuje *opticajnom kapitalu*, zalihi roba, to je dejstvo »koegzistirajućeg rada«. Hodgskin, dakle, kaže drugim rečima: dejstva nekog određenog društvenog oblika rada pripisuju se stvari, proizvodima toga rada; odnos se transponuje u *predmetni* lik. Videli smo da je to specifično obeležje rada zasnovano na robnoj proizvodnji, na razmenskoj vrednosti, i da se taj quidproquo ispoljava u robi, u novcu (što Hodgskin ne vidi) i, još potenciranije, u kapitalu⁽⁸⁰⁾. Dejstva koja imaju stvari kao predmetni momenti procesa rada pripisuju se njima u kapitalu kao dejstva koja one imaju u svome oličenju, u svojoj samostalnosti naspram rada. One bi izgubile ta dejstva kad se prema radu ne bi više odnosile u tom *otudenom obliku*. *Kapitalista* kao kapitalista je samo oličenje kapitala, vlastitom voljom, ličnošću obdarena tvorevina rada nasuprot radu. Hodgskin shvata ovo kao čisto subjektivnu obmanu, iza koje se krije prevara i interes eksploatorskih klasa. On ne vidi da način predstavljanja proističe iz samog realnog odnosa, da ovo poslednje nije izraz onog prvog, nego obratno. U istom smislu kažu engleski socijalisti: »nama je potreban kapital, a ne kapitalisti«. Ali, ako uklone kapitaliste, oni će sredstvima za proizvodnju oduzeti karakter *kapitala*.

«Verbal Observers», Bailey itd. primećuju da reči »value, valeur« izražavaju svojstvo koje pripada stvarima. Prvobitno one u stvari ne izražavaju ništa drugo već upotrebnu vrednost stvari za ljude, njihova svojstva koja su ljudima korisna ili prijatna itd. U prirodi je stvari da »value, valeur, Wert« etimološki ne mogu imati nikakvo drugo poreklo. Upotrebna vrednost izražava prirodni odnos između stvari i ljudi, faktično postojanje stvari za ljude. *Razmenska vrednost* je kasnije

— s društvenim razvitkom koji ju je stvorio — na reč vrednost = upotrebnost vrednost nakalemljeno značenje. Ona je društvena egzistencija stvari.

Sanskritska reč: »Wer [znači] pokriti, štiti, otuda poštovati, uvažavati ili voleti, ceniti. Iz toga je izveden adjektiv *wertas*, odlično, vredno poštovanja; *gotski* wairths; *staronemački* wert; *anglo-saksonski* weorth, vordh, wurth; *engleski* worth, worthy; *holandski* waard, waardig; *nemački* werth; *litovanski* wertas, vredno poštovanja, dragoceno, skupo.

Sanskritski wertis; *latinski* virtus; [moć, vrlina]; *gotski* wairthi; *germanski* Werth. (Chavée, *Essai d'étymologie philosophique...*, Bruxelles 1844, p. 176.)

Vrednost stvari je uistinu njena vlastita *virtus*, dok je njena razmenska vrednost sasvim nezavisna od njenih predmetnih svojstava.

Sanskritski: wal [znači] pokriti, učvrstiti; [*latinski*] vallo, valeo, biti jak; *vallus* podupirač, učvršćenje; *valor* je sama snaga. »Otuda [*francuski*] valeur, [*engleski*] value. Uporedi sa wal *germanski* walle, walte, *engleski* wall, wield. (Isto, str. 70.)⁽⁸¹⁾

Hodgskin zatim prelazi na *stalni kapital*. On je proizvedena proizvodna snaga i u svom razvitku u velikoj industriji organ koji je sebi stvorio društveni rad.

O stalnom kapitalu Hodgskin kaže:

»Svi alati i mašine su proizvodi rada... Dok su oni samo rezultat ranijeg rada i radnici ih ne upotrebljavaju celishodno, oni ne naknaduju utrošak koji je iziskivalo njihovo proizvođenje... Većina njih gubi na vrednosti dužim ležanjem... *Stalni kapital ne vuče svoju korist iz prošlog, nego iz sadašnjeg rada*, i on donosi svome posjedniku profit ne zato što je bio nagomilan, nego zato što je sredstvo kojim se stiče komanda nad radom. (Isto, str. 14/15.)

Ovde se najzad pravilno shvata priroda kapitala.

§879) »Šta čine alati pošto su napravljeni? Ništa. Naprotiv, oni počinju da rdaju ili trunu ako ih rad ne upotrebi... Da li neki alat treba smatrati proizvodnim kapitalom ili ne, zavisi sasvim od toga da li ga proizvodni radnici upotrebljavaju ili ne. (Isto, str. 15/16.)

»Može se vrlo lako shvatiti zašto... graditelj puta treba nešto da dobije od dobiti koju jedino korisnik puta iz njega izvlači. Ali ja ne razumem zašto ukupna dobit treba da pritiče samom putu i da je prisvoji niz lica koja put niti su gradila niti upotrebljavala, pod imenom profita za njihov kapital. (Isto, str. 16.)

»Ogromna korisnost parne mašine ne zavisi od nagomilavanja železa i drveta, nego od praktičkog i živog sasnanja prirodnih sila koje neke ljude osposobljava da konstruišu mašine, a druge da njima upravljaju. (Isto, str. 17.)

»Bez znanja one se (mašine) ne bi mogle izumeti, bez manualne umešnosti i veštine one se ne bi mogle proizvesti, a bez umešnosti i rada ne bi se mogle

proizvodno upotrebiti. Znanje, umešnost i rad su jedini faktori iz kojih bi kapitalista mogao da izvodi zahtev na udeo u proizvodu.» (Isto, str. 18.)

«Pošto je on» (čovjek) *nasledio znanje mnogih generacija i ako živi sabijeno u velikim masama*, u stanju je da svojim duhovnim sposobnostima dopuni rad prirode.» (Isto, str. 18.)

«Proizvodna radinost neke zemlje ne zavisi od *kvantiteta*, nego od *kvaliteta* stalnog kapitala. (Isto, str. 19.)

«Stalni kapital, kao sredstvo za ishranu i izdržavanje ljudi, u svojoj efikasnosti potpuno je zavisano od umešnosti radnika. Stoga proizvodna radinost neke zemlje, ukoliko dolazi u obzir stalni kapital, stoji u *srazmeri prema znanju i veštini stanovništva*.» (Isto, str. 20.)

[e] *Kamata na kamatu; na tome zasnovano padanje profitne stope*⁽⁸²⁾

«Već na prvi pogled se vidi da se *jednostavni profit* s napredovanjem društva ne smanjuje, nego raste. To jest, da će jednaka količina rada koja je u nekom ranijem razdoblju proizvodila 100 kvartera pšenice ili 100 parnih mašina danas proizvoditi nešto više... Zaista nalazimo da u ovoj zemlji danas živi daleko veći broj lica u izobilju profita nego ranije. Međutim, jasno je da *nikakav rad, nikakva proizvodna snaga*, nikakav pronalazački duh, nikakva većina nisu u stanju da ikada zadovolje *preterane zahteve kamate na kamatu*. Ali sve uštede čine se *iz dohotka kapitalistovog*» (dakle od jednostavnog profita), stako da se ovi zahtevi neprekidno postavljaju, dok proizvodna snaga rada isto tako neprekidno odbija da ih zadovolji. Stoga se stalno preduzima neka vrsta izravnjanja.⁽⁸³⁾ (Isto, str. 23.)

Na primer, kapital od 100 po 10% iznosio bi za 20 godina, kad bi se profit stalno akumulirao, oko 673, a pošto ovdje neka manja razlika nema značaja, recimo 700. Kapital bi se dakle za 20 godina povećao za sedam puta. Prema ovome merilu, ako bi bila reč samo o prostoj kamati, kapital bi godišnje donosio 30% umesto 10, [dakle] triput veći profit, i što bismo više uvećavali niz godina, utoliko bi više rasla, računajući prostu godišnju kamatu, kamatna stopa ili profitna stopa i utoliko brže ukoliko je kapital veći.

Doista, kapitalistička akumulacija nije apsolutno ništa drugo već ponovno pretvaranje kamate u kapital (pošto su ovdje za našu svrhu, tj. za svrhu ovog računa, kamata i profit identični). Dakle, kamata od kamate. Danas je neki kapital 100; on proizvodi 10 profita (ili kamate). Dodamo li ih kapitalu, to iznosi 110; ova suma je sada kapital. Kamata od toga nije, dakle, samo kamata od 100 kapitala, nego kamata od 100 kapitala + 10 kamata. Dakle, složena kamata. Prema tome, na kraju druge godine imamo (100 kapitala + 10 kamate) + 10 kamate + 1 kamate (100 kapitala + 10 kamate) + 11 kamate = 121 itd. To je sad kapital na početku treće godine. Treće godine (100 kapitala + 10 kamate) + 11 kamate + $12\frac{1}{10}$ kamate. Tako da kapital krajem treće godine iznosi $133\frac{1}{10}$.

||880| Mi imamo:

	Kapital	Kamata	Ukupno
Prve godine.	100	10	110
Druge godine. 100+10	=110	10+1' (crticom' označavam kamatu od kamate)	121
Treće godine. 100+20+1	=121	10+2'+1' ₁₀ '	133 ¹ / ₁₀
Četvrtie god. 100+30+3 ¹ / ₁₀	=133 ¹ / ₁₀	10+3 ¹ / ₁₀₀ '	146 ⁴¹ / ₁₀₀
Pete godine. 100+40+6 ⁴¹ / ₁₀₀	=146 ⁴¹ / ₁₀₀	10+4 ⁶⁴¹ / ₁₀₀₀ '	161 ⁵¹ / ₁₀₀₀
itd.			

Druge godine u kapitalu je 10 kamate (proste).

Treće godine u kapitalu je 21 kamate.

Četvrtie godine u kapitalu je 33¹/₁₀ kamate.

Pete godine u kapitalu je 46⁴¹/₁₀₀ kamate.

Šeste godine u kapitalu je 61⁵¹/₁₀₀₀ [kamate].

Sedme godine u kapitalu je 77¹⁰⁶¹/_{10 000} [kamate].

Osme godine u kapitalu je 94^{87 171}/_{100 000} [kamate].

[Devete godine u kapitalu je 114^{358 881}/_{1 000 000} kamate].

Ili u devetoj godini već postoji više od polovine kapitala iz kamate, i tako deo kapitala koji se sastoji iz kamate raste u geometrijskoj progresiji.

Videli smo da se kapital za 20 godina povećava za sedam puta, dok se čak prema »krajnjoj« Malthusovoj pretpostavci stanovništvo može udvostručiti tek za 25 godina. Ali recimo da se ono udvostruči za 20 godina. Ako se računa prosečni rezultat svake godine, kamata bi morala iznositi 30%, tri puta više no što jeste. Uz nepromenjenu stopu eksploatacije udvostručeno stanovništvo bi za 20 godina (i za vreme velikog dela ovih 20 godina [nova generacija] nije sposobna za rad, ona je za rad sposobna jedva za polovinu toga perioda, i pored zapošljavanja dece) moglo da dà samo dvaput toliko rada koliko ranije, dakle i samo dvaput toliko viška rada, ali ne tripud toliko.

Profitnu stopu (a zato i kamatnu stopu) određuje:

1. Pod pretpostavkom nepromenjene stope eksploatacije: broj zaposlenih radnika, apsolutna masa zaposlenih radnika, dakle porast stanovništva. Iako se ova masa povećava, njen odnos prema ukupnoj sumi upotrebljenog kapitala se smanjuje s akumulacijom kapitala i industrijskim razvitkom (dakle, pada profitna stopa pri nepromenjenoj stopi eksploatacije). Isto tako neće ni stanovništvo pasti na pamet da se množi u istoj geometrijskoj progresiji kao složena kamata. Porast stanovništva, na izvesnom stepenu industrijskog razvitka, objašnjava povećanje mase viška vrednosti i profita, ali u isti mah i padanje profitne stope.

2. Profitnu stopu određuje i apsolutna veličina normalnog radnog dana, tj. uvećanje stope viška vrednosti. Prema tome, ona može rasti produženjem radnog vremena preko normalnog radnog dana. Međutim, to ima svoje fizičke, a postepeno i svoje društvene granice. Da u

istoj meri u kojoj radnici pokreću više kapitala, taj kapital komanduje s više apsolutnog radnog vremena, [881] to je van svake sumnje.

3. Ako normalni radni dan ostane isti, višak rada može se relativno povećati skraćanjem potrebnog radnog vremena i pojeftinjenjem životnih sredstava koja ulaze u potrošnju radnika, u srazmeri prema razvitku proizvodne snage rada. Ali isti razvitak proizvodne snage smanjuje promenljivi kapital u srazmeri prema postojanom. Fizički je nemoguće da višak radnog vremena, recimo, dva čoveka koji zamjenjuju dvadeset ljudi, bude nekim povećanjem apsolutnog ili relativnog [viška] radnog vremena ravan višku radnog vremena dvadesetorice. Ako dvadeset ljudi dnevno rade samo dva časa viška rada, oni će dati četrdeset časova viška rada, dok celo životno vreme dva čoveka u jednom danu iznosi samo četrdesetosam časova.

Vrednost radne snage ne pada u istoj srazmeri u kojoj raste proizvodna snaga rada ili kapitala. Ovo povećanje radne snage povećava i u svima granama koje ne proizvode (neposredno ili posredno) životna sredstva, srazmer postojanog kapitala prema promenljivom, a da ne dovede do neke promene u vrednosti rada. Razvitak proizvodne snage nije ravnomeran. U prirodi je kapitalističke proizvodnje da industriju razvija brže nego poljoprivredu. To ne proizlazi iz prirode zemlje, nego odatle što ona iziskuje druge društvene odnose da bi doista mogla biti iskorišćena prema svojoj prirodi. Kapitalistička proizvodnja baca se na zemlju tek onda pošto ju je njen uticaj iscrpeo i opustošio njene prirodne darove. Osim toga, poljoprivredni proizvodi su, usled zemljišne svojine — u srazmeri prema drugim robama — skuplji, jer se plaćaju po *svojoj* vrednosti i ne obaraju se na cene koštanja. A oni čine glavni sastavni deo životnih sredstava. Zatim treba dodati još i to da usled zakona konkurencije, ako desetinu zemlje treba skuplje obrađivati, drugih devet desetina je isto tako »veštački« pogođeno ovom relativnom neplodnošću.

Treba li da profitna stopa s akumulacijom kapitala ostane ista, ona bi u stvari morala rasti. Dok je kapital davao 10 viška rada, *isti radnik* je morao, čim bi se kamata akumulisala na kamatu i upotrebljeni kapital se na taj način uvećao, davati tri, četiri, pet puta više u progresiji složene kamate, što je glupost.

Masa kapitala koju radnik stavlja u pokret i čiju vrednost on svojim radom održava i reprodukuje, potpuno je različita od *vrednosti* koju on dodaje, tj. viška vrednosti. Ako je masa kapitala = 1000, a dodati rad = 100, onda je reprodukovani kapital 1100. Ako je masa kapitala = 100, a dodati rad 20, onda je reprodukovani kapital 120. Profitna stopa u prvom slučaju iznosi 10, a u drugom 20 procenata. Pa ipak se od 100 može više akumulirati nego od 20. I tako se valja bujica kapitala (apstrahujući njegovo obezvređenje usled povećanja proizvodne snage) — ili njegova »akumulacija« — srazmerno silini koju već ima, a ne srazmerno visini profitne stope. Ovo objašnjava uvećanje akumulacije — prema masi — uprkos padajućoj profitnoj

stopi, apstrahujući to da pri rastućoj proizvodnosti može biti akumulisan veći deo dohotka čak pri smanjenoj profitnoj stopi, nego pri visokoj profitnoj stopi a manjoj proizvodnosti. Visoka profitna stopa — ukoliko se zasniva na visokoj stopi viška vrednosti — moguća je: ako se radi veoma dugo, mada je rad neproizvodan. Ona je moguća jer su radnikove potrebe, *zato* i minimum najamnine, veoma male, mada je rad neproizvodan. Maloj veličini minimuma odgovara neenergičnost rada. U oba slučaja kapital akumulira sporo, i pored visoke profitne stope. Stanovništvo stagnira i radno vreme utrošeno za proizvod je veliko, mada je najamnina koja se radniku plaća mala.

||882| Ja sam padanje profitne stope, uprkos nepromenjenoj pa čak i rastućoj stopi viška vrednosti, objasnio odatle što se promenljivi kapital u odnosu na postojani smanjuje, to jest živi sadašnji rad u odnosu na prošli utrošeni i reprodukovani rad Hodgskin i pisac pamfleta *The Source and Remedy of the National Difficulties* objašnjava padanje profitne stope nemogućnošću da radnik može odgovoriti zahtevima *kamate na kamatu*, to jest zahtevima akumulacije kapitala:

»Nikakav rad, nikakva proizvodna snaga, nikakav pronalazački duh, nikakva umešnost ne mogu nikada zadovoljiti teške zahteve kamate na kamatu. Ali sve uštede čine se iz kapitalistovog dohotka* (dakle od jednostavnog profita), tako da se ovi zahtevi stvarno neprekidno stavljaju, a proizvodna snaga rada isto tako je neprekidno u nemogućnosti da ih zadovolji. Stoga se stalno stvara neka vrsta izravnjanja.* (*Labour defended* . . . , str. 23.)

Prema opštem smislu to izlazi na isto. Kad kažem da se profitna stopa smanjuje s akumulacijom zato što postojani kapital raste u odnosu prema promenljivom, to onda znači, apstrahujući određeni oblik delova kapitala: upotrebljeni kapital raste u odnosu prema upotrebljenom radu. Profit ne pada zato što se radnik manje eksploatiše nego zato što se srazmerno primenjenom kapitalu uopšte upotrebljava manje rada.

Na primer. Pretpostavimo da je srazmera promenljivog i postojanog kapitala, na primer 1 : 1. U takvom slučaju ako je ukupni kapital 1000, $p = 500$ a $pr = 500$. Ako je stopa viška vrednosti 50%, onda je 50% od 500 = $50 \times 5 = 250$. Prema tome profitna stopa od 1000 daje profit = $250 = \frac{250}{1000} = \frac{25}{100} = \frac{1}{4} = 25\%$.

Ako je ukupni kapital 1000, a $p = 750$; $pr = 250$, onda pri 50% [stopa viška vrednosti] 250 daje = 125. Ali $\frac{125}{1000} = \frac{1}{8} = 12\frac{1}{2}\%$.

Ali u drugom slučaju upotrebljeni živi rad, upoređen s prvim slučajem, [manji je] — ako uzmemo da je najamnina za jednog radnika 25£ godišnje — u prvom slučaju pri najamnini od 500£ upotrebljeno 20 radnika, u drugom slučaju pri najamnini od 250£ 10 radnika. Isti kapital [od 1000£] upotrebljava 20 radnika u jednom slučaju, a samo

10 radnika u drugom. U prvom slučaju masa kapitala prema broju radnih dana odnosi se kao $1000 : 20$; u drugom kao $1000 : 10$. Na svakoga od 20 radnika dolazi primenjenog kapitala (postojanog i promenljivog) 50£ (jer $20 \times 50 = 500 \times 2 = 1000$). U drugom, na svakog radnika dolazi primenjenog kapitala 100£ (jer $100 \times 10 = 1000$). Prema tome je udeo kapitala koji se odnosi na najamninu pojedinog kapitala u oba slučaja isti.

Formula koju dajem sadrži novi razlog što s akumulacijom na istu masu kapitala dolazi manje radnika, ili, što je isto, veća masa kapitala na *isti* rad. Da li kažem jedan radnik dolazi na 50 primenjenog kapitala u jednom slučaju, a jedan radnik na 100 kapitala, dakle samo polovina radnika na 50 kapitala, da li dakle kažem u jednom slučaju dolazi jedan radnik na 50 kapitala, u drugom pola radnika na 50 kapitala, ili kažem u jednom slučaju dolazi 50 kapitala na jednog radnika a u drugom 50×2 kapitala na jednog radnika, jedno je isto.

Ovu poslednju formulu primenjuje Hodgskin itd. Akumulirati znači — po njima — uopšte zahtevati kamatu na kamatu, to jest da više kapitala dolazi na *istog* radnika, i u odnosu prema veličini kapitala koji na nj dolazi on mora da da više viška rada. Pošto se kapital koji na nj dolazi uvećava srazmerno kamati na kamatu, a njegovo radno vreme, naprotiv, ima veoma određenu granicu i njegovo potrebno radno vreme ne može smanjiti »nikakva proizvodna snaga« srazmerno zahtevima ove kamate na kamatu, »stalno se stvara neka vrsta izravnjanja«. »Jednostavni profit« ostaje isti ili, bolje reći, raste. (Ovaj »jednostavni profit« je u stvari višak rada ili višak vrednosti.) Ali s akumulacijom kapitala iza oblika proste kamate počinje se kriti složena kamata.

||883| Zatim je jasno: Ako kamata na kamatu znači isto što i akumulacija, ovo obrazovanje kamate — apstrahujući apsolutnu granicu akumulacije — zavisi od obima, intenzivnosti itd. samog procesa akumulacije, dakle od *načina proizvodnje*. Kamata na kamatu nije inače ništa drugo već prisvajanje *tudeg kapitala* (svojine) pod oblikom kamate, kao u Rimu i inače kod lihve.

Hodgskinovo shvatanje je ovo: Prvobitno dolazi, recimo, 50£ kapitala na jednog radnika, na što ovaj, recimo, daje 25£ profita. Kasnije, usled pretvaranja jednog dela kamate u kapital, i postepenim ponavljanjem, dolazi 200£ kapitala na radnika. Ako bi godišnja kamata od 50% bila uvek u potpunosti kapitalizovana, ovaj bi se proces izvršio za manje od četiri godine. Kao što je radnik ranije na [kapital od] 50£ davao [profita] 25£ , tako bi on morao sada na kapital od 200£ [uz istu kamatnu stopu] da daje 100£ [profita] ili četverostruko. To je, međutim, nemoguće. On bi za to morao raditi ili četiri puta duže, dakle 48 časova dnevno; ako je prvobitno radio 12, ili bi usled razvitka proizvodne snage rada vrednost rada morala pasti za četiri puta.

Ako radni dan iznosi 12 časova, 25£ su [godišnja] najamnina, i radnik daje 25£ profita [godišnje], on mora isto toliko da radi za

kapitalistu kao i za sebe. Dakle 6 časova. Pola radnog dana. Ako treba da daje 100£, on bi morao da radi za 12 časova 4×6 časova za kapitalistu, što je besmislica. Uzmimo da se radni dan produžuje na 15 časova. Pa ni tada on ne može da daje 24 časa za 15 časova. A još manje 30, koliko bi bilo potrebno, pošto bi morao da radi 24 časa za kapitalistu, a 6 za sebe. Ako bi za celo svoje radno vreme radio za kapitalistu, on bi mogao da da samo 50£, da samo udvostruči kamatu, dakle da na 200£ kapitala daje 50£ [profita], dok je za 50£ davao 25£. U poslednjem slučaju bila je profitna stopa = 50 odsto. U prvom = 25 odsto. Ali to je nemoguće pošto radnik mora da živi. Ma kako rasla proizvodna snaga, ako je vrednost 12 časova, kao u gornjem primeru, ravna 75, onda je od 24 časa ravna $2 \times 75 = 150$. A pošto radnik mora da živi, on nikada ne može da da 150 profita, a pogotovo ne 200. Njegov višak rada uvek je *deo* njegovog radnog dana, iz čega, međutim, nipošto ne izlazi, kao što misli gospodin Rodbertus, da profit nikada ne može iznositi 100%. On ne može nikada iznositi 100 procenata ako se računa na ceo radni dan (jer u njemu je i on *sam* uračunat), ali može iznositi 100% u odnosu na plaćeni deo radnog dana.

Na primer u gornjem slučaju profit iznosi 50%:

postojani	kapital	promenljivi	višak vrednosti	stopa viška vrednosti	stopa profita
25		25	25	100%	50%

Ovde profit koji iznosi polovinu radnog dana ravan je trećin ukupnog proizvoda.

||884| Ako bi radnik dao kapitalisti tri četvrtine radnog dana, onda bismo imali:

postojani	kapital	promenljivi	višak vrednosti	stopa viška vrednosti	stopa profita
25		$12\frac{1}{3}$			
	ukupan kapital				
	$37\frac{1}{2}$		$37\frac{1}{2}$	300%	100%

Za 100:

postojani	kapital	promenljivi	višak vrednosti	stopa viška vrednosti	stopa profita
$66\frac{2}{3}$		$33\frac{1}{3}$			
	[ukupan kapital]				
	100		100	300%	100%

Pogledajmo sad izblize šta može da stoji iza tog shvatanja, naime da *profit pada*, jer u toku akumulacije on ne predstavlja *jednostavan profit* (dakle stopa eksploatacije radnika se ne smanjuje, već, kao što kaže Hodgskin, povećava) nego *složeni profit*, te da rad nije u mogućnosti da odgovara složenim kamatama.

Najpre valja primetiti da ovo treba da se šire odredi da bi uopšte imalo neki smisao. Shvaćen kao proizvod akumulacije (to jest prisva-

janja viška vrednosti) — a ovo shvatanje je potrebno u odnosu na celokupnost reprodukcije — sav kapital je sastavljen iz profita. (Kamate, ako se uzme da je ta reč isto što i profit, a ne »interese«.) Ako je, dakle, profitna stopa = 10 odsto, onda je »kamata na kamatu«, profit od profita. I ne može se videti čime se — ekonomski — 10 na 100 treba na neki način da razlikuju od 11 na 110. Onda bi, prema tome, izašlo da nije moguć niti ikakav »jednostavni profit«, ili u najmanju ruku da i jednostavni profit mora pasti zato što je ovaj jednostavni profit u stvari isto tako složen kao i složeni. Ako se stvar uže shvatiti, to jest samo u odnosu na kamatonosni kapital, kamata na kamatu bi progutala profit i više od profita; i što proizvođač (kapitalista ili ne) ima zajmodavcu da plati kamatu na kamatu, to vodi dotle da mu osim profita malo-pomalo ima da plati i deo svoga kapitala.

Najpre, dakle, valja primetiti da Hodgskinovo shvatanje ima samo onda neki smisao ako se pretpostavlja da kapital raste brže od stanovništva, to jest od radničkog stanovništva. (Čak i ovaj poslednji porast je relativan. U prirodi je kapitala da jedan deo radničkog stanovništva premori radom, a drugi da pauperizuje.) Ako se stanovništvo množi ravnomerno s kapitalom, nema nikakvog razloga da višak rada koji mogu sa 100£ izvući iz x radnika, sa 800£ ne bih mogao izvući iz 8x radnika. ||885| 8×100 K ne stavlja veće zahteve na 8x radnika, nego 100 K na x radnika. Tu, dakle, »Hodgskinov« *razlog* otpada. (Uistinu stvar stoji drukčije. Ako stanovništvo raste ravnomerno s kapitalom, kapitalistički razvitak ipak donosi sobom da jedan deo stanovništva postaje suvišan time što se postojani kapital razvija na račun promenljivog kapitala.)

«U odnosu na *rad* vrlo je bitno da li se one* (robe) tako raspodele da prouzrokuju veću ili manju *ponudu rada*, da li se raspodele tako da postanu uslov za rad ili da povećaju dokolicu.» (*An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand etc*, London 1821, p. 57.) »Povećanu ponudu rada prouzrokuje povećani broj ljudi.« (Isto, str. 58.) »Ako robe nisu u stanju da *komanduju tolikim radom* kao ranije, to je samo onda od značaja ako rad ne proizvodi više nego ranije. Ako je rad postao proizvodniji, proizvodnja se neće ograničiti ni onda ako *postojeća masa roba komanduje manjom količinom rada nego ranije.*« (Isto, str. 60.)

Ovo je protiv Malthusa. Tačno je da ograničena ne bi bila proizvodnja, ali bi bila ograničena profitna stopa. Ovi cinični izrazi da »masa roba *komanduje radom*« — isti cinizam koji se nalazi i u Malthusovom objašnjenju vrednosti; *roba komanduje radom*, vrlo je dobro i sasvim karakteristično za prirodu kapitala.

Ovaj isti pisac tačno primećuje protiv Westa:

»Pisac spisa *An Essay on the Application of Capital to Land* kaže da se za rad više daje kad se kapital brže povećava, i to... će biti onda kad je profit od kapitala najviši. „Što je viši profit od kapitala“, dodaje on, „utoliko je viša najamnina“. Greška se sastoji u tome što se nekoliko reči izostavljaju: „Što je

veći bio profit od kapitala, utoliko će viša biti najamnina... Visoki profit i visoka najamnina nisu jednovremeni; oni se ne pojavljuju u istoj transakciji; visoki profit protivdejtvuje visokoj najamnini i snižava njen nivo. Isto tako bi se moglo argumentirati: „Ponuda neke robe povećava se najbrže kad je njena cena najviša“, dakle velika ponuda i visoke cene uzajamno se uslovljavaju. To je brkanje uzroka i posledice. (Isto, str. 100/101.)

Hodgskinova postavka ima stoga neki smisao samo onda ako — posredstvom procesa akumulacije — isti radnik ima da pokreće više kapitala, ili da kapital raste pro rata rada. Dakle, ako je kapital iznosio, na primer, 100, i akumulacijom se uvećao na 110, i isti radnik koji je dao višak vrednosti od 10 treba da daje višak vrednosti od 11, u srazmeri prema porastu kapitala, kamatu na kamatu. Tako da ne prosto isti kapital koji je radnik ranije pokretao treba, pošto je reprodukovano, da donese isti profit (jednostavni profit), nego da ovaj kapital, uvećan za radnikov višak rada, treba da donese profit tako da radnik da višak rada, prvo, za prvobitni kapital (ili njegovu vrednost), a osim toga još za svoj vlastiti akumulisani, to jest kapitalizovani višak rada. I pošto ovaj kapital raste svake godine, morao bi isti radnik neprestano davati više rada.

Međutim, da uopšte više kapitala dođe na istog radnika, moguće je samo [u ova dva slučaja]:

Prvo: Ako proizvodna snaga rada ostane ista, više kapitala može otpasti na pojedinog radnika samo onda ako ovaj produži svoje apsolutno radno vreme, na primer radi 15 časova umesto 12, ili ako radi intenzivnije, za 12 radnih časova obavi rad od 15 radnih časova; za 4 časa rad od 5 časova, za $\frac{4}{5}$ časa rad od $\frac{5}{5}$ časa. Pošto on za određeni broj časova reprodukuje svoja životna sredstva, tu će se dobiti 3 časa za kapitalistu isto onako kao da se proizvodna snaga rada uvećala, dok se u stvari povećao rad, a ne proizvodna snaga rada. Kad bi ova intenzivnost rada bila opšta, vrednost roba morala bi pasti srazmerno smanjenom radnom vremenu koji ona staje. Stepenn intenzivnosti bio bi njegov prosečni stepen, postao bi njegov prirodni kvalitet. Dođe li, naprotiv, do intenzivnosti samo u određenim sferama, onda je ona = složenom, potenciranom prostom radu. Intenzivniji čas važi onda koliko i ekstenzivni i daje istu vrednost. Dakle, na primer, u gornjem slučaju $\frac{4}{5}$ časa [intenzivnog rada] daju toliko [vrednosti] koliko $\frac{5}{5}$ časa, ili 1 čas [intenzivnijeg rada].

Kako produženje radnog vremena, tako i povećanje rada svojom većom intenzivnošću, tako reći sabijanjem radnih pora, imaju svoje granice (iako pekari u Londonu, na primer, rade redovno 17 časova, ako ne i više), vrlo određene fizičke granice, i kad do tih dođe, prestaje kamata na kamatu, složeni profit.

U ovim granicama važi sledeće:

Ako kapitalista ništa ne plaća za produženje ili intenziviranje rada, njegov višak vrednosti (i profit, ako nije došlo do promene u vrednosti

postojanog kapitala, pošto pretpostavljamo da način proizvodnje ostaje isti) — (njegov profit) [u pokazanim uslovima] raste brže nego što se njegov kapital uvećao. Za dodati kapital on ne plaća nikakav potreban rad.

Plaća li on za višak rada u istoj srazmeri kao i ranije, višak vrednosti raste u srazmeri u kojoj se kapital uvećao. Profit raste brže. Jer je i brži obrt stalnog kapitala; ujedno mašinerija se ne rabati u istoj srazmeri brže u kojoj se brže upotrebljava. Smanjenje izdataka u stalnom kapitalu, jer za 200 radnika koji rade istovremeno potrebno je više mašina, zgrada itd. nego za 100 koji rade duže vreme. Isto tako kapitalisti je potrebno sada manje nadzornika itd. (Za kapitalistu to donosi veoma prijatnu mogućnost da svoju proizvodnju bez ikakvog daljeg pomeračaja proširi ili suzi prema prilikama na tržištu. Osim toga, raste njegova moć, budući da delu prezaposlenih radnika odgovara nezaposlena ili poluzaposlena rezervna armija i tako se konkurencija među radnicima povećava.)

Iako se u ovom slučaju čisti brožani odnos između potrebnog rada i viška rada ne remeti, nego je to, naprotiv, jedini slučaj kad oba mogu ravnomerno rasti, eksploatacija rada se ipak uvećala; kako pri produženju radnog dana tako i pri intenziviranju (zgušnjavanju), ako ne bude istovremeno skraććen (kao zakonom o desetočasovnom radnom danu). Radnik skraććuje trajanje svoje radne snage, iscrpljuje se u mnogo većoj meri nego što raste njegova najamnina i još više postaje puka radna mašina. Ali apstrahujući ovo poslednje, ako on pri normalnom radnom danu živi možda 20 godina, pri drugom samo 15, on prodaje vrednost svoje radne snage u jednom slučaju za 15 godina, a u drugom za 20. U jednom slučaju se ona mora naknaditi za 15 godina, u drugom za 20.

Vrednost od 100 koja traje 20 godina naknađena je ako se godišnje plaća 5%, jer $5 \times 20 = 100$. Vrednost od 100 koja traje 15 godina naknađena je ako se godišnje plaća $6^{10}/15 = 6^{2/3}\%$. No radnik dobija u datom slučaju od 3 viška časova samo toliko kolika je dnevna vrednost njegove radne snage računata na 20 godina. Uzmimo da on radi 8 časova potrebnog rada i 4 viška rada, u tom slučaju dobija od svakog časa dve trećine, jer $\frac{12 \times 2}{3} = 8$. U istoj meri je višak vremena od 3 časa 2 časa. Ili od svakog časa dve trećine. Ali to je samo vrednost njegove radne snage za 1 čas pod pretpostavkom da traje 20 godina. Ako je proda za 15 godina, njena vrednost raste.

Anticipacija budućnosti — stvarna anticipacija — zbiva se uopšte u proizvodnji bogatstva samo u odnosu na radnika i zemlju. Kod jednog i kod drugog može prevremenom prenapregnutošću i iscrpljenjem, pomeračajem ravnoteže između trošenja i primanja, budućnost biti *realiter* anticipirana i upropašćena. Jednom i drugom se to događa u kapitalističkoj proizvodnji. Što se tiče takozvane anticipacije na primer kod državnih dugova, to Ravenstone u odnosu na njih s pravom kaže:

||887| «Tim što oni tvrde da izdatke sadašnjice prenose na budućnost; tim što tvrde da se potomstvo može opteretiti da bi se zadovoljile potrebe današnje generacije, oni tvrde apsurdno: da se može trošiti što još ne postoji, da se može živjeti od životnih sredstava pre no što je njihovo seme posejano u zemlju.» (*Ravenstone [Thoughts on the Funding System, London 1824,] p. 8.*)

«Cela mudrost naših državnika izlazi na veliko prenošenje svojine s jedne klase lica na drugu klasu, tim što stvaraju ogroman fond za nagrađivanje špekulacije i pronevere.» (Isto, str. 9.)

Drukčije stoji stvar kod radnika i zemlje. Što se ovde troši, postoji kao δύναμις¹, i ubrzani način trošenja skraćuje vek ove δύναμις.

Najzad, ako je kapitalista prinuđen da plati više za prekovremeni rad nego za normalno radno vreme, onda, prema gore rečenom, to nipošto ne povišava najamninu, nego samo — i retko kad plaćeni višak iznosi toliko — naknadu za povećanu vrednost prekovremenog rada. U stvari, radi li se preko vremena, svaki radni čas morao bi se bolje platiti, ne samo prekovremeni časovi, ako bi se platilo i brže trošenje radne snage.

Dakle, na svaki način i veću eksploataciju rada. U isto vreme smanjenje viška vrednosti s akumulacijom kapitala bezuslovno je i smanjenje profitne stope, ukoliko se to ne potire uštedom u postojanom kapitalu. ||887||

||887| Ovo je, dakle, slučaj kad se s akumulacijom kapitala — s pojavljivanjem složenog profita — profitna stopa mora smanjiti. Ako je ona za kapital 300 (prva doza) bila = 10 odsto (dakle = 30) i ako je za dodatak od 100 = 6, onda je za 400 = 36. Dakle, za 100 uopšte = 9. Ona je sa 10 odsto pala na 9 odsto.

Ali, kao što je rečeno, posle izvesne tačke morao bi na toj osnovi (pri nepromenjenoj proizvodnosti rada) ne samo pasti profit dodatnog kapitala, nego bi profit sasvim prestao, dakle došla bi do zastoja cela akumulacija zasnovana na ovom složenom profitu. U istraživanom slučaju smanjenje profita je povezano s povećanom eksploatacijom rada, i na izvesnoj tački ono prestaje ne zato što bi radnik ili neko drugi dobio ceo svoj proizvod, nego što je fizički nemoguće raditi preko izvesne dužine radnog vremena ili povećati intenzivnost rada preko izvesnog stepena.

Drugo: Inače jedini slučaj gde pri nepromenjenom broju radnika može pro rata doći više kapitala na jednog radnika, te se stoga može koristiti, utrošiti više kapitala za veću eksploataciju istog broja ||888||, jeste *povećanje proizvodnosti rada, promena načina proizvodnje*. Ovo uslovljava promenu u organskom odnosu postojanog i promenljivog kapitala. Ili povećanje kapitala u srazmeri prema radu je tu istovetno s povećanjem postojanog kapitala u odnosu na promenljivi i uopšte na masu živog rada koji upotrebljava.

¹ sila, sposobnost

Ovde se, dakle, Hodgskinovo shvatanje svodi na opšti zakon koji sam ja izložio.

Višak vrednosti, eksploatacija radnika, povećava se, ali u isti mah pada profitna stopa, jer promenljivi kapital pada prema postojanom; jer masa živog rada uopšte relativno pada u odnosu na kapital koji ga stavlja u pokret. Veći deo godišnjeg proizvoda rada prisvaja kapitalista pod firmom kapitala, a manji pod firmom profita.

⟨Otuda fantazija *popa Chalmersa*^[84] da kapitalisti gutaju utoliko veće profite ukoliko je manja masa godišnjeg proizvoda koji troše kao kapital; pri čemu im onda pritiče u pomoć »državna crkva« da bi se brinula za to da se veliki deo viška proizvoda troši umesto da se kapitalizuje. Đavolski pop brka uzrok s posledicom. Uostalom profitna masa raste, pri nižoj stopi, s veličinom predujmljenog kapitala. Osim toga raste količina upotrebnih vrednosti koju ova manja proporcija predstavlja. Ali ovo uslovljava u isti mah centralizaciju kapitala, pošto sad uslovi proizvodnje nalažu upotrebu masovnog kapitala. To uslovljava gutanje sitnih kapitalista od strane krupnih i »dekapitalizovanje« ovih prvih. To je opet, samo u drugom obliku, razdvajanje sredstava za proizvodnju od rada (jer sitniji kapitalisti još sami rade; uopšte rad kapitaliste stoji u obrnutoj srazmeri s veličinom njegovog kapitala, to jest potenciji u kojoj je on kapitalista. Ovaj bi proces uskoro doveo kapitalističku proizvodnju do sloma kad paralizirajuće tendencije, koje ovde nećemo izlagati — ovo spada u glavu o konkurenciji kapitala — ne bi pored centripetalne sile jednako dejstvovala decentralizirajući) — ovo odvajanje uslova za rad od samog rada jeste ono što sačinjava pojam kapitala i *prvobitne* akumulacije, zatim se javlja kao stalan proces u akumulaciji kapitala i tu se najzad izražava kao centralizacija već postojećih kapitala u malo ruku i dekapitalizovanje mnogih.⟩

Da se (proporcionalno) opadajuća količina rada ne dopunjava u istoj meri većom proizvodnošću rada, ili da odnos viška rada prema predujmljenom kapitalu ne raste u *istoj* srazmeri u kojoj proporcionalno opada *masa upotrebljenog rada*, dolazi delom otuda što razvitak proizvodnosti rada samo u određenim oblastima kapitala smanjuje vrednost rada, potreban rad; jer se ona ni u ovim oblastima ne razvija ravnomerno i nastaju uzroci koji paralizuju, na primer sami radnici ne mogu sprečiti obaranje najamnine (prema vrednosti), ali ne dopuštaju njeno apsolutno obaranje na minimum, naprotiv, silom stiču neki kvantitativni udeo u napretku opšteg bogatstva.

Ali i taj porast viška rada je relativan u okviru određenih granica. Treba li da on odgovara zahtevima kamate na kamatu, potrebno radno vreme bi u tom slučaju moralo biti svedeno isto tako na nulu kao što bi u ranijem razmatranju [višak radnog vremena] morao biti produžen u beskonačnost.

Dizanje ili padanje profitne stope — ukoliko je uslovljeno dizanjem ili padanjem najamnine usled odnosa tražnje i ponude [rada] ili usled povremenog dizanja ili padanja cene potrebnih životnih sredstava, u

poređenju sa sredstvima za luksuz, usled tog menjanja tražnje i ponude i time uslovljenog dizanja ili padanja najamnine — nema s opštim zakonom §889] dizanja ili padanja profitne stope isto tako nikakve veze kao ni dizanje ili padanje tržišnih cena roba uopšte s određivanjem njihove vrednosti. Ovo valja razmotriti u glavi o stvarnom kretanju najamnine. Ako je odnos ponude i tražnje povoljan za radnike, ako se najamnina penje, *mogućno* je (nipošto ne potrebno) da se time privremeno povećaju cene izvesnih potrebnih životnih sredstava, poglavito namirnica. O tome tačno kaže pisac dela *Inquiry into those Principles* etc.:

U ovom slučaju će tražnja za potrebnim životnim sredstvima u odnosu prema sredstvima za užitak kojih se može lišiti, rasti, tako da će odnos između obe vrste tražnje biti sasvim drukčiji od onoga koji bi postojao kad bi on vršio tu komandu* (kapitalista svoju komandu nad robama) »za pribavljanje stvari za svoju vlastitu potrošnju. Potrebna životna sredstva će se, opšte uzev, razmeniti za više stvari... A bar jedan deo tih životnih sredstava će biti namirnice.« (Isto, str. 22.)

Zatim on tačno izlaže Ricardovo shvatanje:

»Ni u kom slučaju povećana cena žitu nije, dakle, bila *poslednji* uzrok onog dizanja najamnine koje je oborilo profit, nego, naprotiv, dizanje najamnine bilo je najpre uzrok povišenju žitnih cena; i priroda zemlje koja donosi sve niže prinose, srazmerno povećanom obrađivanju, činila je deo ovog povećanja cena *trajnim* i sprečila da bi usled zakona o stanovništvu nastupilo potpuno *protivdejstvo*«. (Isto, str. 23.)

Budući da Hodgskin i pisac *The Source and Remedy* etc. objašnjavaju pad profitne stope nemogućnošću da živi rad udovolji zahtevima kamate na kamatu, oni stoje, iako nisu to dalje analizirali, istini mnogo bliže nego Smith i Ricardo, koji padanje profitne stope objašnjavaju dizanjem najamnine; jedan [dizanjem] realne kao i nominalne najamnine, drugi [dizanjem] nominalne najamnine, kojoj pre odgovara smanjenje realne najamnine. Hodgskin i svi ovi proleterski protivnici ističu zdravim ljudskim razumom činjenicu da je s razvitkom kapitala porastao proporcionalni broj onih koji žive od profita.

[f] *Hodgskin o društvenom karakteru rada i o odnosu između kapitala i rada*

A sad još nekoliko zaključnih rečenica iz Hodgskinovog *Labour defended* etc.

Otuda razvitak razmenske vrednosti proizvoda u robi sadržanog rada kao društvenog:

»Gotovo svaki proizvod umešnosti i veštine je *rezultat zajedničkog i kombinovanog rada*«.

(To je rezultat kapitalističke proizvodnje.)

«Čovek je u tolikoj mери zavisan od čoveka i ta zavisnost se toliko *povećava* sa razvojem društva, da jedva rad ma koje pojedine individue... ima i najnezatniju vrednost ako nije deo velikog društvenog rada.»

<Ovo mesto treba navesti i pri tom [istaći] da tek na osnovi kapitala *robna* proizvodnja ili proizvodnja proizvoda kao robe postaje opšta i da zahvata suštinu samog proizvoda.>

«. . . Ma gde se uvodila podela rada, pre no što je radnik u stanju da realizuje svoj proizvod umeša se ocena drugih ljudi, i više nema ništa što bi se moglo nazvati prirodnom nagradom individualnog rada. Svaki radnik proizvodi samo deo jedne celine, a pošto svaki deo sam za sebe nema nikakve vrednosti i koristi, ništa ne postoji što bi radnik mogao da uzme ili za koji bi mogao da kaže: „to je moj proizvod, to ću ja zadržati za sebe“. Između početka zajedničkog dejstva raznih radnika, eventualno za proizvođenje sukna i raspodele njihovog proizvoda među lica koja su u tom radu učestvovala, koja su ga proizvela zajedničkim naporima, ponovo mora da se umeša ocena ljudi, i nastaje pitanje koliko tog zajedničkog proizvoda treba da pripadne svakoj od individua čiji ga je zajednički rad stvorio.» (Isto, str. 25.)

«Ja ne znam drugog puta da se o tome §890| odluči sem odluke koju potpuno slobodno donose sami radnici.» (Isto.)

«Moram dodati da je teško reći da li je neka vrsta rada vrednija od druge. Zacelo nijedna nije nužnija od druge.» (Isto, str. 26.)

Najzad kaže Hodgskin o *odnosu kapitala*:

«Preduzetnici su isto tako *radnici* kao i oni koje oni zapošljavaju. Kao takvi oni imaju potpuno iste interese kao i njihovi ljudi. Ali oni su osim toga ili kapitalisti ili agenti kapitalista, i kao takvi imaju interese koji su odlučno suprotni interesima radnika.» (Isto, str. 27.)

«Veliko proširenje obrazovanja među manuelnim radnicima ove zemlje smanjuje iz dana u dan vrednost rada i veštine gotovo svih preduzetnika i poslovođa time što se povećava broj ljudi koji imaju njihova stručna znanja.» (Isto, str. 30.)

«*Kapitalista je ugnjetavajući posrednik između raznih radnika.*» Ako njega isključimo, «onda je jasno da je *kapital* ili *moć zapošljavanja radnika* i *koegzistirajući rad* jedno isto. I *proizvodni kapital* i *vešti rad* su takođe jedno isto. Sledstveno su kapital i radničko stanovništvo pojmovi istog značenja. U prirodnom sistemu su usta spojena s rukama i s razumom.» (Isto, str. 33.)

Sa oblikom otuđivanja, koji različni momenti društvenoga rada imaju jedan prema drugome i koji se predstavlja u *kapitalu*, iščekava kapitalistički način proizvodnje. Takav je rezultat Hodgskinovog razmatranja.

Prvobitna akumulacija kapitala. Uključuje centralizaciju uslova za rad. Ona je osamostaljenje uslova za rad prema radniku i samom

radu. Njen istorijski akt je istorijski akt postanka kapitala, *istorijski* proces odvajanja, koji uslove za rad pretvara u kapital, a rad u najamni rad. Time je data osnova kapitalističke proizvodnje.

Akumulacija kapitala na osnovi samog kapitala, dakle i na osnovi odnosa kapitala i najamnog rada. Ona reprodukuje u sve širim razmerama odvajanje i osamostaljenje predmetnog bogatstva prema radu.

Koncentracija kapitala. Akumulacija velikih kapitala putem uništenja malih. Atrakcija. Dekapitalizovanje posredničkih veza između kapitala i rada. To je samo poslednji stepen i oblik procesa koji uslove za rad pretvara u kapital, zatim kapital i kapitalije reprodukuje u širem razmeru, najzad kapitalije stvorene na mnogim tačkama društva odvajaju od njenih posednika i centralizuje u rukama krupnih kapitalista. S tim spoljnim oblikom suprotnosti i protivrečnosti proizvodnja je, iako u otuđenom obliku, pretvorena u društvenu. Mi tu imamo društveni rad i zajedničnost instrumenata za proizvodnju u stvarnom procesu rada. Kapitalisti kao *funkcioneri* procesa koji ujedno ubrzava ovu društvenu proizvodnju a time i razvitak proizvodnih snaga, postaju u istoj meri suvišni u kojoj oni [per] procura društva zahvataju dohodak i naduvavaju se kao *vlasnici* toga društvenog bogatstva i *komandiri* društvenog rada. S njima je kao i s feudalcima čiji su zahtevi kao i *usluge* postali s nastajanjem buržoaskog društva suvišni, pretvorili se samo u nesavremene i necelishodne privilegije i samim tim hitaju u susret svojoj propasti. [XV - 890]

[g] *Formulisanje osnovnih Hodgskinovih teza u njegovoj knjizi Popular Political Economy*

[XVIII - 1084] *Thomas Hodgskin, Popular Political Economy. Four Lectures delivered at the London Mechanics' Institution, London 1827.*

»Rad koji se lako obavlja je samo *nasledena veština*.« (Isto, str. 48.)

»Pošto se sva preimućstva koja potiču iz podele rada po prirodni stvari sjedinjuju u radnicima i njima pripadaju, to će se, ako im se ta preimućstva uzmu, s razvojem društva njihovom većom veštinom obogatiti samo oni koji nikada ne rade — to je nužna posledica nepravednog prisvajanja, posledica uzurpacije i otimanja na strani obogaćenih, posledica poniznog potčinjavanja na strani osiromašenih.« (Isto, str. 108/109.)

[1085] »Radnici se svakako prebrzo množe ako se njihovo množenje uporedi samo s tražnjom kapitalista za njihovim uslugama.« (Isto, str. 120.)

»Malthus ukazuje na posledice koje povlači za sobom povećani broj radnika, budući da smanjuju udeo koji svaki pojedini dobija od godišnjeg proizvoda; *količina* koja se ima među njih *podeliti* određena je veličina, na koju ni na koji način neće uticati količina koju oni proizvode tokom godine.« (Isto, str. 186 [napomena].)

O uticaju novca na povećanje bogatstva *Hodgskin* tačno primećuje:

«Ako neki čovek za male količine prolaznih proizvoda može dobiti neprolazne, on neće biti u iskušenju da ih odbaci. Tako upotreba novca uvećava bogatstvo time što sprečava rasipanje.» (Isto, str. 197.)

«Glavna korist sitne trgovine nastaje otuda što količina u kojoj se robe najbolje proizvode nije ona u kojoj se najbolje raspodeljuju.» (Isto, str. 146.)

«Kako teorija o kapitalu tako i praksa da se rad obustavi na onoj tački gde radnik osim svoga izdržavanja može da proizvede još i profit za kapitalistu, izgleda da protivreče prirodnim zakonima koji regulišu proizvodnju.» (Isto, str. 238.)

U odnosu na *akumulaciju kapitala* *Hodgskin* izlaže otprilike isto što i u svome prvom spisu. No potpunosti radi navešćemo ovde glavna mesta:

«Mi ćemo uzeti u obzir, na primer, stalni kapital — način posmatranja najpovoljniji za ideju da kapital potpomaže proizvodnju. Treba razlikovati tri klase uslova pod kojima su posledice akumulacije kapitala veoma različite:

1. Kada ga proizvode i upotrebljavaju ista lica. Po sebi se razume da svaka akumulacija alata u njegovom posedu koje on proizvodi i kojima se koristi olakšava njegov rad. Granica *takve akumulacije je sposobnost radnika da takve alate proizvodi i upotrebljava.*

2. Kada kapital proizvode i upotrebljavaju razna lica, koja proizvod svoga udruženog rada međusobno dele u pravednoj srazmeri. Jedan radnik proizvodi kapital, a drugi se njime koristi. Oni dele robu u srazmeri koliko je svaki svojim radom doprineo tome da je proizvede... No ja bih ovu činjenicu pre izrazio tako što bih rekao: ako je jedan deo društva zaposlen proizvodnjom alata a drugi upotrebom tog alata, onda je to *jedna vrsta podele rada* koja unapređuje proizvodnu snagu i doprinosi opštem bogatstvu. Sve dotle dok ove dve klase radnika proizvod među sobom dele, akumulacija i umnožavanje alata koje oni mogu da proizvedu i upotrebe su isto tako korisni kao da ih je proizvelo i upotrebilo jedno lice.»

3. «Kad kapital poseduje klasa lica koja niti ga proizvode niti upotrebljavaju... Kapitalista kao puki *posednik* alata kao takav nije radnik. On ni na koji način ne unapređuje proizvodnju»

(što znači da proizvodnju unapređuje *alat*, a ne polaganje prava na posedovanje tog alata, ne činjenica da alat pripada neradniku).

«On *sitiše posed* na proizvod jednog radnika koji predaje drugom radniku, bilo za neko određeno vreme, kao kod najviše vrsta stalnog kapitala, ili za uvek, kao kod najamnine, kad misli da ga može za *svoju*, kapitalistovu korist upotrebiti ili potrošiti. On nikada ne dopušta da proizvod jednog radnika koji dođe u njegov posed drugi radnik upotrebljava ili troši drukčije nego u njegovu korist. On upotrebljava ili pozajmljuje svoje vlasništvo da bi *dobio udeo* u proizvodni ili u prirodnom dohotku radnika; i svaka *akumulacija takve svojine* u njegovoj ruci znači *proširenje njegove moći nad proizvodom rada* i koči napredak nacionalnog bogatstva. To je dan-danas tako... Pošto kapitalista kao posednik svih

proizvoda dozvoljava radnicima da proizvode ili upotrebljavaju alate samo ako dobija profit preko onoga što staje izdržavanje radnika, jasno je da su proizvodnom radu postavljene mnogo uže granice nego što mu propisuje priroda. U *meri u kojoj se kapital akumulira u rukama nekog trećeg, raste masa profita na koju kapitalista polaže pravo*, i tako nastaje veštačka prepreka proizvodnji i stanovništvu... U sadašnjem stanju društva, kad radnici nisu ni u kom slučaju posjednici kapitala, *svaka akumulacija kapitala povećava masu profita koja se od njih traži i uklanjanje svaki onaj rad koji pribavlja samo radniku udobnu egzistenciju*... Ako se priznaje da rad proizvodi sve, pa i kapital, onda je *besmisleno proizvodnu snagu pripisivati alatima koje rad proizvodi i upotrebljava*...

Ali najamnina ne unapređuje proizvodnju tako kao alati... Rad, a ne kapital, plaća svaku najamninu.* (Isto, str. 243 - 247.)

[1086] *Većina predujmova kapitalista sastoji se u obećanju da će platiti...

Pronalazak i upotreba papirnog novca otkrili su da kapital nipošto nije nešto uštedeno. Dok je kapitalista, da bi realizovao svoje bogatstvo ili komandovao radom drugih ljudi, morao imati u svome posedu stvarnu gomilu dragocenog metala ili roba, moglo se pretpostaviti da je akumulacija kapitala rezultat stvarne uštede i da od nje zavisi napredak društva. Ali kada su pronađeni papirni novac i pergamentski vrednosni papiri i posednik jednog takvog parčeta pergamenta stao primati godišnji dohodak u papirnim komadima za koje je dobijao sve što mu je trebalo za njegovu upotrebu ili potrošnju i ako nije potrošio sve ove papirne komade, on je na kraju godine bio bogatiji nego na početku, ili ako je naredne godine imao pravo da dobije još veći broj papirnih komada, što mu je pribavilo još veću komandu nad proizvodom rada — tada je postalo po sebi jasno da kapital nije ništa uštedeno i da se individualni kapitalista ne obogaćuje istinskom materijalnom uštedom nego time što on čini nešto što ga stavlja u mogućnost da dobije više od proizvoda rada drugih...

Industrijski preduzetnik ima ili monetu ili papir za plaćanje najamnina. Ove nadnice razmenjuju njegovi radnici za proizvod drugih radnika, koji svoju najamninu, bilo da se ona sastoji od monete ili papira, ne zadržavaju. Ona se vraća industrijalcu, koji u razmenu za to daje sukno koje su proizveli njegovi radnici. Time on plaća opet nove najamnine, i moneta ili papir nanovo počinju isti kružni tok...

Njegovom* (kapalistovom) *posedu, bilo da on služi za plaćanje najamnine ili da se sastoji od korisnih alata, pripisuje se ogromno unapređenje koje nauka i veština, realizovane u mašineriji, pružaju radu... Udruženi radovi rudara, topioničkog radnika, kovača, mehaničara, ložara i bezbrojnih drugih ljudi, a ne beživotne mašine, uzrok su rada parne mašine... U običnom govoru se proizvodna snaga te veštine pripisuje njenom vidljivom proizvodu, alatima, čiji puki posjednici, koji ih niti proizvode niti upotrebljavaju, uobražavaju da su veoma proizvodna lica.* (Isto, str. 248 - 251.)

Njegova polemika protiv *»opasnosti teranja kapitala iz zemlje*, protiv kamate na kapital kao nužnog stimulansa za [razvitak] industrije ili o teoriji štednje vidi IX, 47⁽⁸⁵⁾. To treba izložiti u glavi o vulgarnoj ekonomiji.

•S množenjem stanovništva povećava se kako proizvodnja tako i potrošnja. I to je sve što pod pojmom akumulacije ili porasta nacionalnog bogatstva treba razumeti. (Isto, str. 257.) [XVIII - 1086]

[h] *Hodgskin o vlasti kapitala i o prevratu u pravu svojine*

||XIII - 670a| [Hodgskin] *The Natural and Artificial Right of Property Contrasted, London 1832.*

•U ovo vreme sve bogatstvo društva prvo odlazi u ruke kapitaliste, i on je kupio čak i većinu zemlje; on plaća zemljovlasniku rentu, radniku najamninu, ubiraču poreza i desetka njihova traženja, a veliki deo, u stvari najveći i svakim danom sve veći deo godišnjeg proizvoda rada zadržava za sebe. Kapitalista se može sada smatrati za vlasnika celog društvenog bogatstva u prvoj ruci, iako nikakvim zakonom nije na nj preneto pravo na tu svojinu. (Isto, str. 98.)

•Do ove promene u svojini došlo je usled kamate na kapital; i veoma je značajno što su zakonodavci cele Evrope hteli to sprečiti zakonom protiv lihve. (Isto, str. 98, napomena.)

•Vlast kapitaliste nad svim bogatstvom zemlje je potpuna revolucija u pravu svojine, a na osnovu kakvog zakona ili kakvog niza zakona je izvršena ta revolucija? (Isto, str. 99.) [XIII - 670a]

[4] *Bray kao protivnik ekonomista*^[86]

||X - 441| *Bray (J.F.), Labour's Wrongs and Labour's Remedy etc., Leeds 1839.*

Budući da je egzistencija čoveka uslovljena radom, a rad pretpostavlja sredstva za rad, zemlja, to veliko polje za sve delatnosti i sirovina svih bogatstava, mora biti zajednička svojina svih njenih stanovnika. (Isto, str. 28.)

•Život zavisi od hrane, hrana od rada. Ova zavisnost je apsolutna. Ako se stoga jedna individua kloni rada, do toga može doći samo pod uslovom da se poveća rad mase. (Isto, str. 31.)

•Sve nepravde i sve patnje koje su ljudi počinili ili podneli proističu odatle što je nekoliko individua ili klasa uzurpiralo pravo na zemlju i lišilo toga prava druge individue ili klase. Pošto su ljudi prisvojili pravo na zemlju, sledeći je korak bio da prisvoje pravo svojine na same ljude. (Isto, str. 34.)

Kao svoj cilj on navodi

•borbu protiv ekonomista na njihovom vlastitom tlu i njihovim vlastitim oruđem (da bi dokazao da beda ne mora biti radnikov udeo u svakom socijalnom sistemu). •Pre no što bi mogli biti oboreni zaključci postignuti pomoću takvog metoda, ekonomisti moraju opozvati ili opovrći one ustanovljene istine i principe na kojima su zasnovani njihovi vlastiti argumenti. (Isto, str. 41.)

»Prema samim ekonomistima za proizvodnje bogatstva potrebni su 1. rad, 2. akumulacija ranijeg rada ili kapital i 3. razmena...« To su prema njihovom vlastitom mišljenju, *opšti uslovi proizvodnje*. »Ovi uslovi proizvodnje mogu se primeniti na društvo u celini i priroda im je takva da se ni individue ni klase ne mogu izbaviti njihovog dejstva.« (Isto, str. 42.)

»Zapovest: Radi! ostaje obavezna za sva stvorena bića... Samo čovek može zaobići taj zakon; a priroda toga zakona je takva da ga jedan čovek može zaobići samo na račun nekog drugoga.« (Isto, str. 43.)

»Prema pravoj prirodi rada i razmene stroga pravičnost iziskuje« (Bray se pri tom poziva na ekonomske odredbe o razmeni roba), »ne samo to da svi oni koji razmenjuju imaju [ne samo] *uzajamnu* već i *jednaku* korist... Kad bi bio ostvaren pravični sistem razmene, vrednost svih roba bila bi određena njihovim potpunim troškovima proizvodnje: i jednake vrednosti uvek bi se razmenjivale za jednake vrednosti... Radnici su do sada davali kapitalistima rad jedne cele godine u razmenu za vrednost pola godine rada — i otuda je proistekla nejednakost vlasti i bogatstva koja sada postoji oko nas. Neminovna je konsekvencija nejednakosti razmene — kupovine po jednoj ceni i prodaje po nekoj drugoj ceni — to što kapitalisti nastavljaju da budu kapitalisti a radnici radnici, jedna klasa tirana, a druga klasa robova.« (Isto, str. 48/49.)

»Pri sadašnjem sistemu razmena ne samo što nije korisna za sve stranke, kao što su uveravali ekonomisti, već je pouzdano da u većini transakcija između kapitaliste i proizvođača nema nikakve razmene... Šta daju fabrikant ili zemljovlasnik za rad radnika? Rad? Ne, jer kapitalista ne radi. Kapital? Ne, jer se njegova zalih bogatstva stalno uvećava. Kapitalista ne može stoga *ništa* razmeniti što pripada njemu samom. Cela transakcija stoga jasno pokazuje da kapitalisti i zemljoposjednici čine samo to da radniku za njegov rad od nedelje dana daju jedan deo toga bogatstva, koji su nedelju dana ranije dobili od njega, radnika, što tačno izlazi na to da su njemu dali ništa za nešto... Bogatstvo koje kapitalista, kako se čini, daje u razmenu za radnikov rad, nije bilo proizvedeno ni radom ni bogatstvom kapitaliste, nego je prvobitno dobijeno radnikovim radom i ono se svakog dana od njega oduzima pomoću jednog prevarantskog sistema nejednake razmene.« (Isto, str. 49.) »Cela transakcija između proizvođača i kapitalista je očigledna prevara, čista farsa.« (Isto, str. 49/50.)

»Zakon koji kaže: „neka bude akumulacije“, samo je napola ispunjen i donet je da služi interesima jedne posebne klase na štetu cele ostale zajednice.« (Isto, str. 50.)

»Pri sadašnjem socijalnom sistemu cela radnička klasa u pogledu sredstava za rad zavisi od kapitalista ili onih koji ih upotrebljavaju; i kad je jedna klasa usled svoje društvene pozicije toliko zavisna od jedne druge klase u pogledu *sredstava za rad*, ona je isto tako od nje zavisna i u pogledu *sredstava za život*; a to je stanje toliko suprotno istinskim intencijama društva, toliko revoltirajuće za razum... da se ono ni jednog trenutka ne može ulepšavati ili braniti. To prenosi na jednog čoveka takvu vlast kakvu ne bi trebalo da ima nijedan smrtnik.« (Isto, str. 52.)

»Naše svakodnevno iskustvo nas uči da ako odsećemo krišku hleba, ta kriška neće opet narasti. Hleb je samo akumulacija kriški, i što više toga jedemo, utoliko

će manje preostati. To je slučaj [442] s radnikovim hlebom; ali kapitalistov ne potpada pod pravilo. Umesto da se smanjuje, njegov hleb stalno raste; on stalno seče, a hleb stalno raste... Kad bi razmene bile jednake, bogatstvo današnjih kapitalista bi postepeno prelazilo od njih na radničku klasu; svaki šiling koji bi bogati izdao učinio bi ga za jedan šiling manje bogatim.* (Isto, str. 54/55.)

Bray ibidem pokazuje da

»je apsolutno nemoguće da bi neki kapitalista mogao naslediti ma i samo 1000 £ od stvarno ušteđenog rada njegovih predaka koji su pripadali radničkoj klasi.« (Isto [str. 55].)

Iz učenja samih ekonomista izlazi

»da ne može biti razmene bez akumulacije, ni akumulacije bez rada.« (Isto.)

»Pri sadašnjem sistemu gde svaki radnik daje onom ko ga zapošljava najmanje šest dana rada za ekvivalent [čija] je vrednost samo četiri ili pet dana rada, dobici ovog poslednjeg nužno su gubici onog prvog.« (Isto, str. 56.)

»Na taj način, ma u kakvom svetlu posmatrali [postanak bogatstva], kao dar, individualnu akumulaciju, razmenu, nasledstvo, mi nalazimo dokaz za dokazom da u osnovanosti poseda bogatog čoveka postoji pukotina, koja odjednom oduzima njen privid pravičnosti i njenu vrednost... Sve to bogatstvo je, naprotiv, proisteklo iz kostiju i mišića radničke klase tokom vekova i oduzeto je od nje posredstvom prevarantskog i robovskog sistema nejednake razmene.« (Isto, str. 56/57.)

»Ako radnik u sadašnjem sistemu želi da postane bogat, on mora umesto da razmenjuje svoj vlastiti rad, da postane kapitalista, ili razmenjivač rada drugih ljudi; i tako pljačkajući druge na isti način na koji je i on sam bio pljačkan, posredstvom nejednake razmene, on će doći u mogućnost da od malih gubitaka drugih ljudi stekne velike dobiti.« (Isto, str. 57.)

»Ekonomisti i kapitalisti napisali su i štampali mnogo knjiga da bi radnicima utvili u glavu lažnu predstavu o tome da dobit kapitaliste nije gubitak proizvođača. Kaže nam se da rad ne može učiniti ni korak bez kapitala, da je kapital kao lopata za čoveka koji kopa, da je kapital isto tako potreban proizvodnji kao i sam rad... Ova uzajamna zavisnost između kapitala i rada nema nikakve veze s relativnim položajem kapitaliste i radnika; niti nam ona pokazuje da prvi treba da živi na račun drugoga... Za operacije proizvođača bitan je kapital, a ne kapitalista; između ove dvojice postoji tako velika razlika kao između broskog tereta i tovarnog lista.« (Isto, str. 59.)

»Iz međusobnog odnosa kapitala i rada očevdno je da što je više kapitala ili akumuliranog proizvoda u nekoj zemlji, utoliko će biti lakše proizvoditi, utoliko će se iziskivati manje rada za postizanje nekog datog* (određenog) rezultata. Tako britanski narod može pomoću svoje sadašnje moćne akumulacije kapitala — svojih zgrada, mašina, brodova, kanala i železnica — da za nedelju dana proizvede više manufakturnog bogatstva nego što su njegovi preci pre hiljadu godina mogli stvoriti za pola veka. To nam ne omogućuju naše fizičke snage, već naš kapital. Jer, gde god nema dovoljno kapitala, proizvodnja napreduje sporo i teškom mukom i obratno. Otuda je jasno da što god je dobijeno za kapital, dobijeno je

i za rad, da svaki prirast prvoga ide za tim da olakša teret drugoga, te da stoga svaki gubitak za kapital mora biti gubitak i za rad. Iako su ekonomisti ovu istinu odavno zapazili, oni je nisu pošteno izložili.« (Isto, str. 59/60.)

⟨U stvari, ovi mudraci rezonuju ovako:

Akumulirani proizvodi — tj. nepotrošeni proizvodi rada olakšavaju rad i čine ga plodotvornijim. Zato plodovi ovog olakšanja moraju ići u korist ne samom radu nego akumulaciji. Stoga ne sme akumulacija biti svojina rada, već rad mora biti svojina akumulacije — svojih vlastitih proizvoda. Zato radnik mora akumulirati ne za sebe, nego za nekog drugog i akumulacija mora prema njemu istupiti kao kapital.

U njih je predmetni element kapitala tako srastao sa socijalnom određenošću njegovog oblika kao kapitala — s njegovim antagonističkim karakterom, kao proizvod rada koji vlada radom — da oni ne mogu izgovoriti nijednu rečenicu a da sami sebi ne protivreče.⟩

«Oni su uvek identifikovali kapital s jednom klasom društva, a rad s drugom klasom iako ove dve sile po prirodi nemaju takve veze pa ni veštački ne bi trebalo da je imaju. Ekonomisti stalno pokušavaju da blagostanje, pa i samu egzistenciju radnika, čine zavisnim od održavanja kapitaliste u luksuzu i neradu. Oni neće da radnik pojede jedan obrok pre no što je dva proizveo, jedan za sebe a drugi za svoga gospodara, tim što ovaj poslednji prima svoju porciju posredno putem nejednake razmene.« (Isto, str. 60.)

«Kad je radnik proizveo neku stvar, ona više nije njegova, ona pripada kapitalisti, ona je prešla s jednoga na drugoga putem nevidljive magije nejednakih razmena.« (Isto, str. 61.)

«U sadašnjem sistemu kapital i rad, lopata i kopač, dve su odvojene antagonističke sile.« (Isto, str. 60.)

||443| «Pa čak kad bi sva zemlja i kuće i mašine pripadale kapitalistima i radnička klasa ne bi postojala, kapitalisti ne bi mogli duže zaobilaziti veliki uslov, da rada treba da bude. Njihovo bogatstvo ostavilo bi im jedini izbor da umru ili da rade. Oni ne mogu pojesti zemlju ili kuće; zemlja ne bi davala hranu, niti bi mašine pravile obuću bez upotrebe ljudskog rada. Ako stoga kapitalisti i sopstvenici kažu da ih radnička klasa mora potpomagati, oni u stvari kažu da proizvođači pripadaju njima isto tako kao i zemlja i voda, da su radnici stvoreni samo za korist bogatih.« (Isto, str. 68.)

«Proizvođač prima u razmenu za ono što daje kapitalisti ne rad kapitaliste, ni proizvod rada kapitaliste, nego — rad. Posredstvom novca sa radničke klase ne samo naterane da obavljaju rad koji im nalaže održavanje prirodne egzistencije, nego su na isti način opterećene radom za druge klase. Nije bitno da li proizvođači dobijaju zlato ili srebro ili druge robe od klase koja ne proizvodi. Sve izlazi na to da radnička klasa obavlja svoj sopstveni rad i sama sebe izdržava, a isto tako obavlja i rad kapitaliste i njega povrh toga i izdržava. Ma kakva bila nominalna nagrada koju proizvođači primaju od kapitaliste, njihova stvarna nagrada je prenos onog rada koji je trebalo da kapitalista sam obavi.« (Isto, str. 153/154.)

«Mi pretpostavljamo da stanovništvo Ujedinjenog Kraljevstva broji 25 miliona ljudi. Pretpostavimo njihovo izdržavanje prosečno na najmanje 15 £ po glavi

godišnje. To iznosi 375 miliona £ godišnje vrednosti za izdržavanje celoga naroda Ujedinjenog Kraljevstva. Međutim, mi ne proizvodimo samo artikle za ishranu, jer naš rad proizvodi podjednako mnoge nepotrošne artikle. Godišnje uvećavamo naš fond za akumulaciju ili kapital povećanjem broja naših kuća, brodova, alata, mašina, puteva i drugih sredstava za proizvodnju, a osim toga popravljamo sve što se porabitalo. Na taj način, iako naše izdržavanje može da ima vrednost od samo 375 miliona £ godišnje, godišnja ukupna vrednost bogatstva koje je stvorio narod iznosiće ne manje od 500 miliona £. (Isto, str. 81.)

»U stvarne proizvođače možemo da računamo samo četvrtinu stanovništva, ili oko 6 miliona ljudi između 14 i 50 godina. Može se reći da od toga broja jedva 5 miliona mogu u današnjim uslovima učestvovati u proizvodnji« (kasnije Bray kaže da samo 4 miliona učestvuju neposredno u materijalnoj proizvodnji), »jer hiljade sposobnih radnika moraju biti besposleni dok posao koji bi oni morali obavljati vrše žene i deca; a stotine i hiljade ljudi u Irskoj ne mogu naći apsolutno nikakvog posla. Tako je 5 miliona ljudi, uz pomoć nekoliko hiljada dece i žena, proizvodilo za 25 miliona.« (Isto, str. 81/82.)

»Sadašnji broj radnika, bez pomoći mašina, ne bi mogao izdržavati sebe i postojeći broj besposličara i neproizvodnih radnika. Agrikulturna i manufakturna mašinerija svake vrste, koja je sad u upotrebi, vrši, po proceni, rad od oko 100 miliona ljudi... Ova mašinerija i njena primena stvorila je u sadašnjem sistemu hiljade dokoličara i onih koji žive od profita, koji sada ugnjetavaju radnike.« (Isto, str. 82.)

»Sadašnju konstituciju društva oplodila je mašinerija, a mašinerija će je i razoriti. Sama mašinerija je dobra, neophodna, ali njena primena, okolnost što je poseduju individue umesto nacije, zlo je.« (Isto, str. 82/83.)

»Od 5 miliona ljudi koji su sad u proizvodnji, neki rade samo 5 časova dnevno a drugi 15 časova; ako se tome priračuna gubitak vremena usled prinudnog nerada jedne velike mase u vreme depresije poslova, onda ćemo naći da je naša godišnja proizvodnja stvorena i raspodeljena od strane manje od petine društva, koja u proseku radi 10 časova dnevno.« (Isto, str. 83.)

»Pretpostavimo da bogati proizvođači svake vrste, sa svojim porodicama i čeljadi, broje samo 2 miliona lica, pa i taj broj stajao bi radničku klasu godišnje 30 miliona £ ako bi se njihovo izdržavanje, kao i izdržavanje radničke klase, cenilo samo na 15 £ po glavi... Ali prema najumerenijoj proceni njihovo izdržavanje stajalo bi ne manje od 50 £ po glavi. To daje ukupnu sumu od 100 miliona £ kao godišnje koštanje čistih trutova društva, potpuno neproizvodnih.« (Isto, str. 83/84.)

»K tome dolazi dvostruka i četvorostruka suma koju primaju razne klase sitnih sopstvenika, fabrikanta i trgovaca u obliku [444] profita i kamate. Prema najumerenijoj proceni, deo bogatstva koji uživa ovaj prilično veliki deo društva iznosi ne manje od 140 miliona £ godišnje preko prosečne potrošnje istog broja najbolje plaćenih radnika. Na taj način ove dve klase neradnika i onih koji žive od profita, sa svojom vladom, možda četvrtina celokupnog stanovništva, apsorbuju oko 300 miliona £ godišnje i preko polovine celokupnog proizvedenog bogatstva. Prosečni gubitak od oko 50 £ po glavi za svakog radnika u zemlji...

Ne preostaje više od prosečno nekih 11 £ godišnje za raspodelu preostalim trima četvrtinama nacije. Po proračunu iz godine 1815. proizlazi da je godišnji dohodak celog naroda Ujedinjenog Kraljevstva iznosio otprilike 430 miliona £, od čega je radnička klasa primila 99 742 547 £, a klasa onih koji žive od rente, penzije i profita 330 778 825 £! Vrednost celokupne svojine u zemlji iznosila je u to isto vreme blizu 3000 miliona £. (Isto, str. 84/85.)

Sravni tablicu Kinga⁽⁸⁷⁾ itd.

1844: *Engleska. Stanovništvo*: više i niže plemstvo=1 181 000. *Trgovci, farmeri* itd. = 4 221 000 (ukupno 5 402 000). *Radnici, siromasi* itd. = 9 567 000. *Banfield (T. C.), The Organization of Industry*, 2. ed; London 1848. ||X - 444|

[GLAVA DVADESET DRUGA]

Ramsay

[1. *Pokušaj razlikovanja između postojanog i promenljivog kapitala. Shvatanje kapitala kao nebitnog socijalnog oblika.*]

[XVIII - 1086] *Ramsay, (George) (on Trinity College) An Essay on the Distribution of Wealth, Edinburgh 1836.*

S Ramsayem se opet vraćamo u red političkih ekonomista.

Da bi trgovački kapital svrstao u svoje izlaganje, on ga naziva »transportom roba od jednog mesta na drugo. (Isto, str. 19.) On brka, dakle, trgovinu sa saobraćajem.

Glavna Ramsayeva zasluga sastoji se u sledećem:

Prvo: što on doista pravi razliku između *postojanog i promenljivog kapitala*. Istina, to se dešava na taj način što on po *nazivu* zadržava, kao jedine, razlike između stalnog i optičajnog kapitala koje je uzeo iz prometnog procesa, ali stalni kapital objašnjava tako da on uključuje sve elemente postojanog kapitala. Stoga pod *stalnim* kapitalom podrazumeva ne samo mašineriju i alate, zgrade u kojima se radi ili čuva rezultat rada, stoku za vuču i rasplod, nego isto tako i sve sirovine (polufabrikate itd.),

»seme poljoprivrednika i sirovinu industrijalca«. (Str. 22/23.) Osim toga, stalnim kapitalom smatra »sve vrste đubriva, kao i ograde za poljoprivredu i ogrev utrošen u industriji«. (Isto, str. 23.)

»*Optičajni kapital* sastoji se isključivo iz namirnica i drugih životnih sredstava koji se predujmaju radniku pre proizvodnja proizvoda njegova rada.« (Isto.)

Dakle, vidimo da on pod »optičajnim kapitalom« podrazumeva [1087] samo onaj deo kapitala koji se svodi na najamninu; a pod stalnim kapitalom deo koji se svodi na objektivne uslove rada — sredstva za rad i predmet rada.

Istina, greška se sastoji u tome što se ovo cepanje kapitala, uzeto iz neposrednog procesa proizvodnje, identifikuje s razlikom koja proizlazi iz prometnog procesa. To je posledica toga što se on pridržava tradicije ekonomista.

S druge strane, Ramsay opet brka puki materijalni sastavni deo tako definisanog stalnog kapitala s njegovom egzistencijom kao »kapitala«. U stvarni proces rada ne ulazi optičajni kapital (to jest promenljivi kapital), nego ono što se kupuje optičajnim kapitalom — čime se on naknadjuje — živi rad. Što osim toga u nj ulazi, to je postojani kapital, to jest rad opredmećen u objektivnim uslovima rada, predmetu rada i sredstvima za rad. Stoga Ramsay kaže:

«Samo stalni kapital, a ne optičajni, jeste, tačno uzev, izvor nacionalnog bogatstva.» (Str. 23.) «Rad i stalni kapital su jedini elementi troškova proizvodnje.» (Str. 28.)

Što se stvarno utroši u proizvodnji neke robe, to je sirovina, mašinerija itd. i živi rad, koji ih pokreće.

«Optičajni» kapital je suvišan, stoji van procesa proizvodnje.

«Kad bismo pretpostavili da se radnici ne bi plaćali pre no što završe svoji proizvod, ne bi bilo nikakve prilike za optičajni kapital. Proizvodnja bi bila isto tolikih razmera. To dokazuje da optičajni kapital nije neposredni faktor proizvodnje i da za nju nije uopšte ni bitan, nego je samo konvencija koja postaje nužna usled bednog stanja narodne mase.» (Isto, str. 24.) «S gledišta nacije samo je stalni kapital element troškova proizvodnje.» (Isto, str. 26.)

Drugim rečima: U uslovima proizvodnje — materijalu i sredstvima za rad — opredmećeni rad, koji mi nazivamo »stalni kapital«, i živi rad, još kraće, realizovani, opredmećeni rad i živi rad jesu nužni uslovi proizvodnje, elementi nacionalnog bogatstva. Naprotiv, [prema Ramsayu] samo je puka »konvencija«, koja se duguje »bednom stanju narodne mase«, što radnikova životna sredstva uopšte uzimaju oblik »optičajnog kapitala«. Rad je uslov proizvodnje, ali ne najamni rad; dakle, ne ni to da radnikova životna sredstva istupaju prema njemu kao »kapital«, kao »predujam kapitaliste«. Ramsay gubi iz vida okolnost da objektivni uslovi rada isto tako prema radniku ne istupaju kao »kapital«, kao »stalni kapital«, kako ga on naziva, ako životna sredstva ne istupaju prema njemu kao »kapital« (kao »optičajni kapital«, kako ga on naziva). Ramsay misli ozbiljno kad kapital svodi

«na deo nacionalnog bogatstva koji se upotrebljava za unapređenje reprodukcije ili je određen da se za to upotrebi»,

kao što drugi ekonomisti to čine samo rečima. Za najamni rad a stoga i za kapital — *socijalni oblik koji sredstva reprodukcije dobijaju na osnovi najamnog rada* — on kaže da nisu bitni i da nastaju samo usled siromaštva narodne mase.

Tu smo, dakle, došli do tačke gde sama politička ekonomija, na osnovi svoje analize, *kapitalistički oblik* proizvodnje, te stoga i *kapital*, objavljuje ne za apsolutni, nego samo za »slučajni« istorijski uslov proizvodnje.

Međutim, Ramsay nije u analizi išao dovoljno daleko da bi izvukao pravilne zaključke iz svojih premisa, iz nove odredbe koju je dao kapitalu u neposrednom procesu proizvodnje.

- [2. *Ramsayeva shvatanja o višku vrednosti i vrednosti.*
Svodenje viška vrednosti na profit.
O uticaju promene vrednosti postojanog i promenljivog
kapitala na stopu i masu profita]

On se, doduše, dotiče pravilnog shvatanja viška vrednosti.

«Optičajni kapital upotrebljava svagda više rada nego što je ranije na samog njega bilo upotrebljeno. Jer, kad on ne bi mogao upotrebiti više nego što je na samog njega bilo upotrebljeno, kakvu korist bi njegov posednik imao iz upotrebe njega kao takvog?» (Isto, str. 49.) «Ili, želi li se ustvrditi da je *količina rada* koju neki optičajni kapital može da upotrebi samo ravna radu koji je upotrebljen za njegovu proizvodnju? To bi značilo da je vrednost upotrebljenog kapitala ravna vrednosti proizvoda.» (Isto, str. 52.)

To, dakle, znači: Kapitalista razmenjuje manje opredmećenog rada za više živog rada, i ovaj suvišak neplaćenog živog rada sačinjava suvišak vrednosti proizvoda preko vrednosti kapitala utrošenog u njegovu proizvodnju, drugim rečima, sačinjava *višak vrednosti* (profit itd.). Kad bi količina rada koju kapitalista plaća u najamnini bila ravna onome što mu radnik uzvraća u proizvodu, vrednost proizvoda ne bi bila veća od vrednosti kapitala i profit ne bi postojao. Ma koliko Ramsay bio ovde blizu stvarnog porekla viška vrednosti, on je ipak suviše pod uticajem ekonomske tradicije, a da ne bi odmah skrenuo s pravog puta. U prvom redu je dvosmislen način na koji on objašnjava tu razmenu između promenljivog kapitala ||1088| i rada. Da je ona njemu sasvim jasna, nerazumevanje ne bi bilo moguće. On veli:

«Optičajni kapital koji je proizveden», recimo, «radom 100 ljudi pokretaće 150 ljudi. Dakle, na kraju godine proizvod će u ovom slučaju biti rezultat rada 150 ljudi.» (Isto, str. 50.)

Pod kojim uslovima može proizvod 100 ljudi kupiti [rad] 150 ljudi?

Kad bi najamnina koju radnik dobija za 12 časova rada bila ravna vrednosti 12 časova rada, onda bi se proizvodom njegovog rada mogao opet kupiti samo jedan radni dan, a proizvodom 100 radnih dana samo 100. Ako li je pak vrednost dnevnog proizvoda koji on daje ravna 12 radnih časova, a vrednost dnevne najamnine koju prima ravna 8 radnih časova, onda se s vrednošću njegovog dnevnog proizvoda mogu platiti, ponovo kupiti $1\frac{1}{2}$ radni dan ili $1\frac{1}{2}$ čovek. A s proizvodom 100 radnih

dana mogu se kupiti $100(1 + \frac{1}{2})$ čoveka ili radna dana $= 100 + 50 = 150$ ljudi. Dakle, uslov za to da bi proizvod 100 ljudi mogao pokretati 150 ljudi jeste taj da svaki od 100 ljudi, i uopšte svaki radnik, upola toliko vremena radi zabadava za kapitalistu koliko radi za sebe, ili da trećinu radnog dana radi zabadava. U Ramsaya to ne dolazi jasno do izražaja. Dvosmisleno se javlja u narednoj rečenici:

•Dakle, na kraju godine proizvod će u ovom slučaju biti rezultat rada 150 ljudi.•

Svakako da će on biti rezultat rada 150 ljudi, isto onako kao što je i proizvod 100 ljudi rezultat rada 100 ljudi. Dvosmislenost (i, zacemento, nejasnost, oslanjajući se više ili manje na Malthusa) je u ovome: Čini se da profit dolazi jedino usled toga što je umesto 100 ljudi sada upotrebljeno 150. Kao da bi profit od 150 ljudi proiziđao usled toga što će sada proizvod 150 ljudi pokrenuti 225 ljudi ([prema proporciji] $100 : 150 = 150 : 225$ [ili] $20 : 30 = 30 : 45$ [ili] $4 : 6 = 6 : 9$). Ali nije to ono što je glavno.

Rad 100 ljudi = x ako je x njihov ukupni radni dan. A najamnina koju dobijaju $\frac{2}{3}x$. Stoga je vrednost njihovog proizvoda = x , vrednost njihove najamnine = $x - \frac{1}{3}x$ i višak vrednosti koju su stvorili $\frac{1}{3}x$.

Ako se ceo proizvod rada 100 ljudi opet utroši za najamninu, njome se može kupiti 150 ljudi, čiji proizvod je ravan najamnini 225 ljudi. Radno vreme 100 ljudi je radno vreme 100 ljudi. Ali njihov *plaćeni* rad je proizvod rada $66\frac{2}{3}$ ljudi ili samo dve trećine vrednosti sadržane u njihovom proizvodu. Dvosmislenost [dolazi] otuda što izgleda da 100 ljudi ili 100 radnih dana daju (ništa ne menja na stvari da li se računaju dani dužine jedne godine ili jednog dana) 150 radnih dana — proizvod u kome je sadržana vrednost od 150 radnih dana; dok je, obrnuto, vrednost 100 radnih dana dovoljna da *plati* 150 radnih dana. Da je kapitalista i dalje nastavio da upošljava 100 ljudi, njegov profit bi ostao isti. On bi i dalje stotini ljudi plaćao proizvod ravan radnom vremenu od $66\frac{2}{3}$ ljudi, a ostatak trpao u džep. Ako, naprotiv, ceo proizvod 100 ljudi opet utroši za najamninu, on *akumulise* i prisvaja novi višak rada 50 radnih dana, a ne samo $33\frac{1}{3}$ radna dana kao ranije.

Da Ramsayu ovo nije bilo jasno, vidi se odmah po tome što on protiv odredbe vrednosti radnim vremenom opet iznosi inače »neobjašnjivi« fenomen da je *profitna stopa* jednaka za kapitale koji eksploatišu različite mase rada.

•Upotreba stalnog kapitala znatno modifikuje princip da vrednost zavisi od količine rada. Jer, mnoge robe na koje je utrošena jednaka količina rada, iziskuju veoma različito vreme pre no što su gotove za potrošnju. Ali pošto za to vreme kapital ne daje nikakav prinos, mora roba, kad najzad dospe na tržište, da bude u vrednosti za toliko povećana koliko iznosi uskraćeni profit, da dotična primena ka-

pitala ne bi bila manje profitonosna od druge, gde je proizvod ranije gotov za upotrebu. To jasno pokazuje kako kapital može odrediti vrednost nezavisno od rada. (Isto, str. 43.)

To, naprotiv, pokazuje kako kapital određuje prosečne cene^[88] nezavisno od vrednosti pojedinog proizvoda, kao što ni robe ne razmenjuje prema njihovoj vrednosti, nego tako da

«jedna primena kapitala nije manje [1089] profitonosna od druge».

Ramsay nije propustio priliku, jer u političkoj ekonomiji je prazna tradicija moćnija nego u nekoj drugoj nauci, da reprodukuje od vremena [Jamesa] Milla ozloglašeno »vino u podrumu«. I Ramsay zaključuje:

«kapital je izvor vrednosti, nezavisno od rada» (str. 55),

dok je, u najbolju ruku, smeo zaključiti: višak vrednosti koji kapital realizuje u nekom posebnom području svoje primene ne zavisi od količine rada koju taj posebni kapital upotrebljava. [1089]^[89]

[1090] Ramsayevo pogrešno shvatanje utoliko više začuđuje što on, s jedne strane, shvata tako reći *prirodnu osnovu* viška vrednosti, a, s druge strane, u jednom slučaju utvrđuje da *raspodela viška vrednosti* — njegovo izjednačenje u opštu profitnu stopu — ne povećava sam višak vrednosti.

[Prvo Ramsay kaže:]

«Izvor profita je zakon materijalnog sveta po kome dobrota prirode, ako je čovečji rad i veština potpomažu i vode, nagrađuje rad nacija tako bogatim prinosima da on daje *suvišak* proizvoda preko one mere koja je potrebna da se utrošeni stalni kapital in natura naknadi i da se *rod uposlenih radnika održava i množi*» [Isto, str. 205.]

(To je takođe [1091] lep rezultat kapitalističke proizvodnje: »rod radnika da se *održava i množi*«. Naravno, kad bi rad dostizao samo da reprodukuje radne uslove i radnika održi u životu, ne bi bio moguć nikakav *suvišak*, dakle nikakav profit i nikakav kapital. Ali da priroda nema s time nikakva posla što se uprkos ovome *suvišku* rod radnika održava i množi [kao puki najamni radnici] a suvišak dobija obličje profita, pa se na toj osnovi rod kapitalista održava i množi, to je Ramsay sam priznao izjavivši da »optičajni kapital«, to je kod njega najamnina, najamni rad, nije bitan uslov proizvodnje, nego da svoje postojanje duguje samo »bednom stanju narodne mase«. On nije izvukao zaključak da kapitalistička proizvodnja ovo »bedno stanje« održava i množi«, mada on to opet priznaje kad kaže da ona »rod radnika održava i množi« i ostavlja im samo onoliko koliko je potrebno da se održavaju i množe. U gore pomenutom smislu može se reći da se višak vrednosti itd. zasniva na *prirodnom zakonu*, na proizvodnosti ljudskoga rada u njegovoj razmeni s prirodom. Međutim, sam Ramsay navodi *apsolutno produženje radnog vremena* kao izvor viška vrednosti (str. 102), ali i proizvodnost rada koja se industrijom povećava.)

•Makar ukupni proizvod samo malo prešao ono što je bezuslovno potrebno za navedene svrhe, ipak će biti moguće da se iz celokupne mase izdvoji poseban dohodak pod nazivom profita, koji pripada jednoj drugoj klasi ljudi. (Isto, str. 205.)
 •Postojanje industrijskih kapitalista kao posebne klase zavisi od proizvodnosti industrije. (Isto, str. 206.)

Drugo, o izjednačenju profitne stope dizanjem cena u nekim granama industrije usled dizanja najamnine primećuje Ramsay:

Ovo dizanje cena u nekim granama industrije pri dizanju najamnina nije zaštitilo industrijske kapitaliste od toga da njihov profit bude skraćen, štaviše to nije smanjilo čak ni njihov opšti gubitak, nego je služilo samo za to da se on ravnomernije raspodeli na razne slojeve koji tu klasu sačinjavaju. (Isto, str. 163.)

Pa ako kapitalista, čije je vino proizvod 100 ljudi (Ramsayev primer), njega isto tako skupo prodaje kao neki drugi kapitalista čija je roba proizvod 150 ljudi, da »primena« [kapitala] »o kojoj je reč ne bude manje profitonosna od druge«, jasno je da se time višak vrednosti koji je sadržan u vinu i u drugoj robi ne uvećava, nego se samo između raznih slojeva kapitalista ravnomerno raspodeljuje. [1091]

[1089] Ramsay opet dolazi s Ricardovim izuzecima [o određivanju vrednosti radnim vremenom]. Ovim poslednjim pozabavićemo se u našem tekstu tamo gde budemo govorili o pretvaranju vrednosti u cenu proizvodnje.^[90] I to sasvim ukratko ovako: Ako pretpostavimo dužinu radnog dana u različitim sferama proizvodnje (ukoliko se to ne kompenzuje intenzivnošću ili neprijatnošću rada itd.) — ili, tačnije, višak rada [kao i] stopu eksploatacije — kao jednaku, promena u stopi viška vrednosti može se zbiti samo onda ako najamnina raste ili pada. Takva varijacija u stopi viška vrednosti, ravna dizanju ili padanju najamnine, uticala bi različito na cenu proizvodnje roba, već prema organskom sastavu kapitala. Kapital u kome je promenljivi deo u odnosu prema postojanom veliki dobio bi usled padanja najamnine veću količinu viška rada, a usled dizanja najamnine prisvojio bi manje viška rada od kapitala gde je postojani deo u srazmeri prema promenljivoj veći. Dizanje ili padanje najamnine delovalo bi, dakle, obratno na profitnu stopu u obema granama ili bi remećuci uticalo na prosečnu profitnu stopu. Da bi se ova održala, cena prve vrste roba će stoga rasti, a cena druge vrste padati ako se najamnina diže. (Svaka vrsta kapitala biće samo u onoj proporciji neposredno pogođena kolebanjima najamnine u kojoj upotrebljava više ili manje živog rada u srazmeri prema ukupnosti predujmljenog kapitala.) Obrnuto, ako najamnina pada, cena prve vrste će pasti, a druge porasti.

Zapravo, ovo gotovo i ne spada u razmatranje prvobitnog pretvaranja vrednosti u cenu proizvodnje i prvobitnog uspostavljanja opšte profitne stope, pošto je, u stvari, reč o tome kako bi opšte dizanje ili padanje najamnine uticalo na cenu proizvodnje koje su regulisane opštom profitnom stopom.

Ovaj slučaj ima još manje posla s razlikom između stalnog i optičajnog kapitala. Bankar i trgovac upotrebljavaju gotovo samo optičajni kapital, a veoma malo promenljivog, to jest oni izdaju malo kapitala za živi rad, srazmerno. Obrnuto. Posednik rudokopa upotrebljava daleko više stalnog kapitala od kapitaliste krojača. No postavlja se pitanje da li on srazmerno zapošljava isto toliko živog rada. Samo zato što je Ricardo ovaj specijalni, relativno beznačajni slučaj postavio kao *jedinu razliku* između cene proizvodnje i vrednosti (ili kako on pogrešno kaže: [kao] izuzetak od određivanja vrednosti radnim vremenom) i postavio ga u obliku razlike između stalnog i optičajnog kapitala, došlo je do toga da je ova zabluda kao važna dogma — i to u pogrešnom obliku — prešla u celokupnu kasniju političku ekonomiju. (Posednik rudokopa ne može se suprotstaviti krojaču, već bankaru i trgovcu.) [Ramsay kaže:]

«Dizanje najamnine nalazi svoju granicu u proizvodnosti industrije. Drugim rečima . . . jedan čovek ne može nikada dobiti za rad jednog dana ili jedne godine više nego što bi pomoću svih drugih izvora bogatstva za isto vreme mogao da proizvede . . . Njegova nagrada mora biti manja od toga, jer se *jedan deo bruto-proizvoda* uvek odvaja da bi se stalni kapital» (to jest, prema Ramsayu, *postojami kapital*, sirovine i mašinerija itd.) «naknadio s profitom.» (Isto, str. 119.)

Ovde su pobrkane dve stvari. Količina «stalnog kapitala» koju sadrži dnevni proizvod nije proizvod dnevnog radnikovog rada ili onaj deo *vrednosti* proizvoda koji je predstavljen jednim delom proizvoda in natura, nije proizvod dnevnog rada. Naprotiv, profit je odbitak od tog dnevnog radnikovog proizvoda ili vrednosti toga dnevnog proizvoda.

Ako Ramsay prirodu viška vrednosti i nije određeno pokazao, naročito kad se sasvim kreće u granicama ranijeg shvatanja odnosa vrednosti i cene proizvodnje i pretvaranja viška vrednosti u prosečni profit, on je ipak izvukao drugi pravilan |1090| zaključak iz svoga shvatanja o stalnom i optičajnom kapitalu.

Prethodno još [jednu postavku o «vrednosti»]:

«*Vrednost* mora stajati u srazmeri ne samo prema kapitalu koji je doista bio utrošen nego i prema onome koji ostaje nepromenjen, dakle prema ukupno upotrebljenom kapitalu.» (Isto, str. 74.)

Ovo treba da znači da profit, otuda i cena proizvodnje, moraju biti u srazmeri [prema celokupnom upotrebljenom kapitalu], dok na vrednost očigledno ne može uticati deo kapitala koji ne ulazi u vrednost proizvoda.

[Iz svoga shvatanja o stalnom i optičajnom kapitalu Ramsay je izvukao sledeći zaključak:]

S napretkom društva (to jest kapitalističke proizvodnje) uvećava se stalni deo kapitala na račun optičajnog, to jest kapitala uloženog u rad. Stoga tražnja rada *srazmerno* opada s povećanjem bogatstva ili

akumulacije kapitala. U industriji su »nevolje« koje razvitak proizvodnih snaga stvara za radnike prolazne, ali se stalno obnavljaju. U poljoprivredi, naročito u pretvaranju oranica u pašnjake, one su postojeane. Opšti rezultat: S napretkom društva, dakle s razvitkom kapitala, ovde nacionalnog bogatstva, ovaj razvitak vrši sve manji uticaj na položaj radnika, alias, ovaj poslednji se *pogoršava* relativno u istom odnosu u kome opšte bogatstvo raste, to jest kapital se akumulira, ili, što je isto, razmer reprodukcije raste. Kako vidimo, ovi rezultati su daleko od naivnog shvatanja A. Smitha ili apologetske vulgarne ekonomije. Kod A. Smitha je akumulacija kapitala identična sa sve većom tražnjom rada, stalnim dizanjem najamnine i *stoga* s padanjem profita. U njegovo doba tražnja rada je doista rasla bar u istom odnosu u kome je kapital akumulisao, jer je tada još preovlađivala manufaktura, a krupna industrija bila još u poveljima.

[Ramsay kaže:]

»Tražnja rada zavisi« (direktno, neposredno) »samo od mase optičajnog kapitala.« (Isto, str. 87.)

(U Ramsaya je ovo tautologija, pošto je optičajni kapital ravan kapitalu izdatom za najamninu).

»S napretkom civilizacije raste stalni kapital zemlje na račun optičajnog.« (Isto, str. 89.) »Stoga tražnja rada neće se opšte uzev povećavati s povećanjem kapitala, bar ne u istom srazmeru.« (Isto, str. 88.) »Tek kad se usled novih pronalazaka optičajni kapital umnoži preko svoga ranijeg iznosa«

<ovde je opet promaklo ono pogrešno, kao da bi povećanje životnih sredstava uopšte bilo identično s povećanjem dela životnih sredstava određenih za radnike>,

»dolazi do povećane tražnje rada. Ova tražnja će tad rasti, ali ne u srazmeri prema akumulaciji ukupnog kapitala. U zemljama s veoma razvijenom industrijom stalni kapital je sve veći u odnosu na optičajni. *Svaki prirast nacionalnog kapitala određenog za reprodukciju dobija stoga u toku napretka društva sve manji uticaj na položaj radnika.*« (Isto, str. 90/91.) »Svako povećanje stalnog kapitala zbiva se na račun optičajnog«, što znači na račun tražnje rada. (Isto, str. 91.)

»Nevolje koje za radničko stanovništvo zaposleno u industriji potiču od pronalaska mašina, verovatno su samo prolazne prirode, *ali one prete da će se stalno obnavljati*, pošto nova poboljšanja neprekidno vode uštedi rada.« [Isto, str. 91.]

I to iz sledećih razloga. [Prvo:] Kapitalisti koji upotrebljavaju *novu mašineriju* uživaju vanredne profite; dakle, raste njihova sposobnost da štede i da uvećaju svoj kapital. Jedan deo toga upotrebiće se takođe kao optičajni kapital. Drugo: cena fabrikovane robe pada u srazmeri prema smanjenim troškovima proizvodnje; tako štede potrošači, tako raste lakoća akumulisanja kapitala, od čega jedan deo može da nađe svoj put u odnosnu industriju. Treće: padanje cene ovih proizvoda povećava njihovu tražnju.

«Dakle, iako mašina može da liši rada znatan broj ljudi, to verovatno ipak, posle dužeg ili kraćeg vremena, sleduje ponovno zapošljavanje ovih istih ili nekog još većeg broja radnika.» (Isto, str. 92/93.)

«U poljoprivredi je slučaj sasvim različit. Tražnja sirovog proizvoda ne raste tako brzo kao tražnja industrijskih proizvoda... Najkobnije za seoski živalj je pretvaranje oranica u pašnjake... Gotovo svi ti fondovi koji su ranije izdržavali ljude, ulazu se sada u stoku, ovce i druge elemente stalnog kapitala.» (Isto, str. 93.) |1090|

||1091| Ramsay tačno primećuje:

«*Najamnine* kao i *profite* treba smatrati za *deo gotovog proizvoda*, s nacionalnog gledišta potpuno različitog od njegovih troškova proizvodnje.» (Isto, str. 142.)

«Stalni kapital... ako ga uzmemo nezavisno od rezultata njegove upotrebe... čisti je gubitak... Samo je rad, apstrahujući najamnine, ono što je za nj bilo plaćeno, pored toga [stalnog kapitala] element troškova proizvodnje. Rad je žrtva. Što se u nekoj grani više rada utroši, utoliko se manje troši u nekoj drugoj. Ako se upotrebljava u neprofitonosnim preduzećima, nacija trpi od rasipanja najvažnijeg izvora bogatstva... *Plaćanje rada* ne sačinjava element troškova.» (Isto, str. 142/143.)

(Ovo je veoma tačno, *rad*, ne *plaćeni* rad, najamninu, predstaviti kao element vrednosti.)

Realni proces reprodukcije opisuju Ramsay tačno.

«Na koji način se može uporediti proizvod i kapital koji je za nj utrošen... Imamo li u vidu celokupnu naciju..., jasno je da se *svi ti različiti elementi utrošenog kapitala* moraju u jednoj ili drugoj grani proizvodnje *reprodukovati* ako industrija zemlje treba da se bez smetnje razvija. Sirovine industrije, alati upotrebljeni u njoj i u poljoprivredi, velika mašinerija koja se upotrebljava u prvoj, zgrade potrebne za proizvođenje ili za smeštaj proizvoda, sve to mora sačinjavati delove ukupnog proizvoda neke zemlje, kao što sačinjavaju predujmove svih njenih kapitalističkih preduzetnika. Otuda se može količina prvoga uporediti s količinom poslednjega, pri čemu bi se moglo zamisliti da se svaki proizvod može postaviti pored drugoga iste vrste.» (Isto, str. 137 - 139.) «Što se pak tiče individualnog kapitaliste»

<ovo je pogrešna apstrakcija. Nacija ne postoji, ili postoji samo kao kapitalistička klasa, a ta klasa u celini dejstvuje isto onako kao i individualni kapitalista. Ova dva načina posmatranja treba samo po tome razlikovati što jedan fiksira i izoluje samo upotrebnu vrednost, a drugi razmensku vrednost>,

«pošto on ne *naknadije* svoje izdatke in natura, pošto veliki deo mora primiti putem razmene, za šta je potreban određeni deo toga proizvoda, to svaki pojedini kapitalistički preduzetnik mora da gleda više na razmensku vrednost proizvoda nego na količinu proizvoda.» (Isto, str. 145/146.)

||1092| «Što više *vrednost njegovog proizvoda prevazilazi vrednost predujmljenog kapitala*, utoliko je *veći njegov profit*. On ga, dakle, ocenjuje poređenjem

vrednosti s vrednošću, a ne poređenjem količine s količinom. To je prva razlika između nacija i individua u načinu proračunavanja profita koju valja zabeležiti.*

⟨I nacija u celini, pod pretpostavkom da je ona nešto drugo nego celokupnost kapitalista, može u izvesnom smislu poređivati vrednost s vrednošću: Ona može obračunati ukupno radno vreme koje nju staje naknada utrošenog dela postojanog kapitala i svih delova proizvoda koji su individualno bili utrošeni, kao i ono radno vreme koje se troši za stvaranje suviška koji je namenjen za proširenje razmera proizvodnje.⟩

•Druga razlika je u tome što kapitalistički preduzetnik, koji radniku stalno *isplaćuje najamninu kao predujam umesto da je plati iz proizvedene robe*, ovaj predujam posmatra kao deo svojih izdataka isto tako kao i utrošeni stalni kapital, iako najamnina, posmatrana s gledišta nacije, ne sačinjava element troškova.*

⟨U stvari i ova razlika otpada u ukupnom procesu reprodukcije. Kapitalista uvek plaća [najamninu] *iz proizvedene robe*, to jest iz robe koju je radnik juče proizveo on sutra plaća njegovu najamninu, ili mu u obliku najamnine stvarno daje samo uputnicu na proizvode koji *u budućnosti* treba da se *proizvedu* ili su *skoro gotovi* (tj. konačno proizvedeni) u trenutku kad su kupljeni. *Predujam* iščezava kao puki privid u reprodukciji, to jest u kontinuitetu procesa proizvodjenja.⟩

•Njegova profitna stopa će, dakle, zavisi od suviška vrednosti njegovog proizvoda preko vrednosti upotrebljenog kapitala, kako stalnog tako i optičajnog.* (Isto, str. 146.)

⟨To važi i sa »nacionalnog gledišta«. Profit kapitalističkog preduzetnika zavisi uvek od toga šta on sam plaća za proizvod, pa bio taj proizvod u momentu plaćanja najamnine gotov ili ne.⟩

Ramsayeva zasluga je, prvo, u tome što on protivreči pogrešnom shvatanju, koje je od vremena A. Smitha bilo uobičajeno, da se vrednost celokupnog proizvoda razlaže na dohotke pod različnim nazivima; drugo, što on profitnu stopu dvojako određuje, jedanput stopom najamnine, to jest stopom viška vrednosti, a zatim vrednošću postojanog kapitala. Ali on greši obrnuto od Ricarda. Ricardo hoće da stopu viška vrednosti silom izjednači s profitnom stopom. Ramsay, naprotiv, dvojako određuje profitnu stopu: 1. stopom viška vrednosti (dakle, stopom najamnine) i 2. odnosom ovog viška vrednosti prema ukupnom predujmljenom kapitalu, dakle u stvari odnosom postojanog kapitala, prema ukupnom kapitalu, ne objašnjavajući sebi suštinu stvari on ih uzima kao dve paralelne okolnosti koje određuju profitnu stopu. On ne vidi pretvaranje koje se zbiva s viškom vrednosti pre no što postaje profit. Ako stoga Ricardo, da bi sproveo teoriju vrednosti, gleda da profitnu stopu nasilno svede na stopu viška vrednosti, Ramsay višak vrednosti svodi na profit. Mi ćemo kasnije videti da je način na koji on opisuje uticaj vrednosti postojanog kapitala na profitnu stopu sasvim nedovoljan, odnosno pogrešan.

[Ramsay kaže:]

«Profit mora tačno u istoj meri rasti i padati kao što pada ili raste *deo* bruto-proizvoda ili *njegove vrednosti* koja je potrebna da se naknade nužni predujmovi . . . Dakle, profitna stopa zavisi od dve okolnosti: 1. od dela celokupnog proizvoda koji otpada na radnike; 2. od dela koji se mora ostaviti da bi se stalni kapital naknadio *ili in natura ili razmenom.*» (Isto, str. 147/148.)

Dakle, drugim rečima, [profitna stopa zavisi] od suviška vrednosti proizvoda preko sume optičajnog i stalnog kapitala; dakle, od *srazmere* u kojoj stoje, prvo, optičajni kapital i, drugo, stalni kapital prema vrednosti ukupnog proizvoda. Ako znamo odakle dolazi ovaj *suvišak*, stvar je prosta. No znamo li samo to da profit zavisi od *srazmere* ovog suviška prema ovim izdacima, onda možemo imati najpogrešnije shvaćanje o poreku ovog suviška, na primer da uobražavamo, kao Ramsay, da on potiče delom iz stalnog (postojanog) kapitala.

||1093| «Pouzđano je da veća lakoća proizvođenja raznolikih stvari koje ulaze u sastav stalnog kapitala ima tendenciju da usled smanjenja ovog dela povisi profitnu stopu, isto onako kao što se to u ranijem slučaju postiglo povećanjem prinosa na elementima optičajnog kapitala koji služi za izdržavanje rada.» (Isto, str. 164.)

Na primer kod zakupca:

«Bio bruto-prinos veliki ili mali, količina koja je potrebna da se naknadi ono što se u ovim različnim oblicima potrošilo ne može biti nipošto izmenjena. Ova se količina mora, dakle, smatrati kao *postojana dokle god se proizvodnja nastavlja u istom razmeru.* Dakle, što je veći *ukupni iznos*, utoliko manji mora biti *deo celine* koji zakupac mora ostaviti na stranu za navedene svrhe.» (Isto, str. 166.)

«Ukoliko zakupac koji proizvodi namirnice i sirovine — kao lan, kudelj, drvo itd. — može ove lakše da reprodukuje, utoliko će više rasti njegov profit. Zakupčev profit će [rasti] usled *porasta količine* njegovog proizvoda, *čija ukupna vrednost ostaje nepromenjena*; ali njemu je potreban manji deo od te ukupne sume i stoga manja vrednost za ponovno proizvođenje različitih elemenata stalnog kapitala kojima *zakupac može sam sebe da snabde.* No industrijalac dobija većom kupovnom snagom koju ima njegov ukupan proizvod.» (Isto, str. 166/167.)

Pretpostavimo da je žetva jednaka 100 kvartera. Seme jednako 20 kvartera; dakle, petinu žetve. Pretpostavimo da se u narednoj godini žetva udvostruči (pri čemu se utroši jednaka količina rada); ona sad iznosi 200 kvartera. Ako razmer proizvodnje ostaje isti, za seme je potrebno i dalje 20 kvartera, što sada, međutim, iznosi samo desetinu žetve. Međutim, treba uzeti u obzir da je vrednost ranijih 100 kvartera jednaka vrednosti sadašnjih 200 kvartera; dakle, 1 kvarter prve žetve ima istu vrednost kao 2 kvartera druge žetve. U prvom slučaju preostalo je 80 kvartera a u drugom 180. Pošto se ovde ne može raditi o najamnini (kad je reč o uticaju koji promena vrednosti postojanog kapitala vrši na profitnu stopu), pretpostavimo da je najamnina po

vrednosti ostala ista. Dakle, ako ona u prvom slučaju iznosi 20 kvartera, u drugom slučaju iznosi 40. Najzad, pretpostavimo da su drugi sastavni delovi postojanog kapitala koje zakupac ne reprodukuje in natura iznosili u prvom slučaju po vrednosti 20 kvartera, dakle 40 u drugom.

Tada imamo račun:

1. *Proizvod* = 100 kvartera. *Seme* = 20 kvartera. *Ostali posto-jani kapital* = 20 kvartera. *Najamnina* = 20 kvartera. *Profit* = 40 kvartera.

2. *Proizvod* = 200 kvartera. *Seme* = 20 kvartera. *Ostali posto-jani kapital* = 40 kvartera. *Najamnina* = 40 kvartera. *Profit* = 100 kvartera = 50 kvartera od 1. To bi, dakle, bilo 10 kvartera super-profit.

Ovde bi usled promene vrednosti u postojanom kapitalu porasla ne [samo] profitna stopa nego i sam profit. Iako je najamnina u prvom i drugom slučaju ostala ista, odnos profita prema najamnini, tj. stopa viška vrednosti uvećala bi se. To je, međutim, samo privid. Profit bi se sastojao prvo iz 80 kvartera = 40 kvartera prvog slučaja, i odnos prema najamnini ostao bi isti; drugo [kod] 2 iz 20 kvartera = samo 10 kvartera prvog slučaja koji bi od postojanog kapitala bili pretvoreni u dohodak.

No da li je račun tačan? Mi moramo pretpostaviti da rezultat drugog slučaja pripada žetvi do koje dolazi iako se bilo radilo sa uslo-vima prvog slučaja. Da bi bilo jasnije, mi ćemo pretpostaviti da kvarter u prvom slučaju iznosi 2£. Zakupac je, dakle, za žetvu koja mu je donela 200 kvartera izdao: 20 kvartera semena (40£), 20 kvartera ostalog postojanog kapitala (40£), 20 kvartera najamnine (40£). *Ukupno* 120£, i proizvod je ravan 200 kvartera. No u prvom slučaju on je ta-kođe izdao samo 120£ (60 kvartera) i proizvod, 100 kvartera, jednak je 200£. Ostaje profit 80£ ili 40 kvartera. Pošto je 200 kvartera [u dru-gom slučaju] proizvod jednake količine rada [kao i 100 kvartera u prvom slučaju], oni isto tako staju samo 200£. Dakle, preostaje isto tako samo 80£ profita, koje su sada ravne 140 kvartera⁽⁹¹⁾. Dakle, kvarter [staje zakupca] samo $\frac{4}{7}$ £, a ne 1£. Ili, vrednost kvartera pala bi od 2 na $\frac{4}{7}$, dakle za $\frac{3}{7}$, a ne od 2 na 1 ili samo za polovinu, kao što je gore bilo pretpostavljeno u drugom slučaju nasuprot prvom slučaju.

Ceo njegov proizvod je ravan 200 kvartera = 200£. Ali od toga 120£ naknađuju 60 kvartera koje je izdao i od kojih ga svaki košta 2£. Ostaje, dakle, 80£ profita = 140 preostalih kvartera. Kako to? Kvarter je sada = 1£, ali 60 kvartera utrošenih u proizvodnju stajali su 2£. Oni ga staju toliko kao da je od novih kvartera utrošio 120. Preostalih 140 kvartera su, dakle, jednaki 80£ ili nemaju više vrednosti kao ranije što su imali 40 preostalih kvartera. On doduše prodaje svaki od 200 kvartera po 1£ (ako proda ceo svoj proizvod). I primi tako 200£. Ali od 200 kvartera njega su 60 stajali po 2£; preostali mu do-nose stoga samo $\frac{4}{7}$ £.

Ako zakupac sad opet izda 20 kvartera [za seme] (=10£ [ako se računa $\frac{1}{2}$ £ po kvarteru]), 40 kvartera najamnine (20£) i 40 kvartera drugog postojanog kapitala (20£), dakle u svemu 100 kvartera umesto ranije 60, i on postigne 180 kvartera, onda ovih 180 kvartera sada nemaju istu vrednost koju su raniji imali 100 [ako se računa 1£ po kvarteru]. On je, doduše, upotrebio isto toliko živog rada kao i ranije, i ||1094| vrednost promenljivog kapitala je stoga ista kao i ranija, dito višak proizvoda. Ali on je izdao manje opredmećenog rada pošto ovi isti 20 kvartera koji su ranije bili jednaki 20£ sada su jednaki samo još 10£.

Račun izgleda, dakle, ovako:

<i>Postojani kapital</i>	<i>Promenljivi kapital</i>	<i>Višak vrednosti</i>
1. 20 kvartera = 20 £ semena	20 q. (20 £)	40 q. (40 £)
20 „ = 20 £ oruđa za rad itd.		
2. 20 „ = 10 £ [semena]	40 q. (20 £)	80 q. (40 £)
40 „ = 20 £ [oruđa za rad itd.]		

Proizvod u prvom slučaju 100 kvartera = 100£

Proizvod u drugom slučaju 180 kvartera = 90£

Pa ipak bi stopa profita porasla [bez obzira na padanje vrednosti proizvoda], jer se u prvom slučaju dobija 40£ na izdatak od 60£, a u drugom slučaju 40 na izdatak od 50. Prvi slučaj $66\frac{2}{3}$ odsto, drugi 80 odsto.

Do dizanja *profitne stope* svakako ne dolazi otud što je *vrednost* ostala nepromenjena, kako pretpostavlja Ramsay. Pošto se deo utrošenog rada promenio, naime deo sadržan u postojanom kapitalu (ovde u semenu), pada vrednost proizvoda ako i dalje ostaje *isti razmer proizvodnje*; kao što pada i vrednost 100 funti prede ako pojeftini pamuk koji je u njoj sadržan. Ali srazmera promenljivog kapitala prema postojanom raste (a da ne raste *vrednost* promenljivog kapitala). Ili srazmer ukupne sume izdatog kapitala smanjuje se u srazmeru prema suvišku. Otuda dizanje profitne stope.

Kad bi to što Ramsay kaže bilo tačno, kad bi vrednost ostala ista, onda bi *profit*, suma profita, a otuda i profitna stopa, porasli. Samo o porastu stope ne bi moglo biti reći.

No pitanje [uticaja promene vrednosti postojanog kapitala na profitnu stopu] još nije rešeno za onaj specijalni slučaj [kad se deo postojanog kapitala naknađuje in natura]. Ovaj specijalni slučaj izražava se u poljoprivredi ovako:

Određena količina semena po *staroj ceni proizvoda* figurira u žetvi i ovaj deo je in natura ušao u žetvu. Ostali izdaci podmiruju se prodajom žita po njegovoj staroj ceni. Sa ovim starim izdacima udvostručava se proizvod. Dakle, na primer, u gornjem slučaju žetva iznosi na 20 kvartera semena (40£) (a ostali izdaci = 40 kvartera = 80£) sada

200 kvartera, a ne 100 kao u ranijoj žetvi (dakle = 200£) (od čega 40 kvartera = 80£ profit na ukupan izdatak od 60 kvartera, = 120£). Izdaci za ovu žetvu su apsolutno isti kao i za raniju = 60 kvartera, čija je vrednost bila 120£, ali umesto 40 kvartera viška sada je višak 140 kvartera. In natura je višak ovde znatno porastao. Ali pošto je utrošeni rad u oba slučaja isti, 200 kvartera ne vrede više od ranijih 100. Dakle, 200£. Ili kvarter je pao od 2£ na 1£. No izgledalo je, pošto višak iznosi 140 kvartera, kao da on mora iznositi 140£ pošto jedan od kvartera isto toliko vredi koliko i drugi.

Stvar će biti najprostija ako je najpre posmatramo nezavisno od procesa reprodukcije i na stvar gledamo tako kao da se zakupac povukao s posla i ceo svoj proizvod prodao. Tada on u stvari ima, da bi pokrio svoje izdatke od 120£ (da bi se rambursirao), 120 kvartera za prodaju. Time je predujmljeni kapital pokriven. Ostaje, dakle, 80 kvartera viška — ne 140, a pošto je ovih 80 kvartera ravno 80£, oni apsolutno toliko vrede koliko i višak u prvom slučaju.

Reprodukcijom se ova stvar, međutim, donekle menja. Zakupac naknađuje, naime, iz svoga vlastitog proizvoda in natura ovih 20 kvartera semena. Oni su mu [po vrednosti] naknađeni u proizvodu sa 40 kvartera. No on ih u reprodukciji sada kao i ranije plaća samo sa 20 kvartera in natura. Njegovi ostali izdaci [izraženi u kvarterima] rastu u srazmeri u kojoj je kvarter obezvređen (ako najamnina ne pada). Da bi naknađio ostali deo postojanog kapitala, njemu je sada potrebno 40 kvartera, a ne 20 kao ranije, a da bi naknađio najamninu, isto tako 40 umesto 20. U celosti on mora izdati 100 kvartera, dok je ranije izdao 60; ali on ne mora da izda 120, kako bi to odgovaralo smanjenoj vrednosti žita, pošto 20 kvartera [za seme] koji su vredeli 40£ on sada naknađuje sa 20 [kvartera] (pošto se radi samo o njihovoj upotrebnoj vrednosti), koji vrede 20 [£]. Dakle, on je očigledno ||1095| profitirao za ovih 20 kvartera koji su sada = 20£. A njegov suvišak ne iznosi 80£, nego 100£, nije ravan 80 kvartera, nego 100. (Izraženo u kvarterima ranije vrednosti — ne 40, nego 50.) Ovo je činjenica koja ne podleže sumnji, pa ako tržišna cena ne padne usled izobilja, zakupac ima za prodaju 20 kvartera više po novoj vrednosti i dobija 20£. I to, on je u vezi s *reprodukcijom* dobio ovih 20£ viška na iste izdatke, jer je rad postao proizvodniji, a da stopa viška vrednosti nije bila povišena ili da je radnik liferovao veću količinu viška rada nego ranije ili dobio manji deo *reprodukovano*g dela proizvoda (koji predstavlja živi rad). Štaviše, pretpostavljeno je da pri reprodukciji radnik dobija 40 kvartera ako je ranije dobio samo 20. To je, dakle, čudnovata pojava. Ona se ne zbiva bez reprodukcije, ali se zbiva u vezi sa njom i zbiva se zato što zakupac naknađuje jedan deo svojih predujmova in natura. Ovdje bi rasla ne samo profitna stopa nego i profit. (Što se tiče samog procesa reprodukcije, zakupac ga sad može da nastavi ili u ranijem razmeru, a tada, ako je žetva opet jednako povoljna,

cena proizvoda pada jer jedan deo postojanog kapitala manje staje; ali profitna stopa raste; ili on može povisiti svoj razmer proizvodnje, može posejati više uz iste troškove, a tada raste profit i profitna stopa.)

Uzmimo [sada] fabrikanta. Pretpostavimo da je on izdao 100£ u [proizvodnju] prede i da profit iznosi 20£. Dakle, proizvod = 120£. Izdatak za pamuk od ovih 100£ neka je iznosio 80£. Padne li sad pamuk za polovinu, fabrikantu će biti potrebno samo 40£ za pamuk, a 20£ za ostatak, dakle 60£ (umesto 100), a profit je sada kao i ranije = 20, ukupan proizvod 80£ (ako industrijalac nije proširio razmer svoje proizvodnje). 40£ ostaje, dakle, u njegovom džepu; on ih može izdati ili investirati kao dodatni kapital. On bi tada po novom merilu [dodatnih] $26\frac{2}{3}$ [£] izdao za pamuk, a $13\frac{1}{3}$ [£] za rad itd. I profit [bi bio] $13\frac{1}{3}$ £. Ukupan proizvod bi sada iznosio = $60 + 40 + 33\frac{1}{3}$ = $133\frac{1}{3}$ £.

Sušтина stvari ne leži, dakle, u tome što zakupac naknađuje svoje seme in natura, jer fabrikant kupuje svoj pamuk i ne naknađuje ga iz svoga vlastitog proizvoda. Fenomen izlazi, dakle, na ovo: oslobađanje jednog dela kapitala koji je ranije bio vezan kao postojani kapital ili pretvaranje jednog dela kapitala u dohodak. Ako se izda upravo onoliko kapitala u procesu reprodukcije koliko i ranije, to je isto kao da bi dodatni kapital bio upotrebljen u ranijem razmeru proizvodnje. To je, dakle, takva vrsta akumulacije koja proizlazi iz povećane proizvodnosti industrijskih grana koje liferuju proizvodne sastojke kapitala. Međutim, takav pad cena sirovina koji se pripisuje povoljnoj žetvi kompenzuje se nepovoljnim žetvama, kada cena sirovine opet raste. Kapital tako oslobođen u jednoj ili više žetava je stoga u izvesnoj meri rezervni kapital za druga [vremena]. Fabrikant, na primer, čiji se [stalni kapital obrće] za 12 godina, mora postupati tako da za vreme 12 godina može da proizvodi bar u *istom razmeru*. Treba, dakle, proračunati da *cene* [sirovina] koje se imaju *naknaditi* fluktuiraju i da se više ili manje za duži niz godina izjednačuju.

Obratno od pojeftinjenja sastavnih delova deluje dizanje njihovih cena. (Promenljivi kapital nećemo ovde uzeti u obzir, mada će se, ako najamnina padne, morati izdati manje promenljivog kapitala, po vrednosti manje; ako raste, više.) Ako treba da se rad nastavi u ranijem razmeru proizvodnje, biće potrebno utrošiti veći kapital. Dakle, apstrahujući pad profitne stope mora se primeniti rezervni kapital ili deo dohotka pretvoriti u kapital, a da on ne deluje kao dodatni kapital. U jednom slučaju vrši se *akumulacija*, iako je vrednost predujmljenog kapitala ostala ista (ali su se njegovi predmetni sastavni delovi povećali). Stopa oplodavanja raste i apsolutni profit raste, jer je to isto kao da je bio predujmljen dodatni kapital u ranijem razmeru. U drugom slučaju vrši se *akumulacija* utoliko ukoliko je porasla vrednost predujmljenog kapitala, porastao deo vrednosti ukupne proizvodnje koji funkcioniše kao kapital. Ali materijalni sastavni delovi kapitala

nisu se povećali. Profitna stopa pada. (Masa profita pada samo onda kad ili nije zaposlena ista masa radnika ili je i njihova najamnina porasla.)

Ovu pojavu pretvaranja kapitala u dohodak treba zabeležiti jer stvara *privid* povećanja profitne mase (ili u obrnutom slučaju opadanja) nezavisnog od mase viška vrednosti. Videli smo kako se pod ||1096| izvesnim okolnostima deo rente objašnjava ovom pojavom.

U pomenutom načinu (kad se dvadeset preteklih kvartera, ravno 20£, ne upotrebljavaju odmah za proširenje razmera proizvodnje, tj. kad se ne akumuliraju) biva oslobođen novčani kapital od 20£. I ovde je dat primer, kako se, iako je suma robnih vrednosti ostala ista, *suvišni novčani kapital* može taložiti iz reprodukcije. Pretvaranjem jednog dela kapitala koji je ranije postojao u stalnom (postojanom) obliku u novčani kapital.

Koliko malo gornja pojava [pretvaranja jednog dela kapitala u dohodak] ima posla sa određenjem *profitne stope*, postaje jasno kad se zamisli zakupac (ili fabrikant) koji počinje svoj posao pod novim uslovima proizvodnje. Ranije bi mu bio potreban kapital od 120£ da bi otpočeo posao, 40£ da bi kupio 20 kvartera semena, 40£ za druge sastavne delove postojanog kapitala, 40£ za najamninu. Njegov profit bi iznosio 80£. $80 \text{ na } 120, = 8 \text{ na } 12, = 2 \text{ na } 3, = 66\frac{2}{3}\%$.

Sad on ima da predujmi 20£ da bi kupio 20 kvartera semena, 40£ kao ranije, za ostali postojani kapital, 40£ za najamninu, tako da njegov izdatak u kapitalu iznosi 100£. Ostane li profit 80£, onda je to 80 odsto. Masa profita ostaje *ista*, ali njegova *stopa* je porasla za 20. Vidi se, dakle, da padanje vrednosti semena (ili cene [semena] koje se ima *naknaditi*) nema samo po sebi ništa zajedničko s povećanjem profita, nego samo uključuje povećanje profitne stope.

Uostalom, zakupac će u tom jednom slučaju, fabrikant u drugom, stvar tako i posmatrati, ne da se njegov profit povećao, nego da je deo njegovog kapitala koji je ranije bio vezan u proizvodnji postao slobodan. I to zbog sledećeg prostog računa. Ranije je iznosio kapital predujmljen u proizvodnji 120£, sada 100£, dok se 20£ kao slobodan kapital, koji bi se negde mogao uložiti, nalazi u džepu zakupca. Dakle, njegov kapital je u oba slučaja jednak samo 120£, on svoju veličinu, dakle, nije uvećao. Odvajanje šestog dela kapitala iz njegovog oblika pripojenog procesu proizvodnje svakako *deluje* kao dodatni kapital.

Ramsay nije tu stvar produbio, jer on uopšte nije razjasnio odnos između vrednosti, viška vrednosti i profita.

Ramsay pravilno objašnjava u kojoj meri mašinerija itd., ukoliko ona utiče na promenljivi kapital, deluje na profit i na profitnu stopu. Naime, obezvređenjem radne snage, povećanjem relativnog viška rada ili pak, ako se posmatra celokupni proces reprodukcije, smanjenjem jednog dela bruto-prinosa koji ima da naknadi najamninu.

«Povećanje ili smanjenje proizvodnosti industrije koja služi za proizvodnju roba koje ne ulaze u sastav stalnog kapitala ne može imati nikakvog uticaja na stopu profita, osim tako da izmeni jedan deo ukupnog proizvoda koji služi za izdržavanje rada.» (Isto, str. 168.)

«Ako fabrikant, usavršavanjem mašinerije udvostruči svoje proizvode, vrednost njegovih roba mora najzad pasti u istoj srazmeri u kojoj se njihova količina povećala.»

⟨Pretpostavlja se da stvarno, ako se uračuna rabaćenje mašinerije, udvostručena količina ne staje više nego ranije polovina. Inače pada vrednost, ali ne u odnosu prema njenoj količini. Ona može udvostručiti svoju količinu, dok njena vrednost, vrednost pojedine robe, ako se vrednost ukupnog proizvoda povećala, može pasti umesto od 2 : 1, samo od 2 : 1¹/₄ itd.⟩

«... industrijalac je u dobiti samo utoliko ukoliko je u mogućnosti da svoje radnike odene jeftinije, i tako radniku pripadne manji deo ukupnog prinosa... Zakupac» (usled povećane proizvodnosti industrije industrijalca) «u dobiti je isto tako samo utoliko ukoliko se deo njegovih izdataka sastoji u odeći radnika i on ovu može sada jeftinije kupiti, dakle na isti način kao i industrijalac.» (Isto, str. 168/169.)

Padanje [ili dizanje] vrednosti sastavnih delova postojanog kapitala deluje na profitnu stopu stoga što se time menja *odnos viška vrednosti* prema celokupnosti izdatog kapitala. Drukčije, padanje (ili obrnuto) najamnine, jer direktno utiče na *stopu viška vrednosti*.

Uzmimo, na primer, u gornjem slučaju da cena za seme (na primer neka zakupac proizvodi lan), = 40£ (20 kvartera), ostane ista, dito 40£ (20 kvartera za ostatak postojanog kapitala), ali najamnina — tj. najamnina za isti broj radnika — pada od 40£ na 20 (od 20 kvartera na 10). U ovom slučaju suma [novostvorene] *vrednosti*, koja je jednaka najamnini plus višak vrednosti, ostaje ista. Pošto broj radnika ostaje isti, njihov se rad realizuje sada kao i ranije u vrednosti od 40+80=120£. Ali od ovih 120£ [otpada] sada na radnike 20£, a na višak vrednosti 100£. (Ovde je, naime, pretpostavljeno da nije bilo nikakvog usavršavanja koje bi u ovoj oblasti proizvodnje uticalo na broj upotrebljenih radnika.)

Predujmljeni kapital iznosi sada 100£ umesto 120£, kao u slučaju kad je vrednost semena bila pala za polovinu. Ali profit iznosi 100£, dakle 100 odsto, dok je u drugom slučaju, kad je izdati kapital takođe pao od 120 na 100, iznosio 80 odsto. Pa je kao i u onom slučaju 20£ ili šestina kapitala [1097] oslobođena. Ali u ovom jednom slučaju ostao je višak vrednosti isti, 80£ (dakle, [njegova stopa] je iznosila, pošto je 40£ otpalo za najamninu, 200 odsto). U drugom slučaju veličina viška vrednosti povećava se na 100 (dakle, pošto je 20£ za najamninu, [stopa viška vrednosti povećava se] na 500 odsto).

Ovde nije porasla samo profitna stopa nego i sam *profit*, jer je porasla stopa viška vrednosti pa stoga i sam višak vrednosti. Po tom

se razlikuje ovaj slučaj, što Ramsay i ne vidi, od drugog slučaja. To uvek mora biti slučaj ako taj porast ne potire odgovarajuće opadanje profitne stope usled istovremene promene u vrednosti postojanog kapitala. Na primer u gornjem slučaju: izdati kapital iznosi 120£, profit 80£, dakle $66\frac{2}{3}$ odsto. U našem slučaju izdati kapital = 100£, profit [raste na] 100£ = 100 odsto. Da se promenom u ceni postojanog kapitala izdatak od 100£ podigao na 150£, profit koji se poveća od 80£ na 100£ opet bi predstavljao samo profitnu stopu od $66\frac{2}{3}$ odsto.

[Ramsay, zatim kaže:]

«Robe koje ne doprinose ni proizvodnji stalnog ni proizvodnji optičajnog kapitala ne mogu menjati profit nekom promenom u svojoj proizvodnosti. Takve robe su luksusna sredstva svih vrsta.» (Isto, str. 169/170.) «Kapitalistički preduzetnici dobijaju usled izobilja jer će njihov profit komandovati većom količinom takvih proizvoda za njihovu ličnu potrošnju; ali na stopu ovog profita neće uticati ni obilje ni nestašica sredstava za luksus. (Isto, str. 171.)

Najpre valja primetiti da deo sredstava za luksus može ući [u proces proizvodnje] kao sastavni deo postojanog kapitala. Kao, na primer, grožđe u vino, zlato u luksusne artikle, dijamant u brušenje stakla itd. Ali Ramsay isključuje ovaj slučaj utoliko što kaže: robe koje ne ulaze u stalni kapital. Samo je onda sledeća rečenica pogrešna: «Takve robe su luksusna sredstva svih vrsta».

Proizvodnost u luksusnoj industriji može, međutim, kao i u svim drugim industrijskim granama, rasti bilo samo tako da prirodni sadržajci, kao rudnici, zemlja itd., odakle dolaze sirovine za luksusna sredstva, budu izdašniji ili da se nađu plodniji sadržajci te vrste; ili primenom podele rada, ili pak, i poglavito, primenom mašinerije (boljih alata i) prirodnih sila. (Poboljšanja kao što je diferenciranje alata spadaju u *podelu rada*.) (*Hemijski procesi* da se ne zaborave.)

Pretpostavimo sad da se usled mašinerije (ili hemijskih procesa) vreme proizvodnje luksusnih sredstava smanjuje; potrebno je manje rada za njihovu proizvodnju. Na najamninu, *vrednost* radne snage, to ne može da ima ni najmanje uticaja pošto ovi artikli ne ulaze u potrošnju radnika (bar ne u onaj deo njihove potrošnje koji određuje vrednost njihove radne snage). (Na *tržišnu cenu* radnika to može da ima uticaja ako usled toga radnici budu bačeni na ulicu pa se ponuda na tržištu rada time poveća.) To ne može da ima nikakvog uticaja na stopu viška vrednosti, dakle ni na profitnu stopu ukoliko ovu određuje stopa viška vrednosti. Naprotiv, može, razume se, da ima uticaja na stopu profita ukoliko biva aficirana ili *masa* viška vrednosti, ili odnos promenljivog kapitala prema postojanom i prema ukupnom kapitalu. Ako mašinerija dopušta, recimo, upotrebu 10 radnika [u nekoj luksusnoj industriji] gde je ranije bilo potrebno 20, to, doduše, neće ni na koji način modifikovati stopu viška vrednosti. Pojeftinjenje luksusnih roba ne omogućava radniku da jeftinije živi. Njemu je i dalje potrebno isto radno vreme da bi reprodukovao svoju radnu snagu.

⟨U praksi fabrikant luksusnih sredstava stoga gleda da najamniku obori ispod njene vrednosti, njenog minimuma, što mu omogućava relativna prenaseljenost, koju stvara sve veća proizvodnost u drugim granama industrije. Na primer kod pletilja. Ili, što se isto tako događa u tim branšama, on nastoji da produži *apsolutno radno vreme*, kada u stvari proizvodi *apsolutni višak vrednosti*. Istina je samo to da [rastuća] *proizvodnost* u luksusnoj industriji ne smanjuje *vrednost* radne snage, ne stvara relativni višak vrednosti, uopšte ne može stvoriti *oblik* viška vrednosti koji se duguje *rastućoj proizvodnosti* industrije kao takve.⟩

Ali masa viška vrednosti je dvojako određena: [prvo] stopom viška vrednosti, tj. (apsolutnim ili relativnim) viškom rada pojedinog radnika; drugo, masom jednovremeno upotrebljenih radnika. Ukoliko, dakle, rastuća proizvodnost u luksusnoj industriji smanjuje *masu radnika* koju zapošljava određena količina kapitala, ona smanjuje *masu viška vrednosti*. Dakle, pri inače jednakim okolnostima, smanjuje *profitnu stopu*. Profitna stopa se takođe smanjuje ako se masa radnika smanjuje ili ostane *ista*, ali kapital izdat za mašineriju i sirovinu se povećava, dakle pri svakom smanjenju odnosa promenljivog kapitala prema ukupnom kapitalu, koje ovde [prema pretpostavci] nije izravnavano ili delimično paralizovano smanjenjem najamnine. No pošto profitna stopa ove sfere [1098] isto tako ulazi u izjednačenje opšte profitne stope kao i profitna stopa svake druge sfere, povećana proizvodnost u luksusnoj industriji ovde bi prouzrokovala padanje opšte profitne stope.

Obrnuto. Kad bi se proizvodnost luksusne industrije povećala ne u njoj samoj, nego u granama koje joj liferuje postojani kapital, profitna stopa luksusne industrije bi porasla.

⟨*Višak vrednosti* (to jest njegova veličina, masa, njegova ukupna količina) određen je stopom viška vrednosti pomnoženom brojem zaposlenih radnika. Okolnosti mogu delovati ili u istom pravcu jednovremeno na oba faktora, ili u suprotnom pravcu, ili samo na jedan od faktora. Apstrahujući apsolutno produženje radnog dana, luksusna industrija, ako se njena proizvodnost poveća, deluje samo na broj [zaposlenih radnika]. Dakle, nužna je konsekvencija opadanja mase viška vrednosti i stoga profitne stope, čak kad se postojani kapital i ne bi uvećao. Uveća li se on, smanjeni višak vrednosti obračunaće se na uvećani ukupni kapital.⟩

Ramsay se više od drugih približio pravilnom shvatanju profitne stope. Otuda se i nedostaci kod njega jasnije ispoljavaju. On ističe sve osnovne momente, ali jednostrano i zato pogrešno.

Ramsay rezimira svoje shvatanje o profitu ovako:

•Profitna stopa se, dakle, u pojedinim slučajevima određuje sledećim uzroci: 1. proizvodnošću industrije u granama u kojima se proizvode neophodna

životna sredstva koja su radniku potrebna za hranu, odeću itd.; 2. proizvodnošću industrije primenjene na proizvodnju stvari koje ulaze u sastav stalnog kapitala; 3. *stopom realne najamnine*

(to ovde mora značiti količinu životnih sredstava itd. koju radnik dobija, ma kolika cena tih artikala bila koji ih sačinjavaju).

•Promena u prvom i trećem od ovih slučajeva deluje na profit usled izmene udela u ukupnom proizvodu koji otpada na radnike. Promena u *drugom* slučaju deluje na profit usled izmene dela koji je potreban, *ili direktno ili razmenom*, za naknadu stalnog kapitala koji je utrošen u proizvodnji; jer, profit je u suštini pitanje srazmernog udela. (Isto, str. 172.)

S pravom (mada je njegovo vlastito izlaganje nedovoljno) Ramsay, prigovara Ricardu:

•Ricardo zaboravlja da se ceo proizvod deli ne samo između najamnine i profita nego da je jedan deo potreban i za naknadu stalnog kapitala. (Isto, str. 174, napomena.)

(Već pri prvom izlaganju akumulacije, tj. pretvaranja viška vrednosti u kapital, može se приметiti da se celokupni višak rada predstavlja kao *kapital* (postojani i promenljivi) i kao *višak rada* (profit, kamata, renta). Jer, u tome pretvaranju pokazuje se kako sam višak rada uzima obličje kapitala i kako mu se radnikov neplaćeni rad protivstavlja kao *celina objektivnih uslova rada*. U ovom obliku ta celina objektivnih uslova rada istupa prema njemu kao tuđa svojina, tako da se kapital koji prethodi njegovom radu pojavljuje kao nezavisan od rada. [On istupa] kao gotova veličina vrednosti, čije razmere on treba samo da proširi. Kad je reč o eksploataciji, onda se nema u vidu proizvod radnikovog prošlog rada (niti nekih [spoljnih] okolnosti koje *nezavisno od posebnog procesa rada* u koji ulazi ovaj njegov prošli rad, utiče na njegovu vrednost, povišavaju je), ni naknada toga proizvoda, već uvek samo način i stopa eksploatacije njegovog sadašnjeg rada. Dokle god pojedini kapitalista proizvodi u istom (ili proširenom) razmeru proizvodnje, naknađivanje kapitala se javlja kao operacija koja se ne tiče radnika, pošto bi ih on sam, kad bi uslovi rada njemu pripadali, takođe morao naknađivati iz bruto-proizvoda, da bi reprodukciju nastavio u istom razmeru ili je proširio (a poslednje je takođe nužno s prirodnim porastom stanovništva). Ali to se naknađivanje tiče radnika u trojkom pogledu: 1. Ovekovečenje uslova rada kao njemu tuđe svojine, kao kapitala, ovekovečava njegov položaj najamnog radnika i stoga njegovu sudbinu da stalno radi jedan deo svoga radnog vremena gratis za neko treće lice; 2. proširenje ovih uslova za proizvodnju, zapravo akumulacija kapitala, povećava masu i obim klasa koji žive od njegovog viška rada; akumulacija kapitala pogoršava položaj radnika *relativno* time što uvećava relativno bogatstvo kapitaliste i

njegovih partnera; ona, dalje, pogoršava radnikov položaj time što povećava, posredstvom podele rada itd., njegov relativni višak rada i smanjuje onaj deo bruto-proizvoda koji se svodi na najamninu; najzad, pošto se uslovi rada gomilaju protiv pojedinog radnika u sve džinovskijem obliku, istupajući u sve većoj meri kao socijalne sile, otpada mogućnost da on sam ovlada njima kao u sitnoj industriji.)

[3. Ramsay o podeli bruto-profita u neto-profit i preduzetnički profit. Apologetski elementi u njegovom shvatanju]

||1099| Ramsay naziva *bruto-profitom* ono što ja nazivam prosto profitom. On deli ovaj *bruto-profit* na *neto-profit* (kamatu) i *preduzetnički profit*, *profit of enterprise* (preduzetničku dobit, industrijski profit)*.

U vezi s *padanjem opšte profitne stope* polemiše Ramsay, kao i Ricardo, s Adamom Smithom. On kaže protiv A. Smitha:

«Konkurencija kapitalističkih preduzetnika može doduše izjednačiti profit koji znatno prevazilazi obični nivo»

(ovo izjednačenje nije nipošto dovoljno da objasni obrazovanje opšte profitne stope),

«ali je pogrešno da konkurencija snižava samo ovaj obični nivo». (str. 179/180.)

«Kad bi bilo moguće da cena svake robe, kako sirovina tako i gotovih proizvoda, pada usled konkurencije među proizvođačima, to ne bi na profit ni u kom slučaju uticalo. Svaki kapitalistički preduzetnik bi svoj proizvod prodavao za manje novca, ali bi ga, s druge strane, svaki artikal njegovih izdataka, pripadao on stalnom ili optičajnom kapitalu, odgovarajuće manje stajao.» (Isto, str. 180/181.)

Isto tako kaže i protiv *Malthusa*:

«Ideja da profit plaćaju potrošači je zaceo veoma apsurdna. Ko su potrošači? To moraju biti ili zemljoposednici ili kapitalisti, majstori, radnici, ili ljudi koji primaju platu.» (Str. 183.) «*Jedina konkurencija* koja je kadra *uticati na opštu stopu bruto-profita* jeste konkurencija između kapitalističkih preduzetnika i radnika.» (Str. 206.)

U ovoj poslednjoj rečenici je Ricardovo shvatanje svedeno na ono što je u njemu pravilno. Profitna stopa može padati nezavisno od konkurencije između kapitala i rada, ali *jedina konkurencija* usled koje ona može padati jeste *ova* konkurencija. Sam Ramsay ne navodi nam,

* ||1130| (Zašto g. Senior, čiji se spis *Outline* pojavio otprilike istovremeno s *Ramsayevim* spisom *Essay on the Distribution of Wealth*, gde se (u glavi IV) posebno razmatra cepanje profita na «preduzetnički profit» i na «neto-profit od kapitala ili kamatu» — treba da je prvi otkrio ovu podelu poznatu već 1821. i 1822, može se samo tako objasniti što je Senior, kao puki apologet postojećeg, i stoga vulgarni ekonomist, vrlo blizak srcu gospodina Roschera.⁽⁹²⁾ |1130|

međutim, *nikakav* razlog zbog čega opšta profitna stopa ima tendenciju da pada. On samo kaže — i to je tačno — da *kamatna stopa* može padati sasvim nezavisno od stope bruto-profita u nekoj zemlji, i to:

«Čak ako pretpostavimo da se kapital nikada ne bi pozajmljivao za druge svrhe osim za proizvodnu upotrebu, ipak bi bilo moguće da se kamata menja bez neke promene u stopi bruto-profita. Jer, kako neka nacija napreduje na putu bogatstva, nastaje klasa ljudi, i sve više raste, koja se, zahvaljujući trudu» (eksploataciji, pljački) »svojih predaka, nalazi u posedu fondova od čijih samo kamata bi oni mogli da žive. A i mnogi koji su u mladosti i u muževnom dobu bili aktivno angažovani u poslu povlače se, da bi u starosti mogli mirno da žive od kamata suma koje su sami akumulirali. Obe ove klase imaju tendenciju da se s rastućim bogatstvom zemlje uvećavaju, jer oni koji počinju sa srednjim kapitalom imaju izgleda da će pre doći do nezavisnosti nego oni koji počinju s malim kapitalom. Stoga u starim i bogatim zemljama deo nacionalnog kapitala koji pripada onima koji neće da ga sami upotrebe čini veći deo ukupnog proizvodnog kapitala društva nego u novonaseljenim i siromašnim zemljama. Koliko je mnogobrojna klasa rentijera u Engleskoj! U srazmeri u kojoj raste klasa *rentijera*, povećava se i klasa zajmodavaca kapitala, jer obe su jedna s drugom identične. Samo sa ovog razloga mora kamata imati tendenciju da u starim zemljama pada.» (Str. 201/202.)

O *stopi neto-profita* (kamate) Ramsay kaže da

«ona delom zavisi od stope bruto-profita, delom od srazmere u kojoj se ovaj deo na kamatu i industrijski profit. Ova srazmera zavisi od konkurencije između zajmodavaca i zajmoprimalaca kapitala. Na ovu konkurenciju utiče stopa bruto-profita, čije se realizovanje može očekivati, ali je ne *određuje* isključivo. I konkurenciju zato ne određuje isključivo ovaj uzrok što se, s jedne strane, mnogo pozajmljuje bez namere da se proizvodno upotrebi i što se, s druge strane, *proporcija čitavog nacionalnog kapitala koji se može pozajmiti* menja s bogatstvom zemlje nezavisno od promena bruto-profita». (Str. 206/207.) «*Preduzimački profiti zavise od neto-profita kapitala*, a ne ovaj poslednji od onih.» (Str. 214.)

||1100| Apstrahujući ranije spomenutu okolnost, Ramsay s pravoš još kaže:

«Kamata je samo tamo mera neto-profita gde je kulturno stanje takvo da nema potrebe za obezbeđenjem vraćanja pozajmice... U Engleskoj, na primer, ne možemo sada ni pomišljati da u kamatu fondova koje smatramo za siguran plasman ulazi naknada za riziko.» (Isto, str. 199, napomena.)

O *industrijskom kapitalisti*, koga on naziva *mastercapitalist*, kaže Ramsay:

«Industrijski kapitalista je opšti raspodeljivač bogatstva; on plaća radnicima najamninu, kapitalisti kamatu, zemljovlasniku rentu. Na jednoj strani su preduzetnici, na drugoj radnici, kapitalisti i lendlordovi. Interesi ovih dveju velikih klasa su međusobno dijametralno suprotni. Preduzetnik je taj koji *unajmljuje* rad,

kapital i zemlju, i on, naravno, ide za tim da se njima koristi pod što povoljnijim uslovima, dok posednici ovih izvora bogatstva svę čine da ih iznajme po što je moguće višoj ceni.* (Str. 218/219.)

Industrijski profit. (Rad nadzora.)

Opšte uzev, ono što Ramsay kaže o *industrijskom profitu* (naročito i o radu nadzora) najrazumnije je što je u ovom radu rečeno, mada je jedan deo njegovog dokazivanja uzet od *Storcha*.^[93]

Eksploatacija rada staje rada. Ukoliko je rad koji obavlja industrijski kapitalista nužan samo usled suprotnosti kapitala i rada, on ulazi u troškove njegovih nadzornika (industrijskih podoficira) i već je uračunat u kategoriju najamnine, isto onako kao što su i troškovi koji prouzrokuju nadzornik robova i njegov bič uračunati u troškove proizvodnje gospodara robova. Ovi troškovi, isto onako kao i najveći deo merkantilnih, spadaju u *faux frais* kapitalističke proizvodnje. Kad se radi o opštoj *stopi profita*, isto tako ne dolazi u obzir ni rad koji kapitalistima pričinjava njihova vlastita konkurencija i njihov pokušaj da se međusobno prevare; kao što ne dolazi ni veća ili manja veština kojom jedan industrijski kapitalista za razliku od drugoga ume da iz svojih radnika izvuče najveću sumu viška rada uz najmanje troškove i da taj izvučeni višak rada realizuje u procesu prometa. Razmatranje ovih stvari spada u razmatranje konkurencije kapitala. Ono uopšte govori o njihovoj borbi i njihovom radu da prisvoje za se što veću masu viška rada i ima posla samo sa raspodelom ovoga među razne privatne kapitaliste, a ne s njegovim poreklom, ni s njegovim opštim obimom.

Za rad nadzora preostaje samo opšta funkcija da se organizuje podela rada i kooperacija izvesnih individua. Ovaj rad je potpuno predstavljen platom vodećeg direktora u većim kapitalističkim preduzećima. Ona je već odbijena od opšte profitne stope. Najbolji praktični dokaz pružaju kooperativne fabrike radnika u Engleskoj^[94], pošto one i pored veće kamate koju plaćaju odbacuju veći profit od prosečnoga, pa i po odbitku plate vodećeg direktora, koja je naravno određena tržišnom cenom ove vrste rada. Industrijski kapitalisti koji su svoji vlastiti direktori ušteđuju ovu stavku troškova proizvodnje, plaćaju sami sebi platu i stoga dobijaju veću profitnu stopu od prosečne. Kad bi se sutra ova fraza apologeta [da je preduzetnička dobit nagrada za rad nadzora] uzela doslovno i profit industrijskog kapitaliste ograničio na *platu za vodenje i upravljanje*, prekosutra bi kapitalističkoj proizvodnji, prisvajanju tuđeg viška rada i pretvaranju ovog viška rada u kapital bio kraj.

No smatramo li čak i [plaćanje ovog] rada za nadzor za platu skrivenu u *prosečnoj profitnoj stopi*, onda ovde važi zakon koji Ramsay, između ostalih ekonomista, razvija da, dok profit (industrijski kao i bruto-profit [uključivo kamata]) stoji u odnosu prema veličini izdatog kapitala, ovaj njegov deo stoji u *obrnutoj* srazmeri prema veličini ka-

pitata, beskrajno je mali kod velikog kapitala, i apsorbujući veliki kod malog kapitala, to jest tamo gde kapitalistička proizvodnja postoji samo nominalno. Ako se čini da sitni kapitalista, koji svoj rad gotovo sam obavlja, uživa vrlo visoku profitnu stopu u srazmeri prema svome kapitalu, činjenica je da on u stvari, ukoliko ne zapošljava nekoliko radnika čiji višak rada prisvaja, ne pravi *uopšte nikakav profit* i proizvodi samo *nominalno* na kapitalistički način (bilo industrijski ili merkantilno). On se razlikuje od najamnog radnika tim što je u svome nominalnom kapitalu u stvari gospodar i vlasnik svojih sopstvenih uslova rada, stoga nema nad sobom gospodara, ||1101| i stoga čitavo svoje radno vreme prisvaja za sebe, umesto da ga prisvoji neko treće lice. Što se ovde pojavljuje kao profit, samo je razlika od obične najamnine, do koje dolazi ovim prisvajanjem vlastitog viška rada. Međutim, ovaj oblik pripada samo onim sferama kojima kapitalistički način proizvodnje realiter još nije ovladao.

(Ramsay kaže:)

•Preduzimački profit možemo podeliti u 1. platu preduzetnika; 2. njegov rizik; 3. njegov *višak dobiti*.• (Isto, str. 226.)

Što se tiče tačke 2, ona ovde nema apsolutno nikakva posla. Corbet (i sam Ramsay) je rekao^[95] da *osiguranje*, kojim se pokriva rizik, samo ravnomerno raspodeljuje gubitke kapitalista, ili, opštije, raspodeljuje na čitavu klasu. Od ovog ravnomerno raspodeljenog gubitka mora se odbiti profit osiguravajućih društava, kapitalija koje su uložene u osiguravajuće poslove i preuzimaju ovu raspodelu. Ova društva dobijaju deo viška vrednosti na isti način kao i trgovački i novčarski kapitalisti, a da ne uzimaju učešća u njegovoj direktnoj proizvodnji. To je pitanje raspodele viška vrednosti između različnih vrsta kapitalista i odbitaka koje tako ima posebni kapital. Nema ni s prirodom ni s veličinom suviška nikakva posla. Radnik ne može, naravno, dati više od svoga viška rada. On ne može da plati kapitalisti još nešto ekstra za to da bi ovaj *osiguraos* posed plodova ovog viška rada. U najbolju ruku moglo bi se reći da će proizvođači, apstrahujući kapitalističku proizvodnju, čak imati izvesne izdatke, dakle da bi deo svoga rada ili proizvođa svoga rada morali izdati za osiguranje svojih proizvoda, svoga bogatstva ili njegovih elemenata protiv slučajnosti itd. Umesto da svaki kapitalista sam sebe osigurava, on to dobija sigurnije i jeftinije na taj način što se jedan deo kapitala poveri ovome poslu. Osiguranje se plaća iz dela viška vrednosti čija raspodela među kapitalistima i obezbeđenje [od nesrećnih slučajeva] nema nikakva posla s njegovim poreklom i njegovom veličinom.

Preostaje, dakle, da se razmotri: prvo, plata [preduzetnika] i drugo, višak dobiti [surplus gains], kako Ramsay ovde naziva deo viška vrednosti koji pada u deo industrijskom kapitalisti za razliku od dela koji dopada kapitalisti koji živi od kamate i koji je stoga i apsolutno određen odnosom između kamate i industrijskog profita, dva dela na

koje se deli deo viška vrednosti koji otpada na kapital (za razliku od zemljišne svojine).

Što se pak tiče, prvo, plate, pre svega se samo po sebi razume da s kapitalističkom proizvodnjom na kapitalistu ili na jednoga od njegovih plaćenih službenika, predstavnika, otpadaju funkcije kapitala kao gospodara rada. Zajedno s kapitalističkom proizvodnjom iščezla bi i ova funkcija, ukoliko ne proizlazi iz prirode kooperativnog rada, nego iz gospodstva uslova rada nad samim radom. Ramsay, međutim, sam ukida ovaj sastavni deo [preduzetničke dobiti] ili ga do te mere reducira da nije vredan da se o njemu govori.

«Plata [preduzetnika] ostaje, kao i trud [nadzora], prilično ista, pa bilo preduzeće veliko ili malo.» (Isto, str. 227-229.) «Radnik neće nikada moći da kaže da on može da uradi toliko koliko urade dvojica, trojica itd. kao što je on. Ali industrijski kapitalista ili farmer može zameniti desetoricu ili više.» (Isto, str. 255.)

Treći deo [preduzetničkog profita] čini *višak dobiti* koji obuhvata riziko koji je samo *moгуć*, samo moguć odoatak od dobiti i kapitala, no koji se faktično predstavlja kao [izdatak za] osiguranje, a stoga i kao udeo određenih kapitala posebne sfere u opštem višku vrednosti.

«Ovi viškovi dobiti», kaže Ramsay, «predstavljaju uistinu one dohotke koji *potiču od moći da se upravlja upotrebom kapitala*, pa pripadao on samom tom čoveku ili bio pozajmljen od drugih», «to jest moć da upravlja radom drugih ljudi» . . . «Neto-profit» (kamata) «menja se tačno s veličinom kapitala; naprotiv, odnos viška dobiti je prema upotrebljenom kapitalu utoliko veći što je veći kapital.» (Isto, str. 230.)

To znači samo ovo: plata preduzetnika stoji u obrnutom odnosu prema veličini kapitala. Što je veći razmer u kome kapital radi, što je način proizvodnje više *kapitalistički*, utoliko više iščezava sastavni deo industrijskog profita koji se može svesti na platu, i utoliko se jasnije ispoljava stvarni karakter industrijskog profita — da bude deo viška dobiti, tj. viška vrednosti, dakle neplaćenog viška rada.

Cela suprotnost između industrijskog profita i kamate ima smisla samo u suprotnosti između rentijera i industrijskog kapitaliste, a apsolutno se ne dotiče ni odnosa radnika prema kapitalu ni prirode kapitala, ni porekla njegovog profita itd.

O *renti koja nije žitna renta* kaže Ramsay:

«Na taj način renta koja se plaća za jednu vrstu proizvoda postaje uzrokom *visoke vrednosti drugih proizvoda*.» (Isto, str. 279.)

U završnoj glavi [«O nacionalnom dohotku»] Ramsay kaže:

«*Dohodak* se razlikuje od godišnjeg bruto-proizvoda prosto time što mu nedostaju sve one stvari koje se iziskuju za održavanje *stalnog kapitala*» (što u njega znači *postojani kapital*: sirovine u svima fazama, pomoćne materije i mašinerija itd.). (Isto, str. 471.)

«1102| Ramsay je već rekao i u poslednjoj glavi ponavlja da je »optičajni kapital«, tj. kod njega kapital izdat za najamninu, suvišan, »niti je neposredni faktor proizvodnje, niti je uopšte za nju neophodan.« (Isto, str. 468.)

On samo ne izvodi sam po sebi razumljivi zaključak da je s poricanjem [nužnosti] najamnog rada i kapitala izdatog za najamni rad uopšte porečena nužnost kapitalističke proizvodnje i da uslovi rada time prestaju da kao »kapitale«, ili kako ga on zove »stalni kapital«, istupaju prema radnicima. Jedan deo uslova rada pojavljuje se kao *stalni kapital* samo zato što se drugi pojavljuje kao optičajni kapital. No pretpostavivši kapitalističku proizvodnju jednom kao činjenicu, Ramsay objavljuje najamninu i *bruto-profit od kapitala* (uključivši industrijski profit, ili, kako on to kaže, preduzetnički profit) kao nužne oblike dohotka. (Isto, str. 478, 475.)

Naravno, to su ta dva oblika dohotka koji u stvari, u njihovoj jednostavnosti i opštosti, rezimiraju suštinu kapitalističke proizvodnje i obeju klasa na kojima ona počiva. Naprotiv, za *rentu*, tj. zemljišnu svojinu, on kaže da je za kapitalističku proizvodnju suvišan oblik (str. 472), no zaboravlja da je ona nužni proizvod ovoga načina proizvodnje. To isto važi i kad on za »neto-profit od kapitala« ili kamatu kaže da nije nužni oblik.

»Rentijeri bi se samo morali pretvoriti u industrijske kapitaliste. To je za nacionalno bogatstvo indiferentno... bruto-profit zacemento ne bi morao biti tako visok da bi sopstveniku kapitala i onome ko ga upotrebljava morao doneti poseban dohodak« (isto, str. 476/477),

pri čemu Ramsay opet zaboravlja ono što je sam rekao, da se s razvitkom kapitala nužno obrazuje sve brojnija rentijerska klasa.

»Bruto-profit od kapitala i preduzeća... potreban je za dalju proizvodnju.« (Isto, str. 475.)

Naravno. Bez profita nema kapitala, a bez kapitala nema kapitalističke proizvodnje.

Dakle, kod Ramsaya nalazimo kao rezultat, s jedne strane (što on sam samo u ograničenom obliku kaže, da bi »optičajni kapital« i »najamnina« bili suvišni kad masa naroda ne bi bila tako siromašna da svoj udeo u proizvodu mora primiti unapred pre no što je gotov), da kapitalistički, na najamnem radu zasnovani način proizvodnje nije neophodan, tj. nije apsolutni oblik društvene proizvodnje; s druge strane, da kamata za razliku od industrijskog profita, isto onako kao i zemljišna renta (dakle, oblik zemljišne svojine koji je stvorila sama kapitalistička proizvodnja), predstavljaju samo izrasline koje nisu za nju bitne i kojih se može otreći. U slučaju kad bi ovaj buržoaski ideal

zbilja bio sprovodljiv, njegova posledica mogla bi biti samo to da sav višak vrednosti pripadne direktno industrijskim kapitalistima, te da društvo (ekonomski) bude svedeno na prostu suprotnost kapitala i najamnog rada, uprošćenje koje bi svakako moralo ubrzati raspadanje toga načina proizvodnje. ||1102||

||1102| <U listu »Morning Star«^[96], 1. decembra 1862, žali se jedan fabrikant:

«Ako se od *bruto-proizvoda odbiju* najamnine, zemljišna renta, interes na kapital, troškovi za sirovine, kao i *dobiti agenta, trgovca ili preprodavca*, ono što preostane bio je *profit manufakture*, stanovnika Lankašira, posednika na kome leži teret da za *tolike učesnike u raspodeli bruto-proizvoda izdržava radnike.*»

<Ako ostavimo vrednost i razmotrimo bruto-proizvod in natura, jasno je da posle naknade postojanog kapitala i [kapitala] izdatog za najamnine preostane deo proizvoda koji predstavlja višak vrednosti. Od toga ostatka odlazi deo za rentu i dobit agenata, trgovaca i preprodavaca, bilo da upotrebljavaju svoj vlastiti kapital ili ne, [svi oni] učestvuju u delu bruto-proizvoda koji predstavlja višak vrednosti. Za manufakture sve je to *odbitak*. Sam njegov profit deli se, opet, ako je pozajmio kapital, na industrijski profit i kamatu.>

<*Prilog diferencijalnoj renti*: Rad radnika koji je radio na plodnijoj zemlji, proizvodniji je od [rada] onoga koji je radio na manje plodnoj zemlji. Kad bi dakle bio plaćen in natura, on bi dobio manji deo bruto-proizvoda od onoga koji je radio na manje plodnoj zemlji. Ili, što je isto, njegov relativni višak rada, iako bi radio jednak broj časova dnevno, bio bi veći od viška rada drugoga. A njegova najamnina iznosi isto toliko koliko i drugoga. Zašto i profit kapitaliste koji njega upotrebljava nije veći? Višak vrednosti koji se nalazi u suvišku njegovog proizvoda, veću relativnu plodnost njegovog rada ili njegov diferencijalni višak rada strpao je lendlord u džep.> ||1102||

Cherbuliez

||1102| *Cherbuliez, Riche ou pauvre etc., Paris 1841* (preštampano ženevsko izdanje).

(Veliko je pitanje da li da ovoga gospodina specijalno uzmemo u ovaj niz [ekonomista], pošto je veći deo njegovih stvari sismondijski, ili da ono što je kod njega umesno navedemo, kad se ukaže prilika, kao citat.)^[97] ||1102||

[1. Pokušaj razlikovanja postojanog i promenljivog kapitala]

||1103| Kapital, kaže Cherbuliez, jesu »sirovine, alat, fond životnih sredstava«. (Isto, str. 16.) »Nema nikakve razlike između kapitala i nekog drugog dela bogatstva. Samo način kako se on upotrebljava određuje da li će ta stvar biti kapital, to jest da li će biti upotrebljena u nekoj *proizvodnoj operaciji* kao sirovina, alat ili životno sredstvo.« (Str. 18.)

Ovo je, dakle, taj ordinarni način da se kapital svede na materijalne elemente u kojima se pojavljuje u procesu rada. Sredstvo za rad i životno sredstvo. A ovo poslednje nije egzaktno utoliko što su životna sredstva, doduše, uslov za proizvođača da bi za vreme proizvodnje mogao opstati, što su preduslov; ali u sam proces rada ne ulaze; u njega ništa ne ulazi sem predmeta rada, sredstva za rad i samog rada. Objektivni momenti procesa rada — koji su svima oblicima proizvodnje zajednički — ovde se, dakle, nazivaju *kapitalom*, iako *životna sredstva* (u kojima je najamnina već sadržana) prečutno involviraju *kapitalistički* oblik ovih uslova rada.

Cherbuliez, kao i Ramsay, pretpostavlja da se *fond životnih sredstava*, što Ramsay naziva optičajnim kapitalom, smanjuje (bar relativno prema celokupnosti kapitala, a apsolutno ukoliko mašinerija radnike neprekidno izbacuje). Ali i on kao i Ramsay izgleda da misli da se nužno smanjuje masa životnih sredstava koja bi mogla da budu upotrebljena kao proizvodni kapital. To nipošto nije slučaj. Ovde se stalno

brka onaj deo ukupnog proizvoda koji naknađuje kapital i kao kapital se upotrebljava, sa onim delom koji predstavlja višak proizvoda. Fond životnih sredstava se smanjuje jer se veliki deo kapitala, to jest kao kapital upotrebljeni deo ukupnog proizvoda, reprodukuje kao postojani kapital umesto kao promenljivi. Veći deo viška proizvoda koji se sastoji iz životnih sredstava troše neproizvodni radnici i neradnici ili se razmenjuje za luksuzna sredstva. To je sve.

Istina, može se činjenica da se sve manji deo ukupnog kapitala pretvara u promenljivi kapital i drukčije izraziti. Deo kapitala koji postoji u promenljivom kapitalu ravan je delu ukupnog proizvoda koji prisvaja radnik, proizvodi za sebe. Dakle, što je manji ovaj deo, utoliko manji deo ukupnog broja radnika je dovoljan da ga reprodukuje (isto onako kao što pojedini radnik utoliko kraće radno vreme radi za samog sebe). Kao i ukupan rad, tako se i ukupan proizvod radnika deli na dva dela. Jedan koji oni sami za sebe proizvode, drugi za kapitaliste. Kao što se vreme pojedinog radnika može deliti na dva dela, tako i vreme cele radničke klase. Ako je višak rada ravan polovini dana, to je isto kao kad bi polovina radničke klase proizvodila životna sredstva za izdržavanje radničke klase, a druga polovina sirovine, mašineriju i gotove proizvode za kapitalistu, delom kao proizvođače, delom kao potrošače.

Smešno je što Cherbuliez i Ramsay misle da se deo viška proizvoda koji radnici mogu da troše, koji može in natura ući u njihovu potrošnju, nužno smanjio ili da se uopšte smanjio. Smanjio se samo onaj deo koji se u ovom obliku i stoga kao *promenljivi kapital* troši. Utoliko veći deo troši, naprotiv, posluga, vojnici itd., ili se izvozi i razmenjuje za finija životna sredstva.

Kako kod Ramsaya tako je i kod Cherbuliez-a važno samo to što oni u stvari *promenljivi* i *postojani kapital* protivstavljaju i ne ostaju na razlikovanju stalnog i optičajnog kapitala koje je uzeto iz prometa. Jer, Cherbuliez protivstavlja onaj deo kapitala koji se svodi na životna sredstva onome koji se sastoji iz sirovina, pomoćnih materija i sredstava za rad, alata, mašina. Međutim, ona dva sastavna dela postojanog kapitala — sirovine i pomoćne materije — po svom optičajnom obliku pripadaju optičajnom kapitalu.

⟨Kod varijacije u sastavnim delovima kapitala nije važna [okolnost] da relativno više radnika bude zaposleno proizvodnjom sirovina i mašina nego proizvodnjom neposrednih životnih sredstava — to je samo podela rada — već je važan srazmer u kome proizvod ima da naknadi prošli rad (to jest postojani kapital) i u kome ima da plati živi rad. Što veće razmere dobija kapitalistička proizvodnja, što je veći akumulirani kapital — utoliko veći udeo u vrednosti proizvoda imaju mašinerija i sirovina, na koje se svodi kapital upotrebljen u proizvodnji mašinerije i sirovina. Utoliko se veći deo proizvoda mora, dakle, vratiti proizvodnji in natura, ili tako što će proizvođači postojanog kapitala ove delove međusobno razmeniti. Deo proizvoda koji pripada pro-

izvodnji biće utoliko veći, a deo koji predstavlja živi, novododati rad utoliko relativno manji. Svakako, izražen u robama, u upotrebnim vrednostima, ovaj deo raste, jer ona činjenica znači isto što i uvećana proizvodnost rada. Ali utoliko više pada i relativni deo ovog dela koji pripadne radniku. I isti proces proizvodi stalnu relativnu suvišnost radničkog stanovništva.)

[2. *Relativno smanjenje promenljivog kapitala s razvitkom kapitalističke proizvodnje*]

||1104| <Neosporna je činjenica da s razvitkom kapitalističke proizvodnje raste deo kapitala koji je uložen u mašineriju i sirovinu, a smanjuje se onaj deo koji je uložen u najamninu. To je jedino pitanje koje zanima Ramsaya i Cherbuliez-a. Za nas je glavna stvar u ovome: da li ta činjenica objašnjava smanjenje profitne stope (koje uostalom ni izdaleka nije tako veliko kako se govori)? Pri tom nije reč o kvantitativnom odnosu, već o *odnosu vrednosti*.

Ako neki radnik može da isprede toliko pamuka koliko 100 radnika, sirovina se mora postostručiti, a osim toga proces se može ostvariti samo pomoću mašine za pređenje kad jedan radnik može da upravlja radom 100 vretena. Međutim, ako u isto vreme jedan radnik proizvede toliko pamuka koliko je ranije proizvelo 100 radnika i jedna mašina za pređenje učini onoliko koliko ranije samo jedno vreteno, [tada] će odnos vrednosti ostati isti; to jest rad utrošen za pređenje, pamuk i mašinu za pređenje, ostaće isti kakav je bio i ranije.

Što se pak tiče *mašinerije*, ona ne staje onoliko koliko rad koji je naknada, iako je mašina za pređenje mnogo skuplja od vretena. Pojedini kapitalista koji ima mašinu za pređenje mora imati veći kapital nego pojedini prelac koji kupi kolovrat. Ali u srazmeri prema broju radnika koje zapošljava, mašina za pređenje je jeftinija od kolovrata. Inače ga mašina ne bi potisnula. Na mesto prelca dolazi kapitalista. Ali kapital izdat za kolovrat *veći* je, relativno prema veličini proizvoda, od kapitala izdatog za mašinu za pređenje.)

Sve veća proizvodnost rada (ukoliko zavisi od mašinerije) identična je sa sve manjom masom radnika u srazmeri prema broju i obimu upotrebljenih mašina. Na mesto prostog i jeftinog alata stupa kolekcija takvih alata (mada modifikovanih), i ovoj kolekciji pridolazi još čitav deo mašinerije koji njenu snagu proizvodi i prenosi, uz to materijali (kao ugalj itd.) koji su potrebni za proizvođenje pokretačke snage (kao što je para). Najzad građevine. Ako jedan radnik nadgleda 1800 vretena umesto da okreće kolovrat, bilo bi veoma glupo postaviti pitanje zašto ovih 1800 vretena nije tako jeftino kao jedan kolovrat. Proizvodnost je ovde dobijena baš masom kapitala koji je upotrebljen

kao mašinerija. Srazmera rabaćenja mašinerije tiče se samo robe; radnik stoji nasuprot ukupnoj mašineriji, pa tako i vrednost kapitala izdatog za rad stoji prema vrednosti izdatoj za mašineriju.

Nema sumnje da mašinerija pojeftinjava iz dva razloga: [1.] zbog primene mašinerije u proizvodnji sirovina iz kojih se mašinerija sastoji; [2.] primene mašinerije kod pretvaranja tih materijala u mašineriju. No time su rečene dve stvari. *Prvo*: da i u ove dve grane, ako se uporede s instrumentima koje je upotrebljavala manufakturna industrija, kapital izdat za mašineriju po vrednosti raste prema kapitalu izdatom za najamninu. *Drugo*: Ono što pojeftinjava, to su pojedina mašina i njeni sastavni delovi; međutim, razvija se sistem mašinerije; na mesto alata dolazi ne samo pojedina mašina već sistem koji alat, koji je možda ranije igrao glavnu ulogu, kao igla na primer (kod pletača čarapa ili sličnih mašina), gomila sada na mnogo hiljada. Svaka pojedina mašina koja stoji naspram radnika već je ogromna kolekcija alata, koje je on ranije pojedinačno upotrebljavao, kao 1800 vretena umesto jednog vretena. No mašina osim toga sadrži elemente koje stari alat nije sadržavao itd. I pored pojeftinjenja pojedinog elementa ukupna masa [mašinerije] ogromno raste u ceni i [proširenje] proizvodnosti sastoji se u stalnom proširenju ove ukupne mase.

Zatim: Jedan element pojeftinjenja mašinerije, osim elementa njenih elemenata, jeste pojeftinjenje sedišta pokretačke snage (na primer parnog kotla) i sprovodne mašinerije. Ušteda snage. No ovo se zbiva upravo tako što u sve većoj meri isti motor pokreće veći sistem. On pojeftinjava relativno (ili njegovi troškovi ne rastu u srazmeri s veličinom sistema na koji se primenjuje; on sam poskupljuje u većem merilu, ali ne u srazmeri u kojoj se uvećava); čak ako njegovi troškovi apsolutno rastu, oni relativno padaju. To je, dakle, nov važan moment, apstrahujući cenu pojedine mašine, koji deluje u tom pravcu da se kapital mašinerije koji istupa prema radu povećava. Jedan element, sve veća brzina mašinerije, ogromno povećava proizvodnu snagu, ali s vrednošću same mašinerije nema nikakva posla.

Dakle, samo je po sebi razumljivo ili je tautologija da sve većoj proizvodnosti rada posredstvom mašinerije odgovara sve veća vrednost mašinerije relativno prema masi primenjenog rada (stoga vrednosti rada, promenljivom kapitalu).

||1105| Sve okolnosti koje deluju tako da primena mašinerije pojeftinjuje cenu robe svode se, prvo, na redukciju količine rada koja se apsorbuje u pojedinačnoj robi; a drugo, na redukciju rabaćenja mašinerije čija vrednost ulazi u pojedinu robu. Ukoliko je trošenje mašinerije sporije, utoliko je manje rada potrebno za njenu reprodukciju. To, dakle, uvećava količinu i vrednost kapitala koji postoji kao mašinerija nasuprot vrednosti koja postoji u radu.

Ostaje, dakle, samo pitanje sirovine. Da njena količina mora rasti srazmerno proizvodnosti rada, jasno je. Raste, dakle, masa sirovine u

srazmeri prema masi rada. Ova srazmera je veća no što se čini. Uzmimo, na primer, da se nedeljno troši 10 000 funti pamuka. Računajući godinu 50 nedelja, to je $= 10\,000 \times 50 = 500\,000$ funti. Najamnina neka za godinu dana iznosi 5000 funti, a funta pamuka neka staje 6 pенса, što bi iznosilo 250 000 šilinga $= 12\,500\text{£}$. Uzmimo da se kapital obrne pet puta godišnje. Tada se za peti deo godine upotrebi 100 000 funti pamuka, $= 2500\text{£}$ i za tu istu petinu godine 1000£ za najamnine. Prema tome, više od petine vrednosti kapitala nalazi se u pamuku. No, to ne menja srazmeru. Ako vrednost pamuka svake petine godine iznosi 10 000 a vrednost rada 1000, onda bi to bila desetina. (Isto će tako biti desetina ako posmatramo ceo proizvod, 50 000 na jednoj strani, 5000 na drugoj.)

(Vrednost robe u odnosu na mašineriju određuje se rabaćenjem koje u nju ulazi; dakle, samo vrednošću mašinerije ukoliko ona sama ulazi u proces obrazovanja vrednosti, to jest, ukoliko se potroši u procesu rada. Naprotiv, profit se određuje (apstrahujući sirovinu) vrednošću ukupne mašinerije koja ulazi u proces rada, nezavisno od njene potrošnje. Profit mora stoga pasti u srazmeri u kojoj pada celokupan rad prema delu kapitala izdatog za mašineriju. On ne pada u istoj srazmeri zato što višak rada rastе.)

U vezi sa sirovinom postavlja se pitanje: Ako se, na primer, proizvodna snaga u predionici udesetostruči, dakle jedan radnik isprede toliko koliko ranije deset radnika, zašto ne bi i jedan Crnac mogao proizvesti toliko pamuka koliko ranije deset Crnaca, dakle da *odnos vrednosti* ostane ovde nepromenjen? Prelac potroši za isto vreme deset puta više pamuka, ali Crnac proizvodi za isto vreme deset puta više pamuka. Deset puta veća količina pamuka nije, dakle, skuplja od ranije deset puta manje količine. Tako bi uprkos porastu u količini sirovine njen odnos vrednosti prema promenljivom kapitalu ostao isti. U stvari, samo usled velikog pojeftinjenja pamuka bilo je moguće da se ova industrija uopšte mogla tako razviti*. Što skuplji materijal (kao na primer zlato i srebro), utoliko se manje za njegovu preradu kao luksusnu robu primenjuje mašinerija i podela rada. Jer je predujam u kapitalu za sirovinu prevelik i tražnja za ovim proizvodima zbog skupoće njihove sirovine ograničena.

Na ovo treba prosto odgovoriti da se deo sirovine, kao vuna, svila, koža proizvodi životinjsko-*organskim* procesima, a *pamuk, platno* itd. biljno-*organskim* procesima; kapitalističkoj proizvodnji nije dosad pošlo za rukom i neće joj nikada poći da raspolaže ovim procesima isto tako kao čisto mehaničkim ili neorgansko-hemijskim. Delom poskupljuje sirovina, kao kože itd. i drugi životinjski sastavni delovi, već zbog toga što apsurдни zakon zemljišne rente s napredovanjem civilizacije diže vrednost ovih proizvoda. Što se tiče uglja i metala (drveta), oni

* ||1105| (Ako bi pamuk bio sutra deset puta jeftiniji, prekosutra bi predionica išla još brže napred itd.)⁽⁹⁹⁾ ||1105|

su jako pojeftinili s napredovanjem proizvodnje, međutim iscrpljenjem rudnika i to postaje sve teže itd.

⟨Ako se kod žitne i rudničke rente može reći da one ne poskupljuju vrednost proizvoda (samo njegovu tržišnu cenu), nego su izraz njegove vrednosti (suvišak njegove vrednosti preko cene proizvodnje), to je, naprotiv, nesumnjivo da stočna renta, kućna renta itd. nisu posledica, nego *uzrok* sve veće vrednosti ovih stvari.⟩

Pojeftinjenje sirovina, pomoćnih materija itd. usporava porast vrednosti ovog dela kapitala, ali ga ne ukida. Ono do izvesnog stepena paralizuje padanje profitne stope.

⟨S ovim je ova stvar završena.⟩ ||1105||

||1105| ⟨Pri razmatranju profita višak vrednosti se pretpostavlja kao dat. Razmatračće se samo uticaj promena u postojanom kapitalu na profitnu stopu. Samo je jedan način na koji višak vrednosti neposredno deluje na postojani kapital, naime posredstvom *apsolutnog viška rada*, produženjem radnog dana, usled čega se smanjuje odnos vrednosti postojanog kapitala. Relativni višak rada — kad je radni dan ostao isti (ne uzimajući u obzir veću intenzifikaciju) — uvećava odnos vrednosti profita prema ukupnom kapitalu povišenjem samog suviška. Apsolutni višak radnog vremena relativno smanjuje troškove postojanog kapitala.⟩

[3. Cherbuliez o organskom sastavu kapitala i njegovom uticaju na profitnu stopu. Njegov »zakon prisvajanja«]

||1106| Vratimo se Cherbuliez-u.

Formule koje on daje za profitnu stopu ili su matematički izrazi za profit u njegovom običnom shvatanju, ne involvirajući nikakav zakon, ili su uz to apsolutno pogrešne, iako on stvar *naslučuje*, približuje joj se.

•Trgovinski profit⁽⁹⁹⁾ je određen *vrednošću proizvoda*, poređenom s *različnim elementima* proizvodnog kapitala. • [Isto, str. 70.]

⟨U stvari, profit je odnos viška vrednosti proizvoda prema vrednosti ukupno predujmljenog kapitala bez obzira na različnost njegovih elemenata. Ali sam višak vrednosti je određen veličinom i stopom oplodavanja promenljivog kapitala; i *odnos* ovog viška vrednosti prema ukupnom kapitalu je opet određen odnosom promenljivog i postojanog kapitala; isto tako promenom vrednosti postojanog kapitala.⟩

•Dva glavna elementa ovog određenja su očigledno cena sirovina i količina fonda životnih sredstava koji je potreban za njihovu preradu. Ekonomski napredak društva deluje u *suprotnom* smislu na ova dva elementa i teži da poskupi sirovine povećavajući vrednost svih proizvoda ekstraktivne industrije⁽¹⁰⁰⁾, koja se obavlja na zemljištu koje je privatna svojina i ograničenog obima. • (Str. 70.)

Naprotiv, fond životnih sredstava smanjuje se (relativno), na šta ćemo se kasnije vratiti.

*Ukupna suma proizvoda, smanjena za ukupnu sumu kapitala potrošenog za njihovo dobijanje, daje ukupnu sumu profita za vreme određenog razdoblja. Ukupna suma proizvoda raste srazmerno primenjenom kapitalu, a ne srazmerno potrošenom kapitalu. *Stopa profita* ili njen odnos prema kapitalu je stoga rezultat kombinacije dvaju drugih odnosa, naime: *odnosa između upotrebljenog i utrošenog kapitala* i *odnosa između utrošenog kapitala i proizvoda.* (Isto, str. 70.)

Cherbuliez kaže isprva tačno da je profit određen *vrednošću* proizvoda u odnosu prema »raznim elementima« proizvodnog kapitala. Odjednom on pribegava samom proizvodu, masi proizvoda. No masa proizvoda može se uvećati a da se vrednost te mase ne uveća. Drugo, uporediti masu proizvoda sa masom onih proizvoda iz kojih se sastojao potrošeni i nepotrošeni kapital može se u najbolju ruku na taj način, kao što čini Ramsay, što bi se celokupni nacionalni proizvod sraunio s njegovim in natura izdatim sastojcima. No kod kapitala je u svakoj posebnoj oblasti obličje proizvoda različito od njegovih sastojaka (pa i u industrijskim granama, kao u poljoprivredi itd., gde deo proizvoda in natura sačinjava element proizvodnje toga proizvoda). Zašto Cherbuliez dolazi na ovu stranputicu? Zato što on, i pored svoga naslućivanja da je za profitnu stopu organski sastav kapitala odlučujući, suprotnost promenljivog kapitala prema drugom sastavnom delu kapitala apsolutno nije koristio da bi razvio višak vrednosti, koji on uopšte nije izložio, kao ni samu vrednost. On nije pokazao odakle dolazi višak vrednosti, te stoga pribegava *višku proizvoda*, to jest *upotrebnoj vrednosti*.

Iako se svaki višak vrednosti predstavlja u višku proizvoda, višak proizvoda, naprotiv, sam po sebi ne predstavlja višak vrednosti. (Uzmimo, na primer, da neki proizvod ne sadrži nikakav višak vrednosti, na primer [kad] seljak poseduje svoj vlastiti alat i svoju vlastitu zemlju i radi samo onoliko vremena koliko svaki najamni radnik radi za naknadu svoje sopstvene najamnine, na primer šest časova. Da je godina plodna, on bi proizveo dvostruko više. Ali istu vrednost. Postojao bi višak proizvoda, ali ne bi postojao višak vrednosti.) Već samo po sebi je bilo pogrešno što je Cherbuliez promenljivi kapital predstavio u »pasivnom« i samo materijalnom obliku fonda životnih sredstava, to jest upotrebne vrednosti koju dobija u radnikovoj ruci. Da ga je, naprotiv, uzeo u obliku u kome se stvarno predstavlja, naime kao novac ([kao] egzistenciju razmenske vrednosti, to jest određene količine društvenog radnog vremena kao takvog), onda bi se on za *kapitalistu* sveo na rad koji za nj razmenjuje (i u toj razmeni opredmećenog rada za živi rad moglo je doći kretanje u promenljivi kapital i uvećati ga); kao rad, a ne kao fond životnih sredstava ovaj kapital postaje element proizvodnog kapitala. Ovaj je, naprotiv, upotrebna vrednost, njegova materijalna egzistencija, u kojoj se ostvaruje kao dohodak za radnika. Kao *fond*

životnih sredstava, promenljivi kapital je isto tako »pasivane« element kao i oba druga dela kapitala koje Cherbuliez naziva pasivnim*.

Ista naopakost shvatanja sprečava ga da iz *odnosa* ovog aktivnog elementa prema pasivnom razvije profitnu stopu i njeno padanje tokom razvitka društva. Kod njega u stvari nema nikakvog drugog zaključka osim toga da se fond životnih sredstava ||1107| smanjuje usled razvitka proizvodne snage, dok radničko stanovništvo raste, da se dakle usled suvišnog stanovništva najamnina obara ispod njene vrednosti. Na osnovici razmene vrednosti — dakle i plaćanja radne snage po njenoj vrednosti — on ništa ne razvija, i profit se tako *u stvari* predstavlja (iako on to ne kaže) kao *odbitak od najamnine*, koji stvarni profit, doduše, tu i tamo može da sadrži, no koji nikada ne može da obrazloži kategoriju profita.

Svedimo najpre prvi stav na njegov pravilni izraz.

«Vrednost ukupne sume proizvoda, smanjena za vrednost ukupne sume kapitala koji je bio potrošen za njihovo dobijanje» (proizvodnju), «daje ukupnu sumu profita za određeno razdoblje.»

Ovo je taj prvi (obični) oblik u kome se profit predstavlja i pojavljuje i za kapitalističku svest. Alias¹: [profit je] suvišak vrednosti proizvoda, u određeno vreme, preko vrednosti potrošenog kapitala. Ili suvišak vrednosti proizvoda preko cene koštanja proizvoda. Pa i samo »određeno razdoblje« upada kod Cherbuliez-a iznebuha, pošto on nije izložio prometni proces kapitala. Dakle, prva postavka je samo obična definicija profita, neposredni oblik u kome se on pojavljuje.

Druga postavka.

«Ukupna suma proizvoda *raste* srazmerno upotrebljenom, a ne srazmerno potrošenom kapitalu.»

Drugim rečima opet:

«Vrednost ukupne sume proizvoda *raste* u srazmeri prema predujmljenom kapitalu» (pa bio ovaj potrošen ili ne).

Ovim bi trebalo samo *prokrijumčariti* postavku, koja je sasvim nedokazana i u svome neposrednom obliku pogrešna (jer već pretpostavlja izjednačenje u opštu profitnu stopu), da veličina profita zavisi od veličine upotrebljenog kapitala. No prividna uzročna veza treba da uđe tako što »*ukupna suma proizvoda raste* srazmerno *upotrebljenom*, a ne potrošenom kapitalu«.

Uzmimo ovu postavku u oba oblika, takvu kakva jeste i kako bi morala da glasi. Morala bi da glasi u vezi sa zaključkom — i prema zak-

* ||1110| Na stranici 59. naziva Cherbuliez sirovine, mašinerije itd. »*dvama pasivnim elementima kapitala*« nasuprot fondu životnih sredstava⁽¹⁰¹⁾. ||1110|

¹ Drukčije rečeno

ljučku kome kao terminus medius treba da služi: »Vrednost ukupne sume proizvoda raste srazmerno upotrebljenom, a ne srazmerno potrošenom kapitalu.« Ovdje višak vrednosti treba očigledno da bude iskonstruisan tako da suvišak upotrebljenog preko potrošenog kapitala stvara *suvišak vrednosti proizvoda*. Ali nepotrošeni kapital (mašinerija itd.) zadržava vrednost (jer nepotrošeno znači upravo to da njegova vrednost nije potrošena); on po završetku procesa proizvodnje zadržava istu vrednost koju je imao pre početka ovog procesa. Ako je došlo do *promene vrednosti*, moglo je doći samo u delu kapitala koji je bio potrošen i stoga ušao u proces obrazovanja vrednosti. Stvar je zapravo i ovako pogrešna, da na primer kapital od koga su dve trećine bile potrošene u proizvodnji a jedna trećina nije, bezuslovno, pri *jednakoj stopi eksploatacije rada* (i apstrahujući izjednačenje profitne stope), daje viši profit nego kapital čija je jedna trećina potrošena a dve trećine nisu. Jer, poslednji kapital očigledno sadrži više mašinerije itd. i drugog postojanog kapitala, dok prvi sadrži manje toga elementa i pokreće više živog rada, dakle i veću količinu viška rada.

No ako uzmemo formulaciju kakvu Cherbuliez sam daje svojoj postavci, ona njemu a priori ništa ne koristi jer masa proizvoda ili masa upotrebnih vrednosti kao takva uopšte nije presudna ni za vrednost, ni za višak vrednosti, ni za profit. Šta se krije iza toga? Deo postojanog kapitala koji se sastoji iz mašinerije itd. ulazi u proces rada a da ne ulazi u proces obrazovanja vrednosti, i inače potpomaže uvećanje mase proizvoda a da njenoj vrednosti ništa ne dodaje. (Jer, ukoliko on svojim rabaćenjem njemu dodaje [vrednost], utoliko i sam spada u *potrošeni kapital*, a ne u *upotrebljeni kapital* za razliku od potrošenoga.) Ali ovaj nepotrošeni deo postojanog kapitala sam po sebi ne stvara *porast mase proizvoda*. On pomaže da se u datom radnom vremenu više proizvede. Dakle, kad bi se radilo samo toliko vremena koliko postoji u *fondu životnih sredstava*, masa proizvoda ostala bi nepromenjena. Prema tome, suvišak proizvodnje ne stvara suvišak upotrebljenog kapitala preko potrošenoga, već promena koja se zbiva u tom delu *potrošenog kapitala* (pretpostavljajući da se ne radi o industrijskim granama gde je, kao u poljoprivredi, masa proizvoda nezavisna ili može biti nezavisna od mase izdatog kapitala, gde proizvodnost rada delom zavisi od prirodnih okolnosti koje se ne mogu kontrolisati).

Ako Cherbuliez, naprotiv, smatra postojani kapital, bio on potrošen ili ne, kao nezavisan od radnog vremena, nezavisan od promene koja se zbiva s promenljivim kapitalom u procesu obrazovanja vrednosti, onda on može isto tako da kaže: »Ukupna suma ||1108| proizvoda« (bar u manufakturnoj industriji) »raste kao što raste deo potrošenog kapitala koji se sastoji iz sirovine.« Jer, porast proizvoda je fizički identičan s porastom ovog dela kapitala. S druge strane, u poljoprivrednoj industriji (dito u ekstraktivnoj) na plodnoj zemlji, tamo gde je upotrebljeno malo nepotrošenog kapitala (tj. postojanog kapitala) i relativno mnogo potrošenog kapitala (na primer najamnine), masa proizvoda

može da bude mnogo veća nego u jednoj razvijenoj zemlji, gde je odnos upotrebljenog prema potrošenom kapitalu neizmerno veći.

Druga postavka svodi se, dakle, na pokušaj da se višak vrednosti (nužna osnovica profita) krišom dobije.

[Treća Cherbuliez-ova postavka:]

«*Stopa profita* ili njen odnos prema kapitalu je stoga rezultat kombinacije dva druga odnosa, naime: odnosa između upotrebljenog i potrošenog kapitala i odnosa između potrošenog kapitala i proizvoda.» (Isto, str. 70.)

Prethodno je trebalo izložiti *profit*, ali ništa nije izašlo sem definicije profita koja iskazuje samo način njegovog pojavljivanja, činjenicu da je profit ravan suvišku vrednosti ukupnog proizvoda preko cene koštanja proizvoda ili vrednosti potrošenog kapitala, sem vulgarne definicije profita.

Sad treba da se izloži *profitna stopa*. Međutim, opet ne dolazi ni do čega osim do vulgarne definicije. Profitna stopa je ravna odnosu profita prema ukupnom kapitalu ili pak, što je isto, ravna je odnosu suviška vrednosti proizvoda preko njegove cene koštanja prema ukupnom kapitalu koji je bio proizvodnji predjudmljen. Naopako shvatanje i bespomoćna primena u prvu ruku pravilnog razlikovanja elemenata kapitala i naslućivanje da su profit i profitna stopa povezani sa odnosom ovih elemenata, dovodi dakle samo do toga da se u doktrinarnijem obliku ponove opštepoznate fraze, čime se u stvari samo konstatuje egzistencija profita i profitne stope, ali ništa ne kaže o njenoj suštini.

Stvar ne biva bolja time što Cherbuliez doktrinarne formule izražava algebarski.

•Ukupni proizvod za vreme nekog datog perioda neka je $=P$, upotrebljeni kapital $=K$, profit $=\pi$, odnos profita prema kapitalu (stopa) $=r$, potrošeni kapital $=k$. Prema tome je $P-k=\pi$, $r=\frac{\pi}{k}$; dakle $Kr=\pi$. Prema tome $P-k=Kr$; dakle $r=\frac{P-k}{K}$. (Str. 70, napomena 1.)

Što znači samo to da je profitna stopa jednaka sa srazmerom profita prema kapitalu, a profit je jednak sa suviškom vrednosti proizvoda preko njegove cene koštanja.

Uopšte, ono što Cherbuliez-u s njegovim potrošenim i nepotrošenim kapitalom lebdi pred očima jeste razlika između stalnog i optičajnog kapitala. On se ne drži čvrsto razlike u kapitalu koja proističe iz procesa proizvodnje, a koju je, za razliku od one, on sam konstatovao. Višak vrednosti je već pretpostavljen prometu, i ma koliko da razlike koje proizlaze iz prometa utiču na profitnu stopu, one nemaju s poreklom profita nikakve veze.

•Proizvodni kapital je sastavljen iz dela koji se može trošiti [životnih sredstava, sirovina i pomoćnih materija] i dela koji se ne može trošiti [instrumenata, alata i mašina]. Što više rastu bogatstvo i stanovništvo, [utoliko više] teži potrošni

deo da se uveća, jer ekstraktivne industrije zahtevaju veću količinu rada. S druge strane, taj isti napredak uvećava masu upotrebljenog kapitala u mnogo bržoj proporciji nego masu potrošenog kapitala. Iako, dakle, ukupna masa potrošenog kapitala teži da raste, prvo dejstvo je neutralisano, jer masa proizvoda raste u još većoj progresiji i ukupna suma profita se mora smatrati kao rastuća u jednoj bar isto tako velikoj proporciji kao i ukupna masa upotrebljenog kapitala. (Str. 71.)

»Masa profita se stalno uvećava, a ne stopa, koja je odnos ove mase prema upotrebljenom kapitalu. Profitna stopa je $r = \frac{P-k}{K}$. Jasno je da $P-k$ ili profit, pošto $P-k = \pi$, može rasti iako r opada, ako K raste brže od $P-k$. (Isto, str. 71, napomena.)

Ovde je uzrok padanju profitne stope u neku ruku dodirnut; ali posle postojećih naopakosti može doći samo do konfuzije i do protivrečnosti koje se same ukidaju. Prvo raste masa potrošenog kapitala, ali masa proizvoda raste još brže (to ovde znači suvišak vrednosti proizvoda preko njihove cene koštanja), jer ona raste u srazmeri prema upotrebljenom kapitalu, a ovaj raste brže nego potrošeni kapital. Zašto stalni kapital raste brže od mase sirovina na primer, to se nigde ne kaže. Ali ostavimo to. Profitna masa raste u srazmeri prema upotrebljenom kapitalu, prema ukupnom kapitalu, pa ipak [1109] profitna stopa treba da pada, jer ukupni kapital raste brže od mase proizvoda, ili zapravo mase profita.

Najpre raste profitna masa bar u isto tolikoj proporciji kao i »ukupna suma upotrebljenog kapitala«, a zatim pada profitna stopa, jer ukupna suma upotrebljenog kapitala raste brže od profitne mase. Najpre raste $P-k$, u srazmeri »bar« kao K , i zatim pada $\frac{P-k}{K}$, jer K raste još brže od $P-k$, što bar isto tako jako raste kao i K . Ako odstranimo svu ovu konfuziju, ostaje samo tautologija da $\frac{P-k}{K}$ može opet padati iako $P-k$ raste, tj. da iako profit raste, stopa profita može padati kad ona pada. Stopa znači samo odnos $P-k$ prema K , [a ovaj odnos se smanjuje onda] kada kapital raste brže od profitne mase.

Dakle, izlazi zaključna mudrost: Profitna stopa može padati, to jest srazmera rastuće profitne mase prema kapitalu može padati ako kapital raste brže od profitne mase, ili ako profitna masa, uprkos svom apsolutnom raste, relativno u srazmeri prema kapitalu pada. Ovo nije apsolutno ništa već drugi izraz za padanje profitne stope. A u mogućnost ove pojave nije se nikada sumnjalo, čak ni u njenu egzistenciju. Jedino o čemu se ovde radilo bilo je upravo to da se objasni razlog ovog fenomena, i Cherbuliez objašnjava padanje profitne stope, padanje profitne mase u srazmeri prema ukupnom kapitalu porastom profitne mase bar u srazmeri u kojoj kapital raste. On je očigledno naslućivao da masa upotrebljenog živog rada u odnosu prema prošlom radu relativno pada, iako apsolutno raste, te da se stoga profitna stopa mora smanjiti. Ali to nije prodrlo do svesti. Što je bliže pragu, utoliko veća

naopakost u izrazu ako ga stvarno ne prekorači i [utoliko veća] iluzija da ga je prekoračio.

Naprotiv, vrlo je dobro što kaže o *izjednačenju opšte profitne stope*.^[102] ||1109||

||1109|| »Po odbitku zemljišne rente ostatak *sume profita*, to jest suviška proizvoda preko potrošenog kapitala, deli se među kapitalističke proizvođače *srazmerno kapitalu koji je svaki upotrebio*, dok se porcija proizvoda koja potiče od potrošenog kapitala i koja je namenjena da ga naknadi deli srazmerno kapitalu koji su oni stvarno utrošili. Ovaj *dvostruki zakon deobe* ostvaruje se kao *dejstvo konkurencije*, koja teži da preimućstva svih upotreba kapitala izjednači. Ovaj dvostruki zakon deobe određuje najzad za različne vrste proizvoda njihove odnosne *vrednosti i cene*.« (Str. 71/72.)

Ovo je vrlo dobro. Samo su zaključne reči pogrešne: da se ovim obrazovanjem opšte profitne stope određuju *vrednosti i cene* (treba da bude cene proizvodnje) roba. Određivanje vrednosti je, naprotiv, prius, koji prethodi profitnoj stopi i obrazovanju cena proizvodnje. Kako uopšte može neka *podela* »sume profita«, to jest viška vrednosti, koji je ||1110|| i sam samo deo ukupne vrednosti roba, odrediti ovu »*sumu profita*«, dakle višak vrednosti, dakle vrednosti samih roba? Stvar je tačna samo ukoliko se pod relativnim vrednostima roba razumeju njihove cene proizvodnje. Sva naopakost dolazi kod Cherbuliez-a otuda, što on poreklo i zakone vrednosti i viška vrednosti ne razmatra nezavisno.

Odnos između najamnog rada i kapitala shvata on unekoliko pravilno:

»Lica koja ništa ne dobijaju devolucijom« (odstupanjem imovine po zakonu, nasleđstvom itd.) »niti imaju šta da daju u razmenu, dobijaju što im je potrebno samo onda ako svoj *rad* ponude kapitalistima. Ona dobijaju pravo samo na one stvari koje im se odobravaju kao *cena* za njihov *rad*, ne na *proizvod* toga rada, niti na *vrednost* koju su one njemu dodale.« (Str. 55/56.) »Prodajući svoj rad za određenu količinu životnih sredstava, proleter se potpuno odriče svakog prava na druge delove kapitala. Prisvajanje ovih proizvoda ostaje isto kao i ranije; ono nije ni na kakav način modifikovano pomenutom konvencijom. Proizvodi i dalje pripadaju isključivo kapitalisti koji je dao sirovine i životna sredstva. *Ovo je stroga konsekvencija zakona prisvajanja*, čiji je *osnovni princip*, obrnuto, bio *isključivo pravo svakog radnika na proizvodu svoga rada*.« (Str. 58.)

Ovaj osnovni princip glasi, naime, prema Cherbuliez-u:

»Radnik ima isključivo pravo na vrednost koja potiče od njegovog rada.« (Str. 48.)

Kako se zakon roba, da one sačinjavaju ekvivalente i da se razmeruju u srazmeri prema svojoj vrednosti, to jest prema radnom vremenu koje je u njima sadržano, tako menja da kapitalistička proizvodnja — i samo na njenoj osnovici je bitno za proizvod da bude proizveden kao

roba — obrnuto počiva na tome da deo rada biva prisvojen bez razmene, to Cherbuliez ne razume i ne razvija. On samo oseća da ovde dolazi do nekog *preokreta*.

Osnovni zakon je čista fikcija. On potiče samo od privida *robnog prometa*. Robe se razmenjuju srazmerno svojoj vrednosti, to jest radu koji je u njima sadržan. Individue istupaju jedna prema drugoj samo kao robni posednici i mogu stoga doći do robe drugih samo otuđivanjem svoje vlastite robe. Stoga *izgleda* kao da imaju da razmene samo svoj vlastiti rad, pošto razmena roba koje sadrže *tudi* rad, ukoliko nisu same bile dobijene razmenom vlastite robe, pretpostavlja druge odnose među ljudima od odnosa [prostih] robnih posednika, kupaca i prodavaca. U kapitalističkoj proizvodnji iščezava ovaj privid koji pokazuje njena vlastita površina. No, što ne iščezava, to je iluzija da prvobitno ljudi istupaju jedan prema drugome samo kao posednici roba te da je stoga svako vlasnik samo ukoliko je radnik. Ovo »prvobitno« potiče, kao što je rečeno, samo iz privida kapitalističke proizvodnje; to je obmana koja istorijski nije nikada postojala. Uopšte čovek se pojavljuje (izolovano ili socijalno) uvek kao vlasnik pre nego što se pojavi kao radnik, pa bilo vlasništvo samo to da on samog sebe pridodaje prirodi (ili da on kao porodica, pleme, zajednica pridodaje samog sebe delom prirodi, delom zajedničkim, već proizvedenim sredstvima za proizvodnju). I čim je prestalo prvo životinjsko stanje, svojina [čovekova] na prirodu uvek je posredovana njegovim postojanjem kao člana jedne zajednice, porodice, plemena itd., odnosom prema drugim ljudima koji uslovljava njegov odnos prema prirodi. »Radnik bez svojine« kao »osnovni princip« — naprotiv je tek stvorenje civilizacije i na istorijskom stepenu »kapitalističke proizvodnje«. To je jedan zakon »eksproprijacije«, a ne »aproprijacije«, bar ne apropijacije kao takve, kao što to zamišlja Cherbuliez, nego one vrste apropijacije koja proističe iz određenog, specifičnog načina proizvodnje. ||110||^[103]

||111|| Cherbuliez kaže:

»Proizvodi su prisvojeni pre no što su pretvoreni u kapital; ovo pretvaranje ne ukida njihovo prisvajanje.« (Isto, str. 54.)

No ovo ne važi samo za proizvode, nego i za rad. Sirovina itd. i sredstva za rad pripadaju kapitalistima; oni su *preobraženi* oblik njegovog novca. S druge strane, ako je on kupio jednu radnu snagu — ili dnevnu (na primer dvanaestočasovnu) upotrebu jedne radne snage — jednom sumom novca koja je, ravna proizvodu šest radnih časova, njemu pripada rad od 12 časova, on ga je *prisvojio* pre no što ga je realizovao. Samim procesom proizvodnje on se pretvara u kapital. No ovo pretvaranje je čin kasniji od njegovog prisvajanja. »Proizvodi« se pretvaraju u kapital, *materijalno*, ukoliko funkcionišu u procesu rada kao uslovi rada, uslovi za proizvodnju, predmet rada i sredstva za rad; *prema obliku*, ukoliko se ne održava samo njihova *vrednost*, nego ukoliko postaju sredstva za usisavanje *rada* i *viška rada*; ukoliko stvarno

funkcionišu kao usisači rada. ||1112| S druge strane, radna snaga *prisvojena pre* procesa pretvara se u procesu direktno u kapital time što se pretvara u uslove za rad i u višak vrednosti, time što njena realizacija u proizvodu kako postojani kapital održava, tako promenljivi naknađuje i dodaje višak vrednosti. ||1112||

[4. O akumulaciji kao proširenoj reprodukciji]

[Cherbuliez kaže:]

||1110| *Svaka akumulacija bogatstva daje sredstva za ubrzanje dalje akumulacije.* (Isto, str. 29.) ||1110||

||1110| <Ricardovo shvatanje (preuzeto od Smitha) da se svaka akumulacija svodi na izdatke za najamninu bilo bi pogrešno čak i onda kad se nijedan deo akumulacije ne bi vršio in natura, na primer kad farmer poseje više semena, kad stočar poveća broj stoke za rasplod ili tovljenje, kad mašinst poseduje deo viška vrednosti u mašinama za gradnju mašina i kad svi proizvođači koji proizvode sastavne delove nekog dela kapitala ne bi stalno proizvodili više računajući na činjenicu godišnje akumulacije, tj. na uvećanje opšte razmere proizvodnje. Osim toga, seljak može razmeniti deo svoga viška žita sa stočarom, koji ovo žito može pretvoriti u promenljivi kapital, dok je seljak [takvom razmenom] svoje žito pretvorio u postojani kapital. Proizvođač lana ||1111| prodaje deo svoga viška proizvoda prelcu, koji ga pretvara u postojani kapital; istim novcem može proizvođač lana kupiti oruđa, a proizvođač oruđa železo itd., tako da svi ovi elementi neposredno postaju postojani kapital. No apstrahujmo to. Uzmimo da fabrikant mašina hoće da pretvori dodatni kapital od 1000£ u elemente proizvodnje. U tom slučaju on će, doduše, deo toga izdati za najamninu, recimo 200£. A sa 800 kupuje on železo, ugajl itd. Uzmimo da se ovo železo, ovaj ugajl moraju tek proizvesti. Ako proizvođač železa ili uglja već ne poseduje suvišnu (akumulisanu) zalihu svojih roba, i ako isto tako ne poseduje dodatnu mašineriju, niti je može neposredno kupiti (jer bi u tom slučaju opet došlo do razmene postojanog kapitala za postojani kapital), onda proizvođač železa i proizvođač uglja mogu proizvesti dodatnu količinu železa i uglja za fabrikante mašina ako njihove stare mašine rade duže. Tada će se ove mašine brže naknaditi, no deo njihove vrednosti ušao bi u novi proizvod. Ali apstrahujmo to. Proizvođaču železa je u svakom slučaju potrebno više uglja, dakle tu mora bar deo od 800£ koji mu pripadaju biti neposredno pretvoren u postojani kapital. No i jedan i drugi, i proizvođač uglja i proizvođač železa, prodaju svoj ugajl i svoje železo, tako da je u njima sadržan neplaćeni višak rada. I ako ovaj iznosi četvrtinu, onda je od 800£ već 200£ koje se ne svode na najamninu, a da se ne govori o delu koji se svodi na rabaćenje stare mašinerije.

Višak postoji svuda u prirodnom obliku artikla koji proizvodi pojedini posebni kapital, ugali, železo itd. Ako proizvođači čiji artikli uzajamno služe kao sastavni delovi proizvodnje, ove jedan za drugi razmene, deo tog viška se neposredno pretvara u postojani kapital. A onaj deo koji se razmenjuje za proizvode proizvođača koji proizvode životna sredstva i naknađuje njihov postojani kapital, stvara potrebni promenljivi kapital. Proizvođači takvih životnih sredstava koja ne mogu više ulaziti u njihovu proizvodnju kao elementi (osim kao promenljivi kapital), dobijaju upravo ovim istim procesom dodatni postojan, posredstvom kojega drugi dobijaju dodatni promenljivi kapital.

Ukoliko je reprodukcija akumulacija, ona se razlikuje od proste reprodukcije ovim:

Prvo: Akumulirani elementi proizvodnje — kako deo koji se odnosi na promenljivi, tako i deo koji se odnosi na postojani — sastoji se iz novodatog rada; oni se ne pretvaraju u dohodak, ali proizlaze iz profita; profit ili višak rada pretvara se u sve te elemente proizvodnje, dok pri prostoj reprodukciji jedan deo proizvoda predstavlja prošli rad (tj. rad koji nije izvršen tekuće godine).

Drugo: Svakako, ako se radno vreme u izvesnim granama produži, tj. ako se ne radi dodatnim alatom ili mašinama, novi proizvod plaća delom brže rabaćenje starog [alata ili mašina], i to ubrzano trošenje starog postojanog kapitala je takođe jedan moment akumulacije.

⟨*Treće:*⟩ Zahvaljujući dodatnom novčanom kapitalu koji se stvara u procesu [proširene] reprodukcije, delom usled oslobađanja kapitala, delom usled pretvaranja jednog dela proizvoda u novac, delom usled toga što proizvođač s naplaćenim novcem prosto smanjuje tražnju [roba] drugih, na primer prodavaca luksuznih proizvoda — nema nikakve potrebe da se elementi proizvodnje sistematski naknađuju kao pri prostoj reprodukciji.

Sa suviškom novca svako može kupiti proizvode ili njima komandovati, iako proizvođač od koga ih on kupuje nije izdao svoj dohodak za proizvod prvoga niti je njime naknadio svoj kapital.⟩ ⟨Svaki put kad se dodatni kapital (promenljivi ili postojani) ne dopunjuje drugim, on se mora na jednoj strani taložiti kao novčani kapital, pa bilo to samo u obliku dugovnih potraživanja.⟩

[5. *Elementi sismondizma kod Cherbuliez-a.*
Organski sastav kapitala. Stalni i optičajni kapital]

Inače je Cherbuliez-ovo [shvatanje] čudna smesa sismondijskih i rikardovskih antagonizama.

||1112| *Sismondijski* su sledeći stavovi:

*Hipoteza *nepromenljivog odnosa* između različitih elemenata kapitala ne realizuje se ni na jednom stepenu ekonomskog napretka društva. Odnos između

njih je bitno *promenljiv*, i to iz dva razloga: a) podela rada i b) zamene ljudske snage prirodnim silama. Oba ova uzroka teže za tim da smanje *srazmer* između fonda životnih sredstava i oba druga elementa kapitala.* (Isto, str. 61/62.)

**Uvećanje proizvodnog kapitala* ne povlači za sobom u ovom stanju stvari neophodno porast fonda životnih sredstava, koji je određen da obrazuje cenu rada; ono može, bar povremeno, da bude praćeno apsolutnim smanjenjem ovog elementa kapitala i, sledstveno, *padanjem cene rada*.* (Str. 63.)

<Ovo je sismondijsko shvatanje. Dejstvo [smanjenja fonda životnih sredstava] na *visinu najamnine* je jedino gledište Cherbuliez-ovo. Ovo potpuno otpada u istraživanju koje polazi od pretpostavke da se plaća vrednost rada i da se fluktuacije *tržišne cene* rada iznad ili ispod te tačke (vrednosti) ne uzimaju u obzir.>

*Proizvođač koji u svoju industriju hoće da uvede novu podelu rada ili da koristi neku prirodnu silu, neće čekati da nagomila dovoljno kapitala da bi na ovaj način mogao zaposliti *sve* radnike koji su mu ranije bili potrebni. U slučaju podele rada on se možda zadovoljava sa pet radnika da bi proizveo ono što je ranije proizvodio sa deset radnika; u slučaju primene neke prirodne sile on će možda upotrebiti samo jednu mašinu i dva radnika. Fond životnih sredstava [koji je dotle iznosio 3000] biće, dakle, u prvom slučaju sveden na 1500, u drugom na 600. No pošto broj radnika ostaje isti, *njihova će konkurencija* oboriti cenu rada uskoro ispod njegove prvobitne stope.* (Str. 63/64.) *To je jedan od najneočekivanijih rezultata *zakona prisvajanja*. Apsolutno uvećanje bogatstva, to jest proizvoda rada, ne dovodi do srazmernog uvećanja u fondu životnih sredstava za radnika, te stoga može dovesti čak do smanjenja u fondu životnih sredstava, u udelu koji im pripada od svih vrsta proizvoda.* (Str. 64.) *Uzroci koji određuju *cenu rada** {ovde je uvek reč samo o *tržišnoj ceni* rada} jesu apsolutna količina proizvodnog kapitala i odnos između različitih elemenata kapitala, dve socijalne činjenice na koje volja radnika ne može imati nikakvog uticaja.* (Str. 64.) *Gotovo sve šanse su nepovoljne po radnika.* (Isto.)

Odnos između raznih elemenata proizvodnog kapitala je dvostruko određen.

Prvo: Organski sastav proizvodnog kapitala. Pod tim razumemo tehnološki sastav. Pri *datoj proizvodnoj snazi* rada — koja se može uzeti kao postojana, dok ne nastupi neka promena — u svakoj sferi proizvodnje određena je količina sirovine i sredstava za rad, dakle količina postojanog kapitala, prema njegovim *predmetnim elementima*, koja dolazi na određenu *količinu živog rada* (plaćenog i neplaćenog), dakle na predmetne *elemente promenljivog* kapitala.

Ako je srazmer opredmećenog rada prema živom radu koji je upotrebljen malen, onda je udeo proizvoda koji predstavlja živi rad veliki, ma kako se ovaj deo delio između kapitaliste i radnika. Ako obrnuto, obrnuto. Pri datoj stopi eksploatacije rada i višak rada je u jednom slučaju veliki, u drugom mali. Promene mogu ovde nastupiti samo usled promena u načinu proizvodnje koje menjaju tehnološki

odnos ta dva dela kapitala. Pa i u tom slučaju, ako je *veličina* kapitala različita, može apsolutna količina upotrebljenog živog rada biti ista ili čak veća za kapital koji upotrebljava više postojanog kapitala. Ali *relativno* mora biti manja. Za kapitale iste veličine ili računate na određene alikvotne delove ukupnog kapitala, na primer 100, mora biti apsolutno i relativno manja. Sve promene usled razvitka (ne smanjenja) proizvodne snage rada smanjuju deo proizvoda koji predstavlja živi rad, smanjuju promenljivi kapital. Mi možemo reći, ako posmatramo kapitale ||1113| u različitim sferama proizvodnje, da [ove promene] smanjuju *promenljivi* kapital apsolutno u sferama koje stoje na višem stepenu proizvodnje, jer je najamnina pretpostavljena kao jednaka.

Toliko što se tiče promena koje proizlaze iz promena u načinu proizvodnje.

Drugo, ako organski sastav kapitala kao i razliku između njih, koja proizlazi iz razlike njihovog organskog sastava, pretpostavimo kao date, *odnos vrednosti* može se menjati iako tehnološki sastav ostaje isti. Može da dođe: a) do promena u vrednosti postojanog kapitala; b) do promena u vrednosti promenljivog kapitala; c) do *promena u jednom i drugom*, u jednakim ili nejednakim srazmerama.

a) Ako tehnološki sastav ostane isti i dođe do promene u vrednosti postojanog kapitala, on pada ili raste. Ako pada i upotrebi se samo ista količina živog rada kao i ranije, to jest ako *razmer proizvodnje* ili *stepen proizvodnje* ostaje isti, ako se dakle upotrebi, recimo, 100 ljudi kao i ranije, predmetno se iziskuje ista količina sirovina i sredstava za rad kao i ranije. No višak rada se uvećava u odnosu prema ukupnom predujmljenom kapitalu. Profitna stopa raste. U obrnutom slučaju pada. U prvom slučaju za kapitale koji se već upotrebljavaju u onoj sferi (ne oni koji su u njoj nanovo investirani po promeni vrednosti u elementima postojanog kapitala) smanjuje se ukupna suma upotrebljenog kapitala ili deo kapitala se oslobađa, iako se proizvodnja nastavlja u istom razmeru; ili se tako oslobođeni kapital dodaje proizvodnji i deluje tada kao akumulacija kapitala. Razmer proizvodnje se uvećao i apsolutna masa viška rada se srazmerno povišala. Sa datim *načinom proizvodnje* svaka akumulacija kapitala, ma kolika bila stopa viška vrednosti, deluje na povećanje njegove ukupne mase.

Obrnuto, ako vrednost elemenata postojanog kapitala raste, mora rasti ili *razmer proizvodnje* (dakle masa predujmljenog ukupnog kapitala) da bi se upotrebila *ista količina* rada (isti promenljivi kapital — nepromenjen u svojoj vrednosti) kao ranije; i tada, iako apsolutna masa viška vrednosti i stopa viška vrednosti ostaju iste, pada srazmer prema ukupnom predujmljenom kapitalu i stoga pada profitna stopa. Ili se razmer proizvodnje i ukupna suma predujmljenog kapitala ne proširuju. U tom slučaju se na svaki način mora smanjiti promenljivi kapital.

Ako se za postojani kapital izda ista suma kao i ranije, ta ista suma predstavlja manji deo njegovih predmetnih elemenata, i pošto *tehnološki srazmer* ostaje isti, upotrebljava se manje rada. Ukupni predujm-

ljeni kapital se tad smanjuje za veličinu oslobođenog rada; ukupna vrednost predujmljenog kapitala smanjuje se, ali u tom smanjenom kapitalu srazmerno se povećava postojani kapital (po vrednosti). Višak vrednosti se apsolutno smanjio jer je upotrebljeno manje rada; i odnos preostalog viška vrednosti prema ukupnom predujmljenom kapitalu smanjio se jer je promenljivi kapital u srazmeri prema postojanom kapitalu smanjen.

S druge strane, ako se upotrebljava isti ukupni kapital kao i ranije, apsorbovaće se manja vrednost promenljivog kapitala (koji predstavlja smanjenu količinu ukupnog upotrebljenog živog rada) većom vrednošću postojanog kapitala, jer se jedan u istoj srazmeri smanjuje u kojoj se drugi povećava; stoga pada apsolutna količina viška vrednosti jer je upotrebljeno manje rada, i u isto vreme pada srazmer ovog viška vrednosti prema ukupnom predujmljenom kapitalu. Na taj način profitna stopa pada iz dva razloga: što se smanjuje masa viška rada i što se ovaj višak rada smanjuje u odnosu prema ukupnom predujmljenom kapitalu.

U prvom slučaju (pri padajućoj vrednosti elemenata postojanog kapitala) kad *profitna stopa raste* u svim uslovima, *razmer proizvodnje* se mora proširiti ako *suma profita* treba da se povećava. Pretpostavimo da kapital iznosi 600, pola postojani, pola promenljivi. Ako postojani deo padne za polovinu svoje vrednosti, promenljivi je kao i ranije 300, a postojani samo 150. Ukupno upotrebljeni kapital iznosi samo 450, a 150 se oslobađa. Ako se tih 150 opet dodaju kapitalu, onda se (od tih 150) 100 izdaje za promenljivi ||1114| kapital. Ovde se dakle *razmer proizvodnje* proširio kao i masa upotrebljenog rada ako se u proizvodnji upotrebio isti kapital kao i ranije.

U obrnutom slučaju, pri rastućoj vrednosti elemenata postojanog kapitala, kad *profitna stopa* u svim uslovima pada, ako *suma profita* ne treba da se *smanji* i *masa* upotrebljenog rada (dakle višak vrednosti) ostane *ista*, *razmer proizvodnje*, dakle predujmljeni kapital, mora se povećati. Ako se ne poveća, ako se predujmi raniji ili manji od ranijeg kapitala, onda pada ne samo profitna stopa već i profitna masa.

U oba slučaja stopa viška vrednosti ostaje nepromenjena; naprotiv, menja se pri promeni u *tehnološkom* sastavu kapitala: povećava se ako postojani kapital raste (jer je tada rad proizvodniji), smanjuje se ako pada (jer je tada rad manje proizvodan).

b) Ako nastupi promena u vrednosti promenljivog kapitala, nezavisno od *organskog* sastava, to je moguće samo zato što su životna sredstva, koja se ne proizvode u toj sferi proizvodnje, koja ulaze u nju kao roba spolja, u ceni pala ili se povećala.

Ako padne *vrednost promenljivog* kapitala, on će predstavljati i dalje istu količinu živog rada. Samo što ta ista količina manje staje. Ako, dakle, *razmer proizvodnje* ostaje isti (pošto je vrednost postojanog kapitala nepromenjena), smanjuje se deo ukupnog kapitala koji je predujmljen za kupovinu rada. Da bi se platio isti broj radnika, treba

izdati manje kapitala. Dakle, pri *nepromenjenom razmeru proizvodnje* smanjuje se ovde suma izdatog kapitala. Profitna stopa raste, i to iz dva razloga. *Višak vrednosti se povećao*; odnos živog rada prema opredmećenom ostao je isti, ali se veći deo viška vrednosti odnosi na manji ukupni kapital. Ako se naprotiv doda oslobođeni deo, onda je to ravno *akumulaciji*.

Raste li *vrednost promenljivog kapitala*, onda, da bi se upotrebila ista masa radnika kao i ranije, treba izdati i više ukupnog kapitala; jer je vrednost postojanog kapitala ostala ista, a vrednost promenljivog se povećala. Masa rada ostaje ista, ali manji deo je višak rada, i taj manji deo odnosi se prema većem kapitalu. Ovo je slučaj ako *razmer proizvodnje ostaje isti*, dok se vrednost ukupnog kapitala povećala. Ako se ova vrednost ne poveća, mora se smanjiti *razmer proizvodnje*. Masa rada se smanjuje, i od te smanjene mase je manji deo viška rada, koji se takođe smanjuje u odnosu prema ukupnom predujmljenom kapitalu.

Organske promene i usled promena vrednosti nastale [promene] mogu u određenim okolnostima imati isti efekt na profitnu stopu. No one se razlikuju ovim: ako ove poslednje nisu samo posledica fluktuacije tržišnih cena, dakle ako su prolazne, onda moraju uvek biti posledica organske promene u sferama koje isporučuju elemente postojanog ili promenljivog kapitala.

[c)] U *slučaj 3* nećemo se ovde upuštati.

Pri jednako velikim kapitalima u *različnim sferama proizvodnje* — ili jednakim količinama ukupnog kapitala, na primer po 100 — *organski sastav* može biti *isti*, ali *odnos vrednosti* elementarnih sastavnih delova, postojanog i promenljivog kapitala, može biti *različit*, već prema različitoj vrednosti upotrebljene mase sredstava i sirovina. Na primer, bakar umesto železa, železo umesto olova, vuna umesto pamuka itd.

S druge strane, ako je *odnos vrednosti* isti, može li organski sastav biti različit? Pri jednakom organskom sastavu, relativne mase koje se pro 100 vezuju u postojani kapital i živi rad iste su. Kvantitativni odnosi su *isti*. Mogućno je da je vrednost postojanog kapitala ista iako su relativno pokrenute masa rada različite. Ako je mašinerija ili sirovina poskupela (ili obrnuto), može, na primer, biti potrebno manje rada; ali onda je i vrednost promenljivog kapitala relativno manja ili obrnuto.

||1115| Uzmimo A i B. p' i pr' neka budu sastavni delovi A (po vrednosti), a p i pr sastavni delovi B (po vrednosti). Ako je sad $p' : pr' = p : pr$, onda je $p'pr = pr'p$. Dakle i $\frac{p'}{p} = \frac{pr'}{pr}$.

Pošto su *odnosi vrednosti* jednaki, mogućno je samo sledeće. Ako se u drugoj sferi *proizvede više viška rada* (na primer, noćni rad u poljoprivredi je nemoguć, isto tako pojedini radnik može doduše preterati s radom, ali ukupna količina rada koja se može upotrebiti pri datoj veličini zemljišta itd. ograničena je predmetom koji treba pro-

izvesti (žitom), dok pri datoj veličini fabrike, masa fabrikacije zavisi od broja radnih časova (prema δύναμη¹) — to jest, leži u različitosti načina proizvodnje, što se u jednoj sferi može primeniti više viška rada na datom stepenu proizvodnje nego u drugoj), odnos vrednosti postojanog i promenljivog kapitala može da bude isti, pa ipak masa rada relativno upotrebljena prema ukupnom kapitalu može biti različita. Ili pretpostavi da je materijal skuplji, a rad (koji pripada višoj vrsti) [skuplji je] u istoj srazmeri. U tom slučaju [kapitalista] A upotrebljava 5 radnika kad B upotrebljava 25, i oni staju 100£ kao i ovih 25, jer je njihov rad skuplji (dakle i njihov višak rada ima veću vrednost). U isti mah onih 5 prerade sirovine y od 100 funti, = 500, a radnici B sirovinu x od 1000 funti, = 500, jer je materijal skuplji a proizvodna snaga rada kod A manje razvijena. Ovde je odnos vrednosti 100£ pr prema 500 p u oba slučaja, ali je organski sastav različit.

Odnos vrednosti je isti: Vrednost postojanog kapitala u A jednaka je onoj u B, i srazmerno A izdaje toliko kapitala za najamninu kao i B. Ali je masa njegovih proizvoda manja. On upotrebljava doduše apsolutno istu masu rada kao i B, ali relativno više, jer je njegov postojani kapital skuplji. On prerađuje manje sirovina itd. za isto vreme, ali ta manja količina staje onoliko koliko veća B-a. U tom slučaju je odnos vrednosti isti; organski sastav različit. U drugom slučaju, pri istom odnosu vrednosti, ovo je moguće samo u slučaju različitog viška rada ili različitih vrednosti različitih radova.

Organski sastav može se ovako shvatiti: Različiti odnos u kome je izdatak postojanog kapitala potreban u različitim sferama proizvodnje da bi se apsorbovala ista masa rada. Povezanost iste mase rada sa predmetom rada iziskuje ili više sirovine i mašinerije u jednom slučaju nego u drugom ili samo jedno od dvoga.

⟨Pri veoma različitim srazmerama stalnog i optičajnog kapitala može odnos postojanog i promenljivog kapitala biti isti, otuda i višak vrednosti isti, iako godišnje proizvedene vrednosti moraju biti različite. Uzmimo da u industriji uglja, gde se ne upotrebljava nikakva sirovina (ne uzimajući u obzir pomoćne materije), stalni kapital iznosi polovinu celokupnog kapitala, promenljivi drugu polovinu. Uzmimo da je u krojačkoj struci stalni kapital ravan nuli (ne uzimajući u obzir pomoćne materije, kao i ranije), ali sirovina iznosi polovinu, promenljivi kapital takođe polovinu. Na taj način će oba (pri jednakoj eksploataciji rada), pošto upotrebljavaju istu masu rada relativno prema kapitalu, pro 100, realizovati isti višak vrednosti. Ali uzmimo da se stalni kapital u proizvodnji uglja obrne jednom za 10 godina, dok nema razlike u obrtu optičajnog kapitala u oba slučaja. Vrednost koju je proizveo krojač krajem godine (uzećemo da se promenljivi kapital u oba slučaja obrne jednom) iznosi 150 kad višak vrednosti iznosi 50. Naprotiv, vrednost koju su proizveli proizvođači uglja krajem prve godine iznosi 105

¹ mogućnosti

(naime 5 za stalni kapital, 50 za promenljivi, 50 za višak rada). Ukupna vrednost njegovog proizvoda plus stalni kapital ravna je 150, naime proizvod je ravan 105 plus 45 za preostali stalni kapital, kao i kod krojača. Proizvodnja različitih veličina vrednosti ne isključuje dakle proizvodnju *istog* viška vrednosti.

Druge godine stalni kapital proizvođača uglja iznosio bi 45, promenljivi 50, višak vrednosti 50. Dakle, predumjleni kapital iznosi 95, a profit 50. Profitna stopa bi se *podigla* zato što se vrednost stalnog [1116] kapitala smanjila usled rabaćenja jedne desetine u prvoj godini. Nema dakle nikakve sumnje da u svima kapitalijama gde je upotrebljeno mnogo stalnog kapitala — pri nepromenjenom razmeru proizvodnje — profitna stopa se mora *podići* u meri u kojoj godišnje pada vrednost mašine stalnog kapitala usled već naknadnog rabaćenja. Ako proizvođač uglja tokom 10 godina neprekidno prodaje po istoj ceni, u drugoj on mora realizovati višu profitnu stopu nego u prvoj itd. Ili bi se moralo pretpostaviti da su radovi opravke itd. u istoj srazmeri s rabaćenjem, tako da ukupna suma godišnje predumjlenog dela pod rubrikom stalnog kapitala ostane ista. Ovaj ekstraprofit može se i izravnati tako što će za to vreme — apstrahujući rabaćenje — pasti vrednost stalnog kapitala, jer valja konkurisati s boljom, naknadno pronađenom novom mašinerijom. No, s druge strane, ova rastuća profitna stopa, koja naravno nastaje iz rabaćenja, opadajuće vrednosti stalnog kapitala, dopušta konkurenciju s boljom novom mašinerijom pri kojoj treba još računati celu vrednost. Najzad, proizvođač uglja prodaje [krajem druge godine] jeftinije, dakle računa: 50 prema 100 čini 50 procenata profita; 50 procenata prema 95 čini $47\frac{1}{2}$; kad bi on prodao istu masu proizvoda [ne za 105, već] za $102\frac{1}{2}$, on bi prodao jeftinije od onoga čija se mašinerija, na primer, nalazi tek u prvoj godini rada. Velike investicije stalnog kapitala pretpostavljaju posedovanje krupnih kapitala. I pošto ovi krupni posednici kapitala dominiraju tržištem, čini se da oni samo iz navedenog razloga rade s viškom profita (rentom). Ova renta proizlazi u poljoprivredi odatle što se radi na relativno plodnijem tlu, ali ovde se radi sa relativno jeftinijom mašinerijom.)

⟨Masa priča koje se pripisuju odnosu stalnog i opticajnog kapitala pripadaju razlici između promenljivog i postojanog kapitala. Prvo, odnosi između postojanog i promenljivog kapitala mogu biti isti iako su odnosi između stalnog i opticajnog različiti. Drugo, pri postojanom i promenljivom [kapitalu] radi se o prvobitnoj podeli kapitala između živog i *opredmećenog* rada, *ne* o modifikaciji ovog odnosa usled prometnog procesa ili usled uticaja ovog poslednjeg na reprodukciju.

Pre svega je jasno da razlika između stalnog i opticajnog kapitala može samo utoliko uticati na višak vrednosti (apstrahujući razlike u masi upotrebljenog živog rada koje se tiču odnosa između promenljivog i postojanog kapitala), ukoliko utiče na *obrt* ukupnog kapitala. Dakle, treba istražiti kako deluje *obrt* na višak vrednosti. Očigledno dve okol-

nosti su tačno s time povezane: 1. višak vrednosti ne može se tako brzo (tako često) akumulirati, ponovo pretvoriti u kapital; 2. *predumljeni kapital* mora rasti da bi održavao u toku istu masu radnika kao [i] zbog dužih predumjova koje kapitalista mora sam sebi činiti [za] svoje vlastite troškove potrošnje. Ove okolnosti su važne kod *profita*. No ovdje valja najpre videti kako one deluju na višak vrednosti. A ove dve okolnosti treba uvek razlikovati.)

⟨Sve što uvećava *predumjove*, a da srazmerno ne uveća i višak vrednosti, smanjuje profitnu stopu čak i kad višak vrednosti ostane nepromenjen; sve što profitnu stopu smanjuje, obrnuto. Ukoliko, dakle, veliki stalni kapital u odnosu prema optičajnom kapitalu — ili različiti obrt kapitala — utiče na veličinu predumjova, on utiče na profitnu stopu, čak i kad uopšte ne utiče na višak vrednosti.⟩

⟨Profitna stopa nije prosto stopa viška vrednosti izračunata na predumljeni kapital. Nego masa viška vrednosti realizovana u jednom datom periodu, to jest u jednom određenom razdoblju. Ukoliko, dakle, razlika između stalnog i optičajnog kapitala utiče na masu viška vrednosti koju jedan određeni kapital realizuje u datom periodu, ona utiče na profitnu stopu. Dvostruki moment igra ulogu: razlika u veličini *predumjova* (relativno prema realizovanom višku vrednosti) i, drugo, razlika u *dužini vremena* za koje se ovi predumjovi moraju učiniti pre no što se vrate sa viškom.⟩

||1117| ⟨Na vreme reprodukcije ili zapravo broj reprodukcija u jednom određenom razdoblju bitno utiču dve okolnosti:

1. *Produženo zadržavanje proizvoda u stvarnoj sferi proizvodnje.*

Prvo, moguće je da neki proizvod za svoje proizvođenje iziskuje duže vremena nego neki drugi, bilo veći deo godine ili celu godinu ili više od godine dana. (Ovo poslednje, na primer, pri građenju, u stočarstvu i u proizvodnji nekih luksusnih predmeta.) U tom slučaju on apsorbuje, već prema sastavu proizvodnog kapitala, prema podeli na postojani i promenljivi, neprekidno rad, često mnogo rada (kao pri luksusnim proizvodima, građevinama) u odnosu prema postojanom kapitalu. Dakle, srazmerno trajanju njegove proizvodnje, ali i ravnomernom trajanju procesa rada, neprekidno apsorbovanje rada i viška rada. Na primer kod stoke ili građevina, uzmimo na primer poslednje, koje iziskuju više od godine dana. Proizvod može cirkulisati, to jest biti prodat, bačen na tržište, tek kad je gotov. Višak rada prve godine objektiviran je s drugim radom u nedovršenom proizvodu prve godine. On nije ni manji ni veći nego u drugim industrijskim granama gde vlada isti odnos između postojanog i promenljivog kapitala. Ali vrednost proizvoda ne može se *realizovati*, to jest u tom smislu da se ne može pretvoriti u novac, dakle ni višak vrednosti. Ovaj poslednji se stoga ne može akumulirati kao kapital, niti upotrebiti za potrošnju. Predumljeni kapital kao i višak vrednosti služe tako reći kao podloga dalje proizvodnje. Oni su njen preduslov i ulaze u izvesnom smislu kao polufabrikat, na jedan ili drugi način kao sirovina u proizvodnju druge godine.

Uzmimo da kapital iznosi 500, rad 100, višak vrednosti 50, tako da je kapital predumljen proizvodnji = 550 plus 500 predumljenih druge godine. Višak vrednosti opet iznosi 50. Tako je vrednost proizvoda 1100£. Od toga 100 višak vrednosti. U ovom slučaju je višak vrednosti isti kao da je kapital bio reprodukovan u prvoj godini a u drugoj opet investirano 500£. Promenljivi kapital iznosi uvek 100, a višak vrednosti uvek 50. Ali *profitna stopa* je različita. Ona u prvoj godini iznosi $\frac{50}{500}$ ili 10%. No u drugoj godini je predumljeno $550 + 500 = 1050$, a od toga je desetina = 105. Ako se dakle računa ista stopa profita, onda je vrednost proizvoda: 1. godine 550, 2. godine $550 + 500 + 55 + 50 = 1155$. Vrednost proizvoda krajem druge godine = 1155. Inače bi iznosila samo 1100. Profit je ovde veći od proizvedenog viška vrednosti, jer ovaj iznosi samo 100. Računaju li se troškovi potrošnje kapitaliste, koje je on morao sebi predumiti tokom dve godine, investirani kapital je još veći u srazmeri prema višku vrednosti. Doduše, zato je i ceo višak vrednosti prve godine pretvoren u kapital druge godine. Zatim je za najamninu izdati kapital veći, jer onih 100 nisu reprodukovani krajem prve godine, dok se druge godine moralo predumiti 200 za isti rad, za šta je inače dovoljno 100, koji su se reprodukovali prve godine.

Drugo. Pošto je proces rada okončan, proizvod mora još ostati u sferi proizvodnje da bi prošao prirodne procese, koji ne iziskuju nikakav ili relativno samo sasvim neznatan rad, kao vino u podrumu. Tek po isteku ovog roka se kapital može reprodukovati. Ma kakav bio inače odnos između promenljivog i postojanog kapitala, očigledno je ovde isto kao da je izdato više postojanog a manje promenljivog kapitala. Višak rada, kao i rada uopšte koji se primenjuje tokom određenog perioda, manji je. Ako je *profitna stopa* ista, to se ima zahvaliti izravanjanju, a ne višku vrednosti koji je stvoren u ovoj sferi. Više kapitala mora se ranije predumiti da bi se održao proces reprodukcije — kontinuitet proizvodnje. A iz ovog razloga, opet, pada *odnos* viška vrednosti prema predumljenom kapitalu.

Treće. *Prekidi u procesu rada* dok se proizvod nalazi u procesu proizvodnje, kao u poljoprivredi, u procesima kao što je štavljenje itd. kad hemijski procesi čine interval pre no što proizvod može da pređe iz jedne faze u narednu višu fazu. Ako se u takvim slučajevima usled hemijskih pronalazaka interval skрати, onda se povećava proizvodnost rada, [poveća se] višak vrednosti a opredmećeni rad predumljuje procesu za kraće vreme. U svima ovim slučajevima višak vrednosti je manji, a predumljeni kapital veći.

2. To isto se zbiva kad obrti optičajnog kapitala zbog udaljenosti tržišta traju duže od prosečnog. I ovde je predumjam kapitala veći, višak vrednosti manji i [manji] njegov *odnos* prema predumljenom kapitalu. <U poslednjem slučaju je duže fiksiran u sferi prometa, u drugom slučaju u sferi proizvodnje.>

||1118| <Pretpostavimo da je u nekoj grani transportne industrije predujmljeni kapital = 1000, stalni kapital = 500, koji se istroši za 5 godina. Promenljivi kapital = 500, koji se obrće četiri puta u godini. Zatim godišnja vrednost proizvoda = 100 + 2000 + 100 kad je [godišnja] stopa viška vrednosti 20%. Ukupno 2200. S druge strane, u jednoj grani krojačke struke postojani optičajni kapital je = 500 (stalni = 0), a promenljivi = 500, višak vrednosti = 100. Obrne se četiri puta u godini dana. Tada je vrednost proizvoda (godišnje) = 4 (500 + 500) + 100 = 4100. Višak vrednosti u oba slučaja je isti. Poslednji kapital obrne se četiri puta u godini dana ili jednom za četvrt godine. Od drugog se obrne 600 u godini [od čega 500 četiri puta], dakle za četvrt godine $500 + \frac{100}{4} = 525$. Dakle, 175 za mesec dana, 350 za dva meseca i 1400 za osam meseci. Celokupnom kapitalu potrebno je, da bi se obrnuo, $5\frac{5}{7}$ meseca. Za godinu dana obrne se samo $2\frac{1}{10}$ od toga.

Ali, reći će se, prvi kapital, da bi ostvario profit od 10%, dodaje na vrednost od 1000 za četvrt godine manje nego drugi kapital. No ovde nije reč o dodavanju. Jedan ostvaruje više vrednosti na svoj utrošeni kapital, ali ne na svoj primenjeni. Ovde proizlazi razlika iz viška vrednosti, a ne iz dodavanja profita. Razlika je ovde u vrednosti, a ne u višku vrednosti. Jedan i drugi obrnu godišnje promenljivi kapital od 500 četiri puta. Oni ostvaruju višak vrednosti za godinu dana 100, godišnju stopu viška vrednosti 20 odsto. Ali za četvrt godine 25, dakle više postotaka? 25 na 500 svakog četvrtgodišta iznosi 5%, dakle 20% za godinu dana.

Prvi [kapitalista] obrne jednom za godinu dana polovinu svoga kapitala, a od njegove druge polovine samo petinu za godinu dana. Polovina od četiri puta je *dva puta*. On dakle obrne svoj kapital za godinu dana $2\frac{1}{10}$ puta. Drugi obrne četiri puta. Ali to apsolutno ništa ne menja na višku vrednosti. Ako poslednji nastavi proces reprodukcije neprekidno, on mora stalno 500 pretvarati u sirovinu itd. i uvek ima samo 500 za rad, dok drugi ima isto tako 500 za rad, a drugih 500 jednom za uvek (to jest za pet godina) poseduje u obliku u koji on ne mora da ga ponovno pretvara. No to važi samo onda kad je i pored razlike u stalnom i optičajnom kapitalu odnos promenljivog i postojanog [u oba kapitala] isti.

Ako se kod obojke jedna polovina sastoji iz postojanog a druga polovina iz promenljivog, [kod jednog] može se samo polovina sastojati iz stalnog ako je optičajni postojani kapital ravan nuli, a [kod drugog] polovina se može sastojati iz optičajnog postojanog ako je stalni kapital ravan nuli. Iako sad optičajni postojani kapital može da bude ravan nuli, kao u ekstraktivnoj industriji i saobraćaju, gde pomoćni materijal sačinjava optičajni postojani kapital umesto sirovine, stalni kapital (osim kod bankara itd.) nije nikad ravan nuli. Međutim, to ostaje isto ako postojani kapital u oba slučaja stoji u istom odnosu prema promenljivom, iako u jednom slučaju sadrži manje, u drugom više stalnoga

manje optičajnog postojanog kapitala; u drugom slučaju obrnuto. Ovde je razlika samo u vremenu reprodukcije jedne polovine kapitala, i vremenu reprodukcije ukupnog kapitala. Jedan mora za pet godina predujmiti 500£ pre no što se vrata, drugi za četvrt godine ili za godinu dana. Mogućnost disponiranja kapitalom je različita. Predujam nije različit, ali je različito vreme za koje je predujmljen. Ova razlika se nas ovde ne tiče. Ako se razmatra ceo predujmljeni kapital, višak vrednosti i profit su ovde jednaki: 100£ prve godine na predujmljenih 1000. Druge godine je viša profitna stopa pre na strani stalnog, jer je promenljivi kapital ostao nepromenjen, vrednost stalnog se smanjila. On predujmljuje u drugoj godini samo 400 stalnog i 500 promenljivog i ostvaruje i sada kao i ranije 100. Ali 100 na 900 iznosi $11\frac{1}{9}$ odsto, dok drugi, ako nastavi da reprodukuje, predujmljuje i sada kao ranije 1000 i ostvaruje 100, što znači 10 odsto.

Drukčije je, naravno, kad sa stalnim kapitalom uopšte raste postojeći kapital nasuprot promenljivom ili se uopšte mora predujmiti više kapitala da bi se stavila u pokret ista količina rada. U gornjem slučaju se ne pita sa kakvom učestalošću se vraća ukupni kapital ili koliki je predujam, nego sa kakvom učestalošću se vraća deo koji je dovoljan da bi se stavila u pokret ista masa proizvodnog rada kao i u drugom slučaju da bi se obnovio proces proizvodnje. Međutim, ako u gornjem slučaju stalni kapital [ne bi iznosio 500, nego] 1000, optičajni [bi sada kao i ranije] iznosio samo 500, onda se stvar menja. No to ne bi došlo otuda što je kapital stalan. Jer, ako bi optičajni postojeći u drugom slučaju (zbog skupoće materijala na primer) stajao 1000 [umesto 500], onda bi bilo kao i pre toga. Pošto je u prvim slučajevima [oba primera] što je veći stalni kapital utoliko veća relativna veličina predujmljenog kapitala uopšte relativno prema promenljivom, to se brka. Inače cela stvar o obrtu je zapravo prvobitno uzeta od trgovinskog kapitala gde je obrt uslovljen drugim zakonima: gde je, kao što sam pokazao⁽¹⁰⁴⁾, u stvari profitna stopa određena prosečnim brojem obrta, apstrahujući sastav toga kapitala, koji se uostalom sastoji uglavnom iz optičajnog. Jer, kod trgovinskog kapitala njego se profit određuje opštom profitnom stopom.)

||1119| <Stvar je u ovome. Stalni kapital neka iznosi x . Ako se on obrne samo jednom za 15 godina, onda za godinu dana $\frac{1}{15}$, ali treba i naknaditi samo $\frac{1}{15}$. Ništa ne bi pomoglo ako bi bio naknađen 15 puta godišnje. On bi i sada kao i ranije zauzimao istu masu. Proizvod bi time bio samo skuplji. Istina, mogućnost raspolaganja je manja, a rizik deprecijacije veći nego kad je ista masa kapitala predujmljena u optičajnom obliku. Ali to ništa ne menja na *suvišku*, iako on ulazi u proračun *profitne stope* među gospodom kapitalistima, pošto se u proračun uračunava i rabaćenje toga rizika.

No što se tiče drugog dela kapitala, pretpostavimo da optičajni deo postojanog (sirovine i pomoćni materijal) iznosi 25 000 za godinu dana, a najamnina 5000. Tada bi se moralo, ako se on vrati samo jednom

godišnje, predujmiti 30 000£ za godinu dana, a ako je višak vrednosti = 100 odsto, = 5000, onda je profit krajem godine = 5000 na 30 000, jednako $16\frac{2}{3}$ odsto.

Naprotiv, [ako se vraća] svake petine godine, onda je potreban predujam kapitala samo od 5000 za postojani opticajni kapital, a 1000 za najamninu. Profit 1000, a za pet petina godine 5000. No ovaj višak vrednosti je ostvaren na kapital od 6000 pošto nikada više nije bilo predujmljeno. Profit je dakle bio 5000 na 6000 ili pet šestina, 5 puta onoliko, = $83\frac{1}{3}$ odsto. (Apstrahujući stalni kapital.) Dakle, veoma znatna razlika u profitnoj [stopi], jer se u stvari kupuje rad za 5000 s kapitalom od 1000 i sirovina itd. za 25 000 s kapitalom od 5000. Kad bi kapitali bili jednaki pri ovoj različitoj stopi obrta, u prvom slučaju bi se moglo predujmiti samo 6000. Ili mesečno samo 500, od čega pet šestina za postojani kapital a jedna šestina za promenljivi kapital. Ova jedna šestina iznosi $83\frac{1}{3}$, od čega 100 odsto višak vrednosti $83\frac{1}{3}$, i to za godinu dana čini $(83 + \frac{1}{3}) 12 = \frac{12}{3}$ (ili 4) + 996 = 1000. Ali 1000 na 6000 je jednako $16\frac{2}{3}$ odsto.)

[6. *Cherbuliez-ov pokušaj povezivanja Ricardovih i Sismondijevih koncepcija koje se među sobom isključuju*]

Vratimo se Cherbuliez-u:

U Sismondijevom duhu je i sledeće izlaganje:

•Ekonomski napredak društva, ukoliko je karakterisan apsolutnim porastom proizvodnog kapitala i *promenom odnosa* između različnih elemenata toga kapitala, pruža radnicima neka preimućstva: 1. Veća proizvodnost rada, naročito usled primene mašinerije, dovodi do tako naglog porasta proizvodnog kapitala da i pored nastale promene u odnosu *fonda životnih sredstava* prema ostalim elementima kapitala, ovaj element ipak dobija apsolutni prirast, koji dopušta upotrebu ne samo istog broja radnika kao i ranije nego i zapošljavanje još dodatnog broja radnika, tako da se rezultat napretka, *odbiču neke prolazne prekiđe*, za radnike svodi na povećanje proizvodnog kapitala i tražnje rada. 2. Veća proizvodnost kapitala teži [zatim] da znatno smanji vrednost mnogih proizvoda, da ih, dakle, učini *pristupačnim radniku*, čija se potrošnja ovim povećava.* (Isto, str. 65.)

Naprotiv:

1. •Ma koliko kratkotrajno, ma koliko parcijalno bilo povremeno smanjenje fonda životnih sredstava koji sačinjava cenu rada, ono ipak proizvodi kobne posledice. 2. Okolnosti koje određuju ekonomski napredak jednog društva većinom su slučajne, nezavisne od volje kapitalista koji proizvode. Posledica ovih uzroka nije stalna itd.* (Str. 66.) 3. •Ono što radnikov položaj čini srećnim ili nesrećnim nije toliko njegova *apsolutna* potrošnja, koliko njegova *relativna* potrošnja. Radniku ništa ne znači to što on može da pribavi nekoliko proiz-

voda koji su mu ranije bili nepristupačni, ako se broj proizvoda koji su mu nepristupačni povećao u još većoj proporciji, ako se distanca koja ga deli od kapitaliste samo povećala, ako se njegov socijalni položaj snizio i postao gori. Izuzevši potrošnju striktno potrebnu za održavanje snaga, vrednost naših užitaka je bitno relativna.» (Str. 67.)

«Zaboravlja se da je najamni radnik čovek koji misli, obdaren istim sposobnostima, koga pokreću iste pobude, koji je sposoban za ista osećanja kao i kapitalista koji radi.» (Str. 67.)

||1120| «Ma kakva preimućstva pribavio najamnim radnicima nagli porast socijalnog bogatstva, uzrok njihove bede on ne leži . . . Njima je oteto svako pravo na kapital, dakle obavezni su da prodaju svoj rad i da se odreknju svih zahteva na proizvode toga rada.» (Str. 68.) «To je osnovna greška zakona prisvajanja . . . Zlo leži u toj apsolutnoj nestašici veze između najamnog rada i kapitala koji pokreće njegova marljivost.» (Str. 69.)

Ova poslednja fraza sa *vezom* je čisto sismondijevska i ujedno besmislena.

O *normalnom čoveku* [koji je] identičan s *kapitalistom* itd. vidi ibidem str. 74 - 76.

O *koncentraciji kapitala* i odstranjenju sitnih kapitalista. (Str. 85 - 88.)

«Ako u sadašnjem stanju stvarni profit dolazi od uštede kapitalista, on bi isto tako mogao da dođe i od uštede najamnih radnika.» (Isto, str. 89.)

Cherbuliez deli [s druge strane]

1. Millovo shvatanje da bi trebalo sve poreze udariti na zemljišnu rentu⁽¹⁰⁵⁾ (str. 128), ali pošto je nemoguće udariti porez na taj način da on zbilja bude ubran od rente i samo ovu pogodi, pošto je teško profit razlikovati od rente, a nemoguće kad je vlasnik i sam poljoprivrednik, zato

2. *Cherbuliez* prelazi na pravu Ricardovu konsekvenciju:

«Zašto se ne čini korak dalje i ne ukine privatna svojina na zemlju?» (Str. 129.) «Zemljoposednici su dangube, koji se izdržavaju na račun zajednice bez ikakve koristi za industriju ili za opšte blagostanje društva.» (Str. 129.) «Zemlju čine proizvodnom kapitali primenjeni na poljoprivredu. Zemljoposednik ništa ne doprinosi tome. On je samo zato tu da strpa u džep rentu, koja ne čini deo profita njegovih kapitala, te niti je proizvod rada niti proizvodnih snaga tla, već dejstvo cene do koje konkurencija potrošača tera proizvode poljoprivrede itd.» (Str. 129.) «Pošto ukidanje privatne svojine na zemlju ne bi ništa izmenilo na uzrocima koji stvaraju rentu, ona bi i dalje postojala; ali bi je primala država, kojoj bi pripadala sva zemlja i koja bi njenu ziratnu površinu izdala pod zakup privatnicima koji bi imali dovoljno kapitala da je eksploatišu.» (Str. 130.)

Ona bi došla na mesto svih državnih prihoda.

«Najzad bi industrija, emancipovana, oslobođena svih okova, dobila nečuvan polet.» (Str. 130.)

No kako se ova rikardovska konsekvencija slaže sa sismondijском pustom željom da kapital i kapitalističku proizvodnju »veže«? Kako se to [slaže] sa kukanjem:

«Kapital će najzad postati gospodar sveta ako ne nastane preokret koji će zadržati tok koji je uzeo razvitak našeg društva pod vladavinom zakona apropijacije.» (Str. 152.) «Svuda će kapital izbrisati stare socijalne razlike, da bi na njihovo mesto stavio prostu klasifikaciju ljudi u bogate i siromašne, u bogate koji uživaju i vladaju, i siromašne koji rade i slušaju.» (Str. 153.) «Opšte prisvajanje *proizvodnih dobara i proizvoda* u svima vremenima je mnogobrojnu klasu proletarijata svelo na stanje potčinjenosti i političke nesposobnosti; ali ovo prisvajanje bilo je nekad povezano sa sistemom zakona koji su ograničavali, koji su sputavali *razvitak industrije i akumulacije kapitala*, ||1121| koji su porastu klase onih koji su isključeni iz nasledstva stavili granice, njenu građansku slobodu sabili u uske okvire i tako na različite načine učinili ovu klasu neškodljivom. Danas je kapital raskinuo deo ovih okova. Sprema se da ih sve raskine.» (Str. 155/156.)

«Demoralizacija proletera je druga posledica podele bogatstava.»⁽¹⁰⁸⁾ (Str. 156.)

[GLAVA DVADESET ČETVRTA]

Richard Jones

[1. *An Essay on the Distribution of Wealth...**Smisao za istorijsku razliku načina proizvodnje.**Jonesova superiornost nad Ricardom u pojedinim pitanjima teorije rente]**Rev. R. Jones, An Essay on the Distribution of Wealth, and on the Sources of Taxation, Lond. 1831, part. I: Rent.*

Već ovaj prvi spis o renti odlikuje se onim što nedostaje svim engleskim ekonomistima posle Jamesa Steuarta, smislom za istorijsku razliku načina proizvodnje. (Ovakvom pravilnom razlikovanju istorijskih oblika opšte uzet ne protivreče veoma znatne arheološke, filološke i istorijske greške, koje su Jonesu bile dokazane. Vidi, na primer, »*Edinburgh Review*«, vol. LIV, art. IV.⁽¹⁰⁷¹⁾.)

On je kod novijih ekonomista posle Ricarda našao rentu određenu kao *superprofit*, određenje koje pretpostavlja da je zakupac kapitalista (ili da zemlju eksploatiše kapitalista poljoprivrednik), koji za ovu posebnu primenu kapitala očekuje prosečni profit, i da je sama poljoprivreda podređena kapitalističkom načinu proizvodnje. Ukratko, zemljišna svojina se ovde shvata samo u preobraženom obliku koji joj je dao kapital kao vladajući odnos proizvodnje društva, u njenom modernom buržoaskom obliku. Jones nipošto ne deli ovu iluziju da je kapital postojao od početka sveta.

Njegovo shvatanje o poreklu rente uopšte sažeto je u sledećim rečenicama:

»Poreklo rente je u sposobnosti zemlje da čak i najprimitivnijem radu ljudi daje više nego što je potrebno za izdržavanje obrađivača i na taj način ga osposobljava da plati tribut.« (Str. 4.)

Renta, dakle, ima svoje poreklo u *zauzimanju zemlje* u vremenu kad je masa stanovništva prinuđena da je po svaku cenu obrađuje ili da gladuje, i kad je oskudni kapital tih ljudi u spravama, semenu itd., pošto je sasvim nedovoljan da im pruži izdržavanje u nekoj drugoj grani osim poljoprivrede, s njima prikovan za zemlju usled preke nužde.« (Str. 11.)

Jones prati rentu kroz sve promene od njenog najprimitivnijeg vida kao kmetskog rada do moderne (zakupačke) farmerske rente. On svuda nalazi da određenom obliku rada i njegovim uslovima odgovara određeni oblik rente, to jest zemljišne svojine. Tako on po redu razmatra radnu rentu ili rentu kmetova, prelazak od radne rente na produktnu rentu, napoličku rentu, rentu indijskih rajata^[108] itd. — razvitak koji se nas ovde u detaljima ne tiče. U svima ranijim oblicima pojavljuje se zemljovlasnik, ne kapitalista, kao neposredni prisvajac tuđeg *viška rada*. Renta (kako se ona usled *reminiscencije* shvata kod fiziokrata) pojavljuje se istorijski (tako i u najvećem razmeru kod azijskih naroda) kao opšti oblik *viška rada*, rada koji se obavlja bez naknade. Ovde nije kao kod kapitaliste prisvajanje ovog viška rada posredovano razmenom, nego je njegova baza nasilna vladavina jednog dela društva nad drugim. (Otuda i direktno ropstvo, kmetstvo ili odnos političke zavisnosti.)

Kako mi ovde treba da posmatramo zemljišnu svojinu samo ukoliko njeno shvatanje uslovljava shvatanje kapitala, preći ćemo preko Jonesovog izlaganja odmah na rezultat kojim se razlikuje od svih svojih prethodnika.

Pre toga još samo nekoliko uzgrednih napomena.

Kod *kuluka* — i oblika kmetstva (odnosno ropstva) koji mu više ili manje odgovaraju — [1122] Jones *nesvesno* ističe dva oblika na koja se svodi sav višak vrednosti (višak rada). Uopšte je karakteristično da pravi kuluk u *najbrutalnijem obliku najjasnije pokazuje ono što je suštinsko u najamnom radu*.

«Renta se» (kod kuluka) «može povećati bilo samo tako što se rad kulučara upotrebi veštije i efikasnije» (relativni višak rada), «no pri čemu kao prepreka istupa nesposobnost zemljoposjednika da unapređuje nauku poljoprivrede, ili tako što se *količina* traženog rada povećava. U ovom slučaju se zemlje zemljoposjednika bolje obrađuju, dok se zemlje kmetova kojima je njihov rad oduzet, utoliko lošije obrađuju.» (Isto, *gl. II* [str. 61].)

Ono čime se Jonesova knjiga o *renti* razlikuje od knjige «*Syllabus*», koju ćemo niže spomenuti, jeste: u prvom spisu on polazi od različitih oblika zemljišne svojine kao da su dati; u drugome od različitih oblika rada kojima oni odgovaraju.

Jones takođe pokazuje kako ovim različitim odnosima proizvodnje odgovaraju različiti stepeni u razvitku društvene proizvodne snage rada.

Kuluk (isto onako kao i ropski rad) ima s najamnim radom to zajedničko, quoad¹ rente, što se poslednja plaća *radom*, ne *proizvodima*, još manje *novcem*.

¹ što se tiče

•*Predujmliivanje pogonskih sredstava od strane zemljoposjednika i prepuštanje vođenja obrađivanja zemlje stvarnom radniku ukazuje kod napoličarske rente na stalnu odsutnost kapitalističke klase, koja stoji između te dve klase.* (Str. 74.)

•*Rajatske rente su produktne rente koje radnik koji izvlači svoju najamninu iz zemlje plaća suverenu kao njenom posedniku.* (G1. I [str. 109]) (Ove se javljaju naročito u Aziji.) •*Rajatske rente se često brkaju s radnim rentama ili napoličarskim rentama.* (Str. 136.) [Kod ovog sistema] suveren je glavni zemljoposjednik. •*Napredovanje ili, tačnije, postojanje gradova u Aziji proističe potpuno iz lokalnog rashoda vlade.* (Str. 138.)

•*Kotedžerske rente*^[100]... su sve one rente koje se prema ugovoru moraju platiti u novcu od strane seljaka zakupaca koji svoje izdržavanje dobijaju od zemlje. (Str. 143.) (*Irška*.) •*Na najvećem delu zemljine površine nema novčanih renti.* (Isto.)

•*Svi ovi oblici* (kmetijske, rajatske, napoličarske, kotedžerske itd. ukratko seljačke rente) •*sprečavaju puni razvitak proizvodnih snaga zemlje.* [Str. 157.]

Razlika u proizvodnosti industrije sastoji se, *prvo*, u množini naprava koje industrija upotrebljava da bi primenila ručni rad i, *drugo*, u meri u kojoj čisto fizičke delatnosti bivaju potpomognute akumuliranim rezultatom prošlog rada, tj. one zavise od razlika u veštini, znanju i kapitalu primenjenih u proizvodnji. (Str. 157 - 158.)

•*Malobrojnost nepoljoprivrednih klasa.* Jasno je da se relativni broj ljudi koji mogu egzistirati ne učestvujući u poljoprivrednom radu mora potpuno meriti proizvodnim snagama ratara. (Gl. VI, str. 159/160.)

•*Kad u Engleskoj nije više bilo rada kmetova, tada su se našli zakupci koji su preuzeli obdelavanje domena zemljoposjednika. To su bili slobodni seljaci.* (Str. 160.)

Najzad dolazimo do tačke koja nas ovde posebno interesuje, do *farmerskih renti*. Ovo je mesto gde se jasno ispoljava Jonesova superiornost, budući da on ono što Ricardo i drugi shvataju kao veći oblik zemljišne svojine pokazuje kao njen buržoaski oblik koji uopšte nastaje tek 1. onda kad je zemljišna svojina prestala da bude odnos koji dominira proizvodnjom pa stoga i društvom; 2. kad se sama poljoprivreda vodi na kapitalistički način, što pretpostavlja razvitak krupne industrije (u najmanju ruku manufakture) u gradskoj industriji. Jones pokazuje i to da renta u Ricardovom smislu može da postoji samo [1123] u društvu čija je osnovica kapitalistički način proizvodnje. S pretvaranjem zemljišne rente u superprofit prestaje i *direktni* uticaj zemljišne svojine na najamninu, što drugim rečima znači samo to da zemljovlasnik prestaje da bude *direktni* privajatelj *viška rada*, što je sada kapitalista. Relativna veličina rente tiče se samo još podele *viška vrednosti* između kapitaliste i zemljoposjednika, a ne izvlačenja samog tog viška rada. Ova poenta se kod Jonesa ispoljava u suštini, a da se jasno ne iskazuje.

Jones je kako istorijskim objašnjavanjem tako i ekonomskim detaljima znatno odmakao od Ricarda. Mi ćemo njegovu teoriju pratiti korak po korak. Pri tome se, naravno, potkradaju zablude.

U sledećim stavovima Jones pravilno razlaže istorijske i ekonomske uslove pod kojima zemljišna renta postaje višak profita, ili izraz *moderne* zemljišne svojine:

«*Zakupačka renta može postojati samo tamo gde najvažniji odnosi raznih društvenih klasa više ne dolaze od svojine i poseda zemlje.*» (Str. 185.)

Kapitalistički način proizvodnje počinje u manufakturi i tek kasnije potčinjava sebi poljoprivredu.

«Prvi koji se pokoravaju *voćstvu kapitalista* jesu zanatlije i manuelni radnici.» (Str. 187.)

«Neposredna posledica ovog sistema je *mogućnost* da se rad i kapital koji su primenjeni u poljoprivredi *po volji privode* drugim poslovima.»

«I tek kad ova mogućnost postoji, može biti govora o izjednačavanju između poljoprivrednog i industrijskog profita.»

«Sve dotle dok je sam vazal bio seljak koji radi, koji je usled nemanja drugih sredstava za izdržavanje bio prinuđen da ih izvlači iz zemlje, on je bio nuždom prikovan za tu zemlju; mala zaliha pogonskih sredstava, koju je možda posedovao, bila je sa posednikom stvarno privezana za zemlju, pošto nije bila dovoljna da mu pribavi drugo izdržavanje ako je nije upotrebio u poljoprivredi. Kapitalistički preduzetnik kida ovu zavisnost od zemlje, pa se sada obrađivanje zemlje napušta ako se zapošljavanjem radničke klase na zemlji ne može dobiti onoliko *koliko pri zapošljavanju u raznim drugim strukama*, kojih u takvom stanju društva ima u velikom broju. U ovom slučaju renta se nužno sastoji isključivo iz *viška profita.*» (Str. 188.) Prestaje uticaj rente na najamninu. «Čim se radnik obavezao kapitalisti, *prestaje ova zavisnost od zemljoposjednika.*» (Str. 189.)

Kako nastaje *višak profita*, to Jones zapravo, kao što ćemo dalje videti, ne objašnjava ili, tačnije, objašnjava samo u Ricardovom smislu, to jest razlikom u različnim stepenima plodnosti različitih zemalja.

«Ako se rente *sastoje iz viška profita*, renta nekog posebnog zemljišta može porasti iz tri razloga:

1. povećanjem proizvoda usled akumulacije veće količine kapitala u njegovom obdelavanju;
 2. efikasnijom upotrebom već upotrebljenog kapitala;
 3. ako kapital i proizvod ostaju neizmenjeni, smanjenjem udela proizvodnih klasa u tome proizvodu, i odgovarajućim povećanjem udela zemljoposjednika.
- Ovi uzroci mogu se i kombinovati u raznim odnosima.» (Str. 189.)

Mi ćemo videti šta ovi razni razlozi vrede. Najpre svi pretpostavljaju postojanje rente iz viška profita, pa je onda nesumnjivo da je razlog 1, koji Ricardo spominje samo jednom uzgred, sasvim pravilan. Povećava li se u poljoprivredi upotrebljeni kapital, povećava se i masa rente, iako *cene žitu* itd. ne rastu, i uopšte nema inače nikakvih promena. Jasno je da u ovom slučaju i *cena zemlje raste*, mada cene žitu ne rastu, i uopšte se ne vrše nikakve promene u njima.

Rentu na *najlošijoj zemlji* objašnjava Jones kao *monopolnu cenu*. Stvarno poreklo rente je kod njega, dakle, na to ograničeno: ili *monopolna cena* (kao kod Buchanana, Sismondija, Hopkinsa itd.), ako postoji *apsolutna renta* (koja ne dolazi iz razlike u plodnosti zemlje) ili *diferencijalna renta* (rikardovski).

〈*Ad vocem absolutne rente*: Uzmimo *rudnik zlata*. Upotrebljeni kapital neka iznosi 100£, prosečni profit 10£, renta 10£. Pretpostavimo da se kapital sastoji pola iz postojanog kapitala (u tom slučaju mašinerije i pomoćne materije) i pola iz promenljivog kapitala. 50£ postojanog kapitala znači samo to da oni sadrže toliko radnog vremena koliko je ||1124| sadržano u 50£ zlata. Deo proizvoda koji je ravan 50£ naknadjuje dakle ovaj postojani kapital. Ako je sada ostatak proizvoda jednak 70£ i 50£ promenljivog kapitala pokreću 50 radnika, onda se 50 radnika (pretpostavimo da je radni dan = 12 časova) moraju izraziti u 70£ zlata, od čega 50£ plaćaju najamninu, 20£ realizuju neplaćeni rad. Vrednost proizvoda svih kapitalija jednakog sastava je tada = 120£; tada je proizvod = $50p + 70$ (ovih 70) = 50 radnih dana, = 50 pr + 20 v. Kapital od 100£, koji je upotrebio više postojanog kapitala a manji broj radnika, proizveo bi proizvod manje vrednosti. Svi obični industrijski kapitali, međutim, iako bi vrednost njihovog proizvoda bila pod takvim okolnostima jednaka 120£, prodavali bi ga samo po njegovoj ceni proizvodnje od 110. No ovo je u slučaju zlatnih rudnika, apstrahujući sopstvenost zemlje, nemogućno, jer se vrednost ovde izražava u naturalnom obliku proizvoda. Dakle, neophodno bi nastala renta od 10£.〉

•Žito se može prodati po *monopolnoj ceni* (to jest po ceni koja plaća više od *troškova i profita onih koji ga proizvode pod najmanje povoljnim uslovima*) ili po ceni koja *plaća samo uobičajeni profit*. Uzmemo li prvi slučaj, tada može, apstrahujući sve razlike u plodnosti obrađenih zemalja, *uvećani proizvod, koji je dobijen uvećanim kapitalom* (cena ostaju iste), povisiti rentu u srazmeri prema izdatom uvećanom kapitalu. •Na primer, 10 odsto neka je obična profitna stopa. Ako se žito koje je bilo proizvedeno za 100 £ može prodati za 115 £, onda renta čini 5 £. Ako se usled sve većih poboljšanja udvostruči kapital upotrebljen na jednaku zemlju, a isto tako i proizvod, onda će 200 £ liferovati proizvod od 230 £, renta će se popeti na 10 £, dakle isto će se tako udvostručiti. (Str. 191.)

〈Ovo važi kako za absolutnu tako i za diferencijalnu rentu.〉

•U malim zajednicama može žito stalno postizavati *monopolnu cenu* . . . To je moguće i u većim zemljama ako stanovništvo raste stalno brže nego što se uvećava poljoprivreda. Ali monopolna cena žita je neobična u zemljama znatnijeg prostranstva i velike raznovrsnosti tla. Ako nastupi veliki porast cena, više će se zemlje početi obrađivati ili će se više kapitala upotrebiti na raniju zemlju, dok cena ne odbaci jedva nešto više od običnog profita za izdatke. Zatim će se poljoprivreda ograničiti i u takvim zemljama žito će se obično prodavati po ceni koja je taman dovoljna da naknadi kapital primenjen pod najmanje povoljnim okolno-

stima i uz prosečnu stopu profita na taj kapital, a renta koja se plaća od boljih zemalja, meri se tada prema suvišku svoga proizvoda preko proizvoda najsiromašnije zemlje obrađene jednakim kapitalom.* (Str. 191/192.)

•Sve što je potrebno za porast rente na čitavoj površini neke zemlje čije je zemljište nejednake kakvoće jeste to da bolja zemljišta za dodatni kapital koji se u toku kultivacije na njih primenjuje daju nešto više od neosporno manje dobrih zemljišta. Jer, pošto se mogu naći sredstva da se sveži kapital na svakoj zemlji koja leži između krajnosti A i Z može primeniti po prosečnoj stopi profita, renta će rasti na svima zemljama koje prevazilaze onu posebnu zemlju.* (Str. 195.)

•Ako A kultivisana sa 100 £ donosi godišnje 110 £, pri čemu je 10 £ uobičajeni profit, B sa 100 £ donosi 115 £ a C sa 100 £ = 120 £ i tako dalje do Z, onda B plaća rentu od 5 £ a C od 10. No neka se svaka od ovih zemalja obrađuje sa 200 £... Dakle, isporučuje A 220, B 230, C 240 £ i tako dalje, tako da renta na B sad iznosi 10 £, a na C 20 £ itd.* (Str. 193.)

•Opšta akumulacija kapitala primenjenog u obrađivanju povećava proizvod na svim vrstama zemlje u približnoj srazmeri sa njihovim prvobitnim bonitetom. Time ona mora po sebi povisiti rente, i bez veze sa sve većim smanjenjem prinosa rada i kapitala koji se upotrebljavaju, i u stvari sasvim nezavisno od bilo kojih drugih uzroka.* (Str. 195.)

Jonesova je zasluga što je prvi jasno istakao da, čim postoji renta, njeno uvećanje uopšte <uvek pretpostavljajući da ne nastaje nikakav preokret u načinu proizvodnje> dolazi od uvećanja poljoprivrednog kapitala, kapitala upotrebljenog na zemlji.

To može da bude slučaj ne samo onda kad cene ostaju nepromenjene nego čak i onda kad one padnu ispod svog ranijeg nivoa.

||1125| Protiv pretpostavke o smanjenju proizvodnosti [poljoprivrede] Jones kaže:

•Prosečni prinos Engleske u žitu nije ranije prevazilazio 12 bušela po ekeru. Sad se skoro udvostručio.* (Str. 199.)

•Svaki dalji dodatak kapitala i rada koji se ulaže u zemlju može se ekonomičnije i efikasnije upotrebiti od poslednjeg.* (Str. 199/200.)

•Renta će se udvostručiti, utrostručiti, učeterostručiti itd. ako se na raniju zemlju uloženi kapital udvostruči, utrostruči, učeterostruči, a da se prinos ne smanji i relativna plodnost obrađenih zemalja se ne izmeni.* (Str. 204.)

Ovo je, dakle, prva tačka gde Jones prevazilazi Ricarda. Ako renta već postoji, ona može rasti pukim uvećanjem kapitala uloženog u zemlju, bez neke promene u relativnoj plodnosti zemalja ili u prinosima uzastopnih doza uloženog kapitala ili u cenama poljoprivrednih proizvoda.

Sledeća Jonesova tačka je ova:

•Nije neophodno za taj porast da odnos između plodnosti zemalja ostane potpuno nepromenjen.* (Str. 205.)

<Jones ovde gubi iz vida da će, obratno, veće razlike u plodnosti zemlje, sve da se sav poljoprivredni kapital i upotrebi proizvodnije,

masu diferencijalne rente uvećati i da je moraju uvećati. *Smanjenje* u razlikama plodnosti različitih zemalja mora, naprotiv, smanjiti diferencijalnu rentu, to jest rentu koja nastaje iz *ovih razlika*. Odstrani li se uzrok, odstranjuje se i posledica. Pa ipak renta može (ne uzimajući u obzir apsolutnu rentu) rasti, ali tada samo usled uvećanja upotrebljenog poljoprivrednog kapitala.)

•Ricardo je prevideo *nejednake posledice dodatnog kapitala na zemljama nejednake plodnosti* do kojih nužno dolazi. (Isto.)

(Ovo bi dakle značilo samo to da ulaganje dodatnog kapitala povećava razliku relativne plodnosti i time diže diferencijalnu rentu.)

•Ako se brojevi koji stoje u određenom međusobnom odnosu pomnože istim brojem, njihov odnos ostaje isti kao i prvobitnih brojeva, ali *razlika veličina* različitih proizvoda će rasti pri svakom daljem koraku procesa. Ako 10, 15, 20 pomnožimo sa 2 ili 4, i to bude 20, 30, 40 ili 40, 60, 80, njihove međusobne srazmere ostaju nepromenjene: 80 i 60 stoje u istoj srazmeri prema 40 kao 20 i 15 prema 10. Ali *razlika između veličina njihovih proizvoda* rašće pri svakoj operaciji. Ako je prvobitno bila 5 i 10, biće 10 i 20, i najzad 20 i 40. (Str. 206/207.)

Zakon je prosto ovaj:

1.	10,	15,	20.	<i>Razlika</i> 5 [i 10], <i>suma razlika</i> 15.
2.	20,	30,	40.	<i>Razlika</i> 10 [i 20], <i>suma razlika</i> 30.
3.	40,	60,	80.	<i>Razlika</i> 20 [i 40], <i>suma razlika</i> 60.
4.	80,	120,	160.	[<i>Razlika</i> 40 i 80, <i>suma razlika</i> 120.]

Razlika između članova je udvostručena u 2, učestverostručena u 3. Suma razlika je isto tako udvostručena u 2, učestverostručena u 3.

Ovo je, dakle, drugi zakon.

Prvi zakon je bio (Jones ga je primenio samo na diferencijalnu rentu): masa rente raste s masom uloženog kapitala. Ako je ona za kapital od 100 jednaka 5, za kapital od 200 ona je 10.

||1126| *Drugi zakon*: Ako su sve druge okolnosti nepromenjene i srazmera u razlici kapitala uloženih u različne zemlje ostane nepromenjena, onda *iznos ove razlike*, a time i veličina ukupne rente, ili suma ovih razlika, raste s onim porastom apsolutne veličine razlike koji proističe iz povećanja primenjenih kapitala. Dakle, *drugi zakon*: Masa diferencijalne rente raste u srazmeri u kojoj raste razlika proizvoda, pri nepromenjenoj srazmeri u plodnosti, ali usled ravnomernog porasta kapitala uloženog u različne zemlje.

Zatim: •Ako se 100 £ uloži u klase zemlje A, B i C s proizvodom od 110, 115 i 120 £ i u jednom kasnijem razdoblju 200 £ s prinosima 220, 228, 235 £, onda su se relativne razlike proizvoda smanjile i zemlje su *po plodnosti bliže jedna drugoj*. Pa ipak se povećavaju *razlike u veličinama njihovih proizvoda* od 5 i 10 na 8 i 15, i rente će stoga rasti. Pobošanja, koja imaju tendenciju da stepene plodnosti obrađenih zemalja približe jedne drugima, mogu, dakle, vrlo lako povisiti rente bez ikakvog drugog uzroka. (Str. 208.)

«Gajenje repe i držanje ovaca, te novi kapitali koji su bili upotrebljeni za ove potrebe, povisili su plodnost siromašnih zemalja više nego boljih zemalja. Ali oni su uvećali *apsolutni proizvod* svakog od njih i povisili rente, dok su razlike u plodnosti obrađenih zemalja smanjili.» (Isto.)

«Kod Ricardovog shvatanja da poboljšanja mogu dovesti do smanjenja rente treba promisliti na kako spor način se poljoprivredna poboljšanja stvarno otkrivaju, usavršavaju i šire.» (Str. 211.)

⟨Ova poslednja rečenica ima samo praktičan interes, ne tiče se same stvari i odnosi se samo na to da se ova poboljšanja ne vrše dovoljno brzo da bi ponudu prema tražnji znatno uvećala i tako oborila tržišne cene.⟩

Prvobitno imamo:

1. $\overset{a}{10}$, $\overset{b}{15}$, $\overset{c}{20}$.

U svakoj klasi upotrebljeni kapital iznosi 100. Proizvod iznosi 110, 115, 120. *Razlika* $5+10=15$.

Radi poboljšanja upotrebljavaće se dvostruki kapital, umesto 100 upotrebljavaće se 200 u svakoj od klasa a, b, c, ali ovaj kapital deluje na različne klase različito, te imamo proizvode 220 (dakle udvostručen od a), 228 i 235. Prema tome:

2. $\overset{a}{20}$, $\overset{b}{28}$, $\overset{c}{35}$.

U svakoj klasi upotrebljeni kapital iznosi sada 200. Proizvod iznosi 220, 228 i 235. *Razlika* $8+15=23$. Ali stopa razlike je smanjena $5:10$ (tj. [odnos razlike] $b-a$ [prema a] u slučaju 1) $=\frac{1}{2}$ i $10:10=1$, dok $8:20$ samo $\frac{8}{20}=\frac{2}{5}$ i $15:20=\frac{3}{4}$. Stopa razlike smanjila se, ali se njena masa povećala. Međutim ovo ne konstituise novi zakon, nego samo pokazuje porast rente s porastom upotrebljenog kapitala kao u prvom zakonu, iako porast na a, b, c nije proporcionalan njihovim prvobitnim razlikama u plodnosti. Ako li bi usled ove povećane plodnosti (koja je međutim [relativno] smanjena plodnost za b i c, pošto bi inače njihov proizvod morao biti ravan 230 i 240) cene padale, ni pošto nije potrebno da renta raste ili da bar ostane nepromenjena.

||1127| Kao posledica drugog zakona i njegove dalje primene izlazi tada:

Treći zakon: Ako »poboljšanja u delotvornosti kapitala upotrebljenog u poljoprivredi« povećavaju *višak profita* koji se realizuje na posebnim zemljištima, onda ona povećavaju i rentu.

Jonesovi stavovi koji se na ovo odnose (zajedno sa ranijima) sledeći su:

«Dakle, prvi izvor povećanja zakupčevih renti je *sve veća akumulacija* i *nejednako dejstvo kapitala na različita zemljišta.*» (Str. 234.)

⟨Ovo se, međutim, može odnositi samo na poboljšanja koja neposredno dejstvuju na plodnost zemlje, kao na primer đubrivo, plodored i slično.⟩

«Poboljšanja u delotvornosti kapitala upotrebljenog u poljoprivredi povišavaju rente tim što povećavaju *višak profita realizovan na posebnim zemljištima*. Ona proizvode redovno ovo povećanje viška profita *ako masu zemljišnog proizvoda ne povećavaju tako brzo da usled toga prestignu povećanje tražnje*. Ovakva poboljšanja u delotvornosti upotrebljenog kapitala pojavljuju se obično kad se poljoprivredna veština sve više usavršava i kad se akumuliraju sve veća *masa pomoćnog kapitala* (postojanog kapitala). «Posle povišenja rente iz ovih uzroka obično sleduje *profirjenje kulture na lošije zemlje*, bez nekog smanjenja prinosa poljoprivrednog kapitala na najlošijim za kulturu osposobljenim zemljištima.» (Str. 244.)

⟨Jones vrlo tačno primećuje da padanje profita *ne dokazuje* smanjenu proizvodnost rada u poljoprivredi (zapravo pad cena poljoprivrednih proizvoda). Ali on sam objašnjava mogućnost ovog padanja vrlo oskudno. Ili se može promeniti [masa] proizvoda ili njegova raspodela između radnika i kapitalista. O stvarnom zakonu padanja profitne stope nema se ovde još nikakva predstava.

«Padanje profita nije dokaz za padajuću proizvodnost poljoprivrednog rada.» (Str. 257.)

«Profit zavisi delom od *mase* proizvoda rada, delom od *deobe* toga proizvoda između radnika i kapitalista. Njegova visina se stoga može menjati usled izmene jednog od ovih faktora.» (Str. 260.)

Otuda i pogrešni zakon koji on postavlja:

«Ako, bez obzira na posledice oporezivanja, nastupi očitogledno smanjenje dohotka posmatranih proizvođačkih klasa» (ovde se ne kaže šta je dohodak — da li upotrebnost vrednost ili razmenska vrednost, da li dolazi u pitanje masa ili stopa profita), «ako dođe do *padanja profitne stope* koje se *ne kompenzuje povišenjem najamnine* ili obrnuto» (ovo baš i jeste pogrešni Ricardov zakon), «tada se može zaključiti da je nastupilo smanjenje proizvodnih snaga rada i kapitala.» (Str. 273.)

Jones pravilno shvata da *relativno povišenje* [vrednosti] zemljišnih proizvoda u sravnjenju s povišenjem industrijskih proizvoda može u razvitku društva nastupiti iako poljoprivreda stvarno apsolutno napreduje:

«U procesu razvika nacija obično se događa da snaga i veština industrije raste u *većoj* meri nego što se može očekivati od poljoprivrede jednog naroda u porastu. To je neosporna i poznata istina. *Povišenje relativne vrednosti zemljišnih proizvoda* može se stoga očekivati u procesu razvika nacija *bez pozitivnog smanjenja* proizvodnosti poljoprivrede.» (Str. 265.)

No ovo ne objašnjava *apsolutno* dizanje *novčanih cena* zemljišnih proizvoda, osim da dođe do pada vrednosti zlata koji je u industriji izravan i nadmašen još većim padanjem robnih vrednosti, dok u poljoprivredi do tako čega ne dolazi. Do toga može čak i doći a da ||1128| ne nastupi opšte padanje vrednosti zlata (novca) ako, na primer, neka posebna nacija svojim jednodnevnim radom stiče više novca nego nacije koje konkurišu.

Jones objašnjava razloge zašto u Engleskoj, *ne* veruje u dejstvo Ricardovog zakona, čiju apstraktnu mogućnost, međutim, dopušta.

«Ako renta raste iz razloga o kome Ricardo govori s toliko pouzdanja, naime usled upotrebe dodatne količine rada koja daje srazmerno manji prinos⁴ i usled toga privodi zemljoposjedniku deo proizvoda koji je [...] bio postignut na boljoj zemlji, tada mora neophodno rasti *prosečni udeo u ukupnom proizvodu*, koji zemljoposjednik uzima za se kao rentu.» Drugo, «rad jednog većeg dela stanovništva mora da bude posvećen poljoprivredi.» (Str. 280/281.)

(Ovo poslednje nije egzaktno. Mogućno je da bude upotrebljen veći deo posrednog rada, da više roba do kojih se došlo putem industrije i trgovine uđe u poljoprivredni proces, a da ukupni proizvod ne bude odgovarajući povećan i ne bude upotrebljeno više neposrednog rada. Čak može biti upotrebljeno manje.)

«U engleskoj statistici nalazimo tri činjenice: proširenje obrađivanja zemlje koje je praćeno povišenjem ukupne rentne mase zemlje; smanjenje dela naroda koji se zapošljava u poljoprivredi; padanje udela zemljoposjednika u proizvodu.» (Str. 282.)

(Poslednje se objašnjava isto onako kao i padanje profitne stope: povećanjem dela proizvoda koji naknađuje postojani kapital. Pri tom renta može da raste po masi i po vrednosti.)

«A. Smith kaže: „Sa sve većim poboljšanjem smanjuje se renta u srazmeri prema proizvodu zemlje, iako se povećava po masi.“¹¹⁰» (Str. 284.)

Jones naziva postojani kapital «auxiliary capital» [pomoćni kapital].

«Iz raznih izveštaja koji su bili podneti poljoprivrednom uredu u razna vremena izlazi da se sav kapital upotrebljen u Engleskoj za poljoprivredu odnosi prema kapitalu potrebnom za izdržavanje radnika kao 5 : 1, to jest da se četiri puta više upotrebljava pomoćnog kapitala nego kapitala koji služi za izdržavanje rada koji se upotrebljava neposredno za obradu zemlje. U Francuskoj je ova srazmera kao 2 : 1.» (Str. 223.)

«Ako se neka određena količina dodatnog kapitala upotrebi u obliku rezultata *prošlog rada* da bi unapredila rad sada zaposlenih radnika, *manji godišnji prinos* će biti dovoljan da primenu takvog kapitala učini profitonosnom i stoga trajno sprovedljivom nego kad bi ista količina novog kapitala bila utrošena za izdržavanje dodatnih radnika.» (Str. 224.)

«Pretpostavimo da se 100 £ utroši na zemlju za izdržavanje 3 radnika koji proizvode svoju vlastitu najamninu i 10 odsto profita, dakle 110 £. Uloženi kapital se udvostručava. Najpre se zapošljavaju 3 nova radnika. Povećani proizvod mora iznositi 110 £, mora biti ravan najamnini 3 dodatna radnika plus 10 £ profita. A sad pretpostavimo da je dodatnih 100 £ upotrebljeno u vidu sprava, đubriva ili drugih rezultata prošlog rada, dok bi broj zaposlenih radnika ostao isti. Ovaj pomoćni kapital traje prosečno 5 godina. Godišnji prinos kapitaliste mora iznositi 10 odsto profita i 20 £ za godišnje rabaćenje njegovog kapitala,

dakle potreban je iznos od 30 £ da bi učinio profitonosnom trajnu upotrebu druge stotine £, a ne 110 £, iznos koji se iziskuje kad bi se time zaposlio neposredan rad. Stoga je jasno da je akumulacija pomoćnog kapitala u kulturi zemlje mogućna i kad je upotreba iste mase kapitala u izdržavanju dodatnih radnika prestala da to bude, te da se akumulacija takvog kapitala u zemljoradnji može beskrajno dugo vršiti.* (Str. 224/225.)

«Povećanje pomoćnog kapitala povećava stoga, s jedne strane, moć ljudi nad zemljišnim snagama, u srazmeri prema ||1129| posredno ili neposredno na zemlju primenjenoj količini rada, i smanjuje, s druge strane, godišnji prinos koji se iziskuje da neprekidno ulaganje određenih količina novog kapitala učini profitonosnim.» (Str. 227.)

«Pretpostavimo kapital, na primer 100 £, koje su investirane u poljoprivredi u celosti za plaćanje najamnine i daju 10 odsto profita, tako da dohodak zakupca iznosi desetinu dohotka radnika. Ako se kapital utrostruči itd., tada će dohodak zakupca biti i dalje u jednakoj srazmeri prema dohotku radnika. Ali ako broj radnika ostaje isti a masa kapitala se udvostruči, tada će profiti iznositi 20 £ ili petinu dohotka radnika. Ako se kapital učetverostruči, profit će sačinjavati 40 £ ili dve petine dohotka radnika. Naraste li kapital do 500 £, profit će iznositi 50 £, ili polovinu dohotka radnika. I bogatstvo, uticaj, a verovatno u izvesnom obimu i broj kapitalista u društvu će odgovarajući porasti... S porastom kapitala postaje obično nužno i zapošljavanje nešto dodatnog neposrednog rada. Međutim, ova okolnost neće sprečavati da srazmerna količina pomoćnog kapitala stalno raste.» (Str. 231/232.)

Najpre je u ovom pasusu važna primedba da s porastom kapitala pomoćni kapital raste u srazmeri prema promenljivom ili da poslednji *relativno* pada u sravnjenju s postojećim.

Da *godišnji prinosi* padaju u srazmeri prema predujmljenom kapitalu ako raste deo pomoćnog kapitala koji se sastoji iz stalnog kapitala, ili čiji se turnus proteže na više godina — čija vrednost ulazi godišnje u proizvod samo u vidu rabačenja — to se događa uopšte, a ne samo u poljoprivredi. Svakako, u industriji se tokom godine pre-rađena sirovina još mnogo brže uvećava no što je porasla veličina stalnog kapitala. Uporedi, na primer, masu pamuka koju jedna mašina predilica nedeljno, dakle i godišnje, utroši s masom koju treba kolovrat. No pretpostavimo, na primer, da krojačnica (u većem merilu) preradi isto toliku vrednost u sirovinama (iako ne toliku masu, ali sirovina je skuplja nego u predionici), onda godišnji prinos u krojačkoj struci mora biti znatno veći nego u predionici, jer veći deo izdatog kapitala (stalnog) u ovoj poslednjoj ulazi u proizvod samo kao godišnji otpis.

Vrednost godišnjeg prinosa je u poljoprivredi (gde se ono što se može smatrati kao sirovina, seme, ne povećava srazmerno ostalim delovima postojanog kapitala, naročito stalnog), naravno, manji kad kapital raste, ali umesto da se povećava promenljivi, povećava se samo postojani. Jer, promenljivi se mora sav naknaditi u proizvodu, drugi

samo u iznosu svoga rabaćenja, ukoliko se godišnje utroši. *Žitna cena* pretpostavljena kao data, potrebno je, ako je kvarter = $\frac{1}{2}\text{£}$, 220 kvartera da bi se naknadio promenljivi kapital od 100£ pri 10 odsto profita, dok je samo 60 kvartera (= 30£) potrebno za naknadu 20£ rabaćenja i 10£ profita. Manji apsolutni prinos daje ovde isti profit (kao pod sličnim uslovima u industriji). Međutim, Jonesu se ovde potkrajaju razne greške.

Prvo, ne može se reći (pod *učinjenim* pretpostavkama) da su proizvodne snage zemlje porasle. One su porasle srazmerno neposredno primenjenom radu, ali ne srazmerno celokupnom primenjenom kapitalu. Može se samo reći da je manji *ukupni proizvod* potreban da bi se sada kao i ranije realizovao isti *čisti prinos*, tj. isti profit.

||1130| Zatim, porast zakupčevog dohotka u srazmeru prema *dohotku radnika* je doduše u ovoj *posebnoj* oblasti važan utoliko ukoliko se ovde deo ukupnog proizvoda koji se pretvara u profit sve više povećava u srazmeri prema delu koji pripada radnicima. Time raste i bezuslovno se širi bogatstvo i uticaj kapitalističkog zakupca u sravnjenju s bogatstvom i uticajem njegovih radnika. Ali Jones izgleda da računa ovako: 10 na 100 je $\frac{1}{10}$; 20£ na 120 (naime 100 izdato za rad, 20 rabaćenja) jesu $\frac{1}{6}$ i 20£ jesu $\frac{1}{5}$ najamnine plaćene radnicima. Ali ništa nije tako pogrešno kao to da profitna stopa, uopšte uzev, može rasti dok kapital utrošen za rad opada. Baš obrnuto. Srazmerno se realizuje manje viška vrednosti. Profitna stopa, dakle, pada. U odnosu na zakupca naročito (kao i za svaki posebni posao izolovano) profitna stopa može ostati nepromenjena, pa bilo da on s kapitalom od 200£ upotrebljava 3 ili 6 radnika.

Da bi renta bila ravna višku profita, to jest suvišku preko prosečnog profita, pretpostavljeno je ne samo da je poljoprivreda *formalno* potčinjena kapitalističkoj proizvodnji, nego da dolazi do izjednačenja profitnih stopa u raznim oblastima proizvodnje, specijalno i između poljoprivrede i industrije. Inače renta može biti ravna *suvišku* preko *najamnine* (što je takođe profit). Ona čak može predstavljati deo profita. Ona može biti i odbitak od najamnine.

2. [»An Introductory Lecture on Political Economy . . .«

Pojam »ekonomske strukture nacije«.

Jonesova konfuzija u pogledu »fonda rada«

[U svome spisu *An Introductory Lecture . . .* kaže Jones:]

»Svojina na zemlju oslanja se gotovo uopšte u neko određeno vreme u životu naroda ili na opštu vladu ili na lica koja iz toga vuku svoj interes.« (Str. 14.)

»Pod ekonomskom strukturom naroda razumem one odnose između raznih klasa koji su u prvoj liniji zasnovani na ustanovi svojine na zemlju i na raspodeli njenog viška proizvoda, a kasnije (u većem ili manjem stepenu) bivaju modifikovani

i izmenjeni *uvođenjem kapitalista* kao faktora proizvodnje i razmene bogatstva te zaposlenja radnog stanovništva. (Str. 21/22.)^[113] |1130|

||1130| Jones razume pod »fondom rada«

»ukupnu masu dohodaka koje troše radnici, ma kakvi bili izvori tih dohodaka.« ([Syllabus,] str. 44.)

Ovo je glavna stvar (izraz »fond rada« pripada svakako Malthusu^[112]) kod Jonesa: Cela ekonomska struktura društva kreće se oko *oblika rada*; to, dakle, znači oblika u kome radnik prisvaja svoja životna sredstva ili deo svoga proizvoda od koga živi. Ovaj fond rada ima razne oblike, i *kapital* je samo jedan od njegovih oblika, jedan istorijski pozni oblik. Tek kod Richarda Jonesa postiže Smithovo suštinsko razlikovanje — da li se rad plaća kapitalom ili direktno iz dohotka — pun razvitak za koji je sposobno, i postaje glavni ključ za razumevanje raznih ekonomskih društvenih struktura. Istovremeno time iščezava glupa predstava kao da je zato što se u kapitalu radnikov dohodak od samog početka pojavljuje u obliku nečega od kapitaliste prisvojenog, alias *uštedenog*, to više nego razlika u obliku.

»Čak ako se okrenemo prema zapadnoevropskim nacijama, naći ćemo još posledice onih društvenih formacija koje proizlaze iz osobenog načina na koji se proizvod njihove zemlje i njihovog rada raspodeljivao, način raspodele |1131| koji je bio uveden u ranijem periodu njihovog postojanja kao poljoprivredne nacije« (str. 16) (naime klasu poljoprivrednih radnika, drugo zemljoposjednika, treće članove pratnje, sluge i zanatlije, koji posredno ili neposredno učestvuju u trošenju dohotka zemljoposjednika).

»Promene koje pogađaju ove ekonomske formacije imaju svoj veliki faktor, svoju pokretačku snagu iz koje potiču, u *kapitalu*, to jest u *akumulisanom bogatstvu koje se upotrebljava za dobijanje profita*.«... »Kod svih nacija posebna podela bogatstva, na koju je ovde ukazano, igra vrlo važnu ulogu pri promeni veza koje povezuju razne klase zajednice i pri određivanju njihove proizvodne snage.« ... »U Aziji i jednom delu Evrope (ranije u celoj Evropi) *nepoljoprivredne* klase izdržavali su gotovo potpuno od dohotka drugih klasa, uglavnom klasa zemljoposjednika. Ako ti je potreban rad jednog zanatlije, ti nabavljaš materijal za nj; on dolazi u tvoju kuću, ti ga hraniš i plaćaš mu najamninu. Posle izvesnog vremena umeša se kapitalista, *on nabavlja materijal, predujmljuje radniku njegovu najamninu, on ga zapošljava i posednik je proizvedenog artikla*, koji razmenjuje za tvoj novac... Tako se obrazuje međuklasa između zemljoposjednika i jednog dela nepoljoprivrednog stanovništva i ovaj deo *nepoljoprivrednog stanovništva* postaje sad u svom zaposlenju i ishrani zavisan od te međuklase. Veze koje su ranije povezivale zajednicu sad su olabavljene i raspadaju se; druge veze, drugi principi povezanosti povezuju sada njene različne klase, *novi ekonomski odnosi* se pojavljuju... Ovde u Engleskoj nije samo velika masa nepoljoprivrednog stanovništva gotovo potpuno zavisna od kapitalista, nego su i oni koji obrađuju zemlju takode njihove sluge.« (Isto, str. 16. i dalje.)

Knjiga *Syllabus of a Course of Lectures on the Wages of Labor* razlikuje se od knjige *On Rent* ovim: U poslednjoj se posmatraju različiti oblici zemljišne svojine, kojima odgovaraju različiti društveni oblici rada. U prvoj se polazi od ovih različitih oblika rada i posmatraju se kako različiti oblici zemljišne svojine tako i kapital kao njihov rezultat. Obliku u kome uslovi rada stoje prema radniku — dakle poglavito zemlja (priroda, pošto ovaj odnos uključuje sve ostale) — odgovara socijalna određenost njegovog rada. No, u stvari, ova socijalna određenost njegovog rada nalazi u pokazanom obliku samo svoj objektivni izraz.

Stoga ćemo videti da različnim oblicima fonda rada odgovaraju različni načini na koje se radnik odnosi prema svojim vlastitim uslovima za proizvodnju. Način na koji on prisvaja svoj proizvod (ili jedan njegov deo) zavisi od načina na koji se on odnosi prema svojim uslovima proizvodnje.

«Fond rada», veli Jones, «može se podeliti na tri klase: 1. dohotke koje proizvode radnici, koje oni sami troše i koji nikada ne pripadaju drugim licima.» (U ovom slučaju mora radnik faktično biti posednik svojih sredstava za proizvodnju, ma kakav da je *posebni* oblik [dohotka].)

2. «Dohotke koji pripadaju klasama koje se razlikuju od radnika i koje ove klase izdaju za direktno izdržavanje rada.

3. *Kapital* u pravom smislu.

Ove različne grane fonda rada sve se mogu posmatrati u našoj vlastitoj zemlji; ali ako pogledamo inostranstvo, naći ćemo da oni delovi ovog fonda koji su ovde najograničeniji negde drugde sačinjavaju glavne izvore egzistencije stanovništva i određuju karakter kao i položaj većine naroda.» (Str. 45/46.)

ad 1. «Dohoci *poljoprivrednika* ili *seljaka* *posednika* koji sami rade. Ovi poljoprivrednici ili seljaci koji sami rade jesu *nasledni posednici*, *vlasnici*, *vazali*. Grupa vazala deli se na *kmetove*, *poluseljake*, *kotedžere*. Poslednji su svojstveni Irskoj. Nešto kao renta ili profit je često izmešano s dohocima seljačkih poljoprivrednika svih klasa, ali *ako njihovo izdržavanje uglavnom zavisi od rada njihovih ruku*, njih treba smatrati za najamne radnike.»

Od radnih seljaka jesu dakle:

α. *nasledni posednici koji sami obrađuju zemlju*. ||1132| Stara Grčka, današnja Azija, naročito Indija.»

β. [Seljački] *vlasnici*. U Francuskoj, Nemačkoj, Americi, Australiji, Staroj Palestini.»

γ. «Kotedžeri.» (Str. 46 - 48.)

Ovde je karakteristično sledeće: Radnik reprodukuje za samog sebe fond rada. Ovaj se *ne pretvara u kapital*. Kako ga neposredno proizvede, tako ga neposredno i prisvoji, iako svoj višak rada, već prema naročitom obliku u kome se odnosi prema svojim uslovima proizvodnje, prisvaja on sam u celosti ili delimično, ili ga potpuno prisvajaju druge klase. Sasvim je ekonomska predrasuda što Jones ovu

vrstu naziva najamnim radnicima. Ništa od onoga što karakteriše najamnog radnika ne postoji kod njih. To je krasna buržoasko-ekonomska predstava, da zato što je pod kapitalom deo proizvoda koji radnik prisvaja za se *najamnina*, i deo radnikovog proizvoda koji on sam troši mora biti *najamnina*.

ad 2. U Engleskoj se [taj deo stanovništva] svodi na poslugu, vojnike, mornare i *neke zanatlije koji rade za vlastiti račun* i bivaju plaćeni *iz dohotka onih koji ih zapošljavaju*. Na velikom delu zemlje ova grana opšteg fonda rada izdržava gotovo celokupno *nepoljoprivredno* radništvo... Nekada je preovlađivao ovaj fond i u Engleskoj. Warwick, kraljotvorac⁽¹¹³⁾, englesko sitno plemstvo. Danas još preovlađuje na istoku, izdržava zanatlije i poslugu. Veliki deo vojske izdržava se odatle. Posledice koncentracije ovog fonda u rukama suverena u svim delovima Azije. Iznenađno nastajanje gradova. Iznenađno napuštanje gradova; Samarkand, Kantahar i drugi.* (Str. 48/49.)

Jones gubi iz vida dva glavna oblika: prvi, azijsku zajednicu sa njenim jedinstvom poljoprivrede i industrije; drugi, gradsko esnafstvo srednjeg veka, delimično i u starom svetu.

ad 3. **Kapital* ne bi trebalo nikada brkati sa *opštim fondom rada* u svetu, čiji se velik deo sastoji iz dohodaka. Sve grane dohodaka jedne nacije... doprinose akumulaciji, kojom se stvara kapital. U raznim zemljama i na raznim stepenima društva oni učestvuju u raznim merama. Ponekad najamnine i rente doprinose tome ponajviše.* (Str. 50.)

Zbog toga što se višak rada pretvara u kapital (umesto da se razmeni direktno kao dohodak za rad) može da izgleda da je kapital *ušteden* od dohotka. To je Jonesovo glavno gledište. I što se društvo više razvija, utoliko se veća masa kapitala sastoji iz dohodaka koji se ponovo pretvaraju u kapital. Međutim, u kapitalističkoj proizvodnji sam prvobitni fond rada izgleda kao *ušteda* kapitaliste. Reprodukovani fond rada, umesto da ostane radniku kao u prvoj klasi, izgleda kao kapitalistova svojina, radniku kao *tuda* svojina. A ovu tačku Jones ne razvija.

Ono što Jones u ovome *Course* kaže o profitnoj stopi i njenom uticaju na akumulaciju, slabo je:

**Pod inače jednakim uslovima*, sposobnost jedne nacije da štedi od svojih profita, menja se s *profitnom stopom*; ona je velika ako je profit visok, manja ako je nizak. Ali ako profitna stopa pada, *sve stvari ne ostaju jednake*. *Količine primenjenog kapitala mogu rasti u odnosu prema stanovništvu*.* (Str. 50.)

<Jones ne uvida kako iz *»mogućnosti«* porasta primenjenog kapitala proizlazi da profitna stopa *p a d a* *zato što su »količine primenjenog kapitala u odnosu prema broju stanovnika porasle«*. Ali on se približava tačnom shvatanju.>

**Pobude za akumulisanjem i mogućnosti da se akumulirane mogu se povećavati... Niža profitna stopa* obično je praćena *brzom stopom akumulacije* u odnosu

na broj stanovništva, kao u Engleskoj . . . , a *visoka profitna stopa* sporijom stopom akumulacije u odnosu na broj stanovnika, ||1133| kao u Poljskoj, Rusiji, Indiji itd.* (Str. 50/51.)

Gde je profitna stopa visoka (apstrahujući slučajeve, kao u Severnoj Americi, gde s jedne strane vlada kapitalistička proizvodnja, a s druge strane niska vrednost svih zemljišnih proizvoda), tamo je to *obično* zato što se kapital poglavito sastoji iz promenljivog kapitala, dakle preovlađuje neposredni rad. Pretpostavi kapital od 100, gde je petina promenljivi. I pretpostavi da višak rada čini trećinu radnog dana. U tom slučaju je profit ravan 10 odsto. Pretpostavi da su $\frac{4}{5}$ kapitala promenljivi kapital, a višak rada samo šestina radnog dana. U tom slučaju profit iznosi 16 odsto.

»Pogrešno je učenje da se, ako s napredovanjem nacije *profitna stopa* pada, sredstva za nabavljanje životnih sredstava za rastuće stanovništvo moraju smanjivati. Ova zabluda potiče 1. od pogrešnog shvatanja da akumulacija iz profita mora biti spora ako je profitna stopa niska, i brza ako je profitna stopa visoka; 2. od pogrešne pretpostavke da je profit jedini izvor akumulacije; 3. od pogrešnog shvatanja da svi radnici zemlje žive samo od akumulacije i *uštevedina iz dohoda*, a nikada *od samog dohotka*.« (Str. 51.)

[Jones kaže:]

»U ekonomskoj strukturi nacija pojavljuju se izmene čim *kapital preuzme zadatak da predumjkuje najamninu* . . . « ||1133|

||1157| Richard Jones pravilno rezimira u sledećoj rečenici: ||1157|

||1133| »*Količina kapitala koja služi za izdržavanje rada može se menjati nezavisno od promene u ukupnoj količini kapitala.*« (Ovo je važan stav.) . . . Ponekad se može zapaziti da velike fluktuacije u razmeri zaposlenosti i velika beda koja odatle proizlazi bivaju češće u onoj meri u kojoj *sam kapital biva izobilniji.*« (Str. 52.)⁽¹¹⁴⁾ ||1133|

||1157| Ukupan kapital može ostati *nepromenjen* pa ipak može nastati *promena* (naročito smanjenje) u promenljivom kapitalu. Promena u odnosu između oba sastavna dela kapitala ne uključuje neophodno promenu u veličini ukupnog [kapitala].

S druge strane, porast ukupnog kapitala može biti povezan ne samo s relativnim nego i sa apsolutnim smanjenjem promenljivog kapitala, i vazda je povezan s jakim fluktuacijama u njemu i stoga »fluktuacijama u razmeri zaposlenosti«. ||1157|

[U spisu *Syllabus* Jones dalje kaže:]

||1133| »*Periodi postepenog prelaženja radnika iz zavisnosti od jednog fonda na zavisnost od drugog* . . . *Prevođenje radnih poljoprivrednika u kategorije plaćenih od strane kapitalista* . . . *Prevođenje nepoljoprivrednih klasa u kategoriju zaposlenih od strane kapitalista.*« (Str. 52/53.)

Ono što Jones naziva ovde »transfere¹, to ja nazivam »prvobitnom akumulacijom«. Razlika je samo u obliku. Isto tako protivno apsurdnom shvatanju o [nastajanju kapitala] »šteđenjem«.

Ropstvo. »Robovi bi se mogli podeliti na pastire, ratare, kućne robove, na robove mešanog karaktera između ratarskih i kućnih robova . . . Nalazimo robove kao seljake, domaću čeljad, zanatlije koji se izdržavaju iz dohotka bogatih, kao *manuelne radnike koje izdržava kapital*«. (Str. 59.)

Ali dokle god vlada ropstvo, odnos kapitala se može pojaviti uvek samo sporadično, podređeno, a nikada kao dominirajući odnos.

3. Richard Jones, *Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations, Hertford 1852*

[a] *Jones o kapitalu.*
Njegovo shvatanje o proizvodnom i neproizvodnom radu]

[U knjizi *Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations* Jones piše:]

»Proizvodnost rada naroda zavisi u stvari od dve okolnosti: prvo, od *plodnosti ili neplodnosti prvobitnih izvora*« (zemlje i vode) »bogatstva koje proizvode. Drugo, od *delotvornosti rada* koji primenjuju kad koriste ove izvore ili proizvode robe koje iz njih dobijaju.« (Str. 4.)

»*Delotvornost ljudskog rada* zavisi:

1. od *stalnosti* kojom se on obavlja;
2. od *znanja i veštine* s kojima se za svrhe proizvođača primenjuje;
3. od *mehaničke snage* kojom se pomaže.« (Str. 6.)

»Snaga kojom radni čovek radi u proizvodnji bogatstva . . . može se pojačati

1. time što *pokretačke snage* koje su veće od njegovih vlastitih uzme u svoju službu;

2. što količinu ili vrstu pokretačke [1134] snage kojom raspolaže primenjuje na način koji pruža veće mehaničko preimućstvo. Na primer, lokomotiva od 40 konjskih snaga deluje drukčije na železnici nego na drumu.« (Str. 8.)

»Najbolji oblik pluga obavlja isto toliko i podjednako dobrog rada sa dva konja kao najlošiji sa četiri.« (Str. 9.)

»Parna mašina nije pukli alat, ona daje veću pokretačku snagu, a ne samo sredstvo za mehanički korisniju primenu snaga koje radnik već ima.« (Str. 10, napomena.)

To je, dakle, prema Jonesu razlika između alata i mašine. Prvi daje radniku sredstvo da snage koje poseduje primeni sa većim mehaničkim preimućstvom; druga daje povećanje pokretačke snage. (?)

¹ prevođenje

«Kapital . . . se sastoji iz bogatstva koje je *uštedeno iz dohotka* i koje se primenjuje da bi se *postigao profit*.» (Str. 16.) «Mogući izvori kapitala . . . očigledno su svi dohoci svih individua koje sačinjavaju jednu zajednicu, od kojih dohodaka je moguće činiti uštede. Naročite klase dohotka, koje najviše doprinose napretku nacionalnog kapitala, *menjaju se u raznim stadijumima svoga razvitka*, pa su stoga *potpuno različite* kod nacija koje zauzimaju različite stepene u tom razvitku.» (Isto.) «Profit je, dakle, daleko od toga da bude jedini izvor iz koga se kapital stvara ili povećava. U ranijim stadijumima društva profit je čak neznačajan izvor akumulacije u poređenju s najamnima i rentama.» (Str. 20.) «Ako je stvarno dostignuta znatna visina u snagama nacionalne industrije, profit se penje do srazmerno većeg značaja kao izvor akumulacije.» (Str. 21.)

Kapital je, prema tome, deo onog bogatstva iz koga se sastoji dohodak; deo koji se ne utroši kao dohodak, nego za proizvođenje profita. Profit je već jedan oblik viška vrednosti koji specijalno pretpostavlja kapital. Pretpostavivši jednom kapitalistički način proizvodnje, to jest kapital, objašnjenje je pravilno. To jest, ako se pretpostavi ono što treba da bude objašnjeno. No Jones misli ovde svaki dohodak koji se ne utroši kao dohodak, nego radi bogaćenja, dakle proizvodno.

No ovde su važne dve stvari:

Prvo: Izvesna akumulacija bogatstva vrši se na svima stepenima ekonomskog razvitka, to jest delom kao proširenje razmera proizvodnje, delom kao obrazovanje blaga itd. Dokle god preovlađuju najamnine i renta — to jest, prema gore rečenom, dokle god najveći deo viška rada i viška proizvoda, koji uopšte ne pripada samom radniku već zemljoplasticima (u Aziji državi), s druge strane radnik sam reprodukuje svoj fond rada, sam svoju najamninu ne samo proizvodi nego je i sam sebi plaća, pri čemu je većinom (gotovo uvek u tom stanju društva) u položaju da za se prisvoji bar jedan deo svog viška rada i svog viška proizvoda — u takvom stanju društva su najamnina i renta i glavni izvori akumulacije. (Profit je ovde ograničen na trgovce itd.) Tek kad je kapitalistička proizvodnja postala dominirajuća, kad ne egzistira samo sporadično, nego je potpuno sebi potčinila način proizvodnje društva; kad kapitalista stvarno prisvaja sav višak rada i sav višak proizvoda neposredno, u prvoj liniji, iako je možda prinuđen da delove od toga plaća zemljoposjedniku itd.; tek od tog trenutka postaje profit glavnim izvorom kapitala, akumulacije, bogatstva koje se ušteduje iz dohotka i upotrebljava za dobijanje profita. Ovo ujedno pretpostavlja (ovo je implicirano u preovlađivanju kapitalističkog načina proizvodnje) da je »znatan porast u snagama nacionalne industrije stvarno dostignut«.

Dakle, magarcima koji uobražavaju da bez profita kapitala ne može doći ni do kakve akumulacije, ili koji pravdaju profit time što kapitalista čini žrtvu *štedeci* iz svoga dohotka za proizvodne svrhe, Jones odgovara da ova funkcija »akumulisanja« samo u ovom specifičnom načinu proizvodnje (kapitalističkom) pripada prvenstveno kapitalisti;

da su u ranijim načinima proizvodnje radnik sam, a delom i zemljoposjednik, bili glavni funkcioneri u ovom procesu i da profit nije ovde igrao gotovo nikakvu ulogu.

Funkcija [akumulisanja] prelazi, naravno, uvek na onoga 1. koji uzima višak vrednosti i 2. među one koji uzimaju višak vrednosti, naročito na onoga koji je u isti mah agent u samoj proizvodnji. Ako se, dakle, kaže ||1135| da je profit *zato* opravdan što kapitalista svoj kapital «ušteduje» iz profita, i što on ispunjava funkciju akumulisanja, kaže se samo to da je kapitalistički način proizvodnje samo zbog toga opravdan što je tu, što za ranije i za kasnije isto tako važi. Ako se kaže da akumulacija na drugi način nije moguća, zaboravlja se da je ovaj određeni manir akumulacije — posredstvom kapitaliste — istorijskog datuma i da se isto tako primiče svom istorijskom datumu prestajanja.

Drugo: Ako je jednom per fas i nefas¹ toliko akumulisanog bogatstva prešlo u ruke kapitalista da se mogu domoći proizvodnje, onda se za najveću masu postojećeg kapitala, posle određenog razdoblja, može smatrati da je isključivo potekla od profita (revenue), to jest od kapitalizovanog viška vrednosti.

Tačka koju Jones ne ističe kako treba, zapravo on je samo prečutno involvira, jeste: Ako radni proizvođač plaća sam sebi svoju najamninu i njegov proizvod ne uzima najpre «oblik» u kome je «ušteden» iz dohotka drugih ljudi i onda se vraća radniku, potrebno je da se radnik nalazi u posedu (bilo kao vlasnik, vazal, nasledni zakupac itd.) svojih uslova za proizvodnju. Da bi njegova najamnina, a time i fond rada, [istupili] prema njemu kao tuđi kapital, on je morao ove uslove za proizvodnju izgubiti, oni su morali uzeti oblik tuđe svojine. Tek pošto mu je njegov fond rada s njegovim uslovima za proizvodnju otet, njemu nasuprot se kao *kapital* osamostalio, počinje tada dalji proces, koji se ne odnosi na puku reprodukciju ovih prvobitnih uslova, nego na njihovo dalje stvaranje, da i uslovi za proizvodnju i fond rada pristupaju radniku kao «uštedeni» iz dohotka drugih ljudi da bi bili pretvoreni u kapital. Sa posedom svojih uslova za proizvodnju i time svoga fonda rada izgubio je on i funkciju akumulisanja, i svaki dodatak koji on čini bogatstvu predstavlja se u obliku nekog dohotka drugih ljudi, koji mora biti najpre «ušteden» od ovih ljudi, to jest da ne sme biti utrošen kao dohodak, ako treba da izvrši funkcije kapitala i fonda rada za radnika.

Pošto Jones sam izlaže stanje kad se stvari još ne pojavljuju ovako, kad jedinstvo [radnika i sredstava za proizvodnju još] postoji, on bi, naravno, ovo «odvajanje» morao izložiti kao stvarni proces stvaranja kapitala. Ako odvajanje jednom postoji, onda svakako nastaje proces — on se nastavlja i širi — tim što sada radnikov višak rada prema

¹ s pravom i bez prava

njemu uvek istupa kao tuđi dohodak, čijim »šteđenjem« se jedino može bogatstvo akumulirati i razmer proizvodnje proširiti.

Povratno pretvaranje dohotka u kapital. Ako je *kapital* <to jest odvajanje uslova za proizvodnju od radnika> izvor profita <to jest toga da višak rada izgleda kao dohodak kapitala a ne rada>, onda će profit biti izvor kapitala, novog stvaranja kapitala, to jest toga da dodatni uslovi za proizvodnju istupaju prema radniku kao kapital, kao sredstvo za izdržavanje njega kao radnika i za ponovno prisvajanje njegovog viška rada. Prvobitno jedinstvo između radnika i uslova rada <ovde se apstrahuje robovski odnos, gde radnik sam pripada objektivnim uslovima rada> ima dva glavna oblika: azijsku zajednicu (samonikli komunizam) i sitnu, porodičnu poljoprivredu (s kojom je povezana kućna industrija) u jednom ili drugom obliku. Oba oblika su detinjski oblici i podjednako malo podobni da razviju rad kao *društveni* rad i proizvodnu snagu društvenog rada. Otuda nužnost razdvajanja, cepanja, suprotnosti između rada i svojine (pod čime valja razumeti svojinu na uslove za proizvodnju). Krajnji oblik ovog cepanja, u kome se ujedno proizvodne snage društvenog rada najsilnije razvijaju, jeste oblik kapitala. Na materijalnoj osnovici koju on stvara i posredstvom revolucija kroz koje u procesu ovog stvaranja prolazi radnička klasa i čitavo društvo, može tek da bude opet uspostavljeno prvobitno jedinstvo.

Pitanje koje Jones takođe dovoljno ne ističe jeste ovo:

Dohodak koji se neposredno kao takav razmenjuje za rad, ako nije dohodak samostalnog radnika koji zapošljava drugog radnika, jeste dohodak zemljoposjednika, koji dolazi od rente koju mu plaća samostalni radnik, i koju on sam ne potroši potpuno in natura sa svojom poslugom i pratnjom, nego iz koje on dalje kupuje delom proizvod ili usluge drugih radnika itd. Ovo, dakle, uvek pretpostavlja prvi odnos.

||1136| <Kao što se deo profita smatra za kamatu i onda kad industrijski kapitalista upotrebljava samo svoj vlastiti kapital, zato što ovaj oblik ima odvojeni način egzistencije, isto se tako na osnovici kapitalističkog načina proizvodnje i onda kad neki radnik ima svoja vlastita sredstva za proizvodnju, ova smatraju za kapital pa i kada on ne upošljava druge radnike. Deo njegovog vlastitog rada, koji on realizuje preko mere onoga što sačinjava običnu najamninu, pojavljuje se kao profit koji se duguje njegovom kapitalu. I sam radnik se onda razlaže u razne ekonomske tipove. Kao svoj vlastiti radnik on dobija svoju najamninu, a kao kapitalista — svoj profit. Ova primedba spada u glavu: Dohodak i njegovi izvori.>

»Što se tiče uticaja na proizvodne snage nacija, postoji razlika između *boгатства koje je bilo uštedeno* i koje se *izdaje kao najamnina da bi se postigao profit*, i onog bogatstva koje se troši iz dohotka za izdržavanje rada. S obzirom na ovo razlikovanje ja upotrebljavam reč *kapital* da bi označio isključivo onaj deo bogatstva koji je ušteden iz dohotka i koji se koristi za postizavanje profita.« (Str. 36/37.)

»Mi zaceo možemo . . . pod pojmom kapitala razumeti *svako bogatstvo koje je posvećeno izdržavanju radnika*, bilo da je ono prošlo kroz *prethodni proces štednje ili nije* . . . Želimo li položaj radnih klasa i onih koje ih plaćaju pratiti u raznim nacijama i pod različnim uslovima, tada moramo razlikovati između *kapitala koji je bio ušteden i kapitala koji nije prošao kroz proces akumulacije*, ukratko, između kapitala koji je dohodak i kapitala koji nije dohodak.« (Str. 36.)

»U svakoj naciji starog sveta, izuzev Englesku i Holandiju, *najamnina poljoprivrednih radnika ne predujmljuje se iz fondova koji su iz dohotka uštedeni i akumulisani*, nego *iz fondova koje su radnici sami proizveli i koji nikad ne postoje u nekom drugom obliku sem u obliku zalihe za njihovu vlastitu neposrednu potražnju*.« (Str. 37.)

Jones se odlikuje od ostalih ekonomista (izuzev eventualno Sismondija) po tome što on društvenu određenost oblika kapitala naglašava kao ono bitno, i što celu razliku kapitalističkog načina proizvodnje od drugih njenih načina svodi na ovu određenost oblika. To je da se rad neposredno pretvara u kapital, te da, s druge strane, ovaj kapital kupuje rad ne zbog njegove upotrebne vrednosti, nego da bi samog sebe oplodio, da bi stvorio višak vrednosti (višu razmensku vrednost), »da bi postigao profit«.

No ovde se ujedno pokazuje da se »ušteda od dohotka« da bi se on pretvorio u kapital i sama »akumulacija« razlikuju samo po *obliku* od drugih načina u kojima »se bogatstvo posvećuje izdržavanju radnika«. Poljoprivredni radnici u Engleskoj i Holandiji, koji najamnino dobijaju od kapitala »predujmljenu«, »proizvode sami svoju najamninu« isto onako kao i francuski seljak ili ruski kmet koji živi od svoga rada. Posmatramo li proces proizvodnje u njegovom kontinuitetu, tada kapitalista predujmljuje radniku danas kao »najamninu« samo deo proizvoda koji je radnik juče »proizveo«. Razlika [između kapitalističkog i drugih načina proizvodnje], dakle, nije u tome što u jednom slučaju radnik proizvodi svoju vlastitu najamninu, a u drugom slučaju je ne proizvodi. Razlika je u tome što se taj njegov proizvod [u jednom slučaju] pojavljuje kao *najamnina*; što se u jednom slučaju [u uslovima kapitalističkog načina proizvodnje] radnikov proizvod (deo radnikova proizvoda koji sačinjava fond rada) 1. pojavljuje kao *tudi* dohodak, a zatim 2. što se ne troši kao dohodak niti za rad u kome se dohodak neposredno troši, nego 3. istupa prema radniku kao *kapital*, koji mu taj deo proizvoda vraća u razmeni ne samo za ekvivalent nego za više rada nego što je bilo u proizvodu opredmećeno. Tako se njegov proizvod pojavljuje 1. kao *tudi* dohodak, 2. kao »ušteden« od dohotka da bi bio upotrebljen za kupovinu rada u cilju postizavanja profita, to jest kao *kapital*.

I ovaj je proces, u kome njegov sopstveni proizvod istupa prema njemu kao *kapital*, isto kao kad bi se reklo da je fond rada »prošao kroz prethodni proces prišteđivanja«, »proces akumulacije«; da ovaj fond, da bi se mogao ponovo pretvoriti u životna sredstva za radnika, pre

toga »postoji u drugom obliku« (ovde je izričito reč o pukoj *promeni oblika*) »nego što je oblik jedne zalihe za neposrednu potrošnju radnika«. Cela razlika je u *pretvaranju oblika* kroz koji prolazi fond rada koji je radnik proizveo pre no što mu se opet vraća u obliku najamnine. U slučaju samostalnih seljaka ili zanatlija [fond rada] stoga nikada ne dobija oblik najamnine.

||1137| »Štednja« i »akumulacija« su, ukoliko je reč o fondu rada, ovde puki *nazivi* za pretvaranje oblika kroz koji prolazi radnikov proizvod. Samostalni radnik jede svoj proizvod isto onako kao i najamni radnik, ili ovaj poslednji isto onako kao onaj prvi. Samo što se kod poslednjeg njegov proizvod *pojavljuje* kao nešto što su *drugi* uštedeli ili akumulisali, kao dohodak kapitaliste. U stvarnosti stoji, naprotiv, tako da ovaj proces osposobljava kapitalistu da radnikov višak rada za sebe »uštedi« ili »akumulise«, zbog čega i Jones toliko ističe da u nekapitalističkom načinu proizvodnje akumulacija ne dolazi od profita nego od najamnine, to jest od prihoda samostalnog poljoprivrednika ili zanatlije, koji svoj rad razmenjuje neposredno za dohodak (kako bi inače od poslednjih mogli poteći buržuji?), i od rente zemljoposjednika. No da bi fond rada prošao kroz ovo pretvaranje, potrebno je da sredstva za proizvodnju istupe prema radniku kao kapital, što u drugim oblicima nije slučaj. Proširenje *bogatstva* izgleda u poslednjem slučaju tako kao da ne dolazi od radnika, nego putem štednje od profita — ponovno pretvaranje viška vrednosti u kapital — isto onako kao što i sam fond rada (pre proširenja pomoću nove akumulacije) istupa prema radniku kao kapital.

»Štednja«, uzevši doslovno, ima smisla samo za kapitalistu koji kapitališe svoj dohodak nasuprot onome koji ga pojede, izdaje kao dohodak. Ali nema ni najmanje smisla za odnose između kapitaliste i radnika.

Dve osnovne činjenice kapitalističke proizvodnje:

[Prvo] koncentracija sredstava za proizvodnju u malo ruku, usled čega ona prestaju da se pojavljuju kao neposredna svojina pojedinih radnika, već se pojavljuju kao potencije društvene proizvodnje, iako još u prvi mah kao svojina kapitalista koji ne rade; ovi su njihovi upravnici [trustees] u građanskom društvu i uživaju sve plodove toga upravljanja.

Drugo: organizacija samog rada kao društvenoga rada putem kooperacije, podele rada, i povezivanja rada sa rezultatima društvene vladavine nad prirodnim silama.

U oba pravca kapitalistička proizvodnja ukida privatnu svojinu i privatni rad, iako još u antagonističkim oblicima.

Što kod A. Smitha čini glavnu razliku između proizvodnog i neproizvodnog rada, da se prvi razmenjuje neposredno za kapital, drugi neposredno za dohodak — smisao ove razlike dolazi tek kod Jonesa potpuno do izraza. Tu se pokazuje da je prvi rad onaj koji karakteriše kapitalistički način proizvodnje; drugi, gde dominira, pripada

ranijim načinima proizvodnje, i gde je samo od sporednog značaja, ograničen je na sfere (ili treba da bude ograničen na sfere) u kojima se ne radi o neposrednoj proizvodnji bogatstva.

«*Kapital* je oruđe koje pokreće sve uzroke kojima se umnožavaju efikasnost ljudskog rada i proizvodne snage nacija . . . Kapital je nagomilani rezultat *prošlog rada*, koji se koristi za proizvođenje određenog dejstva u određenom pravcu proizvodnje bogatstva . . .»

(U jednoj napomeni u istom delu na str. 35. Jones kaže:

«Podesno je i razumno je čin proizvodnje smatrati kao nezavršen dok proizvedena roba nije stigla u ruke individue koja treba da je potroši. Sve što se dotle događa usmereno je na ovaj cilj. Konj i kola bakalina koji nam dovozi čaj iz Hertforda do naše škole isto su tako potrebni, ako hoćemo da dođemo do tog čaja da bi ga trošili, kao i rad Kineza koji je lišće brao i sušio.»

«Ali . . . ovaj kapital . . . ne ispunjava u svakoj zajednici *sve zadatke koje bi mogao da ispuni*. U svakom slučaju on im prilazi samo postepeno, jednom po jednom; a *značajna je i veoma važna činjenica da jedna naročita funkcija*, čije je ispunjenje *neminovno za ozbiljan napredak moći kapitala u svim njegovim ostalim funkcijama, jeste upravo ona koju kapital za najveći deo radnika čovečanstva uopšte još nije ispunio.*» (Str. 35/36.)

«Imam u vidu *predumjivanje najamnine* . . .» (Str. 36.)

«Kapitalisti predumjivaju najamninu za manje od četvrtine radnika zemljine kugle . . . Ova činjenica je od ogromne važnosti pri poređenju napretka nacija.» (Isto.)

«1138| «Kapital ili akumulisana zaliha, pošto je već ispunio raznovrsne druge funkcije pri proizvodnji bogatstva, vrlo kasno preuzima onu da radniku *predumjivuje* njegovu najamninu.» (Str. 79.)

U poslednjoj rečenici (str. 79) kapital je u stvari formulisan kao »odnos«, ne samo kao »akumulisana zaliha« nego kao sasvim određeni odnos proizvodnje. »Zaliha« ne može »preuzeti funkciju da predumi najamninu«. I Jones ističe da *kapital u svome osnovnom obliku* — u kome čitavom procesu društvene proizvodnje daje distinktivni karakter, dominira njime i proizvodi sasvim novi razvitak proizvodnih snaga društvenog rada, revolucioniše sve društvene i političke odnose — jeste onaj oblik u kome on istupa prema najamnom radu, plaća najamninu. On ističe da pre pojavljivanja kapitala u ovoj presudnoj funkciji kapital ispunjava druge funkcije, pojavljuje se u drugim subalternim, ali istorijski ranijim oblicima, no da se njegova snaga u svim njegovim funkcijama potpuno razvija tek kad se pojavi kao industrijski kapital. S druge strane, u trećem predavanju »o načinu kako kapital *ili* kapitalisti« <u tom grmu leži zec, u tom *ili*: samo ovom personifikacijom postaje akumulisana zaliha kapital> »postepeno preuzimaju razne funkcije u proizvođenju bogatstva«. Tamo Jones ne kaže koje su to ranije funkcije. One u stvari mogu biti samo funkcije merkantilnog ili u novčanoj trgovini postojećeg kapitala. No iako se Jones tako približio pra-

vilnom shvatanju, i na izvestan način to i sam kaže, on je, s druge strane, ipak kao ekonomista toliko u vlasti buržoaskog fetišizma da ni đavo ne bi mogao da jemči da li on tu pod raznim funkcijama ne razume ono čemu »akumulisana zaliha« kao takva može da služi.

Postavka:

»Kapital ili akumulisana zaliha, pošto je već ispunio raznovrsne druge funkcije pri proizvodnji bogatstva, vrlo kasno preuzima onu da radniku predujmljuje njegovu najamninu...« (str. 79)

potpuni je izraz protivrečnosti, s jedne strane, pravilnog istorijskog shvatanja kapitala, s druge strane je zasenčena ekonomskom ograničenošću da je »zaliha« kao takva »kapital«. Zato »akumulisana zaliha« postaje lice koje »preuzima funkciju da predujmljuje najamninu« ljudima. U ekonomskoj ograničenosti još [je zasnovano] što je Jones razrešava, a razrešenje je nužno čim je kapitalistički način proizvodnje shvaćen kao određeni istorijski, a ne više kao večiti prirodni odnos proizvodnje.

Vidi se koliki skok je učinjen od Ramsaya do Jonesa. Baš za funkciju kapitala koja ga čini kapitalom — predujmljivanje najamnine — Ramsay kaže da je slučajna, da je posledica samo siromaštva velike mase naroda i da je indiferentna za proces proizvodnje kao takav. U ovom ograničenom obliku on *poriče* nužnost kapitalističkog načina proizvodnje. Drukčije Jones (začudo da su obojica bili popovi državne crkve⁽¹¹⁵⁾). Izgleda da engleski popovi državne crkve više misle nego kontinentalni. On pokazuje da baš ova funkcija [predujmljivanje najamnine] čini kapital kapitalom i uslovljava karakteristične osobine kapitalističkog načina proizvodnje. On takođe pokazuje kako ovaj oblik nastaje tek na jednom određenom stupnju razvitka proizvodnih snaga i onda stvara potpuno novu materijalnu osnovicu. Ali zato on i »mogućnost ukidanja«, samo istorijski prolaznu nužnost ovog oblika, razume na sasvim drukčiji duboki način nego R[amsay]. Odnos kapitala on nipošto ne smatra za večiti odnos.

»U budućnosti može jednom postojati društveno stanje, i pojedini delovi sveta mogu mu ići u susret, u kome će radnici i posednici akumulisanih zaliha biti identični. Ali u istoriji nacija koje sada posmatramo to *do danas još* nije nikada bio slučaj, i da bismo pratili i razumeli *ovu istoriju*, moramo posmatrati kako radnici postepeno ispod vlasti mušterija koje ih plaćaju svojim dohotkom dospevaju pod vlast preduzetnika, od kojih bivaju plaćeni predujmovima kapitala, iz čijih prinosa posednici nastoje da realizuju posebni dohodak. To ne bi bilo tako *poželjno stanje kao ono u kome su radnici i kapitalisti identični*, ali mi ga moramo uzeti kao *stadijum u razvitku proizvodnje* koji do sada karakteriše istoriju naprednih nacija. Do ovog stadijuma narodi Azije još nisu stigli.« (Str. 73.)

[[1139] Ovde Jones kaže sasvim otvoreno da on kapital i kapitalistički način proizvodnje »uzima« samo kao prelaznu fazu u razvitku društvene proizvodnje, fazu koja znači ogroman napredak nasuprot svima dosadašnjim oblicima, ako se posmatra razvitak proizvodnih

snaga društvenog rada — no koja nipošto ne čini krajnji rezultat; naprotiv, u svome antagonističkom obliku između »posednika akumulisanog bogatstva« i »stvarnih radnika« uključuje nužnost svoje propasti.

Jones je bio profesor političke ekonomije u Hejliberiju, *Malthusov nasljednik*. Ovde vidimo kako istinska nauka političke ekonomije završava time da buržoaske odnose proizvodnje shvata samo kao *istorijske*, koji vode ka višima, u kojima je ukinut antagonizam na kome oni počivaju. Svojom analizom lomi politička ekonomija na izgled osamostaljene oblike u kojima se bogatstvo pojavljuje. Njena analiza ide (već i kod Ricarda) tako daleko da

1. *samostalno materijalno obličje bogatstva* iščezava i ono se pojavljuje samo još kao delatnost čoveka. Sve što nije rezultat ljudske delatnosti, rada, jeste priroda, i kao takvo nije socijalno bogatstvo. Fantom robnog sveta iščezava i pojavljuje se samo još kao objektiviziranje ljudskog rada, koje stalno prolazi i stalno se reprodukuje. Svako materijalno čvrsto bogatstvo je samo prolazno opredmećenje toga društvenog rada, kristalizacija procesa proizvodnje, čija mera je vreme, mera samog kretanja.

2. Raznovrsni oblici u kojima različni sastavni delovi bogatstva pritiču raznim delovima društva gube svoju prividnu samostalnost. Kamata je samo deo profita, renta samo višak profita. Obe se stoga gube u profitu, koji se sam svodi na *višak vrednosti*, to jest na neplaćeni rad. Vrednost same robe se, međutim, svodi samo na radno vreme. Sama Ricardova škola dolazi dotle da jedan od oblika prisvajanja ovog viška vrednosti — zemljišnu svojinu (rentu) — negira kao beskorisnu, ukoliko je naplaćuju privatnici. Ona negira zemljoposjednika kao funkcionera u kapitalističkoj proizvodnji. Suprotnost se stoga svodi na kapitalistu i najamnog radnika. No ovaj odnos Ricardova ekonomija smatra kao dat, kao prirodni zakon, na kome počiva sam proces proizvodnje. Kasniji ne zastaju na ovome nego priznaju, kao Jones, samo *istorijsku* opravdanost ovog odnosa. No od toga momenta kad se buržoaski način proizvodnje i njemu odgovarajući procesi proizvodnje i raspodele saznaju kao *istorijski*, prestaje zabluda da ove odnose treba smatrati za prirodne zakone proizvodnje i otvara se izgled na jedno novo društvo, [na jednu] novu ekonomsku društvenu formaciju, za koju ovaj način proizvodnje čini samo prelaz.^[116] ||1139||

||1139| Mi ćemo kod Jonesa imati još razne stvari da razmatramo.

1. Kako baš kapitalistički način proizvodnje — predujmliivanje najamnine putem kapitala — menja oblik [proizvodnje] i proizvodne snage.

2. Njegove stvari o akumulaciji i profitnoj stopi.

No ovde valja najpre istaći još jednu tačku.

||1140| »Kapitalista je bio samo agent da bi u novom obliku i u novim okolnostima omogućio radnicima da dođu do dohotka koji su trošile mušterije koje ih okružuju.« (Str. 79.)

Ovo se odnosi na nepoljoprivredne radnike, koji su ranije neposredno živeli od dohotka zemljoposjednika itd. Umesto da oni razmenjuju neposredno svoj rad (ili njegove proizvode) za te dohotke, kapitalista razmenjuje proizvod njihovog rada — nagomilan i koncentrisan u njegovoj ruci — za ove dohotke, ili se ovi pretvaraju, razmenjuju za kapital, budući da sačinjavaju prinose kapitala. Umesto neposrednih prinosa za rad oni sačinjavaju neposredne prinose za kapital koji upotrebljava radnike.^[117] ||1140||

||1144|| Pošto je Jones izložio *kapital* kao specifični odnos proizvodnje, čija se bitna oznaka sastoji u tome da se akumulirano bogatstvo čini kao predujmljivač najamnine, sam fond rada kao »bogatstvo uštedeno iz dohotka i upotrebljeno da bi se postigao profit«, on razvija promene u razvitku proizvodnih snaga svojstvene ovom načinu proizvodnje. On vrlo dobro govori o tome kako se s *promenom* materijalnih proizvodnih snaga menjaju odnosi (ekonomski), a time i socijalno, moralno i političko stanje nacija.

«U onoj meri u kojoj neka zajednica *menja svoje proizvodne snage* ona *nužno menja i svoje običaje i navike*.« (Str. 48.) «U toku svoga razvitka sve različite klase jedne zajednice otkrivaju da su povezane s drugim klasama *novim odnosima*, da zauzimaju *nove pozicije*, da su okružene novim moralnim i socijalnim opasnostima i *novim uslovima* socijalnog i političkog napretka.« (Isto.)

Pre no što pokažemo kako Jones razvija uticaj kapitalističkog oblika proizvodnje na razvitak proizvodnih snaga, navešćemo još nekoliko stavova koji su u vezi s onim što smo ranije saopštili.

«Velike političke, socijalne, moralne i intelektualne promene *praćene su promenama u ekonomskoj organizaciji zajednice* i u snagama i sredstvima kojima se izvode zadaci proizvodnje, pa bili oni obilni ili oskudni. Ove promene nužnim načinom vrše dominirajući uticaj na različite političke i socijalne elemente stanovništva u čijem se krilu ove promene zbivaju. Ovaj uticaj proteže se na intelektualni karakter, na običaje, navike i sreću nacija.» (Str. 45.)

«Engleska je jedina velika zemlja koja je . . . učinila prvi korak u napretku prema savršenstvu *kao proizvođači mehanizam*; jedina zemlja u kojoj je stanovništvo, poljoprivredno kao i nepoljoprivredno, potčinjeno voćstvu kapitalista, i gde se dejstva njihovih sredstava i naročitih funkcija koje mogu jedino oni ispuniti, oseća u velikoj meri, ne samo u ogromnom porastu njenog bogatstva nego i u svim ekonomskim vezama i pozicijama njenog stanovništva.

No ja kažem sa žaljenjem, ali bez i najmanjeg oklevanja: Engleska ne sme važiti kao srećan primer ||1145|| životnog puta jednog naroda koji na ovaj način razvija svoje proizvodne snage.» (Str. 48/49.)

«*Opšti fond rada* sastoji se: 1. iz najamnine koju radnici sami proizvode. 2. Iz dohoda drugih klasa koji se izdaju za izdržavanje radnika. 3. Iz kapitala ili jednog dela bogatstva uštedenog iz dohotka, koji se upotrebljava za predujmljivanje najamnine u cilju postizavanja profita. One koji bivaju izdržavani iz prvog dela fonda rada, nazvaćemo *nenajamljenim radnicima*. One iz drugog dela *plaćenom*

poslugom. One iz trećega najmljenim radnicima. Način na koji oni dobijaju svoju najamninu iz jednoga od ova tri odeljenja fonda rada određuje radnikov odnos prema drugim klasama društva i određuje tako ponekad neposredno, ponekad više ili manje posredno stupanj stalnosti, veštine i snage kojom se izvršuju zadaci proizvodnje. (Str. 51/52.)

«Prvo odeljenje, najamnina koju sam radnik proizvodi, izdržava više od polovine, možda više od dve trećine radnog stanovništva zemlje. Ovi radnici svuda se sastoje iz seljaka koji drže u posedu zemlju i obrađuju je ... Drugo odeljenje fonda rada, *dohodak koji se troši za izdržavanje rada*, izdržava daleko najveći deo proizvodnih nepoljoprivrednih radnika Istočaka. Ono ima neko značenje i na evropskom kontinentu. U Engleskoj, naprotiv, ono obuhvata samo neke zanatlije koje vrše prigodne poslove, *preostatke jednog jačeg sloja* ... Treće odeljenje fonda rada, *kapital*, zapošljava u Engleskoj veliku većinu njenih radnika, dok u Aziji oni, naprotiv, izdržava samo neznatan broj individua, a u kontinentalnoj Evropi izdržava samo nepoljoprivredne radnike, koji verovatno u svemu ne čine ni četvrtinu proizvodnog stanovništva.» (Str. 52.)

«*Ropski rad* nisam učinio nekom posebnom kategorijom ... *Gradanska prava* radnika nemaju nikakvog uticaja na njihov *ekonomski položaj*. Može se videti da robovi isto onako kao i slobodni ljudi žive od svakoga od delova opšteg fonda.» (Str. 53.)

Ako »gradanska prava« radnika nemaju nikakvog uticaja »na njihov ekonomski položaj«, njihov ekonomski položaj ima uticaja na njihova građanska prava. Najamni rad u nacionalnom merilu, stoga i kapitalistički način proizvodnje, moguć je samo tamo gde je radnik lično slobodan. On počiva na ličnoj slobodi radnika.

Smithov proizvodni i neproizvodni rad Jones pravilno svodi na njegovo jezgro, na kapitalistički i nekapitalistički rad, tim što Smithovo plaćanje radnika kapitalom ili iz dohotka pravilno sprovodi. On sam, naprotiv, pod *proizvodnim* i *neproizvodnim* radom razume očigledno rad koji ulazi u proizvodnju materijalnog bogatstva i takav koji u tu proizvodnju ne ulazi. Kao što vidimo ovde gde on govori o *proizvodnim radnicima* koji zavise od izdatog dohotka. Zatim:

«Onaj deo zajednice koji je *neproizvodan* u smislu materijalnog bogatstva može biti *koristan* ili *nekoristan*.» (Str. 42.)

«Razumno je *akt proizvodnje* smatrati kao nedokončan sve dotle dok *proizvedena roba* ne dospe u ruke individue koja će je trošiti.» (Str. 35, napomena.)

Razlika između radnika koji žive od kapitala ili dohotka odnosi se na oblik rada. To je cela razlika između kapitalističkog i nekapitalističkog načina proizvodnje. Naprotiv, ako se proizvodni i neproizvodni radnik uzme u užem smislu, proizvodan će biti svaki rad koji ulazi u proizvodnju *robe* (proizvodnja obuhvata ovde sve činove koje roba mora proći od prvog proizvođača do potrošača), pa bio taj rad koje bilo vrste, fizički ili nefizički (naučni) — a neproizvodan je takav rad koji ne ulazi u proizvodnju robe, čija svrha i cilj nije pro-

izvodnja robe. Ovo se razlikovanje ne sme ispustiti iz vida i okolnost da sve druge vrste delatnosti imaju povratno dejstvo na materijalnu proizvodnju i obrnuto, apsolutno ništa ne menja na nužnosti takvog razlikovanja.

(b) *Jones o uticaju kapitalističke proizvodnje na razvitak proizvodnih snaga. O uslovima primenljivosti dodatnog stalnog kapitala*

||1146| Sada dolazimo do *razvitka proizvodnih snaga* pod uticajem kapitalističkog načina proizvodnje.

[Jones kaže:]

«Ovde može biti na mestu da ukažemo na to kako ova činjenica «da najamnine predujmljuje kapital» utiče na *proizvodne snage* radnika, ili na *stalnost, znanje, snagu*, kojima se rad obavlja . . . Kapitalista koji plaća jednog radnika može potpomoći *stalnost njegovog rada*. Jednom *tako što će omogućiti takvu stalnost*. Zatim tako što će to *nadzirati i iznuditi*. Ima mnogo i širokih slojeva radnika u svetu koji prolaze ulicama i traže mušteriju i čija najamnina zavisi od *slučajnih potreba* ljudi kojima su upravo u tom trenutku potrebne njihove usluge ili predmeti koje oni prave. Prvi misionari našli su ovo stanje u Kini: ,tamo zanatlije od ranog jutra do kasne večeri jure ulicama tražeći mušterije. Najveći deo kineskih radnika radi u privatnim kućama. Treba li ti odelo? Krojač ti dolazi ujutro i odlazi uveče. To isto je slučaj i sa drugim zanatlijama. Neprekidno jure ulicama tražeći rada, pa i kovači, koji sobom nose svoj čekić i svoje ognjište za obične radove. A i berberi . . . idu ulicama s naslonjačem na ramenu i jednom činijom i kotlom za vruću vodu u rukama¹¹⁸ To je uopšte slučaj na Istoku, a delom i na Zapadu.

Ovi radnici ne mogu *ni za koji period vremena raditi neprekidno*. Oni moraju kao najmljeni kočijaši da se kreću ulicama tražeći očima mušterije, i ako ih ne nađu, moraju da ostanu dokoni. Ako tokom vremena nastupi promena u njihovom ekonomskom položaju i oni *postanu radnici nekog kapitaliste koji im predujmljuje njihovu najamninu*, onda nastaju dve stvari. Prvo, oni mogu neprekidno da rade i drugo, jedna snaga stoji spremna, *čija je funkcija i interes da ih skloni da doista stalno rade* . . . Kapitalista ima sredstva . . . da čeka mušteriju . . . Na taj način dolazi do *veće stalnosti u radu* ove klase ljudi. *Oni rade danonice od jutra do mraka i ne moraju prekidati posao* zato što čekaju ili traže mušteriju, koja na kraju treba da konzumira artikal na kome rade.

Ali *stalnost njihova posla* koja je na taj način *omogućena, obezbeđena* je i uvećana *nadzorom kapitaliste*. On je *njima predujmio najamninu; on će dobiti proizvod njihova rada*. U njegovom je interesu i njegovo je pravo da se brine za to da oni ne *prekidaju posao* ili da ga ne obavljaju nemarno.

Ako je stalnost rada na ovaj način postignuta, tada je dejstvo same ove promene na proizvodnu snagu rada vrlo veliko. *Snaga je udvostručena*. Dva radnika koji neprekidno rade celu godinu *od zore do mraka* verovatno će više proizvesti nego četiri radnika koji prelaze od jednog posla na drugi i mnogo vremena gube jureći za mušterijama i nastavljajući prekinuti rad. (Str. 37/38.)

[U odnosu na ovde rečeno Jones primećuje:]

Prvo: Prelaz od radnika koji vrše slučajne usluge, prave kaput, pantalone u kući zemljoposjednika, ka onim radnicima koje zapošljava kapital, već je *Turgot* vrlo dobro izložio.

Drugo: Ovaj kontinuitet razlikuje kapitalistički rad svakako od onog oblika koji opisuje Jones, a ne od robovske proizvodnje na veliko.

Treće: Netačno je, *uvećanje samog rada* — njegovim dugim trajanjem i nedostajanjem prekidanja — nazvati uvećanjem proizvodne snage ili snage rada. Do ovoga dolazi samo utoliko ukoliko neprekidni rad uvećava ličnu veštinu radnikovu. Pod snagom rada razumemo veću proizvodnu moć kojom se data količina rada primenjuje, a ne promenu u količini primenjenog rada. Štaviše, to spada u formalno podređivanje rada pod kapital. Potpuno se razvija tek s razvitkom stalnog kapitala. (O tome odmah više.)

Tačno ističe J[ones]: Kapitalista smatra rad kao svoju svojinu, od čega ništa ne sme da se izgubi. Kod rada koji direktno zavisi od dohotka radi se samo o upotrebnoj vrednosti rada.

||1147| Jones zatim veoma pravilno ističe da stalni rad nepoljoprivrednih radnika od zore do mraka nije apsolutno ništa prirodno dato, nego je samo *proizvod* ekonomskog razvitka. Nasuprot azijskom obliku i zapadnom obliku (koji je ranije vladao) na selu (a delom još i sada vlada), gradski rad srednjeg veka čini već veliki napredak i predškolu kapitalističkog načina proizvodnje u pogledu stalnosti i neprekidnog obavljanja rada.

<O ovoj *stalnosti rada*:

*Kapitalista upravlja u neku ruku i *berzom* rada; on *obežbeduje* protiv neizvesnosti da se nađe prođa za rad. Kad njega ne bi bilo, tada bi ova neizvesnost sprečila preduzimanje mnogih radova. Trud da nađe se kupac i ide na tržište njegovim se posredstvom ograničava na srazmerno malu meru.* (*An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption* etc., London 1821, p. 102.)

Na istom mestu kaže:

*Gde je kapital u velikoj meri *stalan* ili gde je uložen u zemlju . . . , privrednik je mnogo više *prinuden* (nego kad bi uložio manje stalnog kapitala) da stalno primenjuje istu količinu optičajnog kapitala kao i ranije, da bi bez prekida vukao neki profit iz onog dela koji je stalni kapital.* (Str. 73.)

<[Jones kaže dalje:]

*O prilikama koje su nastale usled zavisnosti radnika od dohotka njihovih mušterija u Kini dobija se vrlo živa slika u kineskoj izložbi, koju je njen američki posednik u Londonu tako dugo držao otvorenu. Tamo nalazimo masovno figure zanatlija, koji s njihovim smotkom alata lutaju tražeći mušterije i sede bez posla ako ih ne nađu. Oni nam zorno predočavaju kako u njihovom slučaju nedostaje

ona stalnost rada koja je jedan od tri velika elementa njegove proizvodnosti. No oni *takođe* dokazuju dovoljno za svakog obaveštenog gledaoca i *nedostajanje stalnog kapitala i mašinerije*, koji teško da su manje važni elementi za plodnost industrije. (Richard Jones [*Text-Book of Lectures . . .*, Hertford 1852.], p. 73.)

•U Indiji, gde pojava Evropejaca još nije izmenila stanje, ista slika može se videti u gradovima. Međutim, u poljoprivrednim krajevima zanatlije se obezbeđuju na naročiti način . . . One zanatlije i drugi nepoljoprivredni elementi koji su bili stvarno potrebni u nekom selu izdržavaju se na taj način što im se daje deo ukupnog dohotka svih stanovnika sela. Od toga fonda živele su u celoj zemlji mnogobrojne čete radnika koji su svoju veštinu prenosili s generacije na generaciju i čiji je trud zadovoljavao jednostavne potrebe i želje koje seljaci nisu radom vlastitih ruku mogli da zadovolje. Položaj i prava ovih seoskih zanatlija postaju uskoro nasledni, kao i sva prava na Istoku. Četa zanatlija našla je mušterije u drugim stanovnicima sela. Seljaci su bili stalno naseljeni i konzervativni, a to isto je važilo i za zanatlije . . .

Zanatlije gradova bile su i danas su u drugom položaju. One su dobijale svoju najamninu iz fonda koji je u suštini bio isti od koga su živele i seoske zanatlije, to je višak dohotka od zemlje; ali on se za njih izmenio u načinu raspodele i u njegovim raspodeljivačima, tako da su oni prestali da budu *stalno naseljeni*, pa je posledica toga bilo često i obično mučno seljakanje . . . Takve *zanatlije nisu vezane za mesto svojom zavisnošću od mase stalnog kapitala*. (U Evropi su, na primer, fabrikanti pamučne robe i drugi industrijalci *vezani za krajeve gde ima u izobilju vodenih snaga ili goriva koje proizvodi paru i gde su svakako znatne mase bogatstva pretvorene u zgrade i mašinerije* itd.) . . . »Drukčiji je slučaj kad ||1148| su radnici upućeni samo na *direktno primanje* jednog dela dohotka ljudi koji troše njihove proizvode . . . *Takvi ljudi nisu ograničeni na mesto bilo kakvog stalnog kapitala*. Ako njegove mušterije promene svoje mesto stanovanja za duže vreme ili čak i za vrlo kratko razdoblje, nepoljoprivredni radnici moraju da idu za njima ili da gladuju». (Str. 73/74.)

•Veći deo tog fonda za zanatlije raspodeljuju u Aziji država i njeni činovnici. *Glavni grad* je bio nužnim načinom glavno sedište raspodele. (Str. 75.)

•Od Samarkanda možemo prema jugu do Bidžapura i Seringapatama posmatrati ruševine propalih prestonica, čije ih je stanovništvo *odjednom napustilo* (ne kao u drugim zemljama usled postepenog propadanja) *čim su bila osnovana nova središta raspodele kraljevskih dohodaka*, to jest celokupnosti viška dohodaka od zemlje. (Str. 76.)

Vidi *dr Bernier-a*, koji indijske gradove upoređuje s ratnim logorima^[119]. Ovo počiva, dakle, na obliku zemljišne svojine u Aziji.)

Od *stalnosti* rada prelazimo sada na podelu rada, na razvitak znanja, na primenu mašina itd.

[Jones piše:]

•Sa rečenim *dejstvo* menjanja onih koji *plaćaju rad* na stalnost rada nije ni-pošto iscrpeno. *Razni zadaci proizvodnje mogu se i dalje deliti . . . Ako one* (ka-

pitalista) »upošljava više od jednog čoveka, on može rad između njih podeliti. On može svakog pojedinog za stalno zaposli na jednom delu zajedničkog rada, na onome koji on najbolje obavlja . . . Ako je kapitalista bogat i ako drži dovoljan broj radnika, tada se rad može razložiti u dalje *pododele*, ukoliko se uopšte može dalje deliti. Stalnost rada je tada potpuna . . . Kapital je time što je preuzeo funkciju predujmivanja najamnine postepeno usavršavao *stalnost* rada. On istovremeno uvećava *znanje* i *veštinu* s kojima se takav rad primenjuje, da bi postigao određeno dejstvo.

S početka je klasa kapitalista delimično, a kasnije potpuno, *oslobodena potrebe ručnog rada*. Njen interes je u tome da *proizvodne snage radnika* koje zapošljava budu što veće. *Na uvećanje ove snage je upravljena njena pažnja*, i upravljena gotovo isključivo. Revnosno se razmišlja o najboljim sredstvima da se potpomogne svaka svrha ljudske radinosti; *znanje* se proširuje i uvećava područje svoje delotvornosti i pomaže proizvodnju gotovo u svakoj njenoj grani . . .

Ali se i *mehanička snaga* povećava. Kapital koji se upotrebljava ne za *plaćanje* rada, nego za njegovo *potpomaganje* nazvaćemo *pomoćnim kapitalom*.»

<Dakle, Jones pod ovim razume deo postojanog kapitala koji se ne sastoji iz sirovina.>

»Masa pomoćnog kapitala u naciji može, ako su ispunjeni određeni uslovi, da raste u beskonačnost pri nepromenjenom broju radnika. Sa svakim korakom u tom pravcu raste treći element delotvornosti ljudskog rada, naime njena *mehanička snaga* . . . Tako raste masa pomoćnog kapitala u odnosu na stanovništvo . . . Koji uslovi moraju, dakle, biti ispunjeni da bi mogla da raste masa pomoćnog kapitala, koja se upotrebljava da bi njih» <kapitalistove radnike> »potpomogla?

Tri stvari moraju se steći:

1. Sredstva da se uštedi dodatni kapital.
2. Volja da se uštedi.
3. Pronalasci koji omogućavaju da se primenom takvog kapitala uveća proizvodna snaga rada, i to uveća u tolikoj meri da *preko bogatstva koje je ranije proizvodila reprodukuje još dodatni pomoćni kapital istom brzinom kojom se on troši, i još profit povrh toga* . . .

Ako je čitava masa pomoćnog kapitala koji se pri datom stanju znanja može korisno upotrebiti već data . . . , tada samo proširenje znanja može pokazati put i način da se više primeni. Zatim je takva primena samo onda praktično sprovedljiva ako otkrivena sredstva u dovoljnoj meri *povišavaju snagu rada da ona dodatni kapital reprodukuje za isto vreme za koje se on potroši*. Ako to nije slučaj, onda kapitalista mora izgubiti svoje bogatstvo . . . Ali preko toga mora uvećana proizvodna snaga radnika da *proizvodi još i profit*, inače kapitalista ne bi imao razloga da svoj kapital uopšte primeni u proizvodnji . . . Sve dotle dok se *primenom novih masa pomoćnog kapitala mogu postići ove dve svrhe*, nema čvrste i određene granice za primenu daljih masa takvog kapitala. Njihovo povećanje može ići ruku pod ruku s *napretkom znanja*. A ovo nikad ne zastaje. U istoj meri kako ono od časa do časa napreduje u svima pravcima mogu se od časa do časa pojavljivati novi alati, nove mašine, nove pokretačke snage, koje omogućuju zajednici da masu pomoćnog materijala koji potpomaže njenu radinost korisno povećaju i time pove-

čaju razliku koja postoji između proizvodnosti njenog rada i proizvodnosti rada siromašnijih i manje veštih nacija. (Str. 38 - 41.)

||1149] Najpre nekoliko reči o primedbi da pronalasci, ili naprave, ili uređaji moraju biti podesni da »proizvodnu snagu rada povećavaju u tolikoj meri da preko bogatstva koje je ona ranije proizvodila reprodukuje još i dodatni pomoćni kapital istom brzinom kojom se on troši« ili »da dodatni kapital reprodukuje za isto vreme za koje se on potroši«. To ne znači ništa drugo nego da se rabaćenje naknađuje u onoj meri u kojoj se vrši, ili da se dodatni kapital obnavlja prosečno u vremenu za koje se troši. Deo vrednosti proizvoda — ili, što izlazi na isto, deo proizvoda — mora naknaditi potrošeni pomoćni kapital, i to za toliko vremena da se, ako je potpuno utrošen, potpuno obnovi ili novi kapital iste vrste dođe na mesto nestalog. Ali šta je uslov za to? Proizvodnost rada mora se pomoću dodatnog pomoćnog kapitala toliko povećati da deo proizvoda može da bude odbijen za naknadu tog sastavnog dela, bilo in natura, bilo razmenom.

Ako je proizvodnost tolika, to jest uvećanje proizvoda koje daje isti radni dan, da pojedina roba biva *jeftinija* od pojedine robe u ranijem procesu, iako *suma roba* svojom ukupnom cenom pokriva (na primer) godišnje rabaćenje mašinerije, dakle alikvotni deo rabaćenja koji ulazi u pojedinu robu sasvim je neznatan, onda se reprodukuje pomoćni kapital. Odbijemo li od ukupnog proizvoda deo koji naknađuje trošenje i, drugo, deo koji naknađuje deo sirovine, ostaje deo koji plaća najamninu i onaj koji pokriva profit i daje čak veći višak vrednosti [nego] u ranijoj proceduri.

Moglo bi doći do uvećanja proizvoda a da se ovaj uslov ne ispuni. Ako se, na primer, količina funti prede udesetostruči (umesto ustostruči itd.) i ako za rabaćenje mašinerije taj dodatak padne s $\frac{1}{8}$ na $\frac{1}{10}$ vrednosti, onda bi preda ispredena pomoću te mašinerije bila skuplja od prede ispredene vretenom. Ako bi 100£ dodatnog kapitala u guanu bilo upotrebljeno za poljoprivredu i ako bi se ovaj guano morao naknaditi u jednoj godini, a vrednost jednog kvartera (pri starom metodu) bila 2£, moralo bi se proizvoditi 50 kvartera više samo da bi se naknadilo rabaćenje. A bez ovog uvećanja dodatni kapital (apstrahujući profit) ne bi mogao biti upotrebljen.

J[onesova] primedba da dodatni kapital mora biti »reprodukovano za vreme za koje se utroši« (naravno iz prodaje proizvoda ili in natura) znači samo to da roba mora naknaditi rabaćenje koje je u njoj sadržano. Da bi reprodukcija mogla iznova početi, svi vrednosni elementi sadržani u robi moraju biti naknađeni za vreme za koje njihova reprodukcija mora iznova početi. U poljoprivredi je ovo vreme reprodukcije dato prirodnim okolnostima, i vreme za koje se rabaćenje mora naknaditi je ovde isto tako određeno, ni manje ni više, kao i vreme za koje moraju biti naknađeni svi drugi vrednosni elementi, na primer žita.

Da bi proces reprodukcije mogao otpočeti, to jest da bi se mogao obnoviti stvarni proces proizvodnje, mora proteći prometni proces, to jest roba mora biti prodana (ukoliko se sama ne naknađuje in natura, kao seme) te novac za koji je prodana mora opet biti pretvoren u elemente proizvodnje. Kod žita i drugih poljoprivrednih proizvoda postoje, određene, godišnjim dobom propisane epohe za ovu reprodukciju, dakle (krajnje) *granice*, apsolutne granice za trajanje prometnog procesa.

Drugo: Iz prirode roba kao upotrebnih vrednosti proizlaze uopšte takve apsolutne granice prometnog procesa. Sve robe se kvare za određeno vreme, iako je *ultima Thule*¹ njihove egzistencije različita. Ako ih ne utroše ljudi (za proizvodnju ili individualnu potrošnju), utroše ih elementarne prirodne sile. One se kvare; najzad propadaju. Ako propadne njihova upotrebna vrednost, onda i njihova razmenska vrednost odlazi do đavola, i s njihovom reprodukcijom je kraj. Krajnje granice njihovog vremena prometa su, dakle, određene prirodnim rokovima vremena reprodukcije, koje one imaju kao upotrebne vrednosti.

Treće: Da bi njihov proces proizvodnje bio neprekidan, dakle ||1150| da bi se deo kapitala neprestano nalazio u procesu proizvodnje, a drugi deo neprestano u prometnom procesu, mora već prema prirodnim granicama vremena reprodukcije ili granicama različite upotrebne vrednosti, ili različitim sferama dejstva kapitala, doći do veoma različitih podela kapitala.

Četvrto: Ovo važi za sve vrednosne elemente robe jednovremeno. Ali kod roba u koje ulazi mnogo stalnog kapitala, dolazi uz to, osim granica koje njihova vlastita upotrebna vrednost propisuje vremenu prometa, i upotrebna vrednost stalnog kapitala kao određujuća. Za određeno vreme on postaje neupotrebljiv, pa se, dakle, mora u određenom razdoblju reprodukovati. Recimo, na primer, parobrod za 10 godina ili mašina predilica za 12. Vozarina ostvarena tokom 10 godina ili pređa prodana u roku od 12 godina mora stizati da bi nov brod posle 10 godina ili nova mašina predilica posle 12 godina zamenili stare. Ako se stalni kapital potroši za pola godine, proizvod se mora za pola godine vratiti iz prometa.

Osim prirodnih rokova trajanja roba kao upotrebnih vrednosti — rokova koji su kod raznih upotrebnih vrednosti veoma različiti — osim potreba kontinuiteta procesa proizvodnje kojim su opet date različite krajnje granice vremenu prometa, već prema tome da li se robe duže ili kraće vreme moraju zadržavati u sferi proizvodnje i u sferi prometa mogu zadržavati, dolaze ovamo, dakle, još, treće, razni rokovi trajanja i stoga nužnosti reprodukcije pomoćnog kapitala koji ulazi u proizvodnju robe.

¹ krajnja tačka

Kao drugi uslov postavlja Jones »profit«, koji pomoćni kapital mora »proizvesti«, i to je *conditio sine qua non*¹ za svaku kapitalističku proizvodnju ma kakve posebne određenosti oblika bio upotrebljeni kapital. Jones nije nigde izložio kako on zapravo zamišlja genezu toga profita. Ali pošto ga izvodi samo iz »rada«, a profit koji pomoćni kapital odbacuje samo iz povećane proizvodnosti rada radnika, on se mora svesti na apsolutni ili relativni višak rada. On se sastoji uopšte u tome da posle odbitka *dela proizvoda* koji in natura ili razmenom naknađuje one sastavne delove kapitala koji se sastoje iz sirovina i sredstava za rad — kapitalista od preostalog proizvoda prvo plati najamninu, zatim prisvaja za sebe jedan deo kao *višak proizvoda*, višak proizvoda koji on prodaje ili troši in natura. (Ovo poslednje, s neznatnim izuzecima kapitalista koji proizvode neposredno potrebna životna sredstva, kod kapitalističke proizvodnje ne treba uzeti u obzir.) No, ovaj višak proizvoda isto tako predstavlja radnikov realizovani rad kao i drugi delovi proizvoda, ali neplaćeni rad, proizvod rada koji kapitalista prisvaja bez ekvivalenta.

Ono što je novo u J[onesovom] izlaganju jeste ukazivanje na to da uvećanje pomoćnog kapitala preko izvesnog stepena zavisi od *porasta znanja*. J[ones] kaže da su za porast pomoćnog kapitala potrebni 1. sredstva da se uštedi dodatni kapital, 2. volja da se uštedi, 3. nekoji pronalasci kojima kapital dovoljno uvećava proizvodne snage rada da bi reprodukovao dodatni kapital i proizveo na nj profit.

Pre svega je potrebno da postoji *višak proizvoda*, bilo u njegovom naturalnom obliku, bilo da je pretvoren u novac.

Na primer, u pamučnoj proizvodnji mogli su sadioci u Americi (kao sada u Indiji) zasaditi velike površine, ali nisu imali sredstava da sirovi pamuk u pravo vreme čišćenjem pretvore u pamuk. Jedan deo toga propao je na polju. Ovome je učinjen kraj pronalaskom *cotton-gina*². Deo proizvoda se sada pretvara u *cotton-gin*. Ali *cotton-gin* ne samo da naknađuje svoje troškove nego i uvećava višak proizvoda. Novo tržište deluje isto tako, na primer za pretvaranje koža u novac. (Isto tako poboljšana saobraćajna sredstva.)

Svaka nova mašina koja troši ugallj je sredstvo da višak [proizvoda] koji postoji u uglju pretvori u kapital. Ovo pretvaranje jednog dela viška [proizvoda] u pomoćni kapital može biti dvojako: uvećanje postojećeg pomoćnog kapitala, njegova reprodukcija u većem razmeru. Otkriće-novih upotrebnih vrednosti ili nove primene starih upotrebnih vrednosti i novi pronalazak mašina ili pokretačkih snaga, čime se stvaraju nove vrste pomoćnog kapitala. Ovde je, naravno, proširenje znanja jedan od uslova uvećanja pomoćnog kapitala ili, što je isto, pretvaranja viška proizvoda ili viška novca (pri čemu je spoljna trgovina važna) u višak pomoćnog kapitala. Tako je, na primer, telegrafija otvorila sasvim novo polje za ulaganje pomoćnog kapi-

¹ neophodan, obavezan uslov — ² mašina za čišćenje pamuka

tala, tako železnice itd., tako čitava proizvodnja gutaperke ili indijskog kaučuka.

[[1151] Ova tačka s proširenjem znanja je važna.

Akumulacija nipošto ne treba da neposredno pokrene novi rad, nego treba samo da starom radu da drugi pravac. Na primer, ista mehanička radionica koja je ranije proizvodila [ručne] razboje izrađuje sada mehaničke, i deo tkača prelazi na ovaj promenjeni način proizvodnje, dok drugi biva bačen na ulicu.

Ako neka mašina naknađuje rad, ona u svakom slučaju iziskuje manje novog rada (u svojoj vlastitoj proizvodnji) nego što ga naknađuje. Možda se samo starom radu daje nov pravac. U svakom slučaju oslobađa se rad koji se posle dužeg ili kraćeg lutanja ili traženja može upotrebiti u drugom pravcu. Tako se stavlja na raspolaganje ljudski materijal za neku novu sferu proizvodnje. No što se tiče *direktnog* oslobađanja kapitala, ne oslobađa se kapital koji kupuje mašinu, pošto je on u nju uložen. Pa i pretpostavivši da je mašina jeftinija od najamnine koju naknađuje, iziskuje se više sirovina itd. Ako su otpušteni radnici stajali 500£ [godišnje] a nova mašina takođe 500£, kapitalista je morao [ranije] godišnje izdavati 500£; sada mašina traje možda 10 godina i on izdaje godišnje u stvarnosti samo 50£. Ali ono što u svakom slučaju biva oslobođeno (po odbitku radnika koji su u većem broju upotrebljeni u proizvodnji mašine i njenih pomoćnih materija kao ugalj itd.) jeste kapital koji je sačinjavao dohodak za radnike ili u koji su oni trošili svoju najamninu. Ovaj i dalje postoji. Ako se radnici prosto zamenjuju kao pokretačka snaga a da sama mašina nije znatno izmenjena, [ako je] na primer sada pokreću voda ili vetar, dok su je ranije [radnici] pokretali, onda bi bio oslobođen dvostruki kapital, kapital koji je ranije bio upotrebljen za plaćanje radnika i kapital za koji su oni razmenjivali svoj novčani dohodak. To je primer koji upotrebljava Ricardo.

No uvek se jedan deo proizvoda koji je ranije bio pretvoren u najamninu sada reprodukuje kao pomoćni kapital.

Znatan deo rada upotrebljava se za proizvodnju pomoćnog kapitala koji se ranije upotrebljavao neposredno u proizvodnji životnih sredstava. I ovo stoji nasuprot Smithovom shvatanju po kome je akumulacija kapitala isto što i upotreba *više* proizvodnog rada. Apstrahujući više razmatrano, može da bude samo promena u upotrebi rada, i pomeranje rada od neposredne proizvodnje životnih sredstava na proizvodnju sredstava za proizvodnju, železnica, mostova, mašina, kanala itd.

⟨Koliko je za akumulaciju važna postojeća masa sredstava za proizvodnju i postojeći razmer proizvodnje, [pokazuje sledeće izlaganje]:

•Zadivljujuća brzina kojom se u Lankaširu može podići jedna velika *fabrika* pamučne robe, koja obuhvata predionicu i tkačnicu, posledica je *ogromne* *x b i r k e*

modela svih vrsta, od džinovskih parnih mašina, vodenih točkova i železnih nosača do najsitnijih sastavnih delova jedne drosel-mašine za pređenje ili jednog razboja, u kojima inženjeri, konstruktori i mehaničari imaju bogat izbor. U toku poslednje godine gospodin Fairbairn je — nezavisno od svojih velikih radionica za gradnju mašina i parnih kotlova — u samo jednoj od svojih mehaničkih radionica snabdeo vodene točkove snagom od 700 konja i parne mašine snagom od 400 konja. Čim se ponude kapitali za nova preduzeća, sredstva za njihovo plodonosno ulaganje nastaju takvom brzinom da se može realizovati profit koji udvostručava njihovu vrednost pre nego što bi u Francuskoj, Belgiji ili Nemačkoj slična fabrika mogla da bude puštena u rad. (Philosophie des manufactures etc., par. A. Ure, t. I, Paris 1836, p. 61, 62.)*

||1152| S razvitkom [dolazi i] pojeftinjenje mašinerije, delom relativno u srazmeri prema njenoj snazi, delom apsolutno; ali je ujedno s tim povezano i masovno gomilanje mašinerije u jednoj radionici, tako da, srazmerno upotrebljenom živom radu, njena vrednost raste iako se vrednost njenog pojedinog sastavnog dela smanjuje.

Pokretačka snaga — mašina koja proizvodi pokretačku snagu — pojeftinjuje u srazmeri u kojoj se usavršava mašinerija koja prenosi snagu i mašina radilica, u kojoj se smanjuje trenje itd.

•Preimućstva koja proizlaze iz upotrebe automatskih alata nisu samo *usavršila tačnost mehanizma* jedne fabrike i *ubrzala njegovo proizvodjenje*, nego su u znatnoj meri i *smanjila njegovu cenu i povećala njegovu pokretljivost*. Danas se može kupiti odlična drosel-mašina za 9 šilinga 6 pенса po vretenu i selffaktor za otprilike 8 šilinga po vretenu, uključivši patentne pristojbe za ovaj poslednji. Vretena u jednoj pamučnoj fabrici *kreću se sa tako malim trenjem da jedna konjska snaga pokreće njih 500 na jednoj mašini za fino pređenje, 300 na jednom selffaktoru i 180 na jednoj drosel-mašini*; ova snaga obuhvata sve mašine za pripremanje, kao kreml-mašinu, mašinu za grubo pređenje itd. Snaga od 3 konja dovoljna je za pokretanje 30 velikih razboja s njihovim grebenarama.* (Isto, str. 62 - 63.))

[Jones kaže dalje:]

•Na kudikamo najvećem delu zemljine kugle velika većina radnih klasa uopšte ne dobija platu za svoj rad od kapitalista. Oni je proizvode ili sami ili je dobijaju od dohotka svojih mušterija. Prvi veliki korak koji bi obezbedio *stalnost* njihova rada još nije učinjen. Nju pomažu *samo t a k v o z n a n j e* i takav *razmer mehaničke snage* kakvi se mogu naći u *posedu ljudi koji rade svojim vlastitim rukama za svoje izdržavanje*. Veština i nauka razvijenijih zemalja, džinovske pokretačke snage, akumulisani alati i mašine koje mogu pokretati te snage, sve to nedostaje radu jedne industrije koju pokreću samo takvi agenti.* ([Text-Book of Lectures on the Political Economy of Nations . . .] p. 43.)

<U samoj Engleskoj:

•Uzmimo poljoprivredu . . . Razumevanje za dobro vođenje poljoprivrede je vrlo retko i vrlo se retko nalazi u zemlji. Veoma neznatan deo ukupnog po-

ljoprivrednog stanovništva pomaže se svim kapitalom koji bi se mogao upotrebiti za ovu granu nacionalne proizvodnje... Rad u ovim* <velikim fabrikama> sje zaposlenje samo jednog malog dela naših nepoljoprivrednih radnika. U radionicama na selu, kao i kod zanatlija koji svoja pojedina preduzeća vode bez mnogo radnika, podela rada je nepotpuna i stalnost rada otuda nesavršena... Ako ostavimo velike gradove i pođemo na selo videćemo koliki se deo nacionalne proizvodnje vuče daleko iza savršenstva u stalnosti, veštini i snazi rada.* (Isto, str. 44.)

[S razvitkom] kapitalističke proizvodnje povezano je odvajanje *nauke od rada*. Istovremeno primena nauke kao takve na materijalnu proizvodnju.

U odnosu na *zemljišnu rentu* kaže Jones tačno:

Renta u modernom smislu, koja sasvim zavisi od profita, pretpostavlja

»mogućnost da se kapital i rad prenose iz jedne grane rada u drugu... pokretljivost kapitala i rada, a u zemljama gde kapital i rad nemaju u poljoprivredi takvu pokretljivost... ne možemo očekivati neki od rezultata koji kod nas prouičuju isključivo iz ove pokretljivosti.« (Str. 59.)

Ova »pokretljivost kapitala i rada« je uopšte *realna* pretpostavka za obrazovanje opšte profitne stope. Ona pretpostavlja ravnodušnost prema *određenom* radu. Ovde u stvarnosti nastaje (na uštrb radničke klase) trenje između jednostranog karaktera koji podela rada i mašinerija daju *radnoj snazi* na jednoj strani, dok ova radna snaga, na drugoj strani, stoji prema kapitalu <koji se time razlikuje od svog nerazvijenog oblika u esnafskoj industriji> samo kao živa mogućnost svakog rada uopšte. Prema profitu koji se ima ostvariti u ovoj ili onoj sferi proizvodnje daje se sad radnoj snazi ovaj ili onaj pravac, tako da se različne mase rada mogu prebaciti iz jedne sfere u drugu.

U Aziji itd. »masa stanovništva sastoji se iz radnih seljaka. *Slabo razvijeni sistemi obrade zemlje* [1153] *pružaju velika razdoblja besposličenja*. Kao što seljak proizvodi svoju vlastitu hranu..., tako on proizvodi i većinu drugih svojih primitivnih predmeta za upotrebu koje troši: svoju odeću, svoje alate, svoje pokućstvo, pa i svoje zgrade; jer u njegovoj klasi podela zvanja je samo neznatna. *Običaji i navike takvog naroda se ne menjaju*. Od roditelja prenose se na decu; ničega nema što bi ih menjalo ili remetilo.« (Str. 97.)

S pokretljivošću kapitala i rada i stalnim preokretima u načinu proizvodnje, stoga i u odnosima proizvodnje, u društvenim odnosima i načinu života koji karakteriše kapitalističku proizvodnju, nastaje, naprotiv, kod naroda velika pokretljivost u navikama, načinu mišljenja itd.

Uporedimo sa upravo gore citiranim pasusom »razdobljima besposličenja« kod »slabo razvijenih sistema obrade zemlje« sledeća dva mesta:

•Ako se parna mašina upotrebi na jednom poljskom dobru, ona čini *deo jednog sistema* koji zapošljava većinu radnika u poljoprivredi i u svakom slučaju sa smanjenim brojem konja. (On the Forces used in Agriculture. Paper read by Mr. John C. Morton, at the Society of Arts⁽¹²⁰⁾, December 7, 1859) i:

•Razlika u vremenu koje se iziskuje za proizvodnju proizvoda poljoprivrede i za proizvodnju drugih vrsta rada je glavni uzrok velike zavisnosti poljoprivrednika. Oni ne mogu svoju robu dovesti na tržište pre godine dana. Za vreme tog čitavog vremena oni moraju pozajmljivati od obučara, krojača, kovača, kolara i drugih proizvođača čiji proizvodi su im potrebni, koji su gotovi za nekoliko dana ili nedelja. Usled ove prirodne okolnosti i mnogo bržeg porasta bogatstva u drugim granama rada zemljoposednici koji su monopolizovali svu zemlju, iako su osim toga prisvojili i monopol zakonodavstva, ipak su nesposobni da sebe i svoje sluge, zakupce spasu od toga da ne budu najzavisniji ljudi u zemlji. (Hodgskin, *Popular Political Economy*, p. 147, napomena.)

Kapitalista se razlikuje od kapitala time što on mora da živi, dakle mora jedan deo viška vrednosti svakog časa i svakog dana da troši kao dohodak. Dakle, što duže traje vreme proizvodnje, dok on svoju robu može da iznese na tržište, ili što duže traje vreme vraćanja njegove prodane robe sa tržišta, utoliko više on mora da živi za to vreme od veresije, što mi ovde nećemo da razmatramo, ili mora da nagomila utoliko veću zalihu novca koju izdaje za dohodak. On mora utoliko duže da sebi predujmljuje svoj vlastiti dohodak. Njegov kapital mora biti utoliko veći. On mora deo toga kapitala stalno da drži neiskorišćen kao fond potrošnje.

(U sitnoj poljoprivredi je stoga kućna industrija povezana s poljoprivredom; zalihe za godinu dana itd.)

[c] Jones o akumulaciji i o profitnoj stopi.
O izvoru viška vrednosti]

Sad dolazimo do Jonesovog učenja o *akumulaciji*. Dosad smo samo [pokazali], prvo, da akumulacija nipošto ne mora da proizlazi iz profita; drugo, da *akumulacija pomoćnog kapitala* zavisi od *napretka znanja*. Jones ograničava ovo poslednje na pronalazak novih mehaničkih naprava, pokretačkih snaga itd. No to važi uopšte. Na primer, ako se žito upotrebljava kao sirovina za rakiju, [otvoren je] nov izvor akumulacije jer se višak proizvoda može pretvoriti u nove oblike, zadovoljavati nove potrebe i može kao proizvodni element stupiti u novu sferu proizvodnje. Isto tako ako se skrob spravlja od žita itd. Sfera razmene ovih određenih i svih roba biće time uvećana. Tako, ako se ugall koristi za osvetljenje itd.

Naravno, i spoljna trgovina je, uvećanjem raznovrsnosti upotreb-
nih vrednosti i mase roba, znatan faktor u procesu akumulacije.

Što Jones sada kaže, odnosi se na vezu između akumulacije i profitne stope. (O genezi ove poslednje on nije sasvim jasan):

«Sposobnost jedne nacije da akumulira kapital iz profita ne menja se na isti način kao i profitna stopa». . . Naprotiv, sposobnost da se akumulira kapital iz profita obično se kreće u suprotnom pravcu od profitne stope; ona je velika ako je profitna stopa niska i mala ako profitna stopa stoji visoko. (Text-Book of Lectures on the Political Economy of Nations. . .) p. 21.)

Tako Adam Smith kaže: ||1154| «Ako je deo dohotka stanovnika koji potiče iz profita kapitala uvek mnogo veći u bogatim zemljama nego u siromašnima, to dolazi otuda što je kapital tamo mnogo veći; u odnosu na kapital, profiti su po pravilu tamo mnogo manji. (Wealth of Nations, b. II, ch. III [ed. Edinburgh 1828, vol. II, p. 102].)(121)

«U Engleskoj i Holandiji je profitna stopa niža nego u ma kom drugom delu Evrope. (Text-Book of Lectures on the Political Economy of Nations. . .) p. 21.)

«U vreme kada se njeno» (Engleske) »bogatstvo i kapital najbrže uvećavalo, profitna stopa je postepeno padala.» (Str. 21/22.)

«Relative mase proizvedenog profita . . . ne zavise jedino od profitne stope . . . , nego od profitne stope u vezi s relativnim količinama upotrebljenog kapitala.» (Str. 22.)

«Porast količine kapitala bogatijih nacija . . . obično je praćen padanjem profitne stope ili padanjem srazmere u kojoj godišnji dohodak koji se dobija od upotrebljenog kapitala stoji prema njegovoj ukupnoj masi.» (Isto.)

«Ako se kaže da pod inače jednakim uslovima profitna stopa određuje mogućnost da se akumulira od profita, onda se može reći da je slučaj, iako praktično moguć, ipak odviše redak da bi bilo vredno na nj se osvrnuti. Mi znamo iz sopstvenog zapažanja da je padanje profitne stope obična propratna pojava porasta razlike kapitalskih masa primenjenih od strane raznih nacija, te da stoga ne ostaju sve okolnosti jednake ako profitna stopa bogatijih nacija pada.

Ako se tvrdi da profit može pasti tako duboko da bi bilo sasvim nemoguće da se od profita akumulira, valja odgovoriti da bi bilo smešno takvo padanje uzeti u obzir, pošto bi kapital još dugo vremena pre nego što bi profitna stopa dostigla takav stepen otišao u inostranstvo da bi tamo realizovao veći profit, te da će mogućnost izvoza uvek činiti izvesnu granicu ispod koje profit u nekoj zemlji neće nikada pasti dokle god ima drugih zemalja u kojima je profitna stopa viša.» (Str. 22/23.)

«Osim prvobitnih izvora akumulacije postoje i izvedeni izvori, kao na primer posednici državnih papira, činovnici itd.» (Str. 23.)

Sve je to lepo i tačno. Sasvim je tačno da akumulisane mase nipošto ne zavise jedino od profitne stope, nego od profitne stope pomnožene upotrebljenim kapitalom; dakle, isto tako od veličine upotrebljenog kapitala. Ako je upotrebljeni kapital jednak K i profitna stopa, na primer, jednaka s , onda je akumulacija jednaka Ks , pa je jasno da ovaj proizvod može rasti ako faktor K raste brže nego što faktor s opada. I to je u stvari činjenica utvrđena posmatranjem. No time ne znamo ništa o uzroku ove činjenice. Sam Jones je bio vrlo blizu tom uzroku kad je zapazio da pomoćni kapital stalno raste u srazmeri prema radnom stanovništvu koje ga pokreće.

Ukoliko pad profita potiče iz Ricardovog uzroka, povećanja rente, srazmera ukupnog viška vrednosti prema upotrebljenom kapitalu ostaje ista. Samo što jedan deo od toga — renta — raste na račun drugog dela — profita — a to ostavlja srazmeru ukupnog viška vrednosti neizmenjenu; profit, kamata i renta su samo njegove kategorije. Ricardo, dakle, u stvari negira sam fenomen.

S druge strane, sam pad kamatne stope ne dokazuje ništa, isto tako malo kao i njeno penjanje, iako je ona u stvari uvek indeks minimalne stope ispod koje profit *ne može* da padne. Jer, profit uvek mora biti veći od prosečne kamatne stope.

[[1155] Najvažnija konsekvencija zakona padanja profitne stope, osim straha koji on ekonomistima uliva, jeste ta da on pretpostavlja stalno rastuću koncentraciju kapitala, dakle stalno rastuće dekapitalizovanje sitnijih kapitalista. To je uopšte rezultat svih zakona kapitalističke proizvodnje. I skinemo li sa ove činjenice antagonistički karakter kojim se ona odlikuje na bazi kapitalističke proizvodnje, šta izražava ova činjenica, ovo napredovanje centralizacije? Ništa više nego da proizvodnja gubi svoj privatni karakter i postaje društveni proces, ne formalno, kao što je kod svake razmene proizvodnja društvena usled apsolutne zavisnosti proizvođača jednog od drugog i nužnosti da svoj rad predstave kao apstraktno društveni (novac), nego realno. Budući da se sredstva za proizvodnju upotrebljavaju kao zajednička, ona su — ne usled toga što su svojina pojedinca, već usled svoga odnosa prema proizvodnji — društvena sredstva za proizvodnju, kao što se i radovi obavljaju u društvenim razmerama.

Jones ima jedan zaseban odsek s naslovom: »Uzroci koji određuju sklonost akumulisanju«. [Kao takve on navodi:]

1. Razlike u temperamentu i dispoziciji naroda.
2. Razlike u srazmeri u kojoj se raspodeljuju dohoci nacije među razne klase stanovništva.
3. Različni stepeni obezbeđenja užitka uštedenog kapitala.
4. Različni stepeni lakoće da se uzastopne uštedevine ulože kako profitonosno tako i sigurno.
5. Različitosti u mogućnostima za različne slojeve naroda da poboljšaju svoj položaj štednjom. (Str. 24.)

Ovih pet uzroka se u stvari svode na to da akumulacija zavisi od stepena *kapitalističkog načina proizvodnje* koji je određena nacija postigla.

Najpre tačka 2. Gde je kapitalistička proizvodnja razvijena, profit čini glavni izvor akumulacije, to jest kapitalisti imaju najveći deo nacionalnog dohotka u rukama, pa čak i jedan deo zemljoposjednika nastoji da kapitalizira.

Tačka 3. (Pravno-policijska) sigurnost raste u srazmeri u kojoj kapitalisti dobijaju državni režim u svoje ruke.

Tačka 4. S razvitkom kapitala uvećavaju se sfere proizvodnje, s druge strane. S druge strane, organizacija kredita da bi sakupila svaku paru u ruke zajmodavaca (bankara).

Tačka 5. U kapitalističkoj proizvodnji zavisi bolji položaj samo od novca i svako može da zamišlja da će postati Rothschild.

Ostaje tačka 1. Svi narodi nemaju jednak dar za kapitalističku proizvodnju. Neki stari narodi, kao Turci, nemaju za to ni temperameta ni dispozicije. Ali to su izuzeci. S razvitkom kapitalističke proizvodnje stvara se prosečan nivo buržoaskog društva, a time i temperamenata i dispozicija u raznim narodima. [Kapitalistička proizvodnja] bitno je kosmopolitska, kao i hrišćanstvo. Hrišćanstvo je stoga specifična religija kapitala. I ovde i tamo važi samo čovek. Sam po sebi jedan čovek je vredan isto tako malo i isto tako mnogo kao i drugi. U hrišćanstvu zavisi sve od toga da li on ima vere, u kapitalističkoj proizvodnji da li ima kredita. Osim toga kod prvoga treba još svakako dodati i božju volju. Kod druge slučajnost da li on od rođenja ima novca ili nema.

Izvor viška vrednosti i prvobitna renta:

•Ako se zemlja uzme u posed i obradi, tada ona skoro uvek za rad utrošen na nju daje *više nego što je potrebno* da se već uvedeni način gazdovanja nastavi. *Što ona proizvodi preko toga*, [1156] nazvaćemo njen *višak proizvoda*. To je *izvor prvobitne rente*, i na to je ograničeno proširenje onih dohodaka koji *vlasci zemlje* mogu trajno od zemlje dobiti za razliku od njenih *posednika*.• (Str. 19.)

Ove *prvobitne rente* su prvi društveni oblik u kome se predstavlja višak vrednosti, i to je skriveno shvatanje koje leži u osnovi fiziokratije.

Oba viška vrednosti, apsolutni i relativni, imaju zajedničko to to pretpostavljaju izvestan stupanj proizvodne snage rada. Ako ceo radni dan (celo raspoloživo radno vreme) jednog čoveka (svakog čoveka) dostiže samo da hrani sebe (ili u najboljem slučaju još i svoju porodicu), otpali bi višak rada, višak proizvoda i višak vrednosti. Ovaj preduslov izvesnog stupnja proizvodne snage počiva na prirodnoj plodnosti prirodnih izvora bogatstva, zemlje i vode. Ona je različita u raznim zemljama itd. Na početku su potrebe jednostavne i proste, dakle neznatan je minimum proizvoda koji je potreban za izdržavanje samih proizvođača. Prema tome, i višak proizvoda. S druge strane je u takvim prilikama broj onih koji žive od viška proizvoda isto tako veoma mali, tako da je višak proizvoda suma malog viška proizvoda jednog srazmerno velikog broja proizvođača.

Osnovica apsolutnog viška vrednosti — to jest realni uslov za njegovu egzistenciju — jeste *prirodna plodnost zemlje*, prirode, dok se relativni višak vrednosti zasniva na razvitku društvenih proizvodnih snaga.

S time smo sa *Jonesom* svršili. [XVIII - 1156]

Prilozi

Dohodak i njegovi izvori. Vulgarna ekonomija^[122]

[1.] *Razvitak kamatonosnog kapitala na osnovi kapitalističke proizvodnje*^[123]. [Fetišiziranje odnosa kapitalističkog načina proizvodnje. Kamatonosni kapital kao najpotpuniji fetiški oblik kapitala. Vulgarni ekonomisti i vulgarni socijalisti o kamati]

||XVI - 891| Oblik dohotka i izvori dohotka izražavaju odnose kapitalističke proizvodnje u *fetiškom obliku*. To je njena egzistencija, kako se pojavljuje na površini, odvojena od skrivene povezanosti i posrednih međučlanova. Tako *zemlja* postaje izvor *zemljišne rente*, *kapital* izvor profita i *rad* izvor *najamnine*. Izokrenuti oblik u kome se izražava stvarna izokrenutost nalazi se, naravno, reprodukovano u predstavama agenata ovog načina proizvodnje. To je način fikcije bez fantazije, religija vulgarnoga. Vulgarni ekonomisti — treba ih jako razlikovati od ekonomskih istraživača koje smo kritikovali — prenose u stvari predstave, motive itd. nosilaca kapitalističke proizvodnje, koji su njome sputani, u kojima se ona reflektuje samo u svome površnom izgledu. Oni je prenose u doktrinarni jezik, ali s gledišta vladajućeg dela, kapitalista — otuda ne naivno i objektivno, nego apologetski. Bornirano i pedantsko izražavanje vulgarnih predstava, koje se nužno rađaju u nosiocima ovog načina proizvodnje, veoma je različito od težnje političkih ekonomista, kao fiziokrata, A. Smitha, Ricarda, da shvate unutrašnju povezanost.

Međutim, od svih ovih oblika najpotpuniji fetiš je *kamatonosni kapital*. Tu imamo prvobitnu polaznu tačku kapitala — novac — i formulu N-R-N', svedenu na njena oba ekstrema N-N'. Novac koji stvara više novca. To je prvobitna i opšta formula kapitala svedena na besmisleni rezime.

Zemlja ili *priroda* kao izvor *zemljišne rente*, to jest zemljišne svojine, dovoljno je fetišistička. Ali ugodnim brkanjem upotrebne vrednosti i razmenske vrednosti običnoj predstavi ostaje još utočište proizvodne snage same prirode, koja se nekim hokus-pokusom personifikuje u zemljoposjedniku.

Rad kao izvor najamnine, to jest onog radnikovog udela u njegovom proizvodnom koji je određen specifično društvenim oblikom rada, rad kao izvor toga da radnik od proizvoda (kapitala, posmatrano materijalno) svojim radom iskupi sebi dozvolu da proizvodi i u radu poseduje izvor, usled čega se njemu deo njegovog proizvoda vraća kao plaćanje od tog proizvoda kao od poslodavca, to takođe nije loše. Ali obična predstava je ovde utoliko u saglasnosti sa samom stvari da ako i brka rad s najamnim radom, stoga proizvod najamnog rada — najamninu — s proizvodnom rada, ipak jedno ostaje zdravom ljudskom razumu jasno, da rad sam stvara svoju najamninu.

O *kapitalu*, ukoliko se posmatra u *procesu proizvodnje*, uvek ostaje više ili manje predstava da je to instrument za lovljenje tuđeg rada. To se može tretirati kao »pravda« ili »nepravda«, osnovano ili neosnovano, odnos kapitaliste prema radniku se ovde uvek pretpostavlja i podrazumeva.

Ukoliko se *kapital* pojavljuje u *prometnom procesu*, što je za obično shvatanje naročito uočljivo u *trgovačkom kapitalu*, kao jednoj vrsti kapitala koja vrši samo ovu operaciju, to je profit ovde praćen delimično nejasnom predstavom opšteg podvaljivanja ili naročito tako da trgovac podvaljuje industrijskom kapitalisti kao što industrijski kapitalista radnicima, ili pak da trgovac podvaljuje potrošačima kao što i proizvođači podvaljuju jedan drugome. U svakom slučaju ovde se profit objašnjava razmenom, dakle jednim društvenim odnosom, a ne jednom stvari.

Naprotiv, u *kamatonosnom kapitalu* je fetiš potpun. To je kapital u gotovom vidu — prema tome jedinstvo procesa proizvodnje i prometnog procesa — i zato u određenom vremenskom periodu donosi određeni profit. U obliku kamatonosnog kapitala ostaje samo ova odredba, bez posredovanja procesa proizvodnje i prometnog procesa. U kapitalu i profitu je još sećanje na njegovu prošlost, iako se usled različitosti profita od viška vrednosti, jedinstvenog profita svih kapitala — usled opšte profitne stope — kapital već [892] jako zamračuje, postaje mračna stvar i misterij.

U kamatonosnom kapitalu je ovaj *automatski fetiš* dovršen, vrednost koja se sama oplodava, novac koji pravi novac, i u tom obliku on nema više brazgotina svoga nastajanja. Društveni odnos je dovršen kao odnos stvari (novca, robe) prema samoj sebi.

Dalje istraživanje o kamati i njenom odnosu prema profitu ne spada ovamo, kao ni istraživanje u kome srazmeru se profit deli u industrijski profit i kamatu. Toliko je jasno da je u kapitalu i kamati kapital kao misteriozni i samostvarajući izvor kamate njenog uvećanja, potpun. Stoga i za predstavu kapital naročito postoji u ovom obliku. To je kapital *par excellence*¹.

¹ u pravom smislu reči

Pošto na osnovi kapitalističke proizvodnje određena suma vrednosti, predstavljena u novcu ili robama — zapravo u novcu, pretvorenom obliku robe — daje moć da određenu količinu rada gratis izvuče iz radnika, da određeni višak vrednosti, višak rada, višak proizvoda prisvoji za sebe, jasno je da se i novac može prodati kao kapital, ali kao roba sui generis¹, ili da se kapital može kupiti u obliku robe ili novca.

Kapital može da se proda kao izvor profita. Novcem itd. ja osposobljavam drugoga da prisvoji višak vrednosti za se. U redu je, dakle, da ja dobijem jedan deo toga viška vrednosti. Kao što zemlja ima vrednost jer me osposobljava da uhvatim deo viška vrednosti i ja u zemlji, dakle, plaćam samo taj pomoću nje uhvaćeni višak vrednosti, tako u kapitalu plaćam višak vrednosti koji je pomoću njega stvoren. Pošto se u kapitalističkom procesu proizvodnje vrednost kapitala ovekovečava, reprodukuje, mimo svoga viška vrednosti, u redu je da se novac ili roba, ako se prodaju kao kapital, posle određenog perioda vraćaju prodavaču i prodavač nikada ne otuđuje novac kao što otuđuje robu, nego zadržava na njemu svojinu. Tako se novac ili roba ne prodaju kao novac ili roba, nego u drugoj potenciji, kao *kapital*, kao novac ili robna vrednost koja se umnožava. Kapital ne samo da se umnožava nego se i održava u ukupnom procesu proizvodnje. On stoga ostaje kao kapital za prodavača, vraća mu se. Prodaja se sastoji u tome da neko treći koji ga upotrebljava kao proizvođački kapital, od svoga profita, koji on ostvaruje samo ovim kapitalom, određeni deo ima da plati posedniku kapitala. Novac se, kao i zemlja, daje u najam kao stvar koja stvara vrednost, koja se održava u tom stvaranju vrednosti, stalno se vraća, pa stoga može biti vraćena i prvobitnom prodavcu. Samo vraćanjem njemu ona je kapital. Inače bi je prodao kao robu, ili kupio njome kao novcem.

No svakako je oblik, posmatran za sebe, ovde takav (u stvari novac se periodički otuđuje kao sredstvo za eksploataciju rada, za pravljenje viška vrednosti) da se stvar sada pojavljuje kao kapital, a kapital kao puka stvar, celokupni rezultat kapitalističke proizvodnje i prometa kao svojstvo inherentno stvari, i od posednika novca, to jest robe u njenom stalno razmenljivom obliku, zavisi da li će je on izdati kao novac ili iznajmiti kao kapital.

Ovde je odnos kapitala kao osnovne sume prema samoj sebi kao plodu, i prema njegovoj vlastitoj vrednosti meri se profit koji on donosi, a da se on sam ovim procesom ne izgubi (kao što to odgovara prirodi kapitala).

Stoga je jasno zašto se površna kritika isto onako kao što hoće robu a bori se protiv novca, sada sa svojom reformirajućom mudrošću okreće protiv kamatonosnog kapitala ne dirajući stvarnu kapitalističku pro-

¹ svoje vrste

izvodnju i napada samo jedan od njenih rezultata. Ova polemika protiv kamatonosnog kapitala s gledišta kapitalističke proizvodnje, koja se dan-danas naduvava kao »socijalizam«, nalazi se uostalom kao razvojni moment samog kapitala na primer u 17. veku, kad se industrijski kapitalista tek imao da probija pored staromodnog lihvara, koji je tada još bio u nadmoćnosti prema njemu.

||893| Potpuna *postvarenost*, *izokrenutost* i *ludost* kapitala kao kamatonosnog kapitala — u čemu se, međutim, samo u najopipljivijem obliku pojavljuje unutrašnja priroda kapitalističke proizvodnje, njena ludost — to je kapital koji nosi »kamatu na kamatu«, gde se pojavljuje kao Moloh koji zahteva čitav svet kao žrtvu koja mu pripada, ali misterioznim fatumom, nikada ne zadovoljava svoje zakonite zahteve, koji proizlaze iz same njegove prirode, nego ih uvek vidi osujećene.

Karakteristično kretanje kapitala, kako u procesu proizvodnje tako i u prometnom procesu, jeste vraćanje novca ili robe njenoj polaznoj tački, kapitalisti. To izražava, s jedne strane, realnu metamorfozu, da se roba pretvara u svoje uslove za proizvodnju, a uslovi za proizvodnju opet u oblik robe: reprodukciju. S druge strane je formalna metamorfoza da se roba pretvara u novac, novac opet u robu. Najzad umnožavanje vrednosti, N-R-N'. Prvobitna vrednost, koja se u procesu uvećava, ostaje uvek u rukama istog kapitaliste. Menjaju se samo oblici u kojima je on drži u rukama kao novac, robu ili u obliku samog procesa proizvodnje.

Ovo *vraćanje* kapitala svojoj polaznoj tački dobija u kamatonosnom kapitalu jedno sasvim *spoljno* obličje, odvojeno od stvarnog kretanja čiji je ono oblik. A izdaje svoj novac ne kao novac, već kao kapital. Ovde ne dolazi ni do kakvog pretvaranja novca. Novac samo menja ruke. Njegovo stvarno pretvaranje u kapital vrši se tek u rukama B-a. Ali za A novac je postao kapital usled svog prelaza iz ruku A u ruke B-a. Stvarno vraćanje kapitala iz procesa proizvodnje i prometnog procesa zbiva se za B-a. Ali za A vrši se vraćanje na isti način kao i otuđivanje. On se vraća iz ruke B-a opet u ruku A. On *uzajmljuje* novac umesto da ga izdaje.

Svaka promena mesta novca u stvarnom procesu proizvodnje kapitala izražava moment reprodukcije, bilo pretvaranje novca u rad, bilo pretvaranje gotove robe u novac (kraj čina proizvodnje), bilo povratno pretvaranje novca u robu (obnavljanje procesa proizvodnje, ponovno otpočinjanje reprodukcije). Promena mesta novca, ako se *pozajmljuje* kao kapital, dakle ako se ne pretvara u kapital, već kao kapital stupa u promet, izražava samo prenošenje istog novca iz jedne ruke u drugu ruku. Naslov svojine ostaje u rukama zajmodavca, ali posed prelazi u ruke industrijskog kapitaliste. No za zajmodavca počinje pretvaranje novca u kapital od trenutka kad ga on izdaje kao kapital a ne kao novac, to jest kad ga daje u ruke industrijskog kapitaliste.

(Novac ostaje za nj kapital ako ga i ne uzajmljuje industrijalcu, nego rasipniku, ili ga uzajmljuje nekom radniku koji ne može da plati svoju kiriju. Celo poslovanje zalagaonice [počiva na tome].) Razume se, drugi ga pretvara u kapital, ali to je operacija s one strane ove operacije koja se vrši između zajmodavca i zajmoprimaoca. U njoj je *ovo posredovanje izbrisano*, nije vidljivo, nije neposredno obuhvaćeno. Umesto stvarnog pretvaranja novca u kapital pokazuje se ovde samo besadržajni oblik tog pretvaranja. Kao i kod radne snage, *upotrebnom vrednošću novca postaje ovde to što on [treba da] stvori razmensku vrednost, veću razmensku vrednost od one koju sam sadrži*. On se *uzajamljuje kao vrednost koja se oplodava*, kao roba, samo [kao] roba koja se baš ovim svojstvom razlikuje od robe kao takve i stoga poseduje i *svojeviti oblik otuđivanja*.

Polazna tačka kapitala je posednik robe, posednik novca, ukratko kapitalista. Pošto se kod njega polazna i povratna tačka poklapaju, on se vraća kapitalisti. No ovde postoji kapitalista dvojako, kao vlasnik kapitala i kao industrijski kapitalista koji odista pretvara novac u kapital. Stvarno [§894] kapital polazi od njega i vraća se njemu. Ali samo kao posedniku. Kapitalista egzistira dvostruko. Pravno i ekonomski. Kao vlasništvo, kapital se stoga vraća i pravnom kapitalisti, morganatskom suprugu. Ali vraćanje kapitala, koje obuhvata održavanje njegove vrednosti i postavlja ga kao vrednost koja se održava i ovekovečava posredovano je za kapitalistu br. II, ali ne za kapitalistu br. I. Vraćanje se stoga ovde i ne izražava kao konsekvencija i rezultat niza ekonomskih procesa, nego kao posledica naročite pravne transakcije između kupca i prodavca; kao posledica toga što se on *uzajmljuje umesto prodaje, dakle samo privremeno otuđuje*. U stvari, *prodaje se njegova upotrebna vrednost*, koja je *ovde u tome da stvori razmensku vrednost*, da proizvede profit, da proizvede više vrednosti no što sam sadrži. Kao novac kapital se ne menja upotrebom. Ali on se kao novac izdaje i kao novac se vraća.

Oblik u kome se vraća zavisi od načina reprodukcije kapitala. Ako se pozajmljuje kao kapital, vraća se u obliku optičajnog kapitala, vraća se cela njegova vrednost povećavana za višak vrednosti, ovde za deo viška vrednosti ili profita koji se svodi na kamatu; pozajmljena suma novca plus višak koji je iz nje proiziđao.

Ako se pozajmljuje u obliku mašinerije, zgrada itd., ukratko, u nekom materijalnom obliku u kome mora funkcionisati u procesu proizvodnje kao stalni kapital, on se vraća u obliku stalnog kapitala, kao godišnje plaćanje koje je na primer ravno naknadi za rabaćenje, ravno delu vrednosti kapitala koji je stupio u promet, plus deo viška vrednosti koji se kao profit (ovde deo profita, kamata) računa na stalni kapital (ne ukoliko je stalni kapital, već ukoliko je uopšte kapital određene veličine).

U profitu kao takvom je višak vrednosti, a otuda i njegov stvarni izvor, već zamračen i mistificiran:

1. Time što je, formalno posmatrajući, profit *višak vrednosti*, računat na ceo predujmljeni kapital, [tako da] svaki deo kapitala, bio stalni ili opticajni, izdat za sirovinu, mašineriju ili rad donosi jednak profit.

2. Time što, kao kod pojedinog datog kapitala na primer od 500, svaka petina na primer donosi 10 odsto ako je višak vrednosti = 50, *tako* usled određenja *prosečne profitne stope* donosi svaki kapital od 500 ili 100, ma u kojoj sferi on bio aktivan, ma kakva bila proporcija promenljivog i postojanog kapitala, ma kako različito bilo njegovo vreme obrta itd., u istom periodu isti prosečni profit na primer 10 odsto kao i svaki drugi kapital, u sasvim drugim organskim uslovima. Tim što su, dakle, *profit* pojedinog kapitala izolovano posmatranog, i *višak vrednosti*, koji on sam stvara u svojoj vlastitoj sferi proizvodnje, realno različite veličine.

U drugoj tački je, istina, samo dalje razvijeno ono što je već bilo u prvoj tački.

Ali kamata se zasniva na tom već otuđenom — od svoga prvog jednostavnog oblička, u kome još pokazuje pupčanu vrpcu rođenja, različitom — obliku viška vrednosti, koji se nipošto ne može na prvi pogled prepoznati, na njegovoj egzistenciji kao *profitu*. Kamata neposredno pretpostavlja *profit* — od koga je samo pod zasebnu kategoriju, rubriku svrstani deo — ne višak vrednosti. U kamati se, dakle, višak vrednosti opet može mnogo teže raspoznati nego u profitu, pošto se on direktno odnosi na višak vrednosti samo u obliku profita.

Vreme vraćanja kapitala zavisi od stvarnog procesa proizvodnje; *izgleda* da kod kamatonosnog kapitala njegov povraćaj kao kapitala zavisi od puke konvencije između zajmodavca i zajmoprimaloca. Tako da se povraćaj kapitala u odnosu na ovu transakciju ne pojavljuje više kao rezultat određen procesom proizvodnje, nego kao da kapital nije nijednog trenutka gubio oblik novca. Svakako, ove transakcije su određene realnim vraćanjem. Ali to se ne *pojavljuje* u samoj transakciji.

[895] Kamata kao različita od profita predstavlja *vrednost puke svojine na kapital*, to jest čini svojinu *novca* (*sumu* vrednost, robu, u kome bilo obliku) po sebi svojinom kapitala, te stoga robu i novac po sebi vrednošću koja se oplodava. Svakako, uslovi rada su kapital samo utoliko ukoliko prema radniku funkcionišu kao njegova nesvojina te stoga kao tuda svojina. No kao takva ona funkcionišu samo u suprotnosti prema radu. *Antagonistička egzistencija ovih uslova prema radu čini njihovog vlasnika kapitalistom* i ove uslove koje on poseduje kapitalom. Međutim u rukama novčanog kapitaliste *A* kapital nema taj antagonistički karakter koji ga čini kapitalom i koji prema tome svojinu na novcu čini kapitalističkom svojinom. *Realna određenost oblika kojom novac ili roba postaje kapital, izbrisana je*. Novčani [kapitalista] *A* ne stoji ni na koji način prema radniku, nego samo prema drugom kapitalisti *B*. On prodaje, u stvari, »upotrebu« novca; dejstvo, koje će proizvesti čim bude pretvoren u proizvodan kapital. Ali upotreba u stvari nije

ono što on direktno prodaje. Prodajem li robu, prodajem određenu upotrebnu vrednost. Kupujem li novac robom, kupujem funkcionalnu upotrebnu vrednost koju novac ima kao pretvoreni oblik robe. Ja ne prodajem upotrebnu vrednost robe pored njene razmenske vrednosti, niti kupujem posebnu upotrebnu vrednost novca pored samog novca. No kao novac, novac nema — pre svoga pretvaranja i funkcije kao kapital, koju u rukama zajmodavca ne obavlja — nikakvu drugu upotrebnu vrednost od one koju ima kao roba (zlatu, srebru, njegova materijalna supstancija) ili kao novac, pretvoreni oblik robe. U stvari, ono što zajmodavac prodaje industrijskom kapitalisti, što se zbiva u toj transakciji, samo je ovo: On prepušta njemu svojinu na novac za određeno vreme. On otuđuje svoj naslov svojine za određeno vreme, i time je industrijski kapitalista za određeno vreme kupio tu svojinu. Otuda njegov novac izgleda kao kapital pre no što je otuđen; puka svojina novca ili robe — odvojena od kapitalističkog procesa proizvodnje — [pojavljuje se] kao kapital.

To što se on potvrđuje kao kapital tek posle otuđenja ne menja ništa na stvari, kao što ni na upotrebnoj vrednosti pamuka ništa ne menja to što se njegova upotrebna vrednost potvrđuje tek posle njegovog otuđenja prelcu, ili upotrebna vrednost mesa tek onda kad pređe iz mesarnice na sto potrošača. Novac ukoliko se ne izdaje za potrošnju, roba ukoliko opet ne služi potrošnji vlasnika, čine stoga svoga vlasnika kapitalistom i po sebi su odvojeno od kapitalističkog procesa proizvodnje i *pre* svog pretvaranja u »proizvodni kapital — kapital, to jest vrednost koja sama sebe oplodava, održava i uvećava. Da stvara vrednost, da donosi kamatu, to je isto tako njegovo imanentno svojstvo kao što je svojstvo kruškovog drveta da proizvodi kruške. I kao takvu kamatonosnu stvar zajmodavac prodaje svoj novac industrijskom kapitalisti. Pošto se održava, pošto je vrednost koja se održava, to ga industrijski kapitalista može vratiti posle nekog utvrđenog roka. Pošto godišnje stvara određeni višak vrednosti, kamatu, štaviše u svakom periodu vrednost mu raste, on i ovaj višak vrednosti može godišnje ili posle svakog konvencionalno određenog roka da plati zajmodavcu. Novac kao kapital donosi isto tako svakodnevno višak vrednosti kao i najamni rad. Dok je kamata samo *pod posebnim nazivom fiksirani deo profita, ovde se ona javlja* kao kapitalu kao takvom [svojstvena tvorevina], odvojena od procesa proizvodnje, koja se stoga [duguje] samo pukoj svojini kapitala, svojini novca i robe, odvojeno od odnosa koji ovoj svojini daju karakter kapitalističke svojine, jer su u suprotnosti prema radu; [kamata izgleda kao da je] samo pukoj svojini kapitala, i stoga upravo kapitalu, svojstveno *stvaranje viška vrednosti, dok industrijski profit, obrnuto, izgleda kao puki dodatak koji zajmoprimalac stiće svojom proizvodnom primenom kapitala (ili kako se to inače kaže, svojim radom kao kapitalista; funkcija kapitaliste ovde je ravna radu; štaviše, identifikovana sa najamnim radom; time što doista u §896] procesu proizvodnje*

fungirajući industrijski kapitalista izgleda kao aktivni agent proizvodnje, kao radnik nasuprot lenom, neaktivnom zajmodavcu novca, koji ima funkciju svojine odvojene od procesa proizvodnje i van njega), to jest eksploatacijom radnika posredstvom uzajmljenog kapitala.

Kamata, ne profit, izgleda tako kao *tvorevina vrednosti* kapitala koja izlazi iz kapitala kao takvog i stoga kao iz puke svojine kapitala; otuda dohodak čije je stvaranje svojstveno kapitalu. U ovom obliku shvata ga stoga i vulgarna ekonomija. U ovom obliku je svako posredovanje izbrisano i fetiško obličje kapitala kao i predstava o *fetišu kapitala* su gotovi. Ovo obličje stvara se nužno time što se pravna svojina na kapital odvaja od ekonomske svojine na nj, i prisvajanje jednog dela profita pod nazivom kamate, pritiče *kapitalu po sebi* — ili *vlasniku kapitala* — koji je potpuno odvojen od procesa proizvodnje.

Za vulgarnog ekonomistu, koji želi da predstavi kapital kao samostalan izvor vrednosti, stvaranja vrednosti, ovaj je oblik, naravno, kao poručen, oblik u kome se izvori profita više ne mogu raspoznati i u kome rezultat kapitalističkog procesa — odvojen od tog procesa — dobija samostalnu egzistenciju. U formuli N-R-N' još je sadržano posredovanje. U formuli N-N' imamo iracionalni oblik kapitala, izokrenutost i postvarenost odnosa proizvodnje u najvišoj potenciji.

Opštoj profitnoj stopi odgovara, naravno, opšta *kamatna stopa* ili opšti *kamatnjak*. Nije naša namera da to ovde dalje razvijamo, budući da analiza kamatonosnog kapitala ne spada u ovaj opšti odsek, nego u odsek o *kreditu*⁽¹²⁴⁾. Važna je, naprotiv, da bi ovaj pojavni oblik kapitala došao sasvim do izražaja, primedba da opšta profitna stopa nerasprijivo manje izgleda kao opipljivi čvrsti faktum nego *kamatna stopa* ili *kamatnjak*. Kamatnjak se, doduše, stalno koleba. Danas (na novčanom tržištu za industrijskog kapitalistu, a o tome je jedino reč) iznosi 2, sutra 3, prekosutra 5 odsto. Ali on je 2, 3, 5 odsto za sve zajmodavce. To je opšti odnos svake novčane sume, da donosi 2, 3, 5 odsto, dok ista suma vrednosti u stvarnoj funkciji kao kapital u posebnim sferama proizvodnje donosi veoma različite stvarne profite, iz čijeg se odstupanja od idealnog prosečnog nivoa stalno samo jednim procesom, reakcijom uspostavlja nivo, i to uvek samo u dužim prometnim epohama kapitala. Tokom nekoliko godina stoji profitna stopa u izvesnim sferama više, dok narednih godina niže. Ako se saberu godine ili serije takvih evolucija, izići će u *proseku* prosečni profit. Tako on nikada ne izgleda kao nešto neposredno dato, nego samo kao prosečni rezultat protivrećnih oscilacija. Drukčije je s kamatnjakom. On je u svojoj *opštosti* svakodnevno utvrđeni faktum, faktum koji industrijskom kapitalisti u njegovim operacijama služi čak kao pretpostavka i kao jedna od stavki kalkulacije. Opšta profitna stopa postoji u stvari samo kao idealan *prosečan broj* ukoliko služi za procenu stvarnih profita; ona postoji samo kao *prosečan broj*, kao apstrakcija ukoliko se fiksira kao nešto po sebi gotovo, određeno, dato; no u stvarnosti je ona samo određujuća tendencija u kretanju izjednačenja istinskih različitih pro-

fitnih stopa, bilo pojedinog kapitala u istoj sferi, bilo razliĉnih kapitala u razliĉnim sferama proizvodnje.

||897| Ono Ńto zajmodavac zahteva od kapitaliste procenjeno je prema *opŃtoj profitnoj stopi* (proseĉnoj), a ne prema individualnom odstupanju od nje. *Prosek* je ovde *pretpostavka*. Sam kamatnjak se menja, ali se menja za sve *zajmodavce*.

Određeni, jednaki kamatnjak postoji, naprotiv, ne samo proseĉno nego i faktiĉki (iako s varijacijama između minimuma i maksimuma, već prema tome da li je zajmilac »prvoklasan« ili nije), i odstupanja se, Ńta- više, pojavljuju kao izuzeci, motivisani naroĉitim okolnostima. MeteoroloŃki bilteni ne pokazuju taĉnije stanje barometra od berzanskih biltena stanje kamatnjaka, ne za ovaj ili onaj kapital, nego za kapital koji se nalazi na *novĉanom trŃiŃtu*, to jest koji se *uzajmljuje*.

Ovde nije mesto da se raspravlja odakle potiče ova veća stalnost i jednakost kamatnjaka za zajmovni kapital, u suprotnosti prema manje opipljivom obliku opŃte profitne stope i za razliku od njega. Takvo raspravljanje spada u odsek o kreditu. No toliko je jasno: *oscilacije profitne stope* — ako se potpuno apstrahuju posebna preimuĉstva koja pojedini kapitalisti uŃivaju u okviru ovih sfera proizvodnje — u okviru svake sfere zavise od datog stanja trŃiŃnih cena i njihovih oscilacija oko cena koŃtanja. Razlika u *profitnim stopama* u *razliĉnim sferama* moŃe se saznati samo poređenjem trŃiŃnih cena u razliĉnim sferama, dakle *razliĉnih roba*, sa cenama koŃtanja razliĉnih roba. Padanje profitne stope u nekoj posebnoj sferi ispod idealnog proseka, ako se produŃuje, dovoljno je da kapital odvuĉe iz te sfere ili da iskljuĉi dovoz novog kapitala u proseĉnom razmeru. Jer, raspodelu kapitala na posebne sfere viŃe izravna dovoz novog dodatnog nego raspodela investiranog kapitala. Naprotiv, *viŃak profita* u posebnim sferama uoĉljiv je tek upoređivanjem trŃiŃnih cena sa cenama koŃtanja. Ćim se pokaŃe razlika na jedan ili drugi naĉin, poĉinje iseljavanje i useljavanje kapitala iz tih posebnih sfera, odnosno u ove posebne sfere. Ako se apstrahuje da je ovo ĉin izjednaĉenja za koji je potrebno vreme, proseĉni profit se u svakoj posebnoj sferi pojavljuje samo u proseku profitnih stopa, koje se, na primer, realizuju za vreme jednog ciklusa od sedam godina itd. već prema prirodi kapitala. Sama kolebanja *naniŃe* i *naviŃe*, ako ne preko-raĉuju proseĉnu meru, ne dobijaju vanredan oblik, nisu dakle dovoljna da prouzrokuju prenoŃenje kapitala, ĉemu joŃ pridolaze teŃkoće koje stalni kapital suprotstavlja prenoŃenjima. Trenutne konjunktore mogu da utiĉu samo u ograniĉenoj meri i viŃe na privlaĉenje ili odbijanje dodatnog kapitala nego na ponovnu raspodelu kapitala investiranog u razliĉnim sferama.

Vidi se da je sve to veoma zamrŃeno kretanje, pri ĉemu dolaze u obzir kako trŃiŃne cene u svakoj posebnoj sferi, komparativne cene koŃtanja razliĉnih roba, stanje traŃnje i ponude u granicama svake sfere, tako i konkurencija kapitalista razliĉnih sfera, i pri ĉemu, osim toga, brŃe ili sporije izjednaĉenje zavisi od posebnog organskog sastava

kapitala (na primer, više stalnog ili opticajnog) i od posebne prirode njihovih roba, već prema tome ukoliko lakše njihova priroda kao upotrebne vrednosti dozvoljava brže povlačenje s tržišta, smanjenje ili uvećanje dovoza, u skladu sa stanjem tržišnih cena.

Naprotiv, kod novčanog kapitala — na novčanom tržištu — stoje jedne prema drugoj samo dve vrste kupaca i prodavaca, tražnje i ponude. Na jednoj strani klasa kapitalista — zajmodavaca, na drugoj strani klasa kapitalista-zajmoprimalaca. Roba ima isti oblik — novac. Sva posebna oblička koja dobija kapital, već prema posebnoj sferi proizvodnje ili prometa u koju je uložen, ovde su izbrisana. On ovde postoji u bezrazličnom, samom sebi jednakom obličju samostalne razmenске vrednosti, novca. Konkurencija posebnih sfera ovde prestaje; one su sve strpane u isti kalup kao zajmodavci, a i kapital stoji prema svima njima u obliku u kome je još indiferentan prema oblicima svoje primene. Dok proizvodni kapital [898] *samo u kretanju [i] konkurenciji između posebnih sfera izgleda kao zajednički kapital klase, on ovde stvarno svom svojom masom istupa u tražnji za kapitalom*. S druge strane, novčani kapital (kapital na novčanom tržištu) ima doista obličje u kome se kao zajednički element, ravnodušan prema svojoj posebnoj upotrebi, raspodeljuje između različitih sfera, između kapitalističke klase, već prema potrebama proizvodnje svake posebne sfere. Osim toga, s razvitkom krupne industrije novčani kapital sve više, ukoliko se pojavljuje na tržištu, ne zastupa pojedini kapitalista vlasnik ovoga ili onoga delića kapitala koji se nalazi na tržištu, nego se koncentriše, organizuje, i sasvim drukčije nego realna proizvodnja [podleže] kontroli bankara koji zastupaju kapital. Na taj način, što se tiče oblika tražnje, prema novčanom kapitalu istupa silina jedne klase, a što se tiče ponude, on se predstavlja kao pozajmljivi kapital *en masse*, pozajmljivi kapital društva, koncentrisan u malo rezervoara.

Ovo su neki od uzroka što nam *opšta profitna stopa* izgleda kao zamagljena slika pored *fiksne kamatnjaka*, koji se doduše po svojoj veličini koleba, no što ne sprečava da se koleba ravnomerno za sve uzajmljivače, te prema njima stoga vazda istupa kao fiksna, data veličina, kao što ni promena vrednosti novca ne sprečava da prema svima robama ima jednaku vrednost. Kao što se tržišne cene roba dnevno kolebaju, što ih ne sprečava da svakodnevno budu *notirane*, tako i kamatnjak, koji se isto tako redovno notira kao cena novca. Zbog toga što se tu sam kapital nudi kao posebna roba — *novac* — utvrđivanje njegove cene je stoga utvrđivanje *tržišne cene* kao i kod svih drugih roba; kamatna stopa se stoga uvek predstavlja kao *opšta kamatna stopa*, kao toliko za toliko novca, dok profitna stopa u okviru *iste* sfere može biti različita kod jednakih tržišnih cena roba (već prema uslovima u kojima pojedini kapitali proizvode istu robu; jer posebna stopa profita ne zavisi od tržišne cene robe, nego od razlike između tržišne cene i cene koštanja) i u okviru različitih sfera se izjednačava samo stalnim oscilacijama u procesu. Jednom reči: tek u novčanom kapitalu, u zajmovnom novča-

nom kapitalu, kapital je postao *roba*, čiji samooplođujući kvalitet ima *uvrđenu cenu*, koja je zabeležena u datoj kamati.

Kao *kamatonosni kapital*, i to u svome neposrednom obliku kao *kamatonosni novčani kapital* (drugi oblici kamatonosnog kapitala, koji se nas ovde ne tiču, izvedeni su opet od ovog oblika i pretpostavljaju ga) kapital je stoga dobio svoj čisti fetiški oblik. *Prvo*, svojom trajnom egzistencijom kao *novac*, oblik u kome su sve njegove određenosti izbrisane i njegovi realni elementi nevidljivi, on postoji kao puka egzistencija samostalne razmenske vrednosti, kao osamostaljena vrednost. U realnom procesu kapitala je novčani oblik prolazan. Na novčanom tržištu on postoji uvek u ovom obliku. *Drugo*, višak vrednosti koji je stvorio, [ovde] opet u obliku novca, izgleda da pripada njemu kao takvom, otuda pukom vlasniku novčanog kapitala, kapitala odvojenog od njegovog procesa. N-R-N' postaje ovde N-N' i kao što je njegov oblik ovde bezrazlični novčani oblik (novac je upravo oblik u kome je izbrisana razlika roba kao upotrebnih vrednosti, otuda *izbrisana i razlika proizvodnih kapitalija koja se sastoji iz uslova postojanja ovih roba, posebni oblik samih proizvodnih kapitalija*), tako se i višak vrednosti koji je novac proizveo, višak novca — što će biti ili što jeste, javlja u određenoj stopi merenoj masom same novčane sume. [Pri] 5 odsto kamate 100£ jesu kao kapital 105£. Tako [dobijamo] čisto opipljivi oblik vrednosti koja se oplođava ili novca koji stvara novac. Ujedno i čisto iracionalni oblik: Nerazumljivi, mistificirani. U razvitku kapitala mi smo pošli od N-R-N, a N-N' je bio samo rezultat toga.^[125] Sad nalazimo N-N' *kao subjekt*. Kao što je drvetu svojstveno da raste, tako je kapitalu u tom čistom obliku kao novcu svojstveno da tvori novac (τόκος¹). Nerazumljivi oblik koji zatičemo na površini, od koga u analizi stoga polazimo, nalazimo opet kao rezultat procesa u kome obličje kapitala postepeno biva sve udaljenije i sa sve manje veze sa svojim unutrašnjim bićem.

||899| Novac kao pretvoreni oblik robe bio je ono od čega smo pošli. *Novac kao pretvoreni oblik kapitala* je ono do čega smo došli, isto onako kao što smo robu upoznali kao preduslov i rezultat procesa proizvodnje kapitala.

U ovom svom najčudnijem obličju i ujedno obličju koje je najbliže najpopularnijoj predstavi kapital je kako »osnovni oblik« vulgarnih ekonomista tako i najbliža tačka napada jedne površne kritike; *prvo*, delom zato što unutrašnja veza ovde najmanje izlazi na videlo i kapital istupa u obliku u kome *izgleda* kao samostalan izvor vrednosti a delom zato što se njegov *antagonistički* karakter u tom obliku potpuno zabašuruje i briše, što se ne vidi suprotnost prema radu. S druge strane, [kapital je u tom obliku izložen] napadu jer se on tu pojavljuje u najiracionalnijem vidu i vulgarnom socijalisti pruža najlakšu tačku za napad.

¹ (τόκος) radanje; rođenje; (u prenosnom smislu:) dobit od pozajmljenog novca; kamata, lihva

Polemika buržoaskih ekonomista u 17. veku (Child, Culpeper itd.) protiv kamate kao samostalnog oblika viška vrednosti je samo borba nastajuće industrijske buržoazije protiv staromodnog lihvara, monopoliste novčanog imetka onog doba. Kamatonosni kapital je ovde još prepotopski oblik kapitala, koji se tek mora potčiniti industrijskom kapitalu i dobiti od njega zavisani položaj, koji on na osnovici kapitalističke proizvodnje teorijski i praktički mora da zauzme. Buržoazija se nije ustezala da kako tu tako i drugde pribegne državnoj pomoći kad je trebalo da odnose proizvodnje koje je zatekla, nasledila, prilagodi svojim vlastitim.

Jasno je da drukčija podela profita između raznih vrsta kapitalista, dakle podizanje industrijskog profita smanjenjem kamatnjaka i obrnuto, suštinu kapitalističke proizvodnje ne pogađa ni na koji način. Socijalizam uperen protiv kamatonosnog kapitala kao »osnovnog oblika kapitala ne samo da je još preko ušiju ogrezao u buržoaskom horizontu, već ukoliko njegova polemika nije krivo shvaćeni, u nejasnoj težnji protiv samog kapitala upravljani napad i kritika — pri čemu se, međutim, kapital identifikuje s jednim izvedenim oblikom njega samoga — takav socijalizam nije apsolutno ništa drugo nego socijalistički prerušeni zahtev za razvitkom buržoaskog kredita, izražava dakle samo nerazvijenost prilika u zemlji gde se takva polemika pravi socijalističkom, samo je teorijski simptom kapitalističkog razvitka, mada ovo buržoasko stremljenje može da dobije veoma nakaradne oblike, kao na primer oblik »besplatnog kredita«^[126]. Tako sensimonizam s njegovim veličanjem bankarstva (*Crédit Mobilier*^[127] se pojavio kasnije).

[2.] *Kamatonosni kapital i trgovinski kapital u odnosu prema industrijskom kapitalu. Stariji oblici. Izvedeni oblici*^[123].

Pošto su trgovinski i kamatni oblici stariji od oblika kapitalističke proizvodnje, industrijskog kapitala, koji je *osnovni oblik* odnosa kapitala u kome on dominira buržoaskim društvom i iz koga su svi drugi oblici samo izvedeni ili su sekundarni u odnosu na nj — izvedeni, kao kamatonosni kapital; sekundarni, to jest kao kapital u jednoj posebnoj funkciji (koja pripada njegovom procesu prometa), kao trgovinski — to industrijski kapital u procesu svoga nastajanja ima najpre da potčini sebi ove oblike, i da ih pretvori u izvedene ili posebne svoje funkcije. Ove starije oblike on zatiče u epohi svoga obrazovanja i svoga nastajanja. On ih zatiče kao *preduslove*, ali ne kao preduslove koje je on postavio, ne kao oblike svog vlastitog životnog procesa. Kao što prvobitno zatiče i robu, ali ne kao svoj vlastiti proizvod, i zatiče opticaj novca, ali ne kao moment svoje vlastite reprodukcije. Ako je kapitalistička proizvodnja razvijena u širini svojih oblika i vladajući je način proizvodnje, onda je kamatonosni kapital pod dominacijom industrijskog

kapitala, a trgovinski kapital samo iz prometnog procesa izvedeni oblik samog industrijskog kapitala. Ali kao samostalni oblici [1900] oba moraju biti prvo slomljeni i potčinjeni industrijskom kapitalu. Prema kamatonosnom kapitalu primenjuje se sila (država), nasilnim smanjenjem kamatnjaka, tako da industrijskom kapitalu više ne može diktirati uslove. No to je oblik koji pripada najnerazvijenijim stepenima kapitalističke proizvodnje. Pravi način industrijskog kapitala da sebi potčini kamatonosni kapital jeste stvaranje jednog njemu svojstvenog oblika — *kreditnog sistema*. Nasilno obaranje kamatnjaka je oblik koji je još sam industrijski kapital pozajmio od metoda jednog ranijeg načina proizvodnje i koji on odbacuje kao beskoristan i neumesan čim je ojačao i osvojio svoj teren. *Kreditni sistem* je njegova vlastita tvorevina, on je oblik industrijskog kapitala, koji se, počinjući od manufakture, s krupnom industrijom dalje usavršava. Kreditni sistem je prvobitno *polemički oblik* protiv staromodnog lihvara (zlatara u Engleskoj, Jevreja, Lombardana itd.). Spisi u kojima se u 17. veku raspravlja o prvim njegovim tajnama svi su pisani u tom polemičkom obliku.

Trgovinski kapital se u različitim oblicima potčinjava industrijskom kapitalu ili, što je isto, postaje njegovom funkcijom, industrijskim kapitalom u jednoj posebnoj funkciji. *Trgovac* umesto da kupuje robu kupuje najamni rad, kojim proizvodi robu namenjenu prodaji u trgovini. No time sam trgovinski kapital gubi taj stalni oblik koji je imao nasuprot proizvodnji. Tako su srednjovekovni esnafi suzbijani od strane manufakture i zanatstvo potisnuto u užu krug. U srednjem veku je *trgovac* (osim sporadičnih tačaka gde se razvija manufaktura, kao u Italiji, Španiji itd.) samo *prodavac robe* koju proizvode bilo gradski esnafi, bilo seljaci.

Ovo pretvaranje trgovca u industrijskog kapitalistu je ujedno pretvaranje trgovinskog kapitala u puki oblik industrijskog kapitala. S druge strane, *proizvođač* postaje trgovac. Umesto da na primer suknar dobija svoj materijal sukcesivno u manjim količinama od trgovca i za njega radi, on sam kupuje materijal u srazmeri prema svom kapitalu itd. Uslovi proizvodnje ulaze u proces [proizvodnje] kao robe koje je on sam kupio. I umesto da proizvodi za pojedinog trgovca ili određene mušterije, suknar proizvodi sada za sav trgovinski svet.

U prvom obliku trgovac vlada proizvodnjom, a trgovinski kapital manufakturom i seljačko-kućnom industrijom, koje on stavlja u pokret. Zanati su njegovi potčinjeni. U drugom, proizvodnja se pretvara u kapitalističku. Proizvođač je sam trgovac; trgovinski kapital posreduje samo još prometni proces, obavlja određenu funkciju u procesu reprodukcije kapitala. To su dva oblika. Trgovac postaje kao trgovac proizvođač, industrijalac, proizvođač postaje trgovac.

Prvobitno je *trgovina* pretpostavka za pretvaranje esnafske, seosko-kućne i feudalne poljoprivredne proizvodnje u kapitalističku. On razvija proizvod u robu delom tako što mu stvara tržište, delom nove robne ekvivalente, delom proizvodnji dovodi nove materijale i time ot-

počinje načine proizvodnje koji su od samog početka zasnovani na trgovini, kako na proizvodnji za tržište, tako i na elementima proizvodnje koji potiču iz svetskog tržišta.

Čim je manufaktura donekle ojačala, a još više kao krupna industrija, ona sa svoje strane stvara tržište, osvaja ga, delom nasilno otvara sebi tržišta, koja ona, međutim, osvaja samom svojom *robom*. Dalje je trgovina samo još sluga industrijske proizvodnje, za koju je stalno širenje tržišta postalo životni uslov, pošto stalno povećavana masovna proizvodnja, koja nije ograničena postojećim granicama trgovine (ukoliko ova izražava samo postojeću tražnju), već jedino veličinom postojećeg kapitala i razvitkom proizvodnih snaga radnika, stalno preplavljuje postojeće tržište i stoga neprekidno radi na proširenju i udaljavanju njegovih granica. Ovde je trgovina sluga industrijskog kapitala: ona obavlja funkciju koja emanira iz njegovih uslova proizvodnje.

Kolonijalnim sistemom (istovremeno sa prohibitivnim sistemom) industrijski kapital u svojim prvim periodima razvitka nastoji da nasilno osigura sebi tržište i tržišta. Industrijski kapitalista ima pred sobom svetsko tržište; on upoređuje ||901| i stoga mora stalno upoređivati svoje vlastite cene koštanja ne samo sa tržišnom cenom kod kuće nego i na čitavom svetskom tržištu. On stalno proizvodi s obzirom na to. Ovo poređenje pripada u ranijem periodu samo trgovačkom staležu i tako obezbeđuje trgovinskom kapitalu gospodstvo nad proizvodnim [kapitalom]. ||901||

||902| *Kamata* je dakle samo deo profita (koji je sa svoje strane samo višak vrednosti, neplaćeni rad) koji industrijski kapitalista plaća vlasniku tuđeg kapitala, kojim on isključivo ili delimično »radi«. Ona je deo profita — viška vrednosti — koji se, fiksiran kao posebna kategorija, pod vlastitim imenom odvajava od ukupnog profita; razdvajanje kamate od profita se nipošto ne odnosi na njeno poreklo, već samo na način njene *isplate* ili prisvajanja. Umesto da je prisvaja sam industrijski kapitalista — iako je on to lice u čijim rukama se neposredno nalazi ceo višak vrednosti, ma kako se on delio pod nazivom rente, industrijskog profita i kamate između njega i drugih lica — on taj deo profita odvajava od svog vlastitog dohotka i plaća ga vlasniku kapitala.

Ako je profitna stopa data, onda relativna visina kamatnjaka zavisi od srazmere u kojoj se profit deli na kamatu i industrijski profit; ako je srazmera te podele data, onda apsolutna visina kamatnjaka (to jest srazmera kamate prema kapitalu) zavisi od profitne stope. Kako se ta srazmera podele određuje, ovde nećemo istraživati. To spada u razmatranje realnog kretanja kapitala, to jest kapitalija, dok mi ovde imamo posla sa opštim oblicima kapitala.

Obrazovanje kamatonosnog kapitala, njegovo odvajanje od industrijskog kapitala, *nužan* je proizvod razvitka industrijskog kapitala, samog kapitalističkog načina proizvodnje. Novac (suma vrednosti koja se vazda može pretvoriti u uslove proizvodnje) ili uslovi proizvodnje,

u koje se može pretvoriti svakog trenutka i čiji je on samo preobraženi oblik, primenjen kao kapital, komanduje određenom količinom tuđeg rada, većom količinom rada no što je u njemu samom sadržano. On dobija svoju vrednost ne samo u razmeni s radom, već ga i uvećava, stvara višak vrednosti. Vrednost novca ili robe kao *kapitala* nije određena vrednošću koju oni imaju kao novac ili robe, nego količinom viška vrednosti koji »proizvode« za svoga posednika. Proizvod kapitala je profit. Na osnovi kapitalističke proizvodnje ima se samo različita *primena* novca ako se on izda kao novac ili kao kapital. Novac (roba), na osnovi kapitalističke proizvodnje, *po sebi* je kapital (isto onako kao što je *radna snaga po sebi* rad), jer 1. može biti pretvoren u uslove proizvodnje i takav kakav je samo je njihov apstraktni izraz, njihova egzistencija kao *vrednosti*, i 2. opredmećeni elementi bogatstva poseduju po sebi svojstvo da budu kapital, jer je njihova suprotnost — najamni rad — ono što ih čini kapitalom, što postoji kao osnova društvene proizvodnje.

Renta je takođe samo naziv za jedan deo viška vrednosti koji industrijski kapitalista mora da plati isto onako kao što je *kamata* drugi deo viška vrednosti, koji on doduše ubire (kao i rentu), ali ga mora isplatiti trećem licu. Ali tu je velika razlika: zemljišnom svojinom zemljovlasnik *sprečava* kapital da vrednosti poljoprivrednih proizvoda izjednači s njihovim cenama koštanja. Zato ga osposobljava monopol zemljišne svojine. On ga osposobljava da razliku između vrednosti i cene koštanja strpa u džep. S druge strane — ukoliko je reč o diferencijalnoj renti — ona ga osposobljava da naplati suvišak tržišne vrednosti preko individualne vrednosti proizvoda neke određene zemlje, umesto da ta razlika, kao u drugim granama, padne kao višak profita u džep kapitalista koji rade pod povoljnijim uslovima no što su prosečni uslovi, koji podmiruju masu tražnje, određuju veći deo proizvodnje i stoga regulišu tržišnu vrednost svake posebne sfere proizvodnje.

Zemljišna svojina je *sredstvo* da se ugrabi deo viška vrednosti koji je proizveo industrijski kapital. Uzajmljeni *kapital* naprotiv je sredstvo — utoliko što kapitalista radi s pozajmljenim kapitalom — da sam proizvede *ceo* [903] višak vrednosti. Što se novac (roba) može pozajmiti kao kapital ne znači ništa drugo nego da je on *po sebi* kapital. Ukidanje zemljišne svojine u Ricardovom smislu, naime njeno pretvaranje u državnu svojinu, tako da se renta plaća državi umesto zemljovlasniku, to je ideal, usrdna želja koja je izrasla iz unutrašnjeg bića kapitala. Kapital ne može ukinuti zemljišnu svojinu. Ali njenim pretvaranjem u rentu [koja se plaća državi] on je prisvaja kao *klasa* za podmirenje svojih državnih izdataka, prisvaja, dakle, zaobilaznim putem ono što ne može postići neposrednim. Ukidanje kamate i kamatonosnog kapitala je, naprotiv, ukidanje kapitala i same kapitalističke proizvodnje. Sve dok novac (roba) može služiti kao kapital, može se i prodati kao kapital. Stoga je sasvim dostojno malograđanskih utopista da oni koji hoće robu, ali neće novac, hoće industrijski kapital, ali neće kamatonosni, [hoće] profit, ali neće kamatu.

To nisu dva različita kapitala, kamatonosni i profitonosni, već *isti* kapital koji u procesu funkcioniše kao kapital, donosi profit koji se deli između dva različita kapitalista: jednoga koji stoji van toga procesa i kao vlasnik zastupa kapital *po sebi* (no njegov bitni uslov jeste da bude zastupljen u jednom *privatnom vlasniku*; bez toga on nije kapital u suprotnosti prema najamnom radu) i drugoga koji zastupa funkcionirajući kapital, kapital koji se nalazi u procesu.

[3. *Odvajanje pojedinih delova viška vrednosti u obliku različitih dohodaka.*

*Odnos između kamate i industrijskog profita.
Iracionalnost fetišiziranih oblika dohotka]*

Dalje »okoštavanje« ili osamostaljenje *deobe* profita pojavljuje se na taj način što se *profit s v a k o g* kapitala — dakle i *prosečni profit* koji se temelji na izjednačenju kapitala između sebe — raspada ili razlaže u dva sastavna dela koji su jedan od drugoga nezavisni ili jedan naspram drugog samostalni: kamata i industrijski profit, koji se više puta naziva i *profit* uopšte ili dobija novo ime: *plata za rad nadzora* itd. Ako je profitna stopa (prosečni profit) = 15 odsto a *kamatnjak* (koji je uvek, kao što smo videli, fiksiran u opštem obliku) = 5 odsto (čija se opšta stopa uvek kotira na novčanom tržištu kao »vrednost« ili »cena« novca), kapitalista smatra — i onda kad je on vlasnik kapitala i nije *pozajmio* nijedan njegov deo, dakle profit ne treba da se deli između dva kapitaliste — da od ovih 15 odsto 5 odsto predstavljaju *kamatu* njegovog kapitala, dok samo 10 odsto profit koji je ostvario proizvodnom primenom toga kapitala. Ovih 5 odsto kamata on duguje kao »industrijski kapitalista« samom sebi kao »vlasniku« kapitala; pripada njegovom *kapitalu po sebi*, prema tome i njemu kao vlasniku *kapitala po sebi* (što je ujedno bit kapitala po sebi ili bit kapitala kao kapitaliste, kao svojine, koja isključuje druge), kapitalu apstrahovanom od procesa proizvodnje, za razliku od funkcionirajućeg kapitala, procesirajućeg kapitala i »industrijskog kapitaliste« kao predstavnika ovog funkcionirajućeg, »radećeg« kapitala. »Kamata« je plod kapitala ukoliko on ne »radi«, ne funkcioniše, a profit je plod »radećeg«, funkcionirajućeg kapitala. To je analogno tome kako kapitalista koji se bavi poljoprivredom — koji je ujedno zemljovlasnik, vlasnik zemlje koju on kapitalistički eksploatiše — deo svoga profita koji čini *rentu*, ovaj višak profita ne pripisuje sebi kao kapitalisti, nego sebi kao zemljovlasniku, ne kapitalu nego zemljišnoj svojini, tako da on kao kapitalista duguje sebi kao zemljovlasniku »rentu«. Tako istupa kapital u jednoj određenosti prema sebi samom u svojoj drugoj određenosti isto tako fiksno kao zemljišna svojina i kapital, koji u stvari sačinjavaju osnov za prisvajanje tuđeg rada zasnovanog na dva bitno različita sredstva za proizvodnju.

Ako, s jedne strane, pet učesnika vode jednu predionicu koja predstavlja 100 000 £ kapitala i donosi 10 odsto profita, to jest 10 000 £, svaki dobija od toga profita petinu, =2000 £. Ako, na drugoj strani, jedan jedini kapitalista uloži isti kapital u jedno preduzeće i ostvari isti profit od 10 000 £, on ne računa tako da on 2000 £ profita dobija kao učesnik a 8000 £ profita za partnere koji ne postoje. *Sama deoba profita* po sebi između različitih [904] kapitalista koji imaju različite pravne naslove na taj isti kapital, i na jedan ili drugi način su suvlasnici *toga* kapitala, ne stvara stoga nipošto različite kategorije za te delove. Zašto, dakle, slučajna deoba između zajmodavca kapitala i zajmoprimaoca kapitala?

Prima facie¹ reč je samo o deobi profita gde postoje dva vlasnika kapitala, vlasnika pod različitim naslovima — jedan prima facie pravni, ne ekonomski moment. Da li neki kapitalista proizvodi vlastitim kapitalom ili tuđim, ili u kojoj proporciji on proizvodi vlastitim i tuđim, samo je po sebi apsolutno svejedno. Kako, dakle, dolazi do toga da se ova podela profita na [industrijski] profit i kamatu ne čini kao slučajna podela, zavisna od slučaja da li kapitalista ima zbilja da deli s *nekim drugim* ili ne, da li on slučajno trguje vlastitim ili tuđim kapitalom, nego da se on, naprotiv, iako proizvodi samo vlastitim kapitalom, na svaki način cepa u pukog vlasnika kapitala i u upotrebljivača kapitala, u kapital van procesa proizvodnje i kapital u procesu proizvodnje, u kapital koji *po sebi* donosi kamatu, i kapital koji kao *procesirajući* donosi profit?

Ovde leži u osnovi realni moment. Novac (kao vrednosni izraz robe uopšte) samo zato prisvaja sebi u procesu višak vrednosti — ma kako se nazivao i ma u koliko se delova razlagao — što je već *pre* procesa proizvodnje pretpostavljen kao *kapital*. U procesu on se održava, proizvodi i reproizvodi kao kapital, i u sve širem razmeru. Ali već *pre* procesa — kad je kapitalistički način proizvodnje već dat, kad se radi na njegovoj osnovici i u okviru njemu odgovarajućih društvenih odnosa, dakle kad nije reč tek o procesu obrazovanja — on postoji kao *kapital* po sebi, po karakteru koji se doduše tek u procesu ostvaruje i uopšte svoju stvarnost ima samo u tom samom procesu. Kad ne bi ulazio u nj kao kapital, ne bi ni izlazio iz njega kao kapital, to jest kao novac koji donosi profit, kao vrednost koja se oplodava, kao vrednost koja stvara višak vrednosti.

Tako je i sa novcem. Ovaj komad novca, na primer, nije ništa drugo već komad metala. On je novac samo svojom funkcijom u prometnom procesu. Ali pretpostavivši prometni proces roba, moneta fungira ne samo kao novac, nego je kao takva pretpostavljena prometnom procesu u svakom pojedinom slučaju, pre no što u nj uđe. Kapital nije samo rezultat, nego i preduslov kapitalističke proizvodnje. Novac i roba su stoga po sebi latentni kapital, potencijalni kapital; sve

¹ na prvi pogled

robe — ukoliko se mogu pretvoriti u novac, novac — ukoliko se može pretvoriti u takve robe koje sačinjavaju elemente kapitalističkog procesa proizvodnje. Novac, dakle — kao čisti vrednosni izraz roba i uslova za rad — po sebi je kao kapital pretpostavljen kapitalističkoj proizvodnji. Šta je kapital posmatran ne kao rezultat nego kao preduslov procesa? Šta ga čini kapitalom pre no što ulazi u proces, tako da ovaj samo razvija njegov imanentni karakter? Društvena određenost u kojoj on tu jeste. To što živom radu protivstoji prošli rad, delatnosti proizvod, čoveku stvar, radu njegovi vlastiti predmetni uslovi kao tuđi, samostalni, po sebi postojeći subjekti, personifikacije, ukratko kao *tuda svojina*, i u tome vidu kao »upotrebljivači« i »komandanti« samog rada, koji prisvajaju rad umesto da rad prisvaja njih. To što vrednost — postojala ona kao novac ili roba — u daljem razvoju uslovi za rad, stoji prema radniku kao *tuda svojina*, kao nešto što pripada samom sebi, znači samo to da uslovi za rad stoje prema njemu kao *svojina* neradnika, ili u najmanju ruku da sopstvenik uslova za rad, ukoliko je kapitalista, stoji prema njima ne kao radnik, nego kao *sopstvenik* vrednosti itd., kao *subjekt* u kome ove stvari imaju svoju vlastitu volju, pripadaju same sebi i personificirane su kao samostalne sile. *Kapital* kao preduslov proizvodnje, kapital kako ne izlazi iz procesa proizvodnje, nego kako jeste pre no što u nj uđe, jeste suprotnost u kojoj rad kao tuđi rad stoji prema njemu i u kojoj on sam kao *tuda svojina* stoji prema radu. To je antagonistička društvena određenost koja je u njemu izražena, i koja se, odvojena od samog procesa, izražava u *svojini kapitala* [905] *kao takvoj*.

Ovaj jedan moment, odvojen od samog kapitalističkog procesa proizvodnje, čiji je stalni rezultat — i kao takav njegov stalni preduslov — izražava se u tome da su novac i roba po sebi, *latentno*, kapital, da se oni mogu *prodati kao kapital*, i da u tom obliku predstavljaju *puku svojinu kapitala*, *kapitalistu kao pukog vlasnika*, nezavisno od njegove kapitalističke funkcije — koji su posmatrani za sebe komanda nad tuđim radom, otuda vrednost koja se oplodava, i daju pravo na prisvajanje tuđeg rada.

Ovde se jasno ističe i to da je ovaj *odnos* osnov i sredstvo za prisvajanje tuđeg rada, a ne neki rad ili neka protivvrednost koji se daju na strani kapitaliste.

Kamata stoga izgleda kao *višak vrednosti* koji se duguje kapitalu kao kapitalu, samoj svojini kapitala, kao višak vrednosti koji kapital izvlači iz procesa proizvodnje, jer u nj ulazi kao kapital, koji, dakle, pripada kapitalu *kao takvom*, nezavisno od procesa proizvodnje, iako se tek u procesu proizvodnje takvim pokazuje, kao višak vrednosti koji kapital kao takav već latentno u sebi sadrži; *industrijski profit*, naprotiv, [izgleda] kao deo viška vrednosti koji kapitalisti pripada ne kao vlasniku kapitala, nego kao funkcionirajućem vlasniku, funkcionirajućem kapitalu. Kao što se u ovom načinu proizvodnje sve predstavlja izokrenuto, tako naposletku i poslednja izokrenutost u odnosu

kamate i profita, tako da se taj pod posebnom rubrikom [kamate] odvojeni deo profita štaviše predstavlja kao isključivo kapitalu pripadajući proizvod, a industrijski profit kao na nj nakalemljeni dodatak.

Pošto novčani kapitalista povlači svoj deo u višku vrednosti u stvari samo kao *vlasnik kapitala*, dok on ostaje van samog procesa proizvodnje; pošto se cena kapitala — to jest pukog naslova svojine na kapitalu — na novčanom tržištu notira u kamatnoj stopi kao i tržišna cena svake druge robe; pošto je udeo koji *kapital po sebi*, *puka svojina kapitala* ima u višku vrednosti, *data* veličina, dok se profitna stopa koleba, svakog momenta je različita u različnim sferama, a u svakoj sferi različita među pojedinim kapitalistima, ukoliko oni delom proizvode pod različito povoljnim uslovima, delom s različitim stupnjem obzira i energije rad kapitalistički eksploatišu, delom s različitim stupnjem sreće i promućurnosti podvaljuju kupcima ili prodavcima roba (profit upon expropriation, alienation), to njima izgleda prirodno, pa bili oni sopstvenici ili nesopstvenici procesirajućeg kapitala, da se *kamata* duguje kapitalu kao takvom, sopstvenosti kapitala; sopstvenicima kapitala — bili to oni ili treća lica; a industrijski profit oni vide kao proizvod *svoga* rada. Pa oni stoje kao funkcionirajući kapitalisti — stvarni agenti kapitalističke proizvodnje — prema samima sebi ili prema nekim trećim licima kao pukoj, tromoj egzistenciji kapitala, stoga kao *radnici* prema sebi ili prema drugima kao *sopstvenici*. I pošto su, eto, radnici, oni su u stvari najamni radnici i zbog svoje posebne vanrednosti samo bolje plaćeni najamni radnici, što delom zahvaljuju i okolnosti da sami sebi plaćaju svoju najamninu.

Dakle, dok *kamata* i *kapital kao kamatonosni* izražavaju puku suprotnost predmetnog bogatstva prema radu, i zato svoju egzistenciju kao *kapitala*, u predstavi se ovo potpuno obrće time što fenomen prima facie ne pokazuje *novčanog kapitalistu* ni u kakvom odnosu prema najamnom radniku, nego samo u odnosu prema drugom kapitalisti, dok taj drugi kapitalista, umesto da stoji nasuprot najamnom radu stoji, naprotiv, kao *radnik* u suprotnosti prema sebi ili drugim [kapitalistima] kao pukoj egzistenciji, kao pukom vlasniku kapitala. Osim toga, pojedini kapitalista može svoj novac ili da pozajmi kao *kapital* ili da ga *sam* koristi kao kapital. Ukoliko odatle izvlači *kamatu*, on dobija za to samo cenu koju bi dobio i kad ne bi »funkcionisao« kao kapitalista, kad ne bi »radio«. Stoga je jasno da za ono što on zapravo izvlači iz procesa proizvodnje, ukoliko je to samo kamata, ima da zahvali samo kapitalu, ne samom procesu proizvodnje i [1906] ne sebi kao predstavniku funkcionirajućeg kapitala.

Otuda i lepa fraza kod nekih vulgarnih ekonomista: Kad industrijski kapitalista ne bi izvlačio nikakav profit osim kamate, on bi svoj kapital ukamatio i živeo kao rentijer. Tako bi svi kapitalisti prestali da proizvode i sav kapital da funkcioniše kao kapital, pa ipak bi se od *njegovih kamata* moglo živeti. Već je Turgot^[128] rekao na sličan način: kad kapitalista ne bi izvlačio kamatu, on bi kupio zemlju (kapitali-

zovanu rentu) i živeo od rente. Ali pošto zemljišna renta zastupa stvarni višak vrednosti kod fiziokrata, kamata se ovde ipak izvodi iz viška vrednosti. Dok je u onom vulgarnom shvatanju odnos obrnut.

Još jednu okolnost valja zabeležiti: Za industrijskog kapitalistu koji je uzajmio novac kamata ulazi u *troškove*, troškovi ovde u smislu da znače predujmljenu vrednost. Kapital, na primer, od 1000£ ne ulazi kao roba u vrednosti od 1000£ u njegovu proizvodnju, nego kao *kapital*. Prema tome, ako kapital od 1000£ donosi godišnje 10 odsto kamata, u godišnji proizvod on onda ulazi kao vrednost od 1100. Tu se, dakle, jasno vidi da *suma vrednosti* (i robe u kojima je predstavljena) ne postaje kapital tek u procesu proizvodnje, nego kao kapital čini preduslov procesa proizvodnje, i otuda višak vrednosti, koji joj kao samom kapitalu pripada, već nosi u sebi. Ako industrijalac radi pozajmljenim kapitalom, u njegove troškove ulazi kamata, ili kapital kao kapital, a kao takav je samo utoliko ukoliko stvara višak vrednosti (tako da ako kao roba na primer staje 1000, kao kapital vredi 1100, to jest $1000 + \frac{1000}{10}$, $K + \frac{K}{x}$). Ukoliko bi se u proizvodu dobila samo kamata, to bi doduše bio suvišak preko *vrednosti* predujmljenog kapitala računat kao puka roba, ali ne preko vrednosti robe računate kao kapital; industrijalac mora taj višak vrednosti da plati drugome; on spada u njegove predujmove; u izdatke koje je napravio da bi proizveo robu.

Što se tiče industrijalca koji radi vlastitim kapitalom, on sam sebi ima da plati kamatu za kapital i ovu smatra kao predujmljenu. Stvarno, ono što je on predujmio nije samo kapital, recimo u vrednosti od 1000£, nego vrednost od 1000£ kao kapital, i ova vrednost je 1050£ ako kamata iznosi 5 odsto. I to nije za nj nikakvo prazno mudrovanje. Jer 1000£ doneli bi mu kao *kapital* 1050 da ih je pozajmio umesto što ih je proizvodno upotrebio. Ukoliko on, dakle, 1000£ predujmljuje sam sebi kao kapital, on predujmljuje sebi 1050£. Čovek se mora na nekom obeštetiti pa bilo to i na samom sebi!

Robe u vrednosti od 1000£ imaju kao kapital vrednost od 1050£, što znači da kapital nije prost broj; on nije prosta roba nego potencirana roba; nije prosta veličina nego odnos veličina. Kapital je odnos kao osnovna suma, kao data vrednost prema samoj sebi kao [osnovnoj sumi koja je proizvela] višak vrednosti. Vrednost K je $K(1 + \frac{1}{x})$ (za godinu dana) ili $K + \frac{K}{x}$. Kao što se pomoću prostih aritmetičkih operacija ne može shvatiti ili izračunati x u jednačini $a^x = n$, tako se ne može izračunati ni potencirana roba, potencirani novac, kapital.

Isto onako kao što u *kamati* jedan deo profita, viška vrednosti koji je proizveo kapital, izgleda kao da je *predujmljen* od strane kapitaliste, tako u poljoprivrednoj proizvodnji jedan drugi deo, *zemljišna renta*. Izgleda da je to ovde manje upadljivo iracionalno, jer renta izgleda kao godišnja cena zemlje, koja tako ulazi kao roba u proizvodnju. U «ceni zemlje» leži, doduše, veća iracionalnost nego u ceni kapitala,

ali ne u samom obliku. Zato što se zemlja ovde pojavljuje kao upotrebna vrednost jedne robe, a zemljišna renta kao njena cena. (Ono iracionalno leži u tome da to što nije proizvod rada — zemlja — ima cenu, dakle vrednost izraženu u novcu, prema tome vrednost, dakle može se smatrati za opredmećeni društveni rad.) Prema spoljnjem obliku stoga imamo, kao kod svake robe, dvostruki izraz, kao upotrebna vrednost i razmenska vrednost, a razmenska vrednost se ideelno izražava kao cena, kao nešto što roba kao upotrebna vrednost nije. Naprotiv, u izrazu $1000\text{£} = 1050\text{£}$, ili 50£ je godišnja cena od 1000£ , isto se odnosi na isto, razmenska vrednost na razmensku vrednost, a razmenska vrednost treba kao nešto od sebe različito da bude svoja vlastita cena, to jest sama razmenska vrednost izražena u novcu.

||907| Ovde, dakle, ulaze u nju dva oblika viška vrednosti, kamata i renta, rezultati kapitalističke proizvodnje — kao preduslovi, kao *predujmovi*, koje kapitalista sam čini, koji dakle za nj ne predstavljaju nikakav višak vrednosti, nikakav suvišak preko vrednosti učinjenih predujmova. Kod ovih oblika viška vrednosti *izgledu* samom pojedinačnom kapitalisti da proizvodnja viška vrednosti spada u *troškove proizvodnje* kapitalističke proizvodnje, da prisvajanje tuđeg rada i suviška preko vrednosti roba potrošenih u procesu (bilo da ove ulaze u postojani ili promenljivi kapital) jeste jedan od uslova koji dominira ovim načinom proizvodnje. Doduše, to se utoliko ispoljava ukoliko je prosečni profit element cene, dakle uslov dovoza, proizvođenja robe. Pa ipak industrijski kapitalista s pravom smatra ovaj suvišak, ovaj deo viška vrednosti — iako je on element same proizvodnje — za sebe kao suvišak *preko* njegovih troškova, ne tako kao kod kamate i rente, kao da spada u *njegove* predujmove. U kritičnim momentima istupa stvarno i profit prema njemu samom kao uslov proizvodnje utoliko ukoliko ograničenje ili obustavljanje proizvodnje dolazi usled padanja cene koje guta profit ili ga upadljivo smanjuje. Otuda glupost onih koji različne oblike viška vrednosti smatraju samo za puke oblike raspodele. Oni su isto toliko oblici proizvodnje. |907||

||937| Moglo bi izgledati da je u trinitetu zemlja-renta, kapital-profit (kamata), rad-najamnina poslednji član još najracionalniji. U najmanju ruku nazvan je izvor odakle teče najamnina. Međutim, poslednji oblik je štaviše najiracionalniji i osnova oba druga, kao što uopšte *najamni rad* ima za pretpostavku zemlju kao *zemljišnu svojinu* i proizvod kao *kapital*. Samo onda kad uslovi rada stoje nasuprot radu u ovom obliku, rad je najamni rad. No kao najamni rad on je izražen u formuli rad-najamnina. Time što se najamnina pojavljuje kao specifični proizvod rada, jedini njegov proizvod (a ona i jeste jedini proizvod rada za najamnog radnika), drugi delovi vrednosti — *renta*, *profit* (*kamata*) — takođe nužno izgledaju kao da teku iz drugih specifičnih izvora; i kao što deo vrednosti proizvoda koji se svodi na najamninu [treba

shvatiti] kao *specifični* proizvod rada, tako i delovi vrednosti koji se svode na rentu i profit moraju biti shvaćeni kao specifični rezultati faktora *za* koje oni postoje i kojima padnu u deo, to jest kao plodovi zemlje i kapitala. [937]

[4. *Sve veće odvajanje izmenjenih oblika viška vrednosti od njegove suštine — viška rada.*
Industrijski profit kao »plata kapitaliste«]

[910] Razmotrimo put kojim kapital prolazi pre nego što se pojavi u obliku kamatonosnog kapitala.

U neposrednom procesu proizvodnje je stvar još veoma prosta. Višak vrednosti još nema *poseban* oblik, osim oblika samog viška vrednosti kojim se on razlikuje samo od vrednosti proizvoda, koja čini ekvivalent u njemu reprodukovane vrednosti. Kao što se vrednost uopšte svodi na rad, tako i višak vrednosti na višak rada, neplaćeni rad. Stoga je i višak vrednosti meren samo onim delom kapitala koji doista menja svoju vrednost — promenljivi kapital, deo kapitala izdat za najamninu. Postojani kapital pojavljuje se samo kao uslov da bi promenljivi deo kapitala stavio u dejstvo. Vrlo je prosto da je, ako se sa 100£, radom 10 ljudi, kupuje rad 20 ljudi (to jest roba u kojoj je sadržan rad 20 ljudi), a vrednost njihovog proizvoda je ravna 200£, višak vrednosti od 100£ ravan neplaćenom radu 10 ljudi. Ili ako 20 ljudi radi, onda svaki radi samo pola dana za sebe a pola dana za kapitalistu. 20 puta pola dana je 10 dana. To je isto kao da je plaćeno samo 10 ljudi, a 10 je radilo gratis za kapitalistu.

Ovde u ovom embrionalnom stanju je odnos još veoma pojmljiv ili, tačnije, ne može se prevideti. Teškoća se ovde sastoji samo u tome da se iznađe kako ovo prisvajanje rada bez ekvivalenta proističe iz zakona robne razmene — [odatle] da se robe razmenjuju u srazmeri prema radnom vremenu koje sadrže — i najpre ovom zakonu ne protivreći.

[911] Prometni proces već zamućuje, već zamagljuje povezanost. Budući da je masa viška vrednosti ovde ujedno određena *vremenom prometa kapitala*, izgleda da je pridošao element tuđ radnom vremenu.

Uzmemo li, najzad, gotov kapital, kako se on pojavljuje kao celina, kao jedinstvo prometnog procesa i procesa proizvodnje, kao izraz procesa reprodukcije — kao određena suma vrednosti koja u određenom vremenu, određenom roku prometa, proizvodi određeni profit (višak vrednosti) — onda u ovom obliku proces proizvodnje i prometni proces postoje samo još kao sećanje i kao momenti koji *ravnomerno* određuju višak vrednosti, čime se njegova prosta priroda zamagljuje. Višak vrednosti pojavljuje se sada kao profit. Ovaj profit 1. odnosi se na određeni odsek prometa kapitala, koji je različit od radnog vremena;

2. višak vrednosti se računa i odnosi se ne na onaj deo kapitala odakle neposredno potiče, nego bez razlike na celokupan kapital. Time je njegov izvor potpuno prikriven. 3. Iako je u tom prvom obliku profita masa profita kvantitativno još identična s masom viška vrednosti koji proizvodi poseban kapital, stopa profita je a priori različita od stope viška vrednosti; budući da je stopa viška vrednosti $= \frac{v}{pr}$, a stopa profita $= \frac{v}{p+pr}$. 4. Ako se stopa viška vrednosti pretpostavi kao data, stopa profita može se dizati ili padati, pa i u suprotnom smeru od stope viška vrednosti.

Tako višak vrednosti ima u prvom vidu profita već oblik koji ne samo da neposredno ne pokazuje njegovu identičnost s viškom vrednosti, viškom rada, nego kao da mu neposredno protivreči.

Dalje, pretvaranjem profita u *prosečni profit*, obrazovanjem opšte profitne stope i time skopčanim ili pretpostavljenim pretvaranjem vrednosti u cene koštanja, profit posebnog kapitala će se dalje ne samo po izrazu, kao razlika profitne stope od stope viška vrednosti, nego i po sadržini, to jest ovde po količini, *razlikovati* od samog viška vrednosti, koji je posebni kapital proizveo u svojoj posebnoj sferi proizvodnje. Posmatra li se pojedini kapital, ali i ukupni kapital u nekoj posebnoj sferi, profit onda ne samo da *izgleda* nego i *jest* faktički različit od viška vrednosti. Kapitali iste veličine donose jednake profite ili profit stoji u srazmeri prema veličini kapitala. Ili: profit je određen vrednošću predujmljenog kapitala. U svima ovim izrazima je odnos profita prema organskom sastavu kapitala potpuno izbrisan, ne može se poznati. Naprotiv, neposredno je očigledno da jednaki kapitali koji pokreću veoma različite količine rada, dakle komanduju veoma različnim količinama viška rada, dakle proizvode veoma različite količine viška vrednosti, donose jednake profite. Tako izgleda da se pretvaranjem vrednosti u cene koštanja ukida sama baza — određivanje vrednosti roba radnim vremenom koje sadrže.

I u ovom sasvim određenom obliku profita, i u istoj meri u kojoj oblik profita krije svoje unutrašnje jezgro, kapital sve više dobija materijalno obličje, iz jednog odnosa sve više postaje stvar, ali stvar koja u sebi nosi društveni odnos, koja ga je progutala, stvar fiktivnog života i samostalnosti, koja se odnosi prema samoj sebi, jedno čulno-natčulno biće. U ovom obliku *kapitala i profita* kapital se pojavljuje na površini kao gotov preduslov. To je oblik njegove stvarnosti ili, tačnije, oblik njegove stvarne egzistencije. I u tome obliku on živi u svesti svojih nosilaca, kapitalista, odražava se u njihovoj predstavi.

Ovaj fiksni i okoštani (metamorfozirani) oblik profita (a samim tim i kapitala kao njegovog proizvođača, jer kapital je razlog, profit posledica; kapital je uzrok, profit ishod, kapital je supstancija, profit akcidencija; kapital je samo kao profit proizvođači kapital, kao vrednost koja stvara profit, dodatnu vrednost) — a samim tim i kapitala kao nje-

govog razloga da se kapital održi i profitom uveća — još se učvršćuje u svojoj spoljašnosti time što isti proces izjednačenja kapitala koji daje profitu ovaj oblik prosečnog profita odvaja jedan deo od njega u obliku *rente* kao samostalan i kao izrastao na drugom tlu, na zemlji. Renta se, doduše, predstavlja prvobitno kao deo profita koji zakupac plaća zemljoposjedniku. No pošto ni on, zakupac, ne stavlja u džep taj višak profita, niti se kapital koji on primenjuje na neki način razlikuje od drugog kapitala kao kapital (jer višak profita on nema da zahvali kapitalu kao kapitalu, pa on ga plaća zemljoposjedniku), pojavljuje se sama zemlja kao izvor tog dela vrednosti robe (njegov viška vrednosti), a zemljoposjednik se pojavljuje samo §912| kao juridička personifikacija zemlje.

Ako se renta računa na predujmljeni kapital, onda ostaje još jedna nit koja podseća na njeno poreklo kao na odvojeni deo profita, dakle viška vrednosti uopšte. (Drukčije je, naravno, u jednom društvenom stanju gde zemljovlasništvo direktno eksploatiše rad. Tamo nema teškoće da se sazna poreklo viška bogatstva.) Ali renta se plaća za određenu količinu zemlje: ona se kapitalizuje u vrednosti zemlje; ova vrednost se diže i pada u srazmeri prema dizanju i padanju rente; renta se diže ili pada u srazmeri prema površini zemlje koja se ne menja (dok je kapital koji na njoj radi promenljiva veličina); razlika u vrsti zemlje pokazuje se u visini rente koja se mora platiti za određenu površinu zemlje; ukupan rental se računa na ukupnu površinu zemlje da bi se odredio prosečni rental, na primer, jedne kvadratne stope; renta se pojavljuje, kao i svaki njen oblik koji je stvorila kapitalistička proizvodnja, u isti mah kao čvrsti, dati, u svakom trenutku postojeći, dakle za pojedinca nezavisno postojeći preduslov. Zakupac ima da plati rentu, i to po jedinici zemlje, već prema vrsti zemlje. Ako se ona diže ili pada, diže se ili pada renta koju on ima da plati od toliko ekera; za zemlju, apstrahujući kapital koji on na nju primenjuje; isto onako kao što ima da plati kamatu, apstrahujući profit koji isteruje.

Obračunavanje rente prema industrijskom kapitalu je još kritička formula političke ekonomije koja zadržava unutrašnju vezu rente s profitom kao njenom osnovom. Ali u stvarnosti se ova veza ne *pojavljuje*; naprotiv, ovde se renta meri prema stvarnom tlu — i time je odsečeno celo posredovanje i dovršeno njeno otuđeno samostalno obličje. Samostalno obličje je ona samo u tom otuđivanju, u potpunog odvojenosti od tog posredovanja. Kvadratna stopa zemlje donosi toliko i toliko rente. U tome izrazu, u kome se deo viška vrednosti — renta — *predstavlja u odnosu prema posebnom prirodnom elementu nezavisno od ljudskog rada*, nije samo potpuno izbrisana priroda viška vrednosti, jer je izbrisana priroda same vrednosti, nego sad izgleda kao da se sam *profit duguje kapitalu, kao i renta zemlji, kao posebnom predmetnom instrumentu proizvodnje*. Zemlja je od prirode tu i donosi rentu. Kapital se sastoji iz proizvoda, i ovi donose profit. Što neka upotrebna vrednost koja je proizvedena donosi profit, a neka druga koja nije proizvedena

donosi rentu, samo su dva različna oblika u kojima stvari *stvaraju vrednosti*, jedna upravo tako shvatljivo i neshvatljivo kao i druga.

Čim se višak vrednosti cepa u različne, *posebne* [delove, koji] se odnose na razne samo *materijalno* različite elemente proizvodnje — kao priroda, proizvodi, rad — čim on uopšte dobija *posebne*, uzajamno indiferentne, jedan od drugog nezavisne i različnim zakonima regulisane oblike, jasno je da se njegova zajednička jedinica — višak vrednosti — te stoga i priroda ove zajedničke jedinice sve manje mogu raspoznati i da se u *pojavi* ne pokazuju, nego se kao skriveni misterijum moraju tek otkriti. Ovo osamostaljenje oblika posebnih delova — i njihovo sučeljavanje kao samostalnih oblika — svršava se time što se svaki od ovih delova svodi na jedan posebni element kao svoju meru i svoj posebni izvor, ili što se svaki deo viška vrednosti predstavlja kao posledica jednog posebnog uzroka, kao akcidencija jedne posebne supstancije. Tako profit-kapital, renta-zemlja, najamnina-rad.

I to su ti gotovi odnosi i oblici koji se pojavljuju u stvarnoj proizvodnji kao preduslov, jer se kapitalistički način proizvodnje kreće u oblicima koje je sam stvorio, a ovi, njegov rezultat, u procesu reprodukcije istupaju isto tako prema njemu kao gotovi preduslovi. Kao takvi oni praktično određuju delanje pojedinih kapitalista itd., daju motive, kao što se kao takvi i odražavaju u njihovoj svesti. Vulgarna ekonomija ne radi ništa drugo nego tu svest, koja je po svojim motivima i svojim predstavama obuzeta pojavom kapitalističkog načina proizvodnje, izražava u doktrinarnom obliku. I što se pliće drži površine i samo je po izvesnom redu odražava, utoliko je više svesna da je »prirodna« i da je daleko od svakog apstraktnog mozganja.

||913| Uz ono što smo gore rekli o prometnom procesu valja još primetiti da se odredbe koje proizlaze iz prometnog procesa kristališu kao svojstva određenih vrsta kapitala, stalnog, optičajnog itd., i tako se pojavljuju kao data svojstva koja materijalno pripadaju određenim robama.

Ako su u definitivnom obliku, u kome se profit, pretpostavljen kao nešto dato, pojavljuje u kapitalističkoj proizvodnji, ona mnoga pretvaranja i posredovanja kroz koja on prolazi izbrisana i ne mogu se više razaznati, otuda ni priroda kapitala; ako se taj oblik još više fiksira time što mu isti proces u kome dobija svoj završetak suprotstavlja deo profita kao rentu, dakle čini ga posebnim oblikom viška vrednosti koji se odnosi na kapital kao materijalno posebni instrument proizvodnje, isto onako kao renta na zemlju, to ovaj od svoga unutrašnjeg bića putem mase nevidljivih članova odvojeni oblik postiže još *otudeniji* oblik ili, tačnije, oblik apsolutne otuđenosti u kamatonosnom kapitalu, u cepanju profita i kamate, u kamatonosnom kapitalu kao prostom obliku kapitala, kao obliku u kome je kapital pretpostavljen svom sopstvenom procesu reprodukcije. S jedne strane se u tome izražava apsolutni oblik kapitala: N-N'. Vrednost koja se oplodava. S druge strane je

otpalo sredstvo koje postoji još i kod čistog trgovačkog kapitala, R, N-R-N'. To je samo odnos N prema samom sebi i meren samim sobom. To je kapital izričito izdvojen iz procesa, rastavljen od njega nalazi se van njega — kao preduslov procesa, čiji je on rezultat i samo u njemu i kroz njega on je kapital.

<[Ovde je] apstrahovano to da kamata može biti puko prenošenje i ne mora da izražava nikakav stvarni višak vrednosti, ako se na primer novac pozajmljuje nekom »rasipniku«, to jest ako se pozajmljuje za potrošnju. No ovaj isti slučaj može nastupiti ako se pozajmljuje da bi se *platilo*. U oba slučaja pozajmljuje se kao novac, a ne kao kapital, no za svoga posednika on postaje *kapital* samim činom pozajmljivanja. U drugom slučaju, pri diskontovanju ili pri zajmu na robe koje se trenutno ne mogu prodati, on se može odnositi na prometni proces kapitala, na nužno pretvaranje robnog kapitala u novčani kapital. Ukoliko ubrzanje ovog procesa pretvaranja — kao u kreditu prema njegovoj opštoj suštini — ubrzava reprodukciju, dakle proizvodnju viška vrednosti, pozajmljeni novac je kapital. Naprotiv, ukoliko služi samo za to da plati *dugove*, ne ubrzavajući proces reprodukcije, možda ga onemogućava ili smanjuje, puko je *platežno sredstvo*, samo novac za uzajmljivača, a za *zajmodavca* u stvari *kapital nezavisan od procesa kapitala*. U ovom slučaju je kamata, kao i profit »upon expropriation«¹, činjenica nezavisna od kapitalističke proizvodnje kao takve — proizvodnje viška vrednosti. To su posebni oblici novca, kao kupovno sredstvo za robe, da bi se ove trošile, i kao platežno sredstvo za dugove, koji čine da onaj oblik kamate, isto onako kao i profit »upon expropriation«, predstavlja oblik koji se, doduše, u kapitalističkoj proizvodnji reprodukuje, ali je od njega nezavisan, pripada ranijim načinima proizvodnje. No u prirodi kapitalističke proizvodnje leži da novac (ili roba) može biti kapital van procesa proizvodnje, može se prodati kao kapital, da se to može dogoditi i u starijim oblicima, u kojima se ne pretvara u kapital, nego samo služi kao novac.

Treći stariji oblik kamatonosnog kapitala počiva na tome da kapitalistička proizvodnja još *ne* postoji, već da se profit uzima još u obliku kamate, da se kapitalista pojavljuje kao puki lihvar. Ovo uključuje: 1. da proizvođač radi još samostalno sa svojim sredstvima za proizvodnju, sredstva za proizvodnju još ne rade s njim (pa i onda ako se u ova sredstva za proizvodnju ubrajaju robovi, koji ovde isto tako ne sačinjavaju nikakvu posebnu ekonomsku kategoriju kao ni radna stoka, ili u najboljem slučaju [odvaja ih] materijalna razlika: nema oruđa, osećajna, govoreća); 2. da sredstva za proizvodnju pripadaju njemu samo nominalno, to jest da je on usled nekih slučajnosti nesposoban da ih reprodukuje iz prodaje svoje robe. Ove oblike kamatonosnog kapitala nalazimo stoga u svima društvenim oblicima, pa bilo da u njima vlada robovski rad, kmetski rad ili slobodan rad, gde roba i novac

¹ pri otuđivanju

circulišu. U posljednjem obliku proizvođač plaća svoj višak rada kapitalisti u obliku kamate, koja stoga uključuje profit. Tu je cela kapitalistička proizvodnja [1914] bez svojih preimućstava, bez razvika društvenih oblika rada i proizvodnih snaga rada koje iz njih proističu. Oblik, koji jako preovlađuje kod seljačkih naroda koji već jedan deo svojih životnih sredstava i instrumenata za proizvodnju moraju kupovati kao robu, kraj kojih, dakle, odvojeno već postoji gradska industrija, koji osim toga moraju plaćati porez, rentu u novcu itd.)

Kamatonosni kapital pokazuje se kao takav samo ukoliko pozajmljeni novac doista bude pretvoren u kapital i proizvodi jedan višak od koga je kamata jedan deo. Ali time se ne ukida to da je njemu, nezavisno od procesa, prirasla kamata i donošenje kamate kao svojstvo. Kao što se i upotrebna vrednost pamuka kao pamuka ne ukida time što se mora presti ili inače iskoristiti da bi se ispoljila njegova korisna svojstva. Tako i kapital [dokazuje] svoju kamatonosnu snagu samo time što prelazi u proces proizvodnje. Ali i radna snaga ispoljava svoju snagu da stvara vrednost samo onda ako dejstvuje, realizuje se, u procesu kao rad. To ne isključuje da je po sebi, kao snaga, delatnost koja stvara vrednost i kao takva ne postaje tek procesom, već je, naprotiv, njemu pretpostavljena. Kao takva se kupuje. Neko može da je kupi a da je ne pušta da radi (kao na primer direktor pozorišta kupuje glumca ne da bi on igrao, nego da bi ga oduzeo teatru konkurencije). Da li taj koji kupuje tu radnu snagu, upotrebljava njeno svojstvo koje on plaća, njeno svojstvo da stvara vrednost, to se prodavca ne tiče pa ni prodate robe, kao što ga se ne tiče ni to da li onaj ko kupuje kapital, njega iskorišćava kao kapital, tj. da li u procesu potvrđuje njemu inherentno svojstvo da stvara vrednost. On u oba slučaja plaća višak vrednosti koji je *po sebi*, po mogućnosti, po prirodi kupljene robe, sadržan jednom u radnoj snazi, drugi put u kapitalu, i njegovu sposobnost da održava svoju sopstvenu vrednost. Zbog toga i kapitalista koji radi s vlastitim kapitalom smatra deo viška vrednosti kao kamatu, to jest kao višak vrednosti koji dolazi iz procesa proizvodnje, jer ga je kapital, nezavisno od toga, u nj uneo.

Zemljišna renta i odnos zemlja-renta mogu izgledati mnogo misteriozniji oblici od oblika kamate, odnosa kapital-kamata. Ali ono iracionalno u obliku zemljišne rente takođe nije tako izraženo ili oblikovano da izražava *sam odnos kapitala*. Pošto je sama zemlja proizvodna (u smislu upotrebni vrednosti) i sama je živa proizvodna snaga (upotrebni vrednosti ili za proizvođenje upotrebni vrednosti), može se ili praznoverno pobrkati upotrebna vrednost sa razmenskom vrednošću, stvar s jednim specifično društvenim oblikom rada sadržanog u proizvodu; iracionalnost nalazi tada svoj razlog u samoj sebi, pošto renta kao nešto sui generis nema s kapitalističkim procesom kao takvim nikakva posla, ili »prosvjećena« ekonomija može, pošto rentu ne donosi ni na rad ni na kapital, poricati da je renta uopšte oblik viška vrednosti i objasniti je kao puki dodatak na cenu, što zemljovlasniku omogu-

ćava monopol posedovanja zemlje. Drukčije stvar stoji s kamatonosnim kapitalom.

Ovde nije reč o odnosu koji je tuđ kapitalu, već o samom odnosu kapitala, o odnosu koji proizlazi iz kapitalističke proizvodnje i koji joj je specifičan, koji izražava prirodu samog kapitala, o obliću kapitala u kome se on pojavljuje kao kapital. Profit još uvek sadrži odnos na procesirajući kapital, na proces u kome se stvara višak vrednosti (on sam). U kamatonosnom kapitalu nije kao u profitu oblik viška vrednosti otuđen, postao tuđ, da se ne može poznati neposredno njegov prosti oblik i time njegova supstancija i razlog njegovog nastajanja; u kamati je, naprotiv, taj otuđeni oblik izričito postavljen, dat i izražen kao ono što je bitno. On je osamostaljen, fiksiran kao antagonistički u odnosu na stvarnu prirodu viška vrednosti. U kamatonosnom kapitalu je odnos kapitala prema radu izbrisan. U stvari, kamata pretpostavlja profit, čiji je ona samo jedan deo, i najamnom radniku je sasvim svejedno kako se višak vrednosti §915 deli na kamatu i profit, među razne vrste kapitalista.

Kamata je izričito postavljena kao offspring of capital¹, odvojeno, nezavisno, i van samog kapitalističkog procesa. Ona pripada kapitalu kao kapitalu. Ona ulazi u proces proizvodnje i dolazi stoga iz njega. Kapital je njome bremenit. On ne može izneti kamatu iz procesa proizvodnje, već je u nj unosi. Suvišak profita preko kamate, količina viška vrednosti koju kapital zahvaljuje tek procesu proizvodnje, koju proizvodi tek kao funkcionirajući kapital, dobija stoga nasuprot kamati kao tvorevini vrednosti koja pripada kapitalu po sebi, kapitalu za sebe, kapitalu kao kapitalu, posebni oblik kao industrijski profit (preduzetnički profit, industrijski ili komercijalni, već prema tome da li se naglašava proces proizvodnje ili proces prometa). Time se i poslednji oblik viška vrednosti koji donekle podseća na njegovo poreklo od vaja i shvata ne samo u otuđenom obliku već u obliku koji je shvaćen u direktnoj suprotnosti prema njemu, i time se najzad potpuno mistificira priroda kapitala i viška vrednosti, kao i kapitalističke proizvodnje.

U suprotnosti prema kamati industrijski profit predstavlja kapital u procesu, u suprotnosti prema kapitalu van tog procesa, kapital kao proces u suprotnosti prema kapitalu kao svojini, stoga kapitalistu kao funkcionirajućeg kapitalistu, kao predstavnika radećeg kapitala u suprotnosti prema kapitalisti kao pukoj personifikaciji kapitala, kao pukom vlasniku kapitala. Tako se on pojavljuje kao radeći kapitalista prema samom sebi kao kapitalisti; stoga dalje kao radnik prema sebi kao pukom vlasniku. Stoga, ukoliko se još zadržava odnos viška vrednosti prema procesu, on se pojavljuje, ispoljava upravo u obliku u kome se sam pojam viška vrednosti negira. Industrijski profit svodi se na rad, ali ne na tuđi, neplaćeni rad, već na najamni rad, na najamninu za ka-

¹ plod kapitala

pitalistu, koji time pada u istu kategoriju s najamnim radnikom, i samo je bolje plaćena vrsta najamnog radnika, kao što je uopšte najamnina vrlo različita.

Što se novac pretvara u kapital, to u stvari ne dolazi otuda što se on razmenjuje za materijalne uslove proizvodnje robe, i ti uslovi — materijal rada, sredstvo rada, rad — u procesu rada počinju da vriju, deluju jedan na drugi, povezuju se, ulaze u jedan hemijski proces i talože robu kao kristal ovog procesa. Tako nikada ne bi izišao kapital, i nikada višak vrednosti. Ovaj apstraktni oblik procesa rada je, naprotiv, zajednički svim načinima proizvodnje, ma kakav bio njihov društveni oblik ili njihova istorijska određenost. Ovaj proces postaje kapitalistički proces, novac se pretvara u kapital samo onda ako je 1. *proizvodnja robe*, proizvodnja proizvoda kao robe, opšti oblik proizvodnje; 2. ako se roba (novac) razmenjuje za radnu snagu (dakle faktički za rad) kao robu, ako je dakle rad najamni rad; 3. ali to je slučaj samo onda ako objektivni uslovi, dakle (posmatrajući ceo proces proizvodnje) proizvodi samog rada, stoje prema njemu kao samostalne sile, kao njegova nesvojina, kao tuđa svojina i na taj način po obliku kao *kapital*.

Rad kao najamni rad i uslovi rada kao kapital — stoga svojina kapitaliste: oni su vlasnici sami sebe, u kapitalisti u kome se personifikuju i čiju svojinu na njima, njihovu svojinu na samima sebi nasuprot radu predstavljaju — izraz su istog odnosa samo sa njegovih različitih polova. Ovaj uslov kapitalističke proizvodnje je njen stalni rezultat. To je njena pretpostavka koju je sama stvorila. Ona je sama sebi pretpostavljena, dakle stvorena sa svojim uslovima, čim se razvila i funkcionije u sebi saobraznim odnosima, *Kapitalistički proces proizvodnje* nije međutim proces proizvodnje uopšte; ona antagonistički društvena određenost njegovih elemenata razvija se, realizuje se samo u samom procesu, koji u celosti karakteriše i čini ga upravo ovim društveno određenim načinom proizvodnje, *kapitalističkim procesom proizvodnje*.

||916| Ukoliko se kapital — ne određeni kapital, već kapital uopšte — tek stvara, njegov *proces obrazovanja je proces raspadanja, proizvod razdvajanja* društvenog načina proizvodnje koji mu prethodi. Kao *istorijski proces* i proces koji pripada određenom istorijskom periodu. To je njegov *istorijski period* geneze. (Tako je postojanje čoveka rezultat jednog ranijeg procesa koji je prošao organski život. Tek na određenoj tački postaje on čovek. Ali kad je čovek jednom stvoren, on je, kao stalna pretpostavka ljudske istorije, isto tako njen stalni proizvod i rezultat, i on je *pretpostavka* samo kao svoj vlastiti proizvod i rezultat.) Tek tu se rad mora odvojiti od uslova rada u svom ranijem obliku identičnosti s njima. Samo na taj način on postaje *slobodan* rad, i tako se njegovi uslovi pretvaraju tek prema njemu u *kapital*. Proces nastajanja kapitala kapitalom ili njegovog razvitka *pre* samog kapitalističkog procesa proizvodnje i njegovog realizovanja u tom procesu pripadaju tu dvama istorijski različitim periodima. U poslednjem je kapital *pretpostavljen*, njegova egzistencija je pretpostavljena kao dejstvo samog

njega. U prvom on je talog procesa raspadanja jednog drugog društvenog oblika. On je *proizvod* jednog drugog [oblika], ne kao što je kasnije proizvod svoje vlastite reprodukcije. Kapitalistička proizvodnja radi na najamnom radu kao osnovi koja postoji i koju ona stalno reprodukuje. Ona stoga radi i na *kapitalu*, kao obliću uslova rada, kao svojoj datoj pretpostavci, pretpostavci koja je, međutim, isto tako njena stalna tvorevina kao i najamni rad, njen stalni proizvod.

Na toj osnovi je *novac*, na primer, po sebi kapital jer uslovi proizvodnje po sebi imaju otuđeni oblik prema radu, pojavljuju se kao tuđa svojina prema njemu i kao takvi njime vladaju. Kapital može stoga biti prodat i kao *roba* koja ima to svojstvo, to jest može se prodati kao kapital, kao što se događa u pozajmljivanju kapitala na kamatu.

No budući da se tako *fiksira* moment specifično društvene određenosti kapitala i kapitalističke proizvodnje — jedna specifično društvena određenost koja se pravno izražava u kapitalu kao svojini, u svojini kapitala kao jednom posebnom obliku svojine — pa stoga *kamata* izgleda kao deo *viška vrednosti* koji kapital u toj određenosti, odvojen od te određenosti kao određenosti procesa uopšte, proizvodi, mora se očigledno drugi deo viška vrednosti, višak profita preko kamate, *industrijski profit*, predstaviti kao vrednost koja ne potiče iz kapitala kao kapitala, nego iz procesa proizvodnje, odvojenog od njegove društvene određenosti, koja je u izrazu kapital-kamata već dobila svoj posebni način egzistencije. No odvojen od kapitala, proces proizvodnje je *proces rada* uopšte. [Zato je] industrijski kapitalista kao različit od sebe kao kapitaliste, industrijalac za razliku od sebe kao kapitaliste, vlasnika kapitala — dakle samo još prost funkcioner u procesu rada, ne funkcionirajući kapital, nego funkcioner, apstrahujući kapital — dakle posebni nosilac procesa rada uopšte, *radnik*. Samim tim je industrijski profit srećno pretvoren u *najamninu* i podudara se sa običnom najamninom, od koje se razlikuje samo još kvantitativno i posebnim oblikom isplaćivanja, time što je kapitalista plaća sam sebi, umesto da mu je plaćaju drugi.

U ovom poslednjem cepanju profita na *kamatu* i *industrijski profit* ne samo što je priroda viška vrednosti (a stoga i kapitala) izbrisana, već je izričito prikazana kao nešto sasvim drugo.

Kamata izražava jedan deo viška vrednosti, samo pod posebnim nazivom izdvojenu količinu profita, količinu koja pripada prostom vlasniku kapitala, koju on prisvaja. Ali ovo samo *kvantitativno* deljenje pretvara se u *kvalitativno* deljenje, koje i jednom i drugom delu daje izmenjeno obliče u kome nijedna žilica njenog prvobitnog bića više ne izgleda da bje. [917] To se najpre učvršćuje u tome što *kamata* ne istupa kao deoba indiferentna prema proizvodnji, koja se zbiva »slučajno« samo tada kad industrijalac radi s tuđim kapitalom. Pa i kad radi s vlastitim kapitalom, njegov profit se cepa na *kamatu* i *industrijski profit*, čime se, dakle, samo kvantitativno deljenje već [fiksira] kao

kvalitativno slučajna okolnost da li je industrijalac vlasnik ili nije vlasnik svoga kapitala, nezavisno [od toga da li] se fiksira kvalitativna deoba koja proističe iz prirode kapitala i same kapitalističke proizvodnje. To nisu samo dve raznim licima podeljene količine profita, već dve posebne njegove *katgorije* koje stoje u različitom odnosu prema kapitalu, dakle u odnosu prema različitim određenostima kapitala. Ovo osamostaljenje, apstrahujući ranije izložene razloge, učvršćuje se utoliko lakše što se *kamatonosni kapital* kao istorijski oblik pojavljuje pre industrijskog kapitala i pored njega postoji i dalje u svom starom obliku, i tek u toku razvitka industrijskog kapitala biva potčinjen kapitalističkoj proizvodnji kao *poseban oblik* samog industrijskog kapitala.

Iz samo kvantitativne deobe postaje, dakle, kvalitativno cepanje. Sam kapital se cepa. Ukoliko je *pretpostavka* kapitalističke proizvodnje, ukoliko dakle izražava *otudeni oblik uslova rada, specifični društveni odnos*, on se realizuje u *kamati*. Svoj karakter kao kapital on realizuje u kamati. S druge strane, ukoliko funkcioniše u procesu, ovaj proces se pojavljuje kao odvojen od njegovog specifično kapitalističkog karaktera, od njegove specifično društvene određenosti — kao puki *proces rada* uopšte. Ukoliko kapitalista stoga u nj zahvata, on zahvata u nj ne kao kapitalista, jer je taj njegov karakter diskontovan u kamati, već kao funkcioner radnog procesa uopšte, kao *radnik*, i njegova plata predstavlja se u *industrijskom profitu*. To je posebni način rada — rad vođenja — ali načini rada su uopšte različiti jedan od drugoga.

U ova dva oblika viška vrednosti su, dakle, njegova priroda, suština kapitala i karakter kapitalističke proizvodnje potpuno ne samo izbrisani već su izokrenuti u svoju suprotnost. Ali, karakter i oblik kapitala dovršeni su utoliko ukoliko se subjektivizirane stvari, postvarenje subjekata, brkanje uzroka i posledice, religiozni quid pro quo, čisti oblik kapitala N-N' predstavljaju i izražavaju besmisleno, bez svakog posredovanja. Isto tako okoštavanje odnosa, njihovo predstavljanje kao odnosa ljudi prema stvarima određenog socijalnog karaktera, sasvim drukčije je izvedeno nego u prostoj mistifikaciji robe i već komplikovanijoj mistifikaciji novca. Transsupstancijacija, fetišizam su dovršeni.

Kamata po sebi izražava upravo egzistenciju uslova za rad kao *kapitala* u njihovoj društvenoj suprotnosti i njihovoj metamorfozi kao personificiranih sila naspram rada i nad radom. Ona rezimira *otudeni* karakter uslova za rad u odnosu prema delatnosti subjekta. Ona predstavlja svojinu kapitala ili puku svojinu kapitala kao sredstvo za prisvajanje proizvoda tuđeg rada, kao vlast nad tuđim radom. Ali ona predstavlja ovaj karakter kapitala kao nešto što njemu pripada van samog procesa proizvodnje i nipošto nije rezultat specifične određenosti toga procesa proizvodnje. Ona to predstavlja ne u suprotnosti prema radu, nego obrnuto, bez odnosa prema radu i kao puki odnos jednog kapitaliste prema drugome. Dakle, kao odredba koja je odnosu kapitala prema

samom radu spoljašnja i indiferentna. Raspodela profita među kapitaliste je radniku kao takvom indiferentna. U *kamati*, dakle, u tom obliku profita u kome *antagonistički karakter* kapitala daje sebi poseban izraz, on daje sebi izraz u kome je ta suprotnost potpuno izbrisana i izričito apstrahovana s njegove strane. Ukoliko ona uopšte, osim sposobnosti novca, roba itd. da svoju vlastitu vrednost uvećavaju, predstavlja višak vrednosti kao da iz njih izrasta, kao njihov prirodni plod, pa je dakle puki izraz mistifikacije kapitala u ekstremnom obliku — ukoliko uopšte predstavlja društveni odnos *kao takav* —, ona [918] izražava samo odnos između kapitalista, nipošto odnos između kapitala i rada.

S druge strane, ovaj oblik *kamate* daje drugom delu profita *kvalitativni oblik industrijskog profita*, najamnine za rad industrijskog kapitaliste, ne kao kapitaliste, nego kao *radnika* (industrijalca). Posebne funkcije koje kapitalista kao takav ima da obavlja u procesu rada i koje mu pripadaju baš za razliku od radnika, predstavljaju se kao puke funkcije rada. On stvara višak vrednosti ne zato što on radi kao *kapitalista*, nego zato što on, kapitalista, *takođe radi*. Isto tako, kad bi se o nekom kralju koji kao kralj nominalno komanduje armijom, reklo da on njome *komanduje* ne zato što komanduje kao nosilac kraljevskog dostojanstva, igra ulogu vojskovođe, nego je on kralj zato što *komanduje*, što vrši funkciju vojskovođe. Ako se tako deo viška vrednosti u kamati potpuno odvoji od procesa eksploatacije, drugi deo će — u industrijskom profitu — biti predstavljen kao njegova direktna suprotnost, ne kao prisvajanje tuđeg rada, nego kao tvorevina vrednosti vlastitog rada. Ovaj deo viška vrednosti, dakle, uopšte nije više višak vrednosti, već suprotnost, ekvivalent za izvršeni rad. Pošto se *otuđeni karakter* kapitala, njegova suprotnost prema radu nalazi s one strane procesa eksploatacije, stvarne *akcije toga otuđenja*, odstranjen je svaki antagonistički karakter tog samog procesa. Otuda stvarna eksploatacija, ono u čemu se antagonistički karakter ostvaruje i tek realno manifestuje, izgleda upravo kao njena suprotnost, kao neka materijalno posebna vrsta rada, ali koja kao da spada u istu društvenu određenost rada — u najamni rad. Istu kategoriju rada. Rad eksploatacisanja je ovde identifikovan s radom koji se eksploatiše.

Ovo pretvaranje jednog dela profita u *industrijski profit* proizlazi kao što vidimo, iz pretvaranja drugog dela u *kamatu*. Na jedan deo pada društveni oblik kapitala — što je svojina; na drugi, ekonomska funkcija kapitala, njegova funkcija u procesu rada, ali oslobođena, apstrahovana od društvenog oblika, antagonističkog oblika, u kome on ta funkcija jeste. Kako se ovo dalje opravdava mudrim razlozima, razmotriti pobliže pri apologetskom izlaganju profita kao plate za nadzor. Kapitalista se ovde identifikuje sa svojim *direktorom*, kao što je to već i Smith zapazio.^[129]

Svakako, jedan deo plate ulazi u preduzetničku dobit (tamo gde direktor tu platu ne prima). Kapital se u procesu proizvodnje pojavljuje

kao direktor rada, kao njegov komandant (captain of industry) i igra tako aktivnu ulogu u samom procesu rada. No ukoliko ove funkcije proizlaze iz specifičnog oblika kapitalističke proizvodnje — dakle iz gospodstva kapitala nad radom kao *njegovim* radom, i otuda nad radnicima kao njegovim instrumentima, iz prirode kapitala, koji se pojavljuje kao *društvena jedinica*, subjekt društvenog oblika rada, koji se u njemu kao vlasti nad radom personifikuje — ovaj sa eksploatacijom skopčani rad (koji se može preneti i na jednog direktora) jeste rad koji svakako kao i rad najamnog radnika ulazi u vrednost proizvoda, sasvim kao što se i *kod ropstva rad nadzornika robova* mora isto onako platiti kao i rad samog radnika. Ako je čovek svoj odnos prema svojoj vlastitoj prirodi, prema spoljnoj prirodi i prema drugim ljudima osamostalio u *religioznom obliku*, tako da je on u vlasti ovih predstava, onda su njemu potrebni *popovi* i *njihov* rad. Sa iščezavanjem religioznog oblika svesti i njenih odnosa prestaje i ovaj rad *sveštenika* da ulazi u društveni proces proizvodnje. Sa *sveštenikom* prestaje rad sveštenika, i tako s kapitalistom rad koji on obavlja *qua* kapitalista ili pušta da to neko drugi obavlja. (Primer s ropstvom ilustrovati citatima.)

Uostalom, ova apologija da se profit svede na platu, na platu za rad nadzora, sama se okreće protiv apologeta; tim što su engleski [1919] socijalisti s pravom odgovorili: dobro, vi ćete ubuduće dobiti samo plate običnih direktora. Vaš industrijski profit treba da bude ne na rečima, nego na delu sveden na platu za nadzor ili rukovođenje radom.

<Naravno, u ove ludosti i naklapanja sa svim njihovim protivrečnostima ne možemo se upuštati. Na primer industrijski profit raste i pada u obrnutoj srazmeri bilo prema kamati, bilo prema zemljišnoj renti. *Nadzor nad radom*, određena količina rada koju kapitalista zbilja obavlja, nema međutim s tim nikakve veze, kao ni s *padanjem najamnine*. Ovoj vrsti najamnine je, naime, svojstveno to što ona pada i raste u obrnutoj srazmeri prema stvarnoj najamnini (ukoliko je profitna stopa uslovljena stopom viška vrednosti; i ukoliko svi *uslovi proizvodnje* ostaju neizmenjeni, ona je *isključivo* time uslovljena). Ali takve »sitne suprotnosti« ne ukidaju tu istovetnost u glavi apologetskih vulgarnih ekonomista. Rad koji kapitalista obavlja ostaje apsolutno isti, pa plaćao on nisku ili visoku najamninu, bili radnici bolje ili lošije plaćeni. Kao što ni najamnina koja se plaća za jedan radni dan ne menja ništa na količini samog rada. Još više. Radnik radi intenzivnije s boljom platom. Naprotiv, rad kapitaliste je određena materija, ona je kvantitativno i kvalitativno određena količinom rada kojim ima da diriguje, a ne najamninom te količine. On svoj rad isto tako ne može intenzivirati kao što ni radnik ne može da preradi više pamuka nego što ga zatekne u fabrici.>

I dalje kažu engleski socijalisti: rad direkcije, nadzora isto tako se sada može kupiti na tržištu i relativno se isto tako jeftino može proizvoditi i otuda kupiti kao i svaka druga radna snaga. Sama kapitalistička

proizvodnja je dovela dotle da se rad rukovođenja potpuno odvojen od svojine kapitala, bilo vlastitog ili tuđeg kapitala, nalazi na ulici. Apsolutno je beskorisno postalo da ovaj rad rukovođenja vrše kapitalisti. On realiter postoji, odvojen od kapitala, ne u tobožnjem odvajanju industrijskih kapitalista od novčanih kapitalista, nego u odvajanju industrijskih direktora itd. od svake vrste kapitalista. Najbolji dokaz za to daju kooperativne fabrike koje su radnici sami osnovali. One pružaju dokaz da je kapitalista kao funkcioner proizvodnje za radnike postao isto tako suvišan kao što njemu samome funkcija zemljoposjednika izgleda suvišna za buržoasku proizvodnju. *Drugo*: ukoliko rad kapitaliste ne proizlazi iz procesa kao kapitalističkog, dakle s kapitalom prestaje sam od sebe, ukoliko nije naziv za funkciju eksploatacije tuđeg rada, ukoliko proizlazi iz društvenog oblika rada, kooperacije, podele rada itd., on je isto tako od kapitala nezavisan kao i sam ovaj oblik čim skine sa sebe kapitalističku ljusku. Reći da je ovaj rad kao kapitalistički rad, kao funkcija kapitaliste potreban, ne znači ništa drugo nego to da vulgarni ekonomista društvenu proizvodnu snagu razvijenu u krilu kapitala i društveni karakter rada ne može zamisliti odvojeno od ovog kapitalističkog oblika, od oblika otuđivanja, suprotnosti i protivrečnosti njihovih momenata, odvojeno od njihove izokrenutosti i njihovog quidproquo-a. A to je baš ono što mi tvrdimo. [XV - 919]

[XVIII - 1142] <Stvarni profit kapitaliste je velikim delom profit upon expropriation¹, i »individualni rad« kapitaliste ima naročito široko polje rada na tom području, gde se ne radi o stvaranju viška vrednosti, već o podeli ukupnog profita cele kapitalističke klase među njene pojedine članove na komercijalnom polju. To se nas ovde ne tiče. Izvesne vrste profita, na primer zasnovane na špekulaciji, kreću se samo na ovom polju. Njihovo razmatranje je, dakle, ovde sasvim isključeno. Magareću glupost vulgarne ekonomije pokazuje to što ona — naročito da bi profit predstavila kao »wages«² — ovo brka s profitom ukoliko on potiče iz stvaranja viška vrednosti. Vidi, na primer, poštovanog *Roschera*. Kod takvih magaraca je dakle sasvim prirodno što oni brkaju kalkulacione stavke kapitalista i njihove razloge za kompenzaciju u raznim sferama proizvodnje — pri podeli ukupnog profita cele kapitalističke klase — s razlozima za eksploataciju radnika od strane kapitalista, s razlozima nastajanja, tako reći profita kao takvog.> [XVIII - 1142]

¹ profit pri otuđivanju — ² najamninu

- [5. *Suštinska razlika između klasične ekonomije i vulgarne ekonomije. Kamata i renta kao konstituirajući elementi tržišne cene robe. Pokušaj vulgarnih ekonomista da iracionalnim oblicima kamate i rente daju racionalni privid*]

[XV - 919] U kamatonosnom kapitalu — u cepanju profita na kamatu i [industrijski] profit — kapital je, dakle, dobio svoj najpredmetniji oblik, svoj čisti fetiški oblik, a priroda viška vrednosti je predstavljena kao da je sama sebe izgubila. Kapital¹⁶ — kao stvar — izgleda ovde kao samostalan izvor vrednosti; kao tvorac vrednosti, na isti način kao i zemlja u renti i rad u najamnini (delom stvarnoj najamnini, delom industrijskom profitu). Doduše, još uvek je cena robe ta koja mora da plati najamninu, kamatu, rentu, ali ona je plaća zato što zemlja koja u nju ulazi stvara rentu; kapital koji u nju ulazi stvara kamatu; i rad koji u nju ulazi stvara najamninu; jer oni stvaraju ove delove vrednosti koji pritiču njihovim odnosnim vlasnicima ili predstavnicima, [920] zemljovlasniku, kapitalisti i radniku (najmnom radniku i industrijalcu). Što, s jedne strane, cene roba određuju najamninu, rentu i kamatu, s druge strane cena kamate, rente i najamnine određuje cenu robe, to dakle na ovom gledištu nije nikakva protivrečnost za teoriju, ili, ako jeste, to je ujedno protivrečnost, cercle vicieux stvarnog kretanja.

Kamata se doduše koleba, ali se koleba samo kao i tržišna cena svake druge robe, prema odnosu tražnje i ponude. Ovo isto tako ne ukida kamatu kao imanentnu kapitalu, kao što ni kolebanja robnih cena ne ukidaju cene kao odredbe koje im pripadaju.

Zemlja, kapital i rad, ukoliko su izvori rente, kamate i najamnine, a ovi su konstituišući elementi robnih cena, izgledaju tako, s jedne strane, kao elementi koji stvaraju vrednost; s druge strane, ukoliko pritiču posedniku svakog od ovih instrumenata koji proizvode vrednost, dovode mu deo vrednosti proizvoda koji su stvorili, [oni se pojavljuju kao] izvori dohotka, a oblici rente, kamate i najamnine kao oblici raspodele. (Kad vulgarni ekonomisti oblike raspodele shvataju u stvari samo kao oblike proizvodnje sub alia specie, dok ih kritički ekonomisti odvajaju i ne priznaju njihovu identičnost, onda u tome, kao što ćemo kasnije videti, leži nasuprot kritičkoj ekonomiji doslednost gluposti.)

U kamatonosnom kapitalu kapital izgleda kao samostalan izvor vrednosti ili viška vrednosti, koji kao novac ili roba ima. I on je taj izvor za sebe, u svom predmetnom obličju. On, doduše, mora ući u proces proizvodnje da bi realizovao ovo svoje svojstvo; ali to mora i zemlja i rad.

Stoga se razume zašto vulgarna ekonomija [oblik]: zemlja-renta, kapital-kamata, rad-najamnina pretpostavlja obliku koji se nalazi kod Smitha itd. za elemente cene (zapravo delove na koje se ona raspada), gde [odnos] kapital-profit figurira, kao što uopšte odnos kapitala kao takav svi klasični ekonomisti tako formulišu. U profitu je još sadržan

ometajući odnos prema procesu, pa se prava priroda viška vrednosti i kapitalističke proizvodnje, za razliku od njene *pojave*, može više ili manje razaznati. Ovo prestaje kad se kamata predstavlja kao pravi proizvod kapitala i time drugi deo viška vrednosti, industrijski profit, sasvim iščezava i pada pod kategoriju najamnine.

Klasična ekonomija gleda da različite fiksne i međusobno tuđe oblike bogatstva analizom svede na njihovo unutrašnje jedinstvo i skine im obličje u kome indiferentno stoje jedan pored drugoga. Ona hoće da shvati unutrašnju vezu za razliku od raznovrsnosti pojavnih oblika. Stoga rentu svodi na višak profita, gde ova kao posebni, *samostalni* oblik prestaje i odvaja se od svoga prividnog izvora, zemlje. Ona isto tako i kamati skida njen samostalni oblik i dokazuje da je deo profita. Tako je sve oblike dohotka i sva samostalna obličja, titule, pod kojima neradnici učestvuju u vrednosti roba, svela na jedan oblik profita. A ovaj se svodi na višak vrednosti, pošto se vrednost sve robe svodi na rad; plaćena količina u njoj sadržanog rada na najamninu, dakle suvišak preko toga na neplaćeni rad, gratis po različitim osnovima prisvojenim, ali od kapitala isterani višak rada. Klasična ekonomija protivreći sebi ponekad u ovoj analizi; ona pokušava često neposredno, bez srednjih članova, da preduzme redukciju i dokaže identičnost izvora različitih oblika. No to nužno izlazi iz njenog analitičkog metoda, [921] čime kritika i poimanje mora početi. Ona nema interesa da različite oblike genetski razvija, nego da ih analizom svede na njihovo jedinstvo, jer polazi od njih kao od datih preduslova. No analiza je nužna pretpostavka genetskog predstavljanja, poimanja stvarnog procesa uobličavanja u njegovim raznim fazama. Klasična ekonomija najzad greši, manjkava je u tome što *osnovni oblik kapitala*, proizvodnju usmerenu na prisvajanje tuđeg rada razmatra ne kao *istorijski* oblik, nego [kao] *prirodni oblik* društvene proizvodnje, shvatanje za čije uklanjanje ona, međutim, samom svojom analizom krči put.

Sasvim drugačije stoji stvar s *vulgarnom ekonomijom*, koja se stala širiti odmah čim je ekonomija sama svojom analizom olabavila svoje sopstvene pretpostavke, pokolebala ih, dakle čim već i suprotnost prema ekonomiji postoji u više ili manje ekonomskom, utopističkom, kritičkom i revolucionarnom obliku. Jer razvitak političke ekonomije i suprotnosti koja je iz same nje stvorena ide ukorak s *realnim* razvitkom društvenih suprotnosti i klasnih borbi koje kapitalistička proizvodnja sadrži. Tek što je politička ekonomija dostigla izvesnu širinu razvitka — dakle posle A. Smitha — i dala sebi čvrste oblike, odvaja se od nje onaj element koji je puka reprodukcija pojave kao predstave o njoj, njen vulgarni element kao posebno predstavljanje ekonomije. Tako je [kod] *Saya* odvajanje vulgarnih predstava, koje se kod *Smitha* provlače, nastavljeno pored njih kao vlastita kristalizacija. S *Ricardom* i od njegove strane dalje učvršćenim izgrađivanjem ekonomije i vulgarni ekonomista dobija novu hranu (pošto on sam ništa ne proizvodi), i što je ekonomija bliže svome završetku, dakle ide u

dubinu i razvija se kao sistem suprotnosti, utoliko samostalnije istupa prema njoj njen vlastiti vulgarni element, obogaćen materijalom koji je na svoj način doterao, dok najzad kao učeno-sinkretistička i beskarakterno-eklektična kompilacija ne nađe svoj najbolji izraz.

U istoj meri u kojoj ekonomija ide u dubinu ona ne samo da sama predstavlja suprotnosti, nego prema njoj istupa njena suprotnost kao takva, istovremeno s razvitkom realnih suprotnosti u ekonomskom životu društva. U istoj meri postaje vulgarna ekonomija svesno sve više *apologetička* i nastoji da one misli u kojima su sadržane suprotnosti na forsiran način prikaže kao nepostojeće. Say kao kritičar izgleda stoga još i nepristrasan — jer on u Smithu nalazi suprotnosti još relativno nerazvijene — naspram, na primer, *Bastiat-a*, propovednika harmonije i apologeta po profesiji, koji je u stvari suprotnost u samoj ekonomiji zatekao, s jedne strane, izgrađenu u ekonomiji Ricarda, a, s druge strane, kako se izgrađuje u socijalizmu i u borbama toga vremena. Osim toga, vulgarna ekonomija na svojim ranijim stupnjevima još ne nalazi materijal sasvim prerađen, dakle sama još više ili manje saraduje u rešavanju ekonomskih problema s gledišta ekonomije, kao na primer Say, dok jedan Bastiat ima samo da plagira i da rezonovanjem odstranjuje *neugodnu* stranu klasične ekonomije.

Ali Bastiat još ne predstavlja poslednji stepen. On se još odlikuje nedostatkom učenosti i sasvim površnim poznavanjem nauke koju ulepšava u interesu vladajuće klase. Kod njega je apologetika još strastvena i ona je njegov pravi posao pošto sadržinu ekonomije uzima od drugih, baš kako mu treba. Poslednji oblik je *profesoralni oblik*, koji prilazi poslu »istorijski« i sa mudrom umerenošću svuda traži »najbolje«, pri čemu nisu važne protivrečnosti nego potpunosti. To je lišavanje duha [1922] svih sistema, kojima se svuda otupljuje oštrina i koji se u svesci zbornika miroljubivo nalaze jedan pored drugoga. Žestina apologetike ovde se ublažava učenošću koja blagonaklono gleda sa visine na preteranosti ekonomskih mislilaca i pušta ih da plivaju samo kao kurioza u njihovoj osrednjoj kaši. Pošto se ovakvi radovi pojavljuju tek kad je krug političke ekonomije kao nauke dostigao svoj kraj, oni su ujedno i *groblje* ove nauke. Da su oni isto tako uzvišeni iznad fantazija socijalista, ne treba ni da se kaže. Čak i istinski duboke misli jednog Smitha, Ricarda itd. — ne samo njihov sopstveni vulgarni element — izgledaju ovde oskudne i pretvaraju se u vulgarnosti. Majstor ove vrste je gospodin profesor *Roscher*, koji se skromno predstavio kao Tukidid političke ekonomije^[130]. Njegova identičnost s Tukididom može se možda zasnivati na predstavi koju on ima o Tukididu, da je, naime, ovaj stalno brkao uzrok i posledicu.

U obliku *kamatonosnog kapitala* se, doduše, jasno ističe da kapital bez rada prisvaja plodove tuđeg rada. On se ovde pojavljuje u obliku u kome je kao proces odvojen od procesa proizvodnje. Međutim, u tom obliku on to čini i bez rada samo zato što u stvari stupa u proces rada kroz samoga sebe, bez rada, kao element koji sam za sebe stvara

vređnost, izvor je vređnosti. Ako prisvaja deo vređnosti proizvoda bez

rada, on je takav i stvorio bez rada, iz samog sebe, ex proprio sinu.

Dok klasičnim i stoga kritičkim ekonomistima oblik otuđivanja

zadaje posta i oni ga analizom pokušavaju odstraniti, vulgarna ekono-

mija, naprotiv, oseća se baš u *indosti*, u kojoj razni udeli u vređnosti

istupaju jedan prema drugome, tek potpuno kod kuće, isto onako kao

neki sholastičar u bogu-occu, bogu-sinu i bogu-uduhu svetome, tako i

vulgarni ekonomista u zemlji-renti, kapitalu-kamatu, radu-najamini.

Pa to je taj oblik u kome izgleda da su ovi odnosi neposredno povezani

u pojavl, dakle žive i u predstavama i svesti agenata kapitalističke pro-

izvodnje, koji su njome spurtani. Vulgarna ekonomija čini se sebi uto-

liko prostija, *privodnija* i opšte korisnija, utoliko udaljenija od svakog

teorijskog cepidlačenja — utoliko ona u stvari ništa drugo ne radi nego

ordinarne predstave prevodi u doktrinarni jezik. Stoga, u koliko ortu-

denjem obliku ona shvata formacije kapitalističke proizvodnje, utoliko

je bliže elementu obične predstave, dakle utoliko više pliva u svome

privodnom elementu.

Osim toga to čini vrlo dobre usluge apologetici. Jer, na primer,

u formuli zemlja-renta, kapital-kamata, rad-najamnika, razni oblici

viška vređnosti i obična kapitalističke proizvodnje nisu jedno od drugoga

različiti, *bez suprotnosti*. Različni dohoci pritiču iz sasvim različnih

izvora, jedan iz zemlje, drugi iz kapitala, treći iz rada. Oni, dakle, ne

stoje ni u kakvoj neprijateljskoj vezi, jer ne stoje upšte ni u kakvoj

unutrašnjoj vezi. Dejavuju li ipak zajedno u proizvodnji, onda je to

harmonično dejstvo, izraz harmonije, kao što na primer seljak, volovi,

plug i zemlja u poljoprivredi, u stvarnom procesu rada, i pored svoje

različitosti, *harmonično* rade zajedno. U koliko izmehu njih ima suprot-

nosti, ona potiče samo iz konkurencije koji od agenata treba da prisvoji

više od proizvoda, od vređnosti koju su zajedno stvorili. I dode li pri-

tom ponekad do komješanja, na kraju se ipak pokazuje kao krajnji re-

sultat ove konkurencije između zemlje, kapitala i rada da su tim što

se ||923| međusobno svadaju o podeli, usled svoga takmičenja, toliko

uvcaji vređnost proizvoda da svaki dobija veći deo, tako da se sama

njihova konkurencija pojavljuje samo kao stimulativni izraz njihove

harmonije.

Gospodin Arnd, na primer, kaže kritikujući *Rana*:

»Autor se isto tako dao navesti od nekih svojih prethodnika da tim trima

elementima nacionalnog bogatstva (najamini, renti od kapitala i zemljišnoj renti

doda četvrti element u vidu predvezemčke dobiti; samim tim se ruši cela

osnova svakog razvika *naje nauke* (i) koju je Adam Smith izgradio tako obazrivo,

zbog čega se u ovoga autora o takvom razviku ne može ni pomisljati.« (Karl Arnd,

Die naturgemässe Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeist und dem Communismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur, Hanau 1845, p. 477.)

Pod »rentom od kapitala« gospodin Arnd naime razume *kamatu*. (Isto, str. 123.) Zar se ne bi pomislilo da je Adam Smith nacionalno bogatstvo razložio na *kamatu od kapitala*, zemljišnu rentu i najamninu, dok je on upravo obrnuto *profit* izričito označio kao oplodavanje kapitala i ne jednom izričito primetio da je *kamata* uvek samo oblik *izveden* od profita, ukoliko uopšte predstavlja višak vrednosti? Tako vulgarni ekonomist čita iz njegovih izvora upravo suprotno od onoga što ona sadrže. Gde Smith piše »profit«, Arnd čita »kamata«. Šta je samo mogao zamišljati pod »kamatom« Adama Smitha?

Ovaj isti »obazrivi« razvijatelj »naše nauke« čini sledeće interesantno otkriće:

»U prirodnom toku proizvodjenja dobara ima samo jedna pojava koja se — u potpuno civilizovanim zemljama — čini kao određena da kamatnjak donekle reguliše; to je odnos u kome se drvene mase evropskih šuma uvećavaju svojim godišnjim prirastom — ovaj prirast iznosi, sasvim nezavisno od njegove razmenske vrednosti« (kako je smešno to drveće što svoj prirast reguliše »nezavisno od razmenske vrednosti«!), »u proporciji od 3 - 4 na stotinu. — Po tome dakle« (pošto je prirast drveća od njegove »razmenske vrednosti nezavisan«, ma koliko ta razmenska vrednost zavisila od njegovog prirasta!) »ne treba očekivati padanje ispod nivoa koji on« (kamatnjak) »sada ima u zemljama najbogatijim novcem.« (Isto, str. 124/125.)

Ovo zaslužuje da se nazove »kamatnjak šumskog porekla«, a njegov pronalazač je u citiranom delu skrenuo na sebe pažnju u oblasti »naše nauke«, i kao filozof »poreza na pse«.

«Profit (i industrijski profit) [stoji] u srazmeri prema veličini predujmljenog kapitala; naprotiv, *plata* koju dobija industrijski kapitalista, [stoji] u obrnutoj srazmeri prema veličini kapitala. Znatna je kod malih kapitala (jer je ovde kapitalista nešto srednje između eksploatatora tuđeg rada i čoveka koji živi od vlastitog rada), sasvim je neznatna kod velikog kapitala, ili je potpuno odvojena od njega ako je namešten direktor. Jedan deo rada uprave proizlazi samo iz neprijateljske suprotnosti između kapitaliste i rada, iz antagonističkog karaktera kapitalističke proizvodnje, spada u njihove *faux frais de production*¹, isto onako kao ⁹/₁₀ »rada« koje prouzrokuje prometni proces. Neki dirigent orkestra nipošto ne mora da bude vlasnik instrumenata orkestra. Niti u njegovu funkciju kao dirigenta spada da on špekuliše troškovima izdržavanja članova orkestra, da uopšte ima neka posla s njihovom »najamninom«. Veoma je čudno što ekonomisti kao John Stuart Mill, koji se čvrsto drže »kamate«, »industrijskog profita« da bi »industrijski profit« pretvorili u platu za nadzor rada, sa Smithom, Ricardom i svima pomena vrednim ekonomistima priznaju da je prosečna stopa kamate određena prosečnom stopom profita, koja [prema Millu] stoji u obrnutom odnosu prema stopi najamnine, dakle nije ništa drugo već neplaćeni rad, višak rada.

¹ neproizvodne troškove

Da plata za nadzor uopšte ne ulazi u prosečnu profitnu stopu, najbolje dokazuju dve činjenice:

||924| 1. U kooperativnim fabrikama, gde se glavni direktor plaća kao i u svakoj drugoj fabrici, i obavlja ceo rad vođenja, i gde su poslovođe sami radnici, profitna stopa ne stoji ispod, nego iznad prosečne stope profita.

2. Ako profiti u posebnim, nemonopolisanim poslovnim granama, kao kod sitnih trgovaca, zakupaca itd., stalno stoje visoko iznad prosečne stope profita, ekonomisti to s pravom objašnjavaju time što ovi ljudi svoju platu sami sebi plaćaju. Gde [takav sitni preduzetnik] sam radi, njegov se profit sastoji 1. iz kamate njegovog malog kapitala; 2. iz njegove plate; 3. iz dela viška vremena, za koji ga njegov kapital osposobljava da radi za sebe, a ne za druge; iz dela koji nije već izražen u kamati. Drži li on pak radnike, onda ovamo ulazi njihov višak rada.

Poštovani *Senior* (Nassau) pretvara, naravno, i *industrijsku profit* u platu za nadzor. Ali on zaboravlja ove burgije čim nije reč o doktrinarnim frazama, nego o praktičnim borbama između radnika i fabrikanta. Tu on, na primer, istupa protiv *ograničenja radnog vremena*, jer pri $11\frac{1}{2}$ časova, na primer, radnici rade samo jedan čas za kapitalistu, proizvod ovog časa sačinjavao je njegov profit (apstrahujući *kamatu*, za koju oni po njegovom računu takođe rade jedan čas). Ovde, dakle, odjednom industrijski profit nije jednak s vrednošću koju rad kapitaliste u procesu proizvodnje dodaje robi, nego je jednak s vrednošću koju joj dodaje radnikovo neplaćeno radno vreme. Kad bi industrijski profit bio proizvod vlastitog rada kapitaliste, *Senior* bi morao da se žali na to ne da radnici rade samo jedan čas zabadava, umesto dva, a još manje bi smeo reći da *ne bi uopšte* bilo profita kad bi oni radili umesto $11\frac{1}{2}$ samo $10\frac{1}{2}$ časova. On je morao da kaže da, ako radnici rade umesto $11\frac{1}{2}$ samo $10\frac{1}{2}$ časova, kapitalista dobija platu za nadzor umesto za $11\frac{1}{2}$ samo za $10\frac{1}{2}$ časova, dakle gubi platu za nadzor za 1 čas. Na što bi mu radnici odgovorili da, ako je njima dovoljna obična plata za $10\frac{1}{2}$ časova, kapitalisti mora biti dovoljna *viša plata* za $10\frac{1}{2}$ časova.

Neshvatljivo je kako ekonomisti, kao John Stuart Mill, koji su rikardovci i postavku da je profit samo višak vrednosti, višak rada, iskazuju čak u obliku da profitna stopa i najamnina stoje u obrnutom odnosu, a stopa najamnine određuje stopu profita (što je u ovom obliku pogrešno), odjednom industrijski profit umesto u višak rada radnika pretvaraju u vlastiti rad kapitaliste, osim ako funkciju eksploatacije tuđeg rada ne nazivaju — radom, pri čemu tada u stvari izlazi da je plata za ovaj rad potpuno ravna količini prisvojenog tuđeg rada ili direktno zavisi od stepena eksploatacije, a ne od stepena truda koji ova eksploatacija pričinjava kapitalisti. (Ukoliko ova funkcija eksploatacije rada iziskuje stvarni rad u kapitalističkoj proizvodnji, ona je izražena

u plati glavnog direktora.) Ja kažem da je neshvatljivo da se ovi ekonomisti, pošto su (kao rikardovci) sveli profit na njegov stvarni element, daju obmanuti suprotnošću kamate i industrijskog profita, koji je samo *prerušeni oblik* profita, te shvatanje o toj samostalnosti počiva na neznanju suštine profita. Jedan deo profita pojavljuje se samo kao *industrijski* profit, kao da je proistekao samo iz delatnosti u procesu (zapravo aktivnom procesu, što ujedno uključuje delatnost funkcionirajućeg kapitaliste) i da *zato* pripada radu kapitaliste jer drugi deo, *kamata*, izgleda da pripada kapitalu kao stvari, stvari koja dejstvuje sama, koja je samostvaralačka, nezavisno od procesa. Jer se, dakle, kapital i višak vrednosti koji iz njega proističe, pod nazivom kamate, proglašava za *misterij*. Ovo shvatanje, koje dolazi iz čistih predstava, koje pokazuje najspoljašnije obličje kapitala kakvo se vidi na površini, direktno je suprotno Ricardovom shvatanju i potpuno protivreči njegovom shvatanju vrednosti. Ukoliko je kapital vrednost, njegova vrednost je određena radom koji on sadrži pre no što stupi u proces. Ukoliko stupi u proces kao predmet, on stupa u nj kao upotrebna vrednost, a kao takva, ma kakva bila njegova upotreba, ne može nikada stvarati razmensku vrednost. Vidi se kako lepo rikardovci razumeju svog vlastitog učitelja. Nasuprot novčanom kapitalisti industrijalac je, naravno, potpuno u pravu što on, koji je funkcionirajući kapital, dakle doista isceduje višak rada, deo toga viška rada trpa u vlastiti džep. Prema novčanom kapitalisti je on radnik, ali *radnik kao kapitalista, to jest eksploator tuđeg rada*. Naprotiv, [925] prema radniku *komičan* je argument da eksploatacija njihovog rada staje kapitalistu rada i da oni njemu stoga još moraju platiti za tu eksploataciju. To je argument gospodara roblja prema robovima.)

Svaka pretpostavka društvenog procesa proizvodnje ujedno je i njegov rezultat, a svaki od njegovih rezultata izgleda ujedno i kao pretpostavka. Svi ti *odnosi proizvodnje* u kojima se taj proces kreće stoga su isto tako njegovi proizvodi kao i njegovi uslovi. U poslednjem obliku — što više posmatramo njegov oblik u njegovoj stvarnoj pojavi — on se sve više učvršćuje, tako da ti uslovi izgledaju kao da taj proces određuju nezavisno od njega, i vlastiti odnosi onih koji u procesu konkuriraju kao predmetni uslovi, kao stvarne sile, kao određenosti stvari, utoliko više što je u kapitalističkom procesu svaki pa i najprostiji element, kao na primer roba, već jedna izokrenutost i već se pojavljuju odnosi između lica kao svojstva stvari i kao odnosi lica prema socijalnim svojstvima ovih stvari.

⟨Kamata — «nagrada za proizvodnu primenu ušteta; profit u pravom smislu reči je nagrada za *delatnost, za nadzor tokom ove proizvodne primene*. (Westminster Review, January 1826, p. 107.)

Ovde je dakle kamata nagrada za to što se novac itd. primenjuje kao kapital; potiče dakle iz kapitala kao takvog, koji se nagrađuje za

njegovo svojstvo kapitala. Naprotiv, industrijski profit je nagrada za funkciju kapitala ili kapitaliste »za vreme te proizvodne primene«, to jest u samom procesu proizvodnje.» [925]

||925| *Kamata* je samo deo profita koji se plaća vlasniku kapitala od strane industrijskog, funkcionirajućeg kapitaliste. Pošto on može samo kapitalom (novcem, robom) itd. da prisvoji višak rada, on jedan deo toga plaća onome ko mu pribavi ta sredstva. A poslednji koji želi da upotrebi novac kao kapital, a da ga ne pušta da funkcioniše kao kapital, može to samo tako što se zadovolji jednim delom profita. Oni su u stvari ortaci: jedan pravni, drugi ekonomski vlasnik kapitala dok ga primenjuje. Pošto profit proizlazi tek iz procesa proizvodnje, tek je njegov rezultat i tek mora biti proizveden, *kamata* je u stvari samo polaganje prava na jedan deo viška rada koji tek treba obaviti, uput na budući rad, polaganje prava na *deo vrednosti* robe koja još ne postoji; dakle, tek na rezultat jednog procesa proizvodnje koji se obavlja za to vreme i na čijem završetku on tek dospeva.

||926| Kapital je kupljen (to jest pozajmljen uz kamatu) pre no što je plaćen. Novac funkcioniše ovde kao platežno sredstvo, kao i kod radne snage itd. Cena kapitala — kamata — ulazi stoga isto tako u predujam industrijalca (i u predujam samom sebi ako on radi vlastitim kapitalom), kao i cena pamuka, koji se na primer takođe danas kupi a plaća možda tek posle šest nedelja. Kolebanja u kamatnjaku — tržišnoj ceni novca — menjaju na tome isto tako malo kao i kolebanja u tržišnim cenama drugih roba. Obrnuto. Tržišna cena novca — to je naziv kamatonosnog kapitala, kao novčanog kapitala — određuje se na novčanom tržištu, kao i cena svake druge robe, konkurencijom kupaca i prodavaca, tražnjom i ponudom. Ova borba između novčanih i industrijskih kapitalista samo je borba za podelu profita, za udeo koji treba da pripadne pri deobi svakoj od obe sekcije. Sam odnos (tražnja i ponuda), kao i obe njegove krajnosti, rezultat su procesa proizvodnje ili, da se izrazimo običnim jezikom, [određeni su] datim stanjem poslova — datim položajem u kome se nalazi proces reprodukcije i njegovi elementi. Ali po obliku i po pojavi ova borba određuje *cenu* kapitala (kamatu) pre no što stupa u reprodukciju. A ovo određenje zbiva se van stvarnog procesa proizvodnje, određuje se okolnostima koje su od njega nezavisne, i zapravo ovo određenje cene pojavljuje se kao jedan od uslova u kojima se on mora zbivati. Borba, dakle, ne izgleda da utvrđuje samo pravo svojine na određeni deo budućeg profita, nego sam taj deo [prisiljava] da ne proizlazi kao rezultat iz procesa proizvodnje, već, naprotiv, da u nj ulazi kao pretpostavka, kao cena kapitala, isto onako kao što u nj ulazi cena robe ili najamnina kao pretpostavka, iako on u stvari stalno proizlazi iz njega u procesu reprodukcije. Svaki element robne cene, ukoliko izgleda kao predujam — ulazi kao već postojeća cena robe u cenu proizvodnje — prestaje da se prema industrijskom kapitalisti predstavlja kao višak vrednosti, surplus value. Deo profita koji stoga ulazi u taj proces kao cena kapitala računa se u

troškove predujma, i tako više ne izgleda kao višak, pa od *proizvoda* procesa postaje jedna od njegovih datih pretpostavki, *uslov proizvodnje*, koji kao takav, u samostalnom obliku ulazi u taj proces i određuje njegov rezultat. (Ako, na primer, kamatnjak pada i ako prilike na tržištu naređuju smanjenje cena roba ispod njihovih cena koštanja, industrijalac može sniziti cenu robe ne snižavajući stopu industrijskog profita; štaviše, on je može sniziti i isterati viši industrijski profit, što bi se svakako za onoga koji radi samo sa vlastitim kapitalom predstavljalo kao pad profitne stope, bruto-profita. Sve što se predstavlja kao *dati uslov proizvodnje*, kao cena roba, najamnine, kapitala — tržišne cene ovih elemenata — deluje povratno određujuće na svaku *tržišnu cenu* robe, i stvarna *cena koštanja* posebne robe sprovodi se samo u okviru kolebanja tržišnih cena, samo je izjednačenje samih ovih tržišnih cena, isto onako kao što se u izjednačenju cena koštanja svih raznih roba provode samo *vrednosti* roba. Stoga je cercle vicieux¹ vulgarnog ekonomiste, bio on teoretičar kapitalistove svesti, bio praktični kapitalista: cene roba određuju najamninu, kamatu, profit i rentu, i obrnuto, cene rada, kamate, profita i rente određuju cene roba — one su samo *izraz kružnog kretanja* u kome se opšti zakoni puni protivrečnosti u stvarnom kretanju i u pojavi realizuju.)

Deo viška vrednosti, *kamata*, pojavljuje se tako kao *tržišna cena* kapitala koji ulazi u proces i stoga ne kao višak vrednosti nego kao uslov proizvodnje. Na taj način se okolnost što dve klase kapitalista dele višak vrednosti — jedna koja stoji van procesa i druga koja je u njemu — predstavlja tako da jedan deo viška vrednosti pripada kapitalu van procesa, a drugi onome u procesu. Prethodno utvrđenje deobe predstavlja se kao nezavisnost jednog dela od drugoga, kao nezavisnost jednog dela od samog procesa, najzad kao imanentno svojstvo jedne stvari, *novca*, *robe*, ali tih stvari kao *kapitala*, što opet ne izgleda kao izraz jednog odnosa, već tako da su taj novac, [ta] roba *tehnološki* određeni za proces rada; tom određenošću oni postaju kapital; tako određeni oni su prosti elementi samog procesa rada, [927] koji su dakle *kao takvi kapital*.

Što se vrednost robe deli delom na vrednost roba koje sadrži, delom na vrednost rada, to jest plaćenog rada, delom na neplaćeni rad, ali zato ništa manje rad koji se može prodati, i što se deo njene vrednosti koji se sastoji iz neplaćenog rada, [to jest] njen višak vrednosti, s jedne strane opet razlaže na kamatu, industrijski profit i rentu, to jest što neposredni posednik i »proizvođač« ovog ukupnog viška vrednosti mora delove od toga da izda, jedan deo zemljoposjedniku, drugi vlasniku kapitala, a on tako treći [deo] koji zadržava za sebe, pod nazivom različitim od kamate i rente i različitim od viška vrednosti i samog profita, zadržava za sebe kao industrijski profit, to nipošto nije ništa misteriozno. Raščlanjavanje viška vrednosti, dakle jednog dela vred-

¹ začarani krug

nosti roba, na ove posebne rubrike, kategorije, sasvim je razumljivo i ni na koji način ne protivreči zakonu same vrednosti. No sve se to mistificira usled samostalnog oblika koji dobijaju ovi različiti delovi viška vrednosti, raznih lica kojima pritiču, raznih elemenata na kojima je zasnovano pravo na njih, najzad usled samostalnosti raznih ovih delova kako istupaju naspram procesa kao uslovi. Iz delova na koje se vrednost može razložiti postaju oni samostalni elementi koji je *konstituišu*, postaju *konstituirajući elementi*. Oni su to za tržišnu cenu. Oni stvarno postaju konstituirajućim elementima tržišne cene. Kako se ova njihova *prividna* nezavisnost kao uslov procesa sa svoje strane reguliše unutrašnjim zakonom i kako su oni samo prividno nezavisni, to se ni u jednom trenutku procesa proizvodnje ne ispoljava, niti deluje kao određujući, svesni motiv. Baš obrnuto. Ovaj privid rezultata kao samostalnih uslova može da dobije najveću čvrstinu čim *delovi viška vrednosti* — kao cene uslova proizvodnje — stupe u cenu.

A to je slučaj s kamatom i rentom. One spadaju u predujmove industrijskog kapitaliste i farmera. One ovde više ne izgledaju kao izraz neplaćenog viška rada, nego kao plaćeni višak rada, dakle višak rada za koji je plaćen ekvivalent u procesu proizvodnje; on doduše nije plaćen radniku, čiji je on višak rada, ali je plaćen drugim licima, vlasnicima kapitala i zemlje. Oni su višak rada u odnosu na radnika, ali oni su ekvivalenti što se tiče kapitaliste i zemljovlasnika kome moraju biti plaćeni. Oni stoga ne izgledaju kao višak a još manje kao višak rada, već kao *cene robe* «kapital» i «zemlja», jer oni se plaćaju kapitalisti i zemljovlasniku samo kao posednicima roba, samo kao posednicima i prodavcima ovih roba. Deo robne vrednosti koji se svodi na kamatu izgleda stoga kao *reprodukcija cene* plaćene za kapital, a deo koji se svodi na rentu, kao *reprodukcija cene* plaćene za zemlju. Ove cene sačinjavaju dakle *konstituirajuće* delove ukupne cene. Ovo ne samo da industrijskom kapitalisti tako *izgleda*; oni za nj stvarno konstituišu deo njegovih predujmova, i ako su, s jedne strane, određeni *tržišnom cenom* njegove robe — određenje robe koje [izgleda] kao tržišna cena, u kome socijalni proces ili njegov rezultat izgleda kao određenost koja pripada robi, i gore-dole ovog procesa, njegovo kretanje kao kolebanje koje pripada robnoj ceni — *tržišna cena* je, s druge strane, njima određena, isto onako kao što tržišna cena pamuka određuje tržišnu cenu prede, s druge strane, tržišna cena prede tražnju pamuka, dakle tržišnu cenu pamuka.

Budući da delovi viška vrednosti, kamata i renta, kao *cene robe* — robe-zemlje i robe-kapitala — ulaze u proces proizvodnje, oni postoje u obliku koji ne samo da prikriva njihovo stvarno poreklo, nego ga i negira.

Da višak rada, *neplaćeni* rad, isto tako bitno ulazi u kapitalistički proces proizvodnje kao i *plaćeni* rad, ovde se to pojavljuje na taj način što se elementi proizvodnje koji se razlikuju od rada — zemlja i kapital — moraju platiti, ili što u cenu ulaze *troškovi* koji su različiti od cene predujmljenih roba i od najamnine. Delovi viška vrednosti — kamata

i renta — izgledaju ovde kao troškovi, predujmovi kapitaliste koji eksploatiše.

Prosečni profit ulazi određujući u cenu proizvodnje roba, i ovde se dakle već [pokazuje] višak vrednosti ne kao rezultat, već kao uslov; ne kao deo na koji se vrednost robe razlaže, nego kao konstituirajući deo njene *cene*. Ali *prosečni profit*, kao i sama *cena proizvodnje*, više je idealno određujuća i izgleda ujedno kao *višak* preko predujmova [1928] i od stvarne cene koštanja različita cena. Da li [on dobija prosečni profit] ili ne, da li on dobija više ili manje [profita] no što izlazi pri *tržišnoj ceni* — dakle pri neposrednom rezultatu toga procesa — određuje reprodukcija ili zapravo razmer reprodukcije; [isto tako] da li se od postojećih kapitala ove ili one sfere više oduzima ili daje, isto tako u kom srazmeru pritiču ovim posebnim sferama novoakumulisani kapitali, u kom stupnju najzad istupaju ove posebne sfere kao kupci na novčanom tržištu. Naprotiv, u *kamati* i *renti* istupaju delovi viška vrednosti pojedinačno, u sasvim fiksiranom obliku, kao preduslov za pojedinu cenu proizvodnje i anticipirani su u obliku predujmova.

⟨Može se nazvati *troškovima* ono što je *predujam*, dakle što je kapitalista platio. Prema tome, profit izgleda kao višak preko ovih troškova. Ovo se odnosi na pojedine cene proizvodnje. I cene određene ovim predujmom mogu se tako nazvati *cene koštanja*.⟩

Troškovima proizvodnje možemo nazvati cene određene prosečnim profitom — dakle cenom predujmljenog kapitala plus prosečni profit — pošto je ovaj profit uslov reprodukcije, uslov koji reguliše ponudu i raspodelu kapitala na različite sfere. Ove cene su *cene proizvodnje*.

Najzad, stvarna količina rada (opredmećenog i neposrednog) koju staje proizvodnja robe jeste njena *vrednost*. Ona čini realni trošak proizvodnje za samu robu. Cena koja joj odgovara samo je vrednost izražena u novcu.

Pod nazivom »troškovi proizvodnje« razume se naizmenično sve trije.)

Kad se ne bi reprodukovao nikakav višak vrednosti, prestao bi naravno sa viškom vrednosti i onaj njegov deo koji se naziva kamatom, kao i deo koji se naziva rentom, i isto bi tako time prestala *anticipacija* ovog viška vrednosti ili to što on ulazi u troškove proizvodnje kao *cene* roba. Postojeća vrednost koja ulazi u proizvodnju ne bi tada uopšte iz nje izašla kao *kapital* i ne bi stoga mogla ulaziti kao *kapital* u proces reprodukcije ili se uzajmljivati kao *kapital*. To je dakle stalna reprodukcija istih odnosa — odnosa koji uslovljavaju kapitalističku proizvodnju — koja im daje da se pojavljuju ne samo kao društveni oblici i rezultati ovog procesa, nego ujedno i kao njegove stalne *pretpostavke*. No takve su one samo kao pretpostavke koje on stalno *donosi*, stvara, *proizvodi*. Ova reprodukcija nije stoga svesna reprodukcija, već se, naprotiv, pojavljuje samo u stalnoj egzistenciji ovih odnosa kao *pretpo-*

stavaka i *uslova* koji dominiraju procesom proizvodnje. Iz razlaganja vrednosti robe, na primer, [sastojaće se] njeni *konstituirajući* delovi koji istupaju jedan prema drugom kao samostalni i stoga kao samostalni [delovi] naspram svog *jedinstva* koje zapravo izgleda kao njihova *kombinacija*. Građanin vidi da proizvod stalno postaje uslov proizvodnje. Ali on ne vidi da su sami ovi odnosi proizvodnje, društveni oblici u kojima on proizvodi i koji njemu izgledaju kao dati, prirodni odnosi, stalan proizvod — i samo zato stalna pretpostavka — ovog specifično društvenog načina proizvodnje. Ne samo što se različiti odnosi, momenti, osamostaljuju, i uzimaju tuđi, jedan od drugoga prividno nezavisan način egzistencije, nego se oni predstavljaju kao neposredna svojstva stvari; oni uzimaju predmetno obličje.

Tako agenti kapitalističke proizvodnje žive u jednom začaranom svetu, i njihovi vlastiti odnosi im izgledaju kao svojstva stvari, materijalnih elemenata proizvodnje. No u poslednjim, najposredovanijim oblicima — u oblicima u kojima je posredništvo ujedno postalo ne samo nevidljivo nego u kojima je izražena njihova neposredna suprotnost — obličja kapitala se pojavljuju kao stvarni agensi i neposredni nosioci proizvodnje. Kamatonosni kapital je personifikovan u novčanom kapitalisti, industrijski kapital u industrijskom kapitalisti, kapital koji donosi rentu u lendlordu kao vlasniku zemlje, najzad rad u najamnom radniku. Kao ova stalna obličja, personifikovana u samostalnim ličnostima koje se ujedno pojavljuju kao puki predstavnici personifikovanih stvari, oni stupaju u konkurenciju i u stvarni proces proizvodnje. Konkurencija pretpostavlja ova otuđenja. Ona su njoj prirodna, prirodno-istorijski postojeći oblici, i u njihovim pojavama na površini ona je [929] sama samo kretanje ovog izokrenutog sveta. Ukoliko se u ovom kretanju sprovodi unutrašnja povezanost, ona se pojavljuje kao misteriozni zakon. Najbolji dokaz je sama politička ekonomija, nauka koja se bavi time da ponovo otkrije skrivenu vezu. Sve stupa u konkurenciju u tom najspoljašnjem, poslednjem obliku. Na primer, tržišna cena izgleda ovde kao dominirajuća, isto onako kao što kamata, renta, najamnina, industrijski profit [izgledaju] kao konstituirajući elementi vrednosti, a cena zemlje, cena kapitala kao date stavke bez kojih se ne može poslovati.

Mi smo videli kako Adam Smith prvo vrednost razlaže na najamninu, profit, (kamatu), rentu, zatim obratno — ove predstavlja kao samostalno konstituišuće elemente robnih cena. U prvoj formulaciji on izriče skrivenu vezu, u drugoj pojavu.

Ako idemo još dalje ka površini pojave, onda se osim prosečne profitne stope, kamata pa i sama renta mogu predstaviti kao konstituišući delovi robnih cena (naime *tržišnih cena*). Kamata sasvim neposredno, pošto ulazi u cenu koštanja. Renta — kao cena zemlje — ne bi mogla neposredno određivati cenu proizvoda, ali ona određuje način proizvodnje, da li se mnogo kapitala koncentriše na malo zemlje ili se malo kapitala raspodeljuje na mnogo zemlje, da li se proizvodi ova

ili ona vrsta proizvoda, stoka ili žito, čija tržišna cena najbolje pokriva cenu rente, jer renta se mora platiti pre no što istekne rok za koji je ona ugovorena. Da ona, dakle, ne bi činila odbitak od industrijskog profita, pašnjak se pretvara u oranica, oranica u pašnjak itd. Ona time ne određuje tržišnu cenu pojedinog proizvoda neposredno, ali je određuje posredno, time što odnose pojedinih vrsta proizvoda tako raspodeljuje kako tražnja i ponuda mogu da proizvedu najbolju cenu za svakog od njih, da ona može da plati rentu. A ako renta ne određuje tako direktno tržišnu cenu, žita na primer, ona direktno određuje tržišnu cenu stoke itd.; ukratko, sfera gde rentu ne određuje tržišna cena vlastitog proizvoda, nego tržišnu cenu proizvoda stopa rente koju donosi zemlja pod žitom. Meso, na primer, u industrijski razvijenim zemljama se uvek plaća preskupo, to jest daleko iznad ne samo njegove cene proizvodnje nego i iznad njegove vrednosti. Jer, njegova cena mora da plati ne samo troškove proizvodnje nego i rentu koju bi donosila zemlja kad bi se zasejala žitom. Inače bi meso pri krupnom stočarstvu moglo da plati sasvim slabu ili uopšte nikakvu *apsolutnu rentu*, jer je tamo organski sastav kapitala mnogo bliži [sastavu kapitala u industriji] ako ne sadrži još više prevage postojanog kapitala nad promenljivim. Renta koju plaća i koja direktno ulazi u njegovu cenu određena je apsolutnom plus diferencijalnom rentom koju bi platila zemlja kao oranica. Pa i ova diferencijalna renta najvećim delom ne postoji ovde. Najbolji je dokaz da meso plaća rentu od neke zemlje gde žito ne plaća nikakvu.

Ako, dakle, *profit* određujući ulazi u cenu proizvodnje, može se reći da najamnina, kamata i do izvesnog stepena renta određujući ulaze u tržišnu cenu i zcelo određujući u cenu proizvodnje. Naravno, kako je u celosti kretanje kamate određeno profitom, tako će se s druge strane opet žitna renta odrediti delom stopom profita, delom vrednošću svoga proizvoda i izjednačenjem različnih vrednosti na različnim zemljama u tržišnu vrednost. No profitna stopa je određena delom najamninom, delom proizvodnošću rada u sferama proizvodnje koje proizvode postojeći kapital, dakle na kraju visinom najamnine i proizvodnošću rada. Ali najamnina se svodi na ekvivalent jednog dela robe (to jest, ona je ravna određenom delu plaćenog rada koji je sadržan u robi; profit je ravan delu neplaćenog rada koji ona sadrži). Najzad, proizvodnost rada može samo na dva načina da deluje na cenu roba: na njihovu vrednost time što je smanjuje, na njihov višak vrednosti time što ga povišava. Tako se cela stvar naposletku svodi na vrednost određenu radnim vremenom. Cena koštanja je samo vrednost predumjlenih kapitala, plus višak vrednosti koji su oni proizveli, raspodeljen među posebne sfere već prema udelu u ukupnom kapitalu. Tako se cena koštanja svodi na vrednost ako se ne uzme u obzir pojedina sfera, nego ukupni kapital. S druge strane, tržišne cene svake sfere stalno se svode konkurencijom kapitala različnih sfera na cene koštanja. Konkurencija kapitalista u svakoj posebnoj sferi gleda da tržišnu cenu robe svede na njenu trži-

šnu vrednost. Konkurencija kapitalista razliĉnih sfera svodi trţišne vrednosti na zajedniĉke cene koštanja.

Ricardo je protiv *Smithovog* konstituisanja vrednosti njenim delovima koji su samom njom odreĊeni. Ali ne dosledno. On se inaĉe ne bi mogao sa *Smithom* sporiti o tome da li profit, najamnina i renta ili, kako on kaţe, samo profit i najamnina ulaze u cenu, to jest ulaze *konstituišući*. Analitiĉki oni ulaze ĉim se plaćaju. On bi, naprotiv, morao da kaţe: cena svake robe moţe se razloţi na profit i najamninu, cena ponekih roba (i vrlo mnogih *neposredno*) moţe se razloţi na profit, rentu i najamninu. Ali cena *nijedne* robe nije njima konstituisana [930], pošto oni ne *sastavljaju* vrednost roba kao samostalne i de propriis fontibus¹ agirajuće potencije odreĊene veliĉine, nego, ako je vrednost data, ona se moţe u vrlo razliĉnim odnosima rastaviti u ove delove. To nisu date potencije — profit, najamnina i renta — ĉije sabiranje ili kombinovanje odreĊuje veliĉinu *vrednosti*, nego je to ista *veličina vrednosti*, jedna data *veličina vrednosti*, koja se razlaţe na najamninu, profit i rentu, i prema razliĉnim okolnostima veoma razliĉito deli na ove tri kategorije.

Pretpostavimo da se proces proizvodnje ponavlja stalno pod istim uslovima, to jest reprodukcija se vrši pod istim uslovima kao i produkcija, što pretpostavlja nepromenjenu proizvodnost rada, ili bar pretpostavlja da varijacije u proizvodnosti ne menjaju odnose agenata proizvodnje; ako, dakle, vrednosti samih roba usled promena proizvodne snage rastu ili padaju, raspodela vrednosti robe meĊu agente proizvodnje ostaje ista; u tom sluĉaju ne bi, doduše, teorijski bilo taĉno reći da razliĉni delovi vrednosti odreĊuju vrednost ili cenu celine, ali bi bilo praktiĉno i pravilno reći da je oni konstituišu, ukoliko se pod konstituisanjem razume obrazovanje celine sabiranjem delova. Vrednost bi se neprestano ravnomerno raspodeljivala na vrednost [predujmljenog kapitala] i višak vrednosti; i [novostvorena] vrednost bi se ravnomerno razlagala na najamninu i profit, profit bi se ravnomerno delio na kamatu, industrijski profit i rentu. Dakle, moglo bi se reći: C, cena robe, razlaţe se na najamninu, profit (kamat) i rentu, a s druge strane najamnina, profit (kamata), renta konstituišu vrednost ili, taĉnije, cenu.

Ove ravnomernosti ili jednoobraznosti reprodukcije — ponavljanja proizvodnje pod istim uslovima — nema. Proizvodnost se menja i menja uslove [proizvodnje]. Uslovi sa svoje strane menjaju proizvodnost. Ali odstupanja se pokazuju delom u površinskim oscilacijama, koje se u kratkom roku izjednaĉuju, delom u postepenom gomilanju odstupanja (divergences), koje ili vode do krize, nasilnog prividnog svodenja na ranije odnose, ili se tek malo-pomalo priznaju kao promena uslova i probijaju se.

¹ iz vlastitih izvora

U obliku kamate i rente, u koje se anticipira višak vrednosti pretpostavljeno je da *opšti* karakter reprodukcije ostaje isti. I to je slučaj dokle god traje kapitalistički način proizvodnje. Drugo, čak se pretpostavlja — a više ili manje je i stvarno tako — da za određeno vreme *određeni odnosi* ovog načina proizvodnje ostaju isti. Tako se *fiksira* rezultat proizvodnje kao njen *čvrsti, stoga pretpostavljeni uslov*, i to kao stalno *svojsstvo predmetnih uslova proizvodnje*. Krize čine kraj ovom prividu samostalnosti različitih elemenata, na koje se proces proizvodnje stalno svodi i koje on stalno reprodukuje.

⟨Što je *vrednost* stvarnim ekonomistima, to je *tržišna cena* praktičnim kapitalistima, dati prius celog kretanja.⟩

Kamatonosni kapital dobija u *kreditu* oblik svojstven kapitalističkoj proizvodnji i njoj odgovarajući. On je oblik koji je stvorio sam kapitalistički način proizvodnje. (Supsumpcija *trgovinskog kapitala* [kapitalističkim načinom proizvodnje] u stvari ne iziskuje takvu novu tvorevinu, pošto roba i novac, robna i novčana cirkulacija, ostaju elementarne pretpostavke kapitalističke proizvodnje i samo su napravljene apsolutnim pretpostavkama, da budu trgovinski kapital, koji je s jedne strane dakle opšti oblik kapitala, s druge strane, ukoliko predstavlja kapital u određenoj funkciji, kapital koji isključivo fungira u prometnom procesu, njegova određenost proizvodnim kapitalom ništa ne menja na njegovom obliku.)

Izjednačenje vrednosti u cene koštanja vrši se samo tako što pojedini kapital fungira kao udeo ukupnog kapitala klase, s druge strane, ukupni kapital klase se raspodeljuje na različite posebne sfere već prema potrebama proizvodnje. To se zbiva pomoću kredita. Kreditom se ne samo ovo izjednačenje omogućava i olakšava, već deo kapitala — pod oblikom novčanog kapitala — stvarno izgleda kao zajednički materijal kojim radi čitava klasa. To je jedan smisao kredita. Drugi je stalni pokušaj kapitala da skрати metamorfoze koje mora proći u prometnom procesu; da anticipira vreme prometa, njegovo pretvaranje u novac itd. i svoju vlastitu |931| ograničenost na taj način osujeti. Najzad, funkcija *akumulisanja*, ukoliko nije pretvaranje [dohotka] u kapital, već ponuda viška vrednosti u obliku kapitala, nametnuće se tako delom jednoj posebnoj klasi delom će sve *akumulacije* društva u tom smislu postati akumulacije kapitala i staviti na raspolaganje industrijskim kapitalistima. Ove operacije koje se vrše na nebrojenim tačkama društva pojedinačno se koncentrišu i skupljaju u određene rezervoare. Novac koji leži neiskorišćen, ukoliko je zamrznuta roba u metamorfozi, pretvara se na taj način u kapital.

Zemlja-renta, kapital-kamata su iracionalni izrazi ukoliko se renta fiksira kao *cena zemlje*, a kamata kao *cena kapitala*. U obliku kamatonosnog kapitala, rentonosnog kapitala, profitonosnog kapitala može se poznati još zajedničko poreklo [svih ovih raznih dohodaka] ukoliko

kapital uopšte uključuje prisvajanje viška rada, dakle ovi razni oblici izražavaju samo da se ovaj višak rada koji je proizveo kapital kod kapitala uopšte deli na dve vrste kapitalista, a kod poljoprivrednog kapitala deli između kapitaliste i lendlorda.

Renta kao *cena* zemlje (godišnja) a kamata kao *cena* kapitala isto su tako iracionalne kao $\sqrt{-3}$. Poslednji oblik protivreči broju u njegovim prostim elementarnim oblicima isto onako kao one kapitalu u njegovom prostom obliku robe i novca. One su na obrnut način iracionalne. Zemlja-renta, renta kao cena zemlje, izražava zemlju kao robu, upotrebnu vrednost, koja ima vrednost čiji je novčani izraz ravan njenoj ceni. Ali upotrebna vrednost koja nije proizvod rada ne može da ima nikakvu vrednost, to jest ona ne može biti izražena kao opredmećenje određene količine socijalnog rada, kao socijalni izraz određene količine rada. Ona to nije. Da bi se upotrebna vrednost predstavila kao razmenska vrednost — da bi bila roba — ona mora biti proizvod konkretnog rada. Samo pod tom pretpostavkom može ovaj konkretni rad sa svoje strane opet da bude predstavljen kao *društveni* rad, vrednost. Zemlja i cena su nesamerljive veličine, koje ipak treba da imaju neki odnos jedna prema drugoj. Ovde ima cenu stvar koja nema vrednosti.

S druge strane, kamata kao cena kapitala izražava obrnutu iracionalnost. Ovde jedna roba ima dvostruku vrednost, jednom vrednost, a zatim od te vrednosti različitu cenu a da nema *upotrebne vrednosti*. Jer, kapital *nije* najpre ništa drugo do *suma novca* ili *količina robe* koja je ravna određenoj sumi novca. Ako se roba pozajmljuje kao kapital, ona je samo prurušeni oblik jedne *sume novca*. Jer ono što se pozajmljuje kao *kapital* nije toliko i toliko funti pamuka, već toliko *novca* čija vrednost postoji u pamuku. *Cena* kapitala odnosi se dakle na njega stoga samo kao postojanje jedne *sume novca*, to jest jedne sume vrednosti predstavljene u novcu i postojeće u tom obliku kao razmenska vrednost. Kako neka suma vrednosti treba da ima cenu osim cene koja je izražena u njenom vlastitom novčanom obliku? Pa cena je vrednost robe za *razliku* od njene upotrebne vrednosti. Cena kao nešto različito od njene vrednosti, cena kao vrednost jedne sume novca (pošto je cena samo izraz vrednosti u novcu) prema tome je *contradictio in terminis*¹.

Ovu iracionalnost izraza — (iracionalnost same stvari dolazi otuda što se u kamati kapital pojavljuje odvojeno kao pretpostavka od svog vlastitog procesa u kome on postaje kapitalom, stoga vrednošću koja se oplodava, i što, s druge strane, rentonosni kapital samo kao poljoprivredni kapital, samo kao kapital u jednoj posebnoj sferi, donosi rentu i pojavljuje se u tom obliku koji, dakle, on *prenosi na element po kome se uopšte razlikuje od industrijskog kapitala*) — osećaju takođe vulgarni ekonomisti utoliko što oba izraza falsifikuju da bi ih učinili racionalnim. Prema njima se kamata za kapital plaća ukoliko je ovaj upotrebna vrednost i govore stoga o korisnosti koju proizvodi ili sredstva za pro-

¹ protivrečnost u terminima

izvodnju imaju kao takvi za reprodukciju, koju kapital ima materijalno kao element procesa rada.

Ali njegova korisnost, njegova upotrebna vrednost već postoji u njegovom obliku robe, i bez ovog ne bi bio roba i ne bi imao nikakvu vrednost. Kao novac, on je izraz vrednosti roba i može se u njih pretvoriti [932] u srazmeri svoje vlastite vrednosti. No ako ja novac pretvorim u mašinu, pamuk itd., ja ih pretvaram u upotrebne vrednosti *iste* vrednosti. Pretvaranje se odnosi samo na *oblik vrednosti*. Kao novac, on ima upotrebnu vrednost da se može pretvoriti u oblik svake robe, ali robe iste vrednosti. Ovom promenom oblika vrednost novca se isto tako ne menja kao ni vrednost robe ako se pretvori u novac. Upotrebna vrednost roba u koje mogu pretvoriti novac, ne daje novcu osim njegove vrednosti nikakvu od vrednosti različitu cenu. No ako pretpostavim pretvaranje i kažem da se cena plaća za upotrebnu vrednost roba, upotrebna vrednost roba se uopšte ne plaća ili se plaća samo utoliko ukoliko se plaća njihova razmenska vrednost. Kako se upotrebna vrednost neke robe troši, da li ona ulazi u individualnu ili industrijsku potrošnju, to apsolutno ništa ne menja na njenoj razmenkoj vrednosti. Menja samo na tome ko je kupuje, da li industrijski kapitalista ili neposredni potrošač. Proizvodna korisnost robe može stoga da objasni to što uopšte ima razmensku vrednost, jer, da bi se platio rad sadržan u robama, one moraju imati upotrebnu vrednost. Inače one nisu robe — to su samo kao jedinstvo upotrebne vrednosti i razmenske vrednosti. Ali ova upotrebna vrednost ne može nipošto da objasni to da ona kao razmenska vrednost ili kao cena ima još jednu cenu različitu od ove cene.

Vidi se kako vulgarni ekonomista ovde hoće da prebrodi teškoću na taj način što želi da *kapital*, to jest novac ili robu, ukoliko imaju određenost *specifično različitu* od sebe kao, novca ili robe, pretvori u samu *robu*, to jest da apstrahuje upravo od specifične razlike koju valja objasniti. On neće da kaže da je to sredstvo za eksploataciju viška rada, stoga više vrednosti od vrednosti koja je u njemu sadržana. Umesto toga on kaže: kapital ima više vrednosti od svoje vrednosti zato što je obična roba kao i svaka druga, to jest ima upotrebnu vrednost. Ovde se kapital identifikuje sa robom, dok treba objasniti baš to kako roba može nastupiti kao kapital.

Kod zemlje vulgarni ekonomista postupa obrnuto, ukoliko ne ponavlja ono što su fiziokrati rekli. Tamo on pretvara kapital u robu da bi objasnio *razliku* između kapitala i robe, da bi objasnio pretvaranje robe u kapital. Ovde on pretvara zemlju u kapital zato što odnos kapitala po sebi više odgovara njegovoj predstavi od cene zemlje. Renta se može zamisliti kao kamata od kapitala. Na primer, ako je renta 20 a kamatnjak 5, može se reći da su ovi 20 kamata od 400 kapitala. I stvarno se zemlja tad prodaje po 400, što je samo prodaja rente za 20 godina. Ovo plaćanje anticipirane dvadesetogodišnje rente je tada njena cena. Time je zemlja pretvorena u kapital. Onih 20 godišnje samo su još 5 odsto kamata kapitala koji je za nju plaćen. I time je zemlja-renta

pretvorena u kapital-kamatu, što je s njegove strane u fantaziji pretvoreno u plaćanje za upotrebnu vrednost roba, dakle u odnos upotrebna vrednost-razmenska vrednost.

Vulgarni ekonomisti koji su više skloni analizi uviđaju da cena zemlje nije ništa drugo već izraz za kapitalizovanje rente; [da je to] u stvari kupovna cena rente za niz godina, koja se upravlja prema datom kamatnjaku. Oni shvataju da ovo kapitalizovanje rente pretpostavlja rentu, dakle da renta ne može biti obrnuto objašnjena iz svog vlastitog kapitalizovanja. Oni stoga poriču samu rentu time što je objašnjavaju kao kamatu za kapital koji je pripojen zemlji, što ih ne sprečava da priznaju da zemlja kojoj nije pripojen nikakav kapital donosi rentu, a isto tako ih ne sprečava da priznaju da *jednake porcije* kapitala na zemljištima različite plodnosti donose *različite* rente ili *nejednake porcije* kapitala na zemljištima nejednake plodnosti donose *jednake* rente. Isto tako da kapital pripojen zemlji — ako u stvari treba objasniti rentu koja se za to plaća — možda donosi pet puta veće kamate, to jest pet puta veću rentu nego što jednak kapital u industriji pod oblikom stalnog kapitala donosi *kamatu*.

Vidi se da se teškoća ovde otklanja uvek na taj način što se ona *apstrahuje*, i umesto *specifične razlike* koja treba da se objasni podmeće se, naprotiv, odnos koji izražava ono što je suprotno toj razlici, dakle svakako je *ne* izražava. ||932|

[6. Proudhonova polemika protiv kamate (Proudhon).
Njegovo nerazumevanje unutrašnje povezanosti između
kamate i sistema najamnog rada]

||935| Proudhonova polemika s Bastiat-om o kamati karakteristična je kako za način na koji vulgarni ekonomista brani kategorije političke ekonomije, tako i za način kako je površni socijalizam (Proudhonova polemika jedva da zaslužuje taj naziv) napada. Mi ćemo se na to vratiti u odeljku o vulgarnim ekonomistima^[131]. Ovde samo nekoliko pret-hodnih primedaba.

Povratno kretanje [novca] nije smelo da začudi Proudhona kao nešto osobito, ako je uopšte nešto razumeo o kretanju kapitala. Isto tako ni kretanje viška vrednosti vraćajuće sume. To je ono što karakteriše kapitalističku proizvodnju.

⟨No kod njega je, kao što ćemo videti, višak vrednosti dodatak. Njegova je kritika uopšte dačka i on nikada nije savladao osnovne elemente nauke koju hoće da kritikuje. Tako, na primer, nikad nije shvatio novac kao nužni oblik robe. (Vidi prvi deo¹.) Tu on brka čak

¹ Marx misli na svoj rad *Prilog kritici političke ekonomije*. Vidi u 20. tomu ovog izdanja.

novac i kapital, jer se kapital koji se može pozajmiti pojavljuje kao novčani kapital u obliku novca.)

Ono što ga je moglo začuditi nije bio suvišak za koji nije bio plaćen nikakav ekvivalent, jer višak vrednosti — a na njemu počiva kapitalistička proizvodnja — jeste vrednost koja nije stajala nikakvog ekvivalenta. To nije karakteristično za kamatonosni kapital. Karakterističan je samo — ukoliko posmatramo oblik kretanja — prvi moment, upravo obrnuto od onoga što Proudhon kaže, naime da zajmodavac daje novac, a da ne dobija za to unapred ekvivalent, te da se tako vraćanje kapitala s kamatom, ukoliko se transakcija zbiva između zajmodavca i zajmoprimalca, [ne tiče] metamorfoza kroz koje kapital prolazi i koje se pokazuju, ukoliko su puke metamorfoze ekonomskog oblika, kao niz činova razmene, pretvaranje robe u novac, pretvaranje novca u robu; ukoliko su realne metamorfoze ili proces proizvodnje, podudaraju se sa industrijskom potrošnjom. Potrošnja je ovde samo jedan moment kretanja ekonomskog oblika.

No što novac ne čini u ruci zajmodavca, čini u ruci zajmoprimalca, koji ga stvarno upotrebljava kao kapital. Svoje stvarno kretanje kao kapital on vrši u ruci zajmoprimalca. Njemu se on vraća kao novac plus profit, novac $+\frac{1}{x}$ novca. Kretanje između zajmodavca i zajmoprimalca izražava samo početnu tačku i polaznu tačku kapitala. Kao novac, on prelazi iz ruke A-a u ruke B-a. U ruci B-a postaje kapital, i takav se vraća, posle izvesnog opticaja, s profitom. Ovaj međučin, stvarni proces, koji uključuje kako prometni proces tako i proces proizvodnje, ne tiče se transakcije između zajmoprimalca i zajmodavca. Ona počinje opet tek pošto se novac realizovao kao kapital. Sad se novac vraća u ruku zajmodavca, s jednim suviškom, ali samo jednim delom suviška koji je realizovao zajmoprimalac. Ekvivalent koji je on primio jeste industrijski profit, onaj deo suviška koji mu ostaje i koji je on prisvojio samo pomoću uzajmljenog novca. Sve to nije vidljivo u transakciji između zajmoprimalca i zajmodavca. Ova se ograničava na dva čina. Na prelaženje iz ruke A-a u ruku B-a. Pauza u toku koje se novac nalazi u ruci B-a. Povraćaj novca s kamatom posle pauze u ruku A.

Posmatramo li, dakle, samo ovaj oblik — ovu transakciju između A i B — imamo čisti oblik kapitala bez njegovog posredovanja: novac koji se izdaje kao suma a i kao suma $a + \frac{1}{x}a$ vraća se [A-u] u određenom vremenu a da nije došlo ni do kakvog posredovanja, osim vremenskog perioda koji je prošao između oticanja sume a i njenog pritanja kao sume $a + \frac{1}{x}a$.

A u ovom iracionalnom obliku, u ovom obliku koji, istina, postoji kao samostalno kretanje pored stvarnog kretanja kapitala, u obliku koji otpočinje ovo kretanje i završava ga, gospodin Proudhon posmatra stvar, i onda mu mora biti sve nepojmljivo. Kad bi ovaj oblik pozajm-

ljivanja prestao, oblik različit od kupovanja i prodavanja, onda bi, misli on, suvišak otpao. Otpala bi samo deoba suviška između dve vrste kapitalista. Ali ova deoba može se i mora se stalno obnavljati čim se roba ili novac može pretvoriti u kapital, a to se može uvek na osnovici najamnog rada. Ako roba i novac ne bi mogli postati kapital, a zato se ne bi mogli ni pozajmiti kao kapital *in posse*¹, oni ne bi mogli istupiti prema najamnog rada. Ako ne treba da kao *roba* i *novac* istupe prema najamnog radu, a rad sam dakle nije roba, to onda ništa drugo ne znači [1936] nego vratiti se načinima proizvodnje koji su prethodili kapitalističkoj proizvodnji, kad se rad nije pretvarao u robu, masa rada, međutim, još se javljala kao kmetski ili ropski rad. Sa slobodnim radom kao osnovicom ovo je samo onda moguće ako je rad vlasnik svojih uslova za proizvodnju. Slobodan rad razvija se u kapitalističkoj proizvodnji kao *društveni* rad. Da radnici postaju vlasnici uslova za proizvodnju, znači, dakle, samo to da ovi pripadaju podružtvljenim radnicima i radnici proizvode kao takvi, svoju vlastitu proizvodnju podređuju sebi kao društvenu. Ali hteti sačuvati najamni rad, pa samim tim i osnovu kapitala, kao Proudhon, i ujedno ukinuti »nevolje« negacijom jednog izvedenog oblika kapitala — to je dački.

Gratuité du Crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon, Paris 1850.

Izgleda da je pozajmljivanje Proudhonu zato loše što nije prodavanje.

Pozajmljivanje na kamatu »znači mogućnost da se isti *predmet* stalno iznova prodaje i stalno dobija njegova *cena*, a da se nikad ne napušta svojina koja se prodaje.« (Isto, str. 9.) (*Première lettre* od Chevés, jednog od urednika lista »Voix du Peuple«.)

Ono što njega smućuje jeste da taj »predmet« (na primer novac ili kuća) ne menja vlasnika kao kod kupovine i prodaje. Ali on ne vidi da se pri davanju novca [na zajam] ne dobija nikakav ekvivalent; [da] u stvarnom procesu, naprotiv, u obliku i na osnovici razmene dobija se ne samo ekvivalent nego i jedan neplaćeni suvišak; ukoliko postoji menjanje, razmena predmeta, nema menjanja vrednosti, ista [individual] je i dalje posednik iste vrednosti. A ukoliko ima viška nema razmene. Čim procesi razmene robe i novca opet otpočnu, suvišak je već apsorbiran u robu. Proudhon ne shvata kako profit, dakle i kamata, proizlazi iz zakona razmene vrednosti. »Kuća«, »novac« itd. ne treba, dakle, da se razmenjuju kao »kapital«, nego kao »roba«... po ceni koštanja«. (Isto, str. 43/44.)

»Doista, šesirdžija koji prodaje šešire... dobija za to vrednost, ni više ni manje. Ali kapitalista koji pozajmljuje... dobija natrag ne samo svoj kapital nesmanjen; on dobija više od kapitala, više nego što je bacio u razmenu; on preko kapitala dobija kamatu.« (Isto, str. 69.)

¹ prema mogućnosti

Izgleda da šeširdžije gospodina Proudhona nisu *kapitalisti* nego zanatlije.

«Pošto se *kamata na kapital*, u trgovini, dodaje *najamnini* radnika da bi s njom *zajedno činila cenu robe*, nemoguće je da radnik otkupi proizvod što je sam proizveo. Živeti od vlastitog rada je princip koji pod vladavinom kamate uključuje protivrečnost.» (Isto, str. 105.)

U devetom pismu (str. 144 - 152) brka valjani Proudhon novac kao prometno sredstvo s novcem kao kapitalom, i otuda zaključuje da »kapital« koji postoji u Francuskoj donosi 160 odsto. Naime 1600 miliona godišnje kamate u državnim dugovima, hipotekama itd. za kapital od jedne milijarde za, »sumu gotovog novca . . . koja cirkuliše u Francuskoj«.

Zatim:

«Pošto se usled akumulacije kamata *novčani kapital* od razmene do razmene jednako vraća svome izvoru, odatle sleduje da njegovo ponovno pozajmljivanje, koje vrši uvek ista ruka, donosi dobit uvek istom licu.» (Isto, str. 154.)

Zato što se kapital pozajmljuje u obliku novca, on misli da novčani kapital, to jest gotov novac, ima ovo specifično svojstvo. Sve treba *prodati*, a ništa ne *pozajmiti*. Drugim rečima: kao što je on hteo robu, ali nije hteo da ona postane »novac«, tako hoće ovde robu, novac, ali oni ne treba da se razviju u kapital. Ako se sa ovoga skinu svi fantastični oblici, to ne znači ništa drugo nego da od sitne čitfinsko-seljačke i zanatske proizvodnje ne treba preći na krupnu industriju.

«Pošto je vrednost *samo odnos*, a svi proizvodi nužnošću stoje *jedan prema drugome u jednom odnosu*, proizlazi da su s društvenog gledišta proizvodi uvek vrednosti i sigurne vrednosti. Razlika između kapitala i proizvoda za društvo ne postoji. Ova razlika je sasvim subjektivna, postoji samo za individue.» (Isto, str. 250.)

Kakve li nesreće kad ovakve nemačko-filozofske fraze kao »subjektivno« zalutaju u ruke jednog Proudhona. Društveni buržoaski oblici su za nj »subjektivni«. A subjektivna i pri tom pogrešna apstrakcija, da razmenska vrednost robe, zato što izražava *proporciju* između roba, izražava koju god proporciju između roba a ne nešto treće, prema čemu su robe proporcionalne — ova pogrešna »subjektivna« apstrakcija je »društveno gledište«, [937] s kojega su stoga identični ne samo roba i novac, nego roba, novac i kapital. Tako su u stvari sa ovog »društvenog gledišta« sve krave crne.

Najzad se i višak vrednosti pojavljuje u obliku morala:

«Svaki rad *treba* da da jedan *suvišak*.» (Isto, str. 200.)

Ovom moralnom zapovešću višak vrednosti je naravno vrlo lepo definisan. [937]

[7. *Lutherova nadmoćnost nad Proudhonom u polemici protiv kamate. Promena shvatanja o kamati s razvitkom kapitalističkih odnosa*]

||937| Živeći u doba raspadanja srednjovekovnog građanskog društva u elemente modernoga — proces koji su ubrzali svetska trgovina i otkrića zlatnih polja — Luther poznaje kapital, naravno, samo u dva prepotopna [oblika]: u obliku kamatonosnog kapitala i trgovinskog kapitala. Ako je već ojačana kapitalistička proizvodnja u svojoj detinjskoj fazi nastojala da kamatonosni kapital nasilno potčini industrijskome — to je bilo faktično najpre učinjeno u Holandiji, gde je kapitalistička proizvodnja u obliku manufakture i krupne trgovine najpre procvetala, a u Engleskoj u 17. veku proklamovano kao prvi uslov kapitalističke proizvodnje u delimično vrlo naivnim oblicima — pri prelazu u kapitalistički način proizvodnje, obratno, priznanje »lihve«, staromodnog oblika kamatonosnog kapitala, kao jednog uslova proizvodnje, kao jednog nužnog odnosa proizvodnje, čini prvi korak; kao i kasnije, čim je industrijski kapital bio sebi potčinio kamatonosni (18. vek, *Bentham*^[132]), on sam priznaje njegovu opravdanost, priznaje ga kao telo svoga tela.

Luther stoji *iznad* Proudhona. Nije razlika između *pozajmljivanja* i *kupovanja* ono što njega smućuje; u jednom i u drugom on podjednako vidi lihvu. Uopšte je u njegovoj polemici najznačajnije to što on *urašćenost kamate u kapital* uzima za glavnu tačku napada.

I. Knjige o *trgovini i lihvi* iz godine 1524 [*Vom Kauffshandel und wucher*. In:] VI. Teil von *Luthers Werken*, Wittenberg 1589.

(Ovo je pisano u predvečerje seljačkog rata.)

Tamo on kaže o trgovini (trgovinskom kapitalu):

•Trgovci se sada uveliko žale na plemiće ili razbojнике <vidi se zašto trgovci idu s knezovima protiv seljaka i ritera> •kako oni moraju trgovati s velikom opasnošću, još povrh toga bivaju zarobljavani, bijeni, ucenjivani i pljačkani itd. Kad bi oni tako šta trpeli za volju pravde: onda bi, dabome, trgovci bili sveti ljudi . . . ali pošto tolike nepravde i nehrišćanske krađe i razbojništva trgovci nanose celom svetu, pa čak i između sebe, nije nikakvo čudo što bog daje da se tako velika dobra stečena nepravdom opet izgube i budu opljačkana, a oni sami povrh toga dobijaju po glavi i bivaju zarobljeni . . . I knezovi su dužni da takvu nepravednu trgovinu čestito kazne i trgovcima zabrane da tako strašno deru kožu njihovim podanicima. Pošto oni to ne čine, bog se koristi riterima i razbojnicima, i pomoću njih kažnjava nepravdu trgovaca, i oni moraju biti njegovi nečastivi: isto onako kao što je na Misir i sav svet poslao davola, ili je dao da ga upropasti neprijatelj. Tako on bičuje jednog nevaljalca drugim, a da time ne da razumeti da su riteri manji razbojnici od trgovaca: pošto trgovci danomice pljačkaju ceo svet, dok riter u godini dana jedan ili dva puta jednog ili dvojicu opljačka. • (Str. 296.)

• . . Ide prema izreci Isaije: Knezovi su tvoji postali drugovi lupežima. Dok vešaju lopove koji su ukrali gulden ili polovinu guldena, oni vršljaju s onima

koji ceo svet pljačkaju, i krađu sigurnije od svih ostalih, da se obistini poslovice: »veliki lopovi vešaju [1938] male lopove; i kao što rimski državnik Katon govoraše: obični lopovi leže u kulama i tamnicama, ali javni lopovi idu u zlatu i svilu. Ali šta će naposljetku bog na to da kaže? On će činiti kao što govoraše na usta Jezekilja: knezove i trgovce, jednog lopova s drugim stopiče u jedno kao olovo i kositer, kao da gori grad, da više neće biti ni knezova ni trgovaca, i bojim se da je to već na pragu.« (Str. 297.)

[O] *lihvi, kamatonosnom kapitalu:*

»Čuo sam kako govore da se sada na svakom lajpciškom vašaru uzima godišnje 10 guldena, to je 30 na stotinu⁽¹³⁹⁾; neki dodaju i nojmburški vašar, da je tamo 40 na stotinu: da li je više to ne znam. Fui, na šta će do đavola to na kraju izići? ... Ko sad u Lajpcigu ima stotinu fiorina, taj uzima godišnje 40, to znači za godinu dana progutati jednog seljaka ili jednog varošanina. Ima li 1000 fiorina, uzeće godišnje 400, to znači za godinu dana progutati jednog ritera ili bogatog plemića. Ima li 10 000, onda godišnje uzima 4000, to znači za godinu dana progutati jednog bogatog grofa. Ima li 100 000, kako mora da bude kod velikih trgovaca, onda će godišnje uzeti 40 000, to znači za godinu dana progutati jednog velikog bogatog kneza. Ima li 10 stotina hiljada, onda će uzeti godišnje 400 000, to znači za godinu dana progutati jednog velikog kralja. I ne izlaže se za ovo nikakvoj opasnosti, ni samog sebe ni robu, ne radi ništa, sedi u zapečku i peče jabuke: tako razbojnik u stolici može da sedi kod kuće i da za 10 godina proguta jedan čitav svet.« (Str. 312/313.)⁽¹⁴⁰⁾

<II. *Eyn Sermon auf das Evangelion von dem reichen Mann und armen Lazaro etc. Wittemberg 1555.*

»Bogatog čoveka ne smemo posmatrati prema njegovom spoljašnjem vladanju, jer on ima ovčije haljine i njegov život je licemeran i izgleda lepo i majstorski krije kurjaka. Jer evanđelje ga ne kara da je učinio preljubu, ubistvo, otimačinu, bezakonje ili nešto što bi svet ili razum osuđivao. On je bio tako zadovoljan svojim životom kao onaj farizej koji dvaput u nedelji posti i ne beše kao drugi ljudi.«

Luther nam ovde kaže usled čega nastaje lihvarski kapital, propašću građana (malograđana i seljaka), ritera, plemstva, knezova. Na jednoj strani pritiče mu višak rada i *us to uslovi za rad* varošanina, seljaka, esnafije, ukoliko sitnog robnog proizvođača kome je potreban novac, da bi, na primer, platio pre no što svoju robu pretvori u novac, a izvesne svoje uslove za rad već kupio itd. S druge strane, od posednika rente koju on prisvaja za se; dakle od bogatstva koje se provodi i rasipno živi. Ukoliko liхва postiže dvojako, prvo da uopšte stvara samostalni novčani imetak, drugo da sebi prisvoji uslove za rad, to jest da upropasti posednike starih uslova za rad, ona je moćno sredstvo u stvaranju preduslova za industrijski kapital — moćan agens u odvajanju uslova za proizvodnju od proizvođača. Isto onako kao i trgovac. I obojica imaju zajedničko to da stvaraju samostalni novčani imetak, to jest da

kako deo godišnjeg viška rada, tako i [deo] uslova za rad, tako i [deo] akumulacije godišnjeg rada, akumuliraju u svojim rukama u obliku potraživanja novca. Novac koji se doista nalazi u njihovim rukama čini samo mali deo, delom godišnjeg i godišnje akumulisanog blaga, delom opticajnog kapitala. Što oni stvaraju *novčani imetak*, to znači da znatan deo, delom godišnje proizvodnje, delom godišnjih dohodaka pripada njima, i to pripada ne in natura, nego u pretvorenom obliku novca. Stoga ukoliko novac ne optiče aktivno kao gotovina, ne nalazi se u kretanju, on je akumulisan u njihovim rukama, a delom su takođe u njihovim rukama i rezervoari cirkulirajućeg novca, a još više se nalaze i akumuliraju u njihovim rukama prava na proizvodnju, ali kao prava na robu pretvorenu u novac, kao novčana prava. §939] Lihvar s jedne strane [deluje] kao razarač feudalnog bogatstva i svojine. S druge strane, kao razarač sitnoburžoaske, sitnoseljačke proizvodnje, ukratko svih oblika u kojima se proizvođač još pojavljuje kao vlasnik sredstava za proizvodnju.

U kapitalističkoj proizvodnji je radnik *ne-vlasnik* uslova za proizvodnju; [on] nije [vlasnik] oranice koju obrađuje, niti oruđa kojim radi. No ovom otuđenju uslova za proizvodnju odgovara ovde realna promena u samom načinu proizvodnje. Alat postaje mašina; radnik radi u fabrici itd. Sam način proizvodnje više ne dopušta ovo rascjepkavanje oruđa za proizvodnju, koje je povezano sa sitnom svojinom, kao ni rascjepkavanje samih radnika. U kapitalističkoj proizvodnji liхва više ne može da od radnika, od proizvođača, *odvaja* uslove proizvodnje zato što su već odvojeni.

Lihva *centralizuje* imetak samo tamo, naročito u obliku novčanog imetka, gde su sredstva za proizvodnju rascjepkana, gde dakle radnik proizvodi više ili manje samostalno, kao sitni seljak, član esnafa (sitni trgovac) itd. Kao seljak ili zanatlija, pa bio taj seljak kmet ili ne bio, ili taj zanatlija bio član esnafa ili ne bio. Ona ovde prisvaja ne samo onaj deo viška rada kojim sam kmet raspolaže, ili ceo višak rada ako ima posla sa slobodnim seljcima itd., nego prisvaja i oruđa za proizvodnju, čiji nominalni vlasnik ostaje seljak itd. i prema kojima se on u samoj proizvodnji odnosi kao vlasnik. Takva liхва počiva na ovoj osnovici, ovom *načinu proizvodnje*, koji ona ne menja, nego za koju se ona hvata kao parazit i osiromašuje je. Ona je isisava, iscrpljuje i čini da se reprodukcija zbiva pod sve groznijim uslovima. Otuda popularna mržnja protiv lihve, a naročito u antičkim odnosima, gde je ova određenost proizvodnje — svojina proizvođača na njegovim uslovima za proizvodnju — ujedno osnovica političkih odnosa, samostalnosti građanina države. To prestaje čim radnik više nema uslova za proizvodnju. Time ujedno prestaje i moć lihve. S druge strane, ukoliko vlada ropstvo, ili [ukoliko] višak rada potroši feudalni gospodar sa svojom pratnjom i gospodari robova ili feudalci potpadnu pod vlast lihve, način proizvodnje ostaje takođe isti; samo postaje suroviji. Zaduženi gospodar robova ili feudalac više isisava jer i njega samoga isisavaju. Ili na kraju

krajeva ustupa mesto lihvaru, koji sam postaje zemljovlasnik itd., kao eques¹ itd. u starom Rimu. Na mesto starog eksploatatora, čije je eksploataisanje bilo više ili manje sredstvo političke moći, dolazi surovi, srebrnoljubivi skorojević. Ali sam način proizvodnje ne menja se.

U svim prekapitalističkim načinima proizvodnje lihvar deluje revolucionarno samo *politički*, time što razara i uništava oblike svojine na čijoj čvrstoj osnovici, to jest stalnoj reprodukciji u istom obliku, počiva političko uređenje. [Lihva deluje] i centralistički, ali centralistički samo na osnovici starog načina proizvodnje, usled čega se društvo, osim robova, kmetova itd. i njihovih novih gospodara, razlaže na ološ. Kod azijskih oblika može lihva dugo da potraje a da ne proizvede ništa drugo već ekonomsko propadanje i političku iskvarenost, a da realno ne rastvara. Tek u epohi kad postoje ostali uslovi za kapitalističku proizvodnju — slobodan rad, svetsko tržište, raspadanje starih društvenih veza, određeni stepen razvika rada, razvitak nauka itd. — pojavljuje se lihva kao jedno od sredstava za obrazovanje novog načina proizvodnje; ujedno [kao] propast feudalnih gospodara, stubova antiburžoaskog elementa, i propast sitne industrije, poljoprivrede itd., ukratko sredstvo za centralizaciju uslova rada kao kapitala.

Što lihvari, trgovci itd. poseduju »novčani imetak«, znači samo to da se imetak nacije, ukoliko se pojavljuje kao roba ili novac, koncentriše u njihovim rukama.

Kapitalističkoj proizvodnji valjalo je prvobitno boriti se sa lihvom, ukoliko sam lihvar ne postaje proizvođač. Kada se kapitalistička proizvodnja učvrstila, vladavina lihve nad viškom rada, koja je bila vezana za postojanje starog načina proizvodnje, već je prestala. Industrijski kapitalista neposredno naplaćuje suvišak u vidu profita; on se već delimično dočepao i uslova za proizvodnju i jedan deo godišnje akumulacije prisvaja neposredno. Od tog momenta, naročito čim se razvio industrijski i trgovinski imetak, lihvar, tj. zajmodavac uz kamatu, postaje lice koje je samo usled podele rada odvojeno od industrijskog kapitaliste ali je industrijskom kapitalisti potčinjeno.

||940| III. *An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen etc.*, Wittemberg 1540 (bez paginacije).

[Raspravlja o] trgovanju (kupovanju, prodavanju) i pozajmljivanju. (Luther se ovom formalnom razlikom ne da obmanuti kao Proudhon.)

»Pre petnaest godina pisao sam protiv lihve, pošto je bila već tako strašno uzela maha da se nisam mogao nadati nekom poboljšanju. Od onda se tako podigla da *više neće da bude porok, greh ili sramota, nego* pušta da je hvale kao čistu vrlinu i čast, kao da ljudima čini veliku ljubav i hrišćansku uslugu. Šta da se tu učini kad je sram postao čast, a porok vrlina? Seneka govori iz

¹ konjanik, vitez

zdravog razuma. Deest remedii locus, ubi, quae vitia fuerunt, mores fiunt¹. Nemačka je bila postala ono što je trebalo da postane, prokleti tvrđičluk i lihva do temelja su je iskvarili . . .

Prvo o *uzajmljivanju* i *pozajmljivanju*. Ako se pozajmljuje novac i za to traži ili uzima više ili bolje, to je lihva, koju svako pravo osuđuje. Zato svi oni koji uzimaju 5, 6 ili više na 100 od pozajmljenog novca, lihvari su, i neka se po tome ravnaju, i zovu se idolopokloničke sluge tvrđičluka ili Mamona . . . Tako isto za žito, ječam i drugu robu treba reći da je to, ako se za to iste više ili bolje, lihva, ukradeno i oteto dobro. Jer pozajmiti znači da ja nekome dam svoj novac, dobro ili spravu da ga koristi dok mu je nužno, ili dok ja mogu i hoću, i on meni vrati u svoje vreme to isto, tako dobro kako sam mu pozajmio.*

*Dakle *iz kupovine takođe prave lihvu*. Ali to je previše za jedan zalogaj. Moramo se sada pozabaviti jednim komadom, lihvom u pozajmljivanju, a kada budemo tome stali na put* (posle sudnjeg dana), sonda ćemo i *lihvi u trgovini* očitati bukvicu.*

*Tako kaže junker lihvar: Brajko moj, kakva su danas vremena, ja činim svome bližnjemu veliku *uslugu* time što mu pozajmljujem stotinu na 5, 6, 10. I on mi zahvaljuje za takav zajam, kao za naročito dobročinstvo. Moli me za to, otkada od sebe svojevolutno i ne primoran da bi mi darovao 5, 6, 10 guldena od stotinu. Zar ja to ne mogu uzeti bez lihve dobrom savešću? . . .

Pusti neka hvali, kiti i ulepšava ko hoće . . . Ali ko uzima više ili bolje, to je lihva, i ne znači učiniti *uslugu*, već *štetu* svome bližnjemu, kao što je i krađa i otimačina. Nije sve usluga i nije sve činjenje dobra svome bližnjemu što se zove usluga i činjenje dobra. Jer preljubnica i preljubnik čine jedno drugome veliku uslugu i uživanje. Riter čini veliku rittersku uslugu ubici i palikući što mu pomaže da na drumovima pljačka i napada svet. Papisti čine našima veliku uslugu što sve ne udave, spale, ubiju i ne ostave da trunu u tamnicama svi, nego nekoje ostave na životu i proteraju ih, ili im oduzimaju što imaju. I sam đavo čini veliku, ogromnu uslugu svojim slugama . . . Uopšte, svet je pun velikih, izvanrednih, svakodnevnih usluga i dobročinstava . . . Poeti pišu o kiklopu Polifemu da je obećao Odiseju da će mu učiniti prijateljsku uslugu, pa će prvo pojesti njegove drugove a na kraju njega. Pa i to je bila usluga i fino dobročinstvo.

Takvu uslugu i takvo dobročinstvo marljivo čine i vrše sada plemeniti i neplemeniti, seljaci i građani, kupuju, zadržavaju, poskupljuju život, [1941] povišavaju žito, ječam i sve što čovek treba da ima, potom ubrišu gubicu i govore: elem, što čovek mora da ima: to mora da ima, ja uslužujem ljude, a mogao bih i hteo bih to ipak zadržati. I tako su dobrano obmanuli boga i napravili ga budalom . . . Pa čak su i sveta postala ta deca čovečija . . . Tako niko više ne može da lihvari, tvrđiči i da bude zao, svet je pun samih svetaca, *svak služi drugome*, niko ne čini štete drugome . . .

Čini li on time uslugu, on je čini samom nečastivom, iako je siromašnom, potrebitom čoveku nužna takva usluga i mora tako nešto uzeti za uslugu i dobročinstvo da ga sasvim ne progutaju . . .

On ti čini i mora da ti čini takvu uslugu* <platiti lihvi kamatu> *ako hoće da dođe do *novca*.*

¹ Nema leka tamo gde je ono što se smatralo porokom postalo običaj.

<Iz ovoga se vidi da se liхва u Lutherovo vreme jako proširila, i da se ujedno već i apoloģizirala kao »usluga« (Say-Bastiat). Nalazimo već formulisanje konkurencije ili harmonije: »svak služi drugome«.

U boljim vremenima *antičkog* sveta liхва je bila zabranjena (to jest kamata nije bila dopuštena). Kasnije je bila zakonom [dopuštena]. Znatno preovlađivala. Teorijski je uvek [vladalo] mišljenje (kao kod *Aristotela*^[135]) da je sama po sebi rdava.

U *hrišćanskom srednjem veku* ona je »greh« i »kanonski« zabranjena.

Novo doba. Luther. Još je [živo] katoličko-pagansko shvatanje. Liхва uzima jako maha (delom usled novčanih potreba vlade, [delom usled] razvitka trgovine i manufakture, neophodnosti da se proizvod pretvori u novac). I već se ustvrđuje njena građanska opravdanost.

Holandija. Prva apologija lihve. Ona se tu i najpre modernizuje, potčinjava proizvodnom ili trgovinskom kapitalu.

Engleska. 17. vek. Polemika se upravlja ne više protiv lihve po sebi, nego samo protiv veličine kamate. Liхва dominira nad kreditom. Nužnost stvaranja kreditnog oblika. Prinudne zakonske odredbe.

18. vek. *Bentham.* Slobodna liхва se priznaje za element kapitalističke proizvodnje.)

[Još nekoliko izvoda iz Lutherovog spisa *An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen.*]

Kamata kao odšteta.

[»Može se dogoditi ili se i događa često slučaj da ja, Hans, tebi Baltzeru, pozajmim stotinu guldena pod takvim uslovima da ih ja o Miholju opet imam za potrebe ili ću (ako ti propustiš) zbog toga doći u nevolju. Miholje dođe, ti mi ne vraćaš stotinu guldena. Onda me sudija uhvati za šiju ili me zatvori ili baci u tamnicu za ukroćavanje nepokornih ili me snađe neka takva nevolja dok ne platim. Ja dospem u škripac, kuburim za hranu i potrebe. Do ovoga doveo si me ti svojim propustom i nagradio me tako rdavo za moje dobroćinstvo. Šta sad da radim? Moja šteta bdi dok ti oklevaš i spavaš i danomice rastu troškovi ili šteta dokle ti oklevaš i spavaš. Ko tu da snosi štetu ili da ispašta za to? Jer šteta će na kraju biti nesnošljivi gost u mojoj kući dok sasvim ne propadnem.«]

»Pa dobro, ovde valja svetovno i pravno govoriti o stvari (teologiju moramo štedeti za docnije) — to si mi ti, Baltzeru, dužan da daš preko 100 guldena, sve što je šteta sa svima troškovima preko toga naterala.«

<Pod troškovima on razume sudske troškove itd. koji su nastali za zajmodavca zato što on sam nije mogao da plati.>

»... Stoga je pravično, i po zdravom razumu i prirodnom pravu, da mi sve naknadiš, kako *glavnicu tako i štetu*... Takvu štetu nazivaju pravne knjige na latinskom *interesse*...

Osim ove štete može nastati još jedna, i to ova. Ako mi ti, Baltzeru, ne vratiš o Miholju onih stotinu guldena, a predstoji mi kupovina, da mogu da kupim gradinu, oranicu, kuću ili kakvu zemlju, odakle bih mogao imati veliku korist

ili hranu za se i za svoju decu, onda ja moram odustati, i ti mi nanosiš štetu i sprečavaš me tvojim odlaganjem i spavanjem da nikada više ne mogu doći do takve kupovine itd. A kako sam ih tebi pozajmio, ti mi udvostručavaš štetu, da *ovde ne mogu da platim, a tamo ne mogu da kupim*, dakle na obe strane trpim štetu, što znači *duplex interesse, damni emergentis et lucri cessantis*¹ . . .

Jer, pošto su čuli da je Hans sa svojih pozajmljenih stotinu guldena pretrpeo štetu i traži pravičnu naknadu za svoju štetu, oni s neba pa u rebra, i udare na *svaku stotinu guldena takve dve štete*, naime za plaćanje troškova i propuštenu kupovinu gradine, *baš kao da su toj stotini guldena prirodno prirasle takve dve štete, da ako imaju stotinu guldena, oni ih pozajme i računaju na to takve dve štete koje nisu pretrpeli* . . .

Zato si ti lihvar, *koji i svoju izmišljenu štetu naplaćuješ novcem svoga bližnjega*, koju ti niko nije pričinio, a ne možeš je ni dokazati ni *proračunati*. Takvu štetu zovu pravnici *non verum, sed phantasticum interesse*². *Štetu koju svaki sam izmišlja* . . .

Ne treba dakle [942] reći: mogle bi nastati štete da ne bih mogao ni platiti ni kupiti. Inače je to: *ex contingente necessarium*³, iz onoga što nije praviti ono što bi moralo da bude; iz onoga što je neizvesno, praviti čisto izvesnu stvar. Neće li takva lihva progutati svet za malo godina . . .

To je *slučajna* nesreća koja je zadesila zajmodavca, bez njegove volje, da se on mora oštećiti; ali u trgovini je obrnuto, pa čak i suprotno, tu se traži i *izmišlja* šteta na potrebitom bližnjem, hoće se time hraniti i bogatiti, len i dokon, *pirovati i blistati na račun rada*, brige, rizika i štete drugih ljudi; da ja sedim u zapčku i puštam da *mojih stotinu guldena posluje po zemlji*, pa ipak dok je *novac pozajmljen zadržati ga pouzdano u kesi* bez ikakve opasnosti i brige, brajko moj, ko to ne bi hteo?

I što je rečeno o pozajmljenom novcu, to treba da se razume i o pozajmljenom žitu, vinu i sličnoj robi, da se takve dve štete mogu slučiti. Ali *da ovakve štete ne treba da su robi prirodno prirasle*, nego mogu nastati *slučajno*, te ih stoga ne treba pre za štetu računati nego što su se desile i što su dokazane itd . . .

Lihve mora biti, ali jao lihvarima . . .

A i svi mudri, razumni pagani su vrlo ružno karali lihvu. Tako Aristotel, (*Polit.* I.) kaže da je lihva protivna prirodi s razloga: ona svagde više uzima nego što daje. Time se ukida sredstvo i mera svake vrline, koja znači vratiti ravnom merom, *aequalitas arithmetica*⁴ itd.

Ali to znači sramotno se hraniti ko drugim ljudima uzima, krađe ili otima i takvi se zovu, s dopuštenjem, lopovi i razbojnici, koji obično bivaju vešani, dok je lihvar pristojan lopov i razbojnik i sedi u stolici pa se stoga i zove *ustoliženi razbojnik* [Stulreuber] . . .

Pagani su mogli zdravim razumom izračunati da je lihvar mnogostruki lopov i ubica. A mi hrišćani ih tako poštujemo da ih prosto obožavamo njihovog novca radi . . . Ko drugome njegovu hranu isisava, otima i krađe, taj čini isto tako veliko ubistvo (koliko je do njegove krivice) ako ovaj umre od gladi i propadne. A to čini

¹ dvostruka šteta, nastali gubitak i propuštena dobit — ² ne istinitom već izmišljenom štetom — ³ iz slučajnoga činiti neophodno — ⁴ aritmetička jednakost

lihvar i sedi međutim sigurno na svojoj stolici, umesto da, kao što je pravedno, visi na vešalima i da ga kljuca onoliko gavranova koliko je guldena ukrao. Ako bi samo na njemu bilo toliko mesa da bi ga toliko gavranova moglo raskomadati i podeliti . . .

Trgovci i lihvari će sad vikati da treba držati pisma i pečate. Na to su pravnici ubrzo i iscrpno odgovorili. *In malis promissis*¹. Tako kažu teolozi da pisma i pečati koji neki daju đavolu nisu ništa čak i ako su krvlju zapečaćeni i napisani. Jer, što je protiv boga, prava i prirode to je nullus. Zato neka se neki knez koji to može da čini brzo prihvati posla, pocepa pečate i pisma i neka se ne osvrće na to itd . . .

Tako ljudi nemaju većeg *dušmanina* na zemlji, posle đavola, od tvrđice i lihvara, jer on *hoće da bude nad svima ljudima bog*. Turci, ratnici, tirani takođe su zli ljudi, pa ipak moraju dati ljudima da žive i priznaju da su zli i dušmani, i mogu, štaviše moraju se ponekad nad nekima smilovati. Ali lihvar i tvrđica, taj hoće da sav svet pomori glađu, žeđu, jadom i bedom, da bi on sve sam imao i da svak *prima od njega kao od boga i* [943] *da veći to bude njegov rob*. Tad mu srce igra od radosti i to okrepljuje njegovu krv. Pored toga hteo bi da hoda u ogrtačima od kunovine, sa zlatnim lancima, prstenjem, u haljinama, da briše gubicu, da pušta da ga ljudi smatraju milim, pobožnim čovekom i da ga hvale da je mnogo milosrdniji i od samog boga, ljubazniji od bogorodice i svih svetaca . . .

I što se piše o velikim delima Herkula, kako on savladava tolika čudovišta, užasna strašila i spasava zemlju i ljude. Pa, lihvar je tako ogromno čudovište kao vukodlak koji sve pustoši gore nego i jedan Kakus, Gerion ili Antej itd. Pa ipak se krasi i hoće da bude pobožan da se ne bi videlo kako nestaju volovi (koje on natraške vuče u svoju rupu).*

<Divna slika kapitaliste uopšte, koji pravi *kao da od njega dolazi* ono što on od drugih dovlači u svoju jazbinu i tome, puštajući ga da hoda *natraške*, daje privid da je *iz nje izišlo*.>

*Ali Herkul treba da čuje mukanje volova i zapomaganje sužnjeva i da traži Kakusa, i u grebenima i stenama, i odreši volove od zlotvora. Jer, Kakus se zove jedan zlotvor, koji je *pobožni lihvar*, koji krađe, otima, ždere sve i čini se kao da nije učinio i da niko ne vidi kako volovi koje natraške vuče u svoju rupu, ostavljaju trag kao da su *pušteni napolje*. Tako i lihvar hoće da vuče svet za nos kao da on koristi svetu i daje mu volove, a *on ih ipak sebi privlači i ždere* . . .

Zato lihvar i tvrđica doista nije pravi čovek i ne greši kao čovek, on mora da je vukodlak, gori od svih tirana, ubica i razbojnika, gotovo tako opak kao sami đavo, a sedi pod javnom zaštitom i u spokojstvu kao prijatelj i građanin, a ne kao neprijatelj, pa ipak užasnije otima i ubija od ikogjeg neprijatelja i palikuće. I kad drumske razbojnike, ubice ili napadače muče na točkovima i odsecaju im glave, kako bi tek trebalo mučiti na točkovima sve lihvare i sve tvrđice proterati, prokleti i odseći im glave . . . *

¹ u slučaju rđavih obećanja

[Ovo slikanje] je veoma pitoreskno i ujedno odlično izložen s jedne strane karakter staromodne lihve, a s druge strane kapitala uopšte, sa »interesse phantasticum«¹, sa »štetom od prirode priraslom« novcu i robi, s opštim frazama o korisnosti, sa »pobožnim« izgledom lihvara, koji nije »kao drugi ljudi«, s prividom da daje dok uzima, i pušta napolje dok vuče unutra itd.

*Velika korist koja je povezana s posedom zlata i srebra, pošto daje mogućnost da se izaberu najpovoljniji momenti kupovine, bila je povod nastajanju bankarskog posla . . . Bankar se razlikuje od starog lihvara . . . time što pozajmljuje bogatom, a *retko ili nikada siromašnom*. On stoga pozajmljuje s manjim rizikom i može to činiti pod povoljnijim uslovima. Iz oba razloga on izbegava mržnju naroda koja je pogadala lihvara.* (F[ran]cis W[illiam] Newman, *Lectures on Political Economy*, London 1851, p. 44.)

Nedobrovoljno otuđenje feudalne zemljišne svojine razvija se zajedno sa lihvom i novcem.

Uvođenje novca, koji kupuje sve stvari i stoga je predmet interesa poverioca koji uzajmljuje novac zemljoposjedniku, donosi sobom neophodnost zakonskog otuđenja za predujam. (*John Dalrymple, An Essay toward a General History of Feudal Property in Great Britain . . .*, fourth ed., London 1759, p. 124.)

||944| *Prema Thomasu Culpeperu (1641), Josiasu Childu (1670), Patersonu (1694), bogatstvo zavisi od iznudenog smanjivanja kamatne stope zlata i srebra. Ovo se smanjivanje vrši u Engleskoj za vreme skoro dva veka.* ([Charles] Gamlh [*Des Systèmes d'économie politiques . . .*, seconde éd., tome premier, Paris 1821, p. 58/59])

Kad je Hume, suprotno Locke-u, izlagao određivanje kamatnjaka profitnom stopom, on je već imao u vidu mnogo viši razvitak kapitala, još više Bentham kad je krajem 18. veka pisao svoju odbranu lihve.^[182]
Od Henrika VIII do Ane zakonsko smanjenje kamatnjaka.

U srednjem veku ni u jednoj zemlji nije bilo *opšteg kamatnjaka*. Pre svega popovi su strogo [zabranjivali svako pozajmljivanje uz kamatu]. Nesigurnost sudskih ustanova za obezbeđenje zajma. Utoliko viši kamatnjak u pojedinim slučajevima. *Neznatni opticaj novca, neophodnost* da se *većina plaćanja vrši gotovim novcem* [silili su na pozajmljivanje novca], pošto menični poslovi još nisu bili razvijeni. Otuda velika različitost s obzirom na kamate i na pojam lihvara. Za vreme Karla Velikog važilo je za lihvarstvo ako se uzimalo 100%. U Lindauu na Bodenskom jezeru 1344. domaći građani su uzimali 216 $\frac{2}{3}$ %. U Cirihi je veće određilo kao zakonsku kamatu 43 $\frac{1}{3}$ %. U Italiji se ponekad plaćalo 40% iako od 12. do 14. veka obični kamatnjak nije prelazio 20%. Verona je naredila kao zakonsku

¹ izmišljena šteta

kamatu 12 $\frac{1}{2}$ %. Fridrih II u svojoj naredbi 10%, no to samo za Jevreje. O hrišćanima nije govorio. U Rajnskoj Nemačkoj je već u 13. veku 10% bila obična stopa. (Hüllmann, *Städtewesen des Mittelalters*, Zweiter Teil, Bonn 1826, S. 55/57.)

Ogromne kamate u srednjem veku (ukoliko nisu uzimane od feudalnog plemstva itd.) počivale su u gradovima velikim delom na ogromnim profits upon alienation¹, koje su ostvarivali trgovci i gradske zanatlije nasuprot selu, koje su pljačkali.

U Rimu, kao i u celom starom svetu, osim u naročito industrijski i trgovački razvijenim trgovačkim gradovima kao što su Atina itd., liхва je bila sredstvo za krupne zemljoposjednike da eksproprišu ne samo sitne sopstvenike, plebejce, nego da ovladaju i samom njihovom ličnošću.

U Rimu je liхва bila prvobitno slobodna. Zakon 12 tablica (303 a. U. C.)² utvrdio je kamatnjak na jedan procent godišnje. (Niebuhr kaže 10.) Zakon je bio odmah prekršen. Duilius (398 a. U. C.) ponovno je smanjio kamatnjak na 1%, unciario faenore³. Godine 408. bio je ograničen na pola procenta; godine 413. zajam uz kamate bio je apsolutno zabranjen plebiscitom koji je sproveo tribun Genucius. Nije čudno što je u jednoj republici u kojoj se građanima zabranjivalo da se bave industrijom kao i trgovinom na veliko i na malo, zabranjivala isto tako i trgovina novcem. (Dureau de la Malle [*Economie Politique des Romains*], t. II, [Paris 1840], p. 259 - 261.) Ovo je trajalo trista godina do pada Kartage. Zatim je bilo dopušteno uzimati ne više od 12%. Šest procenata je bila uobičajena stopa godišnje kamate. (Isto, str. 261.) Justinijan je utvrdio kamatu na 4%; usura quincunx⁴ kod Trajana je zakonska kamata od 5%. Dvanaest procenata bila je zakonska trgovinska kamata u Egiptu godine 146. pre n. e. (Isto, str. 262/263.) 1944||

||950a| O kamati kaže Gilbert, (James) W[illiams] *The History and Principles of Banking*, London 1834):

•To što neki čovek koji uzajmljuje novac s namerom da njime pravi profit deo profita treba da da zajmodavcu, princip je prirodne pravičnosti, sam po sebi razumljiv. Profit se pravi obično posredstvom trgovine. Ali u srednjem veku stanovništvo je bilo čisto poljoprivredno. I tu kao i pod feudalnim režimom može da bude samo malo trgovine i zato malo profita. Zato su zakoni protiv lihive bili u srednjem veku opravdani. Osim toga, u jednoj poljoprivrednoj zemlji se retko kad uzajmljuje novac, izuzev ako neko dospe u nuždu nesrećnim slučajem. (Str. 163.)

•Henrik VIII je ograničio kamatu na 10%, James I na 8%, Charles II na 6%, Ana na 5%. (Isto, str. 164/165.)

•U ono doba zajmodavci su bili ako ne legalni a ono stvarni monopolisti, pa je stoga bilo potrebno podvrći ih ograničenju kao i druge monopoliste. •

¹ profit pri otuđivanju — ² (a.U.C. — anno urbis conditae) godine po osnivanju grada (Rima) — ³ prirast za jednu dvanaestinu — ⁴ kamata u visini pet dvanaestina (5 unča)

(Isto, str. 165.) »U naše doba profitna stopa reguliše kamatnu stopu; u ona vremena je kamatna stopa regulisala profitnu stopu. Ako je zajmodavac operetio trgovca visokom kamatnom stopom, trgovac je morao udariti višu profitnu stopu na svoje robe. Stoga je velika suma novca bila uzeta iz džepova kupaca da bi se prenela u džep zajmodavca. Ova *dodatna cena* koja se udarala na robe smanjivala je sposobnost i sklonost publike da ih kupuje.« (Str. 165.)

Josias Child . . . u 17. veku u svojoj knjizi *Traité sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'intérêt de l'argent*, Amsterdam et Berlin 1754 (écrit 1669, traduit de l'anglais¹). Isto tako *Traité contre l'usure* od Thomasa Culpepera 1621^[136], pobija Thomasa Manleya (njegov traktat: *Interest of Money mistaken*^[137]), koga naziva »pobornikom lihvara«. Kao i u svim rasuđivanjima engleskih ekonomista 17. veka Childova polazna tačka bila je, naravno, bogatstvo Holandije, gde je kamatna stopa bila niska. Child je ovu nisku kamatnu stopu smatrao za uzrok bogatstva, a Manley kaže da je ona samo posledica [bogatstva].

»Da bi se znalo da li je neka zemlja siromašna ili bogata, treba samo upitati: koliki je kamatnjak novca.« (Isto, str. 74.)

»Kao pobornik prepredene i kukavičke bande lihvara on postavlja svoju glavnu bateriju prema tački za koju sam rekao da je najslabija . . . On otvoreno poriče da je niski kamatnjak uzrok bogatstva i uverava da je on samo njegova posledica.« (Isto, str. 120.)

»Ako kamatu reduciramo, onda su oni koji svoj novac traže natrag prisiljeni da kupuju zemlju« (čija cena raste usled mnoštva kupaca), »ili da ga plasiraju u trgovinu.« (Isto, str. 133.)

»Sve dok je kamata 6 odsto, niko se neće izložiti riziku pomorske trgovine da bi zaradio samo 8 - 9 odsto, profit kojim su Holandani, koji dobivaju novac po 4 i 3 odsto, veoma zadovoljni.« (Isto, str. 134.)

»Niska kamata i visoka cena zemljišta stalno sile trgovca da ostane pri trgovini.« (Isto, str. 140.) »Smanjenje kamate vodi naciju ka štedljivosti.« (Isto, str. 144.)

»Ako trgovina obogaćuje zemlju, i ako smanjenje kamate uvećava trgovinu, onda je smanjenje kamate ili ograničenje lihve bez sumnje primarni i glavni uzrok bogatstava jedne nacije. Nipošto nije apsurdno reći da ista stvar može biti ||950 b| u isto vreme *uzrok* pod izvesnim okolnostima i posledica pob drugim.« (Isto, str. 155.)

»Jaje je uzrok kokoške, a kokoška je uzrok jajeta. Smanjenje kamate može, dakle, prouzrokovati uvećanje bogatstva, a uvećanje bogatstva još veće smanjenje kamate. Ono prvo se može postići zakonom.« (Isto, str. 156.)

»Ja sam branilac industrije, a moj protivnik brani lenost i besposličenje.« (Isto, str. 179.)

Ovde Child istupa direktno kao pobornik industrijskog i trgovinskog kapitala. [XV - 950 b|]

¹ pisano 1669, prevedeno s engleskog

Dodatak

Citati na jeziku originala

Mesta koja je Marx pri citiranju preveo na nemački data su ovde u razmaknutom slogu. Marxova podvlačenja u tekstu obeležena su kurzivom, dvostruka Marxova podvlačenja razmaknutim kurzivom, a trostruka masnim slogom. Izostavljeni delovi teksta obeleženi su trima tačkama: ... Ako su tačke bez zagrade, stavio ih je sam Marx; one u uglastim zagrada stavila je redakcija.

- 9 "Adam Smith¹ was evidently led into this train of argument, from his habit of considering *labour* as the *standard measure of value*, and corn as the measure of labour ... And that² neither labour nor any other commodity can be an accurate measure of real value in exchange, is now considered as one of the most incontrovertible doctrines of political economy; and indeed follows, [...] from the very definition of value in exchange." (T. R. Malthus, *Observations on the effects of the corn laws* ..., third edition, London 1814, p. 11 - 12.)
- 9 "... standard measure of value ..." (*ibidem*, p. 11)
- 10 [Marx ovde svojim rečima rezimira misao Cazenove-a i piše: "*Interchange of commodities* and *Distribution* must be kept distinct from each other ... the laws of distribution are not altogether dependent upon those relating to interchange." Vidi: T. R. Malthus, *Definitions in political economy* ... by John Cazenove, London 1853, Preface, p. VI - VII.]
- 11 "... in the same country, and at the same time, the exchangeable value of those commodities which can be resolved into labour and profits alone, would be accurately measured by the quantity of labour which would result from adding to the accumulated and immediate labour actually worked up in them the³ varying amount of the profits on all the advances estimated in labour. But this must necessarily be the same as the quantity of labour which they will command ..." (T. R. Malthus, *The measure of value stated and illustrated* ..., London 1823, p. 15 - 16.)
- 11 "... the labour which a commodity would command⁴ [...] a standard measure of value ..." (*ibidem*, p. 61)
- 11 "... I had nowhere seen it stated, that the ordinary *quantity* of labour which a commodity will command must represent and measure the *quantity of labour worked up in it*, with the addition of profits." (T. R. Malthus, *Definitions in political economy* ..., London 1827, p. 196.)

¹ U rukopisu umesto "Adam Smith": "Dr." — ² u rukopisu umesto "And that": "That". — ³ u rukopisu: "worked up in them + the" — ⁴ u rukopisu umesto "would command": "can command is"

- 12 "... it is precisely because the labour which a commodity will ordinarily command measures the labour actually worked up in it with the addition of profits, that it is justifiable to consider it as a measure of value. If then the ordinary value of a commodity be considered as determined by the natural and necessary conditions of its supply, it is certain that the labour which it will ordinarily command is alone the measure of these conditions." (*ibidem*, p. 214)
- 12 "Elementary Costs of Production. An expression exactly equivalent to the conditions of [...] supply." (T. R. Malthus, *Definitions in political economy* ... by John Cazenove, London 1853, p. 14.)
- 12 "Measure of the Conditions of [...] Supply [...]. The quantity of labour for which the commodity will exchange, when it is in its natural and ordinary state." (*ibidem*, p. 14)
- 12 "... the quantity of labour which a commodity commands represents exactly the quantity of labour worked up in it, with the profits upon the advances, and does therefore really represent and measure those natural and necessary conditions of the supply, those elementary costs of production which determine value ..." (*ibidem*, p. 125)
- 12 "... the demand for a commodity, though not proportioned to the quantity of any other commodity which the purchaser is willing and able to give for it, is really proportioned to the quantity of labour which he will give for it; any for this reason: the quantity of labour which a commodity will ordinarily command, represents exactly the effectual demand for it; because it represents exactly that quantity of labour and profits united necessary to effect its supply; while the actual quantity of labour which a commodity will command when it differs from the ordinary quantity, represents the excess or defect of demand arising from temporary causes." (*ibidem*, p. 135)
- 17 "Whatever may be the number of intermediate acts of barter which may take place in regard to commodities — whether the producers send them to China, or sell them in the place where they are produced: the question as to an adequate market for them, depends exclusively upon whether the producers can replace their capitals with ordinary profits, so as to enable them successfully to go on with their business. But what are their capitals? They are, as Adam Smith states, the tools to work with, the materials to work upon, and the means of commanding the necessary quantity of labour". (*ibidem*, p. 70)
- 17 "... effectual demand consists in the power and inclination, on the part of consumers, to give for commodities, either by immediate or circuitous barter, some greater proportion of all ingredients of capital than their production costs." (R. Torrens, *An essay on the production of wealth* ..., London 1821, p. 349; citirano prema: T. R. Malthus, *Definitions in political economy* ... by John Cazenove, London 1853, p. 70 - 71.)
- 17/18 "Profit does not depend upon the proportion in which commodities are exchanged with each other (seeing that the same proportion may be maintained under every variety of profit), but upon the proportion which goes to wages, or is required to cover the prime cost, and which is in all cases determined by the degree in which the sacrifice made by the purchaser (or the labour's worth which he gives) in order to acquire a commodity, exceeds that made by the producer, in order to bring it to market." (T. R. Malthus, *Definitions in political economy* ... by John Cazenove, London 1853, p. 46.)
- 18 "... any given quantity of labour must be of the same value as the wages which command it, or for which it actually exchanges." (T. R. Malthus, *The measure of value stated and illustrated* ..., London 1823, p. 5.)

- 18 "... for which it ... exchanges." (*ibidem*, p. 5.)
- 19 "... the constant value of labour¹ ... (*ibidem*, p. 29, note)
- 19/20 «Des quantités égales de travail doivent nécessairement, dans tous les tems et dans tous les lieux, être d'une valeur égale pour celui qui travaille. Dans son état habituel de santé, de force et d'activité, et d'après le degré ordinaire d'habileté ou de dextérité qu'il peut avoir, il faut toujours qu'il donne la même portion de son repos, de sa liberté, de son bonheur. Quelle que soit la quantité de denrées qu'il reçoive en récompense de son travail, le prix qu'il paie est toujours le même. Ce prix, à la vérité, peut acheter tantôt une plus grande, tantôt une plus petite quantité de ces denrées; mais c'est la valeur de celles-ci qui varie, et non celle du travail qui les achète. En tous tems et en tous lieux, ce qui est difficile à obtenir, ou ce qui coûte beaucoup de travail à acquérir, est *cher*; et ce qu'on peut se procurer aisément ou avec peu de travail est à *bon marché*. Ainsi le travail, ne variant jamais dans sa valeur propre, est la seule mesure réelle et définitive qui puisse servir, dans tous les tems et dans tous les lieux, à apprécier et à comparer la valeur des toutes les marchandises.» (Adam Smith, *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Traduction nouvelle ... par Germain Garnier, t. I, Paris 1802, p. 65 - 66.)
- 20 «... la valeur réelle de toutes les différentes parties constituantes du prix se mesure par la quantité de travail que chacune d'elles peut acheter ou commander. Le travail mesure la valeur, non-seulement de cette partie du prix qui se résout en *travail*, mais encore de celle qui se résout en *rente*, et de celle qui se résout en *profit*.» (*ibidem*, p. 100)
- 20 "In the former case of² the demand for labour, it appeared that the greater earnings of the labourer were occasioned³, not by a rise in the value of labour, but by a fall in the value of the produce for which the labour was exchanged. And in the [...] case of the abundance of labour [...] the small earnings of the labourer were occasioned⁴ by a rise in the value of the produce, and not by a fall in the value of [...] labour. (T. R. Malthus, *The Measure of value stated and illustrated...*, London 1823, p. 35.)
- 20 "In the same way any article might be proved to be of invariable value; for instance, 10 yards of cloth. For whether we gave £ 5 or £ 10 for the 10 yards, the sum given would always be equal in value to the cloth for which it was paid, or, in other words, of invariable value in relation to cloth. But that which is given for thing of invariable value, must itself be invariable, whence the 10 yards of cloth must be of invariable value ... it is just the same kind of futility to call wages invariable in value, because though variable in quantity they command the same portion of labour, as to call the *sum* given for a hat, of invariable value, because, although sometimes more and sometimes less, it always purchases the hat." ([Samuel Bailey,] *A critical dissertation on the nature, measures, and causes of value...*, London 1825, p. 145, 146, 147.)
- 21 "... there is one⁵ large class of commodities, such as raw products, which in the progress of society tends to rise⁶ as compared with labour, [...] such as⁷ manufactures articles [...] fall; it may

¹ U rukopisu: "the value of labour is constant" — ² u rukopisu umesto "In the former case of": "Steigt" — ³ u rukopisu umesto "were occasioned": "caused" — ⁴ u rukopisu umesto "were occasioned": "caused" — ⁵ u rukopisu umesto "there is one": "a" — ⁶ u rukopisu umesto "tends to rise": "steigen" — ⁷ u rukopisu umesto "such as": "während die"

- not be far from ... truth to say, that the [...] average mass of commodities which a given quantity of labour will command in the same country, during the course of some centuries, may not very essentially vary. (T. R. Malthus, *Definitions in political economy* ..., London 1827, p. 206.)
- 21 "... if the money wages of labour universally rise, the value of money proportionably falls; and when the value of money falls ... the prices of goods always rise." (*ibidem*, p. 34)
- 22 "It is observed by Adam Smith that corn is an annual crop, butchers' meat a crop which requires four or five years to grow; and consequently, if we compare two quantities of corn and beef which are of equal exchangeable value, it is certain that a difference of three or four additional years profit at fifteen per cent. upon the capital employed in the production of the beef would, exclusively of any other considerations, make up in value for a much smaller quantity of labour, and thus we might have two commodities of the same exchangeable value, while the accumulated and immediate labour of the one was forty or fifty per cent. less than that of the other. This is an event of daily occurrence in reference to a vast mass of the most important commodities in the country; and if profits were to fall from fifteen per cent. to eight per cent. the value of beef compared with corn would fall above twenty per cent." (T. R. Malthus, *The measure of value stated and illustrated* ..., London 1823, p. 10 - 11.)
- 22 "... labour is not the only element worked up in capital." (T. R. Malthus, *Definitions in political economy* ... by John Cazenove, London 1853, p. 29.)
- 22 "... what are the costs of production? ... the quantity of labour in kind required to be worked up in the commodity, and in the tools and materials consumed in its production with such an additional quantity as is equivalent to the ordinary profit upon the advances for the time that they have been advanced." (*ibidem*, p. 74 - 75)
- 22 "On the same grounds Mr. Mill is quite incorrect, in calling capital hoarded labour. It may, perhaps, be called *hoarded labour and profits*; but certainly not hoarded labour alone, unless we determine to call profits labour." (*ibidem*, p. 60/61)
- 22 "To say that the value of commodities are regulated or determined by the quantity of Labour and Capital necessary to produce them, is essentially false. To say, that they are regulated by the quantity of Labour and Profits necessary to produce them, is essentially true." (*ibidem*, p. 129)
- 22 "The expression Labour and Profits is liable to this objection, that the two are not correlative terms, — labour being an agent and profits a result; the one a cause, the other a consequence. On this account Mr. Senior has substituted for it the expression *Labour and Abstinence* ... It must be acknowledged, indeed, that it is not the abstinence, but the use of the capital productively, which is the cause of profits." (*ibidem*, p. 130, note)
- 22 "He who converts his revenue into capital, abstains from the enjoyment which its expenditure would afford him." (*ibidem*, p. 130, note)
- 23 "... proposition, that as the value of wages rises profits proportionably fall, cannot be true, except¹ on the assumption that commodities, which have the same quantity of labour worked up in them, are always of the same va-

¹ U rukopisu umesto "cannot be true, except": "and vice versa nur wahr"

- lue, an assumption which probably will not be found to be true¹ in one case out of five hundred; and [...] from that [...] necessary state of things, which², in the progress of civilisation and improvement, tends continually to increase the quantity of fixed capital employed, and to render more various and unequal the times of the returns of the circulating capital." (T. R. Malthus, *Definitions in political economy* . . . , London 1827, p. 31 - 32.)
- 23 "... that³ natural [...] state of things . . ." (T. R. Malthus, *Definitions in political economy* . . . by John Cazenove, London 1853, p. 53.)
- 23 "... in the progress of civilisation and improvement, tends continually to increase the quantity of fixed capital employed, and to render more various and unequal the times of the returns of the circulating capital." (*ibidem*, p. 31 - 32)
- 23 "Mr. Ricardo [...] himself admits of considerable exceptions to his rule; but if we examine the classes which come under his exceptions, that is, where the quantities of fixed capital employed are different and of different degrees of duration, and where the periods of the returns of the circulating capital employed are not the same, we shall find, that they are so numerous, that the rule may be considered as the exception, and the exceptions the rule." (*ibidem*, p. 50)
- 23 "The estimation in which a commodity is held, founded upon its *cost to the purchaser* or the *sacrifice* which he must make in order to acquire it, which sacrifice is measured by the *quantity* of labour *that he gives in exchange for it*, or *what comes to the same thing*, by the *labour* which it will command." (*ibidem*, p. 8 - 9)
- 23 "Mr. Ricardo has, with Adam Smith, adopted labour as the true standard of cost; but he has applied it to *producing cost only* . . . it is equally applicable as a measure of *cost to the purchaser* . . ." (*ibidem*, p. 56 - 57)
- 24 "Allowing that the first commodities, if completed and brought into use immediately, might be the result of pure labour, and that their value would therefore be determined by the quantity of that labour; yet it is quite impossible that such commodities *should be employed as capital* to assist in the production of other commodities, *without the capitalist being deprived of the use of his advances for a certain period, and requiring a remuneration in the shape of profits*. In the early periods of society, on account of the comparative scarcity of these advances of labour, this remuneration would be high, and would affect the value of such commodities to a considerable degree, owing to the high rate of profits. In the more advanced stages of society, the value of capital and commodities is largely affected by profits, on account of the greatly increased quantity of fixed capital employed, and the greater length of time for which much of the circulating capital is advanced before the capitalist is repaid by the returns. In both cases, the *rate at which commodities exchange with each other*, is *essentially affected by the varying amount of profits*." (*ibidem*, p. 60)
- 25 "... No writer that I have met with, anterior to Mr. Ricardo, ever used the term *wages*, or real wages, as implying *proportions*. *Profits*, indeed, imply proportions; and the *rate of profits had always justly been estimated by a per centage upon the value of the advances*." (T. R. Malthus, *Definitions in political economy* . . . , London 1827, p. 29 - 30.)

¹ U rukopisu umesto "an assumption which probably will not be found to be true": "und dies wahr" - ² u rukopisu umesto "and [...] from that [...] necessary state of things, which": "und zwar notwendig, weil" - ³ u rukopisu: "Die"

- 25 "But wages had uniformly been considered as rising or falling, not according to any *proportion* which they might bear to the whole produce obtained by a certain quantity of labour, but by the greater or smaller quantity of any particular produce received by the labourer, or by the greater or smaller power which such produce would convey, of commanding the necessaries and conveniences of life." (*ibidem*, p. 30)
- 26 "Profit of Stock¹ [...] consist of the difference between the value of the capital advanced, and the value of the commodity when sold or used." (*ibidem*, p. 240 - 241)
- 26 "... revenue [...] is expended with a view to immediate support and enjoyment, and [...] capital [...] is expended with a view to profit." (*ibidem*, p. 86)
- 26 "... two instruments [...] used for purposes distinctly different, one to assist in obtaining wealth, the other to assist in consuming it." (*ibidem*, p. 94)
- 26 "... increases² his master's wealth." (T. R. Malthus, *Principles on political economy* ..., London 1836, p. 47, note.)
- 26 "The only productive consumption, properly so called, is the consumption or³ destruction of wealth by capitalists with a view to reproduction... The workman whom the capitalist employs certainly consumes that part of his wages which he does not save, as revenue, with a view to subsistence and enjoyment; and not as capital, with a view to production. *He is a productive consumer to the person who employs him, and to the state, but not, strictly speaking to himself.*" (T. R. Malthus, *Definitions in political economy* ... by John Cazenove, London 1853, p. 30.)
- 26 "No political economist of the present day can be *saving* mean mere hoarding; and beyond this contracted and inefficient proceeding, no use of the term in reference to the national wealth can well be imagined, but that which must arise from a different application of what is saved, founded upon a real distinction between the different kinds of labour maintained by it." (T. R. Malthus, *Principles of political economy* ..., London 1836, p. 38 - 39)
- 26 "*Accumulation of Capital.* The employment of a portion of revenue as capital. *Capital may therefore increase without an increase of stock or wealth.*" (T. R. Malthus, *Definitions in political economy* ... by John Cazenove, London 1853, p. 11.)
- 26 "Prudential habits with regard to marriage carried to a considerable extent, among the labouring classes of a country mainly depending upon manufactures and commerce, *might injure it.*" (T. R. Malthus, *Principles of political economy* ..., London 1836, p. 215.)
- 26 "It is the *want of necessaries* which mainly stimulates the labouring classes to produce luxuries; and were this stimulus removed or greatly weakened, so that the necessaries of life could be obtained with very little labour, instead of more time being devoted to the production of conveniences, there is every reason to think that less time would be so devoted." (*ibidem*, p. 334)
- 27 "... from the nature of a population, and increase of labourers cannot be brought into the market, in consequence of a particular demand, till after the lapse of sixteen or eighteen years, and the conversion of revenue into capital by saving, may take place much more rapidly; *a country is always liable to an increase in the quantity of the funds for the maintenance of labour faster than the increase of population.*" (*ibidem*, p. 319)

¹ U rukopisu umesto "Profit of Stock": "Profit of capital" — ² u rukopisu umesto "increases": "directly augments" — ³ u rukopisu: "and"

- 27 "When capital is employed in *advancing to the workman his wages*, it adds *nothing to the funds for the maintenance of labour*, but simply consists in the application of a certain portion of [...] funds already in existence, to¹ the purposes of production." (T. R. Malthus, *Definitions in political economy*... by John Cazenove, London 1853, p. 22, note.)
- 27 "*Accumulated Labour*. The² labour worked up in the raw materials and tools applied to the production of other commodities." (*ibidem*, p. 13)
- 27 "... the labour³ worked up in the capital necessary to their production were⁴ designated by the term *accumulated labour*, as contra-distinguished from the *immediate labour employed by the last capitalist*." (*ibidem*, p. 28 - 29)
- 27 "[If]... hundred pounds [...] expended in immediate labour [...] the returns come in at the end of the year [...] £ 110, £ 120 or £ 130, it is evident that in each case the profit will be determined by the *proportion of the value of the whole produce which is required to pay the labour employed*. If the value of the produce in [...] market be £ 110, the proportion required to pay the labourers will be ¹⁰/₁₁ of the value of the produce, and profits will be ten per cent. If the value of the produce be £ 120, the proportion required to pay the labour employed will be ¹⁰/₁₂ and profits will be twenty per cent. If [...] £ 130, the proportion required to pay the labour advanced will be ¹⁰/₁₃, and profits will be thirty per cent." (T. R. Malthus, *Principles of political economy*..., London 1836, p. 267.)
- 28 "... the advances of the capitalist do not consist of labour alone [...] *the capitalist* [...] *expects an equal profit upon all the parts of the capital which he advances*. Let us suppose that a certain portion of the value of his advances, one-fourth for instance, consists of the wages of immediate labour, and⁶ three - fourth consists of accumulated labour and profits, with any additions which may arise from rents, taxes, or⁷ other outgoings. [...] it will be⁸ strictly true that *the profits of the capitalist will vary with the varying value of this one-fourth of the⁹ produce compared with the quantity of labour employed* [...] a farmer¹⁰ employs in the cultivation [...] £ 2000, £ 1500 of which [...] in seed, keep or horses, wear and tear of his fixed capital, interest upon his fixed and circulating capitals, rents, tithes, taxes etc. and £ 500 immediate labour, and [...] the returns [...] at the end of the year are worth¹¹ £ 2400 [...] the farmer's profit will be £ 400, or twenty per cent¹². And it is equally obvious that if we took one-fourth of the value of the produce, namely £ 600, and compared it with the amount paid in¹³ the wages of immediate labour, the result would show exactly the same rate of profits." (*ibidem*, p. 267 - 268)

¹ U rukopisu umesto "to"; "for" - ² u rukopisu: "Accumulated labour = the" - ³ u rukopisu: "In speaking of the labour worked up in commodities, the labour" - ⁴ u rukopisu umesto "were": "should be =" - ⁵ u rukopisu umesto "required to pay the labour employed will be": "für labour" - ⁶ u rukopisu umesto "Let us suppose that a certain portion of the value of his advances, one-fourth for instance, consists of the wages of immediate labour, and": "Gesetzt $\frac{1}{4}$ der advances für labour (immediate)" - ⁷ u rukopisu umesto "or": "and" - ⁸ u rukopisu umesto "it will be": "Dann" - ⁹ u rukopisu umesto "of the": "seines" - ¹⁰ u rukopisu: "Z. B. farmer" - ¹¹ u rukopisu umesto "are worth": "seien" - ¹² u rukopisu umesto "the Farmer's profit will be £ 400, or twenty per cent": "Seine profits, 400 auf 2000=20 per cent".

- 28 "... profits will be¹ determined by the proportion of the value of the whole produce which is required to pay the labour employed." (*ibidem*, p. 267)
- 28 "... the capitalist [...] expects an equal profit upon all the parts of the capital, which he advances?" (*ibidem*, p. 268)
- 29 "... that the profits of the capitalist will vary with the varying value of this one-fourth of the² produce compared with the quantity of labour employed..." (*ibidem*, p. 268)
- 30 "... giving more produce for a given quantity of labour, or getting more labour for a given quantity of produce, are one and the same thing in his 'view'; instead of being, as one would have supposed, just the contrary." (*Observations on certain verbal disputes in political economy* ..., London 1821, p. 52.)
- 30 "... In the same place, and at the same time, the different quantities of day-labour, which different commodities can command, will be exactly in proportion to their relative values in exchange, and vice versa. If this is true of labour, it is just as true of any thing else." (*ibidem*, p. 49)
- 30 "Money does very well as a measure at the same time and place... But it seems *not* to be true of labour. Labour is not a measure even at the same time and place. Take a portion of corn, such as is at the same time and place said to be of equal value with a given diamond; will the corn and the diamond, paid in specie, command equal portions of labour? It may be said [...] No; but the diamond will buy *money*, which will command an equal portion of labour... the test is of no use, for it cannot be applied without being *rectified* by the application of the other rest, which is professed to supersede. We can only infer, that the corn and the diamond will command equal quantities of labour, *because* they are of equal value, in money. But we were told to infer, that two things were of equal value, because they would command equal quantities of labour." (*ibidem*, p. 49 - 50)
- 38 "... passion for expenditure..." (T. R. Malthus, *Principles of political economy* ..., London 1836, p. 326.)
- 38 "... passion for accumulation..." (*ibidem*, p. 326)
- 41 "Of Necessity of a Union of the Powers of Production with the Means of Distribution, in order to ensure a continued Increase of Wealth." (*ibidem*, p. 361)
- 41 "... the powers of production [...] not alone [...] secure the creation of a proportionate degree of wealth. Something else seems to be necessary in order to call these power fully into action. This is an effectual and unchecked demand for all that is produced. And what appears to contribute most to the attainment of this object, is, such a *distribution of produce*, and such an adaption of this produce to the wants of those who are to consume it, as constantly to increase the exchangeable value to the whole mass." (*ibidem*, p. 361)
- 41 "... the *wealth* of a country depends partly upon the *quantity* of produce obtained by its labour, and partly upon such an adaption of this quantity to the wants and powers of the existing population as is calculated to give it value. Nothing can be more certain than that it is not determined by either of them alone." (*ibidem*, p. 301)

¹ U rukopisu umesto "will be": "are" — ² u rukopisu umesto "of the": "scines"

- 41 "But where wealth and value are perhaps the most nearly connected, is in the necessity of the latter to the production of the former." (*ibidem*, p. 301)
- 41 "Value and Riches, their distinctive properties." (David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, third ed., London 1821, p. 320.)
- 41 "Value, then, essentially differs from riches, for value depends not on abundance, but on the difficulty or facility of production." (*ibidem*, p. 320)
- 41 "... riches do not depend on value. A man is rich or poor, according to the abundance of necessaries and luxuries which he can command... It is through confounding the ideas of value and wealth, or riches that it has been asserted, that by diminishing the quantity of commodities, that is to say of the necessaries, conveniences, and enjoyments of human life, riches may be increased. If value were the measure of riches, this could not be denied, because by scarcity the value of commodities is raised; but... if riches consist in necessaries and enjoyments, then they cannot be increased by a diminution of quantity." (*ibidem*, p. 323 - 324)
- 42 "If we lived in one of Mr. Owen's parallelograms, and enjoyed all our productions in common, then no one could suffer in consequence of abundance, but as long as society is constituted as it now is, abundance will often be injurious to producers, and scarcity beneficial to them." (David Ricardo, *On protection to agriculture* (fourth edition), London 1822, p. 21.)
- 44 "... the consumption and demand occasioned by the workmen employed in productive labour can never alone furnish a motive to the accumulation and employment of capital..." (T. R. Malthus, *Principles of political economy...*, London 1836, p. 315.)
- 44 "No farmer will take the trouble of superintending the labour of ten additional men merely because his whole produce will then sell in the market at an advanced price just equal to what he had paid his additional labourers. There must be something in the previous state of the demand and supply of the commodity in question, or in its price, antecedent to and independent of the demand occasioned by the new labourers, in order to warrant the employment of an additional number of people in its production." (*ibidem*, p. 312)
- 44 "The demand created by the productive labourer himself can never be an adequate demand, because it does not go to the full extent of what he produces. If it did, there would be no profit, consequently no motive to employ him. The very existence of a profit upon any commodity presupposes a demand exterior to that of the labour which has produced it." (*ibidem*, p. 405, note)
- 44 "... as a great increase of consumption among the working classes must greatly increase the cost of production, it must lower profits, and diminish or destroy the motive to accumulate..." (*ibidem*, p. 405)
- 44 "It is the want of necessaries which mainly stimulates the labouring¹ classes to produce luxuries; and were this stimulus removed or greatly weakened, so that the necessaries of life could be obtained with very little labour, instead of more time being devoted to the production of conveniences, there is every reason to think that less time would be so devoted." (*ibidem*, p. 334)
- 44 "... continued increase² of wealth..." (*ibidem*, p. 314)
- 44 "... fertility of [...] soil..." (*ibidem*, p. 331)
- 44 "... is invented, which, by saving labour³..." (*ibidem*, p. 352)

¹ U rukopisu umesto "labouring": "working" — ² u rukopisu umesto "increase": "progress" — ³ u rukopisu: "inventions to save labour"

- 44 "... both labourers and capital may be redundant, compared with the means of employing them profitably." (*ibidem*, p. 414, note)
- 44 "... demand¹ is always determined by *value*, and supply by *quantity*." (*ibidem*, p. 316, note)
- 44 [Marx ovde svojim rečima (pretežno na nemačkom) daje sadržinu jednog pasusa iz knjige T. R. Malthusa *Principles of political economy*..., London 1836, p. 316. Nekoliko reči je napisao na engleskom, i to: "for productive labour", "personal services" i "glut".]
- 44 "... supply must always be proportioned to *quantity*, and demand to *value*." (T. R. Malthus, *Definitions in political economy*... by John Cazenove, London 1853, p. 65, note.)
- 45 "'It is evident that whatever a man has produced, and does not wish to keep for his own consumption, is a stock which he may give in exchange for other commodities. His will, therefore, to purchase, and his means of purchasing, in other words, his demand, is [...] equal to the amount of what he has produced, and does not mean to consume'... It is quite obvious that his means of purchasing other commodities are not proportioned to the *quantity* of his own commodity which he has produced, and wishes to part with; but to its *value in exchange*; and unless the value of a commodity in exchange be proportioned to its quantity, it cannot be true that the demand and supply of every individual are always equal to one another." (*ibidem*, p. 64 - 65)
- 45 "If the demand of every individual were equal to his supply, in the correct sense of the expression, it would be a proof that he could always sell his commodity for the costs of production, including fair profits; and then even a *partial* glut would be impossible. The argument proves too much... supply must always be proportioned to *quantity*, and demand to *value*." (T. R. Malthus, *Definitions in political economy*..., London 1827, p. 48, note.)
- 45 "... means of purchasing. But... his² means of purchasing other commodities are not proportioned to the *quantity* of his own commodity which he has produced, and wishes to part with; but to its *value in exchange*; and unless the value of a commodity in exchange be proportioned to its quantity, it cannot be true that the demand and supply of every individual are always equal to one another." (*ibidem*, p. 48 - 49)
- 45 "It is still further from the truth,³ that increased supply is the one and only cause of increased effectual demand... If it were, how difficult would it be for a society⁴ to recover itself, under a temporary diminution of food and clothing. But [...] food and clothing [...] diminished in quantity, will rise in value [...] the money-price the remaining food and clothing will for a time rise in a greater degree than in proportion to the diminution of its quantity, while the money-price of labour may remain the same. The necessary consequence [...], the power of setting in motion a greater quantity of production industry than before." (*ibidem*, p. 59 - 60)
- 45 [Marx donosi ovde svojim rečima (na nemačkom jeziku sve do reči „glut“) nekoliko teza T. R. Malthusa iz njegovog spisa *Definitions in political economy*..., London 1927, p. 64]

¹ U rukopisu: "The demand" — ² u rukopisu umesto "his": "these" — ³ u rukopisu umesto "It is still further from the truth": "Falsch" — ⁴ u rukopisu umesto "society": "mankind" — ⁵ u rukopisu umesto ovde izostavljene reči stoji: "wenn"

- 45 "... if we reckon the value of the fixed capital employed as a part of the advances, we must reckon the remaining value of such a capital at the end of the year as a part of the annual returns... in reality his *annual advances consist only* of his circulating capital, the wear and tear of his fixed capital with the interest upon it, and the interest of that part of his circulating capital which consists of the money employed in making his annual payments as they are called for." (T. R. Malthus, *Principles of political economy*... , London 1836, p. 269.)
- 46 "Considering, that an increased employment of capital will not take place unless a rate of profits equal to the former rate, or greater than it, can be ensured, and considering, that the mere addition to capital does not of itself tend to ensure such a rate of profits, but the reserve, Mr. Malthus, and those who reason in the same manner as he does, proceed to look out for some source, independent of an extrinsic to production itself, whose progressive increase may keep pace with the progressive increase of capital, and from which continual additional supplies of the requisite rate of profits may be derived." (*An inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus*... , London 1821, p. 33 - 34.)
- 46 "... unproductive consumers..." (*ibidem*, p. 35)
- 46 "Mr. Malthus sometimes talks as if there were two *distinct funds*, capital and revenue, supply and demand, production and consumption, which must take care to keep pace with each other, and neither outrun the other. As if, *besides the whole mass of commodities produced*, there was required another mass, fallen from Heaven, I suppose, to purchase them with... The fund for consumption, such as he requires, can only be had at the expense of production." (*ibidem*, p. 49 - 50)
- 46 "We are continually puzzled, in his speculations, between the object of increasing production and that of checking it. When a man is in want of a *demand*, does Mr. Malthus recommend him to pay some other person to take off his goods? Probably not." (*ibidem*, p. 55)
- 46 "The object of selling your goods is to make a certain amount of money; it never can answer to part with that amount of money for nothing, to another person, that he may bring it back to you, and buy your goods with it: you might as well have just burnt your goods at once, and you would have been in the same situation." (*ibidem*, p. 63)
- 46 "... the whole mass of commodities produced..." (*ibidem*, p. 50)
- 47 "... as to the *demand* from labour; that is, either the giving labour in exchange for goods, or... in exchange¹ for present complete products, a future and accruing addition of value... This is the real demand that it is material to the producers to get increased..." (*ibidem*, p. 57)
- 47 "... the very meaning of an increased demand by them is, a disposition to take less themselves, and leave a larger share for their employers; and if it be² said that this, by diminishing consumption, increases glut, I can only answer, that glut [...] is synonymous with high profits..." (*ibidem*, p. 59)
- 47 "When Mr. Malthus published his *Essay on Rent*, it seems to have been partly with a view to answer the cry of 'No Landlords', which then 'stood rubric on the walls', to stand up in defence of that class, and to prove that they were not like *monopolists*. That rent cannot be abolished, that its increase

¹ U rukopisu umesto "or... in exchange": "or... the giving, in exchange"
 — ² u rukopisu umesto "if it be": "if it is"

- is a natural concomitant, in general, of increasing wealth and numbers, he showed; but neither did the vulgar cry of "No Landlords" necessarily mean, that there ought to be *no such thing* as rent, but rather that it ought to be equally divided among the people, according to what was called 'Spence's plan'. But when he proceeds to vindicate landlords from the odious name of monopolists, from the observation of Smith, 'that they love to reap where they never sowed', he seems to be fighting for a *name* . . . There is too much the air of an *advocate* in all these arguments of his." (*ibidem*, p. 108 - 109)
- 48 «On a cru remarquer que les *cottagers*, qui ont des vaches, sont plus laborieux et mènent une vie plus régulière, que ceux qui n'en ont point . . . La plupart de ceux qui ont des vaches à présent les ont achetées du fruit de leur travail. Il est donc plus exact de dire que c'est leur travail qui leur a donné les vaches, qu'il ne l'est de dire, que ce sont les vaches qui leur ont donné le goût du travail.» (T. R. Malthus, *Essai sur le principe de population* . . . Traduit de l'anglais par P. Prévost, tome quatrième, Paris 1836, p. 104 - 105.)
- 48 « . . . I est évident que tous les hommes ne peuvent pas former les classes moyennes. Les supérieures et les inférieures sont inévitables, et de plus très-utiles. Si l'on étoit de la société l'espérance de s'élever et la crainte de déchoir; si le travail ne portoit pas avec lui sa récompense et l'indolence sa punition; on ne verroit nulle part cette activité, cette ardeur avec laquelle chacun travaille à améliorer son état et qui est le principal instrument de la prospérité publique.» (*ibidem*, p. 112)
- 48 «Plus monopole s'étend, plus la chaîne est lourde pour les exploités.» (Jean Jacques Rousseau [Izvor nije utvrden].)
- 49 « . . . on pourroit se livrer à l'espérance, qu'à quelque période future, les procédés par lesquels le travail est abrégé, et qui ont déjà fait un progrès si rapide, pourroient enfin fournir à tous les besoins de la société la plus opulente, avec moins de travail personnel, qu'il n'en faut de nos jours pour remplir le même but: et si l'ouvrier alors n'étoit pas soulagé d'une partie de la pénible tâche à laquelle il est assujetti aujourd'hui; du moins le nombre de ceux, à qui la société impose un travail si rude, se trouveroit diminué.» (T. R. Malthus, *Essai sur le principe de population* . . . Traduit de l'anglais par P. Prévost, tome quatrième, Paris 1836, p. 113.)
- 49 "That labour is the sole source of wealth seems to be a doctrine as dangerous as it is false, as it unhappily affords a handle to those who would represent all property as belonging to the working classes, and the share which is received by others as a robbery or fraud upon them." ([John Cazenove,] *Outlines of political economy* . . ., London 1832, p. 22, note.)
- 49 "The value of capital, the quantity of labour which it is worth or will command, is [. . .] always greater than that which it has cost, and the difference constitutes the profit or remuneration to its owner." (*ibidem*, p. 32)
- 49 " . . . profit upon the capital employed, is an essential condition of the supply, and, as such, constitutes a competent part of the costs of production." (*ibidem*, p. 33)
- 49 " . . . unless this profit were obtained, there would be no adequate motive to produce the commodity . . ." (*ibidem*, p. 33)
- 49 " . . . a man's profit does not depend upon his command of the produce of other men's labour, but upon his command of labour itself. If he can sell his goods at a higher price, while his workmen's wages remain unaltered, he is clearly benefited by the rise, whether other goods rise or not. A smaller proportion of what he produces is sufficient to put that labour into motion, and a larger proportion consequently remains for himself . . ." (*ibidem*, p. 49 - 50)

- 50 "A smaller proportion of what he produces is sufficient to put that labour into motion..." (*ibidem*, p. 50)
- 50 "The supply of each man depends upon the *quantity* which he brings to market; his demand for other things depends upon the *value* of his supply. The former is certain; it depends upon himself: the latter is uncertain; it depends upon others. The former may remain the same, whilst the latter may vary. A hundred quarters of corn, which a man brings to market, may at one time be worth thirty shillings, and at another time sixty shillings, the quarter. The *quantity or supply* is in both instances the same: but the man's demand or power of purchasing other things is twice as great in the latter as in the former case." (*ibidem*, p. 111 - 112)
- 50 "... when commodities are multiplied by a more judicious distribution of labour, no greater amount of demand than before is required in order to maintain all the labour which was previously employed; — whereas, when machinery is introduced, if there be not an increased amount of demand, or a fall in wages or profits, *some of the labour will undoubtedly be thrown out of employment.* [...] let the case be supposed of a commodity worth £ 1200, of which £ 1000 consists of the wages of 100 men, at £ 10 each, and £ 200 of profits, at the rate of 20 per cent. Now, let it be imagined that the same commodity can be produced by the labour of 50 men, and a machine which has cost the labour of 50 more, and which requires the labour of 10 men to keep it in constant repair; the producer will then be able to reduce the price of the article to £ 800, and still continue to obtain the same remuneration for the use of his capital, [...]

The wages of 50 men at £ 10, are	£ 500	
[...] of £ 10 to keep ¹ in repair ...	£ 100	
Profit 20 per cent. on circulating capital £ 500 }		200
[...] on fixed capital. 500 }		£ 800."

(ibidem, p. 114 - 115)

- 51 "... ten men to keep it in [...] repair..." (*ibidem*, p. 115)
- 51 "Those who used to pay £ 1200 for the commodity will now have £ 400 to spare, which they can lay out either on something else, or in purchasing more of the same commodity. If it be laid out in the *produce* of immediate labour, it will give employment to no more than 33,4 men, whereas the number thrown out of employment by the introduction of the machine will have been 40, for —

The wages of 33,4 men at £ 10, are	£ 334	
Profits 20 per cent.	66	
		£ 400."

(ibidem, p. 114 - 116)

- 52 "If it" (the 400£ viz.) "be laid out in the purchase of more of the same commodity, or of any other, where the same species and quantity of fixed capital were used, it would employ only 30 men, for —
The wages of 25 men at £ 10 each, are	250	
5 men to keep in repair	50	
Profits of £ 250 circulated and £ 250 fixed capital	100	
		£ 400."
- (ibidem*, p. 116)

¹ U rukopisu umesto "£ 10 to keep": "10 men to keep it"

- 52 "When the total sum of £ 1200 was spent on the produce of immediate labour, the division was £ 1000 wages, £ 200 profits. When it was spent partly in the one way and partly in the other . . . the division was £ 934 wages, and £ 266 profits: and, as in the third supposition when the whole sum was spent on the joint produce of the machine and labour, the division was £ 900 wages and £ 300 profits." (*ibidem*, p. 116/117)
- 52 "... he certainly cannot employ¹ as much labour as he did before, without accumulating further capital; but [...] the revenue which is saved by the consumers of the article after its price has fallen, will, by increasing their consumption of that or something else, create a demand for *some* though not for *all* the labour which has been displaced by the machine." (*ibidem*, p. 119, note)
- 52 "Mr. MacCulloch [...] conceives that the introduction of machines into any employment necessarily occasions an equal or greater demand for the disengaged labourers in some other employment [...] In order to prove this, he supposes that the annuity necessary to replace the value of the machine by the time it is worn out, will every year occasion an increasing demand for labour. But as the successive annuities added together up to the end of the term, can only equal the original cost of the machine, and the interest upon it during the time it is in operation, in what way it can ever create a demand for labour, beyond what it would have done had no machine been employed, it is not easy to understand." (*ibidem*, p. 119 - 120, note)
- 56 "If a woollen and a silk manufacturer were each to employ a capital of 2000 l.; and if the former were to employ 1500 l. in durable machines, and 500 l. in wages and materials; while the latter employed only 500 l. in durable machines, and 1500 l. in wages and materials... Supposing that a tenth of these fixed capitals is annually consumed, and that the rate of profit is ten per cent., then, as the results of the woollen manufacturer's capital of 2000 l., must, to give him this profit, be 2200 l., and as the value of his fixed capital has been reduced by the progress of production from 1500 l. to 1350 l., the goods produced must sell for 850 l. And, in like manner, as the fixed capital of the silk manufacturer is by the process of production reduced one-tenth, or from 500 l. to 450 l., the silks produced must, in order to yield him the customary rate of profit upon his whole capital of 2000 l., sell for 1750 l. . . . when capitals equal in amount, but of different degrees of durability, are employed, the articles produced, together with the residue of capital, in one occupation, will be equal in exchangeable value to the things produced, and the residue of capital, in another occupation." (R. Torrens, *An essay on the production of wealth* . . . , London 1821, p. 28 - 29.) [Rečenicu koja prethodi ovom citatu: „Uzmimo da se upotrebljava kapital različite trajnosti“, donosi Marx svojim rečima kao rezime misli koju razvija Torrens.]
- 56 "... customary rate of profit . . ." (*ibidem*, p. 29)
- 56 "... Equal capitals, or, in other words, equal quantities of accumulated labour, will often put in motion different quantities of immediate labour; but neither does this furnish any exception to our general principle² . . ." (*ibidem*, p. 29/30)

¹ U rukopisu umesto "he certainly cannot employ": "The capitalist cannot, after the introduction, employ" — ² u rukopisu umesto "but neither does this furnish any exception to our general principle": "dies aber ändert nichts an der Sache"

- 57 "In that¹ early period of society [...] the total quantity of labour, accumulated and immediate, expended on production, is that [...] which [...] determines the quantity of one commodity which shall be received for a given quantity of another.² When stock has accumulated, when capitalists become a class distinct from labourers³, [...] when the person who undertakes any branch of industry, does not perform his own work, but advances subsistence and materials to others, then it is the amount of capital, or the quantity of accumulated labour expended in production, [...] which determines the exchangeable power of commodities." (*ibidem*, p. 33 - 34)
- 57 "As long as [...] two capitals [...] equal, [the law of competition, always tending to equalize the profits of stock, will keep] their products of equal [...] value, however we may vary the quantity of immediate labour which they put in motion, or which their products may require. [...] if we render these capitals unequal in amount,⁴ [the same law must render] their products of unequal value, though the total quantity of labour expended upon each, should be precisely equal." (*ibidem*, p. 39)
- 57 "...after the⁵ separation of capitalists and labour [ers], it is [...] the amount of capital, or⁶ quantity of accumulated labour, and not as before this separation, the sum of accumulated and immediate labour, expended on production, which determines the exchangeable value..." (*ibidem*, p. 39 - 40)
- 58 "In that⁷ early period..." (*ibidem*, p. 33)
- 58 "...the [...] quantity of accumulated labour..." (*ibidem*, p. 39)
- 59 "Capital is commodities. If the value of commodities, then, depends upon the value of capital, it depends upon the value of commodities..."⁸ (James Mill, *Elements of political economy*, London 1821, p. 74 [second ed., London 1824, p. 94].) [Marx citira verovatno prema knjizi Samuela Baileya *A critical dissertation on the nature, measures and causes of value...*, London 1825, p. 202.]
- 60 "The effectual demand for any commodity is always determined, and under any given rate of profit, is constantly commensurate with the quantity of the ingredients of capital, or of the things required in its production, which consumers may be able and willing to offer in exchange for it." (R. Torrens, *An essay on the production of wealth...*, London 1821, p. 344.)
- 60 "...increased supply is the one and only cause of increased effectual demand." (*ibidem*, p. 348)
- 60 "Market price [...] always include the customary rate of profit, for the time being [...] natural price, consisting of the cost of production, or, in other words, of the capital expended in raising of fabricating commodities, cannot include the rate of profit." (*ibidem*, p. 51)

¹ U rukopisu umesto "that": "the" - ² u rukopisu umesto "the quantity of any commodity which shall be received for a given quantity of another": "den relativen Wert der Waren" - ³ u rukopisu umesto "When stock was accumulated, when capitalists become a class distinct from labourers": "Sobald aber stock accumulated und eine Klasse von Kapitalisten sich unterscheidet von einer Klasse von Arbeitern" - ⁴ u rukopisu umesto "... if we render these capitals unequal in amount": "Sind sie ungleich" - ⁵ u rukopisu umesto "after the": "Also nach dieser" - ⁶ u rukopisu umesto "or": "the" - ⁷ u rukopisu umesto "that": "the" - ⁸ Drugu rečenicu Marx daje na nemačkom jeziku svojim rečima.

- 60 "The farmer [...] expends one hundred quarters of corn in cultivating his fields, and obtain in return one hundred and twenty quarters. In this case, twenty quarters being the excess of produce above expenditure, constitute the farmer's profit; but it would be absurd to call this excess, or profit, a part of the expenditure¹... The master manufacturer [...] obtains in return a quantity of finished work. This finished work must possess a higher exchangeable value than the materials²..." (*ibidem*, p. 51 - 53)
- 60 "Effectual demand consists in the power and inclination, on the part of consumers, to give for commodities, either by immediate or circuitous barter, some greater portion³ of all the ingredients of capital than their production costs." (*ibidem*, p. 349)
- 67 "On Value." (David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*), third ed., London 1821, p. 1.)
- 67 "... time does nothing⁴. How then can it create value⁵? Time is a mere abstract term. It is a word, a sound. And it is the very same logical absurdity, to talk of an abstract unity measuring value, and of times creating it." (James Mill, *Elements of political economy*, second edition, London 1824, p. 99.)
- 68 "The author⁶ [...] has made a curious attempt to resolve the effects of time into expenditure of labour. 'If, says he, 'the wine which is put in the cellar is increased in value one tenth by being kept a year, one tenth more of labour may be correctly considered as having been expended upon it.' ... a fact can be correctly considered as having taken place only when it really has taken place. In the instance adduced, no human being, by the terms of the supposition, has approached the wine, or spent upon it a moment or a single motion of his muscles." ([Samuel Bailey,] *A critical dissertation on the nature, measures, and causes of value*..., London 1825, p. 219 - 220.)
- 69 «De la Production.» (James Mill, *Éléments d'économie politique*. Traduit de l'anglais par J. T. Parisot, Paris 1823, p. 7.)
- 69 «De la Distribution.» (*ibidem*, p. 13)
- 69 «Des Exchanges.» (*ibidem*, p. 85)
- 69 «De la Consommation.» (*ibidem*, p. 237)
- 69 «Toutefois, au lieu d'attendre que les produits soient obtenus, et que la valeur en ait été réalisée, ce qui entraîne des délais et des incertitudes, on a trouvé qu'il était plus commode pour les ouvriers de recevoir leur part à l'avance. La forme sous laquelle on a trouvé plus convenable qu'ils la reçoivent, est celle de salaires. Quand la part des produits qui revient à l'ouvrier a été reçue en entier par lui, sous forme de salaires, ces produits appartiennent exclusivement au capitaliste, puisqu'il a de fait acheté la part de l'ouvrier et la lui a payée d'avance.» (*ibidem*, p. 33 - 34)

¹ Kod Marxa ove dve rečenice glase: "Es wäre dasselbe, als wenn ein Pächter für 100 qrs. of corn 120 qrs. in return erhielte; dann 20 qrs. der Profit; wäre absurd, diesen Exzess oder Profit a part of the expenditure zu nennen" — ² u rukopisu: "Ebenso erhielte der manufacturer in return a quantity of finished work of a higher exchangeable value als die materials" — ³ u rukopisu: "proportion" — ⁴ u rukopisu: "time can do nothing" — ⁵ u rukopisu umesto "create value": "add to value" — ⁶ u rukopisu umesto "The Author": "Mr. Mill"

- 73 «... ce qui détermine la part de l'ouvrier, ou la proportion suivant laquelle les produits [...] partagés entre lui et le capitaliste. Quelle que soit la part de l'ouvrier, elle règle le taux des salaires¹...» (*ibidem*, p. 34)
- 73 «... la fixation des parts entre l'ouvrier et le capitaliste, est l'objet d'un marché entre eux² [...] Tous les marchés, lorsqu'on les fait librement, sont réglés par la concurrence, et les conditions changent selon que la proportion varie entre l'offre et la demande.» (*ibidem*, p. 34-35)
- 74 «... la fixation des parts entre l'ouvrier et le capitaliste, est l'objet d'un marché entre eux² [...] Tous les marchés, lorsqu'on les fait librement, sont réglés par la concurrence, et les conditions changent selon que la proportion varie entre l'offre et la demande.» (*ibidem*, p. 34-35)
- 75 [Marx citira svojim rečima (na nemačkom) kao rezime misao koju razvija James Mill, str. 35. i dalje.]
- 75 «... que si le rapport qui existe entre la masse des capitaux et la population reste le même, le taux des salaires restera aussi le même...» (*ibidem*, p. 35)
- 75 «... fixée d'une manière quelconque.» (*ibidem*, p. 35)
- 75 «... la proportion suivant laquelle les produits sont partagés...» (*ibidem*, p. 35)
- 75 «... une manière quelconque.» (*ibidem*, p. 35)
- 75 «... d'une manière quelconque.» (*ibidem*, p. 35)
- 75 «... offrir de travailler pour une moindre rétribution.» (*ibidem*, p. 36)
- 76 "Capital is commodities. If the value of commodities, then, depends upon the value of capital, it depends upon the value of commodities; the value of commodities depends upon itself." (James Mill, *Elements of political economy*, London 1821, p. 74.)
- 76 «... l'espèce humaine, la perfectibilité, ou le pouvoir d'avancer continuellement d'un degré de science et de bonheur à un autre plus grand, paraît en grande partie dépendre de l'existence d'une classe d'hommes qui sont *maîtres de leur temps*, c'est-à-dire, qui sont assez riches pour être exempts de toute sollicitude à l'égard des moyens de vivre dans un certain état de jouissance. C'est par cette classe d'hommes que le domaine des sciences est cultivé et s'agrandit; ce sont aussi ces hommes qui répandent les lumières; leurs enfans reçoivent la meilleure éducation, et se préparent à remplir toutes les fonctions les plus importantes et les plus délicates de la société; ils deviennent législateurs, juges, administrateurs, instituteurs, inventeurs,

¹ U rukopisu: "Nach welchem Verhältnis teilen sich die Produkte zwischen ouvrier und Kapitalist, oder welche Proportion regelt die Taxe des salaire"
² u rukopisu: "ist der Gegenstand eines Handels, Marktens zwischen ihnen"
³ u rukopisu: "die Proportion, in welcher sie das Produkt teilen"

- dans tous les arts, et directeurs de tous les grands et utiles travaux par lesquels la domination de l'espèce humaine s'étend sur les forces de la nature.» (James Mill, *Éléments d'économie politique*. Traduit de l'anglais par J. T. Parisot, Paris 1823, p. 65.)
- 76 «Pour mettre une portion considérable de la société à même de jouir des avantages que procure le *loisir*, il est évident que *l'intérêt des capitaux* doit être fort.» (*ibidem*, p. 67)
- 76 "... Labour and Capital [...] the one, *immediate labour*... the other, hoarded labour..." (James Mill, *Elements of political economy*), London 1821, p. 75.)
- 76 «Il y a deux choses à observer à l'égard de ces deux espèces de travail: [...] elles ne sont pas toujours payées au même taux...» (James Mill, *Éléments d'économie politique*. Traduits de l'anglais par J. T. Parisot, Paris 1823, p. 100)
- 77 [Marx citira svojim rečima (na nemačkom) kao rezime misao koju razvija James Mill u *Elements of political economy*, London 1824, str. 78.]
- 78 «Ce que l'on consomme *productivement* est toujours capital. Ceci est une propriété de la consommation productive qui mérite d'être particulièrement remarquée [...] que [...] ce qui est consommé *productivement* devient capital¹...» (James Mill, *Éléments d'économie politique*. Traduit de l'anglais par J. T. Parisot, Paris 1823, p. 241 - 242.)
- 78 «Une demande signifie le *désir* et le *moyen d'acheter*... *L'objet équivalent* qu'un homme apporte est *l'instrument* de la demande. L'étendue de sa demande est mesurée par la valeur de cet objet. La demande et l'objet équivalent sont des termes qu'on peut substituer l'un à l'autre... Sa *volonté d'acheter* et ses *moyens de le faire* sont donc égaux, ou [...] sa demande est exactement égale à la valeur de ce qu'il a produit², et qu'il ne veut pas consommer.» (*ibidem*, p. 252 - 253)
- 80 «Il est évident que chaque homme apporte, à la masse générale des produits qui constitue l'offre, la totalité de ce qu'il a produit, et qu'il ne veut pas consommer. Sous quelque forme qu'une portion du produit annuel soit tombée entre les mains d'un homme, s'il se propose de n'en consommer rien lui-même, il veut se défaire du tout, et le tout vient, par conséquent, augmenter l'offre; s'il en consomme une partie, il veut se défaire de tout le reste, et tout le reste entre dans l'offre.» (*ibidem*, p. 253)
- 80 «Ainsi, puisque la demande de tout homme est égale à la portion du produit annuel, ou, autrement dit, à la portion de richesse dont il veut se défaire, et que l'offre de chaque homme est exactement la même chose, l'offre et la demande de tout individu sont nécessairement égales.» (*ibidem*, p. 253 - 254)

¹ U rukopisu: "was produktiv konsumiert wird, ist Kapital, und es wird Kapital durch die Konsumtion" — ² u rukopisu umešto: «est exactement égale à la valeur de ce qu'il a produit»: "ist exakt gleich seinem Totalprodukt"

- 80 «La demande et l'offre¹ ont entre elles une relation particulière. Une denrée ou marchandise offerte est toujours en même temps l'objet d'une demande, et une denrée ou marchandise qui est l'objet d'une demande fait toujours en même temps partie de la masse générale des produits qui constituent l'offre. Toute denrée ou marchandise est toujours à la fois un objet de demande et un objet d'offre. Quand deux hommes font un échange, l'un ne vient pas pour faire seulement une offre, et l'autre pour faire seulement une demande; chacun d'eux a une offre et une demande à faire: l'objet de son offre doit lui procurer celui de sa demande, et par conséquent sa demande et son offre sont parfaitement égales. Mais si la demande et l'offre² de tout individu sont toujours égales l'une à l'autre, la demande et l'offre de tous les individus d'une nation pris en masse doivent être égales. Quel que soit donc le montant du produit annuel, il ne peut jamais excéder celui de la demande annuelle. La totalité du produit annuel est divisée en un nombre de portions égal à celui des individus entre lesquels ce produit est distribué. La totalité de la demande est égale à la somme de ce que, sur toutes les parts, les possesseurs ne gardent pas pour leur propre consommation; mais la totalité des parts est égale à tout de produit annuel.» (*ibidem*, p. 254 - 255)
- 81 «Voilà donc un cas au moins où le prix (le prix du travail) est réglé, d'une manière permanente, par le rapport de l'offre à la demande.» (J. R. Mac Culloch, *Discours sur l'origine, les progrès, les objets particuliers, et l'importance de l'économie politique* . . ., Traduit de l'anglais par G^{me} Prévost, Genève et Paris 1825, p. 187.)
- 81 «... de donner une déduction logique des principes de l'économie politique...» (*ibidem*, p. 88)
- 81 «... expose presque tous les sujets de discussion. Il a su débrouillier et simplifier les questions les plus compliquées et les plus difficiles, poser les divers principes de la science dans leur ordre naturel...» (*ibidem*, p. 88)
- 81 «On peut élever un doute sur l'influence des terres inférieures pour régler les prix, en ayant égard, comme on le doit, à leur étendue relative.» (*ibidem*, p. 177)
- 82 «... Mr. Mill use de cette comparaison: „Supposez que toutes les terres en culture dans un certain pays soient de même qualité et donnent les mêmes profits aux capitaux qu'on y applique, à l'exception d'un seul acre, qui donne un produit sextuple de celui de tout autre' (Mill, *Elements etc.*, p. 71, 2de édit. angl.). Il est certain, comme M. Mill le prouve, que le fermier de ce dernier acre ne pourroit point élever son fermage, et que les cinq sixième du produit appartiendroient au propriétaire. Mais si l'ingénieur auteur avoit pensé à proposer une fiction semblable pour le cas inverse, il auroit reconnu que le résultat étoit différent. En effet, supposons toutes les terres au niveau, excepté un acre de terre inférieure. Que sur cet acre unique, le profit de capital soit la sixième partie du profit sur tout autre.

¹ U rukopisu: „Offre und demande“ — ² u rukopisu: „Sind aber offre und demande“

Pense-t-on que le profit de quelques millions d'acres fût forcé de se réduire à la sixième partie de son profit habituel? Il est probable que cet acre unique n'aurait pas d'effet, parce que les produits quelconques (spécialement le blé) étant portés au marché, ne souffriroient point sensiblement de la concurrence d'une portion *minime*. Nous disons donc que l'assertion ricardienne sur l'effet des terres inférieures doit être modifiée par l'étendue relative des terres de fertilité inégale.» (*ibidem*, p. 177 - 178)

- 83 «... nous reconnaissons qu'en général le taux des profits agricoles règle celui des profits industriels. Mais en même temps nous ferons remarquer que ceux-ci réagissent nécessairement sur les premiers. Quand le prix du blé vient à hausser à un certain point, les capitaux industriels s'appliquent aux terres et réduisent nécessairement les profits agricoles.» (*ibidem*, p. 179)
- 83 «... ne semble-t-il pas que, si la demande croissante des capitaux fait hausser le prix des ouvriers, c'est-à-dire le *salaire*, on n'a pas raison d'affirmer que l'offre croissante de ces mêmes capitaux ne peut point faire baisser le prix des capitaux, en d'autres termes le *profit*?» (*ibidem*, p. 188)
- 83 «... l'état prospère commence par faire hausser les profits, et cela longtemps avant que l'on cultive les nouvelles terres; de sorte que, lorsque celles-ci exercent leur influence sur la rente en déduction des profits, ceux-ci, bien qu'immédiatement diminués, restent encore aussi élevés qu'ils étoient avant le progrès... Pourquoi à une époque quelconque, cultive-t-on les terres de qualité inférieure? Ce ne peut être qu'en vue d'un profit *au moins égal au profit courant*. Et quelle circonstance peut amener ce taux du profit sur de telles terres? L'accroissement de la population... Pressant... sur la limite des subsistances, elle fait hausser le prix des alimens (du blé en particulier), du manière à donner de gros profits aux capitaux agricoles. Les autres capitaux affluent sur les terres; mais comme celles-ci sont d'une étendue bornée, cette concurrence a un terme; et il arrive enfin qu'en cultivant des sols plus ingrats, on obtient encore des profits *supérieurs à ceux du commerce ou des manufactures*. Dès lors (en supposant ces terres inférieures d'une étendue suffisante) les profits agricoles sont forcés de se régler sur ceux des derniers que l'on a versés sur les terres. C'est ainsi que prenant le taux des profits à l'origine du progrès divitial, on reconnoitra que les profits n'ont aucune tendance à diminuer. Ils haussent avec la population croissante, jusqu'au point où les profits agricoles ont tellement cru qu'ils peuvent éprouver (par des cultures nouvelles) une diminution notable, sans redescendre jamais au-dessous de leur taux primitif, ou (pour parler plus exactement) au-dessous du taux moyen déterminé par diverses circonstances.» (*ibidem*, p. 190 - 192)
- 85 «Les terres de qualité inférieure... ne sont mises en culture que lorsqu'elles rendent des profits égaux ou supérieurs à ceux des capitaux industriels. Souvent, dans ces circonstances, malgré les nouvelles cultures, le prix du blé et des produits agricoles reste encore fort élevé. Ces hauts prix gênent la population ouvrière, parce que la hausse des salaires ne suit pas exactement celle du prix des objets de consommation à l'usage des salariés. Ils sont plus ou moins à charge à la population tout entière, parce que presque toutes les marchandises sont affectées de la hausse des salaires et de celle du prix des objets de première nécessité. Cette gêne universelle, jointe à la mortalité qu'occasionne une population surabondante, amène une diminution dans le nombre des salariés, et de suite une hausse dans les salaires et une baisse dans les profits agricoles. Dès lors toutes les opérations ont lieu en sens inverse des précédentes. Les capitaux se retirent des terres inférieures et se reversent sur l'industrie. Mais le principe de population agira bientôt de nouveau; dès que la misère aura cessé, le nombre des ouvriers croîtra, leur salaire diminuera, et en conséquence les profits haus-

- seront. Une suite de telles oscillations doit avoir lieu, sans que les profits moyens en soient affectés. Ils peuvent par d'autres causes hausser ou baisser, ou par cette cause même, ils peuvent changer alternativement en sens contraire, sans que leur baisse ou leur hausse moyenne puisse être attribuée à la nécessité d'entreprendre de nouvelles cultures. La population est le régulateur, qui rétablit l'ordre naturel et contient les profits entre certaines limites.» (*ibidem*, p. 194 - 196)
- 86 "... disputes ... are entirely owing to the use of words in different senses by different persons; to the disputants looking, like the knights in the story, at different sides of the shield." (*Observations on certain verbal disputes in political economy* ..., London 1821, p. 59 - 60.)
- 86 "There is an obvious difficulty in supposing that *labour* is what we mentally allude to, when we talk of value or of real price, as opposed to nominal price; for we often want to speak of the *value or price of labour itself*. Where by labour, as the real price of a thing, we mean the labour which produced the thing, there is another difficulty besides; for we often want to speak of the *value or price of land*; but land is not produced by labour. This definition, then, will only apply to *commodities* ..." (*ibidem*, p. 8)
- 86 "... the *value or price of land* ..." (*ibidem*, p. 8)
- 87 "If we say, then, with Mr. Ricardo, that labour is at every moment *tending* to what he calls its natural price, we must only recollect, that the increase made in its supply, in order to *tend* to that, is itself one cause of the counteracting power, which prevents the tendency from being *effectual*." (*ibidem*, p. 72 - 73)
- 87 "... it is not meant to be asserted by him, that two particular lots of two different articles, as a hat and a pair of shoes, exchange with one another when *those two particular lots* were produced by equal quantities of labour. By '*commodity*', we must here understand '*description of commodity*', not a particular individual hat, pair of shoes, etc. The whole labour which produces all the hats in England is to be considered, to this purpose, as divided among all the hats. This seems to me not to have been expressed at first, and in the general statements of his doctrine ..." (*ibidem*, p. 53 - 54)
- 87 "... a portion of [...] labour of the [...] engineer [...] in making machines ..." (David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, third edition, London 1821, p. 18; citirano prema: *Observations on certain verbal disputes in political economy* ..., London 1821, p. 54.)
- 87 "Yet the 'total labour' that produced each single pair of stockings, if it is of a single pair we are speaking, includes the *whole* labour of the engineer; not 'a portion'; for one machine makes many pairs, and none of those pairs could have done without any part of the machine ..." (*Observations on certain verbal disputes in political economy* ..., London 1821, p. 54.)
- 89 "If you call labour a commodity, it is not like a commodity which is first produced in order to exchange, and then brought to market where it must exchange with other commodities according to the respective quantities of each which there may be in the market at the time; labour is *created* at the moment it is brought to market; nay, it is brought to market, before it is created ..." (*ibidem*, p. 75 - 76)
- 89 "Indifferent stages of society, the accumulation of capital, or of the *means of employing labour*, is more or less rapid, and must in all cases depend on the productive powers of labour. The productive powers of labour are generally greatest where there is an abundance of fertile land ..." (David Ricardo, *The principles of political economy, and taxation*, third edition, London 1821, p. 92 citirano prema: *Observations on certain verbal disputes in political economy* ..., London 1821, p. 74.)

- 90 "If, in the first sentence, *the productive powers of labour mean the smallness of that aliquot part of any produce that goes to those whose manual labour produced it*, the sentence is nearly identical, because the *remaining aliquot part is the fund whence capital can, if the owner pleases, be accumulated.*" (*Observations on certain verbal disputes in political economy . . .*, London 1821, p. 74.)
- 90 "... *productive powers of labour mean the smallness of that aliquot part of any produce that goes to those whose manual labour produced it . . .*" (*ibidem*, p. 74)
- 90 "But then this does not generally happen where there is most fertile land" (*ibidem*, p. 74)
- 90 "... *capital, or [...] the means of employing labour . . .*" (David Ricardo, *The principles of political economy, and taxation*, third edition, London 1821, p. 92; citirano prema: *Observations on certain verbal disputes in political economy . . .*, London 1821, p. 74.)
- 90 "It does in North America, but that is an artificial state of things. It does not in Mexico. It does not in New Holland. The productive powers of labour are, indeed, in *another* sense, greatest where there is much fertile land, viz. the power of man, if he chooses it, to raise much *raw* produce in proportion to the whole labour he performs. It is, indeed, *a gift of nature, that men can raise more food than the lowest quantity that they could maintain and keep up the existing population on . . .*" (*Observations on certain verbal disputes in political economy . . .*, London 1821, p. 74 - 75.)
- 90 "... gift of nature . . ." (*ibidem*, p. 75)
- 91 "... but 'surplus produce' (the term used by Mr. Ricardo, page 93), generally means the excess of the whole price of a thing above that part of it which goes to the labourer who made it; a point, which is settled by human arrangement, and not fixed by nature." (*ibidem*, p. 74 - 75)
- 91 "When the demand for an article exceeds [...] that which is, with reference to the present rate¹ of supply, the effectual demand; and when, consequently, the price has risen, either additions can be made to the rate of supply at the same rate of cost of production as before; in which case they will be made till the article is brought to exchanger at the same rate as before with other articles [...]: or, 2dly, no possible additions can be made to the former rate of supply: and then the price, which has risen, will not be brought down [...], but continue to afford, as Smith says, a greater rent, or profits, or wages (or all three), to the particular land, capital, or labour, employed in producing the article, [...]: or, 3dly, the additions which can be made will require proportionally *more* land, or capital, or labour, or all three, than were required *for the periodical production* of the amount previously supplied. Then the addition will not be made till the demand is strong enough, 1st, to pay this increased price for the addition; 2dly, to pay the same increased price upon the old amount of supply. For the person who has produced the additional quantity will be no more able to get a high price for it, that those who produced to former quantity . . . There will then be *surplus profits* in this trade . . . The *surplus profits* will be either in the hands of some particular producers only . . . or, if the *additional* produce cannot be *distinguished* from the rest, will be a surplus shared by all . . . People will give something to belong to a trade in which such *surplus profit* can be made . . . What they so give, is *rent.*" (*ibidem*, p. 79 - 81)

¹ U rukopisu: "state"

- 91 "‘Conversion of revenue into capital’ is another of these *verbal* sources of controversy. One man means by it, that the capitalist lays out part of the profits he has made by his capital, in making additions to the capital, instead of spending it for his private use, as he might else have done: another man means by it, that a person lays out as capital something which he never got as profits, or any capital of his own, but received as rent, wages, salary . . ." (*ibidem*, p. 83 - 84)
- 92 "... another of these verbal *sources* of controversy. One man means by it [...] another man means by it . . ." (*ibidem*, p. 83 - 84)
- 92 "If the capital employed in cutlery is increased as 100:101, and can only produce an increase of cutlery in the same proportion, the degree in which it will increase the command which its producers have over things in general, no increased production of *them* having by the supposition taken place, *will be in a less* proportion; and this, and not the increase of the quantity of cutlery, constitutes the employers' profits of the increase of their wealth. But if the like addition of one per cent. had been *making at the same time to the capitals of all other trades* [...] and *with the like result as to produce*, this [...] would not follow: for the rate at which each article would exchange with the rest would remain unaltered, and therefore a given portion of each would give the same command as before over the rest." (*An inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus . . .*, London 1821, p. 9.)
- 92 "... in a less proportion . . ." (*ibidem*, p. 9)
- 93 «On n'achète des produits qu'avec des produits.» (Jean-Baptiste Say, *Traité d'économie politique . . .*, seconde édition, t. II, Paris 1814, p. 382.)
- 94 "Mr. Ricardo (p. 359, second edit.), after quoting the doctrine of Smith about the cause of the fall of profits, adds: 'M. Say, has, however, most satisfactorily shown, that there is no amount of capital which may not be employed in a country, because demand is only *limited by production*.'" (*An inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus . . .*, London 1821, p. 18.)
- 94 "'There cannot be accumulated (p. 360) in a country any amount of capital which cannot be employed *productively*' (meaning, I presume, 'with profit to the owner') 'until wages rise so high *in consequence* of the rise of necessities, and so little consequently remains for the profits of stock, that the motive for accumulation ceases.'" (*ibidem*, p. 18 - 19)
- 95 "The latter sentence limits (not to say contradicts) the former, if 'which may not be employed', in the former, means 'employed productively', or rather, 'profitably'. And if the means simply 'employed', the proposition is useless; because neither Adam Smith nor any body else, I presume, denied that it might 'be employed', if you did not care what profits is brought." (*ibidem*, p. 19)
- 95 "... the very meaning of an increased demand by them is, a disposition to take less themselves, and leave a larger share for their employers; and if it is be said that this, by diminishing consumption, increases glut, I can only answer, that glut [...] is synonymous with high profits . . ." (*ibidem*, p. 59)
- 95 "... the labourers do not, considered as consumers derive any benefit from machines, while flourishing [...] unless the article, which the machines cheapen, is one that can be brought, by cheapening, within their use. Treasuring-machines, wind-mills, may be a great thing for them in this view; but the invention of a veneering machine, or a block machine, or a lace frame, does not mend *their* condition much." (*ibidem*, p. 74 - 75)

- 95 "The habits of the labourers, where division of labour has been carried very far, are applicable only to the particular line they have been used to; *they are a sort of machines*. Then, there is a long period of idleness, that is, of labour lost; of wealth cut off at its root. It is quite useless to repeat, like a parrot, that things have a tendency to find their level. We must look about us, and see they *cannot* for a long time find a level; that when they do, it will be a far lower level than they set out from." (*ibidem*, p. 72)
- 96 "He will agree to *work part of his time for the capitalist*; or, what comes to the same thing, to consider part of the whole produce, when raised and exchanged, as belonging to the capitalist. He must do so, or the capitalist would not have afforded him this¹ assistance." (*ibidem*, p. 102)
- 96 "But as the capitalist's *motive was gain*, and as this advantages always depend, in a certain degree, on the *will* to save, as well as on the *power*, the capitalist will be disposed to afford an additional portion of these assistances; and as he will find fewer people in want of this additional portion, than were in want of the original portion, he must expect to have a less share of the benefit to himself; he must be content to make a *present* (as it were) to the labourer, of part of the benefit his assistance occasions, or else he would not get the other part: the profit is reduced, then, by competition." (*ibidem*, p. 102 - 103)
- 97 "Adam Smith thought [...] that accumulation or increase of stock in general lowered the rate of profit in general, on the same principle which makes the increase of stock in any particular trade lower the profits of that trade. But such increase of stock in a particular trade means an increase more in *proportion* than stock is at the same time increased in other trades..." (*ibidem*, p. 9)
- 97 "The immediate market for capital, or *field* for capital, may be said to be labour. The amount of capital which can be invested at a given moment, in given country, or the world, so as to return not less than a given rate of profits, seems principally to depend on the *quantity of labour*, which it is possible, by laying out that capital, to induce the then existing number of human beings to perform." (*ibidem*, p. 20)
- 97 "*Profits* do not depend on *price*, they depend on price compared with outgoings." (*ibidem*, p. 28)
- 97 "... the proposition of M. Say does not at all prove that *capital* opens a market for itself, but only that capital and labour open a market for one another." (*ibidem*, p. 111)
- 97 "...all [...] difficulties will be found reducible, — is this: [...] What is the ground of exchangeable value?" ([Thomas de Quincey,] *Dialogues of three templars on political economy, chiefly in relation to the principles of Mr. Ricardo*, in "The London Magazine", vol. IX, 1824, p. 347.)
- 98 "... that the real value is great because the quantity it buys is great, or small because the quantity it buys is small... If double its value, it will not therefore command double the former quantity of B. It may do so: and it may also command five hundred times more, or five hundred times less... No man has ever denied that A by doubling its own value will command a double quantity of all things which have been stationary in value. [...] But the question is whether universally, from doubling its value, A will command a double quantity..." (*ibidem*, p. 552 - 554. *passim*)

¹ U rukopisu umesto "this": "his"

- 98 "If the absolute quantity of labour, which produces the greater part of commodities, or all except one, is increased, would you say that the value of that one is unaltered? In what sense? since it will exchange for less of every commodity besides. If, indeed, it is meant to be asserted that the *meaning* of increase or diminution of value, is increase or diminution in the quantity of labour that produced the commodity spoken of, the conclusions I have just been objecting to might be true enough. But to say, as Mr. Ricardo does, that the comparative quantities of labour that produce two commodities are the cause of the rate at which those two commodities will exchange with each other, i. e. of the exchangeable value of each, understood in relation to the other, — is very different from saying, that the *exchangeable value of either means* the quantity of labour which produced it, understood without any reference to the other, or to the existence of any other." (*Observations on certain verbal disputes in political economy . . .*, London 1821, p. 13.)
- 99 "Mr. Ricardo tells us indeed [. . .], that 'the inquiry to which he wishes to draw the reader's attention relates to the effect of the variations in the *relative* value of commodities, and not in their *absolute* value'; as if he there considered that here *is* such a thing as exchangeable value which is not relative." (*ibidem*, p. 9 - 10)
- 99 "That Mr. Ricardo has departed from his original use of the term value, and has made of it *something absolute, instead of relative*, is still more evident in his chapter, entitled 'Value and Riches, their distinctive Properties'. The question there discussed, has been discussed also by others, and is purely verbal and useless . . ." (*ibidem*, p. 15 - 16)
- 99 "Value and Riches . . ." (David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, third edition, London 1821, p. 320.)
- 101 "The rise of value of article A, only meant *value estimated* in articles B, C, etc. i. e. value in exchange for articles B, C, etc." (*Observations on certain verbal disputes in political economy . . .*, London 1821, p. 16.)
- 101 "*V a l u e* is a property of things, riches of men. Value, in this sense, necessarily implies exchange, riches do not." (*ibidem*, p. 16)
- 102 "... *property of things . . .*" (*ibidem*, p. 16)
- 102 "... a property of things . . ." (*ibidem*, p. 16)
- 103 "Value, or valeur in French, is not only used absolutely instead of relatively as a quality of things, but is even used by some [. . .] as [. . .] a measurable commodity, 'Possessing a value,' 'transferring a portion of value,' 'the sum, or totality of values' (valeurs), etc. I do not know what this means." (*ibidem*, p. 57)
- 104 "'The *relative* value of two things,' by the way, is open to two meanings: the rate at which two things exchange or would exchange with *each other*, or the comparative portions of a *third* for which each exchanges or would exchange." (*ibidem*, p. 53)
- 105 "... invariable measure of value" (David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, third ed., London 1821, p. 41.)
- 105 "... invariable measure of value" (*ibidem*, p. 41)
- 106 "... invariable measure of value" (*ibidem*, p. 41)
- 108 "In making *labour the foundation of the value* of commodities, and the comparative quantity of labour which is necessary to their production, the rule which determines the respective quantities of goods which shall be given in exchange for each other, we must not be supposed to deny the accidental and temporary deviations of the actual or market price of commodities from this, their primary and natural price." (*ibidem*, p. 80)

- 108 "To measure . . . is to find how many times they contain . . . *unities of the same description*.' A franc is not a measure of value for any thing, but for a quantity of the *same metal* of which francs are made, unless francs, and the thing to be measured, can be referred to *some other measure which is common to both*. This, I think, they can be, for they are both the *result of labour*; and, therefore, labour is a *common measure*, by which their *real* as well as their *relative value* may be estimated." (*ibidem*, p. 333 - 334)
- 111 "If the *value* of an object is its *power of purchasing*, there must be something to purchase. Value denotes *consequently* nothing positive or intrinsic, but merely the *relation* in which two objects stand to each other as *exchangeable commodities*." (Samuel Bailey, *A critical dissertation on the nature, measures, and causes of value* . . ., London 1825, p. 4 - 5.)
- 111 "If [...] *value* [...] is [...] *power of purchasing*¹ . . ." (*ibidem*, p. 4)
- 111 "... it denotes . . ." (*ibidem*, p. 5)
- 111 "... there must be something to purchase." (*ibidem*, p. 4)
- 111 "... in which two² objects stand to each other . . ." (*ibidem*, p. 5)
- 111 "... the relation . . . two objects² stand to each other as *exchangeable commodities*." (*ibidem*, p. 5)
- 111 "... *the relation in which* . . ." (*ibidem*, p. 5)
- 111 "... *merely the relation* . . ." (*ibidem*, p. 5)
- 111 "... denotes . . . *nothing* . . ." (*ibidem*, p. 4)
- 112 "As we cannot speak of the *distance* of any object without implying *some other object, between which and the former this relation exists*, so we cannot speak of the value of a commodity but in reference to *another commodity compared with it*. A thing cannot be valuable in itself without reference to another thing, any more than a thing can be *distant in itself* without reference to another thing." (*ibidem*, p. 5)
- 112 "... it cannot alter as to one of the objects compared, without altering as to the other." (*ibidem*, p. 5)
- 114 "If . . . A should, at a subsequent period, require double the quantity of labour for its production, while B continued to require only the same, A would become of double value to B⁴ . . . But although B continued to be produced by the same labour, it would not continue of the same value, for it would exchange for only half the quantity of A, the only *commodity*, by the supposition, with which it could be compared." (*ibidem*, p. 6) [Prethodnu rečenicu donosi Marx svojim rečima kao rezime. Prema Marxovom rukopisu ona glasi: „Gäbe es nur zwei Waren in existence, beide exchangeable verhältnismäßig zur quality of labour.“]
- 114 "It is from this circumstance of constant reference to other commodities, or to money, when we are speaking of the relation between any two commodities, that the *notion of value*, as *something intrinsic and absolute*, has arisen." (*ibidem*, p. 8)
- 114 "What I assert is, that if all commodities were produced under exactly the same circumstances, as for instance, by labour alone, any commodity, which always required the same quantity of labour, could not be *invariable in value*, while every other commodity underwent alteration . . ." (*ibidem*, p. 20/21)

¹ U rukopisu: "If *value* is *nothing* but *power of purchasing*" — ² u rukopisu: "the" — ³ u rukopisu: "they" — ⁴ u rukopisu: "of double the value of B"

- 114 [Marx citira svojim rečima, kao rezime, misao koju razvija Bailey (vidi str. 23. njegove knjige) i daje formulaciju: "... value is nothing intrinsic and absolute."]
- 114 "It is impossible to *designate*, or *express the value* of a commodity, except by a *quantity of some other commodity.*" (*ibidem*, p. 26)
- 115 "Instead of regarding value as a *relation between two objects*, they [...] consider it as a positive result produced by a definite quantity of labour." (*ibidem*, p. 30)
- 115 "Because the values of A and B, according to their doctrine, are to each other as the quantities of producing labour, or ... are determined by the quantities of producing labour, they appear to have concluded, that the value of A alone, without reference to any thing else, is as the quantity of its producing labour. There is no meaning certainly in this last proposition" (*ibidem*, p. 31 - 32)
- 115 "... value as a sort of general and independent property" (*ibidem*, p. 35)
- 115 "The value of a commodity must be its value in something" (*ibidem*, p. 35)
- 115 "The *value of any commodity* denoting *its relation in exchange* to some other commodity, we may speak of it as money-value, corn-value, cloth-value, according to the commodity with which it is compared; and hence there are *a thousand different kinds of value, as many kinds of value as there are commodities in existence*, and equally real and equally nominal." (*ibidem*, p. 39)
- 116 "Hence Mr. Ricardo, ingeniously enough, avoids a difficulty, which, on a first view, threatens to encumber his doctrine, that value depends on the quantity of labour employed in production. If this principle is rigidly adhered to, it follows, that the *value of labour depends on the quantity of labour employed in producing it* — which is evidently absurd. By a dexterous turn, therefore, Mr. Ricardo makes the *value of labour* depend on the *quantity of labour required to produce wages*, or, to give him the benefit of his own language, he maintains, that the value of labour *is to be estimated* by the quantity of labour required to produce wages, by which he means, the quantity of labour required to produce the money or commodities given to the labourer. This is similar to saying, that the value of cloth is to be estimated, not by the quantity of labour bestowed on its production, but by the quantity of labour bestowed on the production of the silver, for which the cloth is exchanged." (*ibidem*, p. 50 - 51)
- 118 "... a rise or fall of labour implies an increase or decrease in the quantity of the commodity given in exchange for it." (*ibidem*, p. 62)
- 118 "... *rise or fall of labour*" (*ibidem*, p. 62)
- 118 "Labour is an exchangeable thing, or one which commands other things in exchange; but the term profits denotes only a share or *proportion of commodities, not an article which can be exchanged against other articles*. When we ask whether wages have risen, we mean, whether a definite portion of labour exchanges for a greater quantity of other things than before" (*ibidem*, p. 62 - 63)
- 118 "... but when we ask whether profits have risen, we ... mean ... whether the gain of the capitalist bears a higher ratio to the capital employed." (*ibidem*, p. 63)
- 118 "... the value of labour does not entirely depend on the proportion of the whole produce, which is given to the labourers in exchange for their labour, but also on the productiveness of [...] labour" (*ibidem*, p. 63 - 64)
- 118 "The proposition, that when labour rises profits must fall, is true only when its rise is not owing to an increase in its productive powers." (*ibidem*, p. 64)

- 118 "... if this productive power be augmented, that is, if the same labour produce more commodities in the same time, labour may rise in value without a fall, nay even with a rise of profits." (*ibidem*, p. 66)
- 119 "Whatever the produce of the labour of six men might be, whether 100 or 200 or 300 quarters of corn, yet so long as the proportion of the capitalist was one fourth of the produce, that fourth part estimated in labour would be invariably the same. Were the produce 100 quarters, then, as 75 quarters would be given to 6 men, the 25 accruing to the capitalist would command the labour of 2 men: if the produce were 300 quarters, the 6 men would obtain 225 quarters, and the 75 falling to the capitalist would still command 2 men and no more." (*ibidem*, p. 69)
- 119 "Thus a rise in the proportion which went to the capitalist would be the same as an increase of the *value of profits estimated in labour*, or, in other words, an increase in their power of commanding labour." (*ibidem*, p. 69)
- 119 "... profit denotes ... not an article which can be exchanged against other articles." (*ibidem*, p. 62)
- 119 "Should it be objected to the doctrine of profits and the value of labour rising at the same time, that as *the commodity produced is the only source whence the capitalist and the labourer can obtain their remuneration*, it necessarily follows that what one gains the other loses, the reply is obvious. So long as the product continues the same, this is undeniably true; but it is equally undeniable, that if the product be doubled *the portion of both may be increased*, although to *proportion of one is lessened and that of the other augmented*." (*ibidem*, p. 70)
- 120 "So long as the product continues the same, this is indeniably true; but it is equally undeniable, that if the product be doubled *the portion of both may be increased*, although the *proportion of one is lessened and that of the other augmented*. Now it is an increase in the *portion* of the product assigned to the labourer which constitutes a rise in the *value* of his labour; but it is an increase in the *proportion* assigned to the capitalist which constitutes a rise in [...] profits; *whence* it clearly follows, that there is nothing inconsistent in the supposition of a *simultaneous rise in both*." (*ibidem*, p. 70)
- 120 "Value is a relation between *contemporary* commodities, because such only admit of being exchanged for each other; and if we compare the value of a commodity at one time with its value at another, it is only a comparison of the relation in which it stood at these different times to some other commodity." (*ibidem*, p. 72)
- 121 "... I beg not to be understood as contending, either that the values of commodities are to each other as the *quantities of labour* necessary for their production, or that the values of commodities are to each other as the *values of the labour*: all that I intend to insist upon is, that if the former is true, the latter cannot be false..." (*ibidem*, p. 92)
- 124 "... if commodities are to each other as the quantities, they must also to be each other as the values of the producing labour; for the contrary would necessarily imply, that the two commodities A and B might be equal in value, although the value of the labour employed in one was greater or less than the value of the labour employed in the other; or that A and B might be unequal in value, if the labour employed in each was equal in value. But this *difference in the value of two commodities*, which were produced by labour of equal value, would be inconsistent with *the acknowledged equality of profits*, which Mr. Ricardo maintains in common with other writers." (*ibidem*, p. 79 - 80)

- 124 "... that labour may rise and fall in value without affecting the value of the commodity. This is obviously a very different proposition from the other, and depends in fact on the falsity of the other, or on the contrary proposition..." (*ibidem*, p. 81)
- 125 "... the capability of *expressing* the values of commodities has nothing to do with the *constancy of their values*, either to each other or to the medium employed; neither has the capability of comparing these *expressions of value* any thing to do with it. Whether A is worth 4 B or 6 B, and whether C is worth 8 B or 12 B, are circumstances which make no difference in the *power of expressing* the value of A and C in B, and certainly no difference in the power of comparing the value of A and C when expressed." (*ibidem*, p. 104 - 105)
- 126 "The requisite condition in the process is, that the commodities to be measured should be reduced to a *common denomination*, which may be done at all times with equal facility; or rather it is ready done to our hands, since it is the *prices of commodities* which are recorded, or their relations in value to money". (*ibidem*, p. 112)
- 126 "*Estimating* value is the same thing as *expressing it*..." (*ibidem*, p. 152)
- 127 "... mistake... that the relation of value can exist between commodities at different periods, which is in the nature of the case impossible; and if no relation exists there can be no measurement of it." (*ibidem*, p. 113)
- 127 "... the relation of value [...] between commodities at different periods..." (*ibidem*, p. 113)
- 127 "... if [...] it is not a good medium of comparison between commodities at different periods, ... its¹ incapability of performing a function in a case where there is no function for it to perform²." (*ibidem*, p. 118)
- 127 "Riches are the attribute of men, value is the attribute of commodities. A man or a community is rich; a pearl or a diamond is valuable." (*ibidem*, p. 165)
- 127 [Marx ovde rezimira misao koju Bailey razvija u glavi X "On the difference between a measure and cause of value" (vidi str. 170 - 178 njegove knjige). On kaže ovako: „Unterschied zwischen labour as cause and measure, überhaupt zwischen cause and measure of value"]
- 127 "Whatever circumstances... act with assignable influence, whether mediately or immediately, on the *mind* in the interchange of commodities, may be considered as causes of value." (*ibidem*, p. 182 - 183)
- 129 "It is not, indeed, disputed, that the main circumstance, which determines the quantities in which articles of this class are exchanged, is the *cost of production*; but our best economists do not exactly agree on the meaning to be attached to this term; some contending that the *quantity of labour* expended on the production of an article constitutes its cost; others, that the *capital employed upon it* is entitled to that appellation." (*ibidem*, p. 200)
- 129 "What the labourer produces without capital, costs him his labour; what the capitalist produces costs him his capital" (*ibidem*, p. 201)
- 129 "... the mass of commodities are determined in value by the capital expended upon them." (*ibidem*, p. 206)

¹ U rukopisu: "dies" — ² u rukopisu: "there is for it no function to perform"

- 129 "Now this cannot be true if we can find any instances of the following nature: 1. Cases in which two commodities have been produced by an equal quantity of labour, and yet sell for different quantities of money. 2. Cases in which two commodities, once equal in value, have become unequal in value, without any change in the quantity of labour respectively employed in each." (*ibidem*, p. 209)
- 129 "It is no answer [...] to say, with Mr. Ricardo, that 'the estimation in which different qualities of labour are held, comes soon to be adjusted in the market with sufficient precision for all practical purposes;' or with Mr. Mill, that 'in estimating equal quantities of labour, an allowance would, of course, be included for different degrees of hardness and skill.' Instances of this kind entirely destroy the integrity of the rule." (*ibidem*, p. 210)
- 130 "There are only two possible methods of comparing one quantity of labour with another; one is to compare them *by the time expended*, the other *by the result produced*. The former is applicable to all kinds of labour; the latter can be used only in comparing labour bestowed on similar articles. If therefore, in estimating two different sorts of work, the time spent will not determine the proportion between the quantities of labour, it must remain undetermined and undeterminable." (*ibidem*, p. 215)
- 130 "Take any two commodities of equal value, A and B, one produced by fixed capital and the other by labour, without the intervention of machinery; and suppose, that without any change whatever in the fixed capital or the quantity of labour, there should happen to be a rise in the value of labour; according to Mr. Ricardo's own showing, A and B would be instantly altered in their relation to each other; that is, they would become unequal in value." (*ibidem*, p. 215 - 216)
- 130 "To these cases we may add the *effect of time* on value. If a commodity take more time than another for its production, *although no more capital and labour*, its value will be greater. The influence of this cause is admitted by Mr. Ricardo, but Mr. Mill contends..." (*ibidem*, p. 217)
- 130 "... although we have arranged commodities under three divisions, yet¹ they are all, not only promiscuously exchanged for each other, but *blended in production*. A commodity, therefore, may owe part of its value to monopoly, and part to those causes which determine the value of unmonopolized products. An article, for instance, may be manufactured amidst the freest competition out of a raw material, which a complete monopoly enables its producer to sell at six times the actual cost..." (*ibidem*, p. 223)
- 130 "In this case it is obvious, that although the value of the article might be correctly said to be determined by the quantity of capital expended upon it by the manufacturer, yet no analysis could possibly resolve the value of the capital into quantity of labour." (*ibidem*, p. 223 - 224)
- 132 "... the introduction of machines into any employment necessarily occasions an equal or greater demand for the *disengaged labourers* in some other employment." (J R. McCulloch, *The principles of political economy...*, Edinburgh 1825, p. 181/182; citirano prema: [John Cazenove,] *Outlines of political economy...*, London, p. 119 - 120.)
- 132 "... for *resemblances*: and proceeding upon this principle, he is led to confound material with immaterial objects; productive with unproductive labour; capital with revenue; the food of the labourer with the labourer him-

¹ U rukopisu umesto ovog dela rečenice stoji: "Die 3 Sorten Waren nicht absolut zu trennen"

self; production with consumption; and labour with profits." (T. R. Malthus, *Definitions in political economy* . . ., London 1827, p. 69/70.) [U prvom delu citata Marx rezimira misao koju razvija Malthus: "Herr M'Culloch seems, nicht wie andre expositors einer Wissenschaft, to look for *characteristic differences*, but only for *resemblances* . . ."]

- 132 "Mr. M'Culloch, in his *Principles of Political Economy*, divides value into *real and exchangeable*;¹ the former, he says, (page 225²) is dependent on the quantity of labour required for the production of any commodity³, and the latter on the *quantity of labour, or of any other commodity*, for which it will exchange; and these two values are, he says (page 215), *identical*, in the ordinary state of things, that is, when the supply of commodities in the market is exactly proportioned to the effectual demand for them. Now, if they be identical, the two quantities of labour which he refers to must be identical also; but, at page 221, he tells us that they are not, for that the one includes profits, while the other excludes them." ([John Cazenove,] *Outlines of political economy* . . ., London 1832, p. 25.)
- 132 "In point of fact, it will always exchange for more; and it is this excess that constitutes profits." (J. R. McCulloch, *The principles of political economy* . . ., London 1825, p. 221, note.)
- 132 "... quantity of labour, or of any other commodity, for which it⁴ will exchange." ([John Cazenove,] *Outlines of political economy* . . ., London 1832, p. 25.)
- 133 "... in the ordinary state of things . . ." (*ibidem*, p. 25)
- 134 "... the ordinary state of [...] the market . . ." (*ibidem*, p. 25)
- 134 "*In point of fact* . . ." (J. R. McCulloch, *The principles of political economy* . . ., London 1825, p. 221, note.)
- 134 "... the quantity of labour, or of any other commodity . . ." ([John Cazenove,] *Outlines of political economy* . . ., London 1832, p. 25.)
- 134 "... of any other commodity . . ." (*ibidem*, p. 25)
- 135 "... it is necessary to distinguish between the *exchangeable value*, and the *real or cost value* of commodities or products. By the *first*, or the exchangeable value of a commodity or product, is meant its power or capacity of exchanging either for other commodities or for labour; and by the *second*, or its real or cost value, is meant the quantity of labour which it required for its production or appropriation, or rather the quantity which would be required for the production or appropriation of a similar commodity at the time when the investigation is made." (J. R. McCulloch in: Adam Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, vol. IV, Edinburgh 1828, p. 85 - 86, note II.)
- 135 "A commodity produced by a certain quantity of labour will [...] uniformly exchange for, or buy any other commodity produced by the same quantity of labour. It will never, however, exchange for, or buy exactly the same quantity of labour that produced it: but though it will not do this, it will *always* exchange for, or buy the same quantity of labour as any other commodity produced under the same circumstances, or by means of the same quantity of labour, as itself." (*ibidem*, p. 96 / 97)

¹ U rukopisu umesto "real and exchangeable": real and *relative or exchangeable value*" - ² u rukopisu Marx upućuje i na str. 211 - ³ u rukopisu umesto "required for the production of any commodity": "expended in its appropriation of production" - ⁴ u rukopisu "a commodity"

- 135 "In point of fact, it will always exchange for more; and it is this excess that constitutes profits. No capitalist could have any motive to exchange the produce of a given quantity of labour already performed for the produce of the same quantity of labour to be performed. This would be to lend without receiving any interest on the loan." (*ibidem*, p. 96, note.)
- 135 "... a given quantity of labour already performed..." (*ibidem*, p. 96, note)
- 136 "... the same quantity of labour to be performed." (*ibidem*, p. 96, note)
- 136 "... the [...] labour to be performed." (*ibidem*, p. 96, note)
- 137 "In point of fact..." (*ibidem*, p. 96)
- 140 "... labour may properly be defined to be any sort of action or operation, whether performed by man, the lower animals, machinery, or natural agents, that tends to bring about any¹ desirable result." (*ibidem*, p. 75, note I)
- 140 "... to bring about any¹ desirable result." (*ibidem*, p. 75, note I)
- 140 «Services productifs ... du capital» (Jean-Baptiste Say, *Traité d'économie politique* ..., t. I, Paris 1814, p. 474.)
- 140 «... services productifs de la nature»² (*ibidem*, p. 53)
- 140 «... services productifs ...» (*ibidem*, p. 53)
- 141 "... wages of accumulated labour" (J. R. McCulloch, *The principles of political economy* ..., London 1825, p. 291.)
- 141 "Mr. Say ... imputes to him, as an error, that 'he attributes to the labour of man alone, the power of producing value. A more correct analysis shews us that value is owing to the action of labour, or rather the industry of man, combined with the action of those agents which nature supplies, and with that of capital. His ignorance of this principle prevented him from establishing the true theory of the influence of machinery in the production of riches'.³ In contradiction to the opinion of Adam Smith, M. Say ... speaks of the value which is given to commodities by natural agents ... But these natural agents, though they add greatly to value in use, never add exchangeable value, of which M. Say is speaking..." (David Ricardo, *The principles of political economy, and taxation*, third edition, London 1821, p. 334-336.)
- 141 "... machines and natural agents might very greatly add to the riches of a country ... not ... any thing to the value of those riches." (*ibidem*, p. 335, note)
- 141 "... As it is certain that our physical and moral faculties are alone our original riches, the employment of those faculties, labour of some kind, is our only original treasure, and that it is always from this employment, that all those things are created which we call riches ... It is certain too, that all those things only represent the labour which has created them, and if they have a value, or even two distinct values, they can only derive them from that of the labour from which they emanate." (Destutt de Tracy, *Éléments d'idéologie, IV-e et V-e parties. Traité de la volonté et de ses effets*, Paris 1826, p. 35/36; citirano prema: David Ricardo, *The principles of political economy, and taxation*, third edition, London 1821, p. 334.)
- 142 "Value and Riches ..." (*ibidem*, p. 320)

¹ U rukopisu: "a" — ² u rukopisu: «la terre» — ³ U rukopisu umesto "riches": "wealth"

- 142 "In so far, however, as that result is effected by the labour or operation of natural agents, that can neither be monopolized nor appropriated by a greater or smaller number of individuals to the exclusion of others, it has *no value*. What is done by these agents is done *gratuitously*." (J. R. McCulloch in: Adam Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, vol. IV, Edinburgh 1828, p. 75, note I.)
- 142 "The man who sells oil makes no charge for its natural qualities. In estimating its cost he puts down the value of the labour employed in its pursuit, and such is its value." (H. C. Carey, *Principles of political economy...*, Philadelphia 1837, p. 47.)
- 143 "... the services which ... natural agents *and machinery* perform for us ... are serviceable to us ... by adding to value in use; but as they perform their work *gratuitously* ... the assistance which they afford us, adds nothing to *value in exchange*." (David Ricardo, *The principles of political economy, and taxation*, third ed., London 1821, 336 - 337.)
- 143 "... natural agents ... monopolized nor¹ appropriated by a greater or smaller number of individuals to the exclusion of others ..." (J. R. McCulloch in: Adam Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, vol. IV, Edinburgh 1828, p. 75, note I.)
- 143 "If a capitalist expends the same sum in paying the wages of labourers, in maintaining horses, or in hiring a machine, and if the men, the horses, and the machine can all perform *the same piece of work*, its value will *obviously* be of the same by whichever of them it have been performed." (*ibidem*, p. 77, note I)
- 143 "... perform the same ... work ..." (*ibidem*, p. 77, note I)
- 144 "... but the *value* of that change is not increased by, and is in no degree dependent on, the operation or labour of the natural agents concerned, but on the *amount of capital*, or the *produce of previous labour*, that co-operated in the production of the effect; just as *the cost of grinding corn* does not depend on the action of the wind or water that turns the mill, but on the amount of capital *wasted* in the operation." (*ibidem*, p. 79, note I)
- 144 "... the produce of previous labour ..." (*ibidem*, p. 79, note I)
- 144 "... the word *labour* means ... in all discussions respecting *value* ... either the immediate labour of man, or the *labour of the capital* produced by man, or both ..." (*ibidem*, p. 84, note to note II)
- 144 "The *profits of capital* are only another name for the *wages of accumulated labour*." (J. R. McCulloch, *The principles of political economy...*, London 1825, p. 291.)
- 145 [Marx rezimira svojim rečima misao koju razvija Mullion: "most shamelessly and damnably reiterated." (Vidi: Mordecai Mullion, *Some illustrations of Mr. M'Culloch's "Principles of political economy"*, Edinburgh 1826.)]
- 145 "... this most incredible cobbler." (*ibidem*, p. 31)
- 145 "... this most Economical of all the Economists ..." (*ibidem*, p. 66)
- 145 "Mr. M'Culloch's articles are as unlike as may be to the heavenly bodies - [...] but, in one respect, they resemble such luminaries - they have stated times of return." (*ibidem*, p. 21)
- 145 "... wages of accumulated labour." (J. R. McCulloch, *The principles of political economy...*, London 1825, p. 291.)

¹ U rukopisu: "or"

- 145 «L'auteur... énonce ainsi les craintes que la baisse des profits lui inspire. L'apparence de prospérité que présente l'Angleterre, [...] est trompeuse; la plaie de la pauvreté a atteint secrètement la masse des citoyens, et les fondemens de la puissance et de la grandeur nationale ont été ébranlés... Là où le taux de l'intérêt est bas, comme en Angleterre, le taux des profits est également bas et la prospérité de la nation a dépassé le point culminant. Ces assertions ne peuvent manquer de surprendre tous ceux qui connoissent l'état brillant de l'Angleterre.» (J. R. MacCulloch, *Discours sur l'origine, les progrès, les objets particuliers, et l'importance de l'économie politique...* Traduit de l'anglais par G^{me} Prévost, Genève et Paris 1825, p. 197.)
- 146 "... in those cases in which the *productiveness of industrie... remains constant*¹." (J. R. McCulloch, *The principles of political economy...*, London 1825, p. 373.)
- 146 "... profits depend on the proportion which they bear to the capital by which they are produced, and not on the proportion [...] to wages²." [Marx u produžetku rezimira (na nemačkom) misao koju razvija McCulloch.]
- 146 "Treating labour as a commodity, and capital, the produce of labour, as another, then, if the value of these two commodities were regulated by equal quantities of labour, a given amount of labour would, under all circumstances, exchange for that quantity of capital which had been produced by the same amount of labour; *antecedent labour* [...] would always exchange for the same amount of *present labour*. [...] the³ value of labour in relation to other commodities, in so far, at least, as wages depend upon share, is determined, not by equal quantities of labour, but by the proportion between supply and demand." (Edward Gibbon Wakefield in: Adam Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations...*, vol. I, London 1835, p. 230 - 231, note.)
- 147 "Surplus produce [...] always constitutes rent: *still rent may be paid, which does not consist of surplus produce.*" (*ibidem*, vol. II, p. 216.)
- 147 "If the bulk of a people be brought to live upon potatoes, and in hovels and rags, and to pay, for permission so to live, all that they can produce beyond hovels, rags, and potatoes, then, in proportion as they put up with less, the owner of the land on which they live, obtains more, even though the return to capital or labour should remain unaltered. *What the miserable tenants give up, the landlord gathers.* [...] *A⁴ fall in the standard of living amongst the cultivators of the earth is another cause of surplus produce...* When wages fall, the effect upon surplus produce is the same as a fall in the standard of living: the whole produce remaining the same, the surplus part is greater; the producers have less, and the landlord more." (*ibidem*, p. 220 - 221)
- 147 "... the quantity of every commodity [...] must be so regulated that the supply of such commodity shall bear a less proportion to the demand for it than the supply of labour bears to the demand for labour. The difference between the price or value of the commodity, and the price or value of the labour worked up in it [...], constitutes the [...] *profits*⁵." (Patrick James Stirling, *The philosophy of trade...*, Edinburgh 1846, p. 72 - 73.)

¹ U rukopisu umesto "constant": "stationary" — ² u rukopisu: "to the wages" — ³ u rukopisu: "But the" — ⁴ u rukopisu: "So a" — ⁵ u rukopisu umesto "constitutes the... profits": "Konstituiert den Profit or Surplus, das Ricardo nach seiner Theorie nicht erklären kann."

- 147 [Marx ovde svojim rečima navodi sadržinu jednog pasusa iz Stirlingove knjige, str. 18. Nekoliko reči navodi na engleskom, i to "par of value".]
- 148 "On Profits, and Interest." (John Stuart Mill, *Essays on some unsettled questions of political economy*, London 1844, p. 90.)
- 149 "Tools and materials, like other things, have originally cost nothing but labour... The labour employed in making the tools and materials being added to the labour afterwards employed in working up the materials by aid of the tools, the sum total gives the whole of the labour employed in the production of the completed commodity... To replace capital, is to replace nothing but the wages of the labour employed." (*ibidem*, p. 94)
- 149 "... profits depend upon wages; rising as wages fall, and falling as wages rise." (*ibidem*, p. 94)
- 149 "... depend upon wages; rising as wages fall, and falling as wages rise." (*ibidem*, p. 94)
- 150 "Though [...] tools, materials, and buildings [...] are themselves the produce of labour [...] yet the whole of their value is not resolvable into the wages of the labourers by whom they were produced." [Sledi rezime (na nemačkom) misli koju razvija John Stuart Mill; nekoliko reči Marx navodi na engleskom, i to: "wages, tool-maker", kao i: "profits of the tool-maker, advanced"] (*ibidem*, p. 98)
- 150 "... profits do not compose merely the surplus after replacing the outlay; they also enter into the outlay itself. Capital is expended partly in paying or reimbursing wages, and partly in paying the profits of other capitalists, whose concurrence was necessary in order to bring together the means of production." (*ibidem*, p. 98-99)
- 150 "An article, therefore, may be the produce of the same quantity of labour as before, and yet, if any portion of the profits which the last producer has to make good to previous producers can be economized, the cost of production of the article is diminished... It is therefore, strictly true, that the rate of profits varies inversely as the cost of production of wages." (*ibidem*, p. 102-103)
- 150 "... the produce of the same quantity of labour as before..." (*ibidem*, p. 102)
- 152 "... the cost of production of the article is diminished." (*ibidem*, p. 102)
- 152 "... if any portion of the profits which the last producer has to make good to previous producers can be economized, the cost of production [...] is diminished." (*ibidem*, p. 102)
- 152 "... portion of the profits..." (*ibidem*, p. 102)
- 152 "It is, therefore, [...] true, that the rate of profits varies inversely as the cost of production of wages." (*ibidem*, p. 103)

- 152 "Suppose, for example, that 60 agricultural labourers, receiving 60 quarters of corn for their wages, consume¹ fixed capital and seed amounting to the value of 60 quarters more, and that the result of their operations is a produce of 180 quarters. When we analyse the price of the seed and tools into its elements, we find that they must have been the produce of the labour of 40 men: for the wages of those 40, together with profit at the rate previously supposed (50 per cent) make up 60 quarters.² **The produce, therefore, consisting of 180 quarters, is the result of the labour altogether of 100 men.**" [Dve sledeće rečenice, koje Marx navodi na nemačkom jeziku, jesu rezime misli koju John Stuart Mill razvija u nekoliko pasusa.] "The produce (180 quarters) is still the result of the same quantity of labour as before, [...], the labour of 100 men. A quarter of corn, therefore, is still, as before, the produce of 10/18 of a man's labour. [...] **A³ quarter of corn** which is the remuneration of a single labourer, is indeed the **produce of the same quantity of labour as before**: but its cost of production is nevertheless diminished. It is now the produce of 10/18 of a man's labour, and nothing else; whereas formerly it required for its production the conjunction of that quantity of labour with⁴ an expenditure, in the form of reimbursement of profit amounting to one-fifth more. If the cost of production of wages had remained the same as before, profits could not have risen. Each labourer received one quarter of corn; but one quarter of corn at that time was the result of the same cost of production, as 1¹/₅ quarter now. In order, therefore, that each labourer should receive the same cost of production, each must now receive one quarter of corn, plus one-fifth." (*ibidem*, p. 99 - 103, *passim*)
- 153 "Assuming, therefore, that the labourer is paid in the very article he produces, it is evident that, when any saving of expense takes place in the production of that article, if the labourer still receives the same cost of production as before, he must receive an increased quantity, in the very same ratio in which the productive power of capital has been increased. But, if so, the outlay of the capitalist will bear exactly the same proportion to the return as it did before; and profits will not rise. The variations, therefore, in the rate of profits, and those in the cost of production of wages, go hand in hand, and are inseparable. Mr. Ricardo's principle [...] is strictly true⁵, if by low wages be meant not merely wages which are the produce of a smaller quantity of labour, but wages which are produced at less cost, reckoning labour and previous profits together." (*ibidem*, p. 104)
- 155 "When we analyse the price of the seed and tools into its elements, we find that they must have been the produce of the labour of 40 men: for the wages

¹ U rukopisu: "ferner consume" — ² u rukopisu ovaj deo rečenice glasi: „Den Profit zu 50 p. c. vorausgesetzt, müssen die seed und tools sich auflösen in das Produkt der Arbeit von 40 Menschen, denn die wages dieser 40, zusammen mit dem Profit, machen 60 qrs." — ³ u rukopisu: „Denn ein“ — ⁴ u rukopisu: „plus“ — ⁵ u rukopisu: "ist daher genau richtig"

- of those 40, together with profit at the rate previously supposed (50 per cent) make up 60 quarters¹." (*ibidem*, p. 99)
- 161 "A return of 180 quarters could not before be obtained but by an outlay of 120 quarters; it can now be obtained by an outlay of no more than 100." (*ibidem*, p. 100)
- 161 "The produce (180 quarters) is still² the result of the [...] quantity of labour as before, [...] the labour of 100 men." (*ibidem*, p. 100)
- 161 "A quarter of corn, therefore is still [...] the produce of $\frac{10}{18}$ of a man's labour..." (*ibidem*, p. 100)
- 161 "A³ quarter of corn, which is the remuneration of a single labourer, is indeed the produce of the same [...] labour as before..." (*ibidem*, p. 102)
- 162 "It is now the produce of $\frac{10}{18}$ of a man's labour, and **nothing else**; whereas formerly it required for its production the conjunction of that quantity of labour with⁴ an expenditure, in the form of reimbursement of profit, amounting to one-fifth more." (*ibidem*, p. 102 - 103)
- 162 "...the conjunction [...] of reimbursement of profit, amounting to one-fifth more." (*ibidem*, p. 102 - 103)
- 172 "...to a country in the condition of England, the importance of a foreign market must be measured not by the quantity of finished goods which it receives, but by the quantity of the elements of reproduction which it returns." (R. Torrens, *A letter to the Right Honourable Sir Robert Peel... on the condition of England...*, second edition, London 1843, p. 275.)
- 172 "...the value of cotton fabrics will decline in relation to the elementary cost of their production." (*ibidem*, p. 240)
- 175 "If the cost of production of wages had remained the same as before, profits could not have risen. Each labourer received one quarter of corn; but one quarter of corn at that time was the result of the same cost of production, as $\frac{1}{5}$ quarter now. In order, therefore, that each labourer should receive the same cost of production, each must [...] receive one quarter of corn, plus one-fifth." (John Stuart Mill, *Essays on some unsettled questions of political economy*", London 1844, p. 103.)
- 175 "Assuming, therefore, that the labourer is paid in the very article he produces, it is evident that, when any saving of expense takes place in the production of that article, if the labourer still receives the same cost of production as before, he must receive an increased quantity, in the very same ratio in which the productive power of capital has been increased. But, if so, the outlay of the capitalist will bear exactly the same propor-

¹ U rukopisu ova rečenica glasi: "Den Profit zu 50 p. c. vorausgesetzt, müssen die seed und tools sich auflösen in das Produkt der Arbeit von 40 Menschen, denn die wages dieser 40, zusammen mit dem Profit, machen 60 qrs." — ² u rukopisu: "Die 180 qrs. noch" — ³ u rukopisu: "Den ein" — ⁴ u rukopisu: "plus"

- tion to the return as it did before; and profits will not rise. The variations, therefore, in the rate of profits, and those in the cost of production of wages, go hand in hand, and are inseparable. Mr. Ricardo's principle [...] is strictly true, if by low wages be meant not merely wages which are the produce of a smaller quantity of labour, but wages which are produced at less cost, reckoning labour and previous profits together." (*ibidem*, p. 104)
- 177 "The *only* expression of the law of profits... is, that they depend upon the cost of production of wages." (*ibidem*, p. 104 - 105)
- 183 "Capital, strictly speaking, has no *productive* power. The only productive power is that of labour; assisted, no doubt, by tools, and acting upon materials¹." (*ibidem*, p. 90)
- 183 "... 'productive power of capital' [...] can only mean² the quantity of real productive power which the capitalist, by means of his capital, can command." (*ibidem*, p. 91)
- 184 "... this [...] incredible cobbler." (Mordecai Mullion, *Some illustrations of Mr. M'ulloch's „Principles of political economy"*, Edinburgh 1826, p. 31.)
- 185 "... whatever may be *due* to the capitalist, he can *only* receive the *surplus labour* of the labourer; for the labourer must *live*..." (*The source and remedy of the national difficulties*...; London 1821, p. 23.)
- 185 "... if capital does not decrease in value as it increases in amount, the capitalists will exact from the labourers the produce of every hour's labour beyond what it is *possible* for the labourer to subsist on: and however horrid and disgusting it may seem, the capitalist may eventually speculate on the food that requires the least labour to produce it, and eventually say to the labourer, 'You sha'n't eat bread, because barley meal is cheaper; you sha'n't eat meat, because it is possible to subsist on beet root and potatoes.' And to this point have we come!..." (*ibidem*, p. 23 - 24)
- 185 "... if the labourer can be brought to feed on potatoes instead of bread, it is indisputably true that more can be exacted from his labour; that is to say³, if when he fed on bread he was obliged to *retain for the maintenance of himself and family the labour of Monday and Tuesday*, he will, on potatoes, require only the half of Monday; and the *remaining half of Monday and the whole of Tuesday* are available either for the service of the state or the capitalist." (*ibidem*, p. 26)
- 185 "It is admitted that the interest paid to the capitalists, whether in the nature of rents, interests of money, or profits of trade, is paid out of the *labour of others*." (*ibidem*, p. 23)
- 185 "... *surplus labour* of the labourer..." (*ibidem*, p. 23)
- 185 "Suppose... there is no *surplus labour*, consequently, nothing that can be allowed to accumulate as capital." (*ibidem*, p. 4)
- 185 "... the possessors of the surplus produce, or capital..." (*ibidem*, p. 4)
- 185 "... the natural and necessary consequence of an increased capital, its⁴ decreasing value..." (*ibidem*, p. 21 - 22)

¹ U rukopisu: "machinery" — ² u rukopisu umesto "can only mean": "ist nichts als" — ³ u rukopisu umesto "that is to say": "i. e." — ⁴ u rukopisu: "is its"

- 185 "Why set out by telling us that no accumulation of capital will lower profits, because nothing will lower profits but increased wages, when it appears that if population does not increase with capital, wages would increase from the disproportion between capital and labour; and if population does increase, wages would increase from the difficulty of producing food." (*ibidem*, p. 23, note)
- 186 "... if it were possible, to continue to increase capital and keep up the value of capital, which is proved by the interest of money continuing the same, the interest to be paid for capital would soon exceed the whole produce of labour... capital tends in more than arithmetical progression to increase capital. It is admitted that the *interest* paid to the capitalists, whether in the nature of rents, *interests* of money, or *profits* of trade, is paid out of the labour of others. If then¹ capital go on accumulating [...] the labour to be given for the use of capital must go on increasing, interest paid for capital continuing the same, till all the labour of all the labourers of the society is engrossed by the capitalist. [...] that it is² [...] impossible to happen; for whatever may be *due* to the capitalist, he can *only receive* the *surplus labour* of the labourer; for the labourer must live..." (*ibidem*, p. 23)
- 194 "Suppose the whole labour of the country to raise just sufficient for the support of the whole population; it is evident there is no surplus labour, consequently, nothing that can be allowed to accumulate as capital. Suppose the whole labour of the country to raise as much in *one* year as would maintain it two years, it is evident one year's consumption must perish, or for one year men must cease from productive labour. But the *possessors of the surplus produce, or capital*, will neither maintain the population the following year in idleness, nor allow the produce to perish; they will employ them upon something not directly and immediately productive, for instance, in the erection of machinery, etc. etc. etc. But the third year, the whole population may again return to productive labour, and the machinery erected in the last year coming now into operation, it is evident the produce [...] will be greater than the first year's produce [...] and³ the produce of the machinery in addition [...] this surplus labour must⁴ perish, or be put to use as before; and this usance again adds to the productive power [...] of the society, [...] till men *must* cease from productive labour for a time, or the produce of their labour must perish. This is the palpable consequence in the simplest state of society..." (*ibidem*, p. 4-5)
- 195 "The demand of other countries is limited, not only by *our* power to produce, but by *their* power to produce, for do what you will, in a series of years the whole world can take little more of us, than we take of the world [...] so that all your foreign trade, of which there is so much talking, never did, never could, nor ever can, add one shilling, or one doit to the wealth of the country, as for every bale of silk, chest of tea, pipe of wine that ever was imported, something of equal value was exported; and even the profits made by our merchants in their foreign trade are paid by the consumer of the return goods here." (*ibidem*, p. 17-18)
- 195 "... foreign trade is mere barter and exchange for the convenience and enjoyment of the capitalist: he has not a hundred bodies, nor a hundred legs: he cannot consume, in cloth and cotton stockings, all the cloth and

¹ U rukopisu umesto "If then": "Consequently, if" — ² u rukopisu umesto "that it is": "But this is" — ³ u rukopisu umesto "and": "denn" — ⁴ u rukopisu umesto "this surplus labour must": "Dies surplus labour, also noch mehr, must"

- cotton stockings that are manufactured; therefore they are exchanged for wines and silks; but those *wines and silks represent the surplus labour of our own population*, as much as the cloths and cottons, and in this way the *destructive power of the capitalist is increased beyond all bounds*: – by foreign trade the capitalists contrive to outwit nature, who had put a thousand natural limits to their exactions, and to their wishes to exact; there is no limit now, either to their power, or [...] desires ...” (*ibidem*, p. 18)
- 196 “... it is the infinite variety of wants, and of the kinds of commodities necessary to their gratification, which alone renders the passion for wealth indefinite and insatiable.” (Edward Gibbon Wakefield in: Adam Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, vol. I, London 1835, p. 64, note.)
- 196 “... interest paid to the capitalists, whether in the nature of rents, interests of money, or profits of trade ...” (*The source and remedy of the national difficulties ...*, London 1821, p. 23.)
- 196 “The progress of [...] increasing capital would, in established societies, be marked by the decreasing interest of money, or, which is the same¹ thing, the decreasing quantity of the labour of others that would be given for its use ...” (*ibidem*, p. 6)
- 197 [Marx donosi ovde svojim rečima misao (na nemačkom) razvijenu u anonimnoj brošuri i onda citira: “... wealth [...] is disposable time, and nothing more.”] (*ibidem*, p. 6)
- 197 [Marx ovde ponavlja svojim rečima misao razvijenu u anonimnoj brošuri i zatim citira: “... wealth [...] is disposable time, and nothing more.”] (*ibidem*, p. 6)
- 198 [Marx i ovde ponavlja svojim rečima misao razvijenu u anonimnoj brošuri i zatim citira: “... wealth [...] is disposable time, and nothing more.”] (*ibidem*, p. 6)
- 198 “*Riches and Values, their Distinctive Properties*” (David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, third ed., London 1821, p. 320.)
- 199 “To teach that the wealth and power of a nation depend on its *capital*, is to make industry ancillary to riches, to make men subservient to property.” (Piercy Ravenstone, *Thoughts on the funding system, and its effects*, London 1824, p. 7.)
- 202 “... constitute his wealth... When all were equal, none would labour for another. The necessaries of life would be over abundant whilst its comforts were entirely wanting.” (*ibidem*, p. 10)
- 202 “The industry which produces is the parent of property: that which aids consumption is its child.” (*ibidem*, p. 12)
- 202 “It is this² growth of property, this greater ability to maintain idle men, and unproductive industry, that in political economy is called capital.” (*ibidem*, p. 13)
- 202 “As the destination of property is expense, as without that it is wholly useless to its owner, its existence is intimately connected with that of the industry of consumption.” (*ibidem*, p. 13)

¹ U rukopisu umesto “which is the same”: “what comes to the same” – ² u rukopisu: “The”

- 202 "If each man's labour were but enough to procure his own food, there could be no property, and no part of a people's industry could be turned away to work for the wants of the imagination." (*ibidem*, p. 14 - 15)
- 202 "In every [subsequent] stage of society, as increased numbers and better contrivances add to each man's power of production, the number of those who labour is gradually diminished... Property grows from the improvement of the means of production; its sole business is encouragement of idleness. When each man's labour is barely sufficient for his own subsistence, as there can be no property, there will be no idle man. When one man's labour can maintain five, there will be four idle men for one employed in production: in no other way can the produce be consumed... the object of society is to magnify the idle at the expense of the industrious, to create power out of plenty..." (*ibidem*, p. 11)
- 202 "In the early stages of society, when we have no artificial assistance to their powers of industry, the proportion of their earnings which can be afforded to rent is exceedingly small: for land [...] has no natural value, it owes all its produce to industry. But every increase of skill adds to the proportion which can be reserved for rent. Where the labour of nine is required for the maintenance of ten, only one tenth of the gross produce can be given to rent. Where one man's labour is sufficient for the maintenance of five, four-fifths will go to rent, or the other charges of the state, which only be provided for out of the surplus produce of industry. The first proportion seems to have prevailed in England at the time of the Conquest, the last is that which actually takes place. As only one fifth part of the people are [...] employed in the cultivation of the land..." (*ibidem*, p. 45 - 46)
- 203 "... so true it is that society turns every improvement but to the increase of idleness." (*ibidem*, p. 48)
- 203 "... the history of the last thirty years¹ [...] has achieved no higher adventure than the turning a few Jews into gentlemen, and a few blockheads into political economists." (*ibidem*, p. 66 - 67)
- 203 "... to rob of² a large portion of their property of the ancient gentry of the land, [...] to transfer it to these new fangled hidalgos as a reward for their skill in the arts of fraud and speculation... If it encourage fraud and meanness; if it clothe quackery and pretension in the garb of wisdom; if it turn a whole people in a nation of jobbers... if it break down all the prejudices of rank and birth to render money the only distinction among men... it destroys the perpetuity of property..." (*ibidem*, p. 51 - 52)
- 205 "... wealth [...] is disposable time, and nothing more³." (*The source and remedy of the national difficulties...*, London 1821, p. 6.)
- 206 "... productive capital and skilled labour are [...] one..." ([Thomas Hodgskin,] *Labour defended against the claims of capital...*, London 1825, p. 33.)
- 206 "... capital and a labouring population are precisely synonymous." (*ibidem*, p. 33)

¹ U rukopisu umesto "the history of the last thirty years": "Der ganze Krieg gegen die Französische Revolution" — ² u rukopisu umesto "to rob of": "Ein Gutes des debt system, obgleich es raubt" — ³ u rukopisu: "Wealth is nothing but disposable time"

- 206 «... è vera ricchezza... l'uomo...» (Galiani, *Della moneta* in: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo III, Milano 1803, p. 229.)
- 206 "... of this ... incredible cobbler." (Mordecai Mullion, *Some illustrations of Mr. M'Culloch's "Principles of political economy"*, Edinburgh 1826, p. 31.)
- 207 "... capital is a sort of *cabbalastic word*, like church or state, or any other of those *general terms* which are invented by those who fleece the rest of mankind to conceal the hand that shears them." ([Thomas Hodgskin,] *Labour defended against the claims of capital...*, London 1825, p. 17.)
- 207 "... the effects attributed to a *stock of commodities*, under the name of *circulating capital*, are caused by *coexisting labour*." (*ibidem*, p. 8 - 9)
- 213 "... the effects attributed to a *stock of commodities*, under the name circulating capital, are caused by *coexisting labour*." (*ibidem*, p. 8 - 9)
- 213 "Do all the capitalists of Europe possess at this moment one week's food and clothing for all the labourers they employ? Let us first examine the question as to food. One portion of the food of the people is *bread*, which is never prepared till within a few hours of the time when it is eaten... The produce [...] of the baker, cannot be stored up. In no case can the material of bread, whether it exist as corn or flour, be *preserved without continual labour*. [...] His conviction¹, that he will obtain bread when he requires it, and his master's conviction that the money he pays him will enable him to obtain it, arise simply from the fact that the bread has always been obtained when required." (*ibidem*, p. 10)
- 213 "Another article of the labourer's food is milk, and milk is manufactured... twice a day. If it be said that the cattle to supply it are already there; — why the answer is, they require *constant attention and constant labour*, and their food, through the greater part of the year, is of *daily growth*. The fields in which they pasture, require the hand of man. [...] The meat, also [...], it cannot be stored up, for it begins instantly to deteriorate after it is brought to market." (*ibidem*, p. 10)
- 213 "... only a *very small stock is ever prepared*, compared to the general consumption." (*ibidem*, p. 11)
- 214 "Mr. Mill says, and says justly, 'what is annually produced is annually consumed', so that, in fact, to *enable men to carry on all those operations which extend beyond a year*, there cannot be *any stock of commodities stored up*. Those who undertake them must rely, therefore, not on *any commodities already created*, but that other men will labour and produce what they are to subsist on till their own product are completed. Thus, should the labourer admit that some accumulation of circulating capital is necessary for operations terminated within the year... it is plain, that in all operations which extend beyond a year, the labourer does not, and he cannot, rely on *accumulated capital*." (*ibidem*, p. 12)
- 214 "If we duly consider the number and importance of those wealth-producing operations which are not completed within the year, and the numberless products of daily labour, necessary to subsistence, which are consumed as soon as produced, we shall [...] be sensible that the *success and productive power of every different species of labour is at all times more dependant on the co-existing productive labour of other men than on any accumulation of circulating capital*" (*ibidem*, p. 13)

¹ U rukopisu: "Die Konviktion des Arbeiters des cotton spinner"

- 214 "... it is by the *command* the capitalist possesses *over the labour of some men*, not by his possessing a *stock of commodities*, that he is enabled to support and consequently employ *other labourers*." (*ibidem*, p. 14)
- 214 "... the only thing which can be said to be stored up or previously prepared, is the *skill of the labourer*." (*ibidem*, p. 12)
- 214 "... all the effects usually attributed to accumulation of circulating capital are derived from the *accumulation and storing up of skilled labour*, and [...] this most important operation is performed, as far as the great mass of the labourers is concerned without *any circulating capital whatever*." (*ibidem*, p. 13)
- 214 "... the number of labourers must at all times depend on the *quantity of circulating capital*; or, as I should say, on the *quantity of the products of co-existing labour*, which labourers are allowed to consume..." (*ibidem*, p. 20)
- 214 "Circulating capital... is created only for consumption; while fixed capital... is made, not to be consumed, but to aid the labourer in producing those things which are to be consumed." (*ibidem*, p. 19)
- 214 "... the success and productive power of every different species of labour is at all times more dependant on the *co-existing productive labour of other men* than on any accumulation of circulating capital." (*ibidem*, p. 13)
- 214 "... commodities already created..." (*ibidem*, p. 12)
- 214 "... commodities already created..." (*ibidem*, p. 12)
- 214 "... the products of co-existing labour..." (*ibidem*, p. 20)
- 214 "... commodities already created..." (*ibidem*, p. 12)
- 226 "... it is by the *command* the capitalist possesses *over the labour of some men*, not by his possessing a stock of commodities, that he is enabled to support and consequently employ *other labourers*." (*ibidem*, p. 14)
- 227 "... all the effects usually attributed to accumulation of circulating capital are derived from the *accumulation and storing up of skilled labour* and [...] this most important operation is performed, as far as the great mass of the labourers is concerned, without any circulating capital whatever." (*ibidem*, p. 13)
- 227 "... the number of labourers must at all times depend on the *quantity of circulating capital*; or, as I should say, on the *quantity of the products of co-existing labour*, which labourers are allowed to consume..." (*ibidem*, p. 20)
- 228 [Marx saopštava, skraćeno i svojim rečima, misao koju Chavée razvija u svojoj knjizi *Essai d'étymologie philosophique* ... p. 176.]
- 228 «*W a l* couvrir, fortifier; *vallo, valeo; vallus* couvre et fortifie, *valor* est la force elle-même. Comparez l'All. *walle*¹, *walte*, et l'Angl.² *wall, wield*» (Chavée, *Essai d'étymologie philosophique* ... , Bruxelles 1844, p. 70.)
- 228 "... all instruments and machines are the produce of labour." ([Thomas Hodgskin,] *Labour defended against the claims of capital* ... , London 1825, p. 14.)

¹ U rukopisu umesto "Comparez l'All. *walle*": "Vergleiche mit *Wal germanice*" — ² u rukopisu umesto "et l'Angl.": "*Anglian*"

- 228 "As long as they are merely the result of *previous* labour, and are not applied to their respective uses by labourers, they do not repay the expense of making them... most of them diminish in value from being kept... *Fixed capital does not derive its utility from previous, but present labour; and does not bring its owner a profit because it has been stored up, but because it is a means of obtaining command over labour.*" (*ibidem*, p. 14 - 15)
- 228 "After any instruments have been made, what do *they* effect? Nothing. On the contrary, they begin to rust or decay unless used or applied by labour." (*ibidem*, p. 15)
- 228 "Whether an instrument shall be regarded as productive capital or not, depends entirely on its *being used*, or not, by some productive labourer." (*ibidem*, p. 15 - 16)
- 228 "One easily comprehends why... the road-maker should receive some of the benefits, accruing only to the road user; but I do not comprehend *why all these benefits should go to the road itself*, and be *appropriated* by a set of persons who neither make nor use it, under the name of profit for their capital." (*ibidem*, p. 16)
- 228 "Its vast utility does¹ not depend on stored up iron and wood, but on that *practical and living knowledge of the powers of nature* which enables some men to construct it, and others to guide it." (*ibidem*, p. 17)
- 228 "Without knowledge they could not be invented, without manual skill and dexterity they could not be made, and without skill and labour they could not be productively used. But there is nothing than the knowledge, skill, and labour required, on which the capitalist can found a claim to any share of the produce." (*ibidem*, p. 18)
- 29 "After he has *inherited the knowledge of several generations, and when he lives congregated into great masses*, he is enabled by his mental faculties to complete [...] the work of nature..." (*ibidem*, p. 18)
- 229 "... it is not [...] the *quantity* but the *quality* of the fixed capital on which the productive industry of a country depends... fixed capital as a means of nourishing and supporting men, depends for its efficiency, altogether on the skill of the labourer, and consequently the productive industry of a country, as far as fixed capital is concerned, is in *proportion to the knowledge and skill of the people.*" (*ibidem*, p. 19 - 20)
- 229 "A mere glance must satisfy every mind that *simple profit* does not decrease but increase in the progress of society — that is², the same quantity of labour which at any former period produced 100 quarters of wheat, and 100 steam engines, will now produce somewhat more... In fact, also, we find that a much greater number of persons now live in opulence on profit in this country than formerly. It is clear, however, that *no labour, no productive power, no ingenuity, and no art, can answer the overwhelming demands of compound interest.* But all saving is made from the revenue of the capitalist, so that actually these demands are constantly made, and as constantly the productive power of labour refuses to satisfy them. A sort of balance is, therefore, constantly struck." (*ibidem*, p. 23)
- 232 "... no labour, no productive power, no ingenuity, and no art, can answer the overwhelming demands of compound interest. But all saving is made

¹ U rukopisu umesto "Its vast utility does": "The vast utility of the steam-engine does" — ² u rukopisu umesto "that is": "i. e."

from the revenue of the capitalist, so that actually these demands are constantly made, and as constantly the productive power of labour refuses to satisfy them. A sort of balance is, therefore, constantly struck." (*ibidem*, p. 23)

- 233 "A sort of balance is [...] constantly struck." (*ibidem*, p. 23)
- 235 "... it is very material, with reference to labour, whether you distribute them so as to induce a greater supply of labour or a less: whether you distribute them where they will be conditions for labour, or where they will be opportunities for idleness." (*An inquiry into those principles respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus...*, London 1821, p. 57.)
- 235 "... that increased supply of labour is promoted by the increased numbers of mankind..." (*ibidem*, p. 58)
- 235 "The not being able to command so much labour as before, too, is only important where that¹ labour would produce no more than before. If labour has been rendered more productive, production will not be checked, though the existing mass of commodities should command less labour than before." (*ibidem*, p. 60)
- 235 "... mass of commodities [...] command² ... labour..." (*ibidem*, p. 60)
- 235 "The author of the Essay [...] observes³ [...] that more will be given for labour when there is most increase of stock, and that... will be when the profits on stock are highest. 'The greater the profits of stock', he adds, 'the higher will be the wages of labour'. The fault of this is, that a word or two is left out. 'The greater have been the profits of stock'... 'the higher will be the wages of labour'... The high profits and the high wages are not simultaneous; they do not occur in the same bargain; the one counteracts the other, and reduces it to a level. It might as well be argued, 'the supply of a commodity is most rapid when the price is highest, therefore, large supply and high price go together'. It is a mixing up of cause and effect." (*ibidem*, p. 100 - 101)
- 238 "In pretending to stave off the expenses of the present hour to a future day, in contending that you can burthen posterity to supply the wants of the existing generation, they in reality assert the monstrous proposition⁴, that you can consume what does not yet exist, that you can feed on provisions before their seed have been sown in the earth." (Piercy Ravenstone, *Thoughts on the funding system, and its effects*, London 1824, p. 8.)
- 238 "All the wisdom of our statesmen will have ended in a great transfer of property from one class of persons to another, in creating an enormous fund for the reward of jobs and speculation." (*ibidem*, p. 9)
- 240 "... an increase of demand for necessaries, in proportion to that for superfluities, as compared with what would have been the proportion between those two sorts of demand, if he had exerted that command to procure things for his own consumption. Necessaries will thereby exchange for more of things in general... And, in part, at least, these necessaries will be food." (*An inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus...*, London 1821, p. 22.)

¹ U rukopisu: "the" - ² u rukopisu: "commands" - ³ u rukopisu: "The Author of 'An Essay on the Application of Capital to Land' says" - ⁴ u rukopisu umesto "they in reality assert the monstrous proposition": "behaupten sie das Absurde"

- 240 "At all events, then, the increased price of corn was not the *original* cause of that rise of wages which made profits fall, but, on the contrary, the rise of wages was the cause of the increased price of corn at first, and the nature of land, yielding less and less proportional returns to increased tillage, made part of that increase of price *permanent*, prevented a complete *reaction* from taking place through the principle of population." (*ibidem*, p. 23)
- 240 "Almost every product of art and skill is the *result of joint and combined labour*. So dependent is man on man, and so much does this dependence *increase* as society advances, that hardly any labour of any single individual . . . is of the least value but as forming a part of the great social task . . . Wherever the division of labour is introduced [...] the judgment of other men intervenes before the labourer can realise his earnings, and there is no longer any thing which we can call the natural reward of individual labour. Each labourer produces only some part of a whole, and each part, having no value or utility of itself, there is nothing on which the labourer can seize, and say, 'this is my product, this I will keep to myself.' Between the commencement of any joint operation, such as that of making cloth, and the division of its product among the different persons whose combined exertions have produced it, the judgment of men must intervene several times, and the question is, how much of this joint product should go to each of the individuals whose united labour produced it?" ([Thomas Hodgskin,] *Labour defended against the claims of capital* . . ., London 1825, p. 25.)
- 241 "I know no way of deciding this but by leaving it to be settled by the unfettered judgments of the labourers themselves." (*ibidem*, p. 25)
- 241 "I must [...] add, that it is doubtful whether one species of labour is more valuable than another; certainly it is not more necessary." (*ibidem*, p. 26)
- 241 "Masters [...] are *labourers* as well as their journeymen. In this character their interest is precisely the same as that of their men. But they are also either capitalists or the agents of the capitalist, and in this respect their interest is decidedly opposed to the interest of their workmen." (*ibidem*, p. 27)
- 241 "The wide spread of education among the journeymen mechanics of this country, diminishes daily the value of the labour and skill of almost all masters and employers, by increasing the numbers of persons who possess their peculiar knowledge." (*ibidem*, p. 30)
- 241 "... the *capitalist*, the oppressive middle man..."¹ (*ibidem*, p. 33)
- 241 "... it is plain that *capital*, or the *power to employ labour*, and *co-existing labour* are one; and [...] *productive capital* and *skilled labour* are also one; consequently capital and a labouring population are precisely synonymous. In the system of nature, mouths are united with hands and with intelligence..." (*ibidem*, p. 33)
- 242 "Easy labour is only *transmitted skill*." (Thomas Hodgskin, *Popular political economy*, London 1827, p. 48.)
- 242 "But as all the advantages derived from division of labour naturally centre in, and [...] belong to the labourers, if they are deprived of them, and in the progress of society those only are enriched by their improved skill who never labour, — this must arise from unjust appropriation; from usurpation and plunder in the party enriched, and from consenting submission in the party impoverished." (*ibidem*, p. 108 - 109)

¹ U rukopisu ovaj deo rečenice glasi: "The *capitalist* is the *oppressive middleman* between the different labourers"

- 242 [Marx rezimira svojim rečima misao koju razvija Hodgskin i zatim citira:]
 "... when that multiplication is only compared with the want of the capitalist for their services..." (*ibidem*, p. 120)
- 242 "Mr. Malthus points out the effects which an increase in the number of labourers has in lessening the share which each one receives of the annual produce, — the portion of that distributed amongst them being a definite and determinate quantity, not regulated in any degree by what they annually create." (*ibidem*, p. 126)
- 242 "... labour [...] the exclusive standard of value..." (*ibidem*, p. 186, note)
- 242 "... labour, the creator of all wealth..." (*ibidem*, p. 186, note)
- 243 "As a man can dispose of small portions of produce that is corruptible, for what is incorruptible, he is under no temptation to throw it away; and thus the use of money adds to wealth, by preventing waste." (*ibidem*, p. 197)
- 243 [Marx ovde navodi svojim rečima (na nemačkom — osim reči "retail trade" i "quantity") misao koju razvija Hodgskin] (*ibidem*, p. 146)
- 243 "Both the theory relative to capital, and the practice of stopping labour at that point where it can produce, in addition to the subsistence of the labourer, a profit for the capitalist, seem opposed to the natural laws which regulate production." (*ibidem*, p. 238)
- 243 "Taking only fixed capital into our consideration [...], the subject most favourable to the idea of capital aiding production [...] For this purpose we may distinguish three classes of circumstances under which the effects of an accumulation of capital will be very different.
 First, if it be made and used by the same persons [...] every accumulation in his possession of the instruments he makes and uses, facilitates his labour. The limit to such an accumulation is [...] the power of the labourer to make and use the instrument in question. [...] second, if it be² made and used by different [...] persons, who share between them in just proportion the produce of their combined labour [...] Capital may be made by one labourer and used by another, [...] both may³ divide the commodity [...] in proportion as each has contributed by his labour to produce it... I should rather express this fact, however, by saying, that a part of the society employed in making instruments, while another part uses them, is a branch of division of labour which aids productive power and adds to the general wealth. As long as the produce of the two [...] classes of labourers, be⁴ divided between them, the accumulation or⁵ increase of such instruments as they can make and use, is a beneficial as if they were made and used by one person. [...] if it be⁶ owned by a class of persons who neither make nor use it. [...] The capitalist being the more owner of the instruments, is not, as such, a labourer. He in no manner assists production. He acquires possession of the produce of one labourer, which he makes over to another, either for a time, — as is the case with most kinds of fixed capital, or for ever, as is the case with wages, — whenever he thinks it can be used or consumed for his advantage. He never does allow the produce of one labourer, when it comes into his possession, to be

¹ U rukopisu ovaj deo citata glasi: "Man betrachte z. B. fixes Kapital, günstigste Position für die idea of capital aiding production. 3 classes von Umständen zu unterscheiden, worin die Akkumulation von Kapital sehr different. 1. wenn made and used by the same persons. Versteht sich von selbst." — ² u rukopisu umesto "if it be": "when" — ³ u rukopisu umesto "both may": "they" — ⁴ u rukopisu umesto "labourers, — be": "labourers is" — ⁵ u rukopisu: "and" — ⁶ u rukopisu umesto "if it be": "Wenn"

either used or consumed by another, unless it is for his benefit. He employs or lends his property to share the produce, or natural revenue, of labourers; and every accumulation of such property in his hands is a mere extension of his power over the produce of labour, and retards the progress of national wealth. [In] this [which] is at present the case... When the capitalist, being the owner of all the produce, will allow labourers neither to make nor use instruments, unless he obtains a profit over and above the subsistence of the labourer, it is plain that bounds are set to productive labour much within what Nature prescribes. In proportion as capital in the hands of a third party is accumulated, so the whole amount of profit required by the capitalist increases, and so there arises an artificial check to production and population... In the present state of society, the labourers being in no case the owners of capital, every accumulation of it adds to the amount of profit demanded from them, and extinguishes all that labour which would only procure the labourer his comfortable subsistence... when it is admitted that labour produces all things, even capital, it is nonsense to attribute productive power to the instruments labour makes and uses... wages do not, like instruments, facilitate production¹ [...] labour, not capital, pays all wages." (*ibidem*, p. 243 - 247)

- 244 "... the greater part of [...] the advances of capitalists consists of such promises². [...] the invention and employment of paper-money had done nothing else but show [...] that capital is something saved³ [...] As long as the capitalist, to realise his wealth, or command over other people's labour, was obliged to have in his possession an actual accumulation of the precious metals or of commodities, we might have continued to⁴ suppose, that accumulation of capital was the result of an actual saving, and that on it depended the progress of society. But when paper-money and parchment securities were invented, — when the possessor of nothing but such a piece of parchment received an annual revenue in pieces of paper with which he obtained whatever was necessary for his own use or consumption, and not giving away all the pieces of paper, was richer at the end of the year than at the beginning, or was entitled next year to receive a still greater number of pieces of paper, obtaining a still greater command over the produce of labour, it became evident [...] that capital was not any thing saved; and that the individual capitalist did not grow rich by an actual and material saving, but by doing something which enabled him... to obtain more of the produce of other men's⁵ labour." (*ibidem*, p. 248, note)

- 244 "The master manufacturer has either money or paper with which he pays wages; those wages his labourer exchanges for the produce of other labourers, who will not keep the wages, whether money or paper; and it is returned to the manufacturer, who gives in exchange for it the cloth which his own labourers have made. With it he again pays wages, and the money or paper again goes the same round... It ascribes to his property merely, whether he employ it to pay wages, or whether it consist in useful instruments, all that vast assistance, which knowledge and skill, when realized in machinery, give to labour... the united labours of the miner, the smelter, the smith, the engineer, the stoker.

¹ U rukopisu umesto "wages do not, like instruments, facilitate production": "wages facilitate not production, like instruments" — ² u rukopisu ova rečenica glasi: "Die meisten advances der capitalists bestehn in promises to pay..." — ³ u rukopisu ova rečenica glasi: "Die Erfindung und Anwendung des Papiergelds hat ent hüllt, da capital durchaus nicht ist something saved" — ⁴ u rukopisu umesto "we might have continued to": "könnte man" — ⁵ u rukopisu umesto "men's": "people's"

and of numberless other persons, and not the lifeless machines, perform whatever is done by steam engines . . . *By the common made of speaking, the productive power of this skill is attributed to its visible products, the instruments, the mere owners of which, who neither make nor use them, imagine themselves to be very productive persons . . .* (*ibidem*, p. 248 - 251)

- 244 "...the danger of forcing [...] capital out of the country." (*ibidem*, p. 253)
- 245 "As their numbers are¹ increased, both increased production and consumption take place, which is all that is ever meant by the terms accumulation or increase of national wealth." (*ibidem*, p. 257)
- 245 "At present, all the wealth of society goes first into the possession of the capitalist, and even most of the land has been purchased by him; he pays the landowner his rent, the labourer his wages, the tax and the tithe gatherer their claims, and keeps a large, indeed the largest, and a continually augmenting share, of the annual produce of labour for himself. The capitalist may now be said to be the first owner of all the wealth of the community; though no law has conferred on him the right to this property." ([Hodgskin,] *The natural and artificial right of property contrasted*, London 1832, p. 98.)
- 245 "...this change has been effected by the taking of interest on capital, and by the process of compound interest; and it is not a little curious, that all the lawgivers of Europe endeavoured to prevent this by statutes, vic. statutes against usury . . ." (*ibidem*, p. 98, note)
- 245 "...the power of the capitalist over all the wealth of the country is a complete change in the right of property, and by which law, or series of laws, was it effected?" (*ibidem*, p. 99)
- 245 "...the great field for all exertion, and the raw material of all wealth—the earth—is² the common property of all its inhabitants." (J.F. Bray, *Labour's wrongs and labour's remedy* . . ., London 1839, p. 28.)
- 245 "...life is dependent upon food [...], food [...] upon labour. [...] these dependencies are absolute. [...] therefore, if labour be evaded by any human being, it can be thus [...] only on the condition of increased labour by the mass." (*ibidem*, p. 31)
- 245 "... all the wrongs and the woes which man has ever committed or endured, may be traced to the assumption of a right in the soil, by certain individuals and classes, to the exclusion of other individuals and classes... The next step which man has ever taken, after having claimed property in land, has been to claim property in man..." (*ibidem*, p. 34)
- 245 "...fighting them upon their own ground, and with their own weapons..." (*ibidem*, p. 41)
- 245 "Before the conclusions arrived at by such a course of proceeding can be overthrown, the economists must unsay or disprove those established truths and principles on which their own arguments are founded." (*ibidem*, p. 41)
- 246 [Marx ovde rezimira misao koju razvija Bray.] (*ibidem*, p. 42)

¹ U rukopisu: "Wie die Population" — ² u rukopisu: "muss sein"

- 246 "They are applied to society at large, and, from their nature, cannot exempt any individual or any class from their operation." (*ibidem*, p. 42)
- 246 "The ban — 'Thou shalt labour' — rest alike on all created beings... Man only can escape this law; and, from its nature, it can be evaded by one man only at the expense of another". (*ibidem*, p. 43)
- 246 "From the very nature of labour and exchange, strict justice not only requires that all exchangers should be **mutually**, but that they should **likewise be equally**, benefited... If a just system of exchanges were acted upon, the value of all articles would be determined by the entire cost of production; and equal values should always exchange for equal values... the workmen have given the capitalist the labour of a whole year, in exchange for the value of only half a year — and from this [...] has arisen the inequality of wealth and power which at present exists around us. It is an inevitable condition of inequality of exchanges — of buying at one price and selling at another — that capitalists shall continue to be capitalists, and working men be working men — the one a class of tyrants and the other a class of slaves — to eternity." (*ibidem*, p. 48 - 49)
- 246 "By the present [...] system, exchanges are not only not mutually beneficial to all parties, as the political economists have asserted, but it is plain [...], that there is, in most transactions between the capitalist and the producer, [...] no exchange whatever... what is it that the capitalist, whether he be manufacturer or landed proprietor, gives [...] for the labour of the working man? The capitalist gives no labour, for he does not work — he gives no capital for his store of wealth is being augmented... the capitalist [...] cannot [...] make an exchange with anything that belongs to himself. The whole transaction, therefore, plainly shews that the capitalists and proprietors do no more than give the working man, for his labour of one week, a part of the wealth which they obtained from him the week before! — which just amounts to giving him nothing for something... The wealth which the capitalist appears to give in exchange for the workman's labour was generated neither by the labour nor the riches of the capitalist, but it was originally obtained by the labour of the workman; and it is still daily taken from him, by a fraudulent system of unequal exchanges." (*ibidem*, p. 49 - 50)
- 246 "The whole transaction [...] between the producer and the capitalist, is a palpable deception, a mere farce..." (*ibidem*, p. 50)
- 246 "...the law which says 'There shall be accumulation', is only half fulfilled, and is made to subserve the interests of a particular class, to the detriment of all the rest of the community..." (*ibidem*, p. 50).

- 246 "Under the present social system, the whole of the working class are dependent upon the capitalist or employer for the means of labour; and where one class, by its position in society, is thus dependent upon another class for the *means of labour*, it is dependent, likewise, for the *means of life*; and this is a condition so contrary to the very intention of society—so revolting to reason... that it cannot for one moment be palliated or defended. It confers on man a power which ought to be vested in nothing mortal." (*ibidem*, p. 52)
- 246 "Our daily experience teaches us, that if we take a slice from a loaf, the slice never grows on again: the loaf is but an accumulation of slices, and the more we eat of it, the less will there remain to be eaten. Such is the case with the loaf of the working man; but that of the capitalist follows not this rule. His loaf continually increases instead of diminishing: with him, it is cut and come again, for ever... if exchanges were equal, would the wealth of the present capitalists gradually go from them to the working classes: every shilling that the rich man spent, would leave him a shilling less rich..." (*ibidem*, p. 54-55)
- 247 "...that it is [...] impossible that any capitalist can have derived one thousand pounds sterling from actual hoarded labour of his working-class progenitors." (*ibidem*, p. 55)
- 247 "...that there can be no exchanges without accumulations — no accumulations without labour." (*ibidem*, p. 55)
- 247 "...under the present system, every working man gives to an employer at least six days' labour for an equivalent worth only four or five days' labour, the gains of the last man are necessarily the losses of the first man." (*ibidem*, p. 56)
- 247 "Thus, in whatever light examined — whether as a gift, [...] individual accumulation, [...] exchange, [...] inheritance — there is proof upon proof that there is a flaw in the rich man's title which takes away at once its very show of justice, and its value." (*ibidem*, p. 56-57)
- 247 "...this¹ wealth has all been derived from the bones and sinews of the working classes during successive ages, and it has been taken from them by the fraudulent and slavery-creating system of unequal exchanges," (*ibidem*, p. 57)
- 247 "...let a working man under the present system [...] would become wealthy, he must [...] instead of exchanging his own labour, must become a capitalist, or exchanger of the labour of other people; and thus, by plundering others in the same manner as he was plundered, through the medium of unequal exchanges, he will be enabled to acquire great gains from the small losses of other people." (*ibidem*, p. 57)

¹ U rukopisu: "Aller dieser"

- 247 "The political economists and capitalists have written and printed many books to impress upon the working man the fallacy that 'the gain of the capitalist is **not** the loss of the producer'. We are told that Labour cannot move one step without Capital — that Capital is as a shovel to the man who digs — that Capital is just a necessary to production as Labour itself is... this mutual dependency between Capital and Labour has nothing to do with the relative position of the capitalist and the working man; nor does it show that the former should be maintained by the latter... It is the capital, and not the capitalist, that is essential to the operations of the producer; and there is as much difference between the two, as there is between the actual cargo and the bill of lading." (*ibidem*, p. 59)
- 247 "From the relation which capital and labour bear to each other, it is evident that the more capital or accumulated produce there is in a country, the greater will be the facilities for production, and the less labour will it require to obtain a given result. Thus the people of Great Britain, with the aid of their present vast accumulation of capital — their buildings, machinery, ships, canals, and railways — can produce more manufactured wealth in one week, than their ancestors of a thousand years since could have created in half a century. It is not our superior physical powers¹, but our capital, which enables us to do this; for, wherever there is a deficiency of capital, production will progress slowly and laboriously, and vice versa. From these considerations, then, it is apparent, that whatever is gained to Capital, is likewise gained to Labour — that every increase of the former tends to diminish the toil of the latter — and that, therefore, every loss to Capital must also be a loss to Labour. This truth, though long since observed by the political economists, has never yet been fairly stated by them." (*ibidem*, p. 59 — 60)
- 248 "They have even identified Capital with one class of the community, and Labour with another class — although the two powers have naturally, and should have artificially, no such connection. The economists always attempt to make the prosperity, if not the very existence, of the working man dependent upon the condition of maintaining the capitalist in luxury and idleness. They would not have the working man to eat a meal until he has produced two — one for himself and the other for his master — the latter receiving his portion indirectly, by unequal exchanges." (*ibidem*, p. 60)
- 248 "When the workman has produced a thing, it is his no longer — it belongs to the capitalist — it has been conveyed from the one to the other by the unseen magic of unequal exchanges." (*ibidem*, p. 61).

¹ U rukopisu: "forces"

- 248 "Under the present social system, Capital and Labour — the shovel and the digger — are two separate and antagonist powers..." (*ibidem*, p. 60)
- 248 "But even if all the land and the machinery and the houses did belong to the capitalists, and the working class were not in being, the former would not thereby be enabled to evade the great condition 'that there shall be labour'. Their wealth would leave them in the choice only of working or starving. They cannot eat the land and the houses; and the Land will not yield sustenance, nor the machinery making clothing, without the application of human labour. Therefore, when the capitalists and proprietors say that the working class must support them, they likewise say, in effect, that the producers belong to them as well as the houses and lands do — that the working man was created only for the rich man's use!" (*ibidem*, p. 68)
- 248 "...the producer [...] receives, in exchange for what he gives to the capitalist — not the labour nor the produce of the labour of the capitalist, but work! Through the instrumentality of money, the working classes are not only compelled to perform the labour which the preservation of existence naturally imposes upon them, but they are likewise saddled with the labour of other classes. It matters not whether the producers now receive gold, or silver, or other commodities from a non-producing class: it all amounts to this — that the working classes perform their own labour, and support themselves, and likewise perform the labour of the capitalist, and maintain him into the bargain! Whatever may be the **nominal** receipts which the producers receive from the capitalists, their actual receipts are — the **transfer of that labour which ought to be rendered by the capitalists.**" (*ibidem*, p. 153 - 154)
- 248 "... we will suppose the population of the United Kingdom [...] to be [...] 25 000 000 of human beings. [...] we may [...] estimate the entire maintenance of the twenty-five millions of people to be worth¹, on the average, at least £15 per head annually. This gives £375 000 000 as the yearly value of the maintenance of the whole people of the United Kingdom. We do not, however, employ ourselves merely in producing articles of subsistence, for our labour creates, likewise, many unconsumable articles. We every year add to our stock of accumulations, or capital, by increasing the number of our houses, ships, implements, machines, roads, and other assistants to further production, besides making goods all wear and tear. Thus, although our subsistence may be worth but three hundred and seventy-five millions sterling a year, the total annual value of the wealth created by the

¹ U rukopisu umesto "we may [...] estimate the entire maintenance of the twenty-five millions of people to be worth": "Unterstellen ihren Unterhalt"

- people [...] will not be less than five hundred millions sterling." (*ibidem*, p. 81)
- 249 "... we cannot calculate upon having above one-fourth of our population, or about six millions of men — that is, those between the ages of fourteen and fifty — as effective producers. Of this number [...] scarcely five millions can be said under the present arrangements [...], to assist in production; for thousands of able-bodied men [...] are compelled to stand idle while the work which they ought to do is being performed by women and children; and hundreds of thousands of men in Ireland can obtain no employment whatever. Thus less than five millions of men, assisted by a few thousands of women and children [...] to create produce for [...] twenty-five millions..." (*ibidem*, p. 81-82)
- 249 "... the present number of working men, if unassisted by machinery, could not support themselves and the present number of idlers and unprofitable labourers [...] The agricultural and manufacturing machinery of every kind which we bring to our aid in the business of productions, has been computed to perform the labour of about one hundred millions of effective men... this machinery — and its application under the present system, which has generated the hundreds of thousands of idlers and livers on profit who now press the working class into the earth." (*ibidem*, p. 82)
- 249 "The present constitution of society has been fertilized by machinery, and by machinery will it be destroyed." (*ibidem*, p. 82)
- 249 "The machinery itself is good — is indispensable; it is the application of it — the circumstance of its being possessed by individuals instead of by the nation — that is bad." (*ibidem*, p. 83)
- 249 "The five millions of men already enumerated as assisting in production [...] Some [...] do not work five hour a day, while others [...] fifteen hours¹; and when to this is added the time lost by the compulsory idleness of great numbers in times of depression in trade, it will be found that our annual production is created and distributed by less than one-fifth of the community, working, on the average, ten hours a day." (*ibidem*, p. 83)
- 249 "... we suppose that the wealthy non-producers of every description, with their families, and dependents, amount only to two millions of persons, yet this number alone would cost the working classes £ 30 000 000 annually, if their maintenance were averaged, like that of the latter, at £ 15 per head." (*ibidem*, p. 83-84)

¹ U rukopisu ovaj deo rečenice glasi: "Von den fünf Millionen Männern, die nun in der Production assistieren, arbeiten einige nur 5 Stunden täglich, andere 15"

- 249 "...therefore¹, upon the most moderate computation their maintenance will cost not less than £ 50 per head. This gives a total of £ 100 000 000 as the annual cost of the mere drones of society — the utterly unproductive..." (*ibidem*, p. 84)
- 249 "...likewise² the double and quadruple allowance received by the various classes of small proprietors, manufacturers, and tradesmen, in the shape of profit and interest. Upon the most moderate computation, the share of wealth enjoyed by this extensive portion of the community will amount to not less than £ 140 000 000 annually, **above** the average of what is received by an equal number of the best paid of the working class. Thus, along with their government, the two classes of idlers and livers on profit — comprising, perhaps, one-fourth of the entire population — absorb about £ 300 000 000 annually, or above one-half of the entire wealth produced [...]... an average loss of above £ 50 per head to every working man in the empire... leaves no more than an average of about £ 11 per head per annum, to be divided amongst the remaining three-fourths of the nation. From calculations made in 1815, it appears that the annual income of the whole people of the United Kingdom amounted to about £ 430 000 000; of which the working class received £ 99 742 547, and the rent, pension, and profit class £ 330 778 825! The whole property in the country was at the same time calculated to the worth nearly three thousand millions of pounds sterling." (*ibidem*, p. 84 - 85)
- 251 "... the transport of commodities from one place to another..." (George Ramsay, *An essay on the distribution of wealth*", Edinburgh 1836, p. 19.)
- 251 "The seed of the agriculturist, and the raw material of the manufacturer..." (*ibidem*, p. 22)
- 251 "... manure of all kinds, fences [...] for agriculture, and the fuel consumed in manufacturies." (*ibidem*, p. 23)
- 251 "*Circulating capital* consists exclusively of subsistence and other necessities advanced to the workmen, previous to the completion of the produce of their labour." (*ibidem*, p. 23)
- 252 "... fixed capital alone, not circulating, is properly speaking a source of national wealth." (*ibidem*, p. 23)
- 252 "... labour and fixed capital are the only elements of expense of production." (*ibidem*, p. 28)
- 252 "... were we to suppose the labourers not to be paid until the completion of the product, there would be no occasion whatever for circulating capital. [...] industry would be carried on a scale quite as great³ [...] Nothing can prove more strongly⁴ that circulating capital is not an *immediate* agent in⁵ production, nor even *essential* to it at all, but merely a *convenience rendered necessary by the deplorable poverty of the mass of the people.*" (*ibidem*, p. 24)

¹ U rukopisu umesto "therefore": "Aber" — ² u rukopisu umesto "likewise" "Kommt hinzu" — ³ u rukopisu: "Die Produktion würde ebenso groß sein" — ⁴ u rukopisu: "Dies beweist" — ⁵ u rukopisu: "of" —

- 252 "... fixed capital[...] alone constitutes an element of cost of production in a national point of view..." (*ibidem*, p. 26)
- 252 "... the deplorable poverty of the mass of the people." (*ibidem*, p. 24)
- 252 "... is¹ a portion of the national wealth, employed, or meant to be employed, in favouring reproduction." (*ibidem*, p. 21)
- 253 "... a circulating capital will always maintain more labour than that formerly bestowed upon itself. Because, could it employ no more than had been previously bestowed upon itself, what advantage could arise to the owner from the use of it as such? (*ibidem*, p. 49)
- 253 "There is no possible way of escaping this conclusion, except by asserting² that the *quantity of labour* which any circulating capital will employ is no more than equal to *that previously bestowed* upon it [...] This would be [...] to say, that the value of the capital expended is³ equal to that of the product..." (*ibidem*, p. 52)
- 253 "... circulating capital, raised by the labour of 100 men, will [...] employ a greater number, say 170⁴. Therefore the product at the end of the [...] year, will, in this case, be the result of the labour of 150 men." (*ibidem*, p. 48)
- 254 "Therefore the product at the end of the [...] year, will, in this case, be the result of the labour of 150 men." (*ibidem*, p. 50)
- 254 "The use of fixed capital modifies to a considerable extent the principle that value depends upon quantity of labour. For some commodities on which the same quantity of labour has been expended, require very different periods before they are fit for consumption. But as during this time the capital brings no return, *in order that the employment in question should not be less lucrative than others* in which the product is sooner ready for use, it is necessary that the commodity, when at last brought to market, *should be increased in value by all the amount of profit withheld*. This shews [...] how capital may regulate value independently of labour." (*ibidem*, p. 43)
- 255 "... employment in question⁵ should not be less lucrative than others..." (*ibidem*, p. 43)
- 255 "... capital is a source of value independent of labour." (*ibidem*, p. 55)
- 255 "... profits owe their existence to a⁶ law of the material world, whereby the beneficence of nature when aided and directed by the labour and skill of man, gives so ample a return to national industry as to leave a *surplus* of products over and above what is absolutely necessary for replacing in kind the fixed capital consumed, and *for perpetuating the race of labourers employed*." (*ibidem*, p. 205)
- 255 "... *for perpetuating*⁷ the race of labourers..." (*ibidem*, p. 205)
- 255 "... deplorable poverty of the mass of the people⁸." (*ibidem*, p. 24)
- 255 "... *for perpetuating*⁹ the race of labourers..." (*ibidem*, p. 205)

¹ U rukopisu umesto "is": "in" — ² u rukopisu skraćeno: "Oder will man versichern" — ³ u rukopisu umesto "is": "was" — ⁴ u rukopisu umesto "will [...] employ a greater number, say 150": "wird 150 Mann in Bewegung setzen" — ⁵ u rukopisu: "employment of capital" — ⁶ u rukopisu umesto "profits owe their existence to a": "Die Quelle des Profits ist das" — ⁷ u rukopisu: "to perpetuate" — ⁸ u rukopisu: "population" — ⁹ u rukopisu: "perpetuates"

- 256 "... let the gross produce be ever so little more than is strictly essential for the above purposes, and the separation of a distinct revenue from the general mass, under the appellation of profit, and belonging to another class of men, becomes possible." (*ibidem*, p. 205)
- 256 "... the very existence of the former¹ as a distinct class is dependent on the productiveness of industry." (*ibidem*, p. 206)
- 256 "... by no means exempted the master-capitalists from suffering in their profits, nor even at all diminished their total loss, but only served to distribute it more equally among the different orders composing that body." (*ibidem*, p. 163)
- 256 "... the employment in question should not be less lucrative than others" (*ibidem*, p. 43)
- 257 "... the rise of wages [...] is limited by the productiveness of industry. In other words, [...] a man can never receive more for the labour of a day or year than with the aid of all the others sources of wealth, he can produce in the same time ... his pay must be less than this, for a portion of the gross produce always goes to replace fixed capital with its profit." (*ibidem*, p. 119)
- 257 "... value must be in proportion not merely to the capital truly consumed, but to that also which continues unaltered, in a word², to the total capital employed." (*ibidem*, p. 74)
- 258 "... that demand must depend upon the amount of the latter special of capital alone³." (*ibidem*, p. 87)
- 258 "At every change of this kind⁴, the fixed capital of the country is increased at the expense of the circulating." (*ibidem*, p. 89)
- 258 "... the demand for labour will generally increase as capital augments, still it by no means follows that it will do so in the same proportion⁵." (*ibidem*, p. 88)
- 258 "It is not, until, in the progress of industry, favoured by⁶ the new inventions, circulating capital shall have become increased beyond what it formerly was⁷, that a greater demand for labour will spring up. Demand will then rise, but not in proportion to the accumulation of the general capital. In countries, where industry has much advanced, fixed capital comes gradually to bear a greater and greater proportion to circulating. Every augmentation, therefore, in the national stock destined for reproduction, comes, in the progress of society, to have a less and less influence upon the condition of the labourer." (*ibidem*, p. 90 - 91)
- 258 "Every addition to fixed capital, is made [...] at the expense of the circulating." (*ibidem*, p. 91)
- 258 "The evils resulting from the invention of machinery, to the labouring population employed in the latter⁸, will probably be but temporary, liable to be perpetually renewed however, as fresh improvements are constantly making for economising labour." [Posle ovoga sleduje sazet prikaz misli koju je Ramsay dalje razvio; u tekstu su ovde-onde zadržane neprevedene engle-

¹ U rukopisu umesto "former": "master-capitalists" — ² u rukopisu umesto "in a word": "viz." — ³ u rukopisu: "Die demand for labour hängt nur ab von dem amount of circulating capital" — ⁴ u rukopisu: "Im Fortschritt der Zivilisation" — ⁵ u rukopisu: "Die demand for labour wächst daher nicht generally wie capital augments, wenigstens nicht in the same proportion" — ⁶ u rukopisu: "Es ist erst, wenn infolge" — ⁷ u rukopisu umesto "beyond what it formerly was": "über seinen früheren Betrag" — ⁸ u rukopisu umesto "the latter": "manufactures"

- ske reči: "capitalists", "use the *new machinery* introduced", "extraordinary profits", "circulating capital", "diminished cost of production", "consumers", "of accumulating capital", "its way to manufacturing industry in question".] (*ibidem*, p. 91 - 92)
- 259 "Thus [...] though [...] it¹ may throw out of employment a considerable body of persons, will yet probably be followed, after a longer or shorter period, by the reengagement of the same, or even a much greater number² of labourers." (*ibidem*, p. 92 - 93)
- 259 "... in agriculture the case is widely different. The demand for raw produce cannot increase in that rapid way in which it may for manufactured goods... But the change of all others³ most fatal to the country people is the conversion of arable land into pasture... Almost all the funds which formerly supported men, are now vested in cattle, sheep, and other elements of fixed capital" (*ibidem*, p. 93)
- 259 "Wages [...] as well as *profits*, are to be considered each of them as really a *portion of the finished product*, totally distinct in a national point of view, from the cost of raising it." (*ibidem*, p. 142)
- 259 "Independent of its results, it is a pure loss... But, besides this, labour [...], not what is paid for it, ought to be reckoned as another⁴ element of cost of production. Labour is [...] a sacrifice [...] The more of it expended in one employment, the less [...] for another, and therefore if⁵ applied to unprofitable undertakings, [...] the nation suffers from the waste of the principal source of wealth... the *reward of labour* ought not to be considered as⁶ an element of cost..." (*ibidem*, p. 142 - 143)
- 259 "In what manner is a comparison to be instituted between⁷ the product and the stock expended upon it?... With regard to a whole nation... It is evident that *all the various elements of the stock expended* must be reproduced in some employment or another, otherwise the industry of the country could not go on as formerly. The raw material of manufactures, the implements used in them, as also in agriculture, the extensive machinery engaged in the former, the buildings necessary for fabricating or storing the produce, must all be parts of the total return of a country, as well as of the advances of all its master-capitalists. Therefore, the quantity of the former may be compared with that of the latter, each article being supposed placed as it were beside that of a similar kind." (*ibidem*, p. 137 - 139)
- 259 [Prvi deo citata je izvod iz glasi prema rukopisu ovako: "Was nun den individuellen Kapitalisten angeht, da er nicht replaciert in kind seine Ausgaben, da er"] "... the greater number must be obtained by exchange, a certain portion of the product being necessary for this purpose. Hence each individual master-capitalist comes to look much more to the exchangeable value of his product than to its quantity." (*ibidem*, p. 145 - 146)

¹ U rukopisu umesto "it": "die Maschine" - ² u rukopisu umesto "number": "amount" - ³ u rukopisu umesto "But the change of all others": "Am" - ⁴ u rukopisu umesto "Independent of its results, it is a pure loss... But, besides this, labour [...], not what is paid for it, ought to be reckoned as another": "Fixed capital... independent of its results... is pure loss... Nur labour, abgesehen von wages, von dem want is paid for it, daneben ein" - ⁵ u rukopisu: "the less for another one and, therefore, when" - ⁶ u rukopisu umesto "ought not to be considered as": "konstituiert nicht" - ⁷ u rukopisu umesto "In what manner is a comparison to be instituted between": "Wie vergleichen"

- 259 "... the more the *value of the¹ product exceeds the value of the capital advanced, the greater will be his profit*. Thus, then will he estimate it, by comparing value with value, not quantity with quantity. This is the first difference to be remarked in the mode of reckoning profits between nations and individuals." (*ibidem*, p. 146)
- 260 "The second is, that, since the master-capitalists always makes an *advance of wages to the labourers, instead of paying them out of the finished commodity*, he considers this as well as the fixed capital consumed, a part of his expenses, though, [...] nationally speaking, it is not² an element of cost. Hence his rate of profit will depend upon the excess in the value of his product over and above the value of the capital [...], both fixed and circulating." (*ibidem*, p. 146)
- 260 "... national [...] point of view..." (*ibidem*, p. 146)
- 261 "Profit [...] must rise or fall exactly as the *proportion of the gross produce, or of its value, required to replace necessary advances, falls or rises...* Therefore, the rate of profit must depend [...] upon two circumstances; first, the proportion of the whole produce which goes to the labourers; secondly, the proportion which must be set apart for replacing, *either in kind or by exchange, the fixed capital.*" (*ibidem*, p. 147 - 148)
- 261 "To me it seems certain³, that in increased facility of raising the various objects which enter into the composition of fixed capital, tends, by diminishing this proportion, to raise the rate of profit, just as in the former case of an augmented return of the elements of circulating capital, which serves to maintain labour." (*ibidem*, p. 164)
- 261 "... be the amount of gross return small or great, the quantity of it required for replacing what has been consumed in these different forms, can undergo no alteration whatsoever. This quantity must be considered as constant, so long as *production is carried on the same scale*. Consequently, the *larger the total return, the less must be the proportion of the whole which the farmer must set aside for the above purposes.*" (*ibidem*, p. 166).
- 261 [Marx navodi svojim rečima misao koju Ramsay razvija na str. 166/167; u prvoj rečenici navodi ove engleske reči: "farmer", "food", "raw materials", "flax, hemp, wood", pa zatim nastavlja: "Des farmer's profit [steigt] durch das *increase in the quantity of his produce, its total value remaining the same, aber er braucht a smaller proportion of this sum und consequently of its value for restoring the various elements of fixed capital, with which the farmer can supply himself; while the manufacturer would be benefited by the greater power of purchasing possessed by his.*"]
- 267 "... an increased or diminished productiveness of the industry employed in raising commodities which do not enter into the composition of fixed capital, can have no influence on the rate of profit, except by affecting the proportion of the gross amount which goes to maintain labour." (*ibidem*, p. 168)
- 267 [Marx ovde izlaže (pretežno na nemačkom) misao koju Ramsay razvija u svojoj knjizi na str. 168 - 169. Nekoliko reči navodi na engleskom i to: "goods must fall", "a smaller proportion", "expenses in clothing the labourer", "manufacturer".

¹ U rukopisu: "his" - ² u rukopisu umesto "though, [...] nationally speaking, it is not": "though they, nationally speaking, nicht" - ³ u rukopisu: "Es ist sicher"

- 268 „... articles¹ which help to make up neither fixed capital nor circulating, it follows that profit can in no way be affected by any alteration in the facilities for raising these². Such are luxuries of all kinds.” (*ibidem*, p. 169 - 170)
- 268 “Master-capitalists gain by the abundance³, because their profits will command a greater quantity for their private consumption; but the rate of this profit is in no degree affected either by their plenty or scarcity.” (*ibidem*, p. 171)
- 268 “Such are luxuries of all kinds.” (*ibidem*, p. 170)
- 269 “. . . the causes which regulate the rate of profit in individual cases, [...] we have found to be⁴, 1. The Productiveness of the Industry engaged in raising those articles of primary⁵ necessity which are required by the Labourer for Food, Clothing, etc. 2. The Productiveness of the Industry employed in raising those⁶ objects which enter into the composition of Fixed Capital. 3. *The rate of Real Wages.*
A variation in the first and third of these causes, acts upon profit by altering the proportion of the gross produce which goes to the labourer: a change in the *second* affects the same, by modifying the proportion necessary for replacing, *either directly or by means of exchange*, the fixed capital consumed in production; for [...] profit is essentially a question of proportion.” (*ibidem*, p. 172)
- 270 “Mr. Ricardo [...] seems always to consider the whole produce as divided between wages and profits, forgetting the part necessary for replacing fixed capital.” (*ibidem*, p. 174, note)
- 271 [Marx navodi svojim rečima misao koju Ramsay razvija na str. 179 - 180. i piše: „Die competition der master - capitalists könne zwar level den besonders über das Niveau sich erhebenden Profit, aber es ist falsch that *this ordinary level itself is lowered.*”]
- 271 “Could we suppose⁷ it possible that the Price of every commodity, both raw and fabricated, should fall in consequence of the competition among the producers, yet this could not in any way affect profit. Each master-capitalist would sell his produce for less money, but on the other hand, every article of his expenses, whether belonging to fixed capital or to circulating, would cost him a proportionally smaller sum.” (*ibidem*, p. 180 - 181)
- 271 “The idea of profits being paid by the consumers, is, assuredly, very absurd. Who are the consumers? They must be either landlords, capitalists, masters, labourers, or else people who receive a salary . . .” (*ibidem* p. 183)
- 271 “The *only competition* which can affect the general rate of gross profits, is that between master-capitalists and labourers . . .” (*ibidem*, p. 206)

¹ U rukopisu umesto “articles”: “Such commodities” — ² u rukopisu umesto “it follows that profit can in no way be affected by any alteration in the facilities for raising these”: “können den Profit nicht alterieren durch irgendwelche Alteration in ihrer productiveness” — ³ u rukopisu: “abundance of luxuries” — ⁴ u rukopisu: “Die Profitrate in individual cases also bestimmt durch folgende Ursachen” — ⁵ u rukopisu: “the articles of first” — ⁶ u rukopisu: “the” — ⁷ u rukopisu: “Ricardo vergißt, da das ganze Produkt nicht nur zwischen wages und profits sich teilt, sondern auch ein Teil necessary ist for replacing fixed capital.” — ⁸ u rukopisu umesto “Could we suppose”: “Wäre”

- 272 "But were we even to suppose¹, that capital was never borrowed with any view but to productive employment, [...] it very possible that interest might vary without any change in the rate of gross profits. For, as a nation advances in the career of wealth, a class of men springs up and increases more and more, who by the labours of their ancestors find themselves in the possession of funds sufficiently ample to afford a handsome maintenance from the interest alone. Very many also who during youth and middle age were actively engaged in business, retire in their latter days to live quietly on the interest of the sums they have themselves accumulated. This class² [...] has a tendency to increase with the increasing riches of the country, for those who begin with a tolerable stock are likely to make an independence sooner than they who commence with little. Thus it comes to pass, that³ in old and rich countries, the amount of national capital belonging to those who are unwilling to take the trouble of employing it themselves, bears a larger proportion to the whole productive stock of the society, than in newly settled and poorer districts⁴. How [...] numerous [...] the class of rentiers [...] in England [...] As the class of *rentiers* increases, so also does that of lenders of capital, for they are one and the same. Therefore, from this cause interest must have a tendency to fall in old countries..." *ibidem*, p. 201 - 202)
- 272 "The rate of these must depend⁵, partly upon the rate of gross-profits [...], partly on the proportion in which these are separated into profits of capital and those of enterprise⁶. This proportion [...] depends upon the competition between the lenders of capital and [...] borrowers [...] which competition is influenced, though by no means⁷ entirely regulated by the rate of gross profits expected to be realized. And the [...] competition is not exclusively regulated by this cause [...] because on the one hand many borrow without any view to productive employment: and [...] because the *proportion* of the *whole national capital to be lent, varies with the riches of the country independently of any change in gross profits.*" (*ibidem*, p. 206 - 207)
- 272 "... *the profits of enterprise depend upon the net profits of capital, not the latter upon the former.*" (*ibidem*, p. 214)
- 272 [Marx daje prvi deo citata iz Ramsayeve knjige svojim rečima: „Der Zins ist nur da ein Maß of net profits, wo der Kulturzustand so, da der want of certainty of repayment nicht hereinkommt..."] "In England, for instance, at the present day, we cannot, I think, consider⁸ compensation for risk as at all entering into the interest received from funds lent on what would be called good security..." (*ibidem*, p. 199, note)

¹ U rukopisu: "Unterstellen wir selbst" — ² u rukopisu: "Diese beiden Klassen" — ³ u rukopisu umesto "Thus it comes to pass, that": "Daher" — ⁴ u rukopisu umesto "in newly settled and poorer districts": "in new settled and poor countries" — ⁵ u rukopisu: "er abhängt" — ⁶ u rukopisu umesto "profits of capital and those of enterprise": "Zins und industriellen Profit" — ⁷ u rukopisu umesto "borrowers [...] which competition is influenced, though by no means": "borrowers of capital. Diese competition beeinflusst, aber wird nicht" — ⁸ u rukopisu umesto "I think, consider": "uns denken"

- 272 "He is the general distributor of the national revenue; the person who undertakes to pay¹ [...] to the labourers, the wages [...] — to the capitalist, the interest [...] — to the proprietor, the rent [...]. On the one hand are masters, on the other, labourers, capitalists, and landlords [...]. The interests of these two grand classes are diametrically opposed to each other. It is the master who hires labour, capital, and land, and of course tries to get the use of them on as low terms as possible; while the owners of these sources of wealth do their best to let them as high as they can." (*ibidem*, p. 218 - 219)
- 274 [Marx svojim rečima navodi misao koju Ramsay razvija u svojoj knjizi (p. 226): "Man kann die profits of enterprise sich zerlegen in 1. das Salär des masters; 2. sein risk; 3. seine surplus gains".]
- 275 [Marx ovde rezimira misao koju Ramsay razvija u svojoj knjizi (p. 227 - 229): „Das salary bleibt, wie der trouble, ziemlich dasselbe, der concern sei groß oder klein.“]
- 275 [Marx prepričava ovo mesto iz Ramsayeve knjige (str. 255) svojim rečima (na nemačkom).]
- 275 "These surplus gains do truly represent [...] the revenue derived from the power of commanding the use of capital, whether belonging to the person himself or borrowed from others... these² net profits vary exactly as the amount of capital, [...] on the contrary [...] the larger the capital, the greater the proportion they bear³ to the stock employed." (*ibidem*, p. 230)
- 275 "In this manner the rent paid for one species of produce becomes the cause of the high value of others." (*ibidem*, p. 279)
- 275 "... revenue differs from the annual gross produce, simply by the absence of all those objects which go to keep up fixed capital..." (*ibidem*, p. 471)
- 276 "... not⁴ an immediate agent in production, nor even essential to it at all..." (*ibidem*, p. 468).
- 276 [Marx navodi delimično svojim rečima misao koju Ramsay razvija u svojoj knjizi (str. 476 - 477): „Die Rentiers müßten sich nur in industrielle Kapitalisten verwandeln. Dies für den national wealth gleichgültig... Der brut profit braucht sicher nicht so hoch zu sein as to afford separate incomes to the owner and the employer.“]
- 276 "... gross profit⁵... is [...] essential in order that production go on at all..." (*ibidem*, p. 475)
- 277 "Deduct from the gross produce the wages of labour, the rent of land, the interest on capital, the cost of raw material, and the gains of the agent, merchant, or dealer, and what remained was the profit of the manufacturer, the Lancashire resident, the occupier, on whom the burden of maintaining the workmen for no many partakers in the distribution of the gross produce is thrown." ("The Morning Star", 1. decembar 1862.)
- 278 «Les matières premières, l'instrument, l'approvisionnement.» (A. Cherbuliez, *Riche ou pauvre...*, Paris-Genève 1840, p. 16.)

¹ U rukopisu umesto "He is the general distributor of the national revenue; the person who undertakes to pay": "Der industrielle Kapitalist ist der allgemeine distributor des Reichthums; er zahlt" — ² u rukopisu: "die" — ³ u rukopisu umesto "the greater the proportion they bear": "the larger the proportion of the surplus gains" — ⁴ u rukopisu: "neither" — ⁵ u rukopisu: "Gross profit of capital and enterprise"

- 278 «... il n'y a aucune différence entre un capital et toute autre portion de richesse: c'est seulement par l'emploi qui en est fait qu'une chose devient capital; c'est-à-dire, lorsqu'elle est employée, dans une *opération productive*, comme matière première, comme instrument, ou comme approvisionnement.» (*ibidem*, p.18)
- 283 «Le profit mercantile est déterminé, comme on voit, par la **valeur des produits** comparée avec celle des **divers éléments** du capital productif...» (*ibidem*, p. 70)
- 283 «...les deux éléments principaux de cette détermination sont évidemment le prix des matières premières et la quantité d'approvisionnement nécessaire pour les mettre en oeuvre. [...] le progrès économique des sociétés agit en sens **contraire** sur ces deux éléments [...] il tend à renchérir les matières premières en augmentant la valeur de tous les produits des industries extractives qui s'exercent sur des fonds appropriés et d'une étendue limitée...» (*ibidem*, p. 70)
- 284 «La somme totale des produits, moins la somme totale du capital consommé pour les obtenir, donne la somme totale des profits pendant un espace de temps déterminé. Or la somme totale des produits **s'accroît en raison du capital employé**, et non du capital consommé. Le **taux des profits**, ou leur rapport au capital, résulte donc de la combinaison de deux autres rapports, savoir: du **rapport entre le capital employé et le capital consommé**, et du **rapport entre le capital consommé et le produit.**» (*ibidem*, p. 70)
- 285 «...les deux éléments passifs du capital...» (*ibidem*, p. 59)
- 285 «... la somme total des produits s'accroît en raison de capital employé, et non du capital consommé.» (*ibidem*, p. 70)
- 287 «Le **taux des profits**, ou leur **rapport** au capital, résulte donc de la combinaison de deux autres rapports, savoir: du **rapport entre le capital employé et le capital consommé**, et du **rapport entre le capital consommé et le produit.**» (*ibidem*, p. 70)
- 287 «Soit P le produit total pendant une période écoulée, π le profit, C le capital employé, c le capital consommé, r le **rapport** du profit au capital. Dans équation $P - c = \pi$, substituons à π sa valeur $= rC$, nous obtiendrons cette $rC = P - c$, et $r = \frac{P - c}{C}$.» (*ibidem*, p. 70note)
- 287 «Le capital productif [...] est composé d'une partie consommable, [...] et d'une partie non consommable [...] A mesure que la richesse et la population font des progrès, la partie consommable tend à augmenter, puisque les industries extractives exigent une quantité de travail de plus en plus considérable. D'un autre côté, ce même progrès [...] augmente la *masse* du capital employé dans une proportion plus rapide que celle du capital **consommé**. Ainsi, quoique la masse totale du capital consommé tende à s'accroître, la masse des produits croissant selon une progression encore plus rapide, le premier effet se trouve neu-

- tralisé, et la **somme totale des profits** doit être considérée come croissant dans une proportion au moins aussi forte que la **somme totale du capital employé.** (*ibidem*, p. 71)
- 288 «Je dis que la masse des profits va croissant non le taux, qui est le rapport de cette masse au capital employé, r étant représenté par $\frac{P-c}{C}$, il est clair que $P-c$, c'est-à-dire π^1 , peut croître quoique r diminue, si C croît plus rapidement que $P-c$.» (*ibidem*, p. 72, note)
- 289 «Après le prélèvement de la rente foncière, ce qui reste de cette **somme des profits**, c'est-à-dire de cet excédant des produits sur le capital consommé, se partage entre les producteurs capitalistes **en raison du capital que chacun a employé**; tandis que la portion des produits qui correspond au capital consommé, et qui est destinée à le remplacer, se partage en raison de celui qu'ils ont réellement consommé. Cette **double loi de partage** s'établit par l'**effet de la concurrence** [...] qui tend à égaliser les avantages de tous les emplois de capitaux. C'est cette double loi de partage qui assigne, en définitive, aux diverses espèces de produits leurs **valeur** respectives et leurs **prix.**» (*ibidem*, p. 71-72)
- 289 [Marx donosi ovde svojim rečima (na nemačkom) sadržinu dužeg pasusa i zatim citira:] «... obtiendront ce qui leur est nécessaire qu'en offrant leur **travail** aux capitalistes, par conséquent ils n'acquerront de droits que sur les choses qui leur seront allouées comme **prix** de leur **travail**, et non sur les **produits** de ce travail, ni sur la **valeur** qu'ils y auront ajoutée.» (*ibidem*, p. 55-56)
- 289 «Le prolétaire, en **donnant** son travail contre un approvisionnement déterminé [...] renonce complètement à tout droit sur les autres parties du capital [...] L'attribution de ces produits reste ce qu'elle était auparavant; elle n'est en aucune façon modifiée par la convention dont il s'agit. Les produits [...] continuent d'appartenir exclusivement au capitaliste qui a fourni les matières et l'approvisionnement. C'est là une **conséquence rigoureuse de la loi d'appropriation**, de cette même loi dont le **principe fondamental** était l'**attribution exclusive à chaque travailleur des produits de son travail** (*ibidem*, p. 58)
- 289 «Le travailleur a un droit exclusif sur la valeur résultant de son travail.» (*ibidem*, p. 48)
- 290 «Les produits sont appropriés avant d'être convertis en capital, et cette conversion ne les dégage pas de l'appropriation.» (*ibidem*, p. 53-54)
- 291 «Chaque accumulation de la richesse fournit les moyens d'accélérer l'accumulation ultérieure.» (*ibidem*, p. 29)
- 292 «L'hypothèse [...] d'un **rapport invariable** entre les divers éléments du capital ne se réalise à aucun stage du

¹ U rukopisu umesto „que $P-c$, c'est-à-dire π ”: „daß $P-c$ oder der Profit, da $P-c = \pi$ ”

progrès économique des sociétés. Ce rapport est essentiellement *variable*, et cela par deux [...] causes, la¹ division du travail et la² substitution des agents naturels à la force humaine. Ces deux causes tendent à diminuer la **proportion** de l'approvisionnement aux deux autres éléments du capital.» (*ibidem*, p. 61 - 62)

- 293 «... un³ accroissemens du capital productif n'entraînera point nécessairement un accroissement de l'approvisionnement destiné à former le prix du travail; il pourra même, au moins temporairement⁴, être accompagné d'une diminution absolue de cet élément du capital, et par conséquent d'une **baisse dans le prix du travail.**» (*ibidem*, p. 63)
- 293 «...le producteur qui veut introduire dans son industrie une nouvelle division des travaux, ou mettre à profit un moteur naturel, n'atendra pas qu'il ait accumulé assez de capital pour employer de cette manière tous les travailleurs dont il avait besoin auparavant. Dans le cas de la division du travail, il se contentera peut-être de produire avec cinq ouvriers ce qu'il produisait auparavant avec dix; dans le cas de l'emploi d'un moteur naturel, il n'occupera qu'une seule machine et deux ouvriers. L'approvisionnement sera par conséquent réduit, dans le premier cas, à 1500; dans le second, à 600. Mais, comme le nombre des travailleurs reste le même, **leur concurrence** fera baisser le prix du travail bien au-dessous de son taux primitif.» (*ibidem*, p. 63 - 64)
- 293 «Tel est un des résultats les plus frappants de la loi d'*appropriation*. L'augmentation absolue des richesses, c'est-à-dire des produits du travail, n'amène point une augmentation proportionnelle, et peut amener une diminution dans l'approvisionnement des travailleurs, dans la part qui leur revient de toutes les espèces de produits.» (*ibidem*, p. 64)
- 293 «...les causes qui déterminent le **prix du travail** sont la quantité absolue du capital productif et le rapport qui s'établit entre les divers éléments du capital, deux faits sociaux sur lesquels la volonté du travailleur ne saurait exercer aucune influence.» (*ibidem*, p. 64)
- 293 «...toutes les chances à-peu-près sont contre le travailleur...» (*ibidem*, p. 64)
- 303 «Le progrès économique des sociétés, en tant qu'il est caractérisé par l'accroissement absolu du capital productif et par un *changement de proportion* entre les divers éléments de ce capital, offre bien aux travailleurs quelques avantages [...] D'abord, l'efficacité du travail⁵ [...] surtout par l'emploi des machines, amène un accroissement si rapide du capital productif, que malgré l'altération survenue dans le rapport de l'approvisionnement aux autres éléments du capital, cet élément lui-même ne tarde

¹ U rukopisu umesto "la": "a" — ² u rukopisu umesto "et la": "b" — ³ u rukopisu: "Die" — ⁴ u rukopisu: "temporarily" — ⁵ u rukopisu umesto "D'abord, l'efficacité du travail": "1. Die größere Produktivität der Arbeit"⁶

guère à recevoir un accroissement absolu, qui permet, non-seulement d'employer le même nombre de travailleurs qu'auparavant, mais d'en occuper un nombre additionnel; en sorte que [...] **et sauf quelques interruptions** [...] le résultat du progrès se résume, pour les travailleurs, en une augmentation du capital productif et de la demande de travail. Ensuite, la¹ plus grande productivité du capital tend à diminuer considérablement la valeur d'une foule de produits, à les mettre par conséquent à la portée du travailleur, dont les jouissances par là se trouvent augmentées.» (*ibidem*, p. 65)

- 303 «...quelque peu durable, quelque partielle que puisse être la diminution temporaire de l'approvisionnement qui formait le prix d'une espèce de travail, elle n'en produit pas moins des effets désastreux... En second lieu, les circonstances qui favorisent le progrès économique d'une société sont en grande partie accidentelles, indépendantes du vouloir des producteurs capitalistes. L'action de ces causes ne saurait donc être constante...» (*ibidem*, p. 66)
- 303 «...c'est moins la consommation absolue du travailleur que la consommation relative qui rend sa condition heureuse ou malheureuse. Qu'importe à l'ouvrier de pouvoir se procurer quelques produits auparavant inaccessibles à ses pareils, si le nombre des produits auxquels il ne peut atteindre s'est accru dans une proportion encore plus forte, si la distance qui le sépare des capitalistes n'a fait qu'augmenter, si sa position sociale est devenue plus humble et plus désavantageuse? A part les consommations strictement nécessaires au maintien des forces et de la santé physiques, la valeur de nos jouissances est essentiellement relative.» (*ibidem*, p. 67)
- 304 «On oublie trop souvent [...] que le travailleur salarié est un homme pensant, doué des mêmes facultés, mu par les mêmes mobiles, capable des mêmes sentiments que le travailleur capitaliste.» (*ibidem*, p. 67)
- 304 «...quelques avantages que puisse procurer aux travailleurs salariés un rapide accroissement de la richesse sociale, il ne remédie point à la cause de leur misère. ... ils demeurent privés de tout droit sur le capital, obligés par conséquent de vendre leur travail et de renoncer à toute prétention sur les produits de ce travail...» (*ibidem*, p. 68)
- 304 «C'est là qu'est le vice principal de la loi d'appropriation.. Le mal git dans ce défaut absolu de lien entre le travailleur salarié et le capital que son industrie met en oeuvre.» (*ibidem*, p. 69)
- 304 «...si, dans l'état actuel [...] le profit réel provient [...] de l'épargne des capitalistes, il pourrait aussi bien provenir de celle des salariés.» (*ibidem*, p. 89)
- 304 «... d'asseoir un impôt de manière à ce qu'il soit réellement prélevé sur la rente, et qu'il ne frappe que la rente...» (*ibidem*, p. 129)

¹ U rukopisu umesto "Ensuite, la": "2. Die"

- 304 «...que ne fait-on un pas de plus *en abolissant l'appropriation* privée du sol?» (*ibidem*, p. 129)
- 304 «Les propriétaires fonciers sont des oisifs entretenus aux dépens du public sans aucun avantage pour l'industrie, ni pour le bien-être général de la société.» (*ibidem*, p. 129)
- 304 «Ce sont les capitaux appliqués à la culture qui rendent la terre productive; le propriétaire du sol n'y contribue en rien; il n'est là que pour recevoir une rente qui ne fait point partie du profit de ses capitaux, et qui n'est point le résultat du travail ni des pouvoirs productifs de la terre, mais l'effet du prix auquel la concurrence des consommateurs élève les produits agricoles...» (*ibidem*, p. 129)
- 304 «Comme l'abolition de la propriété privée du sol ne changerait rien aux causes qui font naître la rente, cette rente continuerait d'exister; mais elle serait perçue par l'Etat, auquel appartiendrait tout le territoire, et qui en affermerait les portions cultivables aux particuliers munis des capitaux suffisants pour l'exploitation.» (*ibidem*, p. 130)
- 304 «Enfin l'industrie émancipée, dégagée de toute entrave, prendrait un essor inouï...» (*ibidem*, p. 130)
- 305 «C'est le capital qui finira par gouverner le monde, si aucun beuleversement ne vient arrêter la marche que suit le développement de nos sociétés sous le régime de la loi d'appropriation.» (*ibidem*, p. 152)
- 305 «...partout le capital aura effacé les anciennes distinctions sociales, pour y substituer cette simple classification des hommes en riches et en pauvres, en riches qui jouiront et gouverneront, et en pauvres qui travailleront et obéiront.» (*ibidem*, p. 153).
- 305 «L'appropriation universelle des *fonds productifs* et des produits avait, de tout temps, réduit la classe nombreuse des prolétaires à un état de sujétion et d'incapacité politique; mais cette appropriation était combinée jadis avec un système de lois restrictives qui, en *entravant le développement de l'industrie et l'accumulation des capitaux*, mettaient des bornes à l'accroissement de la classe déshéritée, restreignaient sa liberté civile dans des limites étroites, et contribuaient ainsi de plusieurs manières à rendre cette classe inoffensive. Aujourd'hui, le capital a brisé une partie de ces entraves; il s'apprête à les briser toutes.» (*ibidem*, p. 155 - 156)
- 305 «La démoralisation des prolétaires, tel est donc le second effet de la distribution des richesses...» (*ibidem*, p. 156)
- 306 "The power of the earth to yield, even to the rudest labors of mankind, more than is necessary for the subsistence of the cultivator himself, enables him to pay [...] a tribute: hence the origin of rent." (Ricahrd Jones, *An essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation* . . . , London 1831, p. 4.)
- 306 "...rent has usually¹ originated in the *appropriation* of [...] *soil*, at a time when the bulk of the people must cultivate it on such terms as they can obtain, or starve; and when their scanty capital of implements, seed, etc. being utterly insufficient to secure their maintenance in any other occupation than that of agriculture, is chained with themselves to the land by an overpowering necessity." (*ibidem*, p. 11)

¹ U rukopisu: "also"

- 307 [Marx svojim rečima (pretežno na nemačkom) navodi sadržinu jednog pasusa iz Jonesove knjige, str. 61. Nekoliko reči dato je na engleskom, i to: "tenantry", "a body", "unfitness", "proprietors to advance the science of agriculture", "quantity", "labour exacted", "lands", "proprietors", "serfs" i "tilled".]
- 308 "... the advance of stock by the proprietor, and the abandonment of the management of cultivation to the actual laborers, indicate¹ the continued absence of an intermediate class of capitalists..." (*ibidem*, p. 74)
- 308 "Riot rents are [...] produce rents paid by a laborer, raising his own wages from the soil, to the sovereign as its proprietor." (*ibidem*, p. 109)
- 308 "... ryot rents [...] are sometimes mixed up with [...] labor rents and metayer rents." (*ibidem*, p. 136 sq.)
- 308 "... the prosperity, or rather the existence, of the towns of Asia, proceeds from² the local expenditure of [...] government." (*ibidem*, p. 138)
- 308 "... cottier rents ... all rents contracted to be paid in money, by peasant tenants, extracting their own maintenance from the soil." (*ibidem*, p. 143)
- 308 [Marx ovde svojim rečima (na nemačkom) navodi sadržinu misli koju Jones razvija u svojoj knjizi, str. 143: „Auf der größten Oberfläche der Erde keine money rents."]
- 308 "... all the forms [...] in preventing³ the full development of the productive powers of the earth [...] the difference which exists in the productivity of the industry [...]: first, on the quantity of contrivance used in applying manual labor: secondly, on the extent to which the mere physical exertions [...] are assisted by the accumulated results of past labor: in other words, on the different quantities of skill, knowledge, and capital, brought to the task of production [...] *Small Numbers of the Non-agricultural Classes* [...] It is obvious, that the relative numbers of those persons who can be maintained without agricultural labor, must be measured wholly by the productive powers of the cultivators." (*ibidem*, p. 157 - 160)
- 308 "In England, the tenants who on the disuse of the labor of the serf tenantry, took charge of the cultivation of the domains of the proprietors, were found on the land; they were yeomen." (*ibidem*, p. 166)
- 309 "Farmers' Rents [...] can only exist when the most important relations of the different classes of society have ceased to originate in the ownership and occupation of the soil." (*ibidem*, p. 185)
- 309 "... it is the artisans and the handicraftsmen who first range themselves under the management of capitalists..." (*ibidem*, p. 187)
- 309 "... immediate consequence of this change⁴ is the power of moving at pleasure the labor and capital employed in agriculture, to other occupations. While the tenant was himself a laboring peasant, forced, in the absence of other funds for his maintenance, to extract it himself from the soil, he was chained to that soil by necessity; [...] the little stock he might possess, since it was not sufficient to procure him a maintenance unless used for the single purposes of cultivation, was virtually chained to the soil with its master. [...] this dependance⁵ on the soil is broken: and unless as much can be gained

¹ U rukopisu umesto "indicate": "shows" — ² u rukopisu umesto "of the towns of Asia, proceeds from": "of towns in Asia, proceeds entirely from" — ³ u rukopisu: "Alle diese forms prevent" — ⁴ u rukopisu umesto "change": "System" — ⁵ u rukopisu: "Mit dem capitalist master diese dependance".

by employing the working class on the land, as from their exertions in various other employments, which in such a state of society abound, the business of cultivation will be abandoned. Rent, in such a case, necessarily consists merely of surplus profits . . ." (*ibidem*, p. 188)

- 309 "When the engagement of the laborer is with a capitalist, this dependance on the landlord is dissolved . . ." (*ibidem*, p. 189)
- 309 "When rents consists of surplus profits, there are three causes from which the rent of a particular spot of ground may increase: First, an increase of the produce from the accumulation of larger quantities of capital in its cultivation; Secondly, the more efficient application of capital already employed; Thirdly, (the capital and produce remaining the same) the diminution of the share of the producing classes in that produce, and a corresponding increase of the share of the landlord. These causes may combine in different proportions . . ." (*ibidem*, p. 189)
- 310 "Corn may be selling [...] at a **monopoly price**, that is, at a price which more than pays the costs and profits of those who grow it under the least favourable circumstances; or at such a price as will only repay their¹ common profits. Let us first consider it [...] Then², abstracting from all difference of fertility in the soils cultivated, [...] increased produce obtained by increased capital (price remaining the same) may increase the rents, in proportion to the increased capital laid out." (*ibidem*, p. 191)
- 310 "Let 10 p. cent. be³ the ordinary rate of profit. If the corn produced [...] by £ 100 sold for £ 115, the rent would be £ 5. If⁴ in the progress of improvement the capital employed on the same land were doubled, and the produce doubled, then £ 200 would yield £ 230, and [...] £ 10 would be rent, and the rent will be doubled." (*ibidem*, p. 191)
- 310 "In small communities corn may be constantly at a **monopoly price** . . . In larger countries too [...] corn may, [...] be at a monopoly price, provided the increase of population keeps steadily ahead of the⁵ increase of tillage [...] however [...] monopoly price of corn is [...] unusual in countries of considerable extent and great variety of soil. In such countries, if the produce of the soils in cultivation sells for more than will realize the usual rate of profit on the capital employed, other⁶ lands are cultivated; or more capital laid out on the old lands, till the cultivator finds he can barely get⁷ the ordinary profit on his outlay. Then [...] tillage will stop, and in such countries [...] corn is usually sold at a price, not more than sufficient to replace the capital employed under the least favorable circumstances, and the ordinary rate of profit on it: and the rent paid on the better soils is then measured by the excess of their produce over that of the poorest soil cultivated by similar capitals." (*ibidem*, p. 191 - 192)

¹ U rukopisu: "die" — ² u rukopisu umesto "Let us first consider it [...] Then": "Ersterer Fall angenommen, dann wird" — ³ u rukopisu: "Z. B. 10%" — ⁴ u rukopisu: "When" — ⁵ u rukopisu: "Auch in larger countries dies möglich, wenn die Bevölkerung ständig schneller wächst als das" — ⁶ u rukopisu ovaj deo rečenice je skraćen: "Wenn großes Steigen der Preise, mehr" — ⁷ u rukopisu umesto "till the cultivator finds he can barely get": "bis der Preis kaum mehr abwirft"

- 311 "All [...] that is necessary to effect a rise of rents over the surface of a country possessing soils of unequal goodness, is this: that the better soils should yield to the additional capital employed upon them in the progress of cultivation, something more than the soils confessedly inferior to them; for then while means can be found of employing fresh capital on any soil between the extremes A and Z, at the ordinary rate of profit, rents will rise on all the soils superior to that particular soil." (*ibidem*, p. 195)
- 311 "Let A have been [...] cultivated with £100 yielding annually £110, £10 being the ordinary profits [...]: and B with £100 yielding £115: and C with £100 yielding £120: and so on to Z [...] the rent of B would be £5, and that of C £10 [...] each of these qualities of soil be cultivated with a capital of £200 [...] A will produce £220, C £240. [...] The rent of B, therefore, will have become £10, that of £20." (*ibidem*, p. 193)
- 311 "... the *general accumulation* of the capital employed in cultivation, while it augments the produce of all gradations of soils, somewhat in proportion to their original goodness, *must of itself raise rents*; without reference to any progressive diminution in the return to the labor and capital employed, and, indeed, quite independently of any other cause whatever." (*ibidem*, p. 195)
- 311 "The average corn produce of England at one time did not exceed 12 bushels per acre; it is now about double." (*ibidem*, p. 199)
- 311 "... every¹ successive portion of the capital and labor concentrated on the land, may be more economically and efficiently applied than the last." (*ibidem*, p. 199 - 200)
- 311 [Marx daje prvi deo citata svojim rečima: "Rente wird sich verdoppeln, verdreifachen, vervierfachen etc., wenn das auf das alte Land gelegte Kapital ver2, 3, 4fach wird"] "without a diminished return, and without altering the relative fertility of the soils cultivated." (*ibidem*, p. 204)
- 311 "... it is not essential to the rise that the *proportion between the fertility of the soils* should be exactly *stationary*." (*ibidem*, p. 205)
- 312 "... Mr. Ricardo [...] had [...] overlooked the necessarily *unequal effects of additional capital on soils of unequal fertility*..." (*ibidem*, p. 205)
- 312 "If [...] numbers, bearing a certain proportion to each other, are multiplied by the same number [...] the proportion [...] will be the same as those of the original numbers; yet the *difference between² the amounts* of the several products, will increase at each step of the process. If 10, 15, 20, be multiplied by 2 or 4, and become 20, 30, 40, or 40, 60, 80, their relative proportions will not be disturbed: 80 and 60 bear the same proportion to 40, as 20 and 15 do to 10: but the *differences between the amount of their products* will have increased at each operation, and from being 5 and 10, become 10 and 20, and then 20 and 40." (*ibidem*, p. 206/207)
- 312 "If £100 be employed on classes A, B and C, with a produce of £110, £115 and £120, and subsequently £200, with returns of £220, £228 and £235, the relative differences of the products will have diminished, and the soils will have *approximated in fertility*; still the *difference of the amounts* of their products will be increased from £5 and £10 to £8 and

¹ U rukopisu: "Each" - ² u rukopisu: "of"

- £15, and rents will have risen accordingly. Improvements, therefore, which tend to approximate the degrees of fertility of the cultivated soils, may very well raise rents, and that without the co-operation of any other cause." (*ibidem*, p. 208)
- 313 "The turnip and sheep husbandry, and the fresh capital employed to carry it on, produced a greater alteration in the fertility of the poor soils, than in that of the better; still it increased *the absolute produce of each*, and, therefore it raised rents¹, while it diminished the differences in the fertility of the soils cultivated." (*ibidem*, p. 208)
- 313 "It is only necessary² to remember the slowly progressive manner in which agricultural improvements are practically discovered, completed, and spread..." (*ibidem*, p. 211)
- 313 "Improvements [...] in the efficiency of the capital employed in cultivation..." (*ibidem*, p. 244)
- 313 "... the³ first source [...] of a rise of farmer's rents, namely⁴, the *progressive accumulation and unequal effects of capital on all gradations of soils.*" (*ibidem*, p. 234)
- 314 "Improvements [...] in the efficiency of the capital employed in cultivation, raise rents, by increasing *the surplus profits realized on particular spots of land*. They invariably produce this increase of surplus profits, unless they augment *the mass of raw produce so rapidly as to outstrip the progress of demand*. [...] Such improvements in the efficiency of the capital employed, do usually occur in the progress of agricultural skill, and of the accumulation of *greater masses of auxiliary capital*. A rise of rents from this cause, is generally followed by *the spread of tillage to inferior soils*, without any diminution⁵ in the returns to agricultural capital on the worst spots reclaimed." (*ibidem*, p. 244)
- 314 "A fall of profits is no Proof of the decreasing Efficiency of agricultural Industry." (*ibidem*, p. 257)
- 314 "... profits depend partly on the *amount* of the produce of labor, partly on the *division* of that produce between the laborers and capitalists; and [...] their amount, therefore, might vary from a change in either of these particulars." (*ibidem*, p. 260)
- 314 "When, abstracting from the effects of taxation, an apparent diminution takes place in the revenues of the producing classes considered jointly, when there is a *fall in the rate of profits, not compensated by a rise of wages*, or a fall of wages not compensated by a rise in the rate of profits⁶, there has been, it may be argued, some decrease in the productive power of labour and capital..." (*ibidem*, p. 273)
- 314 "In the progress of nations, an increase of manufacturing power and skill usually occurs, *greater* than that which can be expected in the agriculture of an increasing people. This is an unquestionable [...] truth. *A rise in the relative value of raw produce* may, therefore, be expected in the advance of nations, and this from a cause quite distinct from⁷ *any positive decrease* in the efficiency of agriculture." (*ibidem*, p. 265)

¹ U rukopisu umesto "therefore it raised rents": "and raised so rents" – ² u rukopisu umesto "It is only necessary": "Bei Ricardos Meinung, da Verbesserungen die Rente fallen machen können, ist" – ³ u rukopisu: "Also die" – ⁴ u rukopisu umesto "namely": "sind" – ⁵ u rukopisu: "decrease" – ⁶ u rukopisu umesto "or a fall of wages not compensated by a rise in the rate of profits": "und umgekehrt" – ⁷ u rukopisu umesto "and this from a cause quite distinct from": "without"

- 315 "... if rents [...] should ever rise from that cause alone, which has been so confidently stated by Mr. Ricardo [...] 'the employment of an additional quantity of labor with a proportionally less return', and a consequent transfer to the landlords of a part of the produce [...] obtained on the better soils; then the *average proportion of the gross produce* taken by the landlords as rent, will necessarily increase. [...] the industry of a larger proportion of the population must be devoted to agriculture..." (*ibidem*, p. 280 - 281)
- 315 "The statistical history of England presents to us [...] three facts; [...] a spread of tillage accompanied by a rise in the general rental of the country; [...] a diminution of the proportion of the people employed in agriculture; [...] a decrease in the landlord's proportion of the produce." (*ibidem*, p. 282)
- 315 "... Adam Smith [...] goes on to say, [...] 'In the progress of improvement, rent, though it increases in proportion to the extent, diminishes in proportion to the produce of the land'." (*ibidem*, p. 284)
- 315 "It appears from various returns made at different times to the Board of Agriculture, that the whole capital agriculturally employed in England, is to that applied to the support of laborers, as 5 to 1; that is, there are four times as much auxiliary capital used, as there is of capital applied to the maintenance of the labor used directly in tillage. In France [...] more than twice¹..." (*ibidem*, p. 223)
- 315 "... when a given quantity of additional capital is applied *in the shape of the results of past labor*, to assist the laborers actually employed, a *less annual return* will suffice to make the employment of such capital profitable, and, therefore, permanently practicable, than if the same quantity of fresh capital were expended in the support of additional laborers... (*ibidem*, p. 224)
- 315 "Let us suppose £100 employed upon the soil² in the maintenance of three men, producing their own wages, and 10 per cent. profit on them, or £110. Let the capital employed [...] be doubled. And first let the fresh capital support three additional laborers. In that case, the increased produce must consist of the full amount of their wages, and of the ordinary rate of profit on them. It must consist, therefore, of the whole £100, and the profit on it; or of £110. Next let the same additional capital of £100 be applied³ in the shape of implements, manures, or any results of past labor while the number of actual laborers remains the same. [...] this auxiliary capital last on the average five years: the annual return to repay the capitalist must now consist of £10 his profit, and of £20 the⁴ annual wear and tear of his capital: or £30 will be the annual return⁵, necessary to make the

¹ U rukopisu ova rečenica glasi: "In France dies Verhältnis = 2 : 1" -
² u rukopisu: "Gesetzt £ 100 employed to the land" - ³ u rukopisu umesto "And first let the fresh capital support three additional laborers. In that case, the increased produce must consist of the full amount of their wages, and of the ordinary rate of profit on them. It must consist, therefore, of the whole £100, and the profit on it; or of £110. Next let the same additional capital of £100 be applied": "Zuerst drei neue labourer angewandt. Das increased produce muss = 110 £ sein, = den wages der 3 additional men + 10£ Profit. Nun unterstelle, daß additional £100 sei employed" - ⁴ u rukopisu umesto "the annual return to repay the capitalist must now consist of": "Der annual return des Kapitalisten muss sein 10% profit und 20£ für das" - ⁵ u rukopisu umesto "or £30 will be the annual return": "also 30£ return"

continuous employment of the second £100 profitable, instead of £110, the amount necessary when direct labor was employed by it. It will be obvious, therefore, that the accumulation of auxiliary capital in cultivation, will be practicable when the employment of the same amount of capital in the support of additional labor has ceased to be so: and that the accumulation of such capital [...] may go on for an indefinite period..." (*ibidem*, p. 224 - 225)

- 316 "... the progress¹ of auxiliary capital both increases the command of man over the powers of the soil, relatively to the amount of labor directly or indirectly employed upon it; and *diminishes the annual return* necessary to make the progressive employment of given quantities of fresh capital profitable..." (*ibidem*, p. 227)
- 316 "If we suppose any capital (£100 for instance) employed upon the soil, wholly in paying the wages of labor, and yielding 10 per cent. profit, the revenue of the farmer will [...] be one-tenth that of the laborers. If the capital be doubled² [...], then the revenue of the farmers will continue to bear the same proportion to that of the laborers. But if the number of laborers remaining the same, the amount of capital is doubled, profits [...] become £20, or one-fifth of the revenue [...] If the capital be quadrupled, profits become £40, or two-fifths of the revenue of the laborers: if capital be increased to £500, profits would become £50, or half the revenue of the laborers. And the wealth, the influence, and probably to some extent the numbers of the capitalists in the community, would be *proportionably* increased... A great increase of capital, of whatever description, used in any art, usually makes the³ *employment of some additional direct labor necessary*. This circumstance, however, will not prevent the *steady progress of the relative increase of the auxiliary capital*." (*ibidem*, p. 231 - 232)
- 317 "... property in the soil almost universally rests, at one time of a people's career, either in the general government, or in persons deriving their interest from it." (*R. Jones, An introductory lecture on political economy...*, London 1833, p. 14)
- 317 "... by [...] economical structure of nations, I mean those relations between the different classes which are established in the first instance by the institution of property in the soil, and by the distribution of its surplus produce; afterwards modified and changed (to a greater or less extent) by the *introduction of capitalists*, as agents in producing and exchanging wealth, and in feeding and employing the labouring population." (*ibidem*, p. 21 - 22)
- 318 "... the aggregate amount of the revenues consumed by the laborers, whatever by the source of those revenues." (*ibidem*, p. 44)
- 318 "Even when we travel westward and observe the more advanced European nations [...] we can [...] trace⁴ the effects of [...] the social conformation which results from the peculiar mode of distributing the produce of their land and labor, established in the early period of the existence of agricultural nations." (*ibidem*, p. 16)
- 318 [Marx rezimira svojim rečima misao iz Jonesovog spisa koju ovaj razvija u jednom dužem izlaganju, str. 16/17; ovaj tekst kod Marxa glasi: „Die changes, affec-

¹ U rukopisu umesto "the progress": "So das increase" — ² u rukopisu: "verdreifacht etc." — ³ u rukopisu umesto "A great increase of capital, of whatever description, used in any art, usually makes the": "Mit dem *Wachsen des Kapitals* gewöhnlich auch das" — ⁴ u rukopisu umesto "Even when we travel westward and observe the more advanced European nations [...] we can [...] trace": "Selbst bei den westlich europäischen nations finden wir noch"

ting this economist conformation, haben ihren great agent, ihre moving power from which they proceed in *capital*, viz. *accumulated wealth employed with a view to profit.*"]

- 318 "Let me assure you [...] that [...] in analysing the respective productive powers of different nations, you will find¹ the distinct division of wealth here pointed out, acting a most important part in modifying the ties which connect the different classes of the community, and in determining their productive power." (*ibidem*, p. 17)
- 318 "In Asia, and in part of Europe, (it was formerly the case throughout Europe) the non-agricultural classes are almost wholly maintained from the incomes of the other classes; principally from the incomes of the landholders. If you want the labour of an artizan, you provide him with materials; he comes to your house, you feed and pay him his wages. After a time, the capitalist steps in, *he provides the materials, he advances the wages of the workman, he becomes his employer*, and he is *the owner of the article produced*, which he exchanges for your money... An intermediate class appears between the landowners and a portion of the non-agriculturists, upon which² intermediate class, those non-agriculturists are dependent for employment and subsistence. The ties which formerly bound the community together are worn out and fall to pieces; other bonds, other principles of cohesion connect its different classes: *new economical relations* spring into being... Not only is the³ great body of non-agriculturists almost wholly in⁴ the pay of capitalists, but even the labouring cultivators of the soil [...] are their servants too." (*ibidem*, p. 18 - 19)
- 319 "... Labor Fund [...] may be divided [...] into three [...] classes. 1st. - Revenues which are produced by the laborers who consume them, and never belong to any other persons. 2nd. - Revenues belonging to classes distinct from the laborers, and expended by those classes in the direct maintenance of labor.
3rd. - Capital in its [...] proper sense [...] These distinct branches of the Labor Fund may all be observed in our own country; but when we look abroad, we see those parts of that Fund, which are the most limited here, constituting elsewhere the main sources of subsistence to the population [...], and determining the character and position of the majority of the people..." (*ibidem*, p. 45 - 46)
- 319 "... the wages of *laboring cultivators, or occupying peasants*... Laboring⁵ cultivators, or peasants, may be divided into three groups⁶, - *hereditary occupiers, proprietors, tenants*. The [...] tenants may be subdivided into⁷ *serfs, metayers, cottiers*; the last [...] peculiar to Ireland. Something which may be called *rent*, or something which may be called *profit*, is often⁸ mixed up with the revenues of peasant cultivators of all classes; but *when 'their subsistence is essentially dependent on the reward of their manual labour'*, they come within the limits of our present inquiry."⁹ (*ibidem*, p. 46)

¹ U rukopisu umesto ovog dela rečenice: "Bei allen nations" - ² u rukopisu umesto "upon which": "und von dieser" - ³ u rukopisu umesto "Not only is the": "Hier in England nicht nur der" - ⁴ u rukopisu umesto "in": "depend on" - ⁵ u rukopisu: "Diese laboring" - ⁶ u rukopisu umesto "may be divided into three groups": "sind" - ⁷ u rukopisu umesto "may be subdivided into": "Sind" - ⁸ u rukopisu ovaj deo rečenice glasi: "Etwa wie Rent oder Profit oft" - ⁹ u rukopisu umesto "they come within the limits of our present inquiry": "sind sie als wages-labourer zu betrachten"

- 319 "... *Hereditary occupiers, who are laboring cultivators* [...] ancient Greece, modern Asia, more especially India." (*ibidem*, p. 46)
- 319 "... *proprietors* [...] France, Germany, America, Australia [...] state of ancient Palestine. [...] cottiers." (*ibidem*, p. 47 - 48)
- 320 "The laborers so maintained are now limited in England to¹ menial servants, soldiers [...], sailors, and a few *artizans working on their own account*, and paid out of the incomes of their employers. Over a considerable portion of the earth this branch of the General Labour Fund maintains nearly the whole of the non-agricultural laborers [...] Former prevalence of this Fund in England. Warwick the king-maker. The English gentry. Present prevalence in the East. Mechanics, menials. Large bodies of troops so maintained. Consequences of the concentration of this Fund throughout Asia in the hands of the sovereign. Sudden rise of cities; sudden desertion. Samarcand; Candahar, and others." (*ibidem*, p. 48 - 49)
- 320 "... it² should never be confounded with the *General Labor Fund* of the world — of which a large proportion consists [...] of revenues. [...] All branches of a nation's revenues... contribute to the accumulations by which capital is formed. They contribute in different proportions in different countries and different stages of society. When wages and rents contribute the most." (*ibidem*, p. 50)
- 320 "*All other things being equal*, the power of a nation to save from its profits varies with the *rate of profits*: is great when they are high, less when low; but as the rate of profits declines, *all other things do not remain equal*. The *quantities of capital employed relatively to the numbers of the population may increase*." (*ibidem*, p. 50)
- 320 "*The quantities of capital employed relatively to the numbers of population may increase*." (*ibidem*, p. 50)
- 320 "Inducement and facilities to accumulate may increase... a *low rate of profits* is ordinarily accompanied by a *rapid rate of accumulation*, relatively to the numbers of the people, as in England; and a *high rate of profit* by a slower rate of accumulation, relatively to the numbers of [...] people, as in Poland, Russia, India etc." (*ibidem*, p. 50 - 51)
- 321 "Error of the doctrine, that whenever, in the progress of nations, the *rate of profit* declines, the means of providing subsistence for an increasing population must be becoming less. Foundations of this error: 1st. A mistaken notion, that accumulation from profits must be slow where the rate of profits is low, and rapid where it is high. 2d. A mistaken belief, that profits are the only source of accumulation. 3d. A mistaken belief that all the laborers of the earth subsist on accumulations and *savings from revenue*, and never on *revenue itself*." (*ibidem*, p. 51)
- 321 "Alterations which take place in the economical structure of nations when *capital assumes the task of advancing the wages of Labor*." (*ibidem*, p. 51 - 52)
- 321 "*The amount of capital devoted to the maintenance of labour may vary, independently of any changes in the whole amount of capital*... great fluctuations in the amount of employment and great suffering [...] may sometimes be observed to become more frequent as *capital itself becomes more plentiful*." (*ibidem*, p. 52)
- 321 "...fluctuations in the amount of employment..." (*ibidem*, p. 52)

¹ U rukopisu ovaj deo rečenice glasi: "In England reduziert auf" — ² u rukopisu: "Capital" — ³ u rukopisu: "have increased"

- 321 *Periods of gradual transition of the laborers from dependence on one fund to dependence on another... Transfer of the laboring cultivators to the pay of capitalists... Transfer of nonagricultural classes to the employ of capitalists...* (*ibidem*, p. 52 - 53)
- 322 "Slaves may be divided into pastoral- predial- domestic-slaves of a mixed character, between predial and domestic... We find them¹ as cultivating peasants; — as menials or artizans, maintained from the incomes of the rich; — as laborers maintained from capital." (*ibidem*, p. 59)
- 322 "The productiveness of the industry of nations really depends [...] on two circumstances. First, on the *fertility or barrenness of the original sources* of the wealth they produce. Secondly, on the *efficiency of the labour* they apply in dealing with those sources, or fashioning the commodities obtained from them." (*Richard Jones, Text-book of lectures on the political economy of nations...*, Hertford 1852, p. 4.)
- 322 "...the *efficiency of human labour* will depend — 1st. — On the continuity with which it is exerted. 2ndly. — On the *knowledge and skill* with which it is applied, to effect the purpose of the producer. 3rdly. — On the *mechanical power* by which it is aided..." (*ibidem*, p. 6)
- 322 "The *power* exerted by human labourers in producing wealth... may be increased [...] 1st. — By enlisting in their service, *motive forces* greater than their own... 2ndly. — By employing any amount or kind of motive forces at their command, *with increased mechanical advantage* [...] Let a steam-engine with a motive force of 40 horses be attached to a loaded train on a common turnpike-road²..." (*ibidem*, p. 8)
- 322 "The best form of a plough [...] will do as much work, and as well, with two horses, as the worst with four." (*ibidem*, p. 9)
- 322 "The steam-engine is not a mere *tool*, it gives *additional motive force*, not merely the *means of using forces* the labourer already possesses, *with a greater mechanical advantage*." (*ibidem*, p. 10, note)
- 323 "*Capital*... consists of wealth *saved from revenue*, and used *with a view to profit*." (*ibidem*, p. 16)
- 323 "The possible sources of capital... are obviously, all the revenues of all the individuals composing a community, from which revenues it is possible that any saving can be made. The particular classes of income which yield the most abundantly to the progress of national capital, *change at different stages of their progress*, and are therefore found *entirely different* in nations occupying different positions in that progress." (*ibidem*, p. 16)
- 323 [Marx rezimira ovde Jonesovu misao koju ovaj razvija na str. 20. svoga spisa; u Marxovoj formulaciji ona glasi: "*Profits* also far from being the only sources from which capital is formed or increased: Sogar important source of accumulation, verglichen mit wages und rents, in the earlier stages of society."]
- 323 "...when a considerable advance in the power of national industry has actually taken place, profits rise into comparative importance as a source of accumulation..." (*ibidem*, p. 21)
- 323 "...a considerable advance in the power of national industry has actually taken place..." (*ibidem*, p. 21)

¹ U rukopisu: "slaves" — ² u rukopisu ovaj deo rečenice glasi: "Z. B. engine of 40 horse-power wirkt anders auf Eisenbahn als auf turnpike-road"

- 325 "...there is a difference between the influence, on the productive powers of nations, of that *wealth which has been saved*. and is dispensed as wages with a view to profit: and of that wealth which is advanced out of revenue for the support of labour. With a view to this distinction, I use the word *capital* to denote that portion of wealth exclusively which has been saved from revenue, and is used with a view to profit." (*ibidem*, p. 36 - 37)
- 326 "We might... comprise, under the [...] term, capital, *all the wealth devoted to the maintenance of labour*, whether it has gone through any *previous process of saving or not*... we must, then, in tracing the position of the labouring classes and of their paymasters in different nations and under different circumstances, distinguish between *capital which has been saved*, and *capital which has undergone no process of accumulation*: between, in short, capital which is revenue, and capital which is not revenue..." (*ibidem*, p. 36)
- 326 "...in every country¹ of the Old World, except England and Holland, the wages of the agriculturists are not advanced out of funds which have been saved and accumulated from revenues, but are produced by the labourers themselves, and never exist in any other shape than that of a stock for their own immediate consumption." (*ibidem*, p. 37)
- 326 "...with a view to profit..." (*ibidem*, p. 37)
- 326 "...wealth devoted² to the maintenance of labour..." (*ibidem*, p. 36)
- 326 "has gone through any³ previous process of saving..." (*ibidem*, p. 36)
- 326 "...has undergone no⁴ process of accumulation..." (*ibidem*, p. 36)
- 327 "...exist in any⁵ other shape than that of a stock for their⁶ [...] immediate consumption." (*ibidem*, p. 37)
- 328 "...*capital* is the instrument through which all the causes which augment the efficiency of human labour, and the productive powers of nations, are brought into play... Capital is the stored-up results of *past labour* used to produce some effect in some part of task of wealth." (*ibidem*, p. 35)
- 328 "It will be convenient, and it is reasonable, to consider the act of production as incomplete till the commodity produced has been placed in the hands of the person who is to consume it; all done previously has that point in view. The grocer's horse and cart which brings up our tea from Hertford to College, is as essential to our possession of it for the purpose of consumption, as the labour of the Chinese who picked and dried the leaves." (*ibidem*, p. 35, note)
- 328 "But... *this capital*... does not perform in every community *all the tasks it is capable of performing*. It takes them up gradually and successively in all cases; and it is a remarkable and an all-important fact, that the one special function, the performance of which is essential to the serious advance of the power of capital in all its other functions, is exactly that which, in the case of the greater portion of the labourers of mankind, *capital has never yet fulfilled at all*." (*ibidem*, p. 35 - 36)
- 328 "I allude to the advance of *the wages of labour*". (*ibidem*, p. 36)
- 328 "The wages of labour are advanced by capitalists in the case of less than one-fourth of the labourers of the earth. [...] this fact... of vital importance in accounting for the comparative progress nations." (*ibidem*, p. 36)

¹ U rukopisu: "In every nation" — ² u rukopisu: "is devoted" — ³ u rukopisu umesto "any": "a" — ⁴ u rukopisu umesto "no": "a" — ⁵ u rukopisu umesto "any": "an" — ⁶ u rukopisu umesto "their": "the labourers"

- 328 "Capital, or accumulated stock, after performing various other functions in the production of wealth, only takes up late that of *advancing* to the labourer his wages." (*ibidem*, p. 79)
- 328 "On the gradual manner in which capital or capitalists undertake successive functions in the production of wealth." (*ibidem*, p. 35)
- 329 "Capital, or *accumulated stock*, after performing various other functions in the production of wealth, only *takes up* late that of *advancing* to the labourer his wages." (*ibidem*, p. 79)
- 329 "...a state of things may hereafter exist, and *parts of the world may be approaching to it*, under which the labourers and the owners of accumulated stock, may be identical; but in the progress of nations... this has *never yet* been the case, and to trace and understand *that progress*, we must observe the labourers gradually transferred from the lands of a body of customers, who pay them out of their revenues, to those of a body of employers, who pay them by advances of capital out of the returns to which the owners aim at realizing a distinct revenue. This may not be as *desirable a state of things as that in which labourers and capitalists are indentified*, but we must still accept it as *constituting a stage in the march of industry*, which has hitherto marked the progress of advancing nations. At that stage the people of Asia have not yet arrived." (*ibidem*, p. 73)
- 330 "He¹ has been but an agent to give the labourers the benefit of the expenditure of the revenues of the surrounding customers, in a new form and under new circumstances..." (*ibidem*, p. 79)
- 331 "...wealth saved from revenue, and employed [...] with a view to profit." (*ibidem*, p. 51)
- 331 "As communities *change their powers of production*, they *necessarily change their habits too*." (*ibidem*, p. 48)
- 331 "During their progress in advance, all the different classes of community find that they are connected with other classes by *new relations*, are assuming *new positions*, and are surrounded by new moral and social dangers, and *new conditions* of social and political excellence." (*ibidem*, p. 48)
- 331 "Great political, social, moral, and intellectual changes, *accompany changes in the economical organisation of communities*, and the agencies and the means, affluent or scanty, by which the tasks of industry are carried on. These changes necessarily exercise a commanding influence over the different political and social elements to be found in the populations where they take place: that influence extends to the intellectual character, to the habits, manners, morals, and happiness of nations." (*ibidem*, p. 45)
- 331 "England is the only great country which has taken... the first step in advance towards perfection as a *producing machine*: the only country in which the population, agricultural as well as non-agricultural, is ranged under the direction of capitalists, and where the effects of their means and of the peculiar functions they can alone perform, are extensively felt, not only in the enormous growth of her wealth, but also in all the economical relations and positions of her population.
- Now, England, I say it with regret, but without the very slightest hesitation, is not to be taken as a safe specimen of the career of a people so developing their productive forces." (*ibidem*, p. 48 - 49)

¹ U rukopisu: "The capitalist"

- 331 "The *general labour fund* consists 1st. — Of wages which the labourers themselves produce. 2ndly. — Of the revenues of other classes expended in the maintenance of labour. 3rdly. — Of capital, or of a portion of wealth saved from revenue and employed in advancing wages with a view to profit. Those maintained on the first division of the labour fund we will call *unhired labourers*. Those on the second *paid dependants*. Those on the third, *hired workmen*. The receipt of wages from any one of these three divisions of the labour fund determines the *relations of the labourer with the other classes of society*, and so determines sometimes directly, sometimes more or less indirectly, the degree of continuity, skill, and power with which the tasks of industry are carried on." (*ibidem*, p. 51 - 52)
- 332 "The first division, *self-produced wages*, maintains more than half, probably more than two-thirds, of the labouring population of the earth. These labourers, consist everywhere of peasants who occupy the soil and labour on it. [...] The second division of the labour fund, *revenue expended in maintaining labour*, supports by far the greater part of the *productive non-agricultural labourers* of the East. It is some importance on the continent of Europe; while in England, again, it comprises only a few jobbing mechanics, *the relics of a larger body*... The third division of the labour fund, capital, is seen in England employing the great majority of her labourers, while it maintains but a small body of individuals in Asia: and in continental Europe maintains only the non-agricultural labourers: not amounting, probably, on the whole, to a quarter of the productive population." (*ibidem*, p. 52)
- 332 "I have not... made any distinction as to *slave-labour*... The *civil rights* of labourers do not affect their *economical position*. Slaves, as well as freemen, may be observed subsisting on each branch of the general fund." (*ibidem*, p. 53)
- 332 "...their *economical position*." (*ibidem*, p. 53)
- 332 "The portion of the community which is *unproductive of material wealth* may be *useful* or it may be *useless*." (*ibidem*, p. 42)
- 332 "...it is reasonable, to consider the *act of production* as incomplete till the *commodity produced* has been placed in the hands of the person who is to consume it..." (*ibidem*, p. 35, note)
- 333 "It may be as well to point out here how this fact affects their *powers of production*, or the *continuity*, the *knowledge*, and the *power*, with which labour is exerted... The capitalist who pays a workman may assist the *continuity of his labour*. First, by *making such continuity possible*; secondly, by *superintending and enforcing it*. Many large bodies of workmen throughout the world ply the street for customers, and depend for wages on the *casual wants* of persons who happen at the moment to require their services, or to want the articles they can supply. The missionaries found this the case in China. "The artizans run about the towns from morning to night to seek custom. The greater part of Chinese workmen work in private houses. Are clothes wanted, for example? The tailor comes to you in the morning and goes home at night. It is the same with all other artizans. They are continually running about the streets in search of work, even the smiths, who carry about their hammer and their furnace for ordinary jobs. The barbers, too... walk about the streets with an arm-chair on their shoulders, and a basin and boiler for hot water in their hand. This continues to be the case very generally throughout the East, and partially in the Western World. Now these workmen cannot for any length of time work continuously. They must ply like a hackney coachman, and when no customer happens to present himself they must be idle. If in the progress of time a change take place in their *economical position*, if they *become the workmen of a capitalist who advances their wa-*

ges beforehand, two things take place. First, they can now labour continuously; and, secondly, an agent is provided, whose office and whose interest it will be, to see that they do labour continuously... the capitalist [...] has resources... to wait for a customer... Here, then, is an increased continuity in the labour of all this class of persons. They labour daily from morning to night, and are not interrupted by waiting for or seeking the customer, who is ultimately to consume the article they work on. But the continuity of their labour, thus made possible, is secured and improved by the superintendence of the capitalist. He has advanced their wages; he is to receive the products of their labour. It is his interest and his privilege to see that they do not labour interruptedly or dilatorily. The continuity of labour thus far secured, the effect even of this change on the productive power of labour is very great... the power is doubled. Two workmen steadily employed from morning to night, and from year's end to year's end, will probably produce more than four desultory workmen, who consume much of their time in running after customers, and in recommencing suspended labour." (*ibidem*, p. 37 - 38)

- 334 "The capitalist, too, keeps, as it were, an *echo-office* for labour: he insures against the uncertainty of finding a vent for labour, which uncertainty would, but for him, prevent the labour, in many cases, from being undertaken. The trouble of looking for a purchaser, and of going to a market, is reduced, by his means, to a comparatively small compass. (*An inquiry into those principles respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus...*, London 1821, p. 102.)
- 334 "...where the capital is in a great degree fixed, or where it is sunk on land... the trader is obliged to continue to employ much more nearly (than if there had been less fixed capital) the same amount of circulating capital as he did before, in order not to cease to derive any profits from the part that is fixed." (*ibidem*, p. 73)
- 334 "...of the state of manners to which the dependence of the workmen on the revenues of their customers has given birth in China, you would, perhaps, get the most striking picture, in the Chinese Exhibition, so long kept open by its American proprietor in London. It is thronged with figures of artisans with their small packs of tools, plying for customers, and idle when none appear — painting vividly to the eye the necessary absence in their case, of that continuity of labour which is one of the three great elements of its productiveness, and indicating sufficiently, to any well-informed observer, the absence also of fixed capital and machinery, hardly, less important elements of the fruitfulness of industry." (*Richard Jones, Text-book of lectures on the political economy of nations...*, Hertford 1852, p. 73.)
- 335 "In India, where the admixture of Europeans has not changed the scene, a like spectacle may be seen in the towns. The artisans in rural districts are, however, provided for there in a peculiar manner... Such handicraftsmen and other non-agriculturists as were actually necessary in a village were maintained by an assignment of a portion of the joint revenues of the villagers, and throughout the country bands of hereditary workmen existed on this fund, whose industry supplied the simple want and tastes which the cultivators did not provide for by their own hands. The position and rights of these rural artisans soon became, like all rights in the East, hereditary. The band found its customers in the other villagers. The villagers were stationary and abiding and so were their handicraftsmen... The artisans of the towns were and are in a very different position. They received their wages from what was substantially the same fund — surplus revenue from land — but modified in its mode of distribution and its distributors, so as to destroy their sedentary permanence, and produce frequent and usually disastrous migrations... such

- artizans are not confined to any location by dependence on masses of fixed capital... the case [...] different when the sole dependence of the labourers is on the direct receipt of part of the revenues of the persons who consume the commodities the artizans produce... They are not confined to the neighbourhood of any fixed capital. If their customers change their location for long — nay, sometimes for very short — periods, the non-agricultural labourers must follow them, or starve.” (ibidem, p. 73 - 74)*
- 335 “...fixed in districts in which water-power, or the fuel which produces steam, are reasonably abundant¹, and [...] considerable masses of wealth have been converted² into buildings and machinery... (ibidem, p. 74)
- 335 “...the [...] greater part of that fund [...] distributed by the State³ and its officers. The *capital* was necessarily, the principal centre of distribution...” (ibidem, p. 75)
- 335 “From Samarcand, southward to Beejapoor and Seringapatam, we can trace the ruins of vanishing capitals, of which the population left them *suddenly, as soon as new centres of distribution of [...] royal revenues*, that is, of the whole of the surplus revenues of the soil, were established.” (ibidem, p. 76)
- 335 “But the effect of the change of paymasters on the continuity of labour is by no means yet exhausted. The different tasks of industry may now be further divided... if he employ more than one man, he can divide the task between them; he can keep each individual steadily at work at the portion of the common task which he performs the best... if the capitalist be rich, and keep a sufficient number of workmen, then the task may be subdivided as far as it is capable of subdivision. The continuity of labour is then complete... Capital, by assuming the function of advancing the wages of labour, has now, by successive steps, perfected its continuity. It, at the same time, increases the knowledge and skill by which such labour is applied to produce any given effect.

The class of capitalists are from the first partially, and they become ultimately completely, discharged from the necessity of manual labour. Their interest is that the productive powers of the labourers they employ should be the greatest possible. On promoting that power their attention is fixed, and almost exclusively fixed. More thought is brought to bear on the best means of effecting all the purposes of human industry; — knowledge extends, multiplies its fields of action, and assists industry in almost every branch...

But further still, as to mechanical power. Capital employed not to pay, but to assist labour, we will call auxiliary capital. The national mass of auxiliary capital may, certain conditions being fulfilled, increase indefinitely: the number of labourers remaining the same. At every step of such increase there is an increase in the third element of the efficiency of human labour, namely, its mechanical power... auxiliary capital thus increase its mass relatively to the population... What conditions, then, must be fulfilled that the mass of auxiliary capital employed to assist them may increase? There must concur three things — 1st. The means of saving the additional mass of capital. 2ndly. The will to save it. 3rdly. Some invention by which it may be made possible, through the use of such capital, that the productive powers of labour may be increased; and increased to an extent which will make it, in

¹ U rukopisu umesto “or the fuel which produces steam, are reasonably abundant”: “or abundant steam-producing fuel” — ² u rukopisu umesto “wealth have been converted”: “wealth, converted” — ³ u rukopisu umesto “the [...] greater part of that fund [...] distributed by the State”: “The greater part of the fund for the handicraftsmen distributed in Asia by the State”

addition to the wealth it before produced, reproduce the additional auxiliary capital used, as fast as destroyed, and also some profit on it...

When the full amount of auxiliary capital, that in the actual state of knowledge can be used profitably, has already been supplied, ... an increased range of knowledge can alone point out the means of employing more. Further, such employment is [...] only practicable if the means discovered increase the power of labour sufficiently to reproduce the additional capital in the time it wastes away. If this be not the case, the capitalist must lose his wealth... But the increased efficiency of the labourers must, besides this, produce some profit, or he would have no motive for employing his capital in production at all... all the while, that by employing fresh masses of auxiliary capital these two objects can be effected, there is no definite and final limit to the progressive employment of such fresh masses of capital. They may go on increasing co-extensively with the increase of knowledge. But knowledge is never stationary; and, as it extends itself from hour to hour in all directions, from hour to hour some new implement, some new machine, some new motive force may present itself, which will enable the community profitably to add something to the mass of auxiliary capital by which it assists its industry, and so increase the difference between the productiveness of its labour and that of poorer and less skilful nations." (ibidem, p. 38 - 41)

- 337 "... that the productive powers of labour may be increased; and increased to an extent which will make it¹, in addition to the wealth it before produced, reproduce the additional auxiliary capital used, as fast it is destroyed..." (ibidem, p. 40)
- 337 "...to reproduce the additional capital in the time it wastes away." (ibidem, p. 40)
- 337 "...in the time it wastes away." (ibidem, p. 40)
- 340 «L'étonnante rapidité avec laquelle une grande *factorie* de coton, comprenant la filature et le tissage, peut être établie dans le Lancashire, résulte des immenses collections de modèles de tout genre, depuis les énormes machines à vapeur, les roues hydrauliques, les poutres et les solives en fonte jusqu'au plus petit membre d'un métier continu ou métier à tisser, dont les ingénieurs, les constructeurs et les mécaniciens ont un vaste assortiment. Dans le courant de l'année dernière M. Fairbairn fit des équipages des roues hydrauliques équivalents à la force de sept cents chevaux, et des machines à vapeur de la force de quatre cents chevaux, dans un seul de ses ateliers mécaniques, indépendant de ses grands ateliers de construction de machines et de chaudières à vapeur. Chaque fois qu'il s'offre des capitaux pour de nouvelles entreprises, les moyens de les faire fructifier s'exécutent avec tant de rapidité, que l'on peut réaliser un profit qui en double la valeur avant qu'une *factorie* du même genre puisse être mise en activité en France, en Belgique ou en Allemagne.» (Andrew Ure, *Philosophie des manufactures...*, tom premier, Paris 1836, p. 61 - 62.)
- 341 «Les facilités qui résultent de l'emploi des outils automatiques n'ont pas seulement perfectionné la précision, et accéléré la construction de mécanisme d'une fabrique, elles en ont aussi diminué prix et augmenté mobilité dans une proportion remarquable. Maintenant on peut se procurer un métier continu supérieurement fait, à raison de 9 sh. 6 d. par fuseau, et un mull-jenny automatique renvideur à environ 8 sh. par fuseau, y compris les droits de patente pour ce dernier. Les broches dans les *factories* de coton se meuvent avec si peu de frottement, que la force d'un seul cheval en chasse cinq cents sur

¹ U rukopisu umesto "may be increased; and increased to an extent which will make it": "are increased to such an extent as to make it"

le métier, enfin trois cents sur le mull-jenny renvideur automatique, et cent quatre-vingts sur le métier continu; cette force comprend toutes les machines préparatoires [...] telles que les cardes, les bancs à broches, etc. Une force de trois chevaux suffit pour chasser trente grands métiers à tisser avec leur métier à parer. (ibidem, p. 62 - 63)

- 341 "Over by far the greater part of the globe, the great majority of the labouring classes do not even receive their wages from capitalists; they either produce them themselves, or receive them from the revenue of their customers. The great primary step has not been taken which secures the continuity of their labour; they are aided by *such knowledge only*, and such an amount of mechanical power as may be found in the possession of persons labouring with their own hands for their subsistence. The skill and science of more advanced countries, the giant motive forces, the accumulated tools and machines which those forces may set in motion, are absent from the tasks of the industry which is carried on by such agents alone." (Richard Jones, *Text-book of lectures on the political economy of nations...*, Hertford 1852, p. 43.)
- 341 "Take agriculture... A knowledge of good farming is spread thinly, and with wide intervals, over the country. A very small part of the agricultural populations is aided by all the capital which... might be available in this branch of the national industry... the working in these is the occupation of only a small portion of our non-agricultural labourers. In country workshops, in the case of all handicraftsmen and mechanics who carry on their separate task with little combination, there the division of labour is incomplete, and its continuity consequently imperfect... Abandon the great towns, observe the broad surface of the country, and you will see what a large portion of the national industry is lagging at a long distance from perfection, in either continuity, skill, or power." (ibidem, p. 44)
- 342 "... the power of moving capital and labour from one occupation to others¹... the 'mobility'² of capital and labour, and in countries where agricultural capital and labour have no such mobility... we cannot expect to observe any of the results which we see to arise here from that mobility exclusively." (ibidem, p. 59)
- 342 "... 'mobility'² of capital and labour..." (ibidem, p. 59)
- 342 "The body of the population consists [...] of labouring [...] peasants; systems of cultivation imperfectly developed, afford long intervals of leisure. As the peasant produces his own food [...], he also produces most of the other primary necessities which he consumes — his dress, his implements, his furniture, even his buildings: for there is in his class little division of occupations. The fashions and habits of such a people do not change; they are handed down from parents to children; there is nothing to alter or disturb them." (ibidem, p. 97)
- 342 "... intervals of leisure." (ibidem, p. 97)
- 342 "... systems of cultivation imperfectly developed³..." (ibidem, p. 97)
- 343 [Marx ovde svojim rečima rezimira misao koju John G. Morton razvija u svome predavanju "On the Forces used in Agriculture", održanom u Society of Arts: "Where a steam-engine is employed on a farm, it forms part of a system which employs most labourers in agriculture, and in all cases with a reduction of horses." (vidi "Journal of the Society of Arts", 9. decembar 1859, str. 53 - 61.)

¹ U rukopisu umesto "to others": "to another" — ² u rukopisu je ova reč bez znakova navoda — ³ u rukopisu: "imperfectly developed systems of cultivations"

- 343 "... the *difference of time* required to complete the products of agriculture, and of other species of labour, is the main cause of the great dependence of the agriculturists. They cannot bring their commodities to market in less time than a year. For that whole period they are obliged to borrow from the shoemaker, the tailor, the smith, the wheelwright, and the various other labourers, whose products they cannot dispense with, but¹ which are completed in a few days or weeks. Owing to this natural circumstance, and owing to the more rapid increase of the wealth produced by other labour than that of agriculture, the monopolizers of all the land, though they have also monopolized legislation, have not been able to save² themselves and their servants, the farmers, from becoming the most dependent class of men in the community." (Thomas Hodgskin, *Popular political economy...*, London 1827, p. 147, note.)
- 344 "The power of a nation to accumulate capital from profits *does not vary with the rate of profit...* on the contrary, the power to accumulate capital from profits, *ordinarily varies inversely as the rate of profit*, that is, it is great where the rate of profit is low, and small where the rate of profit is high." (Richard Jones, *Text-book of lectures on the political economy of nations...*, Hertford 1852, p. 21.)
- 344 "Though that part of the revenue of the inhabitants which is derived from the profits of stock is always much greater in rich, than in poor, countries, it is *because the stock is much greater; in proportion to the stock*, the profits are generally much less." (Adam Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations...*, vol. II, ch. III; citirano prema: Richard Jones, *Text-book of lectures on the political economy of nations...*, Hertford 1852, p. 21, note.)
- 344 "In England and Holland, the *rate of profit* is lower than in any other parts of Europe..." (Richard Jones, "Text-book of lectures on the political economy of nations...", Hertford 1852, p. 21.)
- 344 "... during the period in which her wealth and capital have been increasing the most rapidly, the *rate of profits* has been gradually declining..." (*ibidem*, p. 21 - 22)
- 344 "... the *relative masses of the profits produced...* depend *not alone on the rate of profit...* but on the *rate of profit taken in combination with the relative quantities of capital employed*" (*ibidem*, p. 22)
- 344 "The increasing quantity of capital of the richer nation... is also usually accompanied by a decrease in the rate of profits, or a decrease in the proportion, which the annual revenue derived from the capital employed, bears to its gross amount." (*ibidem*, p. 22)
- 344 "If it be said that *all other things being equal*, the *rate of profit will determine the power of accumulating from profit*, the answer is, that the case, if practically possible, is too rare to deserve consideration. We know, from observation, that a declining rate of profit is the usual accompaniment of *increasing differences in the mass of capital* employed by different nations, and that, therefore, while the rate of profits in the richer nations declines, *all other things are not equal*. If it be asserted that the decline of profits may be great enough to make it impossible to accumulate from profits at all, the answer [...] is, that it would be foolish to argue on the assumption of such a decline, be-

¹ U rukopisu umesto "cannot dispense with, but": "want, and" — ² u rukopisu umesto "though they have also monopolized legislation, have not been able to save": "although they have also monopolized the legislation, are unable to save"

- cause long before the rate of profits had reached such a point, capital would go abroad to realize greater profits elsewhere, and that the power of exporting will always establish some limit below profits will never fall in any one country, *while there are others in which the rate of profit is greater.*" (*ibidem*, p. 22 - 23)
- 344 [Marx donosi ovaj citat kao rezime misli koju Richard Jones razvija u svojoj knjizi (str. 23): „Außer den *primary* sources of accumulation... *derivative* ones. Wie z.B. die owner of national debt. Beamten etc.”]
- 345 “... *causes which determine the inclination to accumulate* [...] 1st. — Differences of temperament and disposition in the people. 2ndly. — Differences in the proportions in which the national revenues are divided among the different classes of the population. 3rdly. — Different degrees of security for the safe enjoyment of the capital saved.
4thly. — Different degrees of facility in investing profitably, as well as safely, successive savings.
5thly. — Differences in the opportunities offered to the different ranks of the population to better their position by means of savings.” (*ibidem*, p. 24)
- 346 “When land has been appropriated and cultivated, such land yields, in almost every case, to the labour employed on it, *more than is necessary* to continue the kind of cultivation already bestowed upon it. *Whatever it produces beyond this*, we will call *its surplus produce*. Now this surplus produce is the *source of primitive rents*, and limits the extent of such revenues, as can be continuously derived from the land by its *owners*, as distinct from its *occupiers.*” (*ibidem*, p. 19)
- 389 [Marx navodi sledeću misao svojim rečima, citirajući neka mesta i doslovno, iz “Westminster Review”, januar 1826, str. 107 - 108: Zins — “... remuneration for the productive employments of savings; profit properly so called is the remuneration for the *agency for superintendence during this productive employment.*”.]
- 390 [Marx navodi svojim rečima misao koju razvija “Westminster Review” (str. 107): “during this productive employment”]
- 402 «... est la faculté de *vendre* toujours de nouveau le même *objet* et d'en recevoir toujours de nouveau le *prix*, sans jamais céder la propriété de ce qu'on vend.» (Bastiat-Proudhon, *Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon...*, Paris 1850, p. 9.)
- 402 «... *marchandise... à prix de revient.*» (*ibidem*, p. 43 - 44)
- 402 «En effet, le chapelier qui vend les chapeaux..., recevoir [...] la valeur, ni plus ni moins. Mais le capitaliste prêteur, *non-seulement* ... rentre intégralement dans son capital; il reçoit plus que le capital, plus que ce qu'il apporte à l'échange; il reçoit en sus du capital un intérêt...» (*ibidem* p. 69)
- 403 «Il est impossible [...] *que, l'intérêt du capital s'ajoutant*, dans le commerce, *au salaire de l'ouvrier pour composer le prix de la marchandise*, l'ouvrier puisse racheter ce qu'il a lui-même produit. Vivre en travaillant est un principe qui, sous le régime de l'intérêt, implique contradiction.» (*ibidem*, p. 105)
- 403 «La somme de numéraire... circulant en France...» (*ibidem*, p. 151)
- 403 «...comme, par l'accumulation des intérêts, *le capital-argent*, d'échange e échange, revient toujours à sa source, il s'ensuit que la relocation, toujours faite par la même main, profite toujours au même personnage.» (*ibidem*, p. 154)

- 403 «... Puisque la valeur n'est autre chose qu'une proportion, et que tous les produits sont nécessairement proportionnels entre eux, il s'ensuit qu'au point de vue social, les produits sont toujours valeurs et valeurs faites: la différence, pour la société, entre capital et produit, n'existe pas. Cette différence est toute subjective aux individus...» (*ibidem*, p. 250)
- 403 «...point de vue social...» (*ibidem*, p. 250)
- 403 «Tout travail doit laisser un excédant...» (*ibidem*, p. 200)
- 412 "The great premium attached to the possession of Gold and Silver, by the power it gives of selecting advantageous moments of purchasing, gradually give rise to the trade of the Banker... differs from the old Usurer [...], that he lends to the rich and seldom or never to the poor. Hence he lends with less risk, and can afford to do it on cheaper terms; and for both reasons, he avoids the popular odium which attended the Usurer." (Francis William Newman, *Lectures on political economy*, London, 1851, p. 44.)
- 412 "The introduction of money which buys all things, and in consequence of that, the favour due to creditors, who have lent [...] money to a possessor of land, brings in the necessity of legal alienation for the payment of what has been thus lent¹..." (John Dalrymple, *An essay towards a general history of feudal property in Great Britain...*, London 1759, fourth ed., p. 124.)
- 412 «Lorsque [...] Thomas Culpepers en 1641, [...] Josias Child en 1670, Paterson en 1694 [...] la richesse dépend de la réduction même forcée du taux de l'intérêt de l'or et de l'argent. [...] suivie en Angleterre pendant près de deux siècles...» (Charles Ganilh, *Des systèmes d'économie politiques...*, tome premier, (seconde éd.) Paris 1821, p. 58/59.)
- 413 «La loi des Douze – Tables [...] avait fixé l'intérêt de l'argent à 1 pour % par an [...] Ces lois [...] promptement violées. [...] Duilius [...] réduisit² de nouveau l'intérêt de l'argent à 1 pour % [...], unciaria foenere. [...] réduit à 1/2 pour % en 408; et, en 413, le prêt à l'intérêt fut absolument défendu par un plébiscite qu'avait provoqué le tribun Genucius. [...] il n'est pas étonnant que, dans une république où l'industrie, où le commerce en gros et en détail étaient interdits aux citoyens, on défendit aussi le commerce de l'argent.» (Dureau de la Malle, *Economie politique des Romains*, tome second, Paris 1840, p. 259 - 261.)
- 413 «Cet état dura trois cents ans, jusqu'à la prise de Carthage. [...] 12 pour %, mais 6 pour % était³ le taux commun de l'intérêt annuel.» (*ibidem*, p. 261)
- 413 «... Justinien fixe l'intérêt à 4 pour % [...] usura quincunx [...] de Trajan est [...] intérêt légal de 5 pour % [...] 12 pour % [...] était l'intérêt commercial en Egypte, 146 ans avant J.-C.» (*ibidem*, p. 262 - 263)
- 413 "That a man who borrows money with a view of making a profit by it should give some portion of his profit to the lender, is a self-evident principle of natural justice. A man makes a profit usually by means of traffick. But in a country purely agricultural, and under such a government as was the feudal system⁴, there

¹ U rukopisu umesto "for the payment of what has been thus lent": "für den Vorschuss" – ² u rukopisu "réduite" – ³ u rukopisu umesto "12 pour % mais 6 pour % était": "12% nun 6%" – ⁴ u rukopisu umesto "But in a country purely agricultural, and under such a government as was the feudal system": "Aber im Mittelalter die Bevölkerung rein agrikal. Und da, wie unter dem feudal government"

- can be but little traffick, and hence but little profit.¹ Besides, in an agricultural country a person seldom wants to borrow money except he be reduced to poverty or distress by misfortune." (James William Gilbert, *The history and principles of banking*, London 1834, p. 163.)
- 413 "In the reign of Henry VIII. interest was limited² to 10 per cent. James I. reduced it to 8 per cent.; [...] Charles II. [...] to 6 per cent. [...] Anne [...] to 5 per cent." (*ibidem*, p. 164 - 165)
- 413 "...in those times, the lenders [...] had, [...] though not a legal, yet an actual monopoly, and hence it was necessary that they, like other monopolists, should be placed under restraint." (*ibidem*, p. 165)
- 413 "In our times, it is the rate of profit which regulates the rate of interest. In those times, it was the rate of interest which regulated the rate of profit. If the money-lender charged a high rate of interest to the merchant, the merchant must have charged a higher rate of profit on his goods. Hence, a large sum of money would be taken from the pockets of the purchasers to be put into the pockets of the money-lenders. This *additional price* [...] upon the goods, would render the public less able and less inclined to purchase them." (*ibidem*, p. 165)
- 414 "...que pour savoir si un pays est riche ou pauvre [...] il ne faut pas faire d'autre question que celle-ci³: Quel y est le prix de l'intérêt de l'argent?" (Josias Child, *Traité sur le commerce*..., Amsterdam et Berlin 1754, p. 74)
- 414 "...comme le champion de la troupe craintive et tremblante des usuriers⁴, il établit sa principale batterie vers le côté que j'ai avoué être le plus faible... Il nie positivement que le bas intérêt en soit la cause, et il assure qu'il n'en que l'effet..." (*ibidem*, p. 120)
- 414 "Quand on réduit l'intérêt, ceux qui rappellent leur argent sont forcés, ou d'acheter des terres, ou de le placer dans le commerce." (*ibidem*, p. 133)
- 414 "Car pendant que l'intérêt est à 6 pour cent, personne ne s'exposera à courir des risques dans le commerce par mer, pour ne gagner que 8 à 9 pour cent, profit dont les Hollandois qui ont l'argent à 4 et à 3 pour cent, sont fort contents." (*ibidem*, p. 134)
- 414 [Ovde Marx svojim rečima (na nemačkom jeziku) navodi misao koju Child razvija u svome spisu (str. 140).]
- 414 "... la réduction⁵ porte une nation à l'oeconomie." (*ibidem*, p. 144)
- 414 "...si le commerce est ce qui enrichit un Royaume, et si la diminution de l'intérêt augmente le commerce [...] dès-lors la réduction de l'intérêt, ou la restriction de l'usure [...] est sans doute une cause principale et productive

¹ Posle ovoga u rukopisu sledi rečenica: "Daher die Wuchergesetze im Mittelalter gerechtfertigt" — ² u rukopisu: "Henry VIII. limitierte Zins" — ³ u rukopisu umesto "il ne faut pas faire d'autre question que celle-ci": "hat man nur zu fragen" — ⁴ Original engleskog teksta, prema kome je ovo mesto prevedeno, glasi: "champion for the shie and timorous herd of usurers". — ⁵ u rukopisu: "Die Zinsreduktion"

des richesses d'une nation¹. Il n'est point absurde de dire que la même chose peut être en même temps cause dans certaines circonstances², et effet dans d'autres.» (*ibidem*, p. 155)

414 «... l'oeuf est la cause de la poule, et la poule est la cause de l'oeuf. La réduction de l'intérêt peut donc causer une augmentation de richesses, et l'augmentation des richesses causer une plus grande réduction de l'intérêt...»³ (*ibidem*, p. 156)

414 «... je sois l'avocat de l'industrie, et sa réponse, qu'il⁴ plaide pour la paresse et l'oisiveté.» (*ibidem*, p. 79)

¹ Original engleskog teksta, prema kome je ovo mesto prevedeno, glasi: "a primary and principal cause of the riches of any nation". — ² u rukopisu: "circumstances" — ³ u rečenici koju Marx posle ovoga daje na nemačkom jeziku rezimirana je misao koju je Child u nastavku teksta šire razvio. — ⁴ u rukopisu umesto «et sa réponse, qu'il»: «et mon adversaire».

Napomene i registri

Napomene

- ¹ U glavi o Malthusu istražuje Marx Malthusove radove koje je bio napisao posle pojavljivanja knjige Davida Ricarda *On the principles of political economy, and taxation* godine 1817. U svom spisu Ricardo je razvijao teoriju radne vrednosti i zauzimao se za jedan »po mogućstvu nesmetani razvitak društvenih proizvodnih snaga, bez obzira na sudbinu nosilaca proizvodnje, bili oni kapitalisti ili radnici« (str. 39. ovog toma). Ovoj teoriji Malthus je pokušao da suprotstavi teoriju koja je bila usmerena na to da opravda eksploataciju, kao i da uopšte brani interese najreakcionarnijih slojeva vladajućih klasa.

O Malthusu kao autoru »teorije o stanovništvu« u ovoj se glavi govori samo uzgred. Opštu karakteristiku Malthusovog spisa *An essay on the principle of population* daje Marx u Drugom delu *Teorija o višku vrednosti* u glavi »Primedbe na istoriju otkrića takozvanog Ricardovog zakona« (vidi 25. tom ovog izdanja, str. 99 - 95). 9

- ² Pisac ovog anonimnog spisa bio je, kao što se kasnije pokazalo, John Cazenove. 9
- ³ Kritiku Smithovog shvatanja o vrednosti rada kao merilu vrednosti i dokaz za to da ovo shvatanje protivreči drugim, dubljim Smithovim pogledima o vrednosti, daje Marx u prethodnim glavama svoga rada. Vidi *Teorije o višku vrednosti*, Prvi deo. 9
- ⁴ Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, London 1817. 10
- ⁵ Da kod Ricarda nema analize o postanku viška vrednosti i da je razmena između rada i kapitala za nj neresolventan problem, pokazao je Marx u *Teorijama o višku vrednosti*, Drugi deo, str. 319 - 324. i 327 - 330. 10
- ⁶ Termin »cena koštanja« (»Kostenpreis« ili »cost price«) upotrebljava Marx u višestrukom smislu: 1. u smislu cene proizvodnje za kapitalistu ($p + pr$); 2. u smislu »simultanitnih troškova proizvodnje« robe ($p + pr + v$), koji se podudaraju s vrednošću robe i 3. u smislu cene proizvodnje ($p + pr +$ prosečni profit). U ovom slučaju ovaj termin treba razumeti u trećem smislu, tj. u smislu cene proizvodnje. U Drugom delu *Teorija o višku vrednosti* upotrebljava Marx termin »cena koštanja« u trećem smislu, tj. u smislu cene proizvodnje ili »prosečne cene«. Marx tamo prosto identifikuje ove termine.

U Trećem delu *Teorija o višku vrednosti* Marx upotrebljava termin »cena koštanja« kako u smislu cene proizvodnje tako i u smislu troškova proizvodnje za kapitalistu (vidi, na primer, u ovom tomu str. 32 - 33, 285. i 358).

Ova raznolika upotreba termina »cena koštanja« objašnjava se time što se reč »koštanje« u ekonomiji upotrebljavala u tri različita značenja, kako to Marx ističe naročito u ovom delu *Teorija o višku vrednosti* (vidi str. 62 - 65. i 393); 1. u smislu predujma kojim plaća kapitalista; 2. u smislu cene predujmljenog kapitala plus prosečni profit i 3. u smislu realnih (immanentnih) troškova proizvodnje za samu robu.

Osim ova tri značenja, koja se nalaze kod građanskih klasičara političke ekonomije, postoji još jedno, četvrto značenje termina »cene koštanja«. Tako Jean-Baptiste Say u svome spisu *Traité d'économie politique* (2e éd. T. III, Paris 1814, p. 453) kaže da je cena koštanja ono što se plaća za proizvodne usluge rada, kapitala i zemlje. Ovo vulgarno shvatanje »cene koštanja« je Marx odlučno odbacio (vidi, na primer, Drugi deo *Teorija o višku vrednosti* str. 120, 189, 400). 10

- 7 »Profit upon expropriations« ili »profit upon alienations« (profit pri otuđivanju) su formulacije Jamesa Steuarta, koje Marx u Prvom delu *Teorija o višku vrednosti* navodi i analizira (vidi 24. tom ovog izdanja, str. 7 - 9). 11
- 8 Marx ima u vidu poznati Malthusov spis *An essay on the principle of population...*, koji je prvo izašao 1798. anonimno u Londonu. U tom spisu Malthus tvrdi da beda radnih masa ima svoj uzrok u tome što je potencija stanovništva neizmerno veća od potencije zemlje da čovečanstvu obezbedi sredstva za život. Stanovništvo se množi u geometrijskoj progresiji, dok se životna sredstva uvećavaju samo u aritmetičkoj progresiji. 16
- 9 O pojmovima »vrednost rada« i »količina rada« u Ricardovom shvatanju vidi *Teorije o višku vrednosti*, Drugi deo, str. 316 - 319. 18
- 10 Cazenove formuliše ovu odredbu vrednosti na osnovu Malthusovih i Smithovih izjava; Malthus je uzeo od Smitha određivanje vrednosti robe količinom živog rada koja se kupuje u razmeni za tu robu. 23
- 11 O Ricardovoj koncepciji »relativne najammine«, vidi *Teorije o višku vrednosti*, Drugi deo, str. 333 - 340. 25
- 12 O pojmu »realne najammine« kod Ricarda vidi *Teorije o višku vrednosti*, Drugi deo, str. 321, 323, 333, 339, 351. i 446. 25
- 13 Ovaj citat iz Malthusa skoro doslovno ponavlja Smithova razmatranja koja Marx navodi u Prvom delu *Teorija o višku vrednosti* (str. 101): »... rad manufakturnog radnika dodaje po pravilu vrednosti materijala koji on preraduje još vrednost svog vlastitog izdržavanja i profit svoga gospodara. Naprotiv, rad sluge ne dodaje nikakvu vrednost... Čovek će se obogatiti ako zapošljava mnogo manufakturnih radnika; on će osiromašiti ako izdržava mnogobrojnu poslugu«. Marx, koji je ovom odseku dao naslov s terminima karakterističnim za Smitha »proizvodan i neproizvodan rad«, aludira ovde na to da je Malthus ovo shvatanje uzeo od Adama Smitha. 26
- 14 Marx, *Prilog kritici političke ekonomije. Prva sveska* (vidi u 20. tomu ovog izdanja). 30
- 15 Pisac anonimnog spisa *Observations on certain verbal disputes in political economy...* citira prvo izdanje Malthusove knjige *Principles of political economy...* izašlo u Londonu 1820, str. 121. 30
- 16 U svojim utopijskim planovima za društvenu reformu Owen je nastojao da dokaže da je kako sa stanovišta ekonomičnosti tako i domaćeg života najcelishodnije ako se jedno naselje podigne u obliku paralelograma ili kvadrata. 42
- 17 Odeljak »Apologetsko predstavljanje odnosa kapitala i najamnog rada« ostao je nenapisan. 46
- 18 Malthus, *An inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated*, London 1815. 47
- 19 *Spence-ovim planom* nazivao se od 1775. plan za nacionalizovanje zemlje koji je propagirao Thomas Spence. Privatna svojina na zemlju treba da se ukine, a zemljišna renta, po oduzimanju svih poreza i društvenih izdataka opštine, da se ravnomerno podeli stanovništvu. 47

- ²⁰ O razmatranju Jamesa Milla o »identičnosti tražnje i ponude« Marx govori u Drugom delu *Teorija o višku vrednosti*; vidi str. 394. i 402 - 403, kao i str. 45. i 78 - 81. ovog toma. 50
- ²¹ Marx, *Prilog kritici političke ekonomije. Prva sveska* (vidi u 20. tomu ovog izdanja). 58
- ²² Marx ovde citira Jamesa Milla verovatno prema knjizi Samuela Baileya *A critical dissertation on the nature, measures, and causes of value . . .*, London 1825, str. 202. 59
- ²³ Marx citira Jamesa Milla po knjizi Samuela Baileya *A critical dissertation on the nature, measures, and causes of value . . .*, London 1825, str. 217. 67
- ²⁴ »Verbal disputes« (spor oko reči) — aluzija na polemički spis *Observations on certain verbal disputes in political economy . . .*, London 1821. Podrobnu ocenu ovog spisa daje Marx u 3. odeljku ove glave (str. 86 - 92). 68
- ²⁵ Marx, *Prilog kritici političke ekonomije. Prva sveska* (vidi u 20. tomu ovog izdanja). 69
- ²⁶ Marx, *Prilog kritici političke ekonomije. Prva sveska* (vidi u 20. tomu ovog izdanja). 69
- ²⁷ James Mill, *Elémens d'économie politique. Traduit de l'anglais par J. T. Parisot*, Paris 1823, str. 7, 13, 85, 237. 69
- ²⁸ Malthus, *The Measure of value stated and illustrated . . .*, London 1823, str. 17 - 18. 72
- ²⁹ Prema spisku štamparskih grešaka priloženom knjizi McCullocha *Discours sur l'origine, les progrès, les objets particuliers, et l'importance de l'économie politique . . .* (preveo Gme Prévost) ovo mesto treba ovako da glasi: » . . . le fermier de ce dernier acre ne pourroit point éluder son fermage . . . « (. . . zakupac ovog poslednjeg ekera ne bi mogao izbeć: plaćanje rente . . .). 82
- ³⁰ Marx ima u vidu Sayovu napomenu na str. 187. u glavi 7 (»O spoljnoj trgovini«) Ricardove knjige *On the principles of the political economy, and taxation*, koju je na francuski preveo F. S. Constancio, a u kojoj Say navodi primer da šećer uvezen sa Antila staje Francusku manje nego šećer proizveden u Francuskoj. 82
- ³¹ John Stuart Mill, *Essays on some unsettled questions of political economy*, London 1844, str. 2 - 3. 31
- ³² Marx, *Prilog kritici političke ekonomije. Prva sveska* (vidi u 20. tomu ovog izdanja). 89
- ³³ Glava XIX knjige Davida Ricarda *On the principles of political economy, and taxation* nosi naslov »On sudden changes in the channels of trade« (O iznenadnim promenama u kanalima trgovine), pri čemu se pod trgovinom ne razume samo trgovina kao takva nego i proizvodna delatnost u ovoj ili u onoj zemlji (uporedi *Teorije o višku vrednosti*, Drugi deo, str. 397 - 398). 96
- ³⁴ Marx ima u vidu jednu od svojih svezaka s izvodima iz delâ političke ekonomije. Prve 63 stranice sveske VII sadrže svršetak ekonomskog rukopisa od 1857. do 1858 (vidi Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin 1953, str. 586 - 764). Od str. 63a (na kojoj je Marx napisao »započeto 28. februara 1859«) sadržani su izvodi iz radova Luthera, Linguet-a Galianija, Verrija, Paoletija, Malthusa, Ricarda, Jonesa i drugih pisaca. Strana 134. sadrži nekoliko citata iz spisa *An inquiry into those principles . . .*, u kojima anonimni pisac kritikuje Saya i ismejava ga. 96
- ³⁵ Marx ovde ukazuje na XII svesku spisa, na čijem omotu je bilo napisano: »London 1851, jul«. Na strani 13. ove sveske nalaze se izvodi sa str. 97, 99, 103 - 104, 106 - 108. i 111. anonimnog spisa *An inquiry into those principles . . .* 96

- ³⁶ Na stranici 12. svoje XII sveske ispisa Marx citira jednu kritičku primedbu pisca anonimnog spisa *An inquiry into those principles . . .* (str. 15) protiv Sayovog izlaganja, prema kome prekomerna proizvodnja u Engleskoj ima svoj uzrok u nedovoljnoj proizvodnji u Italiji. (Uporedi *Teorije o višku vrednosti*, Drugi deo, str. 425). 97
- ³⁷ Pre toga pisac citira iz Sayove knjige *Lettres à M. Malthus . . .*, Paris 1820, str. 46t « . . . qu'on n'achète des produits qu'avec des produits » (da se roba može kupiti samo robom). Na slično formulisanje ukazuje Say na jednom drugom mestu, str. 13: « . . . that production always opens a market for production . . . » (proizvodnja stalno sebi otvara tržište za proizvodnju). 97
- ³⁸ *Postavljeno* (das Gesetzte) — termin Hegelove filozofije, koji znači nešto uslovljeno za razliku od neuslovljenog, elementarnog, primarnog, nešto što nema svoj razlog u samom sebi, nego u nečem drugom. 101
- ³⁹ Marx, *Prilog kritici političke ekonomije. Prva sveska* (vidi u 20. tomu ovog izdanja). 102
- ⁴⁰ Marx, *Prilog kritici političke ekonomije. Prva sveska* (vidi u 20. tomu ovog izdanja). 105
- ⁴¹ Bailey, *A critical dissertation on the nature, measures, and causes of value*, London 1825, str. 71 - 93. Vidi Drugi deo *Teorija o višku vrednosti*, str. 396. i u ovom tomu, str. 120. i 126 - 127. 118
- ⁴² Ako se umesto proizvodljno uzetih cifara »50 kvartera ili 60 ili 70 po glavi« uzmu cifre koje odgovaraju više navedenom Bailejevom primeru (str. rukopisa 830, odnosno str. 119. ovoga toma), onda ćemo dobiti »12 1/2 ili 25 ili 37 1/2 kvartera po glavi«. 122
- ⁴³ Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, 3. izd., London 1821, str. 13 - 15. 129
- ⁴⁴ Pri numerisanju stranica u rukopisu Marx je ovde izostavio broj 838. 130
- ⁴⁵ McCulloch, *The principles of political economy*, Edinburgh 1825, p. 181 - 182. Marx ovde citira prema anonimnom spisu Cazenove-a *Outlines of political economy . . .*, London 1832, str. 119 - 120. (Uporedi u ovom tomu str. 52 - 53.) 132
- ⁴⁶ Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, 3. izd., London 1821, str. 1 - 12. 133
- ⁴⁷ Aluzija na reči jednog vojnika u Schillerovoj drami *Wallenstein* (prvi deo, 6. prizor): »Wie er räuspert und wie er spuckt / Das habt ihr ihm glücklich abge-guckt! / Aber sein Genie, ich meine, sein Geist / Sich nicht auf der Wachtparade weist.« (Kako kašlje i kako pljuje to ste naučili, ali njegov genije, mislim, njegov duh, ne pokazuje se na paradi straže.) 134
- ⁴⁸ *Shall und Rauch* (zvuk i dim) — Faustova izreka iz prvog dela Goetheova *Fausta*, scena »Martin vrta. Odgovarajuće mesto iz knjige Jamesa Milla naveo je Marx na strani 792. svoga rukopisa (str. 67. ovog toma). 139
- ⁴⁹ Ricardo ovde citira iz Sayove knjige *Traité d'économie politique*, 2. izd. t. I, Paris 1814, str. LI - LII. 141
- ⁵⁰ Roscher, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, 3. Aufl., Stuttgart, Augsburg 1858, str. 82. i 191. 142
- ⁵¹ Odeljak o McCullochu kao i celu glavu »Kraj Ricardove škole« pisao je Marx — kao što je sam zabeležio na omotu XIV sveske svoga rukopisa koja sadrži ovu glavu — oktobra 1862. 145
- ⁵² *Mordecai Mullion* — jedan od pseudonima engleskog publiciste Johna Wilsona. 145

- ⁵³ »The Edinburgh Review, or Critical Journal« – literarni i politički list, koji je izlazio od 1802. do 1829. U drugoj i trećoj deceniji 19. veka to je bio organ vigovaca i izlazio triput mesečno. Većinu članaka o ekonomskim pitanjima objavljenim u tom periodu pisao je McCulloch. 145
- ⁵⁴ »The Scotsman; or, Edinburgh Political and Literary Journal« – liberalni list, koji izlazi od 1817. U prvoj polovini 19. veka bio je organ vigovaca. Od osnivanja lista do godine 1827. u njemu su objavljivani McCullochovi članci o ekonomskim pitanjima. Od 1818. do 1820. McCulloch je bio urednik ovog lista. 145
- ⁵⁵ Marx ima u vidu svoju opsežnu digresiju o Johnu Stuartu Millu, koja se nalazi u sveskama VII i VIII njegovog rukopisa (na str. 319 - 345). Shodno sadržaju sveske XIV (vidi Prvi deo *Teorija o višku vrednosti*, str. 3) i na osnovu jednog Marxovog uputstva u svesci VII njegova rukopisa (str. 319) odeljak o Johnu Stuartu Millu unet je u Treći deo *Teorija o višku vrednosti*. (Vidi u ovom tomu, str. 148 - 183.) 146
- ⁵⁶ Marx je prvobitno nameravao da *Teorije o višku vrednosti* budu peti, završni deo istraživanja procesa proizvodnje kapitala, koji je trebalo da dode neposredno posle dela o apsolutnom i relativnom višku vrednosti u njihovoj kombinaciji (vidi *Teorije o višku vrednosti*, Prvi deo, str. VI i napomenu 2. na str. 293). Međutim, tokom svoga rada na *Teorijama* Marx je između ovih delova i *Teorija o višku vrednosti* umetnuo još dva dela »Ponovno pretvaranje viška vrednosti u kapital« i »Rezultat procesa proizvodnje« (vidi Prvi deo, str. 316). Ovo objašnjava i ukazivanje na odeljak »Pretvaranje viška vrednosti u kapital«, koji još nije bio napisan. U 22. glavi prvog toma *Kapitala*, »Pretvaranje viška vrednosti u kapital«, Marx citira i Wakefielda. 146
- ⁵⁷ Pod *viškom proizvoda* Wakefield razume onaj deo proizvoda koji prelazi ono što kapital naknadjuje s uobičajenim profitom. (Vidi Wakefielda u njegovim komentarima uz drugi tom dela Adama Smitha *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, str. 215. i 217.) 147
- ⁵⁸ Ovaj odeljak o Johnu Stuartu Millu unet je u glavu »Kraj Ricardove škole« shodno sadržaju sveske XIV (vidi Prvi deo *Teorija*, str. 3) i jednom Marxovom uputstvu na stranici 319. njegova rukopisa, gde kaže: »Pre no što pređemo na Garnier-a, nešto, ovde epizodski umetnuto, o više citiranom Millu junioru. Ono što bismo ovde hteli da kažemo trebalo bi zapravo kasnije navesti u ovom odeljku, gde će se govoriti o Ricardovoj teoriji o višku vrednosti; dakle, ne ovde gde smo još kod Adama Smitha.« 148.
- ⁵⁹ John Stuart Mill, *Essays on some unsettled questions of political economy*, London 1844. 148
- ⁶⁰ John Stuart Mill, *Principles of political economy with some of their applications to social philosophy*, koje je objavljeno u Londonu 1848. u dva toma. 148
- ⁶¹ Ovo razlikovanje formuliše Marx u rukopisu od 1861/63. u odeljku »Pretvaranje novca u kapital« (sveska II, str. 88): »Ovo je u tome što su troškovi proizvodnje za kapitalistu samo suma vrednosti koje je on predujmio; dakle, vrednost proizvoda je ravna vrednosti predujmljenog kapitala. S druge strane su stvarni troškovi proizvodnje proizvoda ravni sumi radnog vremena koje on sadrži. No suma radnog vremena koje on sadrži veća je od sume radnog vremena koje je kapitalista predujmio ili platio, i ovaj višak vrednosti proizvoda preko njegove vrednosti koju je kapitalista platio ili predujmio upravo čini višak vrednosti...«
- Na ovo pitanje vraća se Marx u XIV svesci str. 787 - 790, odnosno str. 61 - 65. i 393. ovog toma. 150
- ⁶² John Stuart Mill, *A system of logic, ratiocinative and inductive, being a connected view of the principles of evidence, and the methods of scientific investigation*, u dva toma, London 1843. 152

- ⁶³ Na pitanje prividne varijacije u profitnoj stopi pri povezivanju proizvodnje postojanog kapitala s njegovom preradom u ruci jednog kapitaliste vraća se Marx u istoj svesci VIII, str. 368 (vidi *Teorije o višku vrednosti*, Prvi deo, str. 153), i u svesci X na stranicama 461. do 464 (vidi *Teorije o višku vrednosti*, Drugi deo, str. 36 - 41). 168
- ⁶⁴ Marx ovde pod »III glavom« podrazumeva treći deo svog istraživanja o »kapitalu uopšte«, koji je posle prerastao u treći tom *Kapitala*. Vidi napomenu 12. u *Teorijama o višku vrednosti*, Prvi deo, str. 394. 177
- ⁶⁵ Marx ovde formuliše osnovnu misao svog učenja o obrazovanju opšte profitne stope i o pretvaranju vrednosti robe u cenu proizvodnje. Termin prosečna cena u značenju cene proizvodnje upotrebljava Marx prvi put u Prvom delu *Teorija o višku vrednosti* (str. 53). Podrobnija istraživanja o prosečnom profitu i ceni proizvodnje nalaze se u 8. i 10. glavi (vidi *Teorije o višku vrednosti*, Drugi deo, str. 15 - 21, 48 - 53, 137 - 171). 182
- ⁶⁶ Reč je o poslednjih 13 stranica sveske VII i prvih 14 stranica (319 - 345) sveske VIII. (Vidi u ovom tomu, str. 148 - 183.) 183
- ⁶⁷ »Ovaj neverovatni šepčilja« (this incredible cobbler) — tako je John Wilson nazvao McCullocha u svojoj brošuri *Some illustrations of Mr. McCulloch's principles of political economy* (Edinburgh 1826). Vidi takođe u ovom tomu str. 184. 206
- ⁶⁸ Odeljak »Revenue and its sources« (Dohodak i njegovi izvori) Marx je, kao što proizlazi iz njegovog u januaru 1863. skiciranog plana, predvideo za treći deo *Kapitala* (vidi *Teorije o višku vrednosti*, Prvi deo, str. 307 - 308). Na omotu sveske XIV koja je pisana oktobra 1862. ovaj odeljak figurira kao »epizoda« koja se nadovezuje na poslednju glavu *Teorija* (vidi Prvi deo, str. 3). Sveska XV, koja je pisana oktobra i novembra 1862, sadrži veliki odeljak o problemu dohotka i njegovih izvora u vezi s kritikom vulgarne ekonomije. Ali o »Price-ovoj fantaziji« tamo se ništa ne kaže. Kritičku analizu ove fantazije daje Marx u dvadeset četvrtoj glavi trećeg toma *Kapitala*. 168
- ⁶⁹ Cairnes, *The slave power: its character, career and probable designs: being an attempt to explain the real issues involved in the American contest*, London 1862. 188
- ⁷⁰ Marx aludira na Sayova razmatranja u njegovom spisu *Lettres à M. Malthus*, Paris 1820, str. 15, da uzrok, na primer, pretpranosti italijanskog tržišta engleskom robom treba tražiti u nedovoljnoj proizvodnji one italijanske robe koja bi se mogla razmeniti za englesku robu. Ova razmatranja citirana su u anonimnoj brošuri *An inquiry into those principles . . .*, London 1821, str. 15, i Marx ih je uneo u svesku ispisa XII (str. 12). Uporedi *Teorije o višku vrednosti*, Prvi deo, str. 165, Drugi deo, str. 424 - 425. i ovaj tom, str. 97. 195
- ⁷¹ Pod *industry of consumption* (potrošnom industrijom) razume Ravenstone proizvodnju luksuznih predmeta i vršenje svakovrsnih usluga za posjednike kapitala ili za sopstvenike uopšte. 201
- ⁷² Hopkins, *On rent of land, and its influence on subsistence and population*, London 1828, str. 126. 204
- ⁷³ Od ovoga mesta u rukopisu pa do str. 870 b Marx prekida tekuće numerisanje: posle str. 864. tekst prelazi na str. 867, zatim slede stranice 868, 869, 870, 870 a, pa stranice 865. i, najzad, stranice 870 b, 871, 872. itd. Marx sam ukazuje na prelaženje sa stranice na stranicu koja se nadovezuje. 205
- ⁷⁴ Marx upućuje na odeljak o prvobitnoj akumulaciji koji u to vreme (oktobra 1862) još nije bio napisan, a koji je prema njegovom planu (vidi *Teorije o višku vrednosti*, Prvi deo, str. 316) trebalo da prethodi *Teorijama o višku vrednosti*. Vidi takođe i Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politische Ökonomie*, Berlin 1953, str. 363 - 374. 209

- ⁷⁵ Corbet, *An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the principles of trade and speculation explained*, London 1841, str. 115 - 117. 220
- ⁷⁶ Lalor, *Money and morals: a book for the times*. London 1852. str. 43 - 44. 221
- ⁷⁷ »The Economist« — nedeljni list za privredna pitanja i politiku; list industrijske krupne buržoazije koji od 1843. izlazi u Londonu. 221
- ⁷⁸ Sismondi, *Etudes sur l'économie politique*, tom I, str. 49. 221
- ⁷⁹ Laing, *National distress; its causes and remedies*. London 1844, str. 149 - 154. 225
- ⁸⁰ Marx, *Prilog kritici političke ekonomije* (vidi u 20. tomu ovog izdanja). 227
- ⁸¹ Ovo upoređivanje reči raznih indoevropskih jezika Marx je uzeo od »jednog belgijskog etimologa«, kao što saopštava Engelsu u pismu od 16. juna 1864. Ovaj belgijski etimolog bio je Honoré-Joseph Chavée, autor knjige *Essay d'étymologie philosophique* . . . (Bruxelles 1844). Upućivanje na francusku reč »valeur« i na englesku »value«, koje su umetnute u drugi citat iz Chavée-ove knjige, dodao je sam Marx. 228
- ⁸² Ovaj naslov uzet je iz Marxovog sadržaja rukopisa *Teorije o višku vrednosti* (vidi *Teorije*, Prvi deo, str. 3).
Na str. 879. rukopisa od 1861 - 1863 (sveska XV) napisao je Marx pre narednog citata: Compound interest. 229
- ⁸³ Rečenica koja u Hodgskinovoj brošuri dolazi neposredno posle ovog mesta objašnjava šta on razume pod »A sort of balance is struck« (vrši se neka vrsta izjednačenja): »The capitalists permit the labourers to have the means of subsistence, because they cannot do without labour, contenting themselves very generously with taking every particle of produce not necessary to this purpose« [Kapitalisti priznaju radnicima neophodna životna sredstva jer oni bez njihovog rada ne mogu izići na kraj; i oni se zadovoljavaju na vrlo plemenit način da prigrabe svaki delić proizvoda koji nije neophodan za tu svrhu], tj. za obezbeđenje fizičkog minimuma najamnine. 229
- ⁸⁴ Chalmers, *On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society*, 2nd. edition, Glasgow 1832, str. 88 - 89. 239
- ⁸⁵ Marx ima u vidu svoju IX svesku ispisa iz godine 1851. Na str. 47. ove sveske nalaze se izvodi iz Hodgskinove knjige *Popular political economy* sa stranica 252 - 256. 244
- ⁸⁶ Ovaj naslov uzet je iz Marxovog sadržaja rukopisa od 1861 - 1863. (Vidi *Teorije o višku vrednosti*, Prvi deo, str. 3.) Na osnovu ovog sadržaja sastavljen je odeljak o Brayu, koji je ostao nedovršen. Marx se ograničava na to da najvažnije Brayove izreke sastavi pod naslovom »Protivnik ekonomista«. Kritičku analizu Brayovog utopijskog učenja o »jednakosti u razmeni« kao sredstva za otklanjanje socijalnih i političkih nepravdičnosti, čija je žrtva radnička klasa, dao je Marx još 1847. u *Bedi filozofije* (vidi u 7. tomu ovog izdanja). O Brayovom shvatanju suštine i uloge novca vidi Marxov rukopis od 1847. »Najamnina« (vidi u 9. tomu ovog izdanja) i rukopis od 1857/58 (Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin 1953, str. 55, 690. i 754). 245
- ⁸⁷ Marx ima u vidu »Tablicu prihoda i rashoda raznih porodica Engleske u godini 1688«, koju je sastavio jedan od prvih engleskih statističara, Gregory King, u svojoj knjizi *Natural and political observations and conclusions upon the state and the condition of England*, a koju je Charles D'Avenant dodao svojoj knjizi *An Essay upon the probable methods of making a people gainer in the balance of trade* (London 1699). O ovoj tablici Marx govori i na str. 118. u Prvom delu *Teorija o višku vrednosti*. 250

- ⁸⁸ Pod terminom *average price* (prosečna cena) Marx razume isto što i pod terminom *cena proizvodnje*, tj. troškovi proizvodnje ($p + pr$) sa prosečnim profitom. Odnos između cene roba i njihove *prosečne cene* istražuje Marx u Drugom delu *Teorija o višku vrednosti*, u osmoj i desetoj glavi. Sam termin *prosečna cena* ukazuje na to da se ovde ima u vidu *prosečna tržišna cena* u toku dužeg perioda ili . . . centar oko kojega gravitira tržišna cena (vidi Drugi deo *Teorija o višku vrednosti*, str. 247 - 248). 225
- ⁸⁹ Shodno izričitom Marxovom ukazivanju u rukopisu (na str. rukopisa 1089: *«Vidi sledeću stranicu»*; na str. rukopisa 1090: *«Uz stranicu 1089»*) izvršeno je premeštanje na stranicama 1089, 1090. i 1091. 255
- ⁹⁰ Marx ima u vidu odeljak *«Kapital i profit»*, koji je započeo u svesci XVI rukopisa od 1861 - 1863. *«Pretvaranje vrednosti u cene proizvodnje»* Marx je hteo tretirati u drugoj glavi odeljka *«Kapital i profit»*, kao što pokazuje jedna skica plana (vidi *Teorije o višku vrednosti*, Prvi deo, str. 316 - 317). Odeljak *«Kapital i profit»* je kasnije prerastao u treći tom *Kapitala*. — O *«izuzecima»* od određenja vrednosti količinom radnog vremena koje formuliše Ricardo vidi *Teorije o višku vrednosti*, Drugi deo, str. 137 - 161. 256
- ⁹¹ Ako se u prvobitnom računu pretpostavljalo da su u drugom slučaju troškovi proizvodnje za oruđa za rad i za radnu snagu bili već izračunati po dvaput nižoj vrednosti jednog kvartera žita, koja je nastala usled udvostručenosti žetve, Marx sada skreće svoju pažnju na okolnost da do ovog sniženja vrednosti jednog kvartera žita dolazi samo u jesen druge godine i da je vrednost tog kvartera do jeseni bila dvaput veća. Ako su, dakle, u prvobitnom računu troškovi proizvodnje u drugom slučaju bili izraženi sumom $20p + 40p + 40pr = 100$ kvartera, sada se pokazuje da se oni izražavaju istom sumom kao i u prvom slučaju, to jest sumom $20p + 20p + 20pr = 60$ kvartera. Pošto je žetva u drugom slučaju iznosila 200 kvartera, za profit ostaje 140 kvartera. 262
- ⁹² Tekst se premešta zbog sadržajne veze. — Marx ovde upućuje na Roscherovo shvatanje, koje ovaj zastupa na str. 385. svoje knjige *Die Grundlagen der Nationalökonomie . . .* (Stuttgart und Augsburg 1859), o podeli profita na preduzetničku dobit i kamatu; Roscher se pri tom poziva na spis Nassaua Williama Seniora *An Outline of the science of political economy*, London 1836. Ukazivanjem na to da je cepanje profita na *«preduzetnički profit»* i na *«neto-profit od kapitala»* bilo poznato već 1821. i 1822, Marx verovatno ima u vidu str. 52 - 53. anonimnog spisa *An inquiry into those principles . . .*, London 1821, kao i str. 43 - 44. Hopkinsove knjige *Economical enquiries relative to the laws which regulate rent, profit, wages and the value of money*, London 1822, gde se takođe govori o podeli profita. 271
- ⁹³ Storch, *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations*. T. I, 1. III, chap. XII, Paris 1823. 273
- ⁹⁴ O *kooperativnim fabrikama* u Engleskoj vidi Karl Marx, *Kapital*, treći tom, str. 324 - 326. i 373. i ovaj tom, str. 381 - 382. 273
- ⁹⁵ Corbet, *An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals*, London 1841, str. 100 - 102. 274
- ⁹⁶ *The Morning Stars* — dnevnik, izlazio u Londonu od 1856. do 1869, organ predstavnika slobodne trgovine Cobdena i Brighta. 277
- ⁹⁷ Ovdje je reč o planu *Teorija o višku vrednosti* Plan poslednje glave koji je Marx ispisao na omotu XIV sveske svoga rukopisa sadrži tačku: *«n/Cherbuliez»* (vidi *Teorije o višku vrednosti*, Prvi deo, str. 3), po kome je napisana ova glava. Što se tiče Sismondija, Marx nije imao nameru da njihova shvatanja istražuje u *Teorijama o višku vrednosti*, nego u kasnijem delu svojih istraživanja, koji bi tretirao *«realno kretanje kapitala»* (konkurencija i kredit). Vidi str. 774. rukopisa na str. 41. ovog toma.) 278

- ⁹⁸ Ova rečenica, koja ne stoji ni u kakvoj vezi s prethodnim i narednim tekstom na str. 1105. rukopisa, dodata je kao fusnota uz tekst kome sadržinski pripada. 282
- ⁹⁹ *Trgovinski profit* (profit mercantile) je prema Cherbuliez-u profit pojedinačnog kapitaliste za razliku od profita celokupnog društva. 283
- ¹⁰⁰ Pod *ekstraktivnom industrijom* Cherbuliez razume ne samo dobijanje blaga iz zemlje, snabdevanje drvetom, ribolov, lov, nego i sve vrste poljoprivrede koje proizvode poljoprivredne sirovine. 283
- ¹⁰¹ Zbog sadržinske povezanosti prethodna rečenica je uzeta sa str. 1110. rukopisa (vidi u ovom tomu, str. 291), gde sa kontekstom jedva da ima kakve veze, te je tekstu kome više odgovara dodata kao fusnota, 285
- ¹⁰² Zatim u rukopisu sledi, od teksta odvojen debelom uglastom zagradom, plan druge glave trećeg toma *Kapitala*, po kome je Marx nameravao da istražuje obrazovanje opšte profitne stope. (Vidi *Teorije o višku vrednosti*, Prvi deo, str. 316 - 317) 289
- ¹⁰³ Premeštanje teksta sa str. 1110, 1111. i 1112, koje ovde počinje, izvršeno je zbog sadržinske povezanosti. 290
- ¹⁰⁴ Marx ima u vidu istraživanje trgovinskog kapitala koje je sadržano u sveskama XV i XVII rukopisa od 1861/63, naročito na str. 964 (sveska XV) i 1030 (sveska XVII). 302
- ¹⁰⁵ James Mill dokazuje u svojoj knjizi *Elements of political economy* (prvo izdanje, London 1821, glava 4, odeljak 5: »Porezi na zemljišnu rentu«) celishodnost da se svi državni rashodi podmiruju na račun ukupne zemljišne rente u slučajevima kad zemlja još nije privatna svojina, a na račun prirasta zemljišne rente kad je zemlja već postala privatna svojina i može se zabeležiti prirast zemljišne rente u poređenju s njenim ranijim stanjem. 304
- ¹⁰⁶ Kao prvu posledicu »savremene podelje bogatstava« Cherbuliez označava nejednakost između siromašnih i bogatih. 305
- ¹⁰⁷ Marx ima u vidu svesku XIV ovog časopisa (avgust-septembar 1831), u kojoj je objavljena recenzija tek izišle knjige Richarda Jonesa *An essay on the distribution of wealth* . . . 306
- ¹⁰⁸ *Ryot* — rajat, indijski seljak. Jones upotrebljava ovaj termin za one seljake u Indiji i drugim azijskim državama koji suverenu (koji je smatran sopstvenikom sve zemlje) plaćaju produktnu rentu. Vidi Richard Jones, *An essay on the distribution of wealth* . . ., London 1831, p. 109 i dalje. 307
- ¹⁰⁹ Pod terminom *scottiers* Richard Jones razume irske seljake bez zemlje, koji od zemljoposjednika zakupljuju parče oranice za određenu sumu novca. 308
- ¹¹⁰ Smith, *An inquiry into nature and causes of the wealth of nations*, lib. II, chap. III. 315
- ¹¹¹ Zatim dolazi kratak umetak koji pripada glavi o Ramsayu, a u ovom tomu donet je kao fusnota na stranici 271. 318
- ¹¹² Ono što Richard Jones označava kao *labor fund* (fond rada), figurira kod Malthusa kao *funds for the maintenance of labour* (fond za izdržavanje rada). Ovaj se termin javlja već u prvom izdanju knjige *Essay on the principle of population* . . ., London 1798 (str. 303, 305, 306, 307, 312, 313. itd.). U petom izdanju ove knjige (London 1817) srećemo ovaj pojam pre svega u 5. i 6. glavi treće knjige; isto tako i u Malthusovoj knjizi *Principles of political economy* . . . 318
- ¹¹³ U *Text-book of lectures on the political economy of nations* . . ., Hertford 1852, str. 71, Jones kaže da grof Warwick dnevno hrani u svojim raznim dvorcima 40 000 ljudi. 320

- ¹¹⁴ Isti citat donosi Marx na poslednjoj stranici sveske XVIII (str. 1157) sa ovim primedbama. 321
- ¹¹⁵ Od ova dva pomenuta ekonomista samo je Richard Jones bio sveštenik. 329
- ¹¹⁶ Zatim dolazi u rukopisu, odvojeno od teksta debelom uglastom zagradom, plan za III odeljak *Kapitala*: »Kapital i profit« (vidi *Teorije o višku vrednosti*, Prvi deo, str. 316/317. 330
- ¹¹⁷ U rukopisu (na str. 1140 - 1144) sad dolazi plan odeljka »Proces proizvodnje kapitala« (vidi *Teorije o višku vrednosti*, Prvi deo, str. 316), kao i izvodi iz novina, časopisa i knjiga o pitanju visine kamatne stope, o eksploataciji radničke klase, o raznim uzajamnim odnosima između postojećeg i promenljivog kapitala. Neke od ovih citata naveo je Marx u prvom i trećem tomu *Kapitala*. Prilozi ovom tomu (str. 382) sadrže izvod iz strane 1142. 331
- ¹¹⁸ Richard Jones citira ovde fiziokratski mesečnik *Ephémérides du Citoyen...* (Dnevnik građanina) od 1767, deo III, str. 56. 333
- ¹¹⁹ Bernier, *Voyages... contenant la description des états du Grand Mogol, de l'Indoustan, du Royaume de Cachemire, etc.* U pismu Engelsu od 2. juna 1853. Marx donosi duge izvode iz ovog Bernier-ovog rada, između ostalog i mesto gde Bernier indijske gradove upoređuje s ratnim logorima. 335
- ¹²⁰ »Society of Arts and Trades« (Društvo za umetnost i zanatstvo) — filantropsko društvo osnovano 1754. u Londonu, blisko buržoaskoj prosvetčenosti. Mortonov izveštaj objavljen je u nedeljnom listu ovog društva »Journal of Society of Arts« od 9. decembra 1859, str. 53 - 61. 343
- ¹²¹ Marx ovde citira Adama Smitha po knjizi Richarda Jonesa *Text - book of lectures on the political economy of nations...* Hertford 1852, str. 21. 344
- ¹²² U planu izloženom na omotu sveske XIV, završna glava *Teorija o višku vrednosti* dolazi posle odeljka »Richard Jones. (Kraj ovog dela 5)« »Episode: Revenue and its sources« (vidi *Teorije o višku vrednosti*, Prvi deo, str. 3 - 5). U planu sveske XV postoji tačka »Vulgarna ekonomija« (ibidem). Ovim dvema temama »revenue and its sources« (dohodak i njegovi izvori) i »vulgarna ekonomija« ispunjen je znatan deo sveske XV, pri čemu se obe tretiraju u najužoj međusobnoj isprepletenosti. U ovoj svesci, koja je napisana oktobra-novembra 1862, Marx je na str. 890. prekinuo analizu Hodgskinovih shvatanja da bi napisao »Epizodu« o »dohotku i njegovim izvorima«, kao i o vulgarnoj ekonomiji, koja se drži površnog privida fetišiziranih oblika dohotka i njegovih izvora i na tome gradi svoju apologetsku teoriju. U daljem toku rada na ovoj »epizodi« Marx je prešao na analizu zajmavnog kapitala, koja je tesno povezana s kritikom vulgarne ekonomije, a zatim na analizu trgovinskog kapitala, kao onu sferu kapitalističke privrede u kojoj se višak vrednosti ne stvara već samo raspodeljuje. Time je Marx postepeno prelazio okvir *Teorija o višku vrednosti* kao istorijsko-kritičkog dela svoga rada.
- Istraživanje trgovinskog kapitala nastavio je Marx do kraja sveske XV. Ali narednu svesku, svesku XVI, počeo je naslovom »Treća glava. Kapital i profit«. Glavna sadržina ove sveske je istraživanje koje je Marx 1865. pri pisanju prvog i drugog odeljka trećeg toma *Kapitala* naširoko iskoristio i posvetio pretvaranju viška vrednosti u profit i stope viška vrednosti u profitnu stopu, kao i pretvaranju profita u prosečni profit. Na kraju sveske XVI Marx je prešao, kao što on kaže, na najvažnije pitanje u tom odeljku, na analizu uzroka koji izazivaju pad profitne stope u skladu sa razvitkom kapitalističkog načina proizvodnje. Ovo izlaganje, koje je Marx kasnije preradio za treći odeljak trećeg toma *Kapitala* (»Zakon tendencije padanja profitne stope«), završeno je tek na početku sveske XVII.
- U svesci XVII Marx se vraća, počinjući sa str. 1029, ponovo na analizu trgovinskog kapitala i nastavlja tekst sveske XV. No i ovde je Marx prekinuo izlaganje pitanja o trgovinskom kapitalu, ali ovaj put zbog »epizode«: »Povratno kretanje novca u kapitalističkoj proizvodnji«. Ovu prilično opsežnu »epizodu« zaključio je Marx

u svesci XVIII (januara 1863) rečima: »The further consideration of this point to be postponed« (dalje razmatranje ovog pitanja odložiti): potom se Marx ponovo vraća (na str. 1075. svoga rukopisa) na istraživanje trgovinskog kapitala, pri čemu on ovog puta razmatra shvatanja raznih ekonomista o ovom pitanju. Sva ova istraživanja trgovinskog kapitala, koja su sadržana u sveskama XV, XVII i XVIII rukopisa iskoristio je Marx u znatnoj meri 1865. pri pisanju četvrtog odeljka trećeg toma *Kapitala*. Po završetku svoga istraživanja o trgovinskom kapitalu Marx se ponovo vraća (na str. 1084) na *Teorije o višku vrednosti*, odeljak o Hodgkinu, koji je prekinuo u svesci XV.

Od svega ovde nabrojanog opsežnog materijala svezaka XV do XVIII rukopisa od 1861 - 63. u ovo izdanje *Teorija o višku vrednosti*, saglasno Marxovom planu, uzeti su kao prilozi samo odeljci sadržani u svesci XV (str. 891 - 950. rukopisa): »Dohodak i njegovi izvori. Vulgarna ekonomija«. Time se završava istorijsko-kritički deo Marxova rada. 349

- ¹²³ Ovaj naslov uzet je iz sadržaja sveske XV (vidi *Teorije o višku vrednosti*, Prvi deo str. 3.). 349 360
- ¹²⁴ Pod »ovim opštim odeljkom« Marx razume odeljak »Kapital uopšte«, koji je prema planu kako ga je Marx bio predvideo između 1858. i 1862. trebalo da se sastoji iz tri dela (»proces proizvodnje kapitala«, »prometni proces kapitala« i »jedinstvo oba ili kapital i profite«), kojima je trebalo da budu priključena tri odeljka specijalnijeg karaktera: »skonkurencija«, »kredit« i »akcionarski kapital« (vidi *Teorije o višku vrednosti*, Prvi deo, str. XIV). U toku daljeg rada na *Kapitalu* Marx je postepeno unosio u delove »proces proizvodnje kapitala«, »prometni proces kapitala« i »jedinstvo oba ili kapital i profite« i mnogo čega što prema prvobitnom planu nije trebalo da uđe u toku pitanja koji je bio predviđen za odeljak »Kapital uopšte«. Naročito su mnogi problemi koji se tiču kredita i kreditnog sistema ušli u treći tom *Kapitala*, koji prelazi okvir odeljka »Kapital uopšte«. 356
- ¹²⁵ Marx ima u vidu svesku I svoga rukopisa od 1861 - 63, koja počinje odeljkom »pretvaranje novca u kapital«. Prvi paragraf ovog odeljka nosi naslov: »N-R-N. Najopštiji oblik kapitala«. 359
- ¹²⁶ Teoriju beskatnog kredita izložio je Proudhon u svom spisu *Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*, Paris 1850. Marx je podvrgao kritici ovo Proudhonovo shvatanje u svesci XV svoga rukopisa od 1861 - 1863 (vidi u ovom tomu, str. 400 - 403). 360
- ¹²⁷ *Crédit mobilier* (Société générale de crédit mobilier) — francuska akcionarska banka koju su osnovali braća Péreire i koja je zakonski priznata dekretom od 18. novembra 1852. Glavna svrha *Crédit mobilier*-a bila je posredovanje kredita i osnivanje industrijskih i drugih preduzeća. Banka je uzimala učešća u gradnji železnica u Francuskoj, Austriji, Mađarskoj, Švajcarskoj, Španiji i Rusiji. Najveći izvor njenih prihoda bile su berzanske špekulacije s vrednosnim papirima akcionarskih društava koje je osnovala. Iz emisije njihovih akcija, koje su bile garantovane samo vrednosnim papirima drugih preduzeća koji su se nalazili u njenom posedu, banka je dobila sredstva koja je opet upotrebila za kupovinu akcija najrazličitijih društava. Na taj način jedan isti posed postao je izvorom fiktivnog kapitala u dvostrukom obimu: u obliku akcija *Crédit mobilier*-a koje je ovo preduzeće finansiralo i njegove akcije kupovalo. Banka je stajala u tesnim vezama s vladom Napoleona III i uživala njenu zaštitu. Godine 1867. došlo je do bankrotstva banke, a 1871. do njene likvidacije. Pravu prirodu *Crédit mobilier*-a otkrio je Marx u nizu članaka objavljenih u »New-York Daily Tribune«. 360
- ¹²⁸ Turgot, *Reflexions sur la formation et la distribution des richesses* (1766), § 73, 85. 367
- ¹²⁹ O ovom pitanju govori Adam Smith u šestoj glavi I. knjige svoga dela *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. 380

- ¹⁸⁰ Roscherovo ukazivanje na Tukidida sadržano je u predgovoru njegovoj knjizi *Die Grundlagen der Nationalökonomie* 385
- ¹⁸¹ U planu III dela *Kapitala* sastavljenom 1863, pretposlednja, 11. glava, nosi naslov «Vulgarna ekonomija» (vidi *Teorije o višku vrednosti* Prvi deo, str. 316 - 317). Ovaj plan je bio sastavljen u svesci XV rukopisa od 1861 - 1863, jedan i po do dva meseca pošto je bio napisan odeljak «Dohodak i njegovi izvori. Vulgarna ekonomija». Posebnu glavu o vulgarnoj ekonomiji Marx, međutim, nije više pisao. 131
- ¹⁸² Marx ima u vidu Benthamovo delo *Defence of usury* . . . , koje je izašlo u Londonu 1787 (drugo i treće izdanje izašlo je 1790, odnosno 1816). 404 412
- ¹⁸³ Ima se u vidu zajam od 100 guldena pod uslovom da se kamata plati u tri rate na lajpciškom sajmu. U Lajpcigu su se ranije održavala tri sajma godišnje: o Novoj godini, o Uskrsu i o Miholju. 405.
- ¹⁸⁴ Ovaj citat nije uzet iz spisa *Von Kauffshandlung und Wucher*, već iz kasnijeg Lutherovog rada *An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen* (1540), koji Marx navodi kasnije pod tačkom III. 405
- ¹⁸⁵ Aristotelovo shvatanje o kamati kao o nečemu protivprirodnom, o čemu on govori u svome spisu *De Republica*, knjiga I, glava 10, navodi Marx u četvrtoj glavi prvog toma *Kapitala*. 409
- ¹⁸⁶ Culpeperov spis *Traité contre l'usure* objavljen je prvi put u Londonu 1621; posle 1668. ovaj spis je objavljivao kao prilog Childovoj knjizi *Traité sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'interest de l'argent*. 414
- ¹⁸⁷ Ne može se dokazati da je Thomas Manley autor anonimnog spisa *Interest of money mistaken*, koji je izašao u Londonu 1668. 414

Literatura

(uključujući spise koje Marx pominje)

- Aristotel: *De Republica libri VIII*. In: Opera ex recensione Immanuelis Bekkeri. T. 10. Oxonii 1837. 409 410
- Arnd, Karl: *Die naturgemässe Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur* [Prirodna narodna privreda nasuprot monopolizmu i komunizmu, s osvrtom na odnosnu literaturu], Hanau 1845. 387
- [Bailey, Samuel:] *A critical dissertation on the nature, measures, and causes of value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of essays on the formation and publication of opinions* [Kritička rasprava o suštini, meri i uzrocima vrednosti; poglavito u odnosu na spise gospodina Ricarda i njegovih sledbenika. Od autora eseja o formiranju i objavljivanju mišljenja], London 1825. 20 21 68 87 98 104 - 105 109 110 111 113 - 116 117 - 121 124 - 127 129 130
- (Anonimno) *A letter to a political economist; occasioned by an article in the «Westminster Review» on the subject of value. By the author of the critical dissertation on value therein reviewed* [Pismo jednom ekonomisti; povodom jednog članka u «Westminster Review» o suštini vrednosti. Od autora kritičke rasprave o vrednosti, koja se tu istražuje], London 1826. 98
- Banfield, Th[omas] C[hables]: *The organization of industry, explained in a course of lectures, delivered in the University of Cambridge in easter term 1844*. Second edition [Organizacija industrije objašnjena u predavanjima održanim na univerzitetu u Kembridžu u uskršnjem semestru 1844. Drugo izdanje], London 1848. (Prvo izdanje izašlo u Londonu 1845.) 250
- Bastiat, Frédéric — vidi: *Gratuité du crédit* . . .
- Bentham, J[eremy]: *Defence of usury, showing the impolicy of the present legal restraints on the terms of pecuniary bargains* [Odbrana lihve, koja pokazuje nerazboritost današnjih legalnih prepreka za uslove novčanog poslovanja], London 1787. 404 409
- [Bernier, François] *Voyages de François Bernier, Docteur en médecine de la faculté de Montpellier, contenant la description des états du Grand Mogol, de l'Indoustan, du royaume de Cachemire etc.* [Putovanja François Bernier-a, doktora medicine na fakultetu u Monpeljeu, koja sadrže opise država Velikog Mogula, Hindustana, Kašmirskog kraljevstva itd.], T. 1 - 2], Paris 1830. (Prvo izdanje izašlo u Amsterdamu 1699.) 335
- Bray, J[ohn] F[rancis]: *Labour's wrongs and labour's remedy; or the age of might and the age of right* [Nevolje rada i lek rada; ili doba moći i doba pravičnosti], Leeds 1839. 245 - 250

- Cairnes, J[ohn] E[lliott]: *The slave power: its character, career and probable designs: being an attempt to explain the real issues involved in the American contest* [Moć robe; njen karakter, put i verovatna perspektiva. Pokušaj da se objasne stvarne teme spora sadržane u američkom konfliktu], London 1862. 188
- Carey, H[enry] C[hables]: *Principles of political economy. Part the first: of the laws of the production and distribution of wealth* [Načela političke ekonomije. Prvi deo: o zakonima proizvodnje i raspodele bogatstva], Philadelphia 1837. 142 - 143
- Cazenove, John: *Outlines of political economy: being a plain and short view of the laws relating to the production, distribution, and consumption of wealth* [Osnovi političke ekonomije; popularan i kratak pregled zakona koji se tiču proizvodnje, raspodele i potrošnje bogatstva], London 1832. 9 49 - 53 131 132
- Cazenove, John vidi i: Malthus, Thomas Robert *Definitions in political economy* . . . London 1853.
- Chalmers, Thomas: *On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society*. 2nd ed. [O političkoj ekonomiji u vezi sa moralnim stanjem i moralnim izgledima društva. Drugo izdanje], Glasgow, Edinburgh, Dublin i London 1832. (Prvo izdanje izašlo iste 1832. god.) 43 239
- Chavée [Honoré-Joseph]: *Essai d'étymologie philosophique ou Recherches sur l'origine et les variations des mots qui expriment les actes intellectuels et moraux* [Esej o filozofskoj etimologiji ili Istraživanje o poreklu i promenama reči koje izražavaju duhovne i moralne delatnosti], Bruxelles 1844. 228
- Cherbuliez, A[ntoine]: *Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales* [Bogatstvo ili siromaštvo. Izlaganje uzroka i posledica sadašnje raspodele društvenog bogatstva], Paris 1841. (Prvo izdanje objavljeno u Parizu i Ženevi 1840. pod naslovom: *Riche ou pauvre* . . . [Bogat ili siromašan . . .]) 278 283 - 291 292 293 303 - 305
- Child, Josias: *Traité sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'intérêt de l'argent, avec un petit traité contre l'usure; par Thomas Culpeper*. Trad. de l'Anglois [Rasprava o trgovini i preimućstvima koja proizlaze iz smanjenja kamate. S jednom malom raspravom protiv lihve Thomasa Culpepera. Prevedeno s engleskog], Amsterdam, Berlin 1754. 412 413
- Corbet, Thomas: *An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the principles of trade and speculation explained*. In 2 parts [Istraživanje uzroka i vrsti bogatstva pojedinca; ili objašnjenje načela trgovine i špekulacije. U dva dela], London 1841. 220 274
- Culpeper, Thomas *Traite contre l'usuré* . . . — vidi: Child, Josias: *Traité sur le commerce* . . .
- Dalrymple, John: *An essay towards a general history of feudal property in Great Britain. The fourth edition corrected and enlarged* [Esej o opštoj istoriji feudalne svojine u Velikoj Britaniji. Četvrto pregledano i prošireno izdanje], London 1759 (Prvo izdanje izašlo u Londonu 1757.) 412
- [D'Avenant, Charles:] *An essay upon the probable methods of making a people gainers in the balance of trade* [Esej o metodu kako jedan narod može biti u dobitku u trgovinskom bilansu], London 1699. 250
- [De Quincey, Thomas:] *Dialogues of three templars on political economy, chiefly in relation to the principles of Mr. Ricardo* [Razgovori tri pravniko o političkoj ekonomiji, poglavito u odnosu na načela gospodina Ricarda], 'The London Magazine'. April-May 1824. 97 98
- De Quincey, Thomas: *The logic of political economy* [Logika političke ekonomije], Edinburgh, London 1844. 98

- Dureau de la Malle, [Adolphe-Jules-César-Auguste]: *Économie politique des Romains* [Politička ekonomija Rimljana], T. 1 et 2, Paris 1840. 413
- *The Economist. Weekly Commercial Times. Bankers' Gazette, and Railway komitor: a political, literary, and general newspaper* [Ekonomist. Nedeljni list za trgovinu i bankarstvo i železnički glasnik: politički, književni i opšti list.] 221
- *The Edinburgh Review, or Critical Journals* [Edinburški pregled ili kritički list]. 145 Vol. LIV, August-December 1831. 306
- Essay on the application of capital to land . . .* – vidi: [West, Sir Edward] *Essay on the application of capital to land . . .*
- Galiani, Ferdinando: *Della moneta* [O novcu] (1750) In: »Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. T. 3 - 4.« [Italijanski klasici političke ekonomije. Novo doba, tom 3 - 4], Milano 1803. 206
- Ganilh, Ch[arles]: *Des systèmes d'économie politique, de la valeur comparative de leurs doctrines, et de celle qui parait la plus favorable aux progrès de la richesse.* 2nde éd. T. 1 - 2. [Sistemi političke ekonomije, poređenje vrednosti njihovih doktrina i onih koje bi bile najpogodnije za povećanje bogatstva. Drudo izdanje. Tom 1 - 2], Paris 1821. (Prvo izdanje izašlo u Parizu 1809.) 412
- Gilbart, James William: *The history and principles of banking* [Istorija i načela bankovnih poslova], London 1834. 413
- Goethe, Johann Wolfgang von: *Faust*. 139
- Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon* [Besplatnost kredita. Diskusija između gospodina Fr. Bastiat-a i gospodina Proudhona], Paris 1850. 360 402 - 403
- [Hodgskin, Thomas:] *Labour defended against the claims of capital; or, the unproductiveness of capital proved. With reference to the present combinations amongst journeymen. By a labourer* [Zaštita rada protiv zloupotrebe kapitala; ili dokaz neproizvodnosti kapitala. S osvrtom na sadašnje saveze najamnih radnika. Napisao jedan radnik], London 1825. 203 206 - 207 213 - 214 226 - 230 232 240 241 243
- (Anonimno) *The natural and artificial right of property contrasted* [Suprotstavljena prirodna i veštačka prava na svojinu], London 1832. 245
- Hodgskin, Thomas: *Popular political economy. Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution* [Popularna politička ekonomija. Četiri predavanja održana na Institutu za mehaniku u Londonu], London 1827. 203 242 - 245 343
- Hopkins, Thomas: *On rent of land, and its influence on subsistence and population: with observations on the operating causes of the condition of the labouring classes in various countries* [O zemljišnoj renti i njenom uticaju na sredstva za život i stanovništvo: s primedbama o uzrocima koji deluju na položaj radnih klasa u raznim zemljama], London 1828. 404
- Horacije: *Ars poetica* [O pesničkoj veštini]. 43
- *Epistole* 17
- Hüllman, Karl Dietrich: *Staedtewesen des Mittelalters.* Zweiter Theil. Grundverfassung [Gradske opštine u srednjem veku. Drugi deo. Osnovni ustav], Bonn 1827. 41³
- An inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth* [Istraživanje načela o prirodi potražnje i nužnosti potrošnje, koja je g. Malthus nedavno branio i iz kojih se izvodi zaključak da oporezivanje i izdržavanje neproizvodnih potrošača mogu biti korisni za povećanje bogatstva], London 1821. 46 - 47 92 94 95 - 97 235 236 240 334

- Interest of money mistaken, or a treatise, proving, that the abatement of interest is the effect and not the cause of the riches of a nation, and that six per cent, is a proportionable interest to the present condition of this Kingdom* [Pogrešno shvatanje o kamati ili rasprava koja pokazuje da je snižavanje kamate posledica a ne uzrok bogatstva jedne nacije, i da šest procenata predstavlja kamatu koja odgovara sadašnjem položaju ove zemlje], London 1668. 414
- Jones, Richard: *An essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation* [Ogled o raspodeli bogatstva i o izvorima poreza], London 1831. 306 - 316 318 319
- *An introductory lecture on political economy*, delivered at King's College. London, 27th February 1833. To which is added a syllabus of a course of lectures on the wages of labor . . . [Uvodno predavanje iz političke ekonomije održano na Kraljevskom koledžu. London, 27 februara 1833. Njemu je dodat propekt kursa predavanja o platama radnika . . .], London 1833. 307 317 - 322
- *Text-book of lectures on the political economy of nations* [Predavanja iz političke ekonomije naroda], Hertford 1852. 322 323 325 326 328 - 337 341 344 - 346
- Laing, Samuel: *National distress; its causes and remedies* [Nacionalno siromaštvo; njegovi uzroci i sredstva za njegovo iskorenjivanje], London 1844. 225
- Lalor, John: *Money and morals: a book for the times* [Novac i moral; knjiga za naše doba], London 1852. 203 221
- Luther, Martin: *Von Kauffshandlung und Wucher*. In »Der Sechste Teil der Bücher des Ehrnwirdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri . . .« [O trgovini i lihvi. U: Šesti deo dela prečasnog gospodina doktora Martina Luthera . . .], Wittenberg 1589. 404 405
- *Eyn Sermon auf das Evangelion von dem reichen Mann und armen Lazaro* [Propoved po jevanđelju o bogatašu i siromašnom Lazaru], Wittenberg 1555. (Prvo izdanje izašlo 1523.) 405
- *An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung* [Opomena pastorima da drže propovedi protiv zelenastva], Wittenberg 1540. 407 - 411
- Malthus, T[homas] R[obert]: *Definitions in political economy, preceded by an inquiry into the rules which ought to guide political economists in the definition and use of their terms; with remarks, on the deviation from these rules in their writings* [Definicije u političkoj ekonomiji, s prethodnim istraživanjem o pravilima kojih treba da se pridržavaju ekonomisti u definisanju i upotrebi pojmova političke ekonomije; sa opaskama o skretanju od ovih pravila u njihovim radovima], London 1827. 9 10 11 12 21 23 25 26 45 60 132
- *Definitions in political economy, preceded by an inquiry into the rules which ought to guide political economists in the definition and use of their terms; with remarks on the deviation from these rules in their writings. A new ed., with a preface, notes, and supplementary remarks by John Cazenove* [Definicije u političkoj ekonomiji s prethodnim istraživanjem o pravilima kojih treba da se pridržavaju ekonomisti u definisanju i upotrebi pojmova političke ekonomije; sa opaskom o skretanju od ovih pravila u njihovim radovima. Novo izdanje, s predgovorom, beleškama i dopunskim napomenama Johna Cazenove-a], London 1853. 9 - 10 12 17 18 22 - 25 26 27 44 45
- (Anonimno) *An essay on the principle of population, as it affects the future improvement of society, with remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other writers* [Ogled o načelu stanovništva, kako ono utiče na buduće usavršavanje društva s primedbama o shvatanju g. Godwina, g. Condorcet-a i drugih pisaca], London 1798. 16 47 318
- *Essai sur le principe de population*. Trad. de l'anglais sur la 5e éd. par P. Prévost et G. Prévost. 3e éd. française. T. 4 [Ogled o načelu stanovništva. Preveli s engleskog 5. izdanja P. Prévost i G. Prévost. Treće francusko izdanje. Tom 4], Paris, Genève 1836. 47 - 49

- *An inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated* [Istraživanje o prirodi i porastu rente i o načelima kojima se ona reguliše], London 1815. 47
- *The measure of value stated and illustrated, with an application of it to the alterations in the value of the english currency since 1790* [Mera vrednosti izložena i ilustrovana, te primenjena na promene u vrednosti engleske monete od 1790], London 1823. 9 10 11 18 - 20 22 40 72
- *Observations on the effects of the corn laws, and of a rise or fall in the price of corn on the agriculture and general wealth of the country* [Primedbe na dejstvo zakona o žitu i skakanja i padanja cena žita na poljoprivredu i opšte bogatstvo zemlje], London 1814. 9 10
- *Principles of political economy considered with a view to their practical application* [Načela političke ekonomije s gledišta njihove praktične primene], London 1820. 9 10 40 47 358
- *Idem*. Second edition with considerable additions from the author's own manuscript and an original memoir [Isto. Drugo izdanje, s važnim dodatkom iz autorovog rukopisa i s jednom novom biografijom], London 1836. 9 10 11 26 - 28 38 39 40 41 44 - 45 318

Marx, Karl: *Zur Kritik der politischen Oekonomie*. 1. Heft. [Prilog kritici političke ekonomije. Prva sveska], Berlin 1859. 30 58 69 89 102 105 224 227 400

[McCulloch, John Ramsay:] *Considerations on the accumulation of capital, and its effects on exchangeable value* [Razmatranja o akumulaciji kapitala i njenom dejstvu na razmensku vrednost], London 1822. [Recenzija] u: »The Edinburgh Review, or Critical Journal« (No. LXXIX), March 1824. 145

McCulloch, John Ramsay: *Discours sur l'origine, les progrès, les objets particuliers, et l'importance de l'économie politique. Contenant l'esquisse d'un cours sur les principes et la théorie de cette science*. Traduit de l'anglais par Gme Prévost [Razmatranja o poreklu, razvitku, pojedinim predmetima i značaju političke ekonomije. Sa skicom jednog kursa o načelima i teoriji ove nauke. Preveo s engleskoga G. Prévost], Genève et Paris 1825. 81 - 85 145

- *The Principles of political economy: with a sketch of the rise and progress of the science* [Načela političke ekonomije. Sa skicom uspona i progressa ove nauke], Edinburgh 1825. 132 135 140 142 - 144
- *Idem*. Second edition, corrected and greatly enlarged [Isto. Drugo popravljeno i znatno prošireno izdanje], London 1830. 135 136 137
- *Notes, and supplemental dissertations to Smith's Wealth of Nations* [Napomene i dopunska objašnjenja Smithovom delu Bogatstvo naroda], vidi: Adam Smith, *An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations...*, Edinburgh 1828.

Mill, James: *Elements of political economy* [Elementi političke ekonomije], London 1821. 59 66 76 304

- *Idem*. Second edition, revised and corrected [Isto. Drugo pregledano i popravljeno izdanje], London 1824. 66 67 68 77 82
- *Elémens d'économie politique*. Trad. de l'anglais par J. T. Parisot [Elementi političke ekonomije. S engleskog preveo J. T. Parisot], Paris 1823. 69 73 74 75 - 77 78 80

Mill, John Stuart: *Essays on some unsettled questions of political economy* [Ogledi o nekim nerešivim pitanjima političke ekonomije], London 1844. 82 148 - 153 155 160 161 175 177 183

- *Principles of political economy with some of their applications to social philosophy*. In 2 vols. [Načela političke ekonomije s nekim njihovim primenama na socijalnu filozofiju. U dva toma], London 1848. 148

- *A system of logic, ratiocinative and inductive, being a connected view of the principles of evidence, and the methods of scientific investigation.* In 2. vols. [Sistem silogističke i induktivne logike. Povezani pregled principa dokazivanja i metoda naučnog istraživanja. U dva toma], London 1843. 152
- *The Morning Star*, London, 1. decembra 1862. 277
- Morton, J[ohn] C[halmers]: *On the forces used in agriculture* [O snagama koje se koriste u poljoprivredi] In: »Journal of the Society of Arts«. London, 9. decembra 1859. 343
- Mullion, Mordecai: *Some illustrations of Mr. M'ulloch's principles of political economy* [Nekoliko objašnjenja načela političke ekonomije gospodina McCullocha], Edinburgh 1826. 145 184 206
- Newman, Francis William: *Lectures on political economy* [Predavanja iz političke ekonomije], London 1851. 412
- Observations on certain verbal disputes in political economy, particularly relating to value, and to demand and supply* [Zapažanja o nekim sporovima oko reči u političkoj ekonomiji, posebno s obzirom na vrednost kao i na tražnju i ponudu], London 1821. 30 86 - 89 90 - 92 98 99 101 103 104 107 113 114 127 130 227
- Outlines of political economy...* vidi [Cazenove, John:] *Outlines of political economy...*
- Prévost, G[uillau] me: *Réflexions sur le système de Ricardo* [Primedbe na Ricardov sistem] — vidi: McCulloch, J[ohn] R[amsay]: *Discours sur l'origine, les progrès...*
- Proudhon, Pierre-Joseph — vidi *Gratuité du crédit...*
- Ramsay, George: *An essay on the distribution of wealth* [Ogled o raspodeli bogatstva], Edinburgh 1836. 251 - 256 257 - 261 266 - 273 274 - 276
- Ravenstone, Piercy: *Thoughts on the funding system, and its effects* [Razmišljanja o sistemu državnih dugova i njihovim posledicama], London 1824. 199 202 203 205 237 238
- Ricardo, David: *On the principles of political economy, and taxation* [O načelima političke ekonomije i oporezivanja], London 1817. 10 40 55 66
- *Idem.* Second edition [Isto. Drugo izdanje], London 1819. 66 94
- *Idem.* Third edition [Isto. Treće izdanje], London 1821. 41 42 66 89 91 99 108 128 129 133 141 - 143 196 198 199
- *Des principes de l'économie politique et de l'impôt. Trad. de l'anglais par F. S. Constancio, avec des notes explicatives et critiques, par Jean-Baptiste Say.* T. 1-2 [O načelima političke ekonomije i oporezivanja. S engleskog preveo F.S. Constancio; objašnjenja i kritičke beleške od Jean-Baptiste-a Saya. Tom 1-2], Paris 1819. 82
- *On protection to agriculture.* 4th. ed. [O zaštitnoj carini u korist poljoprivrede 4. izd.], London 1822. 42
- Roscher, Wilhelm: *Die Grundlagen der Nationalökonomie. Ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studierende.* 3. verm. und verb. Aufl. [Osnovi nacionalne ekonomije. Priručnik i udžbenik za poslovne ljude i one koji studiraju. Treće, prošireno i poboljšano izdanje], Stuttgart, Augsburg 1858. 142 271 385 386
- Say, Jean-Baptiste: *Lettres à M. Malthus, sur différens sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce* [Pisma g. Malthusu o različitim pitanjima političke ekonomije, naročito o uzrocima opšteg zastojanja trgovine], Paris-Londres, 1820. 97 195

- *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent, et se consomment les richesses*. Seconde édition. Tome premier et second [Rasprava iz političke ekonomije, ili prosto izlaganje načina na koji se stvaraju, raspodeljuju i troše bogatstva. Drugo izdanje. Tom prvi i drugi], Paris 1814. 94 141
- *Idem*. 4e éd. T. 2. Paris 1819. 95
- Schiller, Friedrich: *Wallenstein. Wallensteins Lager*. 134
- »*The Scotsman*; or, *Edinburgh Political and Literary Journal*«. 145
- Senior, Nassau William: *An outline of the science of political economy* [Osnovi političke ekonomije], London 1836. 271
- Sismondi, J[ean] — C[harles] — L[éonard] Simonde de: *Études sur l'économie politique*. T. 1 [Studije iz političke ekonomije. Tom 1], Bruxelles 1837/1838. 221
- *Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population*. T. 1—2 [Nova načela političke ekonomije, ili o bogatstvu posmatranom u odnosu na stanovništvo. Tom 1—2], Paris 1819. 32 40
- Smith, Adam: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. In 2 vols. [Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda. 2 toma], London 1776. 54 315 344 380
- *Idem. With a life of the authour, an introductory discourse, notes, and supplemental dissertations*. By J. R. McCulloch. In four volumes [Isto. S biografijom pisca, uvodnom raspravom, napomenama i dopunskim objašnjenjima. Od J. R. McCullocha. U četiri toma], Edinburgh 1828. 134 - 137 141 - 144
- *Idem. With a commentary, by the author of «England and America»* [Edward Gibbon Wakefield]. In six volumes. Vol. I [Š komentarama autora knjige »Engleska i Amerika« (Edwarda Gibbona Wakefielda) u šest tomova. Tom I], London 1835. 146 - 147 196 197
- *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Trad. nouv., avec des notes et observations, par Germain Garnier. Tom premier [Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda. Novi prevod s beleškama i napomenama Germaina Garnier-a. Tom prvi], Paris 1802. 19 20
- The source and remedy of the national difficulties, deduced from principles of political economy, in a letter to Lord John Russell* [Izvor nacionalnih teškoća i sredstva za njihovo uklanjanje. Izvedeno iz načela političke ekonomije u pismu lordu Johnu Russellu], London 1821. 184 - 186 194 - 198 199 201 203 206 232 240
- Stirling, Patrick James: *The philosophy of trade; or, outlines of a theory of profits and prices, including an examination of the principles which determine the relative value of corn, labour, and currency* [Filozofija trgovine, ili osnovi teorije profita i cena, i istraživanje načela koja određuju relativnu vrednost žita, rada i optičajnih sredstava], Edinburgh 1846. 147 148
- Storch, Henri: *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations*. Avec des notes explicatives et critiques par J[ean]—B[aptiste] Say. T. I. [Kurs političke ekonomije ili izlaganje načela koja određuju blagostanje naroda. S objašnjenjima i kritičkim beleškama J.—B. Saya. Tom I], Paris 1823. 273
- Torrens, Robert: *An essay on the production of wealth; with an appendix, in which the principles of political economy are applied to the actual circumstances of this country* [Ogled o proizvodnji bogatstva, s dodatkom u kome su načela političke ekonomije primenjena na sadašnje prilike u ovoj zemlji], London 1821. 17 54 56 - 58 60 61

- *A letter to the right honourable Sir Robert Peel, Bart., M.P., &c. &c. &c. on the condition of England, and on the means of removing the causes of distress.* Second edition [Pismo prepoštovanom seru Robertu Peelu, baronetu, članu parlamenta itd. itd. o položaju Engleske i o sredstvima za otklanjanje uzroka nevolja. Drugo izdanje], London 1843. 172
- Turgot [Anne-Robert-Jacques, de l'Aulne]: *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses.* In: »Oeuvres«. Nouv. éd... par Eugène Daire, T. I. [Razmišljanja o stvaranju i raspodeli bogatstva. U: »Dela«. Novo izd. (priručio) Eugène Daire. Tom 1], Paris 1844. 367
- Ure, Andrew: *Philosophie des manufactures ou économie industrielle de la fabrication du coton, de la laine, du lin et de la soie, avec la description des diverses machines employées dans les ateliers anglais.* Trad. sous les yeux de l'auteur et augmenté d'un chapitre inédit sur l'industrie cotonnière française. Tome premier [Filozofija manufakture, ili industrijska ekonomija fabrikacije pamuka, vune, lana i svile, s opisom raznih mašina primenjenih u engleskim radionicama. Prevedeno pod kontrolom autora. Tom prvi], Paris 1836. 340 341
- »*La Voix du Peuple*» [Glas naroda], Paris. 402
- [Wakefield, Edward Gibbon] — vidi Smith, Adam: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations.* With a commentary, by the author of »England and America« [Edward Gibbon Wakefield].
- [West, Edward:] *Essay on the application of capital to land, with observations shewing the impolicy of any great restriction of the importation of corn, and that the bounty of 1688 did not lower the price of it.* By a fellow of University college, Oxford [Ogled o ulaganju kapitala u zemlju, sa zapažanjima koja pokazuju da je politika velikog ograničavanja uvoza žita rdava i da premije iz 1688. nisu snizile njegovu cenu. Od člana Univerzitetskog koledža u Oxfordu], London 1815. 235 236
- »*The Westminster Review*» [Vestminsterska revija]. Volume V. January—April 1826. London. 389

Registar imena

- Abraham a Sante Clara* vidi *Megerle, Hans Ulrich*
- Anderson, James* (Džems Anderson; 1739 - 1808) — škotski ekonomist, preteča Ricarda u teoriji rente. 29 40 47
- Anna (Stuart)* (Ana Stjuart; 1665 - 1714) — kraljica Engleske (1702 - 1714); pod njenom vladavinom ujedinjenje Engleske i Škotske u Veliku Britaniju (1707). 412 413
- Aristotel* (384 - 322 pre n. e.) - među starim grčkim filozofima... naj-univerzalnija glava, koji je sveč istraživao i najbitnije oblike dijalektičkog mišljenja (Engels). On se kolebao između materijalizma i idealizma; u svojim ekonomskim shvatanjima branio je naturalnu privredu robovskog društva; on je već analizirao oblik vrednosti kao i oba praoblika kapitala (trgovinski kapital i lihvarski kapital). 409 410
- Arnd, Karl* (Karl Arnd; 1788 - 1877) — nemački ekonomist, predstavnik slobodne trgovine. 386
- Bailey, Samuel* (Semjuel Bejli; 1791 - 1870) — engleski filozof i ekonomist; istupao protiv Ricardove teorije radne vrednosti s gledišta vulgarne ekonomije, no ujedno je ukazao na neke protivrečnosti u Ricardovim ekonomskim shvatanjima. 20 21 68 87 98 104 105 107 - 110 111 - 130 132 138 146 200 227
- Banfield, Thomas Charles* (Tomas Carls Benfield; 1795 - 1880) — engleski ekonomist. 250
- Barton, John* (Džon Barton; od kraja 18. do početka 19. veka) — engleski ekonomist, predstavnik klasične građanske političke ekonomije. 187 188
- Bastiat, Frédéric* (Frederik Bastija; 1801 - 1850) — francuski ekonomist, propovedao harmoniju klasnih interesa u kapitalističkom društvu; „najplići i stoga najuspeliji predstavnik vulgarnoekonomске apologetike” (Marx). 72 385 400 402 409
- Bentham, Jeremy* (Džeremi Bentem; 1748 - 1832) — engleski sociolog, teoretičar filozofije korisnosti (utilitarizam). 404 409 412
- Bernier, François* (Fransoa Bernije; 1625 - 1688) — francuski lekar, pisac i filozof. 335
- Bray, John Francis* (Džon Frensis Brej; 1809 - 1895) — engleski ekonomist, utopijski socijalist, pristalica Roberta Owena; razvio teoriju »radnog novca«. 245 - 250
- Buchanan, David* (Dejvid Bjukenen; 1779 - 1848) — engleski publicist i ekonomist, učenik i komentator Adama Smitha. 310
- Büsch, Johann Georg* (Johan Georg Biš; 1728 - 1800) — ekonomist i pisac, zastupao merkantilistička shvatanja; godine 1767. osnovao trgovačku akademiju u Hamburgu. 188
- Cairnes, John Elliot* (Džon Eliot Kenz; 1823 - 1875) — engleski ekonomist i publicist; protivnik ropstva u južnim državama SAD. 188

- Carey, Henry Charles* (Henri Čarls Keri; 1793 - 1879) — američki vulgarni ekonomist, protekcionista, pobornik klasne harmonije u buržoaskom društvu. 143 197
- Cato, Marcus Porcius* (stariji) (234 - 149 pre n. e.) — rimski državnik i historičar; branio aristokratske privilegije; zemljoposjednik. 405
- Cazenove, John* (Džon Kejzenov; 19. vek) — engleski ekonomist, pristalica Malthusa. 9 10 12 17 22 23 25 26 27 44 49 - 53 132 133
- Chalmers, Thomas* (Tomas Čalmers; 1780 - 1847) — škotski teolog i ekonomist, pristalica Malthusa. 43 239
- Charles II (Stuart)* (Čarls II Stjuart; 1630 - 1685) — kralj Škotske (1651 - 1685), Engleske i Irske (1660 - 1685). 413
- Chavée, Honoré-Joseph* (Onore Žozef Šave; 1815 - 1877) — belgijski filolog. 228
- Cherbuliez, Antoine-Elisée* (Antoan-Elize Šerbilije; 1797 - 1869) — švajcarski ekonomist, pristalica Sismondijeve teorije s elementima Ricardovog učenja. 278 - 280 283 - 291 292 293 303 - 304.
- Chevé, Charles-François* (Šarl-Fransoa Ševe; 1813 - 1875) — francuski novinar, katolički socijalist, od 1848 - 1850. pristalica Proudhona, izdavač časopisa «La Voix du Peuple». 402
- Child, Sir Josiah* (Ser Džosaja Čajld; 1630 - 1699) — engleski trgovac i ekonomist, merkantilist «pobornik industrijskog i trgovinskog kapitala» protiv lihvarskog kapitala, «otac modernog bankarstva» (Marx). 360 412 - 414
- Constancio, Francisco Solano* (Frančesko Solano Konstansio; 1772 - 1846) — portugalski lekar, diplomat i pisac; autor raznih historijskih dela i prevodilac engleskih ekonomista, kao Godwina, Malthusa, Ricarda i dr. na francuski. 82
- Corbet, Thomas* (Tomas Korbit; 19. vek) — engleski ekonomist, pristalica Ricarda. 220 221 274
- Culpeper, Sir Thomas* (ser Tomas Kalpeper; 1578 - 1662) — engleski ekonomist, merkantilist. — 360 412 - 414
- Custodi, Pietro* (Pijetro Kustodi; 1771 - 1842) — italijanski ekonomist, izdavač glavnih dela italijanskih ekonomista. 206
- Dalrymple Hamilton Magill, Sir John* (ser Džon Delrimpl Hamilton Megil; 1726 - 1810) — škotski pravnik i historičar. 412
- Darwin, Charles Robert* (Čarls Robert Darvin; 1809 - 1882) — engleski prirodnjak, osnivač učenja o postanku i razvitku biljnih i životinjskih vrsta. 226
- Destutt de Tracy, Antoine-Louis-Claude, comte de* (Antoan-Luj-Klod grof Destit de Trasi; 1754 - 1836) — francuski vulgarni ekonomist, filozof-senzualist; pristalica konstitucionalne monarhije. 141
- Duilius, Marcus* (4. vek pre n.e.) — rimski narodni tribun (oko 360 pre n.e.). 412 413
- Dureau de la Malle, Adolphe-Jules-César-Auguste* (Adolf-Žil-Sezar-Ogist Diro de la Mal; 1777 - 1857) — francuski pesnik i historičar, prevodilac dela rimskih autora na francuski, pisac jedne knjige o rimskoj privredi. 413
- Fairbairn, Sir William* (ser Viljem Ferbern; 1789 - 1874) — engleski fabrikant, inženjer i pronalazač. 341
- Fourier, François-Marie-Charles* (Fransoa-Mari-Šarl Furije; 1772 - 1837) — pored Saint-Simona najznačajniji francuski utopijski socijalist. 184
- Friedrich II (Hohenstaufen)* (Fridrih II Hoenštaufen; 1194 - 1250) — nemački kralj (1212 - 1250) i rimsko-nemački car (1215 - 1250). 413
- Galiani, Ferdinando* (Ferdinando Galiani; 1728 - 1787) — italijanski ekonomist, protivnik fiziokrata; zasutpao mišljenje da se vrednost robe

- određuje njenom korisnošću, no u isto vreme izrekao nekoliko tačnih naslućivanja o prirodi robe i novca. 206
- Ganilh, Charles* (Šarl Ganil; 1758 - 1836) — francuski političar i ekonomist, epigon merkantilizma. 413
- Garnier, Germain, comte de* (Žermen grof de Garnije; 1754 - 1821) — francuski ekonomist i političar; monarhist; epigon fiziokrata; prevodilac i komentator Adama Smitha. 19 20
- Genucius, Lucius* (4. vek pre n.e.) — rimski narodni tribun (oko 342 pre n.e.) 413
- Gilbert, James William* (Džems Viljem Gilbert; 1794 - 1863) — engleski bankar i ekonomist; pisac niza spisa o bankovnim pitanjima. 413
- Godwin, William* (Viljem Godvin; 1756 - 1836) — engleski sitnoburžoaski pisac i publicist; racionalist; jedan od osnivača anarhizma. 47
- Henry VIII* (Henri VIII; 1491 - 1547) — kralj Engleske (1509 - 1547). 412 413
- Hodgskin, Thomas* (Tomas Hodžskin; 1787 - 1869) — engleski ekonomist i publicist, predstavnik proleterskog gledišta nasuprot klasičnoj građanskoj političkoj ekonomiji; iskorišćujući Ricardove teorije istovremeno branio interese proletarijata, kritikovao kapitalizam s gledišta utopijskog socijalizma. 203 - 208 210 - 214 216 221 - 229 232 - 236 239 240 - 245 343
- Hopkins, Thomas* (Tomas Hopkinz; od kraja 18. do oko sredine 19. veka) — engleski ekonomist. 204 310
- Horacije* (Quintus Horatius Flaccus) (68. pre n.e.) — najveći rimski liričar. 17 43
- Hüllmann, Karl Dietrich* (Karl Ditrilh Hilman; 1765 - 1846) — nemački istoričar, pisac mnogih radova iz istorije srednjeg veka, 413
- Hume, David* (David Hjum; 1711 - 1776) — škotski filozof, agnostičar, istoričar i ekonomist; prijatelj i savetodavac Adama Smitha; zastupao kvantitativnu teoriju novca; kao teorijski ekonomist još je merkantilist, u privredno-političkom pogledu zalagao se za slobodnu trgovinu. 412
- James I* (Džems I; 1566 - 1625) — kralj Engleske i Irske (1603 - 1625); kao James VI kralj Škotske (1567 - 1625). 413
- Jones, Richard* (Ričard Džons; 1790 - 1855) — engleski ekonomist; u njegovim spisima ogleda se opšta dekadencija klasične buržoaske političke ekonomije; međutim, u nekim specijalnim pitanjima političke ekonomije prevazišao je Ricarda. 306 - 339 341 - 346
- Justinijan I* (oko 482 - 565) — vizantijski car (527 - 565). 413
- Karlo Veliki* (oko 742 - 814) — franački kralj (768 - 814), rimski car (800 - 814). 412
- King, Gregory* (Gregori King; 1648 - 1712) — engleski statističar. 250
- Laing, Samuel* (Semjuel Leing; 1810 - 1897) — engleski političar i publicist, član parlamenta, liberal; bio je na visokim upravnim položajima u društvima engleskih železnica. 225
- Lalor, John* (Džon Lalor; 1814 - 1856) — engleski publicist i ekonomist. 203 221
- Locke, John* (Džon Lok; 1632 - 1704) — engleski filozof, senzualist, ekonomist, «koji je buržoaziju zastupao u svima oblicima, industrijalce protiv radničke klase i paupera, trgovce protiv staromodnog lihtarstva, finansijsku aristokratiju protiv državnih dužnika, i u jednom sopstvenom delu buržoaski razum prikazivao čak kao normalan ljudski razum» (Marx). 412
- Luther, Martin* (Martin Luter; 1483 - 1546) — osnivač protestantizma (luteranstva) u Nemačkoj, ideolog nemačkog građanstva; za vreme

- seljačkog rata (1525) istupao protiv pobunjenih seljaka i gradske sirotinje na strani knezova. 404 405 407 - 411
- Malthus, Thomas Robert* (Tomas Robert Maltus; 1766 - 1834) — engleski sveštenik, ekonomist, ideolog poburžozažene zemljišne aristokratije, apologet kapitalizma, postavio reakcionarnu teoriju o prenaseljenosti, kojom je hteo da opravda bedu radnih masa u kapitalizmu. 9 - 31 35 36 - 41 43 - 49 56 60 62 64 72 76 85 86 92 94 98 117 120 122 132 - 134 137 138 145 187 200 205 230 235 242 254 271 318 330
- Manley, Thomas* (Tomas Menli; 1628 - 1690) — engleski pisac i ekonomist, merkantilist. 414
- McCulloch, John Ramsay* (Džon Remzi Mekalek; 1789 - 1864) — škotski ekonomist, vulgarizator Ricardovog učenja; apologet kapitalizma. 21 53 68 72 81 131 - 138 139 - 141 142 - 146 184 206
- Megerle, Hans Ulrich* (Hans Ulrich Megerle; pseudonim Abraham a Santa Clara; 1644 - 1709) — katolički propovednik i pisac. 40
- Mill, James* (Džems Mil; 1773 - 1836) — engleski ekonomist i filozof, vulgarizovao Ricardovo učenje. 21 22 45 50 59 66 - 73 74 - 81 128 - 130 131 135 138 - 141 142 144 145 205 214 255 304
- Mill, John Stuart* (Džon Stjuart Mil; 1806 - 1873) — engleski ekonomist i filozof-pozitivist; vulgarizovao Ricardovo učenje i propovedao harmoniju između buržoazije i radničke klase. Protivrečnosti kapitalizma hteo savladati reformom odnosa raspodele. Sin Jamesa Mila. 65 82 146 148 - 162 163 165 168 171 172 173 - 175 177 183 387 388
- Morton, John Chalmers* (Džon Čalmers Morton; 1821 - 1888) — engleski agronom; autor većeg broja spisa o poljoprivredi. 343
- Mullion, Mordecai* — vidi *Wilson, John*
- Napoléon I Bonaparte* (1769 - 1821) — francuski car (1804 - 1814. i 1815). 203
- Newman, Francis William* (Frensis Viljem Njumen; 1805 - 1897) — engleski filolog i publicist, građanski radikal, autor spisa religiozne, političke i ekonomske sadržine. 412
- Niebuhr, Barthold Georg* (Bartold Georg Nibur; 1776 - 1831) — istraživač antike. 413
- Owen, Robert* (Robert Oven; 1771 - 1858) — engleski utopijski socijalist. 42 184 202
- Parisot, Jacques-Théodore* (Žak-Teodor Parizo; rođ. 1783) — prevodilac spisa Jamesa Mila »Elements of Political Economy« na francuski. 69 73 76 78
- Paterson, William* (Viljem Peterson; 1658 - 1719) — engleski trgovac, osnivač Engleske banke i Škotske banke. 412
- Peel, Sir Robert* (ser Robert Pil; 1750 - 1830) — engleski fabrikant pamučnih tkanina, član parlamenta, torijevac; otac premijera ser Roberta Peela. 172
- Pindar* (oko 522. do oko 442. pre n.e.) — grčki liričar. 212
- Prévost, Guillaume* (Gijom Prevo; 1799 - 1883) — švajcarski državni savetnik, vulgarizator Ricardove teorije. 81 - 85 145
- Prévost, Pierre* (Pjer Prevo; 1751 - 1839) — švajcarski ekonomist i književnik; prevodio dela Malthusa i dr. na francuski, otac pret-hodnoga. 48
- Price, Richard* (Ričard Prajs; 1723 - 1791) — engleski radikalni publicist, ekonomist i moralni filozof 186
- Proudhon, Pierre-Joseph* (Pjer-Žozef Prudon; 1809 - 1865) — francuski publicist, sociolog i ekonomist; sitnoburžoaski ideolog, jedan od teorijskih osnivača anarhizma. 400 - 403 407

- Quincey, Thomas de* (Tomas de Kvin-si; 1785 - 1859) — engleski pisac i ekonomist, komentator Ricarda. 97 98
- Ramsay, Sir George* (ser Džordž Rem-zi; 1800 - 1871) — engleski ekonomist, jedan od poslednjih predstavnika klasične građanske političke ekonomije. 251 - 256 257 - 261 263 266 - 271 272 - 277 278 279 280 284 329
- Rau, Karl Heinrich* (Karl Hajnrh Rau; 1792 - 1870) — ekonomist, nemački Says (Marx). 386
- Ravenstone, Percy* (Persi Rejvnston; umro 1830) — engleski ekonomist, pristalica Ricarda, pobornik interesa sitne buržoazije i protivnik Malthusa. 199 201 - 203 205 238
- Ricardo, David* (David Rikardo; 1772 - 1823) — engleski ekonomist čije delo čini vrhunac klasične građanske političke ekonomije. 9 - 11 14 17 18 21 22 23 - 25 30 - 43 51 54 - 56 58 62 66 67 69 - 77 81 - 84 86 87 89 90 94 - 96 97 - 99 103 108 109 115 116 119 120 124 128 129 131 - 135 137 - 146 148 149 151 156 157 161 - 165 175 177 183 - 189 195 196 198 199 200 203 - 206 211 240 256 257 260 270 271 290 292 303 304 308 309 311 312 313 315 330 340 345 349 384 385 387 396
- Rodbertus (-Jagetzow), Johann Karl* (Johan Karl Rodbertus (-Jagecov); 1805 - 1875) — pruski veleposednik, ekonomist, ideolog poburžo- aženog junckerstva; teoretičar pruskog junckerskog „državnog socijalizma“. 234
- Roscher, Wilhelm Georg Friedrich* (Vilhelm Georg Fridrih Rošer; 1817 - 1894) — vulgarni ekonomist, osnivač starije istorijske škole političke ekonomije u Nemačkoj; pobijao utopijski socijalizam i klasičnu građansku političku ekonomiju; teorijsku analizu zamenio plitkim empirizmom, poricao postojanje ekonomskih zakona. 134 142 145 271 385
- Rothschild, James, baron de* (Džems baron Rotšild; 1792 - 1868) — šef bankarske kuće Rothschild u Parizu. 346
- Rousseau, Jean-Jacques* (Žan-Žak Ru-so; 1712 - 1778) — francuski pisac, prosvetitelj; najznačajniji ideolog sitne buržoazije pre francuske revolucije. 48
- Russell, Lord John* (lord Džon Rasel; 1792 - 1878) — britanski državnik, vođ vigo vaca, ministar-predsednik (1846 - 1852. i 1865 - 1866), ministar spoljnih poslova (1852/3. i 1859 - 1865). 184
- Saint-Simon, Claude-Henry de Rouvroy, comte de* (Klod-Anri de Ru-vroa grof Sen-Simon; 1760 - 1825) — francuski utopijski socijalist. 184 360
- Say, Jean-Baptiste* (Žan-Batist Sej; 1767 - 1832) — francuski ekonomist, sistematizovao i vulgarizovao delo Adama Smitha, osnovao vulgarnoekonomsko učenje o faktorima proizvodnje po kome su zemlja, kapital i rad nezavisni izvori rente, profita i najamnine (trinartarna formula). 62 72 74 82 93 95 - 97 134 140 - 145 195 384 385 409
- Seneka (Lucius Annaeus Seneca)* (oko 4 pre n.e. do 65 pre n.e.) — rimski filozof, pisac i političar, jedan od najvećih predstavnika takozvane mlade stoičke škole. 407
- Senior, Nassau William* (Nesau Viljem Sinjer; 1790 - 1864) — engleski vulgarni ekonomist, apologet kapitalizma, protivnik skraćenja radnog dana. 22 271 388
- Sismondi, Jean-Charles-Leonard-Simon de* (Žan-Sarl-Leonar Simond de Sismondi; 1773 - 1842) — švajcarski ekonomist i istoričar; pojavio se na kraju klasične građanske političke ekonomije i osnovao sitnoburžoasku političku ekonomiju; idealizovao sitnu proizvodnju. 32 39 - 41 43 48 65 200 202 221 278 292 293 303 310 326

- Smith, Adam* (Adam Smit; 1723 - 1790) — najznačajniji engleski ekonomist pre Ricarda; uopštio je iskustva kapitalističkog manufakturnog perioda i početaka fabričkog sistema; klasičnoj buržoaskoj političkoj ekonomiji dao njeno razvijeno obličje. 9 11 14 17 18 19 20 22 23 24 29 30 40 47 48 50 54 55 58 64 83 86 94 95 97 134 141 142 145 147 157 184 196 204 205 208 218 240 258 260 271 291 315 318 327 332 340 344 349 380 383 384 385 387 394 396
- Spence, Thomas* (Tomas Spens; 1750 - 1814) — engleski utopijski socijalist, zalagao se za ukidanje privatne svojine na zemlju i za osnivanje agrarnog socijalizma. 47
- Steuart (Stewart), Sir James* (ser Džems Stjuart [pseudonim *Denham*]; 1712 - 1780) — engleski ekonomist, jedan od posljednjih predstavnika merkantilizma, koji je kao teoretičar sistematizovao; protivnik kvantitativne teorije novca. 152 188 306
- Stirling, Patrick James* (Patrik Džems Sterling; 1809 - 1891) — engleski ekonomist. 147 - 148
- Storch, Heinrich Friedrich von* (Hajnrh Fridrih fon Štorh [Andrej Karlovič]; 1766 - 1835) — ekonomist, statističar i istoričar, vulgarizovao klasičnu građansku političku ekonomiju; član Akademije nauka u Petrogradu. 273
- Torrens, Robert* (Robert Torens; 1780 - 1864) — engleski ekonomist, pristalica slobodne trgovine. 17 45 54 56 - 62 76 129 138 146 172 200 205
- Townsend, Joseph* (Džozef Taunzend; 1739 - 1816) — engleski sveštenik, geolog i sociolog, pristalica Malthusove teorije o prenaseljenosti. 29 40 47
- Trajan (Marcus Ulpius Trajanus)* (oko 53. do 117) — rimski imperator; (98 - 117) i vojskovođa. 413
- Tukidid* (oko 460. do 400. pre n.e.) — grčki istoričar; napisao istoriju peloponeskog rata, koja je, međutim, ostala nedovršena. — 145 385
- Turgot, Anne-Robert-Jacques, baron de l'Aulne* (An-Rober-Zak Tirgo baron de l'Oln; 1727 - 1781) — francuski državnik i ekonomist, fiziokrat, Quesnayev učenik. 208 334 367
- Ure, Andrew* (Endrju Jur; 1778 - 1857) — engleski hemičar i ekonomist; pristalica slobodne trgovine. 341
- Wakefield, Edward Gibbon* (Edvard Gibon Vejkfild; 1796 - 1862) — britanski državnik, kolonijalni političar i ekonomist. 74 146 147 196 222
- Warwick, Richard Neville, Earl of* (Ričard Nevil erl od Vorika; 1428 - 1471) — engleski feudalac, igrao značajnu ulogu u ratovima između crvene i bele ruže (između kuća Lancaster i York) (1455 - 1485); zbog uticaja koji je upotrebio pri podizanju Eduarda (iz kuće York) za kralja dobio je nadimak «kraljotvorac». 320
- West, Sir Edward* (ser Edvard Vest; 1782 - 1828) — engleski ekonomist, razvijao teoriju zemljišne rente. 235
- Wilson, John* (Džon Vilson 1785 - 1854) — engleski pesnik i publicist, pisao pod raznim pseudonimima. 145

Imena biblijskih, mitoloških i drugih
neistorijskih lica i lica iz književnih dela

Antej — div iz grčke mitologije, sin boga mora Posejdona i božice zemlje Gee; dok je bio u dodiru sa svojom majkom, zemljom, niko ga nije mogao pobediti; Herkul ga je otrgao od zemlje i zadavio. 411

Dundreary — glavno lice satirične komedije »Our American Cousin« od Taylora. 28 36

Gerion — div sa tri tela iz grčkih predanja; Herkul je njegovu decu odveo, a njega usmrtio strelicom. 411

Herkul — junak iz grčke mitologije, sin Zeusa; oličenje snage i istrajnosti. 411

Isaije — prorok u starom zavetu. 404

Jezekilj — prorok u starom zavetu. 405

Kakus — čudovište u rimskoj mitologiji koje je bljuvalo vatru; ubijen od Herkula. 411

Odisej — glavni junak »Odiseje« Homerovog eposa. 408

Polifem — prema grčkoj mitologiji kiklop koga je oslepio Odisej. 408

Spisak mera i novčanih jedinica

Mere za težinu

tona (engl. ton, t)	1016,05 kg
funta (engl. pound, lb., lbs.) = 16 unča	453,6 g
funta španska	460 g
funta portugalska	459 g

Mere za dužinu

aršin (nem. Elle)	66,69 cm
jard (engl. yard)	91,44 cm

Mere za zapreminu

kvarter (engl. quarter, qr., qrs.)	290,79 l
------------------------------------	----------

Novčane jedinice

florin (fiorino) — firentinski zlatni novac od 1252. god., vrednosti 3,5 g čistog zlata	
gulden — nemački novac od 1325. godine, koji je odgovarao florinu; docnije srebrni gulden	
franak (franc.)	oko 81 pf.*
funta sterlinga (pound sterling, £, l.) = 20 šilinga	20,43 M
šiling (shilling, sh.) = 12 pensa	1,02 M
peni (penny, pence, d.) = 4 fardinga	8,5 pf.
farding (farthing) = 4 penija	2,1 f.

* Preračunavanje u marke i pfenige ovde je vršeno prema njihovoj vrednosti iz 1871. godine (1 marka = 1/2790 kg čistog zlata).

Registar pojmova

Registrom su obuhvaćeni 24, 25. i 26. tom ovoga izdanja, to jest sva tri dela *Teorija o višku vrednosti*. Broj toma je u registru označen rimskim ciframa – I (24. tom), II (25. tom) i III (26. tom).

- Agrohemija* II 16 44 85 86 126 III 222
- Akcije* II 266 396 III 223
- Akumulacija kapitala* I 63 221 222 II 376 392 - 393 433 434 III 193 194
- kao pretvaranje dohotka u kapital II 381 382 388 467 III 29
 - kapitalistički oblik proširene reprodukcije I 179 222 II 391 III 209 - 211 242 258 292
 - kao zakon kapitalističke proizvodnje I 112 160 III 323 324
 - i akumulacija u prekapitalističkom načinu proizvodnje III 323 - 325 327
 - povećanje stanovništva kao njena osnova I 64 II 108 381 382 393 429 430 III 187
 - njene kvalitativne granice III 187
 - njeni nužni uslovi II 387 - 391
 - kao stalan (neprekidan) proces II 382 383
 - i akumulacija rada II 389 III 58 59
 - i najamnina III 188 323
 - i proizvodnost rada I 112 II 429 430 446 III 94 95 265
 - i podela rada III 208 - 210
 - i spoljna trgovina III 343
 - i koncentracija kapitala I 112 III 242
 - i porast organskog sastava kapitala – II 378 381 429 430 445 449 III 188
 - i potrošnja II 392 III 260
 - i kredit II 385 III 397
- i krize II 393 394 395 - 396 III 291
 - i položaj radničke klase II 445 446 451 - 453 III 258 270 271 340
 - i profit I 63 64 II 429 433 434 III 29 231 232 323 324
 - i liхва I 278 II 184
 - Smith o akumulaciji kapitala I 180 - 185 221 222 II 373 376 419 461 III 258 291 340
 - vulgarna shvatanja akumulacije kapitala I 23 II 429 III 210 211
- Američki građanski rat* I 69 II 260
- Amerika* I 200 II 93 181 289
vidi *Sjedinjene Države Amerike*
- Amortizacija stalnog kapitala* I 67 82 83 85 - 87 88 93 95 171 172 175 II 43 44
- i vrednost roba I 65 148 II 11 130 131 137 347
 - i količina upotrebljenog rada I 112
 - i tražnja rada III 52 53
- Antika* I 157 209 220 221 312 II 12 32 III 233 319 320 406 407 409 413
- Apologetika* I 211 218 220 II 91 - 93 400 414 456 III 131 134 349 381 382 385
- iskorišćavanje nauke u apologetske svrhe II 93 94 97
- Australija* II 238 III 90
- Austrija* II 10
- Azija*
- prekapitalistički način proizvodnje u Aziji III 318 - 320 329 332 342

Azija

- prekapitalistički oblici rente u Aziji III 307 308
- zemljišna svojina u Aziji I 200 III 323 335
- zanatski i manufakturni rad u Aziji III 335

Bankari I 235 236 II 96 386 408 III 52

Banke I 240 241 II 395 449

Banknote (ili novčanice) I 238 239 241 253 296 II 395

Bankrot II 396

Baza i nadgradnja I 207 208 209 III 127 151

Belgija I 17 II 16 286

Bilans plaćanja I 153

Bogatstvo

- pojam građanskog bogatstva I 114 115 139 156 201 202 III 41 - 43 331
- i način proizvodnje I 216
- roba kao njegov elementarni oblik I 114 139 221 222
- kao rezultat kapitalističke proizvodnje I 194 204
- i profit I 7 57
- i proizvođač rad I 105 157 158 159 184 201 203
- i rasipnost kapitalista I 204
- suprotnost bogatstva i rada u kapitalizmu I 223 - 225 III 43 199 200
- materijalno bogatstvo I 105 184 200 205 210 297 313 314 III 102
- čovek kao njegov tvorac I 210
- fiziokrati o bogatstvu I 156
- Berkeley o bogatstvu I 281
- Ganih o bogatstvu I 139 140 142 143 147
- Petty o bogatstvu I 115
- Smith o bogatstvu I 37 114 139 184

Buržoazija

- njena ideologija I 209 220
- revolucionarna buržoazija u ranom stadijumu kapitalizma I 220
- stav buržoazije prema državi I 115 220 III 345 360 400
- negiranje privatne svojine na zemlji od strane radikalne buržoazije II 32 33 260
- Ricardo kao branilac industrijske buržoazije II 92 93

Cena

- novčani izraz vrednosti I 278 III 126
 - i vrednost I 8 9 19 164 II 11 18 19 209 - 211 264 265 367 III 102 103 395
 - njeni sastavni delovi III 392 393 394 - 396
 - i obezvređenje novca II 104 105 111
 - kolebanje cena II 230 - 232 255 256 III 87 219
 - poljoprivrednih proizvoda I 269 II 11 78 - 80 99 128 166 236 250 251 263 264 III 82 231 311
 - razvitak žitnih cena u Engleskoj II 87 91 98 104 - 107 111 - 113 188 326 367
 - Smith o „prirodnoj ceni“ I 54 II 252 - 254 277 - 281 289
 - vidi i *Cena zemlje, Tržišna cena, Monopolska cena, Cena proizvodnje*
- Cena proizvodnje* (*Prosečna cena cena koštanja*)
- kao rezultat konkurencije između grana proizvodnje II 19 - 21 29 30 51 52 99 148 164 - 166 168 169 234 235 252 253 263 264 280 III 54 64 65 357
 - kao posledica i rezultat razvitka kapitalističke proizvodnje II 252 253 III 131
 - i vrednost I 53 317 II 20 21 24 41 42 53 101 - 104 145 146 150 151 153 154 168 - 171 187 193 194 219 234 235 III 62 - 64 130 131 289 371 390 391 395 396
 - i tržišna cena II 99 152 153 187 214 215 234 - 236 III 390 391 395 396
 - i zemljišna renta II 235 - 237 III 78
 - i kolebanje najamnine II 310 - 316 III 256
 - njen istorijski karakter II 83 194 195 252 253
 - identifikovanje vrednosti i cene proizvodnje u građanskoj političkoj ekonomiji II 17 - 19 24 101 - 104 122 130 139 157 158 165 171 - 173 187 192 194 236 237 252 - 254 261 267 268 298 309 314 341 347 373 III 21 24 55 62 124 128 129 140
 - vidi i *Troškovi proizvodnje*

Cena zemlje

- kao kapitalizovana zemljišna renta I 267 268 II 243 III 368 369 397 - 400
- i kamatna stopa I 277 278
- Petty o ceni zemlje I 267 268

Centralizacija kapitala III 239 242

- Crkva* I 145 204 205 219 220 II 93 III 239 329

Čovek

- i priroda I 207 III 226
- pretpostavka i rezultat istorije čovečanstva III 377
- tvorac materijalnog bogatstva I 210
- razvitak njegove individualnosti u istorijskom procesu II 92
- kao vlasnik i kao radnik III 290
- u građanskom društvu III 346

Darvinizam III 226

- i prirodnonaučno opovrgnuće maltuzijanizma II 94 95

Dečji rad II 326 382*Desetak* I 293 II 93*Diferencijalna renta* II 99 112 191

- 202 213 229 230 232 233 261
- njeni uzroci I 268 269 II 82
- obrazovanje diferencijalne rente II 361 362 364 - 366
- i ekstraprofit II 191 192 245
- njena masa i stopa II 31 73 74 203 204 III 312
- pri prelaženju od bolje na lošiju zemlju i obratno II 192 216 245 - 248 III 82
- i veštačka plodnost zemlje II 117
- i cena poljoprivrednih proizvoda I 269 II 251 III 82
- i različita proizvodnost poljoprivrednih radnika III 277
- i apsolutna zemljišna renta II 73 74 107 192 245
- pri nacionalizovanju zemlje II 81 120
- ukinuće diferencijalne rente u komunizmu II 82
- Petty o diferencijalnoj renti I 268 269
- jedan oblik rente kod Ricarda II 73 101 102 129 130 192 194 214 216 217 248

Diferencijalna renta I

- i razlika u plodnosti obradene zemlje II 11 31 73 74 191 192 214 245 III 312
- i povećanje obradenih zemalja III 82

Diferencijalna renta II

- njen postanak II 31 73 74 213 249 262 265 III 311 312
- i zemljišna renta II 315

Disproporcije

- pri prostoju reprodukciji — I 163

Distribucija — vidi *Raspodela**Dividende* II 349 382 III 64*Dohodak*

- njegovi prvobitni izvori I 51 52 II 31
 - kao deo robne vrednosti I 55 - 59 62 76 96 182 183
 - godišnji dohodak I 90 95 98 99 154
 - neto i bruto-dohodak I 56 - 59 96 147 154 155 156 - 160 II 437 - 440 451
 - izvedeni dohodak I 44 II 64 394
 - radnika I 157
 - neproizvodnih radnika I 166 167 211 II 448 453
 - kapitalista I 158 194 195 II 57
 - i kapital I 51 62 63 152 153 160 162 165 - 173 178 179 212 229 II 62 346 381 382 391 III 190 - 194 264 - 266
 - razmena dohotka za dohodak I 162 - 166 168 169 179 240
 - razmena dohotka za neproizvodni rad I 102 - 104 107 125 156 311
 - i fetišizam kapitalističke proizvodnje III 346
 - oslobođenje dohotka II 446 450 453 454
 - i novčani opticaj I 239 240
 - Ricardo o dohotku I 156 - 160 II 437 - 440 451 III 198
 - Smith o dohotku I 55 - 59 77 78 181 182 184 II 118 341 392 393
- Društvo, građansko* I 116
- njegov istorijski razvitak I 10
 - njegov antagonistički karakter III 76 201 202
 - odnosi između njegovih raznih funkcija I 208 209
 - njegove razvojne tendencije I 311 312 III 48
 - građanska reprodukcija feudalnog sistema od strane građanskog društva I 116

Država

- kao oruđe buržoazije I 228 III 345 360 409
 - stav buržoazije prema državi I 116 220
 - zahtev za nemešanjem države u proizvodnju I 17 28 29 112
 - i regulisanje radnog vremena II 13 348 351
 - i nacionalizovanje zemlje I 16 28 29 II 32 33 81 120 III 363
 - kao zemljovlasnik u Aziji I 200 III 323 335
- Državni dugovi* I 277 II 367 III 237

Engleska I 15 II 124 125 190 191

- III 358
- feudalni sistem I 311
- početak kapitalističke proizvodnje II 41 466
- stanovništvo II 379 380 466 467 III 248 - 250
- klase I 118 119 137 II 27 III 272 320
- položaj radnika II 10 15 159 177 260 327 459 464 III 200
- najamnina i žitne cene u 18. veku II 466 467
- spoljna trgovina II 104 105 397
- novčarstvo i bankarstvo II 180 181 III 272
- industrija II 187 350 459 460 III 221
- kolonije II 190 238
- kooperativne fabrike radnika III 273 382 388
- žitni zakoni II 91 93 95 - 97 188 III 9
- poljoprivreda i agrarni odnosi I 12 33 91 109 120 124 125 126 189 - 192 241 263 264 286 288 362 367 379 380 433 III 311 315
- profitna stopa početkom 19. veka II 367
- prekomerna proizvodnja i krize II 424 425 III 95 96
- podređivanje kamatonosnog kapitala industrijskom kapitalu III 404 409

Ekonomija

- kao tendencija kapitala II 437 438
- plaćanja I 248

Eksploatacija

- u oblicima prelaza na kapitalističku proizvodnju I 313 314

- najmnih radnika od strane kapitala I 38 40 - 42 46 100 255 298 299 II 20 21 351 III 232 235 236 - 238 270 379 - 381

Esnafi III 320 361*Fabrike*

- mašinski sistem kao njihova materijalna osnova I 298
- kooperativne fabrike radnika III 273 382 388 q

Fabrikacija mašina I 93 - 96 II 441*Falsifikatori novca* I 296*Falsifikovanje robe* I 296*faux frais* I 110 116 210 220 290 III 273 387*fetišizam*

- robe III 102 107 227 379 389
- novca I 297 III 227 379
- kapitala I 297 299 III 205 227 349 - 351 358 359 379 380 383
- kamatonosnog kapitala III 349 - 352 354 - 356 358 359 360 367 376 383 385
- u buržoaskih ekonomista III 101 102 115 206 211 212 329 349 356

Feudalizam

- feudalna zemljišna svojina II 30
- uloga zemljovlasnika u proizvodnji II 32 33 120 121
- osiromašenje plemstva I 277 278
- u Engleskoj I 311
- njegovo pretvaranje u kapitalizam I 16 116
- feudalni plašt kod fiziokrata I 14 16 17 290
- vidi i *Srednji vek*

Filozofija

- Locke-ova filozofija kao osnovna predstava kasnije engleske građanske političke ekonomije I 276
- i religija I 16

Fiziokrati

- njihova uloga u istoriji političke ekonomije I 10 11 14 15 29 III 90 91
- opšta karakteristika njihovog sistema I 14 - 17 23 27 - 29 254 II 281
- klase u sistemu fiziokrata I 18 21 22 156 II 129

Fiziokrati

- njihovo shvatanje vrednosti konkretni rad kao supstanca vrednosti I 13 - 15
- brkanje vrednosti s upotrebom vrednošću; svodenje vrednosti na materijalnu stranu I 10 - 12 16 23 25 26 45 99 100 115
- o proizvodnom radu I 11 12 18 99 100 II 287
- njihovo shvatanje o višku vrednosti I 11 - 23 26 29 45 99 100 115 292 II 437 III 90 91 346
- zemljišna renta kao jedini oblik viška vrednosti I 11 13 14 - 17 22 45 120 156 266 II 128 129 437 III 367
- o profitu I 12 13 22 24 26 288 291 292 II 437
- o najamnini I 11 12 19 20 29
- njihova analiza kapitala i kapitalističkog načina proizvodnje I 11 12 14 19 22 - 25 II 119 462
- o akumulaciji kapitala I 22 24
- o kamati I 12 13 III 367
- njihov zahtev za slobodnom konkurencijom I 17 29 112 288
- njihova finansijska politika I 29 293
- fiziokratska shvatanja kod kasnijih ekonomista I 10 14 27 32 33 106 107 138 291 - 293 II 128 III 143
- kritika njihovog shvatanja I 30 99 107 111 II 128 129
- vulgarizovanje njihovog shvatanja I 29 138 139
- vidi i *Quesnayeva ekonomska tablica*
- Fond akumulacije** II 383 384 391 III 45 53
- Fond amortizacije** II 383 384 III 45 53
- Fond potrošnje** I 56 58 - 60 64 182 185 224 225 II 452 III 193
- Fond proizvodnje** I 59
- Fond rada** II 447 - 449 452 462 III 187 317 - 320 323 324 326 327
- Formule razmene** I 216 III 216
- Francuska** I 15
- domovina fiziokrata I 15
- Francuska revolucija** (1789 - 1894)
- pokušaj delimične konfiskacije zemljišne svojine I 16 17 29
- i fiziokrati I 29 254
- Malthusovo istupanje protiv francuske revolucije II 93 III 47

Geometrija III 112 125 126**Grad**

- i selo II 183 - 187
- u srednjem veku III 208 320 334
- u Aziji III 334 335
- Gradnja mašina** I 82 83 85 - 90 129 133 134 151 152 II 389 390 392 393 441 III 291
- Gradevinarstvo**
- vreme proizvodnje u gradevinarstvu III 299 300

Hemija

- njena uloga u proizvodnji I 296 III 219 220 300
- kao naučna osnova poljoprivrede II 85 86
- uticaj hemijskih procesa na vreme proizvodnje II 141 III 138 139 177 178 219 220 300
- Hipoteka** I 312
- Holanđija** I 282 III 404 409 414

Indija II 10 325**Industrija**

- njen nastanak I 9
- stalni kapital kao njen proizvod II 46 47
- i poljoprivreda I 14 II 11 12 72 III 231
- ogledanje njenog razvitka kod Smitha i Ricarda I 24
- *ekstraktivna industrija* — vidi *Rudarstvo*
- *krupna industrija*
- njena naučna osnova II 86
- iskorišćavanje prirodnih sila I 14 24
- *prerađivačka industrija*
- uzastopnost faza proizvodnje II 36
- nemanje postojanog kapitala u nekim granama industrije II 15 33 47 71
- vidi *Transportna industrija*
- Intenzivnost rada** III 236 - 238 381
- Inženjer**
- kao proizvodni radnik I 314
- Istorijsko i logičko** II 217 373
- Izvoz kapitala** II 387 III 96

Kaišarenje I 200 III 15

Kamata

- kao sekundarni oblik viška vrednosti I 42-44 III 354 362 374 375 378 379
 - i profitna stopa II 180 181 III 345 362 412
 - kao fetišizirani oblik kapitala III 354 355 366 375-377 379 380
 - kao vrednost puke svojine na kapital III 354-356
 - kao cena kapitala III 389 390
 - kapitaliste koji upotrebljava vlastiti kapital I 212 III 365 366 367 368 379
 - kao sastavni deo troškova proizvodnje industrijskih kapitala III 65 368 369 391 393
 - i kapitalizovanje zemljišne rente I 268 288 III 399 400
 - u raznim načinima proizvodnje III 374 375 412-414
 - pri nerazvijenoj kapitalističkoj proizvodnji I 42 48 200
 - polemika protiv kamate kao sastavnog oblika viška vrednosti I 238 239 III 352 360 363 400-403
 - fiziokrati o kamati I 12 13 268 269 III 367
 - Hume, Locke, Massie i North o kamati I 55 277 282-286
 - Petty o kamati I 266 268 269
 - Smith o kamati I 42.43 II 180 181
- Kamatna stopa* II 111 III 229-231 271 272 345 356-358 390 391
- i profitna stopa II 180 181 III 345 362 412
 - visina kamate u pojedinim zemljama I 285
 - njena padajuća tendencija I 277 278 282-284
 - smanjenje kamate od strane države I 277 III 361 409 412 413
- Kapital*
- kao odnos proizvodnje I 10 51 II 29 30 320 III 183 204 208 252 318 324-327 328
 - kao vrednost koja se sama oplodava I 237 238 280 299 300 III 103 107 326
 - kao roba I 299 II 408 III 350-353 358 359 378
 - kao novac I 301 302 303 304 III 107 359 362 363 365-367 374 378
 - kao pretpostavka kapitalističke proizvodnje III 365 366
 - njegov proces nastajanja I 9 14 20 II 32 80 121 122 238 239 269 374
 - najamni rad kao osnova njegovog postojanja I 98 99 213 III 252 329
 - suprotnost između kapitala i najamnog rada I 298-300 301-303 II 320 332 333 III 42/43 209 248 322 365 366
 - njegova uloga u procesu proizvodnje i procesu reprodukcije I 297 III 370 377 378
 - njegova istorijska opravdanost II 325 III 330 331
 - njegova revolucionirajuća uloga I 297 III 328 342
 - njegov istorijski prolazni karakter I 299 300
 - njegova tendencija ekonomisanja II 438
 - i razvitak proizvodnosti rada I 297 II 418 419 III 328
 - njegov fetiški karakter I 297 299 III 205 227 349-351 358 359 379 380 383
 - fiktivni kapital II 396 III 87
 - individualni kapital kao deo celokupnog društvenog kapitala I 317 II 20 52 347 III 64
 - celokupni kapital čitave kapitalističke klase III 358
 - i dohodak I 51 52 62 152 153 160 162 164-167 169 170 178 179 212 229 II 346 381 III 265 266
 - utrošeni i primenjeni kapital III 285 286
 - njegovi oblici u prekapitalističkim načinima proizvodnje I 279 III 359-361 374 379 404 405 407
 - *stalni kapital*
kao oblik kapitala u prometu I 10 125 126 II 155 156
kao deo postojanog kapitala II 46 47
kao proizvod industrije II 46 47
njegovi sastavni delovi I 175
njegova reprodukcija I 60 65 82 83 85 171 172 175 241 II 19 155 377 462
njegov obrt I 172 173 III 297
i optičajni kapital II 103 155 156 462 463
i vrednost robe I 241 II 168 169 III 297
i stopa profita I 61 III 297 298

- *stalni kapital*
rentabilnost njegove upotrebe III 297 298
padanje njegove vrednosti III 297 298
prekomerna proizvodnja stalnog kapitala II 412 416
nepostojanje stalnog ili opticajnog kapitala u nekim industrijskim granama II 15 33 - 35 47 71 103 III 297 298 301
vidi *Amortizacija stalnog kapitala*
- *industrijski kapital*
kao osnovni oblik odnosa kapitala III 328 360
njegovi izvedeni i sekundarni oblici III 360
i kamatonosni kapital III 359 - 361 364 378 379 404 409
i kreditni sistem III 360 361
i tržište III 362
- *postojani kapital* I 60 61 64 180 181 II 332 333 III 175 176
njegovi elementi I 174 - 176 II 14 46 47 III 149
i promenljivi kapital I 94 152 317 II 446 449 450 462 - 464 III 251 252 279
njegova reprodukcija I 62 - 97 126 - 135 152 153 172 - 179 180 181 II 374 - 379 390 391 III 193
vrednost i upotrebna vrednost postojanog kapitala I 61 62 64 65 153 II 331 332 III 139 168
osobnosti naknadivanja postojanog kapitala u poljoprivredi I 78 - 81 85 86 89 90 92 126 174 176 - 177 II 40 41 86 87 126 388 - 390
njegova naknada u naturalnom obliku u nepoljoprivrednim granama I 92 - 95 129 132 133 152 153 162 172 173 174 - 177 II 40 362 377 378 384 390
i proces obrazovanja vrednosti I 233 II 331 - 333 377 378 III 139 140 163 164
uticaj promene vrednosti postojanog kapitala na višak vrednosti, profitnu stopu i najamninu I 61 132 III 168 - 176 180 181 267 268 294
obezvređenje postojanog kapitala pri rastućoj proizvodnosti rada II 332 333 378 379 III 168
njegov udeo u vrednosti robe i u obrazovanju cene proizvodnje II 138
pretvaranje njegovih delova u rentu II 361 363 364 365
ignorisanje postojanog kapitala kod Ricarda I 60 61 II 137 145 298 299 330 331 341 370 393 428 438 451
- *proizvodni kapital* I 253 315 II 108 411 - 413 III 359 409 412
- *promenljivi kapital* I 300 - 302 II 333 III 225
i postojani kapital I 94 152 317 II 446 449 450 462 463 III 251 252 279
njegovo apsolutno i relativno smanjenje II 445 463 III 181 293 294 321
i proizvodni rad I 300
i najamnina I 107 157 301 302
i fond životnih namirnica III 187 284 285
- *kamatonosni kapital*
nužni proizvod kapitalističkog načina proizvodnje III 362 363
fetišizam kamatonosnog kapitala III 349 - 352 354 - 356 358 359 366 367 376 377 383 386
njegovo izolovanje od procesa proizvodnje III 354 373 401
i odvajanje pravne od ekonomske svojine na kapital III 356 363 365 377 390
kao ukupni kapital kapitalističke klase III 358
kao roba III 351 352 353 358 378
njegova koncentracija III 358
njegovi prekapitalistički oblici I 278 III 360 374 379 404 - 406 407
i industrijski kapital III 360 361 364 378 379 404 409
i industrijski profit III 355
u poljoprivredi II 315
i akumulacija kapitala II 385
i kredit III 397
i kamata III 375 379 389 390 397 - 400
polemika sitnoburžoaskog socijalizma protiv kamatonosnog kapitala III 352 360 400 402 403
vidi - *Kredit, Lihvarski kapital, Kamata*
- *opticajni kapital*
i stalni kapital II 103 155 156 462 463
nepostojanje stalnog ili opticajnog kapitala u nekim industrijskim granama II 15 33 - 35 47 71 103 III 298 300 301

- *optičajni kapital*
njegova reprodukcija II 377
njegov obrt III 300
i profitna stopa I 62
i prekomerna proizvodnja II 416
oblici optičajnog kapitala kod fiziokrata II 462
- *sastav kapitala*
sastav vrednosti I 317
promena vrednosti sastojaka kapitala II 218 - 228 412 III 293 - 298
tehnički sastav II 220 223 224 227 228 362 363 III 293 - 295
organski sastav II 218 - 228 III 293 - 298
kao kriterijum razvitka kapitalističke proizvodnje II 74 332 333 371 391 III 278 - 280
odražava stanje proizvodnosti rada I 152 II 10 20 85 199 235 332 333 477 III 231 238 239 279 280 286 293 294
njegov uticaj na masu i stopu rente II 199 - 201
sastav u pojedinim granama proizvodnje II 71 72 228 235 262 263 300 307 312 313 315 III 394 395
sastav poljoprivrednog kapitala II 13 54 72 235 236 242 250 300 312 313 315
građanski ekonomisti o kapitalu I 9 51 273 278 II 294 320 337 III 90 206 207 227 228 251 252 328 329
vidi *Akumulacija kapitala, Trgovinski kapital, Trgovački kapital, Koncentracija kapitala, Obrt kapitala, Centralizacija kapitala*
- Kapitalista*
— kao oličenje kapitala I 194 195 203 204 297 312 III 209 227 275 394
— kao agent proizvodnje I 157 II 32 33 119 120 173 174 260 III 242 380 381
— kao zemljovlasnik II 9 32 33 239 241 242 269 239
— prisvajanje viška vrednosti od strane kapitaliste I 45 52 53 63 II 120 260 298 362 III 308 323 363
— kapitalistička klasa i eksploatacija radničke klase II 20
— njegov nagon za bogaćenjem, njegova rasipnost I 137 203 - 205
— njegov odnos prema neproizvodnim klasama I 116 117 137 209 210 219 - 220 II 32
— sitni kapitalisti III 274
— eksproprijacija sitnih kapitalista III 239 242 345
— kapitalisti postaju suvišni III 242
— njegova predstava o nastajanju profita II 52 144
— u shvatanjima građanskih ekonomista I 116 117 194 - 196 199 - 251 II 211 337 369 370 III 242 349 372 373 386 387
- Kategorije, ekonomske* I 42 113 216 292 312 II 130 131 134 288 III 69 128 374 375
- Kina* II 446 III 330 334
- Klase*
— u kapitalističkom društvu I 116 117 II 365 374 394 458 III 39 40 48
— i svojina na uslovima za proizvodnju I 9 14 34
— i raspodela viška vrednosti I 8 12 13 43 62 II 20 30 31 52 57 120 158 347 III 68
— proizvodne i neproizvodne klase I 138 151 152 160 III 15 16 40 94 95
neproizvodne klase I 116 117 293 II 32 42 120 260 414 III 38 39
— u fiziokratskom sistemu I 17 18 21 22 156 II 129
— razlikovanje između proizvodnih i neproizvodnih klasa kod građanskih ekonomista I 117 - 119 193 - 195 264 265
— vidi *Radnička klasa, Buržoazija*
- Klasne suprotnosti*
— u kapitalizmu I 233 - 235 II 120 332 334 335 456 457 III 48 76
- Knjigovodstvo*
— italijansko knjigovodstvo I 297 II 35
— kapitalističko knjigovodstvo II 122 III 167 168
- Kolbertizam* I 28
- Kolonije*
— dva tipa kolonija II 238 239
— ropstvo u kolonijama I 161 II 239 249
— zemljišna svojina u kolonijama II 238 239 242 244 246 - 248 251 289 349
— stvaranje kapitalističkog načina proizvodnje u kolonijama II 190 238 239

Kolonije

- kao tržište za industrijski kapital III 362
- ekstraprofit u kolonijama II 299 300 349 350 375
- obrazovanje cene u kolonijama II 238

Kolonizacija II 238 239 245 - 248 289**Kombinacija** I 89 93 153 298 III 168 220**Komunizam**

- rezultat razvitka suprotnosti kapitalističke proizvodnje III 204 325 329 - 331
- njegove materijalne osnove III 325 329 330
- svojina u komunizmu II 80 81
- odnosi proizvodnje II 464 III 210 211 325 402
- proizvodnja u komunizmu III 93
- potrošnja kao regulator proizvodnje II 422 464 III 93
- rad u komunizmu I 99 III 402
- radno vreme i slobodno vreme u komunizmu I 151/152 III 197 198
- i podela rada III 210
- agrarni odnosi u komunizmu II 80 81 82
- proširena reprodukcija u komunizmu I 63 III 260 270 271
- fond osiguranja u komunizmu III 274 275
- razvitak čovečanstva i individue II 92

Koncentracija kapitala I 142 160 III 203 209 242 345 358**Koncentracija proizvodnje** III 208 209 327**Konkurencija**

- između kapitalističkih zemalja II 10 12
- između pojedinih grana proizvodnje II 17 - 21 29 51 52 99 148 149 164 - 166 168 169 211 212 234 235 252 253 263 280 348 349 III 54 65 68
- u jednoj grani proizvodnje II 20 74 99 122 163 - 166 212 242 III 239 363 364
- među kapitalistima I 100 200 II 30 51 52 163 289 387 416 III 273
- među radnicima I 295 II 348 III 237
- između kupaca i prodavaca II 163

— i proporcionalna raspodela kapitalističke proizvodnje I 163 164 II 164 - 167 416 417

— i obrazovanje opšte profitne stope i cena proizvodnje II 18 - 21 29 - 31 51 52 148 164 - 166 169 234 235 252 253 264 280 III 54 65 66 357 358

— i obrazovanje tržišne vrednosti i tržišne cene II 74 161 - 165 211 - 213 242 III 239 363 364

— izopačeno odražavanje ekonomskih odnosa u konkurenciji II 52 83 131 172 187 211 III 24 394

— zahtev za slobodnom konkurencijom kod fiziokrata I 15 29 112 288

— Smith o konkurenciji I 112

Kooperacija I 109 298 299 II 416 III 208**Kooperativne fabrike radnika** III 273 382 388**Kredit**

— kao rezultat i uslov kapitalističke proizvodnje II 167 III 345 361 397

— funkcije kredita u kapitalističkom načinu proizvodnje III 397

— kao sredstvo za ubrzanje procesa reprodukcije III 374

— i akumulacija kapitala II 385 III 397

— i ekonomija plaćanja I 248

— i ekonomske krize II 396 407 - 412 III 95

— kreditne krize II 419

Kreditni novac I 238 241 II 395**Kreditni sistem** I 277 II 167 419 III 95 361**Krize, ekonomske**

— kao rezultat kapitalističke proizvodnje II 393 - 427 III 42 43 65 94 95

— kao oblik nasilnog izmirenja postojećih protivrečnosti II 393 394 400 403 404 407 410 416 417 427 III 94 396

— i disproporcionalnost kapitalističke proizvodnje II 393 394 411 412 416 422 423

— i problemi prodaje II 402 - 404 406 407 408 - 410 413

— mogućnost i stvarnost kriza — II 401 402 405 - 411 425 426

— njihovi apstraktni oblici II 393 394 407 - 411

Krize, ekonomske

- i odvajanje kupovine od prodaje II 392 395 400 401 403 406 - 411 425
 - i uništavanje kapitala II 396
 - i promena vrednosti II 395 396 410 - 412 414 425 426
 - i promena cene II 395 403 404 411 427
 - i poskupljenje sirovina II 411 412 426
 - i poskupljenje životnih sredstava II 412 - 414
 - i kredit II 395 396 407 - 411 III 95
 - i akumulacija kapitala II 393 394 395 III 291
 - i pretvaranje novca u proizvodni kapital II 411 - 413 425 426
 - bankrot kapitalista i države II 396 418
 - periodičnost kriza II 374 397 398 399 400 III 43
 - buržoaska shvatanja o krizi I 165 192 193 II 374 394 395 397 - 403 409 - 411 412 - 414 419 421 - 427 III 38 - 40 43 78 79 95 96
 - vidi i *Prekomerna proizvodnja*
- Kućna industrija* I 103 104 108 II 466 III 325 343
- Kuluk (kmetstvo)* I 102 III 307 308
- Kupovina i prodaja*
- robe I 216 217 251 III 103
 - radne snage I 231 232 233 301 304 305 III 89
 - i razmena ekvivalenta I 25 34 35 168
 - u kapitalističkom procesu proizvodnje i reprodukcije I 12 177 178 II 63 392
 - protivrečnost kupovine i prodaje III 43 69 93 94
 - njihovo podudaranje kod neposredne razmene II 406 425 III 94
 - njihovo razdvajanje i krize II 387 392 394 395 400 - 404 406 - 411 413 425
 - njihovo identifikovanje u građanskoj političkoj ekonomiji I 288 289 II 393 394 400 403 410 422 425 III 69 94
 - objašnjenje viška vrednosti i profita prodajom roba iznad njihove vrednosti I 7 9 25 119 196 - 198 200 292 III 11 60

Lihvarski kapital I 42 49 III 361 404 - 414

- kao prekapitalistički oblik kama-tonosnog kapitala I 278 III 360 374 379 404 405 407
- u suprotnosti prema zemljišnoj svojini I 277 278
- potčinjavanje lihvarskog kapitala industrijskom kapitalu III 407 413
- i složena kamata III 233
- fiziokrati o lihvi I 12
- Bentham kao branilac lihve III 404 409 412
- Luther o lihvi III 404 - 412

London II 15 464

Luksuzna proizvodnja I 152 223 III 189 190 194 268 269 299

Luksuzni artikli III 187 190

Maltuzijanizam

- opšta karakteristika maltuzijanizma, njegov neprijateljski karakter prema narodu II 90 94 95 III 47 - 49
- korak unazad u političkoj ekonomiji III 11 18 21
- Malthus kao plagijator II 90 91 94 III 10 19 20 40 41 43 47 48
- teorija o stanovništvu I 218 219 II 90 - 91 92 - 94 113 114 177 178 460 469 III 26 27 31 199 230
- pravdanje parazitskih grupa I 117 147 II 90 92 - 94 95 96 III 10 16 39 40 44 47 - 49 94 187
- apologija bede proizvođača II 91 93 - 95 III 40 44 47 48
- o proizvodnom i neproizvodnom radu III 26
- propagiranje neproizvodne potrošnje III 16 17 31 38 - 40 189
- zakon opadajućeg prinosa zemlje II 22 - 23 69 73 104 105 129 194 236 245 247 248 266 267 351 370
- o protivrečnostima kapitalističkog društva II 94 III 10 21 44
- o razmeni između najamnog rada i kapitala III 10 12
- njegova vulgarna teorija vrednosti III 11 12 16 - 19 23 24 29 30 35 39 62 235
- kritika Ricardove teorije vrednosti II 151 III 9 10 14 21 - 23 40 49 55 56 133 134 138

Maltuzijanizam

- vulgarno objašnjenje profita III 11 14 16 - 21 23 - 25 27 28 31 35 49 60
- njegova teorija rente II 470
- njegov «lek» protiv kriza III 38 39
- Chalmers kao fanatični maltuzijanist I 218 219
- kritika maltuzijanizma u građanskoj političkoj ekonomiji II 91 94 113 114 126 188 476
- pobijanje maltuzijanizma pomoću darvinizma II 94 95

Manufaktura

- kao oblik podele rada I 298 II 466 III 209
- kao stepen razvitka prema krupnoj industriji II 466
- revolucionisanje manufakture mašinom II 445
- rad po porudžbini III 220
- u srednjem veku III 361

Mašina/mašinerija

- njena vrednost i njena proizvodnost I 146 172 II 440 441 III 280 281 340 341
- i vrednost robe II 443 III 50 281 282
- njeno rabaćenje I 151 172 175
- njeno naknađivanje u naturalnom obliku II 383 390
- i tehnološka vladavina kapitala nad radom I 298 II 443 457
- i ubrzavanje akumulacije kapitala II 466
- uticaj promene njene vrednosti na organski sastav kapitala i profita stopa II 442 443 III 266
- i nauka I 299
- i proizvodnost rada II 10 61 III 280 281
- istiskivanje zanatstva II 456
- i revolucionisanje manufakture II 445
- i porast stanovništva II 442 443 449 III 189
- i množenje neproizvodnih slojeva II 456
- i produženje radnog dana II 366
- dejstvo kapitalističke primene mašina na radničku klasu I 151 152 160 II 10 441 442 443 445 446 448 449 456 466 III 50 187 280 340

Mašinski sistem I 298 III 281 341 342

Matematika I 97 III 68 112 113 125 126 368 398

Mehanika II 86

Menica I 235 241 II 408

Merkantilizam

- objašnjenje viška vrednosti razmenom I 7 9 14 26 29 115 119 120 292 III 10 11 59 60
- o proizvodnom radu I 99 - 100
- o rasipnosti i štedljivosti I 205
- Steuart kao njegov teoretičar I 7 9
- kod kasnijih ekonomista I 139 - 141 144 288 292 III 59 60 133 134

Metamorfoza kapitala I 242 - 244 II 408 - 411 III 352 397 401

Metamorfoza robe I 25 34 45 164 227 228 230 243 244 251 278 II 400 401 403 405 - 408 III 42 69 178 207 215 - 217 218 352 397

Metod građanske političke ekonomije I 50 51

- metod istraživanja Smitha i Ricarda II 82 - 83 118 121 122 130 - 135 137 - 139 151 153 165 166 171 - 174 181 - 183 187 214 276 280 281 298 299 328 350 351 III 10 54 97
- metod ekonomista Ricardove škole I 48 49 II 151 323 324 342 III 21 56 57 66 68 69 71 72 75 78 96 97 98 149 152 153 183 290 384
- metod vulgarne ekonomije II 59 276 342 III 105 109 114 146 349 373 384 - 386

Mogućnost i stvarnost II 325 401 405 - 411 425 426

Moneta I 252

Monetarni sistem I 221 - 222

- objašnjenje viška vrednosti razmenom I 7 9 14 115 III 10
- o proizvodnom radu I 222
- monetarne predstave kasnijih ekonomista I 221 222 III 10 11

Monopol

- monopol kapitala II 73
- na zemljišnoj svojini II 73 78 122 129 130 260 273 III 363
- monopolizovanje prirodnih sila III 142

Monopolska cena I 200 II 26 264

- i zakon vrednosti II 26 73 129
- poljoprivrednih proizvoda II 129 130 309 310
- i renta II 21 273 278 309 310 III 310
- gradski proizvodi u srednjem veku II 250

Monopolska renta II 21

Nacionalizovanje zemlje I 16 17 28
29 II 32 33 80 119 120 III 363

Nacionalni dohodak — vidi *Dohodak*
Način proizvodnje

— i način prisvajanja proizvoda III
319

— i način akumulacije III 323 - 325
— i oblici razmene I 216

— uticaj vladajućeg načina proizvodnje na sve druge društvene odnose I 311 312

— prekapitalistički načini proizvodnje I 278 III 88 323 360 374 379
404 405 407

— *kapitalistički način proizvodnje*
opšta karakteristika I 135 212 II
119 120 386 400 III 39 40 42
93 99 200 289 290 327 342 374
375

njegova razlika od prekapitalističkih načina proizvodnje I 135 297
njegov kozmopolitski karakter III
346

njegove pretpostavke i osnovni uslovi I 10 14 15 16 18 19 32 33
39 51 125 126 137 256 297 312 II
32 80 81 238 239 400 401 III 299
377 378 397 407

robni oblik proizvoda kao osnova kapitalističkog načina proizvodnje II 45 46 48 400 401 III 58 88 89
222 223

prinuda na višak rada u kapitalističkom načinu proizvodnje I 255
266 297 301 II 324 325

protivrečnosti kapitalističkog načina proizvodnje I 152 202 205
208 223 II 12 92 119 120 393 395
400 403 407 - 410 414 - 417 427
III 42 43 66 76 94 198 200 - 202
242 276 277 325 330 331 366 379
380 382 383 - 385

kao granica slobodnog razvitka proizvodnih snaga II 421 422 III
42 65 91 94 96

u ranom stadijumu svog razvitka I 16 42 43 194 195 199 200, 220
II 124 125

stvaranje kapitalističkog načina proizvodnje u poljoprivredi II 42 45
46 48 189 369 III 77 308

stvaranje kapitalističkog načina proizvodnje u kolonijama II 190 238
239

podvrgavanje svih sfera materijalne proizvodnje pod kapitalistički način proizvodnje I 313 II 48

i dvostruka priroda seljaka i zantlija I 311 312 II 276 III 326
upotreba ropskog rada u kapitalističkom načinu proizvodnje II 239
njegov istorijski prelomni karakter I 126 III 242

kao materijalna priprema komunizma III 205 325 329 - 331
gradanska politička ekonomija kao teorijski izraz kapitalističkog načina proizvodnje II 26 120 121
189 190 III 199 200 205 212 213
kao jedini i večiti oblik kod gradanskih ekonomista I 10 125 126
300 II 12 23 121 125 402 III 42
184 199 200 205 211 308 319 320
analiza kapitalističkog načina proizvodnje kod fiziokrata I 11 14 15

— vidi i *Feudalizam, Komunizam; Ropstvo, Prvobitno društvo*

Najamnina

— *suština najamnine* II 303

najamnina kao oblik vrednosti radne snage I 303 304 II 252 253
III 32

najamnina kao oblik dohotka radnika I 52 179

— pojavljuje se kao cena rada I 303
304 III 369

— pojavljuje se kao kapitalistov predujam radniku I 231 - 232 235
236 III 72 - 74 89 260 326 327

— i promenljivi kapital I 107 157 301

— i robna vrednost I 52 II 9 333
334 441

— i višak vrednosti II 10 220 221
326 327 III 117

— i profit II 55 56 221 III 168

— i cena proizvodnje II 309 - 316
III 256 257

— i tržišna cena I 54 99 223

— i proizvodnost rada I 149 - 151
II 10, 11 55 56 210 324

— različita visina najamnine industrijskih i poljoprivrednih radnika II 10, 11

— nacionalne razlike najamnine II
10, 11

— uzroci povišenja ili smanjenja najamnine I 100 295 II 314 464 -
466

— obaranje najamnine ispod tradicionalne granice I 100 II 10 13 367

— odbici od najamnine I 145

— najamnina od komada III 89

— fiziokrati o najamnini I 11 12 19
20 30 156

- Ricardo o najamnini I 156 II 94
138 - 140 143 152 - 158 312 319 -
- 323 333 - 335 338 339 351 446
452 453 III 25 55 66 73 74 256
257
- Smith o minimumu najmnine I 32
II 176 182 184
- vulgarni ekonomisti o najamnini i
ceni II 94 152 153 III 21
- Najamni rad**
- njegova suština III 200 209 307
332
- njegove pretpostavke I 51 III 369
- kao osnova kapitalističke proiz-
vodnje I 161 II 371 372 III 222
363 378
- i razvitak robne proizvodnje III
223
- proizvodan rad u smislu kapitalis-
tičke proizvodnje I 98 102
- proširena reprodukcija najamnog
rada II 455 - 457
- Nauka**
- kao proizvod istorijskog procesa
razvitka I 299
- u službi materijalne proizvodnje
I 117 III 342
- kao proizvodna snaga I 297 - 299
- i porast proizvodnih snaga III
339 340 343
- naučna osnova krupne industrije
i poljoprivrede II 85 86
- kao proizvod duhovnog rada I 263
- njena vrednost I 263 II 442
- njeno realizovanje u mašinama I
298 299
- i pojeftinjenje robe II 442 443
- Nemačka** I 109 154
- agrarni odnosi (u poređenju sa
Engleskom) II 124 125 126 189 -
- 191
- politička ekonomija u Nemačkoj
II 97
- Novac**
- kao opšti ekvivalent III 107 359
- kao izraz opšteg društvenog rada
I 15 140 297 II 407 III 107 113
- kao samostalni oblik razmenske
vrednosti I 29 46 221 222 234 302
III 102 103 107 284
- vrednost kao njegova pretpostavka
III 126 127
- vrednost novca I 200 II 155 - 157
- kao pretpostavka kapitalističkog
načina proizvodnje III 397
- fetiški karakter novca I 296 III
227 379 330
- i mogućnost kriza II 394 411 - 413
425 426
- vraćanje novca I 200 227 - 229
236 - 241 245 252 253
- kao potencijalni kapital III 363
365 366 374 378
- kao preobraćeni oblik kapitala III
359 362 363
- pretvaranje novca u kapital I 301
302 304
- **funkcija novca**
kao mera vrednosti II 410 III 30
104 105 107
kao merilo cena III 126
kao prometno sredstvo I 221 230
242 - 243 247 250 253 308 II 410;
kao kupovno sredstvo III 374
kao platežno sredstvo I 129 227
229 - 231 238 241 248 250 II 394
407 - 410 III 89 127 374 396
kao sredstvo za obrazovanje blaga
I 240 II 395 III 127 217
kao svetski novac I 279 III 196
- kreditni novac I 238 241 II 395
- u građanskoj političkoj ekonomiji
I 51 II 98 130 131 160 350 401 402
403 421 III 42 107 109
- Novčani kapital** I 252 253 III 292
- Novčano tržište** II 305 III 358
- Obezvredjenje novca (depresijacija)** II
104 105 111 367
- Oblici proizvodnje**
- i oblici raspodele III 42 43 369
383 393
- Obrazovanje blaga** I 194 204 221 222
III 211 213
- novac kao sredstvo obrazovanja
blaga I 240 II 395 396 III 127
- i akumulacija kapitala I 225
- Obrt kapitala**
- i višak vrednosti III 298 - 303
- i profit III 55 298 - 303
- obrt stalnog kapitala I 172
- obrt optičajnog kapitala III 300
- Odnosi proizvodnje** I 102 103 207 311
III 42 199 200 204 205 331 389
- i odnosi raspodele I 32 III 42 43
65 369 383
- u komunizmu II 463 464 III 210
211 325
- **kapitalistički odnosi proizvodnje** I
297 310 - 312 III 101 - 103 107
108 212 213 227 349 350 355 356
372 - 373 376 377 379 380 389 393
u poljoprivredi I 20

- *kapitalistički odnosi proizvodnje* kao veza između kupaca i prodavaca I 216 233 305 310 II 413 - 415 III 136
- reprodukcija kapitalističkih odnosa proizvodnje III 209 210 242 393
- građanski ekonomisti o kapitalističkim odnosima proizvodnje I 308 II 400 401 III 69 - 75 189

Opravke II 377 383

- Smith o opravkama I 123

Opticaj (promet) novca I 178 179 238 241

- i promet robe I 197 226 227 228 - 230 245 - 253 III 102 103
- određenje količine novca u opticaju robnom razmenom I 280
- brzina opticaja novca I 151 152
- kao polazna tačka kapitalističke proizvodnje III 88
- između kapitaliste i radnika I 231 - 238 239

Osiguranje III 274*Osiguravajuća društva* III 274*Osiromašenje*

- kao nužni rezultat kapitalizma III 44 99 199 - 201 235
- smanjenje udela radničke klase u fondu potrošnje II 452
- i prekomerni rad III 235
- i akumulacija kapitala III 258 270 271
- vidi i *Eksploatacija, Pauperizam, Prenaseljenost, relativna*

Osnov prava svojine I 230 III 354*Otpaci* I 92 93 96 II 16

- Otudenje* I 16 42 51 208 - 300 II 332 III 200 204 209 210 226 227 241 242 359 371 376 378 - 380 382 386 406

Pauperizam I 151 183 II 382 III 200 235*Plodnost zemlje* II 229 230

- prirodna i veštačka plodnost zemlje II 109 110 111 112 115 - 117 125
- njena ograničenost II 11 245
- i razvitak proizvodnih snaga II 13 74 111 - 112 115 125 188 - 190 255
- i zemljišna renta II 11 31 190 191 233 234 III 298
- i relativni i apsolutni višak vrednosti II 22 III 346
- prisvajanje rezultata veće plodnosti zemlje od strane zemljovlasnika II 80 115 116
- i Storchov zakon II 77 206 231

Podela rada III 268

- društvena podela rada I 295 III 207 - 209 u okviru preduzeća III 207 - 209
- između materijalnog i duhovnog rada I 206 207
- u poljoprivredi II 44
- u komunizmu III 210
- i proizvodnost rada I 47
- i ušteda u vremenu I 139
- i kooperacija III 209
- i kombinacija grana proizvodnje III 168 215
- i proizvodnja robe I 222 III 207 208 222
- i masovna proizvodnja III 207
- i gustina naseljenosti II 211
- i zadovoljenje potreba II 406
- Petty o podeli rada I 120 121
- Smith o podeli rada I 123 188 215 II 186 III 50

Politička ekonomija

- kao nauka II 131 132 III 385 394
- njena istorija I 10 254 276 III 86 199 200 384 - 386
- *buržoaska politička ekonomija* — I 99 102 115 116 II 131 132 189 190 III 115 200 205 206 212 330 njen apologetski karakter I 117 189 203 204 225 II 91 93 400 414 415 423 456 III 131 134 135 149 381 385
- neistorični način posmatranja I 10 50 51 126 204 207 225 299 300 311 311 II 12 23 121 125 138 171 402 II 42 184 200 204 205 210 211 212 227 248 278 308 320 377
- Jonesov i dr. smisao za istorijske razlike načina proizvodnje III 276 277 306 308 309 326 327 - 331 nepravilni metodi apstrakcije I 48 II 82 83 119 134 151 165 214 280 298 350 III 68 69
- empirijske i sholastičke crte I 48 51 54 II 151 152 324 III 21
- njihov fetišizam III 101 102 115 206 211 212 329 349 356
- monetarističke predstave I 221 III 10 11
- *klasična politička ekonomija* I 116 218 277 II 82 83 118 130 - 132 134 214 III 330 349 383 - 386 u suprotnosti prema vulgarnoj ekonomiji III 349 384 385
- razvitak njene teorije radne vrednosti I 33 34 50 54 II 130 - 132 134 193 264 III 199 200 330

- Vidi *Maltuzijanizam, Merkantilizam, Metodi građanske političke ekonomije, Monetarni sistem, Fiziokrati, Rikardovci, socijalistički, Ricardo, Ricardova škola, Smith, Vulgarna ekonomija.*
- Poljoprivreda**
 - prirodom uslovljeni karakter proizvodnje I 14 24 II 12 175 195
 - osobenosti njenog procesa proizvodnje i reprodukcije I 12 II 13 14 47 48
 - za razliku od industrije II 11 13 14 40 41 47 48 71 72 73 - 74 78 79 239
 - proizvodnost rada u poljoprivredi I 10 - 12 14 29 59 60 71 92 - 84 125 235 III 231
 - intenzivna i ekstenzivna poljoprivreda II 63 266
 - naučne osnove poljoprivrede II 85 86
 - prekapitalistička poljoprivreda II 12 32 33 85 III 325 343
 - razvitak kapitalizma u poljoprivredi I 19 20 II 11 42 45 46 48 85 86 189 - 191 193 194 396 III 77 308 309
 - zaostajanje poljoprivrede za industrijom u kapitalizmu II 12 - 14 72 III 231
 - u kapitalistički razvijenim i relativno nerazvijenim nacijama III 372 373
 - sastav kapitala u poljoprivredi II 13 54 72 193 194 235 262 263 300 307 314 316
 - naknada postojećeg kapitala u poljoprivredi I 78 - 81 86 89 - 91 92 127 172 176 - 177 II 40 86 87
 - i proizvodnja apsolutnog viška vrednosti I 12 14 II 13
 - ekstraprofit u poljoprivredi II 14 53 57 58 71 - 74 77 78 99 115 192 315 316 III 298 306 308 309 317
 - u Nemačkoj II 124 125 126 189 190
 - u Engleskoj II 12 33 91 109 120 124 125 126 189 - 192 241 263 264 286 288 367 379 380 433 III 311 315
 - vidi i *Plodnost zemlje*
- Poljoprivredni proizvodi**
 - obrazovanje cene poljoprivrednih proizvoda II 11 12 78 - 80 99 165 166 235 236 250 251 264 III 296 297
 - uzroci povišenja cena poljoprivrednih proizvoda II 104 111 112 113
 - relativni porast vrednosti poljoprivrednih proizvoda III 314
 - vrednost i cena poljoprivrednih proizvoda u kapitalistički razvijenim i relativno nerazvijenim nacijama III 372 373
- Poljoprivredni rad** I 12-14 18 29 45 112 138 II 12 13 62 255
- Poljoprivredni radnik** I 18 152 II 10 11 433 III 277
- Pomoćni materijal** I 85 174-176 II 389
- Ponuda i tražnja** I 50 164 165 II 18 104 215 218 393 403 III 50 84 75 78-81 239 390
- vidi i *Tražnja*
- Porezi**
 - pretvaranje naturalnih davanja u novčana plaćanja III 222
 - posredni i neposredni porezi I 212 II 186
 - i novčani opticaj I 229
 - i profitna stopa II 307-309
 - fiziokrati o porezima I 16 17 29
 - Smith o porezima I 24
- Potrebe**
 - i stanje proizvodnosti rada II 10 325 III 346
 - socijalne potrebe II 325
 - platežnosposobne potrebe II 405 724
 - radnika II 10 III 215
 - zadovoljenje potreba II 406 422 III 222
 - u komunizmu II 464 III 93
- Potrošnja**
 - individualna i prirodna (industrijska) I 56 57 59 60 67 68 85 89 90 128-134 162 163 164 166-170 175-177 178 180 181 218 228 241 II 376 385-387 388-389 392 411-414 III 211 213-215 401
 - u kapitalističkim uslovima I 49 194 195 II 393 394 401 402 422 426 427
 - radnika I 203 II 374 452 III 269
 - robe radne snage I 304 III 70 71
 - vladajućih klasa II 459
 - i proizvodnja I 60 178 203 - 205 II 386 387 413 - 415 III 43 94 217 221 225
 - protivrečnosti između proizvodnje i potrošnje u kapitalizmu I 136 204 205 II 413 - 418 III 43

Potrošnja

- i reprodukcija I 85 89 90 211 228 242 III 218 219
- i akumulacija II 392 III 260
- i upotrebnost vrednosti I 141 161 218 III 224 225 338
- i optičaj novca I 229
- i prekomerna proizvodnja II 374
- usluge koje se utroše (iscrpe) u potrošnji proizvoda III 193
- u komunizmu II 464 III 93
- propagiranje neproizvodne potrošnje od strane Malthusa III 16 17 31 38 - 40 189
- Smith o proizvodnoj i neproizvodnoj potrošnji I 212

*Poverioci i dužnici I 229 III 352 - 358 401 402**Pravo*

- krivično pravo I 295 296
- zakupno pravo II 80
- ekonomski položaj i građansko pravo radnika III 332
- pravni oblik robe I 230
- pravna prodaja radne snage I 303 III 89
- pravne predstave građanskog društva kod Locke-a I 176

Predmet rada

- kao element kapitala i kao element procesa rada II 14

*Predujmovi kapitala I 40 II 14 29 116 III 58 62 299 368 369 393**Prekomerna proizvodnja*

- u kapitalizmu II 404 405 421 422 427 III 96
- kao osnovni fenomen kriza II 421 III 95 96
- i nedovoljna proizvodnja II 421 423 - 425
- i pretrpanost tržišta II 11 418 419 III 217 218
- i akumulacija III 291
- stalnog kapitala II 412 413 416
- optičajnog kapitala II 416
- robe i kapitala II 397 426 427
- i položaj radničke klase II 374 404 405 418 422
- njen periodični karakter II 374
- relativna prekomerna proizvodnja I 204 II 418 423 - 425 III 38 65
- parcijalna i opšta prekomerna proizvodnja II 402 - 405 417 418
- Ricardovo negiranje prekomerne proizvodnje II 374 393 394 397 399 400 401 - 404 421 422 III 42 44

- kao «lek» kod građanskih ekonomista III 38 - 40
- nemogućnost prekomerne proizvodnje u komunizmu III 93
- vidi i *Krize, ekonomske*

- Prenaseljenost, relativna I 183 II 382 448 451 458 III 39 40 235 280*
- posledice kapitalističke primene mašina II 442 443 445 446
- i proizvodnost rada III 269
- na selu II 10 446

Priroda

- kao osnovni uslov za rad I 15
- kao element proizvodnje II 99 195
- prirodni uslov proizvodnje I 14 24 II 12 29 - 31 32 195 425 III 67 138 139
- i čovek I 207 III 226
- razvitak živih bića i bilja III 226
- svojina na prirodnim silama II 119
- prirodne sile u kapitalističkom načinu proizvodnje I 298 299 II 442 443 III 142 143 231 237 - 238
- i objašnjenje viška vrednosti i najamnine kod fiziokrata I 11 15 19 45

*Privatna svojina — vidi Svojina, Zemljišna svojina**Proces oplodavanja*

- i proces rada I 60 171 173 II 14 35 36 61 64 87 155 156 331 376 377 III 87 88 164 287

Proces rada

- i proces oplodavanja I 60 171 173 II 14 35 61 62 64 87 155 156 331 376 III 87 88 164 286

Profit I 45 48 62

- njegovi izvori I 197 198 201 II 234 235 299 300 303 III 14 15 63 94 137 275 276
- kao pretvoreni oblik viška vrednosti I 6 42 50 II 252 253 298 299 III 66 67 149 354 370 371 373 376
- kao neposredni cilj kapitalističke proizvodnje II 264 265 266 III 12 13 64 65 94 96
- kao mistifikacija odnosa kapitala III 353 370 - 373 376 378 - 380
- i akumulacija kapitala I 60 II 429 433 III 29 231 - 233 323 324 344 345
- stopa i masa profita II 299 - 301 305 306 341 III 29 183 238
- raspodela profita I 200 II 362 363
- pretvaranje delova profita u rentu II 361 364 365

- međusobni odnos profita, rente i kamate II 362 III 368
 - *prosečni profit* III 64 271 - 275 308 342 364 - 369
 - kao modifikacija viška vrednosti I 48 II 24 25 28 146 151 III 67 149 150 354 370 371 373 376
 - i cena proizvodnje III 393
 - i zakon vrednosti II 138 151 III 55
 - *ekstraprofit* II 14 53 57 58 71 - 74 77 78 99 115 192 316 III 90 91 306 308 309 317
 - u industriji II 11 74 75 80 84 191 192 316 III 306
 - u poljoprivredi II 23 53 57 58 71 - 75 80 99 115 191 192 196 261 III 90 91 298 306 308 309 317
 - i tržišna vrednost II 163 164 191 192
 - pretvaranje viška proizvoda i dela postojanog kapitala u ekstraprofit II 361 362
 - u kolonijama II 299 300 349 350 375
 - *industrijski profit*
 - njegova regulirajuća uloga II 373 III 77 78 83 84
 - zemljišna renta i kamata kao ograniči industrijskog profita I 102 166 195 201 III 147 275 276
 - *shvatanja o profitu u građanskoj političkoj ekonomiji*
 - identifikovanje viška vrednosti i profita I 16 42 48 50 II 328 III 27 28 67 68 149 150 161 172 183 196 289
 - apologetska shvatanja o profitu I 10 12 40 42 49 52 190 198 200 231 232 290 - 292 II 374 437 III 11 14 - 19 23 24 28 31 35 49 50 60 136 137 141 149 363 367 378 380 388 390 391
 - objašnjenje profita prodajom robe preko njene vrednosti I 9 25 119 195 - 198 200 292 III 10 60
 - fiziokrati o profitu I 12 13 23 24 26 288 291 292 II 437
 - Ramsay o profitu III 272 276
 - Smith i Ricardo o profitu I 13 39 - 42 45 49 50 52 53 II 118 187 176 177 185 298 299 332 333 334 339 341 - 375 III 77 85 387
- Profitna stopa* II 14 66 III 150 164 177 179 180 230 - 232 283
- faktori koji utiču na njenu visinu II 15 123 310 312 313 342 367 III 164 165 169 170 358 367
 - individualna profitna stopa i prosečna profitna stopa II 24 25 299 300 345 349 350 375
 - u raznim granama kapitalističke proizvodnje I 317 II 13 14 248 249 299 300 349 350 375
 - i vrednost pojedinih sastavnih delova individualnog kapitala I 61 II 15 152 153 218 219 221 - 223 227 299 300 305 - 307 313 III 168 170 171 174 - 176 180 181 263 266 - 268 283 194 298 299 321
 - i stopa viška vrednosti II 341 342 III 153 164 165 169 170 177 - 179
 - i stopa apsolutne rente II 217 218 228 229 269 310
 - i visina kamate II 180 181 III 345 362 412
 - *prosečna profitna stopa* II 253 347 III 54 181
 - i njen postanak II 14 17 18 19 - 21 29 30 34 35 45 52 139 140 144 - 146 149 157 164 165 169 234 235 252 253 264 278 279 III 54 65 309 342
 - postoji samo kao tendencija III 356 357
 - i individualna profitna stopa II 24 25 299 344 349 350 375
 - vidi i *Zakon tendencije padanja profitne stope*
- Proizvod*
- *celokupni društveni proizvod* I 59 60
 - vrednost celokupnog društvenog proizvoda I 181 - 183 III 88 89 193
 - naturalni oblik celokupnog društvenog proizvoda III 194
 - raspodela celokupnog društvenog proizvoda I 163 III 193
 - poredjenja između celokupnog proizvoda raznih nacija II 379 - 381
 - robni oblik proizvoda u kapitalizmu II 45 46 48 400 401 III 58 88 89 222 223
- Proizvodne snage*
- društvenog rada kao proizvodne snage kapitala I 202 297 - 301 III 90
 - njihov razvitak u kapitalizmu I 32 33 297 - 299 313 II 92 418 421 422
 - odnosi proizvodnje u kapitalizmu III 42 330
 - nauka kao proizvodna snaga I 298 - 300
 - i povećanje proizvodnje II 431

Proizvodnost kapitala

- kao kapitalistički izraz proizvodnosti rada I 202 297 300 301 III 204
- i prinuda na višak rada I 51 297 300 301 II 324 325
- i životna sredstva radnog stanovništva III 189
- i proizvodnja upotrebnih vrednosti I 52 III 204

Proizvodnost rada

- apsolutna i relativna proizvodnost rada I 98 99 II 10
- u kapitalističkom smislu II 32 III 91
- u kapitalizmu I 32 33 104 105 126 135 151 214 297 299 300 311 II 92 186 416 418 419 421 457 458 III 42 43 65 188 189 204 231 242 328 330 334
- uticaj proizvodnosti rada na masu proizvoda I 64 139 390 III 93
- i robna vrednost I 139 146 164 300 II-208 209 210
- i višak vrednosti I 14 15 28 51 150 223 II 9 10 32 66 264 324 325 III 205 255 346
- i stopa profita I 62 II 351 477
- povećanje proizvodnosti rada; faktori povećanja proizvodnosti rada I 210 217 II 431 432 III 188 189 204
- i organski sastav kapitala I 152 II 10 19 85 199 200 236 332 477 III 231 238
- i akumulacija kapitala I 112 II 417 429 430 446 III 94 95 265 279 280 286 293 294
- i koncentracija kapitala I 112 160
- i upotreba mašina II 10 62 86 87 445 446 III 280 281
- i proizvodno stanovništvo I 151 152 157 160
- i neproizvodno stanovništvo I 151 152 210 211 III 321
- i položaj radnika I 32 33 149 - 153 160 210 211 III 50
- i najamnina I 149 151 II 10 11 55 56 216 324
- i rasipnost buržoazije I 137
- u poljoprivredi I 14 II 12 13 17 32 61 62 74 84 - 87 236 III 231
- u industriji II 12 13 32 84 - 87 III 91

Proizvodnja

- i razmena I 21 216 II 19
- i potrebe II 422

- i potrošnja I 60 125 178 179 203 - 205 II 386 387 413 - 415 III 43 94 217 221 225
- i tržište II 374 386 418 419
- i bogatstvo I 194 205
- i reprodukcija II 43 44 III 220
- materijalna proizvodnja I 104 107 108 113 116 117 148 151 206 - 208 II 48 III 251 332 333 342
- nematerijalna proizvodnja I 147 207 208 220 313 314
- duhovna proizvodnja I 107 117 206 - 210 313 - 314 III 332 333
- masovna proizvodnja III 222
- nedovoljna proizvodnja II 421 424 425
- u komunizmu III 93
- kapitalistička proizvodnja njena određujuća svrha I 48 49 148 203 204 305 II 374 395 401 402 409 410 416 417 437 438 452 III 25 199 200 369
- i zakon vrednosti III 58
- i potreban rad I 159 163
- i razvitak proizvodnih snaga I 297 II 92 III 199 200 328 374 375
- akumulacija kapitala kao zakon kapitalističke proizvodnje I 112 - 159 401 402 II 385 386

Promet / prometni proces

- kao posrednik između proizvodnje i potrošnje II 386 387 III 217
- prometni rezervoar III 216 - 223
- i reprodukcija I 10 62 85 86 88 - 90 94 II 408 409 410 III 207
- prometni proces i proizvodni proces II 405 409 410 III 370
- vidi i *Opticaj novca*, *Robni promet*

Protekcijomizam

- kao jedinstvo suprotnosti I 205 II 400 403 III 69 78 79

- kapitalističkog načina proizvodnje I 16 152 202 205 208 223 II 12 92 119 120 393 395 400 403 407 - 410 414 415 426 427 III 42 43 66 76 94 198 200 - 202 242 276 277 325 330 331 366 379 380 382 383 - 385 397

- nasilno rešenje protivrečnosti u kapitalizmu II 393 400 403 407 410 416 III 17 397

- protivrečnosti između proizvodnje i potrošnje u kapitalizmu I 125 204 205 II 404 413 - 418 III 42 43

- vidi i *Suprotnost*

Prudomizam I 238 III 352 360 363
400 - 403

Prvobitna akumulacija kapitala III 194
209 210 239 241 242 322

Prvobitno društvo I 63 III 325

Quesnayeva ekonomska tablica

— njen značaj u istoriji političke ekonomije I 253 254

— njen grafički oblik I 228 287

— njene pogrešne pretpostavke I 254

— klase u ekonomskoj tablici I 17
18

— novčani i robni promet u ekonomskoj tablici I 226 227 228 229 - 231
249 - 253 287 288

Rad

— kao svrsishodna delatnost III 204

— njegova prirodna osnova I 14 15
II 32

— i bogatstvo I 202 224 225

— kao supstanca vrednosti I 11 13
14 45 51 52 99 II 102 III 30 100
106 121 127 259

— potčinjavanje rada kapitalu I 298
299 305 313 314 III 334

— plaćeni i neplaćeni rad I 40 42 160
223 III 34 35

— prosti i složeni rad II 9 307 III
129 217 236 237

— *apstraktni rad*

kao oblik društvenog rada I 14 II
137 402 403 422 III 103 106 196
345

kao specifična upotrebnna vrednost
za kapital I 305

i konkretni rad II 402 403 III 103
106 109 196

— *duhovni i telesni rad* I 313 314

u materijalnoj proizvodnji I 107
116 313 314 III 332 333

nauka kao proizvod duhovnog rada
I 263

duhovni rad u službi buržoazije I
220

protivrečnosti između duhovnog i
telesnog rada I 224 225 314

— *društveni rad*

njegov karakter u robnoj proizvodnji
I 112 113 140 141 143

njegov specifični oblik u kapitalizmu
I 125 126 III 200 201 241

oblici društveno razvijenog rada

u kapitalizmu I 297 - 299 III 102
200 204 205 242 328

društveni oblik rada u komunizmu
III 381 402

konkretni rad kao njegov uslov III
398

i lični (privatni) rad III 106 107

njegova podela na pojedine grane
proizvodnje I 163 164

— *konkretni rad* I 112 113 III 398

i apstraktni rad III 103 106 109
196

ravnodušnost kapitalista prema radu
I 101 306

kao supstanca vrednosti kod fizio-
krata I 13 14

— *Živi i opredmećeni rad* I 34 37 38
41 42 46 65 - 84 113 126 - 135 152
153 169 171 181 297 298 II 317 -
- 319 337 378 389 III 58 59 62 63

124 212 213 215 252 253 288 290

Živi rad kao izvor bogaćenja I 38
301 302

relativno smanjenje živog rada u
odnosu na minuli rad III 288

— *potrebni rad*

društveno potrebni rad I 152 163
164 II 27 102 416 III 89

tendencija ka smanjenju potrebnog
rada u kapitalizmu I 159 163

i višak rada I 148 150 151

celokupne radničke klase III 190

i naknada najamnine I 64

— *lični rad*

apstraktni rad kao njegova suprotnost
III 106 107

i društveni rad III 106 107

njegovo ukidanje kapitalističkom
proizvodnjom III 327

— *proizvodni rad*

definicija proizvodnog rada I 98
99 101 102 114 138 147 300 - 303
305 306 314 II 86 87 438

sporedno određenje proizvodnog
rada I 113 - 114 313

u kapitalizmu I 98 99 101 102
159 160 300 - 303 305 - 310 III
327

u komunizmu I 99

u transportnoj industriji I 315

— *neproizvodni rad* I 102 - 104 107 -
- 109 114 126 214 307 - 311

odnos između proizvodnog i neproizvodnog
rada I 104 123 126
137 146 184 210 211 217

- teorije o proizvodnom i neproizvodnom radu I 209 210 211
- Smithovo razlikovanje između proizvodnog i neproizvodnog rada I 98 102 103 - 114 117 118 125 126 158 - 159 183 - 189 206 209 - 216 217 219 220 222 III 318 327 332
- polemika građanskih ekonomista sa Smithovim razlikovanjem između proizvodnog i neproizvodnog rada I 114 - 116 122 - 126 135 - 138 147 179 203 - 219
- vulgarno tumačenje proizvodnog rada I 115 - 117 124 125 138 147 189 - 193 194 195 201 - 203 208 - 211 216 - 218 295 296
- merkantilisti o proizvodnom radu I 99 - 100
- monetaristi o proizvodnom radu I 222
- fiziokrati o proizvodnom radu I 12 18 99 100 138
- Malthus o proizvodnom i neproizvodnom radu III 26
- Petty o proizvodnom i neproizvodnom radu I 120 121 264 265
- *rad nadzora i vodenja* I 41 64 III 54 273 274 379 - 382 387 - 389
- vidi i *Poljoprivredni rad, Rad žena, Rad dece, Najamni rad, Višak rada.*
- Rad žena* II 326 382
- Radna snaga*
- kao roba I 10 15 33 39 47 52 104 113 231 236 237 303 II 317 318 III 69 70 86 89 209 223
- upotrebna vrednost radne snage I 11 15 47 98 99 101 232 303 304 306 314 III 70 139 140
- njena vrednost I 11 12 33 34 266 II 319 320 III 129
- troškovi proizvodnje i reprodukcije radne snage I 109 110 145 149 II 323 324 III 116 117 176
- plaćanje radne snage ispod njene vrednosti III 268
- uslovi kupovine i prodaje radne snage I 231 232 233 301 303 305 III 89
- odvajanje radne snage od uslova rada I 9 11 15 16 20 39
- brkanje radne snage sa radom u građanskoj političkoj ekonomiji II 319 320 322 323 III 18 70
- Radna sposobnost* — vidi *Radna snaga*
- Radni dan*
- fizičke i društvene granice radnog dana III 230 231 236
- i radna snaga II 326 237 III 116 117 237
- i apsolutni višak vrednosti II 10 323 324 III 177 199
- i uvođenje novih mašina II 367
- ukupni radni dan kao granica akumulacije kapitala III 186
- produženje radnog dana II 327 III 116 177
- Radnička klasa* III 270 406
- njeni uslovi za opstanak I 19 33 34 II 458 III 258 270 271
- i kapital I 20 297 - 300 301 313
- njena reprodukcija II 463
- razvitak njenog udela u ukupnom stanovništvu u kapitalizmu I 160 III 48
- njen udeo u vrednosti proizvoda III 72 73
- Malthus o radničkoj klasi III 48 49
- Radnik*
- dvostruko slobodni najamni radnik I 19 20
- proizvodni i neproizvodni radnik I 103 - 105 107 108 116 117 126 146 158 183 210 211 217 306 307 310 - 315
- kao prodavac robe I 40 309 III 14 - 16
- i uslovi rada I 18 33 39 255 256 312 III 209 319
- i sredstva za proizvodnju I 297 298 312 313 III 90
- vidi i *Poljoprivredni radnik*
- Radno vreme*
- i vreme proizvodnje II 19 III 299
- potrebno radno vreme I 223 300 II 13
- tendencija padanja potrebnog radnog vremena u kapitalizmu I 159 163
- društveno potrebno radno vreme I 163 164
- kao mera vrednosti I 37 45
- individualno radno vreme II 27
- i individualno potrebno radno vreme I 151 163 164 390 II 102 416
- kod najamnine od komada III 89
- plaćeno i neplaćeno radno vreme radnika I 41 42 223
- u komunizmu I 152 III 197 198
- Raspodela*
- odnosi proizvodnje i raspodele I 52 III 43 65 369 383
- radne snage na grane proizvodnje I 150 - 151

Raspodela

- rada i kapitala između grana proizvodnje I 150 - 152 162 - 164 180 181 II 386 III 357
- proporcionalna raspodela sredstava za proizvodnju i proizvodnih snaga II 416 417
- vrednosti I 35 36 43 52 54 55 II 105 119 120 333 334
- viška vrednosti I 8 12 13 43 45 53 63 II 20 30 52 57 120 157 347 362 III 67 68 274
- i ekstra viška vrednosti II 21 22
- profita I 200 II 362

Rat I 157 II 92 314 III 39

— vidi *Američki građanski rat*

Razmena

- između kapitala i najamnog rada I 15 16 20 21 34 - 36 38 - 41 46 47 101 102 104 125 138 231 298 301 - 305 307 308 310 II 317 319 III 10 - 12 14 15 69 72 73 75 133 183 289 290 370
- kapitala za kapital I 93 95 126 128 134 173 177 179 II 378 391
- dohotka za dohodak I 162 - 166 168 169 179 240
- dohotka za kapital I 166 - 173 179 229 II 62 391 III 19(- 194
- njena veza s proizvodnjom I 21 21 216 II 19
- i promet II 406
- i podela rada I 141
- kao izvor viška vrednosti kod građanskih ekonomista (merkantilista, monetarista, Steuarta) I 7 9 14 25 26 28 29 115 119 120 292 III 10 11 59 60
- Ganilh o razmeni I 139 - 142
- vidi *Razmena ekvivalenata*, *Robna razmena*

Razmena ekvivalenata I 25 34 111 141 168 181 182 232 249 - 251 304 III 99 - 104 106 109 I 5 17 118 289

Razmenska vrednost I 115 140 - 142 221 222 II 402 403 III 98 - 102 219 227 228

- kao osnova i cilj kapitalističke proizvodnje I 140 194 204 II 402 403 III 25 42
- kao javni oblik vrednosti III 98 - 100
- novac kao osamostaljenje razmenske vrednosti III 102 103 107
- i cena II 209 III 103

- uništenje razmenske vrednosti u krizama II 395
- monetarističke predstave o razmenskoj vrednosti I 221 222
- Ganilh o razmenskoj vrednosti I 139 - 143

— vidi i *Oblik vrednosti*

Religija

- i filozofija I 16
- religiozno pristrasni misaoni proces III 213 381
- hrišćanstvo III 346
- religijska dela u starom veku II 422
- vidi *Crkva*

Rentijer III 272 275 276

Reprodukcija

- kao jedinstvo proizvodnje i prometa I 10 62 86 89 90 253 254 II 44 47 48 408 410 III 207
- kapitalističkih odnosa proizvodnje III 209 242 393 394
- obuhvata naknadu vrednosti i materije proizvoda I 62 89 90 111 152 153 166 167 172 173 II 362 363 395 III 79 194 219 - 221 260 264 265
- vreme reprodukcije I 171 172 II 376 377 III 219 220 299 300 336 337 338
- problem realizovanja procesa reprodukcije I 167 236 II 387 395 III 337 338 393
- radne snage I 11 12 35 145 304 II 317 323 324
- stalnog kapitala I 60 65 82 83 85 171 172 175 240 II 19 155 376 377 462
- postojanog kapitala I 62 - 97 126 - 135 152 153 171 - 179 180 181 II 376 - 379 391
- reprodukcija postojanog kapitala kao upotrebne vrednosti I 67 68 89 - 91 127 - 129 171 - 179
- opticajnog kapitala II 377
- i proizvodnost rada I 32 129 - 135 152 172 205 II 432
- i opticaj novca I 228 229 236 237 238 252 253
- i potrošnja I 85 89 90 215 228 242 III 217 218
- i krize II 393 - 395 407 408
- i prirodna reprodukcija u poljoprivredi II 47
- i robni promet I 242 252

- *prosta reprodukcija* II 384 385 390 III 292
 - njen pojam II 381
 - i naknada godišnjeg proizvoda I 162 - 178
 - proces naknade kapitala III 190 - 193
 - postojanog kapitala I 62 - 97 126 - 135
 - i akumulacija II 384 390 III 292
 - njene nužne proporcije I 162 - 165
 - disproporcije pri prostoj reprodukciji I 162 163
- *proširena reprodukcija* II 384 385 390 III 193 194 279 292
 - akumulacija kapitala kao njen kapitalistički oblik I 179 222 II 385 386 390 391 III 209-211 257 258 292
 - i porast proizvodnosti rada II 417
 - i postojani kapital I 62 63
 - u komunizmu I 63 III 260 270
- Revolucija, socijalistička* II 463 464 III 209 276 277 325
- Rezervni fond* I 112
- Ricardo, David*
 - njegova uloga u istoriji političke ekonomije II 132 189 III 25 199 200
 - kao kritičar Adama Smitha I 34 35 II 134 158 188 262 - 271 300 - 317 373 374 418 III 18 396
 - kao predstavnik industrijskog kapitala I 24 116 II 92 122 190 191 334 III 41 43 67 90
- *opšta karakteristika njegovog sistema* I 16 17 29 II 120 132 III 39 40 66 67 184 196 - 199 200 203 - 205 305 330 363 381
 - protivrečnosti u njegovoj teoriji I 48 II 22 138 139 198 265 322 323 344 345 458 459 III 10 14 21 22 66 22 66 138 200 203
 - neistorijski način posmatranja II 402 421 422 III 41 - 43 90 99 184 185
 - nedostaci njegovog metoda istraživanja II 83 118 120 130 - 133 137 138 151 153 165 166 171 214 298 299 328 350 III 10 97
 - njegova naučna nepristrasnost II 92 93 98 99 444 III 39 40 198
- *njegova teorija vrednosti* III 195
 - konsekventno pridržavanje određivanja vrednosti radnim vremenom I 47 48 54 II 104 118 130 - 132 134 154 316 317 318 III 58 133 134 137 141 199 200
 - nedostaci njegove teorije vrednosti I 97 II 130 - 137 160 319 - 321 347 348 402 403 III 21 74 97 103 108 109 124 132 133 138
 - nerazumevanje specifičnosti dejstva zakona vrednosti u kapitalizmu I 34 47 54 II 317 322 328 347 348
 - o promeni »relativne vrednosti« roba II 103 104 137 - 150 153 154 III 21 54
 - brkanje konkretnog i apstraktnog rada III 108 109
 - njegova teorija novca II 98 130 131 158 159 302 350 400 401 402 403 421
- *njegova teorija viška vrednosti* I 156 II 135 298 - 340 342 343 369 370 452 III 10 11 25 184
 - nepostojanje analize porekla viška vrednosti II 324 325 327
 - razvitak relativnog viška vrednosti II 324 325 327 330 333
 - identifikovanje viška vrednosti i profita I 48 50 61 II 135 138 153 171 298 301 324 341 347 348 351 369 370 373 III 10 54 55 66 116 124 149 157 196 260
 - o odnosima između kapitala i najamnog rada II 320 III 71 - 73 75 77 86 116 200 201
 - o istiskivanju radnika mašinom II 440 441
- *njegova teorija najamnine* I 155, 156 II 139 140 143 323 - 327 333 - 340 III 25 256 257
 - brkanje rada i viška rada II 323 324 III 70
 - o vrednosti rada i najamnini II 319 - 324 333 - 335 338 339 351 446 452 III 25
 - o odnosima između najamnine i robne vrednosti II 94 152 - 158 312 334 III 55 74
 - o minimumu najamnine I 156
- *njegova teorija profita* (teorija prosečnog profita i cene proizvodnje) II 299 332 338 341 - 375 III 77 85
 - o opštoj profitnoj stopi II 138 139 142 - 145 149 151 153 154 155 156 176 299 - 301 342 347 348 III 55
 - o padanju profitne stope II 298 350 - 352 368 - 375 432 - 436 III 240

- o uzajamnom odnosu profita i najamnine II 55 56 152 153 326 327 333 334 III 73 74 83 116 119 120
- o uzajamnom odnosu profita i rente II 87 351
- o seljenju kapitala II 166 167 175 190 191 302 348
- identifikovanje vrednosti i cene proizvodnje II 17 - 19 24 101 102 104 122 130 138 139 154 158 165 171 172 187 192 - 194 237 252 - 254 261 267 268 298 308 314 341 347 348 373 III 21 24 55 62 124 128 129 140
- naslućivanje o razlici između cene proizvodnje i vrednosti robe II 146 147 152 157 158 267 268 III 56 129
- identifikovanje tržišne vrednosti i tržišne cene II 23 24 163 - 165 215 348
- o uticaju kolebanja najamnine i cene proizvodnje II 139 140 143 152 - 158 III 55 66 256 257
- *njegova teorija rente* II 22 23 24 73 83 90 91 101 - 104 119 - 125 129 130 161 162 163 - 165 171 188 - 198 201 214 215 216 - 218 248 - 271 280 281 297 298 303 309 - 316 III 77 308 309
- o zemljišnoj svojini II 73 - 75 80 91 189 244 - 246 250 301 302
- *kapital kod Ricarda*
- o prirodni kapitala II 337 III 90
- o proizvodnosti kapitala III 203 204
- istraživanje oblika kapitala u prometu II 138 140 - 142 155 298 371 372 393 III 66
- ignorisanje postojanog kapitala I 61 II 138 145 298 299 330 331 341 370 428 451
- o akumulaciji kapitala I 160 II 119 373 374 376 - 436 449 III 291
- *njegova shvatanja o proizvodnosti rada* II 32 III 197 198 205
- o proizvodnosti poljoprivrede II 32 194 236 254 255 352 370 371 372 373 432 433
- o proizvodnom i neproizvodnom radu I 116 157 - 159
- o neproizvodnom karakteru zemljovlasnika I 116 II 119
- o spoljnoj trgovini II 300 III 195
- o bruto i neto-dohotku I 156 - 160 II 437 - 440 451 III 198
- o kolonijalnoj trgovini i kolonijalnom sistemu II 181 244 - 248 269 349 350
- o bogatstvu I 156
- negiranje prekomerne proizvodnje II 374 393 394 397 399 400 401 - 404 421 422 III 41 42
- *kritika njegovog shvatanja od strane građanskih ekonomista* I 140 155 156 II 92 124 125 130 132 135 - 137 151 152 190 191 248 319 324 III 86 98 116 124 128 129 137 138
- njegovi sentimentalni protivnici II 92 302
- njegovi kritičari sa pozicija prekapitalističkog načina proizvodnje II 119 120 122 - 125 189 190
- struktura njegovog dela "On the principles of political economy..." II 132 - 135
- Ricardova škola*
- vulgarizovanje Ricardove ekonomske teorije III 131 133 134 142 143 144 157 388 389
- sholastičko rešenje protivrečnosti u Ricardovoj teoriji I 48 II 152 324 342 III 21 56 57 65 66 68 71 72 75 97 153 155 - 157
- njen metod istraživanja I 48 II 151 324 342 III 21 56 57 64 65 68 71 72 75 78 79 94 96 97 149 152 153 183 290 384 385
- o oblicima proizvodnje i raspodele III 65
- predstavljanje buržoaske proizvodnje kao apsolutnog oblika proizvodnje III 65 66 76 331
- o odnosima između kapitala i najamnog rada III 16 17 46 69 - 74 76 131 135 183 188 189
- negiranje dejstva zakona vrednosti u kapitalizmu III 57 58 64 76 137 138 183
- identifikovanje upotrebne vrednosti i vrednosti III 144
- određivanje vrednosti robe vrednošću kapitala III 58 59 64 76
- identifikovanje viška vrednosti i profita III 66 68 149 150 153 160 161 171 172 183
- vulgarno shvatanje o profitu III 60 61 156 - 158 388 389
- o zemljišnoj renti i zemljišnoj svojini I 118 II 119 III 39 40 306 - 317 330 363

Ricardova škola

- polemika o maltuzijanizmu III 16 17 46
- raspadanje Ricardove škole II 319 III 21 65 66 68 71 72 74 86 131 134 142 144 183

Rikardovci, socijalistički

- kao branioci interesa industrijskog proletarijata III 184 185 188 196 200 201
- građanska osnova njihovog shvaćanja III 184 185 196 200 201 205 206 207
- njihovo nerazumevanje protivrečnosti između kapitala i rada III 200 201 227
- kao protivnici građanske političke ekonomije III 184 185 196 199 - 202 205 206 207
- o višku rada i višku vrednosti III 184 185 196 - 199 205
- o prirodi kapitala III 228 229
- teze o neproizvodnosti kapitala III 203 - 205
- o akumulaciji kapitala i padanju profitne stope III 185 186 229 - 240 242 243
- o društvenom karakteru rada III 240 241
- o značaju slobodnog vremena III 197 - 199

Roba I 34 35 104 107 112 113 II 9 400 401 III 88 89

- kao pretpostavka i rezultat kapitalističke proizvodnje I 103 232 314 II 48 209 328 338 401 III 57 58 88 131 289 290 359 396 397
- elementarni oblik buržoaskog bogatstva I 144 199 221 - 222
- njen dvostruki karakter I 221 222 II 400 405 406 407 III 69 79 80 102 103 399
- i novac I 115 222 II 401 403 406 III 43 69 94
- uslovi realizovanja i proizvodnje robe u kapitalizmu I 166 II 406 407 III 12 13 64 65
- njen pravni oblik I 230
- njen fetiški karakter III 102 167 227 379 389
- usluge kao roba I 103 107 108 114

Robna proizvodnja I 34 38 39 II 363 406 III 102 107

- u kapitalizmu I 38 39 103 105 125 126 II 338 III 222 241
- koristan rad kao jedan od njenih preduslova I 305

- i društveni rad I 141
- i podela rada I 141 III 207 208 222 223
- i robni promet III 223
- u prekaptalističkim načinima proizvodnje III 88 222

Robna razmena I 21 25 35 36 38 39 140 - 142 164 165 167 168 231 II 317 - 319 III 99 - 102 103 216 - 222

- i veličina vrednosti I 140 141
- prosta robna razmena I 164 165 167 168

Robna vrednost

- njeni sastavni delovi I 55 59 64 65 70 132 173
- Smith o robnoj vrednosti I 55 - 59 77 78 178 180 182 183 II 118 119 174 341 392 393

Robne rezerve

- njihova nužnost III 213 221 222
- proizvodne robne zalihe I 180
- njihovo relativno smanjenje s porastom proizvodnje III 220 221
- i akumulacija II 384
- i razvitak komunikacionih sredstava — II 387 III 220 222
- njihovo lagerovanje i čuvanje II 39
- i oblast prometa II 386 387 III 216 - 218

Robni kapital II 408 III 218

- Robni oblik proizvoda I 140 141 II 45 46 48 400 401 III 58 88 89 222 - 225*

Robni promet II 409 III 88 290

- i razmena kapitala i najamnog rada I 216 217 III 223
- i novčani opticaj I 198 226 227 229 - 231 245 - 253 III 102 103
- i reprodukcija I 242 252

*Robno tržište III 167**Ropstvo III 325*

- proizvodnja i potrošnja u ropstvu II 421 422
- i zemljišna svojina II 369
- oblik viška vrednosti u ropstvu III 307
- i cena robovskog rada II 175 176 III 73
- nadzornik robova III 381 388
- nepostojanje kriza u ropstvu II 402
- u kapitalističkim odnosima III 188 322
- u kolonijama I 161 II 239 349

- Rudarstvo** I 152 153
 — proizvodnost rada u rudarstvu II 199 200
 — proces reprodukcije u rudarstvu I 92 93 II 47
 — nema upotrebe sirovina u rudarstvu II 15 33 - 35 71 103 III 297 301
 — zemljišna renta u rudarstvu II 198 - 201 268 269 288 - 290
Rusija I 60 II 12 379 380
- Sadržina i oblik** II 407 - 409 III 360
Selo
 — razvitak kapitalističke proizvodnje na selu II 45 46
 — tržište za gradsku robu u srednjem veku III 208 209
 — izrabljivanje sela od strane grada II 184 - 186
 — idiotizam seoskog života II 380
 — relativna prenaseljenost II 10
Seljaci (seljaštvo)
 — u kapitalizmu I 311 312
 — kao proizvođači i prodavci robe I 311
 — njihov višak proizvoda III 284
 — radno vreme za izradu vlastitog alata I 63 64
 — u kolonijama II 238
Seljenje kapitala II 164 - 167 175 416
Sirovine
 — kao proizvod poljoprivrede I 112 152 II 47 62
 — kao sastavni deo postojanog kapitala I 174
 — i pomoćni materijali I 85
 — njihov proces proizvodnje III 282 283
 — tražnja sirovina III 172 173
 — uticaj njihovog kvaliteta na koštanjne postojanog kapitala I 153
 — uticaj promene njihove vrednosti na organski sastav kapitala II 86 87 303 304 412 413
 — uticaj promene njihove vrednosti na profitnu stopu I 62 II 57 58 303 304 350 413 III 169 - 172 173 - 175 182 183 282 283
 — poskupljenje sirovina i krize II 412 426
Sjedinjene Države Amerike II 13 31 74 238 - 239 245 - 247 289 III 90 188 221 321 339
Smith, Adam
 — njegova uloga u istoriji političke ekonomije I 102 135 209 220
 — kao sledbenik fiziokrata I 10 24 27 32 33 45 106 107 254 II 128 282 - 285 286 287 291 292
 — opšta karakteristika njegovog sistema I 42 47 55 97 II 118 131 132 172 173
 protivrečnosti u njegovoj teoriji I 41 47 54 55 97 98 101 106 111 112 114 183 184 II 82 83 131 176 178 179 276 278 - 280 317 322 III 14
 pocepanost njegovog metoda istraživanja (egzoterični i ezoterični) II 82 83 131 132 134 172 - 174 182 183 187 276 279 280 281 III 54
 vulgarni elementi u njegovoj teoriji I 24 49 54 112 II 276 374 III 385
 monetaristički elementi u njegovoj teoriji I 115 221 222
 — *njegova teorija vrednosti*
 različite odredbe vrednosti I 33 36 - 38 40 41 51 - 59 II 82 83 158 159 172 173 179 - 181 185 252 273 274 - 277 292 294 - 296 316 - 318 321 - 323 III 18 54 394
 negiranje dejstva zakona vrednosti u kapitalizmu I 35 36 II 151 317 321 III 58
 o »prirodnoj ceni« I 53 - 55 II 252 - 254 277 - 281 289 290
 protivrečna shvatanja o meri vrednosti I 97 II 322
 profit, renta i najamnina kao izvori vrednosti I 51 52 II 82 83 157 158 172 - 173 176 177 179 - 183 187 273 274 277 280 281 295 296 374
 — svodenje vrednosti godišnjeg proizvoda na dohodak I 55 - 59 77 78 178 180 182 183 II 118 119 174 331 341 393 III 260
 — *njegova teorija viška vrednosti i teorija profita*
 o prirodi i poreklu viška vrednosti I 33 36 40 - 51 54 55 60 115 183 184 II 176 184 185
 objašnjenje vrednosti kao rada i viška vrednosti kao viška rada I 40 41 II 324 III 184
 identifikovanje viška vrednosti i profita I 48 - 51
 njegovo naučno shvatanje profita I 14 39 - 42 45 50 52 II 118 176 177 III 378

Smith, Adam

- o padanju profitne stope II 350
- 351 373 374 397 432 III 240
- o seljenju kapitala II 275
- o obrazovanju cene proizvodnje II 274 - 276
- identifikovanje vrednosti i cene proizvodnje II 17 - 19 173 187 252 - 254 267 273 III 24
- *njegova teorija proizvodnog rada* razlikovanje između proizvodnog i neproizvodnog rada I 98 - 102 104 - 114 125 126 157 184 - 189 206 209 - 216 217 219 220 222 III 318 327 332
- pravilna odredba proizvodnog rada I 98 - 102
- protivrečne odredbe proizvodnog rada I 98 100 101 105 106 184
- njegova mržnja prema popovima I 219 220
- *njegova teorija o stanovništvu* II 178 282
- *njegova teorija o kolonijama* II 181 190 244 245 248
- o akumulaciji kapitala I 180 - 185 221 222 II 373 374 376 419 461 III 258 291 340
- o najamnini (minimum najamnine) I 32 II 176 184
- o podeli rada I 123 124 185 215 II 186 III 50
- o proizvodnosti rada (razvitak proizvodnosti u kapitalizmu) I 32 33
- o zemljišnoj renti I 42 44 45 50 53 II 119 128 176 177 192 195 196 198 254 262 265 266 268 269 272 - 298
- o interesima raznih klasa II 296 297
- o krizama II 419
- o štednji I 24 - 27 111 112 138 188 291 292
- o kamati I 42 43
- o opticajnom kapitalu II 462
- kritika njegovih shvatanja od strane građanskih ekonomista I 117 120 - 122 189 - 191 203 II 131 132 181 187 190 244 245 252 280 281 330 462
- njegova shvatanja kao ishod zbrke kod ranijih ekonomista I 50 97 114 158 208 209 II 121 158 166 167 169 172 173 III 14
- njegovi sledbenici I 97
- Socijalizam, sitnoburžoaski*
- *njegova suština* III 363 401 403

- *njegovi istorijski koreni* III 359 360

- *njegova polemika protiv kamentonosnog kapitala* I 237 - 239 III 352 360 400 402 403

Spoljna trgovina

- kao pretpostavka i rezultat kapitalističke proizvodnje III 196 404
- i razvitak apstraktnog rada III 196
- i zakon vrednosti III 82
- i robna proizvodnja II 338
- svetski novac III 196
- profitna stopa u spoljnoj trgovini II 300 349 - 350 375
- kao faktor akumulacije III 343
- i višak proizvoda II 392 III 187 188 194 195
- i luksuzni artikli III 189 190
- plemenitim metalima I 99 100
- izvoz usluga I 109 110

Srebro - vidi *Zlato*

Srednji vek

- porezi II 186
- lihvarski kapital II 183 III 404 405 407 - 409 412
- esnafstvo III 320 361
- vidi i *Feudalizam*

Sredstva za proizvodnju

- društvena određenost i materijalna egzistencija sredstava za proizvodnju I 312
- svojina na sredstvima za proizvodnju I 285 286 294 312
- kao kapital I 298 312 313
- i radnici I 298 312 313 III 90
- kao element postojanog kapitala II 14
- njihova reprodukcija I 60 152 166
- dejstvo njihove primene I 62
- i sredstva potrošnje I 166
- u prvobitnom društvu I 63

Sredstva za rad - vidi *Sredstva za proizvodnju*

Sredstvo potrošnje

- i sredstvo za proizvodnju I 166
- i mašine I 172 174 175

Stanovništvo

- ukupno stanovništvo i radnička klasa u buržoaskom društvu III 48
- proizvodno i neproizvodno stanovništvo I 151 152 155 - 157 159 160 210 211
- porast radničkog stanovništva i najamnina II 381 382
- porast stanovništva i proizvodnost rada II 431 - 433 464 467 III 189

- kao izvor nove radne snage I 183 II 432 442 443
- i akumulacija kapitala I 63 II 108 382 393 429 430 III 186
- stanovništvo i civilizacija zemlje II 379 380 433
- vidi *Prenaseljnost, relativna*
- Statistika* I 118 II 184 315 367 III 249
- Stoćarstvo* I 129 153 II 192 235 272 282 - 284 443 448 449 III 131 221 222 291 299 395
- Suprotnost*
 - između upotrebne vrednosti i vrednosti III 80 100 101 103
 - između konkretnog i apstraktnog rada III 103 107
 - između privatnog i društvenog rada III 106 107
 - između živog i opredmećenog rada III 212 213
- Supstanca vrednosti* I 11 13 - 15 45 52 99 II 102 130 137 III 30 100 106 121 127 259
- Suššina i pojava* II 41 52 82 83 119 131 132 134 III 54 57 87 100 101 109 115 349 359 360 383 - 387
- Svetsko tržište* I 296 II 338 374 397 419 466 III 187 196 362 407
- Svojina*
 - na uslove za rad (na sredstvima za proizvodnju) I 9 18 20 42 255 274 311 312 II 29 30 III 225 324 325
 - kapitalistička svojina I 42 297 II 29 30 121 332 III 270 327 354 - 356 363 - 365 366 377 390
 - privatna svojina na zemlju kao prvi uslov kapitalističkog razvitka I 14 19 20 II 32 33 80 81 119 120 238 239
 - u komunizmu II 80 81
 - čovek kao vlasnik III 289 290
 - zajednička i individualna svojina kod Locke-a I 274 - 276
 - vidi *Zemljišna svojina*
- Škotska* II 95 241 255 288
- Štednja*
 - Smithova teorija štednje i polemika protiv nje I 24 - 27 111 112 132 188 291 292
 - vidi i *Teorija uzdržavanja*
- Teorija o kolonizaciji*
 - Smitha i Ricarda II 181 189 190 244 - 248 289 349
 - Wakefielda II 238
- Teorije o stanovništvu*
 - Malthusova I 218 219 II 90 - 92 93 - 95 113 114 177 178 461 462 471 III 26 27 31 200 230
 - Pettyjeva I 264 265
 - Smithova II 178 282 283
- Teorija uzdržavanja* I 26 291 292 III 211
- Transportna industrija*
 - kao grana materijalne proizvodnje I 118 315 III 252
 - nepostojanje sirovine u transportnoj industriji II 33 47 71 III 301
 - i porast proizvodnih snaga III 339
 - i skraćanje procesa reprodukcije II 393 III 220 221
 - i obim zalihe robe II 387 III 221
- Tražnja*
 - radne snage I 151 160 161 II 393 III 52 53
 - sirovina III 172 173
 - vidi i *Ponuda i tražnja*
- Trgovački kapital*
 - kao posrednik između proizvodnje i potrošnje I 178 179 II 387
 - i robne zalihe II 387
 - i njegov profit I 178 179 III 302 323
- Trgovina*
 - kao polazna tačka kapitalističke proizvodnje III 88 361 362
 - njena razmena I 140 141
 - apstrahovanje trgovine pri analizi reprodukcije I 68
 - građanska ekonomija dokazuje »neproizvodnost«
trgovaca I 116
 - vidi *Spoljna trgovina, razmena*
 - Trgovina trampom (razmenom)* II 406 407 421 425 III 94
 - Trgovinski bilans* I 8 29
 - Trgovinski kapital*
 - i industrijski kapital III 360 361 404
 - pretvaranje trgovca u industrijskog kapitalistu III 361
 - i povraćaj novca I 237
 - Trgovinski profit* I 178 179 II 181 300 349 - 350 375
 - i opšta profitna stopa III 302
 - u prekaptalističkim načinima proizvodnje III 323

Troškovi potrošnje

- kao sastavni deo troškova proizvodnje I 12
- njihov neproizvodni karakter I 217
- radnika I 124 145
- i usluge I 310

Troškovi proizvodnje II 29 53 III 55 58 62 369

- različito određivanje pojma troškova proizvodnje III 62 - 64 128 129 150
- uzroci smanjenja troškova proizvodnje II 111 117 III 168
- i proizvodnja viška vrednosti III 369
- i kretanje cena II 18 19 29
- proizvoda kapitaliste I 237
- i radna snaga I 109 110 145 149 310 III 116 176
- radnika I 203
- faux frais I 110 116 210 220 290 III 273 387
- troškovi proizvodnje u smislu vrednosti I 54 64 65 146 III 151 159 168 169 173 176
- kao imanentni troškovi proizvodnje roba III 62 63 393

troškovi proizvodnje u smislu cene proizvodnje II 158 315 III 49 62 392 393

- u kapitalističkom smislu III 63
- i zakon vrednosti III 64 131
- vulgarni ekonomisti o troškovima proizvodnje II 104 171 375

Tržišna cena I 53 54 II 74 99 163 164 264 III 358 390 391

- i kolebanje najamnine I 54 100 236
- i cena proizvodnje II 154 187 252 253 III 391 395
- i tržišna vrednost II 161 - 165 212 213 214 215 III 395

Tržišna vrednost I 163 164 II 74 99 130 131 154 161 - 164 191 192 212 213 214 - 216 242 243 416 III 231 363

- granice njenog kolebanja II 212 214 215
- i individualna vrednost I 164 II 161 - 164 208 - 210 214 215 231 232 406 416 III 50
- i tržišna cena II 161 - 165 212 213 214 215 III 395
- i ekstraprofit II 163 164 191 192
- i apsolutna renta II 212 213 215 231 232 253

- i diferencijalna renta II 213 231 232 III 363
- i raspodela viška proizvoda II 361
- i promena odnosa tražnje i ponude II 215 - 217
- u Ricardovoj teoriji rente II 130 154 161 162 163 - 165 192 193 215 243

Tržište

- kao prometna faza robe II 386 387 III 217 218
- kao životni uslov kapitalističke proizvodnje III 362
- i razmer kapitalističke proizvodnje II 386 418 419
- veličina i obim tržišta I 141 III 207 208 221
- pretrpanost tržišta II 11 418 419 III 217 218
- i kolebanje cena II 230 - 232 255 256 III 219
- unutrašnje tržište II 397 398 419 448
- tržište robe i rada III 167
- vidi i *Novočano tržište, Trgovina, Svetsko tržište,*
- Tržište rada* III 168

Učitelj I 314*Umetnost i književnost* I 207 218 295 306 309 313 314 II 86 422*Upotrebna vrednost* I 11 101 104 115 II 405 III 79 80 93 98 - 102 219 222 226 227

- njena ekonomska važnost II 390 III 194
- materijalni nosilac razmenske vrednosti I 115 222 III 219
- i proizvodnost rada I 64 139 300 II 62 209 III 93
- u procesu proizvodnje II 108 III 204
- i potrošnja I 141 164 185 218 III 224 225 338
- kapitala I 299 III 338
- apstraktni rad kao specifična upotrebna vrednost za kapital I 305 306
- stav kapitaliste prema upotrebnoj vrednosti I 101 194 204
- fiziokrati o upotrebnoj vrednosti I 12 15 16 26 45 96 100 115
- poznavanje upotrebne vrednosti kod građanskih ekonomista za razliku od vrednosti I 192 240 275 II 119 III 375

Uslovi proizvodnje — vidi *Uslovi rada**Uslovi rada*

- prirodni uslovi rada II 29 30 31 32 195
 - objektivni i subjektivni uslovi rada II 108
 - jedinstvo radnika i uslova rada III 324 325
 - njihov oblik prema radniku III 319
 - njihovo odvajanje od proizvođača u kapitalizmu I 9 18 33 255 256 298 - 300 II 332 III 209 270 271 324 325 379 380 406
 - odvajanje proizvođača od uslova rada i osnovni uslov kapitalističke proizvodnje I 11 15 16 19 20 39 51 312 III 69 209
 - kao svojina jedne klase I 9 14 18 34 274
 - kao svojina kapitala I 42 297 II 29 30 121 332 333 III 209 225 270 271
- Usluge* I 102 - 105 107 - 111 114 125 126 152 191 - 193 203 206 209 210 211 214 217 222 307 - 310 315 II 400 401 III 69 - 75 193 225
- i izvoz usluga I 109 110

Veličina vrednosti I 14 15 140 141 233 III 100 101 103

- Višak proizvoda* I 147 148 II 390 III 284 346
- i neplaćeni rad III 34 35
 - i spoljna trgovina II 392 393 III 187 188 194 195
 - Ricardo o višku proizvoda II 251 333 334 342 III 184 185

Višak rada

- kao opšta kategorija I 42
- njegovi posebni oblici I 42 45
- u ropstvu III 307
- kao osnova kapitalističke proizvodnje II 224
- prinuda na višak rada I 51 266 297 - 299 300 II 323 - 325
- i potreban rad I 148 150 151
- i proizvodnost rada I 14 15 II 324 325 III 346
- kao izvor novog postojanog kapitala I 63
- kao izvor fonda potrošnje kapitaliste I 64
- celokupne radničke klase III 190

- kod prostog i složenog rada II 307
 - u poljoprivredi i industriji I 42 III 296
 - poljoprivredni rad kao prirodna osnova viška rada I 13 14 112
- Višak vrednosti* I 11 18 19 40 42 45 46 48 50 51 II 29 146 433 III 10 149 184 196 199 370 371
- kao svrha kapitalističke proizvodnje I 48 49 148 305 310 II 374 409 410
 - njegov postanak I 14 15 18 19 21 35 40 41 45 46 49 III 10 49 50 369 370
 - shvatanje viška vrednosti pretpostavlja shvatanje vrednosti I 114 115 265 II 151
 - i proizvodnost rada I 13 14 28 51 98 99 150 223 II 9 10 66 210 324 325 III 255 256 346
 - i proizvodni rad I 98 99 147 300 302 305
 - i višak proizvoda I 147 III 284
 - apsolutni višak vrednosti I 13 14 II 10 66 324 351 III 176 199 346
 - prirodna plodnost zemlje kao njegova osnova III 346
 - u poljoprivredi za razliku od industrije II 13 14
 - relativni višak vrednosti I 13 14 223 II 9 10 22 66 324 325 351 352 III 199 346
 - zasniva se na razviku proizvodnosti rada I 13 51 223 II 9 32 210 211 324 325 III 199 205 269 346
 - ekstra višak vrednosti II 11 21 22
 - stopa viška vrednosti II 299-301 305 306 327 328 III 177 - 180
 - faktori koji utiču na njenu visinu II 66 154 299 - 301 305 306 325 - 328 III 294 - 295
 - i profitna stopa II 341 342 III 149 153 164 165 169 170 177 - 179
 - masa viška vrednosti I 148 159 II 150 151 328 III 177 - 180
 - faktori koji određuju veličinu viška vrednosti II 19 35 43 66 210 211 234 235 299 301 324 - 328 341 III 149 150 256
 - i najamnina II 10 11 220 221 326 327 III 116 117
 - i promenljivi kapital III 370 374

Višak vrednosti

- posebni oblici viška vrednosti I 6 12 13 42 45 48 50 III 196 197 370 373
- profit kao preobraženi oblik viška vrednosti I 6 43 50 II 298 299 III 67 150 353 370 371 373 376
- neposredno prisvajanje viška vrednosti od strane kapitaliste koji neposredno učestvuje u proizvodnji I 45 53 54 63 II 120 260 261 298 362 III 308 323 362
- pretvaranje viška vrednosti u kapital II 381 388 - 390
- pretvaranje viška vrednosti u rentu II 362 364 365
- njegovo realizovanje I 18 40 II 24 25
- njegova raspodela I 8 12 13 43 45 53 54 63 II 20 30 31 52 57 120 158 347 III 67 68 274
- shvatanja o višku vrednosti u građanskoj političkoj ekonomiji brkanje viška vrednosti s njegovim preobraženim oblicima I 6 42 48 50 II 328 329 III 27 28 67 68 149 150 161 172 183 196 289 objašnjenje viška vrednosti razmenom kod merkantilista I 7 9 14 25 26 29 115 119 120 292 III 10 11 59 60
- Petty o višku vrednosti I 121
- fiziokrati o višku vrednosti I 11 - 23 25 29 45 99 100 115 120 156 266 292 II 128 129 437 III 90 91 346
- Ramsay o višku vrednosti III 253 - 255
- Ricardo o višku vrednosti I 156 II 22 135 138 153 171 298 - 341 347 348 351 369 370 373 374 452 III 10 11 24 25 54 55 66 116 124 149 157 184 196 260
- Rodbertus o višku vrednosti II 9 48 49 54 - 66 71 99
- Smith o višku vrednosti I 33 36 40 - 51 54 66 115 184 II 176 184 185 324 III 134
- vulgarni ekonomisti o višku vrednosti I 7 9 11 119 195 - 197 292 III 10 60
- Vrednosni papiri* II 266 396 III 223
- Vrednost* I 11 16 33 51 60 - 68 90 - 91 109 110 114 115 139 167 265 II 24 117 151 310 311 III 79 80 93 94 98 100 101 219

- društveni odnos III 102 116 141 142 227 228
- kao osnova kapitalističke proizvodnje III 196
- kapital kao vrednost koja se sama oplodava I 237 279 299 III 103 107 326
- individualna vrednost i tržišna vrednost I 164 II 161 - 164 208 - 210 212 213 214 215 405 406 416 III 50
- relativna i apsolutna vrednost III 104
- i cena I 164 II 18 19 264 III 87 88 102 103 397
- raspodela vrednosti I 35 36 44 52 54 II 105 119 120 333 334
- realizovanje vrednosti III 100 101
- identifikovanje vrednosti i upotrebne vrednosti u građanskoj političkoj ekonomiji I 11 - 12 16 23 26 45 99 100 115 121 270 275 II 119 III 375
- traganje za nepromenljivom veličinom vrednosti u građanskoj političkoj ekonomiji I 34 - 36 97 II 292 293 321 322 III 9 10 104 - 106 114 121
- merkantilisti o vrednosti I 115
- vulgarni ekonomisti o vrednosti III 120 - 122 126
- Malthus o vrednosti — vidi pod *Maltuzijanizam*
- Petty o vrednosti I 120 121 265 - 267 270 - 272
- Ricardo o vrednosti — vidi pod *Ricardo*
- Steuart o vrednosti I 89
- Smith o vrednosti — vidi *Smith*
- Vrednost proizvoda* I 181 183 III 88 193
- Vreme obrta* I 172
- Vreme proizvodnje*
 - i radno vreme II 19 142 III 67 177 178 299
 - u raznim granama III 299
 - uticaj hemijskih procesa na vreme proizvodnje II 141 III 138 139 177 219 300
- Vulgarna ekonomija* II 97 350 399 400 III 109 110 113 114 131 133 - 135 146 206 211 356 373 383 - 387
- u suprotnosti prema klasičnoj političkoj ekonomiji III 349 383 - 386

- njen plagijatorski karakter II 89 91 93 94 III 10 19 20 40 41 134 135 143 145 146
 - zamagljivanje odnosa kapitala i rada I 308 309 II 400 401 III 69 - 75
 - negiranje teorije radne vrednosti III 120 - 122 126 - 128
 - identifikovanje upotrebne vrednosti i vrednosti, ponude i tražnje, kupovine i prodaje, proizvodnje i potrošnje II 394 400 401 403 410 413 - 415 422 426 III 50 78 79 94 143 144
 - propagiranje rasipništva I 137 138 204 205 218 219 II 90 91
 - o odnosima između najamnine i cene II 94 152 153 III 75
 - o zemljišnoj renti II 24 72 73 104 113 129 272 471 III 349 375 376 397 - 400
 - o krizama I 165 192 193 II 374 394 395 397 - 400 403 409 410 421 - 427 III 78 79 95 96
 - o troškovima proizvodnje II 104 171 375
 - o profitu I 12 23 - 26 40 41 49 52 190 198 200 213 231 232 290 291 II 374 437 III 11 14 - 16 136 141
 - o proizvodnom i neproizvodnom radu I 115 - 117 124 125 138 147 190 - 193 195 196 201 - 203 207 - 214 216 - 218 295 296
 - Vidi i *Apologetika, Maltuzijizam*
 - razmena između kapitala i najamnog rada I 14 - 16 38 40 41 46 - 47 231 II 317 - 319 III 10 - 12 14 15 69 70 72 73 75 133 183 289 290 370
 - njegovo dejstvo između raznih zemalja II 159 160 III 82
- Zakoni**
- kapitalistički zakon stanovništva III 39 40
 - zakon novčanog opticaja I 251 252
 - opšti kapitalistički zakon proizvodnje II 425
 - akumulacija kapitala kao zakon kapitalističke proizvodnje I 112 159 160 II 386
 - zakon viška vrednosti I 50
 - zakoni koji određuju masu viška vrednosti II 35 328
 - *Zakon tendencijskog padanja profitne stope*
 - izraz razvitka proizvodnosti rada u kapitalizmu II 351 477
 - i porast organskog sastava kapitala II 351 477 III 167 231 232 239
 - faktori koji protivdejtstvuju padanju profitne stope II 86 87 326 327 III 239 240
 - i eksploatacija radnika III 232 239
 - i koncentracija kapitala III 345
 - u Ricardovom sistemu II 248 297 350 - 352 367 - 375 432 - 436 III 240
 - objašnjenje ovog zakona složenom kamatom kod radikalnih rikardovaca III 186
 - kod Smitha II 350 373 374 397 432 III 240
 - zakon opadajućeg prinosa zemlje* II 21 - 23 68 69 73 104 105 129 194 236 245 247 248 267 351 470
 - njegovi protivnici u građanskoj političkoj ekonomiji II 69 91 95 113 114 125 188 189 476
 - vidi *Zakon vrednosti*
- Zakupac**
- njegov postojani kapital I 57 58
 - njegovo realno bogatstvo I 57 58
 - kapitalistički zakupac II 10 86 119 120 123 124 265 266 301 302 315 III 223
 - sitni zakupac II 27 80 315
- Zajednica, azijska** III 320 325
- Zajmovi** I 43 160 II 96 266 367 387 445
- Zakon stanovništva u kapitalizmu** III 39 40
- Zakon viška vrednosti** I 50
- zakon koji određuje masu viška vrednosti II 35 327 328
- Zakon vrednosti** II 193 III 370
- i razmena ekvivalenata I 25 141 232 253 304 III 99 - 104 106 109 115 117 118 289
 - njegovo dejstvo u kapitalizmu II 26 42 43 129 130 138 151 264 III 55 - 59 63 64 128 129 131

Zakupi II 16 27 80 315

- za razliku od zemljišne rente II 52 74 241 316
- kratkoročni i dugoročni zakupi I 294
- kao odbitak od potrebne najamnine II 27 52

Zanatstvo

- zanatlija kao proizvođač i prodavac robe I 311
- rad po porudžbini III 220
- potiskivanje zanatstva mašinom II 455
- u kapitalizmu I 108 311 312
- u robovskom sistemu II 422

Zemlja

- kao predušlov rada I 14 II 32
- kao opredmećeni uslov rada I 42
- kao predmet rada II 14
- kao proizvodna snaga II 272 III 375
- kao proizvod prirodnoistorijskog procesa II 195
- obrađivanje novih zemalja II 111 112 115
- raubovanje zemlje u kapitalizmu (ili neracionalno iskorišćavanje) III 231 237 238
- vrednost zemlje i zemljišna renta II 101 104 III 86 87
- vrednost zemlje i kamata I 267 277 278
- novčana vrednost zemlje kod Pettyja I 267 268 270
- nacionalizovanje zemlje I 15 16 28 29 II 38 81 120 121 III 363
- vidi i *Zemljišna svojina*

Zemljišna renta

- kao nužni proizvod kapitalističke proizvodnje II 12 74 82 87 III 276 308 317
- kao posebni oblik viška vrednosti I 6 12 13 42 50 II 11 26 59 113 114 287 298 437 471
- kao oblik ekstrapariteta II 14 53 57 58 71 - 74 99 115 192 249 316 III 91 306 309 317
- kao ekonomski oblik zemljišne svojine I 16 II 10 27 72 73 125 130 193 194 196 197 235 238 262 267 272 273 288 315 III 308 363
- kapitalizovanje zemljišne rente I 268 270 II 243 III 368 369 397 - 400
- njen istorijski karakter II 80 81 82 120 121 194 312 - 315

- njeni prekapitalistički oblici III 222 306 307
- razni uslovi njenog nastajanja II 11 30 31 72 73 79 80 III 317
- određenje zemljišne rente najplodnijom zemljom (Storchov zakon) II 76 77 111 206 231
- njena masa i stopa II 23 31 54 69 79 - 81 83 - 85 88 101 199 - 201 205 217 218 252 261 262
- ukupna renta (rental) II 205 207 232
- proračunavanje rente II 11 54 88 III 372
- stvarna renta i izvedena renta II 192 193 195 198 213 235 262 267 272 283 285 291 III 394 395
- u industriji; zemljišna renta od kuća II 27 57 292
- u rudarstvu II 198 - 201 288 - 290
- i kamata I 269 277 II 110 113 271 III 400
- *apsolutna zemljišna renta* II 78 99 112 192 201 205 211 212 232 237 238 261 313 314 III 78 310 311
- izraz privatne svojine II 11 26 72 73 130 193 194 235 238 262 267 315 III 363
- uslovi njenog postojanja II 27 29 31 72 78 80 99 130 237 238 239 245 261 262 264 300 315 III 363
- njen istorijski karakter II 82 193 194 313 314
- i zakon vrednosti II 200 205 217 218
- u rudnicima zlata III 310
- negiranje apsolutne rente kod Ricarda II 73 101 102 129 192 194 216 217 249 314
- Andersonova teorija rente II 69 89 91 95 - 98 113 - 117 188 189 193
- Petty o zemljišnoj renti I 266 - 271
- fiziokrati o zemljišnoj renti I 12 13 14 - 17 23 45 156 266 II 128 129 437 III 367
- Rodbertus o zemljišnoj renti II 34 47 54 56 65 66 69 71 - 72 78 82 119 120 122 - 127 154
- Smith o zemljišnoj renti I 42 44 45 50 53 II 119 176 177 254 262 265 266 268 - 269 272 - 298 III 276 330

- vulgarna shvatanja o zemljišnoj renti II 24 72 73 104 113 129 272 471 III 349 375 376 397 - 400
- Ricardo o zemljišnoj renti II 22 - 24 69 73 - 75 80 82 89 - 91 95 - 99 101 102 104 105 113 - 118 119 128 - 130 188 189 192 193 194 - 196 198 216 237 245 246 247 248 250 314 315 III 77 308 309 345 359 360 363
- vidi *Diferencijalna renta*
- Zemljišna svojina* II 125
- različiti oblici zemljišne svojine II 30 32 33 80 120 369
- i kapitalistički način proizvodnje I 19 20 II 32 120 189 190 193 238 245 III 222 278 306
- zemljišna renta kao njen ekonomski oblik I 16 II 10 27 72 73 125 130 193 194 196 197 235 238 262 267 272 288 315 III 308 363
- izvor dohotka ali ne i vrednosti I 51 52 II 31
- i obrazovanje vrednosti u poljoprivredi II 78 79 99 166 193 194 238 250 251 263 264 III 231
- odvajanje zemljišne svojine od rada kao prvog uslova kapitalističkog razvitka I 14 19 20 II 32 80 238 239
- uslovi pod kojima zemljišna svojina postoji samo nominalno II 27 80 189 190 238 241 242 244 253 265 269 287 - 289 290 291 314 315
- u kolonijama II 238 239 242 244 246 - 248 251 289 349
- negiranje zemljišne svojine u građanskoj političkoj ekonomiji I 16 17 27 II 91 119 120 291 III 39 66 135 304 330 363
- odraz njene dominacije u fiziokratskom sistemu I 15 16 17 290 293
- u Ricardovoj teoriji II 73 - 75 80 91 119 120 190 244 - 246 251 300 301
- vidi *Nacionalizovanje zemlje*
- Zemljovlasnik*
- njegov neproizvodni karakter u kapitalizmu I 116 293 II 32 42 120 260 414 III 39
- antagonistički interesi između industrijalaca i zemljovlasnika II 92 93 95 - 97 260
- prisvajanje ekstraprofita poljoprivrede od strane zemljovlasnika II 14 53 196 261 III 276 277
- prisvajanje rezultata veće plodnosti zemlje od strane zemljovlasnika II 80 116 117 297
- i kapitalistički zakupac II 120 121 124
- u starom i u srednjem veku II 32 120
- fiziokrati o zemljovlasniku I 14 - 17 293 294 II 291 292
- Zlato (i srebro)* I 9 99 100 222 241 278 II 158 - 160 236 III 105 106
- proizvodnja zlata I 99 100 III 310
- Zločini* I 295 296
- Železnice* I 152 III 221
- Žitni zakoni u Engleskoj* II 91 93 95 96 188 III 9
- Životna sredstva*
- robni oblik životnih sredstava u kapitalizmu III 222 - 225
- vrednost životnih sredstava II 333
- kao promenljivi kapital II 463 III 187 225 284 285
- i reprodukcija radne snage I 12 145 II 270 323 324

Sadržaj

	<i>Strana</i>
Glava devetnaesta. <i>T. R. Malthus</i>	9
1. Malthusovo brkanje kategorija robe i kapitala	9
2. Malthusova apsurdna predstava o višku vrednosti	13
3. Spor između Malthusovih pristalica i Ricarda dvadesetih godina 19. veka. Zajedničke crte u njihovom stavu prema radničkoj klasi	16
4. Malthusovo jednostrano tumačenje Smithove teorije vrednosti. Njegovo iskorištavanje pogrešnih Smithovih teza u polemici s Ricardom	17
5. Smithova teza o nepromenljivoj vrednosti rada u Malthusovoj interpretaciji	19
6. Malthusovo iskorištavanje Ricardovih teza o modifikovanju zakona vrednosti u njegovoj polemici protiv radne teorije vrednosti	21
7. Malthusova vulgarna definicija vrednosti. Shvatanje profita kao dodatka na cenu. Njegova polemika protiv Ricardove koncepcije relativne najamnine	23
8. Malthus o proizvodnom radu i akumulaciji	26
a) Proizvodan i neproizvodan rad	26
b) Akumulacija	26
9. Postojani i promenljivi kapital (kako ih Malthus shvata)	27
10. Malthusova teorija vrednosti (dopunske primedbe)	29
11. Prekomerna proizvodnja. »Neproizvodni potrošači« itd. (Malthusova odbrana rasipnosti »neproizvodnih potrošača« kao sredstvo protiv prekomerne proizvodnje)	31
12. Socijalna suština Malthusove polemike protiv Richarda. Malthusovo izopačavanje Sismondijevog shvatanja o protivrečnostima buržoaske proizvodnje. Apologetska pozadina Malthusove interpretacije teze o mogućnosti opšte prekomerne proizvodnje	39

13. Kritika Malthusove koncepcije »neproizvodnih potrošača« od strane Ricardovih pristalica	46
14. Reakcionarna uloga Malthusovih spisa i njihov plagijatorski karakter. Malthusova apologetika postojanja »gornjih« i »donjih« klasa	47
15. Malthusovi principi izraženi u anonimnom spisu »Outlines of Political Economy...«	49
Glava dvadeseta. Kraj Ricardove škole	54
1. Robert Torrens	54
a) Smith i Ricardo o odnosu između prosečne profitne stope i zakona vrednosti	54
b) Torrensova smetenost u određivanju vrednosti rada i izbora profita. Delimično vraćanje na Adama Smitha i na koncepciju »profita pri otuđivanju«	56
c) Torrens i pojam troškova proizvodnje	62
2. James Mill. (Neuspeli pokušaj da se reše protivrečnosti Ricardovog sistema)	66
a) Brkanje viška vrednosti i profita. Sholastika u pitanju izjednačenja profitne stope. Svođenje jedinstva suprotnosti na njihovu neposrednu istovetnost	66
b) Uzaludni Millovi pokušaji da razmenu između kapitala i rada dovede u sklad sa zakonom vrednosti. Delimično vraćanje na teoriju ponude i tražnje	69
c) Millovo nerazumevanje regulirajuće uloge industrijskog profita	77
d) Tražnja, ponuda, prekomerna proizvodnja. Metafizička koncepcija neposredne istovetnosti tražnje i ponude	78
e) Prévost. Odbijanje nekih zaključaka Ricarda i Jamesa Milla. Pokušaj da se dokaže da stalno smanjenje profita nije neminovno... ..	81
3. Polemički spisi	86
a) »Observations on certain Verbal Disputes...« (Skepticizam u političkoj ekonomiji; svođenje teorijskih sporova na sporove oko reči)	86
b) »An Inquiry into those principles...« (Nerazumevanje protivrečnosti kapitalističke proizvodnje koje izazivaju krize)	92
c) Thomas de Quincey. Nesposobnost da se savladaju stvarni nedostaci Ricardovog gledišta	97
d) Samuel Bailey	
α) Površni relativizam u izlaganju kategorije vrednosti kod pisca »Observations on certain Verbal Disputes...« i kod Baileya. Problem ekvivalentnosti. Odbijanje radne teorije vrednosti kao osnove političke ekonomije	98
β) Zbrka u pitanju o »vrednosti rada« i o profitu kapitalista. Baileyevo brkanje imanentne mere vrednosti s izrazom robne vrednosti ili novčane vrednosti	116
γ) Baileyevo brkanje vrednosti i cene	125

	<i>Strana</i>
4. McCulloch	131
a) Vulgarizovanje i potpuni raspad Ricardovog sistema pod vidom njegovog konsekventnog razvitka. Cinička apologetika kapitalističke proizvodnje. Nesavesni eklektizam	131
b) Izopačavanje pojma rada njegovim protezanjem na prirodne procese. Identifikovanje razmenske i upotrebne vrednosti	138
5. Wakefield (Nekoliko zamerki Ricardovoj teoriji o vrednosti rada i o zemljišnoj renti)	146
6. Stirling (Vulgarno objašnjenje profita odnosom tražnje i ponude)	147
7. John Stuart Mill	148
a) Brkanje stope viška vrednosti sa stopom profita. Elementi koncepcije »profita pri otuđivanju« zapletena koncepcija o »predujmljenim profitima« kapitalista	148
b) Prividne varijacije u profitnoj stopi kad kapitalista sam pristupa proizvodnji svog postojanog kapitala	165
c) O uticaju promene vrednosti postojanog kapitala na višak vrednosti, profit i najamninu	168
8. Zaključak	183
Glava dvadeset prva. <i>Protivnici ekonomista (na osnovu Ricardove teorije)</i>	184
1. »The Source and Remedy of the National Difficulties etc. A Letter to Lord John Russell«, London 1821 (anonimno)	184
a) Gledanje na profit, rentu i kamatu kao na višak rada radnika. Uzajamni odnos između akumulacije kapitala i takozvanog »fonda rada«	184
b) O razmeni između kapitala i dohotka pri prostoj i pri proširenoj reprodukciji	190
c) Zasluge i zablude pisca pamfleta. O spoljnoj trgovini. Slobodno vreme kao pravo bogatstvo	194
2. Ravenstone. (Kapital kao višak proizvoda. Brkanje antagonističkog oblika kapitalističkog razvitka s njegovom sadržinom. Negativno mišljenje o rezultatima kapitalističkog razvitka proizvodnih snaga)	199
3. Hodgskin	203
a) Teza o neproizvodnosti kapitala kao nužni zaključak iz Ricardove teorije	203
b) Polemika protiv Ricardove definicije kapitala kao akumulisanog rada. Koncepcija »koegzistirajućeg rada«. Potcenjivanje značaja opredmećenog prošlog rada	206
c) Takozvano gomilanje kao puki fenomen prometa (zalihe itd. — rezervoari prometa)	216
d) Hodgskinova polemika protiv koncepcije kapitalistovog »gomilanja« životnih sredstava za radnike. Njegovo nerazumevanje stvarnih uzroka fetišiziranja kapitala	223

	<i>Strana</i>
e) Kamata na kamatu; na tome zasnovano padanje profitne stope	229
f) Hodgskin o društvenom karakteru rada i o odnosu između kapitala i rada	240
g) Formulisanje osnovnih Hodgskinovih teza o njegovoj knjizi »Popular Political Economy«	242
h) Hodgskin o vlasti kapitala i o prevratu u pravu svojine	246
4. Bray kao protivnik ekonomista	245
Glava dvadeset druga. <i>Ramsay</i>	251
1. Pokušaj razlikovanja između postojanog i promenljivog kapitala. Shvatanje kapitala kao nebitnog socijalnog oblika	251
2. Ramsayeva shvatanja o višku vrednosti i vrednosti. Svođenje viška vrednosti na profit. O uticaju promene vrednosti postojanog i promenljivog kapitala na stopu i masu profita	253
3. Ramsay o podeli bruto-profitu u neto-profit i preduzetnički profit. Apologetski elementi u njegovom shvatanju	271
Glava dvadeset treća. <i>Cherbuliez</i>	278
1. Pokušaj razlikovanja postojanog i promenljivog kapitala	278
2. Relativno smanjenje promenljivog kapitala s razvitkom kapitalističke proizvodnje	280
3. Cherbuliez o organskom sastavu kapitala i njegovom uticaju na profitnu stopu. Njegov »zakon prisvajanja«	283
4. O akumulaciji kao proširenoj reprodukciji	291
5. Elementi sismondizma kod Cherbuliez-a. Organski sastav kapitala. Stalni i općajni kapital	292
6. Cherbuliez-ov pokušaj povezivanja Ricardovih i Sismondijevih koncepcija koje se među sobom isključuju	303
Glava dvadeset četvrta. <i>Richard Jones</i>	306
1. »An Essay on the Distribution of Wealth...« Smisao za istorijsku razliku načina proizvodnje. Jonesova superiornost nad Ricardom u pojedinim pitanjima teorije rente	306
2. »An Introductory Lecture on Political Economy...« Pojam »ekonomske strukture nacije«. Jonesova konfuzija u pogledu »fonda rada«	317
3. Richard Jones, »Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations«, Hertford 1852	322

	Strana
a) Jones o kapitalu. Njegovo shvatanje o proizvodnom i neproizvodnom radu	322
b) Jones o uticaju kapitalističke proizvodnje na razvitak proizvodnih snaga. O uslovima primenljivosti dodatnog stalnog kapitala	333
c) Jones o akumulaciji i o profitnoj stopi. O izvoru viška vrednosti	343

PRILOZI

<i>Dohodak i njegovi izvori. Vulgarna ekonomija</i>	349
1. Razvitak kamatonosnog kapitala na osnovi kapitalističke proizvodnje. (Fetišiziranje odnosa kapitalističkog načina proizvodnje. Kamatonosni kapital kao najpotpuniji fetiški oblik kapitala. Vulgarni ekonomisti i vulgarni socijalisti o kamati.)	349
2. Kamatonosni kapital i trgovinski kapital u odnosu prema industrijskom kapitalu. Stariji oblici. Izvedeni oblici ...	360
3. Odvajanje pojedinih delova višk ² vrednosti u obliku različitih dohodaka. Odnos između kamate i industrijskog profita. Iracionalnost fetišiziranih oblika dohotka	364
4. Sve veće odvajanje pretvorenih oblika viška vrednosti od njegove suštine — viška rada. Industrijski profit kao »plata kapitaliste«	370
5. Suštinska razlika između klasične ekonomije i vulgarne ekonomije. Kamata i renta kao konstituirajući elementi tržišne cene robe. Pokušaj vulgarnih ekonomista da iracionalnim oblicima kamate i rente daju racionalni privid	383
6. Proudhonova polemika protiv kamate (Proudhon). Njegovo nerazumevanje unutrašnje povezanosti između kamate i sistema najamnog rada	400
7. Lutherova nadmoćnost nad Proudhonom u polemici protiv kamate. Promena shvatanja o kamati s razvitkom kapitalističkih odnosa	444

DODATAK

Citati na jeziku originala	417
-----------------------------------	-----

NAPOMENE I REGISTRI

Napomene	507
Literatura	519
Registar imena	527
Spisak mera i novčanih jedinica	534
Registar pojmova	535

K. MARX—F. ENGELS

DELA · tom 26

TEORIJE O VIŠKU VREDNOSTI III

●
Pripremili za štampu saradnici
Instituta za izučavanje radničkog pokreta
Gligorije Ernjaković i Slobodanka Kovačević

●
Nacrt za korice *Eduard Stepančić*
Tehnički urednik *Borivoje Miladinović*
Korektor *Emilija Ognjanov*

●
Izdavači
Izdavačko preduzeće Prosveta
Beograd, Dobračina 30
Institut za izučavanje radničkog pokreta
Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

●
Štampa
Grafičko preduzeće Srbija
Beograd, Mije Kovačevića 5

